Леонід Сморж

РОЗПОВІДІ ПРО НЕЗАБУТНЄ І НЕЗАБУТНІХ

(спогади)

Національна академія наук України
Інститут керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України
Міністерство культури України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Академічна серія «Українська керамологічна мемуаристика»
Випуск 1

Леонід Сморж

РОЗПОВІДІ ПРО НЕЗАБУТНЄ І НЕЗАБУТНІХ

(спогади)

«Українське Народознавство»
Опішне • 2017 • Україна

The National Academy of Sciences of Ukraine
The Ceramology Institute – the branch of the Ethnology Institute
of the National Academy of Sciences of Ukraine
The Ministry of Culture of Ukraine
The National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne

Academical series *Ukrainian Ceramological Memoiristics*
Issue 1

Leonid Smorzh

STORIES ON THE UNFORGETTABLE AND THE UNFORGETTABLES

(Memoirs)

«The Ukrainian Ethnology Publishers»
Opishne • 2017 • Ukraine

УДК 82-94
ББК 63.2+63.3(4Укр)
С 51

Сморж Леонід
С 51 **Розповіді про незабутнє і незабутніх (спогади) [Текст] = Stories on the Unforgettable and the Unforgettables (Memoirs) / Сморж Л. – Опішне : Українське Народознавство, 2017. – 864 с. + DVD – (Українська керамологічна мемуаристика, вип. 1 = Ukrainian Ceramological Memoiristics, iss. 1).**
ISBN 978-966-7322-36-6

Спогади видатного українського філософа-естетика, керамолога й колекціонера старожитностей Леоніда Сморжа про свій життєвий і творчий шлях, унікальні постаті, які траплялися на його шляху, актуальні соціально-політичні події в Україні впродовж 1930-х – 2007 років. У них автор постає справжнім суцвіттям талантів: воїном-захисником, спортсменом, кінодокументалістом, художником, керамістом, ученим. Романтичний образ краянина доповнюють його вибрані поетичні твори. Колекція автора стала основою формування ще одного культурно-мистецького осередку новітньої України – Меморіального музею-садиби вченого в структурі Національного музею-заповідника українського гончарства.

Книга започатковує академічну серію «Українська керамологічна мемуаристика», присвячену документальній спадщині (спогади, щоденники, епістолярії тощо) відомих українських учених, які зробили значний внесок у становлення й розвиток української керамології.

Додатком до книги є DVD-диск із відеофільмом про Леоніда Сморжа.

Для керамологів, філософів, естетиків, істориків, мистецтвознавців, істориків науки, культурологів, краєзнавців, музейних працівників, усіх, хто цікавиться науковою й культурною спадщиною України.

УДК 82-94
ББК 63.2+63.3(4Укр)

Ключові слова: *українська керамологія, культурна керамологія, філософія, естетика, мемуаристика, спогади, колекція старожитності, кераміка, гончарство, Леонід Сморж, Міські Млини, Опішне, Київ*

The memoirs of Leonid Smorzh, an outstanding Ukrainian philosopher, specialist in aesthetics, ceramologist, and antiquary, on his course of life and creative development, unique persons, which he encountered in his path, current social and political events in Ukraine during the 1930-s – 2007. In them the author shows a real blossom cluster of talents: a soldier, a sportsman, a documentary film maker, an artist, a ceramist, a scientist. His elected poetic works add this romantic image of the fellow-villager. The author's collection became the basis for the forming of one more cultural and artistic centre of modern Ukraine – the Memorial Estate Museum of the scientist in the structure of the National Museum of Ukrainian Pottery.

The book initiates an academical series Ukrainian Ceramological Memoiristics, dedicated to the documentary heritage (memoirs, diaries, correspondence etc.) of famous Ukrainian scientists, which made a considerable contribution into the establishment and development of Ukrainian ceramology.

A DVD with the video film on Leonid Smorzh is added to the book.

The book is intended for ceramologists, philosophers, specialists in aesthetics, historians, art critics, historians of science, culture experts, regional explorers, museum custodians, for all the, who are interested in the scientific and cultural heritage of Ukraine.

Keywords: *Ukrainian ceramology, cultural ceramology, philosophy, aesthetics, memoiristics, memoirs, collection of antiquities, ceramics, pottery, Leonid Smorzh, Miski Mlyny, Opishne, Kyiv*

© Леонід Сморж, 2017
© Олесь Пошивайло, передмова, 2017
© Оксана Андрушенко, Ольга Карунна, Галина Панасюк, Тетяна Хрипун, іменний та географічний покажчики, 2017
© Костянтин Рахно, переклад англійською мовою, 2017
© Юрко Пошивайло, концепція художнього оформлення, макет, 2017
© Людмила Пошивайло, Юрій Герасименко, відеофільм, 2010
© Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, 2017
© Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2017

ISBN 978-966-7322-36-6

Зміст

ПОДЯЧНЕ СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ-ФІЛОСОФА. Олесь Пошивайло 9
Переднє слово 15
Родовід 17
Раннє дитинство 35
Голодомор 44
Шкільні роки 52
Війна. Евакуація 69
Два роки окупації. Перша спроба повоювати 79
Гвардії рядовий 96
На Прибалтійському фронті 102
Міняю піхотний однострій на флотську форму. ШМАС 130
30-й ЧРАСП ЧФ. Євпаторія 139
39-та ОАЕ 150
Самовизначаюся й самоутверджуюся 183
Андрій Горбунов 207
Черговий поворот долі. Одруження. Університет 213
Сергій Аганесов 249
Кафедра психології. Аспірантура 263
Педінститут 297
Мандри 302
- На лижах по Карпатах, з Яремчі до Рахова 302
- Двадцять днів з аквалангом 304
- Рапанники й рапани. Костя Камінський і Володя Баль 311
- Чорнобиль 313
- «Перемичка» 316
- Лаврухін і Димков 325
- Ваня з Керчі 329
- Баба Марфа і дід Андрій 337
- Смерть Зорьки 346

На край світу 353
Іван Черніков 392
Віктор Некрасов 400
Долучаюся до кераміки й опішненського гончарства 402
Справи сімейні – зовсім не банальність 427
Ювілейний 1977-й рік 451
Докторська дисертація 483
Князь Ніко 495
Тбілісі (з нотаток) 503
Фрагменти з потоку часу й життя 509
- Смерть Григора Тютюнника 509
- Євген Тимошин 511

Поховали Марію 513
Заздрість 514
Гості з Канади 515
Нагорода 516
1981. Весілля Саші Пошивайла 517
Відрядження в НДР....518
Візит Володимира Розумного....525
Валерій Марченко 528
Манява 533
Геннадій Сележинський 537
Мрія про Музей гончарства в Опішному стає дійсністю 539
Олександра Селюченко. Доля. Характер. Творчість....541
Віктор Драчук....564
Смерть матері....581
Роки перебудови й сподівань....600
Ангел перебудови літає над Україною, та не знає, де йому сісти....623
Неспокійні дев'яності (хроніка) 641
1990-й рік....641
1991-й рік 647
1992-й рік....651
1993-й рік....654
1994-й рік....658
1995-й рік....662
1996-й рік....667
1997-й рік 671
1998-й рік....678
1999-й рік....686
Останній рік тисячоліття 693
Олекса Мусієнко 702
Нахмарило 713
Збурене затишшя....723
Піднялися з колін....735
Грозові хмари розійшлися, помаранчевий туман розсіявся....743
Сутінки – провісники ночі....754

ДОДАТОК
Лірика 777

Інформація 834
Географічний покажчик 848
Іменний покажчик....859

Contents

A WORD OF THANKS ABOUT THE TEACHER AND PHILOSOPHER. Oles Poshyvailo 9
Foreword 15
Genealogy 17
Early Childhood 35
Holodomor 44
School Years 52
War. Evacuation 69
Two Years of the Occupation. The First Attempt of Fighting 79
Private Soldier of the Guard 96
On Baltic Front 102
I Change My Infantry Uniform for a Naval One. School of Junior Aviation Specialists 130
The 30th Red Flague Reconnaissance Sevastopol Air Regiment of the Black Sea Fleet. Yevpatoria 139
The 39th Detached Air Squadron 150
I Am Constituting and Asserting Myself 183
Andriy Horbunov 207
The Next Quirk of Fate. Marriage. University 213
Sergiy Aganesov 249
Psychology Subdepartment. Postgraduate Study 263
Teachers' Training Institute 297
Travels 302
Skiing in the Carpathian Mountains, from Yaremcha to Rakhiv 302
Twenty Days of Scuba Diving 304
Rapana-Divers and Rapanas. Kostya Kaminsky and Volodya Bal 311
Chornobyl 313
«A Crosspiece» 316
Lavrukhin and Dymkov 325
Vanya from Kerch 329
Granny Marfa and Grandfather Andriy 337
Zorka's Death 346
To the End of the Earth 353
Ivan Chernikov 392
Viktor Nekrasov 400
I Join to Ceramics and Opishne Pottery 402
Family Matters Are By No Means Banal 427
A Jubilee 1977 Year 451
Doctoral Thesis 483
Prince Niko 495
Tbilisi (from the Notes) 503

Fragments from the Current of Time and Life 509
Hryhir Tyutyunnyk's Death 509
Yevhen Tymoshyn 511
They Buried Mariya 513
Envy 514
Guests from Kanada 515
Award 516
1981. Sasha Poshyvailo's Wedding 517
An Academic Mission to the GDR 518
Volodymyr Rozumny's Visit 525
Valeriy Marchenko 528
Manyava 533
Hennadiy Selezhynsky 537
A Dream about the Museum of Pottery in Opishne Become Reality 539
Oleksandra Selyuchenko. Destiny. Character. Creative Work 541
Viktor Drachuk 564
The Death of My Mother 581
Years of the Restructuring and Expectations 600
The Angel of the Restructuring Flies over Ukraine, but Does Not Know, Where Should He Sit 623
The Uneasy Nineties (Chronicle) 641
The Year 1990 641
The Year 1991 647
The Year 1992 651
The Year 1993 654
The Year 1994 658
The Year 1995 662
The Year 1996 667
The Year 1997 671
The Year 1998 678
The Year 1999 686
The Last Year of the Millennium 693
Oleksa Musiyenko 702
It Got Clouded 713
Disturbed Calm 723
We Got Up Off Our Knees 735
Storm Clouds Have Dispersed, Orange Mist Cleared 743
Twilight – Forerunners of the Night 754

ADDENDUM
Lyric Poetry 777

Information 834
Index of Names 848
Index of Places 859

Подячне слово про Вчителя-філософа

© Photo by Bohdan Poshyvailo, 2014

«Були в тебе свої проводарі,
з'являлися пророчі люди,
були й пророки великі…
Поймали вони тебе
своїм огненним словом…»
(Панас Мирний. Серед степів. 1903)

«Найбільше багатство –
людська пам'ять.
Це набагато краще,
ніж гроші»
(Явдоха Пошивайло, 1968)

Моя доля зіткана з багатьох яскравих особистостей, харизматичних постатей української науки, культури і мистецтва, які сукупно формували свідомість, уявлення про довкілля, залюбленість у традиційну культуру, народне мистецтво й переконливо закорінювали в рідну землю. Очевидно, Всевишнім було найменовано, що визначальним Учителем мого життя, як за Класичної античності чи за доби Відродження, став філософ, доктор і професор ЛЕОНІД СМОРЖ. Са́ме житейське мудрування мого земляка визначило вектор моїх зацікавлень, специфіку освіти й незмінно супроводжувало моє становлення й зростання понад три десятиліття.

ВІН учив не повчаннями (хоча й вони були), не нав'язуванням власних думок, а передовсім прикладом і власними чеснотами, з поміж яких – доброта, чесність, відвертість, гордість, свободолюбство, незалежність, щирий патріотизм. ВІН поступово вводив мене в коло наукової й художньої еліти України (учених, письменників, художників) і допомагав утілювати, здавалося, *«утопічні»* ідеї зі створення в Гончарській Столиці України Музею гончарства, Колегіуму мистецтв, Інституту керамології тощо. ВІН ентузіастично підтримував ці починання, адже зізнавався у вірші: *«Невиправний мрійник іще живе в мені – Цей дух мене відвідує донині…»*.

ВІН став одним із утілень ангелів-охоронців для мене, музею, колегіуму, інституту, Опішного впродовж кінця XX – початку XXI століття, бо ще 1968 року напророкував і, власне, запрограмував, що *«Опішня повинна стати своєрідним заповідником народної творчості – і не лише кераміки, але й вишивання і килимарства»*. Тобто, опікуючись мною, він фактично готував того, хто зреалізує його пророцтво. Так і сталося! Йти з ним цим пророчим шляхом було легко, комфортно, цікаво, повчально, затишно, захоплююче. ВІН став некровноспорідненим членом великої гончарської родини Пошивайлів.

Дороги, пройдені мною, іноді дивовижним чином збігалися зі шляхами Вчителя. Зокрема, мій захист докторської дисертації виявився подібним, хоча й короткотривалішим науковим митарством, що так само супроводжувалося інтриганством, заздрістю, несправедливістю. Тоді мене підтримували й наснажували до боротьби поради Вчителя і приклад його п'ятирічного стоїчного наукового герцю за справедливість.

Леонід Сморж з юних літ формувався гордою й свободолюбною особистістю, надто чутливою до спроб приниження, зневаження, зверхності і не лише щодо нього, але й загалом у ставленні до ріднокраю, народної культури, етнічних традицій. Його особливо гнітило колоніальне становище України, тотальна русифікація й мовчазна покірливість більшості земляків. ВІН вирішив, що сам буде боротися з повзучою денаціоналізацією… вишиванками. Від кінця 1950-х років майже повсюдно ходив у вишиваній сорочці, і це для нього стало дрес-кодом одягу на все життя, повсякденним правилом, способом виявлення етнічної належності. У такий спосіб ВІН означував себе українцем і публічно заявляв про СВІЙ індивідуальний спротив тоталітарній системі. Багато колег-викладачів, учених торопіли, коли бачили його у вишиванці, й лячно запитували: *«А ти не боїшся?»*. А ВІН ніскільки не боявся, бо своєрідною індульгенцією-оберегом для себе вважав колишню участь у військових діях, тривалий армійський вишкіл та бойові нагороди.

Рідне село Вчителя – Міські Млини – стало найбільш відомим, завдячуючи своєму уродженцю, найвидатнішому українському гончарю-скульптору початку XX століття Остапу Ночовнику (1853–1913) – великому містифікатору в традиційному гончарстві. Учені означують його творчість як феномен народної культури. Одночасно, завдячуючи німецькому філософу Едмунду Гюссерлю, в Європі постав новий напрям філософських досліджень, означений його засновником як феноменологія (вчення про феномени). Гончарна спадщина Остапа Ночовника теж потребувала філософського вивчення *«смислів свідомості»*, втілених у образній мові його химерної глиняної скульптури. Проте життєві обставини не дозволили Леоніду Сморжу зосередитися на пізнанні феномену творчості односельця. Щоправда, він встиг здійснити феноменологічний аналіз унікальної постаті опішненської гончарки Олександри Селюченко (1921–1987), ідея якого, за визнанням автора, *«довго визрівала десь у глибинах моєї підсвідомості»*. А головними аргументами у виборі теми були не лише особисте знайомство з майстринею, наявність колосального архіву її епістолярної спадщини, щоденників, але й більш вагома причина, а саме – спорідненість життєвих доль, чутливість до страждань.

Доля філософа виявилася значною мірою спорідненою з життєвими колізіями й переживаннями народної майстрині. Сімейні обставини немовби випробовували його на міць, відволікаючи від творчої, у тому числі й від наукової діяльності, тримаючи в постійній нервовій напрузі. Проте ВІН не підкорився обставинам, у критичні моменти життя концентрував свою енергію на досягненні омріяного. Найкращою родиною ВІН уважав друзів та учнів, у яких вбачав продовження свого Світу, свого шляху пізнання Всесвіту.

Завдячуючи такому збігові, учений проникливо *«розшифрував»* підсвідомість мисткині й пояснив її дії, вчинки й похідні від них творчі прагнення й страждання. Тобто, Леонід Сморж писав не тільки про Олександру Селюченко, але також і про себе. ВІН теж усвідомлював, що *«на спілкування відчуваю голод»*, і водночас констатував: *«Та разом з тим тікаю від людей – Від людних вулиць й суєти мирської»*. ВІН постійно ховався від багатоголосся, строкатості міста у власній квартирі-музеї або ж линув до рідного села, де знаходив умиротворення й гармонізував своє фізичне й духовне буття. І зізнавався в одинокості серед багатолюддя найбільшого українського мегаполісу: *«Якби мені колись сказали вголос… Що вік свій доживатиму, як одинокий колос, Я б в це тоді нізащо не повірив»*. Саме звідси, із цих самотніх роздумувань зароджувалася спонука його звернення до одинокої постаті Олександри Селюченко. Через неї ВІН вивчав і пізнавав також себе й промовляв не тільки про Гончарівну, але й про Філософа.

Свої пошуки виклав у монографії «*Гончарівна (одержима керамікою)*» (2004). Книга стала шедевром філософсько-керамологічних студій життя й творчості народного майстра. Аналізуючи долю й мистецьку спадщину Гончарівни, автор водночас зіставляв її та свій життєвий досвід «*одинокої творчості*», екстраполював на неї власні уявлення про творчість, красу, ставлення до жінки, кохання й переживання.

Ще одним виявом етнічних пріоритетів Учителя, його перлиною й скарбом стала власна колекція народномистецьких творів. І тут згадується його поетична сентенція: «*Слава тому, хто знайде, Честь, хто почне шукати*». ВІН також усе життя шукав, і не лише омріяні ідеали, але й предмети, в яких втілювалися мистецькі уявлення його народу. «*Це, мабуть,* – писав ВІН, – *було єдиним, що складало моє багатство, бо про інші його прояви я ніколи не мріяв і навіть не думав*». Шукаючи, збираючи й зберігаючи, ВІН знайшов достойну славу охоронця народних скарбів. ВІН же й подав приклад для майбутніх послідовників, що продовжують його пошуки національної ідентичності.

Учитель якось іронічно написав: «*Й мені здається, лише жартом, Що золотим стає мій слід*». А проте, й ці слова стали пророчими! Він і після останнього подиху повернувся до рідних пенатів. Колекція старожитностей і творів продовжила місію Леоніда Сморжа з уславлення рідної землі. За його заповітом і за сприяння брата – Олександра Чирки – усю його творчу спадщину та колекцію було передано Національному музею-заповіднику українського гончарства в Опішному. Вони й стали основою формування ще одного культурно-мистецького осередку новітньої України. Через століття від часу тріумфального поступу Остапа Ночовника, завдячуючи іншому місько-млинському характернику, у Міських Млинах постав Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Експозиції будівлі значною мірою нагадують інтер'єри київського помешкання Леоніда Сморжа: ті ж автентичні меблі, та ж кераміка, рушники, писанки, ікони, живопис, книги. Немає лише виконаного автором власноруч декоративного оздоблення стін кухні за мотивами книжкових ілюстрацій Анатолія Базилевича до «*Енеїди*» Івана Котляревського.

Леонід Опанасович повсякчас розривався поміж Міськими Млинами й Києвом. Звідти, зі столиці, до сільського цвинтаря Міських Млинів було перевезено його тіло, а душа знайшла вічний прихисток у батьківській хаті (музеї-садибі). Дух Леоніда Сморжа присутній там у всіх речах та їх комбінаціях, і кожний відвідувач обійстя неодмінно відчуває його як благодать Високості. Аура будівлі навертає сучасників на красу, на любов і людинолюбство.

Опубліковані в цій книзі спогади Вчителя – це не лише історія його митарства, але й своєрідна сповідь перед рідними, друзями та знайомими. Це й громадянська проща до свого минулого, своєрідна ініціація на шляху до Неба. Автор відверто розповідає про колізії свого життя, успіхи й невдачі, мрії та звершене. Спогади підсумовують прагнення Вчителя до особистого ЗВЕРШЕННЯ, стали фінішним осмисленням пройденого шляху, душевних страждань, формою спокутування за незроблене, недоказане, ненаписане.

В основі цих спогадів – щоденникові записи, які майже півстоліття фіксували найприкметніші події особистого буття Вчителя. У них автор постає надзвичайно багатогранним – воїном-захисником, спортсменом, кінодокументалістом, художником, керамістом, ученим-філософом і керамологом, колекціонером, поетом: справжнім суцвіттям талантів!

Нотування повсякдення, взаємин у родині та в колі друзів, подій, учинків, емоцій, вражень і осмислення власних вчинків тривало майже до останнього подиху. Автор розповідає про себе як на сповіді, майже нічого не приховуючи. Очевидно, ВІН прагнув постати зрозумілішим для оточуючих, і тому ретельно мотивував свої дії, щоб вони стали доступнішими для пізнання й інтерпретації.

Це спогади не лише про особисті життєві перипетії, але й про унікальні постаті, характерників, що траплялися на цьому шляху. Їх автор постає проникливим психологом, майстром лаконічних психологічних портретів людей, з якими звела його доля. ВІН надзвичайно образно й влучно описав зовнішність людей, і ці характеристики дозволяють красномовно означувати, глибоко осмислювати й моделювати внутрішній світ дійових осіб спогадів.

Романтичний образ краянина доповнюють його вибрані поетичні твори. Поезія Леоніда Сморжа – це ті ж самі спогади-сповідь про своє життя, але зашифровані в загальне тло образів довкілля.

Учитель завершив написання спогадів наприкінці 2007 року. Невдовзі у видавництві *«Українське Народознавство»* Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному було завершено комп'ютерний набір, попереднє макетування, а в першій половині 2009 року тривало літературне редагування й узгодження з автором видавничих зауважень і побажань. Автор сам підбирав фото та готував до них анотації, а також сам уклав у додатку збірку віршів. Зважаючи на неухильне погіршення стану здоров'я Леоніда Опанасовича, видавництво прагнуло, щоб книга побачила світ ще за життя автора, оскільки останнім часом, здавалося, тільки робота над рукописом додавала йому життєвої снаги боротися з недугою. Проте сталося не так, як гадалося…

20 липня 2009 року, Учитель, як понад 200 років тому земляк-філософ Григорій Сковорода, відчув за собою Смерть, а тому ввечері, близько 22.00 години, зателефонував з Києва до Опішного й спокійно повідомив, що наступного дня буде помирати. Я намагався перевести розмову на узгодження окремих моментів спогадів і відвести його від трагічного передчуття. Тим часом, наступного ранку (21 липня) я вже був у Хоспісі Відділення паліативної медицини Київського міського клінічного онкологічного центру. Учитель очікувано зрадів зустрічі, багато говорили. Потім пообідав і ліг подрімати. Невдовзі прокинувся й здивовано запитав: *«Саша, а ти знову приїхав до мене?»*. Попросив подати води. Зробив кілька ковтків, подякував. Ліг на подушку й тихо заснув. Назавжди…

Відтоді увага Музею-заповідника та Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України переключилася на створення Меморіального музею-садиби, а друкування книги було відкладено на майбутнє. Через кілька років було виготовлено два десятки книг-препринтів, які отримали члени родини та найближчі друзі Леоніда Опанасовича. Отже, тільки нині, цілком збувається ще одна мрія Леоніда Сморжа – передати сучасникам і майбутнім поколінням свої спогади про себе й епоху, в яку йому довелося жити й творити.

Спогади з'являються у світ у такому варіанті, який хотів бачити автор. Вони започатковують серію Сморжознавчих праць, покликаних більш повно окреслити всі грані таланту філософа. У них буде зібрано документальні матеріали, пов'язані з життєвим і творчим шляхом Леоніда Опанасовича, його щоденники й епістолярну спадщину, рукописи наукових праць, фотолітопис, біобібліографічний довідник, повне зібрання друкованих праць, фотоальбом колекції старожитностей тощо.

Окремим додатком до книги спогадів є DVD-диск з фільмом *«Леонід Сморж»*. Його створено 2010 року Аудіовізуальною студією *«Відродження»* Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

* * *

Якось Леонід Сморж написав: *«Засную себе, засную Павутинням із забуття»*. Це одна з мрій, що не збулася й ніколи не збудеться, бо ім'я ЙОГО тепер уже назавжди в історії української науки й культури!

Олесь Пошивайло,
директор Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
генеральний директор Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному,
доктор історичних наук, професор

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Мемуарна література, спогади, книги про себе здавна приваблювали мене, але в самого не виникало навіть думки, що моє життя гідне описування й опублікування. На основі власного читацького досвіду в мене склалося стійке враження, що право на це мають тільки видатні особистості, які зробили вагомий внесок у ту чи іншу галузь суспільного життя: політики, вчені, видатні письменники й художники, уславлені військові й спортсмени, мандрівники й артисти, тобто – еліта суспільства, люди, в яких найбільшою мірою концентрується епоха, її цінності та дух, ідеали й прагнення людських мас, їхні бажання, помисли, переживання, настрої. Решта – посередності, сприймають їх, як свої взірці, еталони, за якими вивіряють своє життя. Я ж не належу до жодної з цих категорій людей: нічого виняткового й вражаючого в моєму житті не відбулося й нічим винятковим не вирізняюся з тисяч і мільйонів інших людей. Навіщо ж тоді я пишу книгу про себе? Хіба тільки для того, щоб привернути увагу до себе як особистості, заявити, хто я і як жив? Хіба не економніше й простіше звернутися до вже написаного видатними людьми як типового для певного загалу?

Олександр Герцен якось зауважив: *«Щоб написати свої спогади, досить бути просто людиною, якій є про що розповісти і яка б хотіла розповідати про це»*. Людина – найтаємничіше у світі, *«більш таємниче, ніж світ,* – писав Микола Бердяєв, – *її таємниці нікому не відомі до кінця»* [Бердяєв М. А. Самопознание. – М., 1990. – С. 8]. Спогади як одна із форм самовираження є одним зі способів розтаємничення свого життя тією мірою, якою автор розуміє себе як особистість, своє місце в суспільстві й серед людей, яка роль йому відведена в історичному процесі. Оскільки ця книжка, насамперед, про себе, то вона багато в чому егоцентрична, навіть у тих місцях, де мовиться про інших. Усе одно це – авторська розповідь, отже, у ній значне місце має суб'єктивне: моя власна життєва позиція, мої думки, переживання, настрої, симпатії, антипатії, смаки тощо. У книзі не завжди вивірена хронологія, можливо, не зовсім точно описано події, персонажі, названо прізвища. Я керувався не фактографічною й часовою достовірністю, а соціально-смисловою; не документами й протоколами, а реальністю, у зміст якої входить і об'єктивне, і суб'єктивне, і предметно-речове, і духовно-психічне, і раціонально-нормативне,

і емоційно-особистісне. Ніякий документ не може передати все багатство й динаміку дійсності й життя конкретної людини. Документи – лише певні пунктирні лінії, густі чи рідкі, у проміжках яких відбувалося чи відбувається часом складне й заплутане життя людей. Слід також враховувати й те, що документи пишуть люди, а джерелознавство завжди перебуває під контролем певних соціальних сил, отже, не може бути об'єктивним і неупередженим. Те ж саме можна говорити й про мемуарну літературу, зокрема радянських часів. Навіть мемуари таких знаменитостей і авторитетів, як Жуков, Конєв, Рокосовський, Василевський, Мерецков, підлягали значному коригуванню відповідно до партійної концепції історії Другої світової війни. Часом у спогадах рядових учасників цих подій більше правди, більше достовірності, хоча вони здебільшого опираються на власну пам'ять.

Мені довелося жити в одну з найдраматичніших епох в історії людства. На моїх очах відбувалися катастрофічні події й трансформації, руйнувалося усталене й вічне, виникало нове й невідоме, яке треба було переживати й пристосовуватися до нього, радіти й страждати, розчаровуватися й плекати надію на краще. Ця книга певною мірою є намаганням зрозуміти себе, свій життєвий шлях, свою долю в контексті процесів і подій, які відбувалися у світі, в Україні і в моєму безпосередньому оточенні. Я намагався уникнути сухого раціоналізму професійного вченого, журналістської і письменницької розкутості, вимислу й домислу, лакування й ідеалізації як щодо інших, так і щодо себе, вести мову не тільки про *«величне»* й *«променисте»*. Адже *«ніхто не настільки великий,* – стверджував Зигмунд Фрейд, – *щоб для нього було принизливим підлягати законам, які однаково панують над нормальним і хворобливим»* [Фрейд З. Леонардо. – Рига, 1990. – С. 3]. Намагаючись писати правду, я мимоволі буду торкатися й того, що відштовхує, принаймні – не прикрашає і суперечить ідеалам Істини, Добра і Краси. Водночас, я не стану займатися *«духовним стриптизом»*, вивертати напоказ свою *«білизну»* перед іншими. Для мене певною мірою *«закритою темою»* є моє особисте життя. Умовчанню, здебільшого, підлягають також мої стосунки з людьми, яких я не поважаю, навіть зневажаю, включаючи й тих, які вже померли, щоб не завдавати болю їхнім ще живим родичам і приятелям, однодумцям і симпатикам.

РОДОВІД

Народився я в ніч із сьомого на восьме листопада. Вірогідно, це вже було восьме число, але, для більшої урочистості й вагомості, записали сьомим: день Жовтневої революції – головне свято в СРСР. Моє існування, мій земний шлях почався в сільській лікарні села Орданівка Диканського району Полтавської області. Відтоді минуло багато років, але тільки у вечірню пору свого життя в мене визріла думка відвідати те місце, де, як кажуть, *«заритий мій пуп»*. Наприкінці серпня 2002 року зі зведеним братом Енькою (Енгельсом), племінницею Іриною і її сином Дмитром ми довгенько поїздили по селу, розпитуючи про стару лікарню, де я народився. Нею виявилася занедбана й покинута одноповерхова будівля на два ґанки, обкладена цеглою, що доживала свій вік у дворі не так давно збудованої двоповерхової школи. Тихий, сонячний серпневий день – і жодної людської душі. Обійшов будівлю, попросив, щоб мої супутники сфотографували мене на фоні того місця, з якого почала ткатися моя доля і формуватися характер.

Леонід Сморж перед будівлею лікарні, в якій народився.
Орданівка, Диканський район, Полтавщина. 13.08.2002. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

За гороскопом я – Скорпіон (від 22 жовтня до 23 листопада). Астрологи по-різному трактують цей тип людей. Одні вважають, що повелителем Скорпіона є гордий і честолюбний Марс, що надає сильному, войовничому сміливість, а слабкому – задерикуватість і жовчність, інші – що йому протегує Плутон. Скорпіон несе в собі сильні пристрасті, що дрімають у ньому, але ніколи не вмирають. Він знає, що хоче, і чинить рішуче при цьому, бунтує за будь-якого ущемлення його *«я»*. За Костянтином Ковалевським, Скорпіон – *«...безстрашний, рішучий, наділений у вищій мірі тверезим обачливим розумом. З другого боку – вразливий, схильний до глибоких і тривалих переживань. Важко знайти більш вірного і надійного друга, заради дорогих для нього людей він піде на все, аж до самопожертви»*. Великою цінністю для Скорпіона є особиста свобода. Він буде дотримуватися правил і законів доти, доки вони не стануть суперечити його власним ідеям, цілям і завданням. Скорпіон не чекає, що його життєвий шлях буде всіяний квітами, і тому, коли приходить біда, а інші чоловіки панікують, зляться або розгублюються, він, засукавши рукава, кидається в бій. Скорпіони, народжені восьмого листопада, нещасні в сімейному житті й здебільшого залишаються неодруженими.

Можна по-різному ставитися до гороскопів, але не слід ігнорувати те, що в них узагальнено й зафіксовано багатовіковий досвід спостережень за життєдіяльністю й долею людей; що життя людини як біосоціальної істоти відбувається в середовищі, яке складається з природи й суспільства, вся сукупність факторів і впливів яких зумовлює людську індивідуальність, формує її долю й характер.

Поза всяким сумнівом, природа, географічне положення Полтавщини, її клімат, ріки, степи, ліси, повітря значною мірою вплинули на формування долі й характеру таких визначних діячів української духовної культури, як Григорій Сковорода, Іван Котляревський, Микола Гоголь, Микола Лисенко. Хай у читача не виникає враження, що я намагаюсь поставити себе в один ряд із моїми видатними земляками, але вкладене в мене природою рідного краю завжди жило в мені й нагадувало про себе з різного приводу і в різних ситуаціях, як і моя належність до українського народу, української історії, української культури, для яких характерна духовність і гуманність, душевність і ліризм, доброта й свобода. У місцевості, де я народився, проходила межа між землеробською й степовою Скіфією. На цьому своєрідному плацдармі в минулому відбувалися величезної історичної ваги події, процеси формування народностей і культур, ремесел і звичаїв, особливого типу людей і характерів. Зокрема, для українців характерна загострена потреба в особистій свободі й несприйняття будь-якого насильства; відважність, поєднана з мрійливістю, потребою в піднесенні та возвеличенні душі; прагнення до прекрасного і здатність заради

нього поступитися утилітарному і прагматичному; потреба в чарівному й дивовижному. Через це українцям Микола Костомаров приписує більшу, ніж росіянам, релігійність; вони менші, ніж росіяни, раціоналісти, зате в них більше розуміння добра; їх більше позв'язує духовна спорідненість, аніж кровна; більш трудолюбиві, ніж росіяни, але тільки тоді, коли трудяться за покликанням і бачуть сенс своєї діяльності; зате українці малопридатні до державницького життя, завдяки характерному для них невситимому прагненню до незалежності, свободи й індивідуального способу життя.

Так склалося, що я майже не знаю свого родоводу, як і більшість сучасних українців. Знають батьків, діда і бабу, ну, прадіда і прабабу, а далі – обрив, провалля. Щодо мене, то я живою бачив у дуже ранньому дитячому віці тільки бабу по лінії моєї матері, а щодо решти, то в мене немає навіть їхніх фотокарток. І все ж я впевнений, що ношу в собі багато того, що перейшло в мене із широкого розгалуження моїх попередників, близьких і далеких, і в мені тією чи іншою мірою проявляються їхні риси й уподобання, достоїнства й вади, словом, усе те, що Карл Юнг назвав *«архетипом»*, із чим я ріс, виховувався, формувався як особистість і виходив у світ, ставав учасником історичного процесу. Можна стверджувати, що всі ми стоїмо на плечах попередніх поколінь, останньою ланкою яких є наші батьки, а ми, у свою чергу, наступна ланка, щабель руху поколінь людей.

Батькова лінія. По батьковій лінії рід мав козацькі корені. Дід Сисой мав усе необхідне для належного господарювання: ясний розум та вмілі руки. Тому й господарство було добротне: пристойний шмат прекрасного чорнозему, багато живності – були в нього воли, коні, різний сільськогосподарський реманент і бричка для виїзду. Все це, здобуте тяжкою й копіткою працею всього сімейства, довелося діду здати в колгосп, коли почалася колективізація. Не цурався дід і хліба духовного: він грав на всіх наявних у селі музичних інструментах. Свого старшого сина Сергія вивчив на вчителя, що на той час для мешканця села було неабияким досягненням і предметом гордості й поваги. Залишившись одиноким, дід перебрався в Полтаву, де й помер у якомусь із післявоєнних років.

Про дідову дружину, а мою бабу Уляну розповідають, що вона була непоказна статурою, невисока на зріст, але мала велику душу й щедру натуру. Вона зналася на травах, тому до неї йшло багато людей. Вона всіх лікувала безкоштовно. Під час громадянської війни за те, що два її сини – Сергій і Федір – воювали на боці «червоних», денікінці так її побили, що вона невдовзі померла.

У діда Сисоя і баби Уляни було три сини – Сергій, Федір і Афанасій, і три дочки – Марфа, Олександра (Саня) і Параска.

Родина Леоніда Сморжа: *(зліва направо сидять)* дід Сисой, баба Уляна; *(стоять)* дочки Марфа та Олександра. ~1930-ті.
Місце зйомки та автор фото невідомі. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Сергій після закінчення інституту вчителював недовго, бо з початком Першої світової війни був мобілізований і, одержавши офіцерський чин, належним чином виконував свій службовий обов'язок, по-людяному ставився до своїх підлеглих солдатів. Тому дослужився до штабс-капітанського звання, мав нагороди за бойові дії. Після лютневої революції 1917 року був обраний солдатами головою полкового комітету. В громадянську війну воював на боці червоних (більшовиків). Після її закінчення віддав усі свої сили для організації народної освіти й працював на цій ниві до виходу на пенсію, щоправда, з великим *«вікном»*, у зв'язку з відомими сталінськими репресіями 1937–1939 років. Його старший син, теж Сергій, мені розповідав, що на допитах батька катували якимось особливим прийомом, після якого треба було обов'язково щодня міняти білизну, що й була вимушена робити дружина.

Дочка дядька Сергія, Лариса, розповідала мені, що коли вона, на той час юна дівчина, з матір'ю дізналися, що батька будуть перевозити, прийшли до місця ув'язнення, щоб хоч здаля побачити батька. Коли його виводили до машини – *«чорного ворона»*, то тут же збили з ніг, і щоразу

збивали, як тільки він намагався підвестися на рівні ноги, примушуючи його повзти навколішки. Тоді Лариса закричала: *«Навіщо ви, сволота, б'єте мого батька!»*

Дядька Сергія звільнили з причини крайнього психічного розладу вже під час війни, і він, за порадою друзів, забрав дружину, дочку й молодшого сина Володимира й перебрався у Львів, де став працювати в системі залізничних шкіл і з часом був відзначений найвищою нагородою того часу – орденом Леніна.

З дядьком Сергієм я зустрічався двічі у своєму житті.

Перший раз це було, мабуть, 1936 року, коли ми вже жили в Міських Млинах, так само бідуючи, в нестатках і впроголодь. А в селі влітку функціонував районний піонертабір. Завідувачем районного відділу освіти на той час працював мій дядько Сергій, тож мати мене умовила, щоб я сходив до нього й попросив направлення в піонертабір. Худорлявий, чорнобровий, з вузькуватим обличчям і добрими очима чоловік узяв мою руку у свою й невесело, тихим голосом сказав: *«Який же ти худенький...»*

Друга наша зустріч відбулася вже тоді, коли я вчився в Київському університеті імені Тараса Шевченка й приїхав до Львова для участі в змаганнях з важкої атлетики. Коли я зайшов у під'їзд будинку, де жив

Родина дядька Леоніда Сморжа: *(перший ряд)* **Сергій Сисойович Сморж** *(праворуч)*, **його дружина, син Сергій** *(ліворуч)*; *(другий ряд, зліва направо)* **– дочка Лариса, син Володимир, дружина сина Сергія Любов. Львів. Середина 1950-х.** Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

дядько, він саме повільно спускався вниз, постарілий і напівзігнутий. Та тільки-но я назвав себе, він досить жваво повернув назад. Після того, як він відрекомендував мене своїй дружині й дочці, ми залишилися вдвох, щоб поговорити. Після XXII з'їзду КПРС і доповіді Микити Хрущова, мене дуже цікавила сталінщина й політичні репресії, але ще не було з цієї теми належних матеріалів, хоча б на зразок *«Архіпелаг ГУЛАГ»* Олександра Солженіцина. Оскільки мені треба було йти у своїх справах, то, вловивши зручний момент, я звернувся до дядька: *«Скажіть мені, як вам там було, в ув'язненні?»*

Обличчя дядька Сергія вмить спотворила гримаса неймовірного страждання, і, зайшовшись невтримним риданням, він вигукнув: *«Не розпитуй! Я нічого тобі не скажу...»*

На цьому наша розмова й обірвалася. Я поспіхом попрощався з ним і вийшов геть, щоб більше ніколи не зустрітися зі своїм дядьком Сергієм. Не був я і на його похоронах, не можу назвати й точну дату його смерті.

У сім'ї дядька Сергія відбувся розкол на ідейно-політичному ґрунті. Сини – старший Сергій, кадровий офіцер, і молодший Володимир – були щирими патріотами радянської влади й обожнювали Сталіна. Дружина

Частина панорами Міських Млинів.
Міські Млини, Полтавщина. Початок 1960-х. Автор фото Леонід Сморж.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

й дочка Лариса були діаметрально протилежної думки. Сергій почав воювати на Халхін-Голі, пройшов усю війну, закінчив її командиром артилерійського дивізіону, був прекрасним оповідачем і фанатом Бахуса, від чого й загинув безславно вже будучи у відставці. Володимир, молодший син, починав свою кар'єру офіцером, був музикантом; одружившись на єврейці, виїхав у Ізраїль. Їхня сестра Лариса була вродливою й кмітливою жінкою, тож мала численні романи й неодноразово виходила заміж, зокрема і за офіцера-австрійця з німецького госпіталю в Полтаві під час її окупації. Офіцер не встиг евакуювати дружину й намагався це зробити, перейшовши лінію фронту, та його видали й тут же розстріляли без суду й слідства. Цей епізод із життя сестри попсував кар'єру Сергія, і він люто зненавидів її за це.

Середній із синів діда Сисоя і баби Уляни – Федір – також був учасником громадянської війни на боці *«червоних»*, як член більшовицької партії брав участь у всіх її заходах, служив справі соціалізму вірою й правдою, виконував різноманітні доручення й мірою своєї освіченості та сумління обіймав різні невисокі посади, не вище голови колгоспу й голови сільради, за можливості не завдаючи нікому шкоди і не вдаючись до адміністративних утисків. Жив він надзвичайно скромно, майже бідував, був нездатним скористатися своїм

Дядько Леоніда Сморжа – Федір Сисойович Сморж і його дружина Софія.
Місце зйомки невідоме. **1961.** Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

Родина Федора Сморжа: *(зліва направо)* **дочка Людмила, Федір Сморж, його дружина Софія, син Федір. Великі Будища, Полтавщина. 1955.** Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

положенням і можливостями. Від другого шлюбу в нього було двоє дітей – син Федір, 1936 року народження, і дочка Людмила, 1938 року народження, з якою в мене приязні стосунки й листування.

Молодший від Сергія й Федора Афанасій був загальним улюбленцем і пестуном у сім'ї і мав сумнівну репутацію поза нею. Фізично дужий, сміливий і рішучий, вигадливий на пустощі, що межували з хуліганством, він був верховодою серед паруботи. Гожий зовні і джинджуристий у своїй

Афанасій Сморж *(сидить ліворуч)*. **Севастополь. 1927.** Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

поведінці, веселун і співець, він імпонував жіноцтву, тому його поведінка була предметом уваги не тільки Єлизаветівки, а й усієї округи. В ньому не було зла як такого, але не було й добра в християнському розумінні цього слова. Велика внутрішня енергія, яку продукує фізично могутній організм, вимагала виходу, а засвоєна система цінностей орієнтувала його поведінку й дії, які не радували батьків і викликали осудження оточення. Широка натура, що не здатна концентрувати свій адреналін на позитивному,

він постійно потрапляв у якусь халепу. Коли його покликали на військову службу на Чорноморський флот, то багато хто в Єлизаветівці і в навколишніх селах з полегшенням зітхнув. На флотській службі, яка тоді тривала чотири роки, він мало змінився, хіба що змінив банальне, на його думку, ім'я Афанасій на Георгій, тобто став Жорою. Відслуживши, він подався в мандри, здебільшого перебував на полярних зимівлях і в експедиціях, загалом не змінюючи своє *«реноме»*. Якось, уже демобілізувавшись, блукаючи знічев'я по базару в Полтаві, я звернув увагу на грубеньку книжку, на обкладинці якої на салатному фоні білим силуетом було зображено собачу упряжку з каюром. Автор – якийсь Бєлобородов, назва – *«На краю света»*. Коли я навмання розкрив навпіл книгу, то в очі в ту ж мить потрапило прізвище *«Сморж»*. Гарячково прочитавши декілька сторінок, я впевнився, що це – мій батько. Він і там не змінював свою поведінку і виведений автором, очевидно начальником зимівника на якомусь острові, як негативний персонаж; у парі з льотчиком Шороховим він склав опозицію колективу зимівника.

У тридцяті роки двадцятого століття бути полярником, зимівником було почесно й прибутково, особливо після челюскінської епопеї. Одержавши після чергової зимівлі величезні на той час гроші, Афанасій-Жора, приїхавши на батьківщину, пиячив, бешкетував, гуляв, аж доки не дійшов до такої межі, що рідні вимушені були разом збирати йому гроші на дорогу. Проте в розмовах і спогадах він виступає ледве не в ореолі героя, а його поведінка

Будинок Леоніда Сморжа *(ліворуч)* **на центральній вулиці села. Міські Млини, Полтавщина. Кінець 1950-х.** Автор фото Леонід Сморж.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

й дії трактуються як чесноти, які, мабуть, не треба наслідувати, але які викликають захоплення й повагу в законослухняного обивателя. Очевидно, у багатьох, десь у глибинах їхнього єства, є щось таке, що не вміщається в рамки здорового глузду, але вимагає своєї реалізації, хоча б у думках, в уяві.

Бачив я свого батька один раз у житті. Було це в Міських Млинах. Коли я прийшов зі школи, у нас у хаті сидів кремезний дядько в темному одязі. Його обличчя й одяг не запам'яталися. Згадую тільки, що на поясному ремені в нього висів невеликий фінський ніж у шкіряному чохлі. Слова матері, що це – мій батько, належного впливу на мене не справили. Взявши мене між свої коліна, він щось розпитував мене про різне, потім запитав, що я хочу, щоб він мені купив. Я замовив йому давно вимріяне: піджак з двома рядами блискучих ґудзиків з якорями, тобто, як пізніше з'ясувалося, матроський бушлат. Але все це залишилось обіцянкою.

З'явився мій батько в Міських Млинах під час однієї зі своїх відпусток, очевидно, після серії звичних для нього пригод, п'янок і скандалів, з'ясувати свої стосунки з моєю матір'ю. Як розповідав мені менший на два роки брат Борис, між моїми батьками відбулася бурхлива розмова, з'ясування стосунків, ревізія минулих подій і коментування, їх взаємні докори й образи. Завершилось це тим, що батько подався геть, щоб ніколи не повертатися й нічим про себе не нагадувати, а мати чимдуж побігла в суд подавати на аліменти, з яких вона не одержала жодної копійки. Батько, кажуть,

Будинок Леоніда Сморжа.
Міські Млини, Полтавщина. Початок 1960-х. Автор фото Леонід Сморж.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

був одружений, мав дітей. У війну брав участь у морських десантах, був поранений і незадовго до кінця війни десь загинув. Оскільки він так і не проявив до мене ніякого інтересу й нічим мене не зацікавив як особистість, то і в мене виробилася байдужість до всього, що мало відношення до нього. Не образа, а саме байдужість з відтінком досади за те, що я за життя так і не взнав, що таке батькове слово, батькове плече, батькова допомога й порада. Думаю, що це значною мірою негативно вплинуло на мою психіку, характер, ставлення до шлюбу й сім'ї. І все ж у мене немає на батька й зла. Тож хай земля йому буде пухом!

Із трьох дочок діда Сисоя й баби Уляни старшою була Марфа. Уперше ми зустрілися й породичалися під час моєї відпустки у вересні 1945 року, моєї першої появи в рідних місцях у престижній тоді й бажаній для багатьох хлопців морській формі, в безкозирці й стрічках, з написом *«Чорноморський флот»*.

Тітка Марфа була на той час зрілою, але незаміжньою, бездітною й бездомною жінкою, досить ошатною й неквапливою в рухах, з незмінно добрим виразом на обличчі, що викликало почуття приязні й прихильності. Замолоду надзвичайно фізично сильна, дещо грубувата й задерикувата, вона любила верховодити не тільки серед дівчат, а й серед хлопців, адже ніхто з них не міг її подужати, побороти. Причому вона цим хизувалася, а брат Афанасій не минав нагоди продемонструвати силу сестри на комусь із чоловіків.

Одного разу на цьому спіймався дільничий міліціонер, присланий із райцентру. Спочатку він випробував свою силу на парубках, і не знайшлося серед них рівних, за винятком Афанасія: той відмовився боротися, поставивши умову, що стане боротися з ним тільки після того, як міліціонер побореться з Марфою. Міліціонер спочатку цю пропозицію не сприйняв серйозно, але, врешті-решт, боротьба відбулася. Борці досить довго водилися, доки Марфа, влучивши момент, кинула міліціонера на землю так, що тільки курява піднялася. Здійнявся дружній регіт, і міліціонер, надівши кашкет, утік і більше в Єлизаветівці не з'являвся.

Любителька гульби й свободи, Марфа не переймалася заміжжям, але народила двох діток – хлопчика й дівчинку, яких не догледіла, і вони померли. Очевидно, на цьому ґрунті в неї відбувся якийсь психічний злам: вона стала безвідмовно доброю, особливо до дітей, безкорисливою й беззахисною, до того ж і бездомною, постійно в когось квартирувала. Мене вона не просто любила – обожнювала, при зустрічі випромінювала радість і щастя. Померла 1966 року серед чужих людей, щоправда, поховали все-таки свої, родичі, насамперед сестра Параска та її сім'я.

Другою серед сестер по старшинству була Олександра (Саня), у заміжжі Берека. Я її не бачив жодного разу, тільки на поганенькій фотографії. Судити

про її зовнішність можу тільки за її дочкою Ларисою, яка успадкувала риси матері. З нею я спілкувався і деякий час листувався. Був у Олександри й син Анатолій, якого бачив лише раз і про подальшу його долю нічого не знаю.

Молодшою серед сестер, і загалом серед дітей, була Параска, тьотя Паша, 1910 року народження. Вона пройшла особливо тяжкий стражденний життєвий шлях, і те, що вона перенесла й пережила, могло б стати змістом великого панорамного роману, в якому б нічого не потрібно було б домислювати й вигадувати для сюжету з метою заінтригувати читача, викликати співчуття чи видавити сльозу.

Овдовівши під час війни, потрапивши на окуповану територію, тьотя Паша, проявивши самовідданість своєму материнському обов'язку, врятувала своїх дітей від голоду й холоду, а діждавшись визволення Полтави, доклала неймовірних зусиль, щоб пережити післявоєнні негаразди й довести своїх дітей до пуття, виховати порядними й добрими, гідними пошани й честі. Я високо ціную Людмилу й Ніну як своїх сестер, а Олега як брата.

По лінії матері знання про мій родовід ще жалюгідніші. Про батька матері знаю лише те, що дід Василь працював у диканському маєтку князя Кочубея воловиком, тобто з волами, і, намагаючись підняти віз, що перекинувся, надірвався й невдовзі помер, залишивши вдову із шістьма неповнолітніми дітьми.

Родина тітки Параски: *(зліва направо)* **дочки Ніна й Людмила, тітка Параска, син Олег. Великі Будища, Полтавщина. 1955.** Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Бабу не знаю, навіть, як звали. Здається, як і мою матір, Настею, хоча в ранньому дитинстві мені довелося з нею спілкуватися. Ні її образ, ні її дії мені не запам'яталися. Її фотографій я ніколи не бачив. Судячи з того, що говорили ті, хто бабу знав, на неї схожа, як дві краплі води, її молодша дочка Ніна. Ту я знав досить добре й довгенько. Якщо це так, то баба була невисока, але досить фігурна жінка, з обличчям, густо вкритим ластовинням, світлоока й контактна, схильна порозважатися й повеселитися, посваритися й поскандалити, хоча загалом і не була мегерою, а тим більше відьмою. Можна навіть стверджувати, що, якби не названі останні риси бабиного характеру, то, можливо, по-іншому б склалася доля моєї матері й моя, а, врешті-решт, можливо, і її самої. Як уродженка Диканьки, вона немовби однією ногою загрузла в землі й у сільському побуті, а другою намагалася ступити в іншу сферу – сферу містечкового обивателя, який хоч у своїх помислах, але вже відірвався від села. Оскільки із шістьма дітьми, будучи вдовою, на багато розраховувати не доводилося, то вона погодилася перебратися зі своїм *«виводком»* на хутір до ще молодого діда, який її посватав, де зберегла звички й манери, які сформувалися в неї в Диканьці. Замолоду охоча до гульбищ і розваг, вона й на хуторі, незважаючи на пересуди, могла приєднатися до молодіжного гурту, де співали й танцювали, а то й випити чарку. Того діда, який її пригрів, я зовсім не пам'ятаю і, мабуть, ніколи не бачив. Де він дівся, що з ним сталося – не знаю.

Моя мати, Настя Василівна Марченко, народилася в Диканьці 8 квітня 1906 року. Як найстаршій серед дітей, їй довелося змалечку багато працювати по господарству й з меншими дітьми, що появлялися в сім'ї одне за одним. Тож випало їй провчитися в школі всього лише два роки. Зате на власні очі довелося побачити й пережити не тільки домашні нестатки й злидні, а й стихію безладу й насильства громадянської війни, упослідження й грабування селянства і *«білими»*, і *«червоними»*, й мародерами. Їй самій дісталося канчуком по голові від денікінця біля маєтку Кочубея. Після смерті батька на її плечі звалився тягар домашньої роботи й піклування про братів і сестру. Та всупереч обставинам вона виросла не тільки вродливою і добропорядною, пристосованою до рутинного безпросвітного існування дівчиною без батька і без приданого, а й навчилася рукоділлю, зокрема шиттю на швейній машинці, гарно співала й грала на гітарі. Тож після переїзду матері на хутір вона вигідно вирізнялася серед місцевого дівоцтва і вродою, і веселою вдачею, і особливим дівочим шармом, що примушував до неї линути місцевих дівчат, а парубків змагатися поміж собою за її прихильність. Отож не дивно, що на неї накинув оком її одноліток і близький сусід Афанасій Сморж.

Із чотирьох материних братів я короткий час спілкувався в ранньому дитинстві тільки з двома – Сашком та Іваном. Сашка запам'ятав худорлявим

Настя Василівна Марченко – мати Леоніда Сморжа.
Опішне, Полтавщина. 1946. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

невисокого зросту підлітком з укритим густим ластовинням обличчям. Очевидно, він пішов у свою матір. Непоказний і невиразний, він був неквапливим у рухах, а коли їв, то щоразу, підносячи ложку до рота, закривав очі.

Іван, наймолодший з братів, мабуть, на рік менший за Сашка, був вищим за нього, більш жвавим і доброзичливим. У сім'ї він більше за інших опікувався кролями, яких тримали в широкій ямі з норами врізнобіч, де вони жили, плодилися без ліку й обліку. Коли мені було років чотири, в присутності Івана я за чимось поліз рукою між посуд – горщики й глечики, а в мій палець зубами вчепився пацюк, повиснувши на ньому. На мій відчайдушний крик підскочив Іван і вкусив пацюка за голову, що той гепнувся на долівку.

Володимир Васильович Марченко – брат матері Леоніда Сморжа. 1940. Місце зйомки та автор фото невідомі. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Сестра матері Леоніда Сморжа – Ніна. Махарадзе, Грузія. 1971. Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Обидва хлопці, Сашко й Іван, померли від голоду 1933 року, хоча на той час працювали в колгоспі. Зароблене ними нам згодом допомогло вижити.

Третього з материних братів, Андрія, баба через нестатки віддала в притулок, який тоді був у Пирятині. Гадаючи з того, що він, як розповідала мені моя мати, свій кожний лист ілюстрував малюнками олівцем, був досить обдарованим. Але на його чергуванні в конюшні було вкрадено хомут і ще якесь кінське спорядження. Андрія ув'язнили, і його сліди загубилися назавжди.

Четвертий материн брат – Володимир – старший серед братів. Він рано одружився й відійшов від своїх. На той час він відбував строкову службу в армії, тому я жодного разу його не бачив. Знаю тільки, що він був скромною, добропорядною людиною, залишив після себе сина й дочку і добру пам'ять усіх, хто його знав. У Другу світову війну він загинув на фронті.

Материну сестру Ніну, наймолодшу серед бабиних дітей, я знав більше за інших материних рідних і спілкувався. З літа 1933 року вона жила в нашій сім'ї. Тоді їй було десь близько п'ятнадцяти років. Може, завдячуючи молодості й більшій пристосованості жіночого організму до виживання, вона й перемогла голодну смерть. Ні зовнішністю, ні розумом, ні поведінкою вона не виділялася серед жіноцтва, була, в повному розумінні цього слова, посередністю в усьому. Ніна досить легко вписалася в нашу сім'ю. Доброзичлива й безпосередня, вона без нарікань переносила разом з усіма нами нестатки й лихо. Успадкувавши від своєї матері легковажність, вона тоді проявляла її лише в ставленні до буденного життя й наявної на той

Родина Леоніда Сморжа: *(перший ряд, зліва направо)* **Ірина** *(донька брата Бориса)*, **Надія** *(дружина брата Бориса)* **з донькою Ларисою на руках, Валентина** *(дружина брата Віталія)* **з дочкою Оленою на руках, сестра Надія з дочкою Ангеліною на руках, Вадим** *(син брата Олександра)*; **(***другий ряд, зліва направо)* **зведений брат Енгельс, брат Борис, зведена сестра Марія, Ніна** *(дружина брата Олександра)*, **Леонід Сморж; (***третій ряд, зліва направо)* **Григорій** *(син Енгельса)*, **брат Віталій, Володимир Павелиця** *(чоловік сестри Надії)*, **брат Олександр. 1962.** Місце зйомки, автор фото невідомі. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

час моралі. Звісно, тоді основною проблемою було вижити, тому про інше, на зразок гульби, випивки, паління тютюну, не могло бути й мови. Незадовго до війни, уже коли ми жили в Міських Млинах, вона в Полтаві вивчилася на перукаря й працювала на військовому аеродромі. Далі її сліди загубилися у зв'язку з війною, а в її біографії є темні місця й провали. Обізвалася вона до матері тільки в п'ятдесятих роках. На той час проживала в Грузії, в Махарадзе. Я відвідав її 1960 року. Це була вже немолода жінка, яка однак намагалася молодитися й вела розмови про свої амурні справи. Вже тепер, з висоти років, я розумію, що свій характер вона успадкувала від матері, тобто моєї баби. Жила вона в маленькій кімнатці, яку наймала в старої грузинки. Абияк обладнану старим мотлохом кімнатку вона з гордістю називала *«зала»*. Все це вона обіцяла залишити мені в спадщину. На прожиття заробляла тим, що обслуговувала хворих у лікарні. Здебільшого ж її *«спонсорували»* місцеві грузини, що мають незгасимий потяг до жінок-слов'янок. Цю обставину моя тітка й не намагалася приховати, говорила про свої *«амурні справи»* з наївною відвертістю й простотою. Майже безграмотна, в переписці вона користувалася послугами своїх, дещо грамотніших, подруг. Після одного з таких листів, де була ображена моя честь, наше листування обірвалося, тому подальша її доля мені невідома.

Оце коротенько про мій родовід по батьковій і материній лініях.

РАННЄ ДИТИНСТВО

Дитинство, на думку багатьох авторів, педагогів і психологів, надзвичайно важливий період людського життя, і від того, як воно пройшло, хто вів у цей час дитину по життю і що ввійшло в її розум і серце, значною мірою залежить, якою ця людина стане в дорослому житті. Дитинство, як зернятко, яке вже проросло й потрапило в певний ґрунт і умови: що з нього виросте, які плоди дасть – залежить і від генетично закладеного, успадкованого, і від обставин, в які воно потрапляє, а також від неї самої. Життя дитини складається із тисяч, мільйонів впливів, уражень, вчинків і дій; як від об'єктивних чинників, так і суб'єктивних, як зовнішніх впливів, так і внутрішніх, психічних. Уся сукупність їх і формує долю й характер, які, належачи одній і тій же людині, постійно сперечаються поміж собою, примушуючи життєвий човен людини виписувати примхливу й химерну кривлясту лінію. Адже ще з раннього дитинства починається засвоєння притаманних суспільству цінностей, з яких поступово формується смисловий центр і життєві орієнтири, ставлення до середовища й усвідомлення свого *«я»*, свого місця й ролі в суспільному житті.

Моє народження збіглося з періодом непу (нової економічної політики), який настав після кривавої братовбивчої громадянської війни, епіцентр якої був в Україні. Впровадивши його замість політики *«військового комунізму»*, відверто здирницької щодо селянства, більшовики дещо послабили податковий тиск і репресії в сільській місцевості, а відповідно, трохи піднявся добробут людей, разом із хлібом з'явився інтерес до духовного, до мистецтва, насамперед, самодіяльного. Словом, Україна переживала тимчасове відродження й виношувала надію на чисте небо й спокій, достаток і справедливість, щастя й свободу, не підозрюючи, що десь уже збираються темні хмари й кров'яниться обрій, віщуючи лихо, яке несе із собою більшовизм. Ще не очунявши повністю від страхітливої громадянської війни і не позбавившись її руїн, Україна входила в епоху колективізації, розкуркулювання, індустріалізації, мілітаризації, тоталітаризму й сталінізму.

Звичайно, я, новонароджений, про це не знав і не міг знати, як і те, що раннє дитинство, дитинство загалом – найщасливіша пора людського життя. Не довелося цього взнати й моїй матері. Очевидно, Бог обирає тих жінок, кому належить здійснити своє основне покликання – дітонародження – заради щастя й радості материнства, а її дитині – відчути й пережити дитячі

радощі й безжурне існування. Очевидно, Бог обирає і тих, кому призначено нести своє покликання, як тяжкий хрест, носити у своєму серці болі й страждання, які не можуть уміститися в ньому, штовхають жінку у вир або в провалля. І народжена поза шлюбом дитина – це, найчастіше, душевно травмована проблематична натура з прихованою образою на свою долю, особливо в тих випадках, коли через неї не складається й особисте життя матері. Відомий психоаналітик Карл Юнг писав: «*У душевному відношенні ніщо сильніше не діє на дітей, як непрожите життя батьків*» [Юнг К. Феномен духа в искусстве и в науке. – М.: Ренесанс, 1992. – С. 20]. Прихована й майже неусвідомлена образа безбатченка на свою долю, неминуче переживання своєї неповноцінності можуть виробити бажання боротися з усім (або витіснити все), що обездолило матір, від чого вона відмовилася, загнана у безвихідь, заодно мимоволі обездоливши і його, перекривши шлях до щастя. Це положення, на мій погляд, значною мірою підтвердилося на долі моєї матері й у факті мого народження.

Долею було визначено саме уродженці Диканьки Насті Марченко, вродливій і добрій, розумній і веселій, охочій до пісень і танців, до гри на гітарі й участі в самодіяльних спектаклях, і парубоцькому верховоді з надлишком адреналіну, пустуну й баламуту, співуну й гуляці Афанасію Сморжу покохати одне одного.

Юні серця завжди відкриті для любові. Вона їх з'єднує, підносить і вивищує, сліпить і надихає, і люди не задумуються над тим, що в любові є не тільки злети, світло, жар, а й падіння, тінь, опіки; не тільки радість і насолода, а й страждання, печаль і навіть образа, гнів, ненависть. І завжди залишається таємницею, чому предметом любові стає саме ця людина, чому саме їй віддається все найцінніше, найдорожче: здоров'я, кар'єра, життєві плани й саме життя.

«*Любов,* – писав Гегель, – *на відміну від честі, обов'язку тощо «не покоїться на розмірковуваннях і казуїстиці розуму, а постає з почуття», яке може «примусити людину наважитися на відмову від усього і тікати з коханим куди завгодно, жертвуючи своїм достоїнством і честю, багатством і престижем*» [Гегель. Эстетика. – М.: Искусство, 1969. – Т. 2. – С. 275, 278].

Пристрасна любов, любов-пристрасть – найбажаніша і водночас найбезумніша з пристрастей. Вона охоплює всю психіку, включаючи й підкірку, і те, що називається здоровим глуздом і розумом, змінює всю людину, часто роблячи глухою й сліпою щодо всього того, що не є любов'ю. Людина стає її рабом, завжди готовим виконати всі її забаганки. У такій любові розкриваються однаковою мірою прекрасне й огидне, світле й темне, що може підштовхувати як на добро, так і на злочин, на вбивство і самогубство.

Любов – *«дика трава»*, самогаснуче почуття, яке живе рівно стільки, скільки визначено йому фізіологічною, соціальною і психологічною організацією партнерів. Щодо любові-пристрасті, то вона необов'язково приводить до шлюбу, а в шлюбі вона не єдина цінність. Здебільшого любов і шлюб під одним дахом не вживаються, а центр переміщується на дітей, побут, різного роду обов'язки, а відповідно, зменшується свобода, якою не бажають поступатися, особливо чоловіки. Тож чи міг прагнути до шлюбу гуляка й забіяка Афанасій (Опанас), що купався в парубоцькій славі й намагався якнайбільше надолужити перед призовом на військову службу, тим більше довідавшись про вагітність своєї коханки?!

Інша справа – потенційна теща, моя баба. Виявивши вагітність дочки, вона стала влаштовувати їй грандіозні сварки, які ставали надбанням сусідів, усього хутора і за його межами. Норовливий характер моєї баби в цих обставинах розвернувся повною мірою. Схоже було на те, що, вважаючи себе безгрішною, праведницею, вона взяла на себе роль уповноваженого Богом судді, який клопочеться про дотримання доброчесності. Її праведний гнів досяг своєї кульмінації, коли я народився, і даремно було їй доводити, що з цим тепер треба миритися, а як Бог змилостивиться, то і в їхню хату прийде Божа благодать і щастя. Та баба затялася й стояла на своєму. Вона проявила неймовірну наполегливість і нехарактерну для жінки жорстокість щодо своєї рідної дочки, коли вигнала її з дому з новонародженим на руках, без будь-яких статків і сподівань.

Про цей епізод у моєму житті я за життя матері майже не знав, тільки окремими фразами вона інколи згадувала про це. Відносно повна картина вималювалася після розповіді дружини мого брата Бориса, Надії Іванівни, аж 2 жовтня 2002 року, коли в них удома зайшла мова про мою покійну матір, яку пом'янули добрим словом. Я з почуттям каяття сказав, що не був взірцевим сином, у дитинстві був непослухом і ледарем, сперечався з нею й мало допомагав. Взагалі критично налаштована щодо мене, щоб підтвердити невідповідність моєї поведінки і ставлення до матері, до того, що їй довелося пережити у зв'язку з моїм народженням і в подальшому житті, Надія Іванівна розповіла таке.

У неї на початку її заміжжя були великі проблеми зі здоров'ям і нелади з чоловіком, Борисом. Коли гостювала в моєї матері в Міських Млинах, то стала говорити їй про це. Щоб заспокоїти й утішити невістку, моя мати стала їй розповідати про історію стосунків з моїм батьком, свою вагітність, конфлікти зі своєю матір'ю і чим це закінчилося.

«Коли ти народився, – говорила Надія Іванівна, – *то твоя баба твою матір поїдом їла і врешті-решт зовсім вигнала з дому. І пішла твоя мати з грудною дитиною на руках по хуторах і селах, не цураючись будь-якої роботи, аби заробити на харчі, а заодно попроситися переночувати.*

У когось хату білила, комусь білизну прала, в інших у городі поралась. Та різні люди траплялися, серед них і нечесні, скупі, безжалісні і безцеремонні. Голодна, обірвана, знедолена, твоя мати вирішила втопитися. Підійшла до невеликого ставка, вибрала місце, яке їй здалося глибоченьким, нагодувала тебе грудьми й поклала біля кореня дерева: може, хто із людей натрапить і забере. Перехрестилася і плигнула у воду, як була, одягненою в куфайку. А було це ранньої весни. Вода ще холодна, куфайка настовбурчилася, а під ногами відчувається дно. Дитина на березі, під деревом, щось собі кугиче радісним голосом. Не витримало материне серце, вилізла вона з води на берег, стала сушитися на сонці, що саме вийшло з-за хмар і стало пригрівати. Коли одяг сяк-так просох, то ще погодувала тебе грудьми, а вони пусті – без молока. І знов пішла між люди, напитуючи, чи потрібна кому робітниця або помічниця по дому чи по городу. Одні люди їй порадили: «Іди в Кирякове, в комуну, там є вдівець із трьома дітьми. То, може, там тобі робота знайдеться». Тим удівцем був Гордій Іванович Чирка. Він мав дочку, ненабагато молодшу за твою матір, і двох синів. Твоя мати обіпрала їх усіх, дещо пошила, в хаті навела порядок. Тоді Чирка і каже їй: «Якщо тобі тут що підходить, то залишайся за хазяйку. Будемо разом усі жити». А він був набагато старший за матір, із себе непоказний, одне око, кажуть, було пошкоджене. Так і зійшлися вони: твоя мати і цей Чирка – і стали жити в комуні, де той тоді жив і працював.

Розповіла мені це твоя мати, і вже обидві плачемо, усе обличчя в сльозах».

Моїм вітчимом судилося стати Гордію Івановичу Чирці, 1896 року народження, походженням із села Бірки Зіньківського району Полтавської області. На той час спроба більшовиків побудувати основи командної економіки в сільському господарстві і перетворити поміщицькі маєтки на радгоспи зазнала невдачі. Тоді кинулися об'єднувати селян у комуни. Однією з таких була комуна «*Червоний плугатар*», членом якої був Гордій Чирка, більшовик ленінського призову. Фанатично увірувавши в марксизм, він навіть молодшому сину дав ім'я Енгельс на честь друга й соратника Карла Маркса. Щодо партії він був, можна сказати, безгрішним, брав активну участь у всіх партійних заходах, у тому числі в розкуркулюванні, колективізації тощо, відсуваючи все те, що не входило в партійний обов'язок, на другий, а то й на третій план. Але для досягнення значних партійно-адміністративних посад йому не вистачало ні здібностей, ні освіти, ні характеру, ні зовнішності. Та це не згасило в ньому бажання утвердитися, вийти в люди й мати успіх, у тому числі й у жінок. Сімейні ж справи, господарювання й виховання не були його покликанням. Усе це йшло здебільшого самопливом, без ініціативи й активних дій вітчима. У моїй пам'яті не зафіксувалася жодна дієва акція з облаштування побуту, яка б мала вагомі й зримі результати.

Гордій Чирка – вітчим Леоніда Сморжа. Перша половина 1930-х.
Місце зйомки та автор фото невідомі.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Навіть куплену на торгах хату розкуркуленого, дві з чотирьох кімнат і піддашки якої були недобудованими, він навіть не намагався добудувати, а сім'я, розростаючись, тіснилася фактично в одній великій кімнаті. Вітчим не був деспотом, не нав'язував своєї волі в домашніх справах, але й не піклувався належно про своїх дітей і дружину, вже не кажучи про мене, бо я був для нього негативним подразником, постійним нагадуванням про основну причину постійного нестикування з моєю матір'ю. Я не пам'ятаю, щоб він мене лаяв, напучував, *«виховував»*; за весь час вітчим тільки раз огрів мене широкою ремінякою. Коли він удень відпочивав, спав, ми з Енгельсом, його молодшим сином, затіяли борюкання біля його ліжка. Розлютований, він схопився на ноги й по одному разу вдарив по задниці спочатку свого сина, а потім мене. Але коли в нього з матір'ю йшла розмова про поведінку його дітей, він незмінно роздратовано говорив: *«А он твій...»* І хоча нічого батьківського з його боку я не відчував, мати привчала мене називати його *«батьком»*, хоча я зовсім не вкладав у це слово його справжнє значення. Як людину, його можна зрозуміти: він продукт умов і обставин, долі й характеру. Загалом у нього не було зла, у критичний момент він проявив чесність, порядність і мужність, гідно вів себе під час арешту поліцаями за німецької окупації й під час розстрілу наприкінці зими 1942 року.

На час, коли Гордій Іванович зійшовся з моєю матір'ю, від померлої жінки він мав трьох дітей – дочку і двох синів.

Дочка Марія, 1916 року народження, як вона сама мені розповідала, була вже величенькою дівчинкою. Вкрай негативно поставившись до молодої мачухи, ревнувала її до батька, постійно конфліктувала з нею, не приховуючи свою неприязнь від батька. Ця неприязнь була взаємною і з роками лише притупилася, принаймні, під час зустрічей вони вже могли спілкуватися як давні знайомі.

Марія не вдалася ні вродою, ні фігурою, ні жіночою привабливістю, ні великим розумом. Здобувши ще до війни фах учителя, вона влаштувалася працювати десь далеченько від дому. Там її застала війна, окупація, звідти ж її забрали на примусові роботи в Німеччину. Звідти вона повернулася вже з дитиною, дівчинкою Ларисою, 1945 року. Звісно, з матір'ю в одній хаті вони не вжилися, і Марія влаштувалася в глухому закутку опішненщини – в Михайлівці, де колись була комуна і де вона в дитинстві жила з батьком, одержувала жалюгідну вчительську зарплату, квартируючи то в одних людей, то в інших. У Михайлівку після демобілізації приїхав і її брат, Енгельс, надовго *«заякорився»* там, одружившись і завівши свою сім'ю й господарство. Марія двічі виходила заміж за простих роботяг: одного вона поховала, другому довелося хоронити її.

Гордій Чирка *(сидить посередині)* **і колектив комуни «*Червоний плугатар*».**
Перша половина 1930-х. Місце зйомки та автор фото невідомі.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

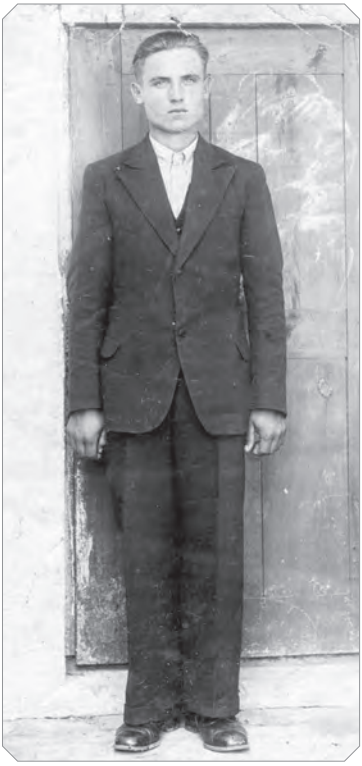

Петро Чирка – зведений брат Леоніда Сморжа. Сокаль. 1941. Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Старший із синів – Петро, 1921 року народження, залишив про себе добру й світлу пам'ять. Доброзичливий, товариський, спокійний, він ні з ким не конфліктував, у тому числі і з моєю матір'ю, був тим, хто вносив між людей умиротворення й спокій. Він серед менших і слабших не зловживав старшинством і силою. Пам'ятаю, як я за щось завівся з ним, уже парубійком, у кімнаті, що слугувала за сарай, так він спокійно взяв мене в оберемок і посадив задницею в половину великого, уже гнилого гарбуза. Від такого приниження я вибухнув лайкою, а Петро, спокійно посміхаючись, мовчки вийшов. Закінчивши сім класів Міськомлинської школи, він короткий час ходив на роботу в колгосп у сусіднє село Лихачівка, де його батько працював на той час головою колгоспу, а потім завербувався на будівництво лінії оборони на західному кордоні України, де його й застала війна. 1944 року мати одержала похоронку, в якій було сказано, що молодший лейтенант Чирка Петро Гордійович загинув під час прориву блокади Ленінграда. Мати, хоча й не показувала цього, Петра по-своєму любила і, сумуючи за ним, безутішно плакала.

Молодший син вітчима, Енгельс, по-домашньому Енька, майже мій ровесник, 1924 року народження, суттєво відрізнявся від мене вже тим, що був слухняним і не лінувався робити те, що йому скажуть. Хоча в нього з мачухою були далеко не взірцеві стосунки, він уникав конфліктів і виконував усе, що йому говорила моя мати. Свої скромні успіхи в навчанні він компенсував виконанням домашніх робіт і цілком пристойною поведінкою в школі і вдома. Після закінчення семирічки в Міських Млинах він вступив у керамічну школу в Опішному, яку досить сумлінно, хоч і без помітних успіхів, відвідував аж до початку війни. Брав участь у бойових діях проти Японії 1945 року.

Стосунки між матір'ю й вітчимом, як і слід було очікувати в таких обставинах, від самого початку не склалися. Між ними постійно виникали конфлікти з різних приводів, у тому числі на ґрунті ревнощів, нестикування з падчіркою Марією. Тому я періодично жив то в комуні, то в сім'ї вітчима, то мати, забравши мене, переходила жити до баби на хутір. Там я спочатку навчився повзати, а згодом і ходити. Полишений сам собі, я одного разу заповз у загороду до свині, яка вже, було, почала тріпати мене за сорочку, та, на щастя, нагодився хтось із людей і вихопив мене з її пащі.

Коли я вже навчився дибати, то, залишений усіма *«на господарстві»*, вибирався зі свого двору на заїжджену дорогу з пилюкою аж до ступиць і розважався в цій пилюзі, отримуючи від цього велику насолоду.

Дядько Федір, батьків старший брат, який на той час не визнавав мене за родича, коли я вже був людиною зрілого віку, розповідав мені, добродушно посміхаючись у свої вже сиві вуса: *«Пам'ятаю, їду підводою повз вашу хату, а ти сидиш посеред дороги, нагріб навколо себе велику купу пилюки й обома руками обсипаєш нею свою голову. Обличчя все в пилюці, очей не видно, а тобі весело, радісно, смієшся»*.

У дитини від народження, якщо вона не хвора, виробляється установка на радісне, оптимістичне сприйняття й переживання світу. В дитини, яка нормально розвивається в сприятливих умовах, домінує стан комфорту й оптимістичне світосприйняття, само єство її вимагає гри, веселощів і сміху. Вона може бути щасливою вже з того, що в неї є мама й тато, які її люблять і леліють; є сестричка або братик, з якими можна погратися й погомоніти, що почався день і можна вийти надвір просто погуляти. Голова дитини ще не завантажена раціональним і утилітарним. Вона багато в чому ще залишається *«природною істотою»*. Її чутлива душа чинить опір здоровому глузду дорослих, у неї ще немає чіткої межі між сучасним, минулим і майбутнім, між *«моїм»* і *«твоїм»*.

У баби на хуторі були якісь сусіди, з якими, як заведено в хуторян, склалися добрі стосунки, відповідно, взаємовідвідування, посиденьки, приязні розмови. У сусідів була живність, зокрема багатенько курей. Одного разу, доки мати розважалася із сусідами розмовою, я заліз у курник і, зібравши яйця в пелену сорочки (штанів тоді мені ще не належало мати), підніс їх хазяйці, кажучи: *«Тьотю, заберіть вашу яєшню»*, – чим дуже розсмішив жінок.

Про життя в комуні я майже нічого не пам'ятаю. Знаю тільки те, що мешкала сім'я в гуртожитку з його розпорядком і порядками, що мати віддала мене в дитячі ясла, а сама працювала на рівні з іншими комунарами, та її стосунки з вітчимом ніяк не налагоджувалися. Народження брата Бориса 1929 року викликало нову хвилю сімейних розбирань.

Пам'ятаю, прокидаюся серед ночі від гучної схвильованої розмови матері з вітчимом: обоє в чомусь дорікають одне одному й обоє гірко плачуть.

Запам'яталось, як вітчим після курсів трактористів у Полтаві приїхав на колісному тракторі в комуну, і, у зв'язку з такою визначною подією, зібралося все населення, не тільки комунари. Це відбувалося так, як зображено у фільмі Олександра Довженка *«Земля»*, майже один в один. Такими ж враженими й здивованими були дорослі, так само за трактором у піднятій ним пилюці бігла юрба дітлахів, а серед них і я, три- чи чотирирічний. Вітчим, побачивши мене серед них, зупинив трактора й посадив мене біля себе, на заздрість іншим дітям.

У комуні ж я дивився перший раз у своєму житті фільм, звичайно, німий, бо звукових тоді в села ще не привозили. Кінопроектор працював від динамомашини, яку крутили вручну. В тому фільмі був епізод, у якому розповідалося про нерозлучних друзів – хлопчину і його собаку. Коли якийсь товстун для того, щоб скупатися в ставку, залишив свій одяг на березі, то собака украв штани з ковбасою в кишені. І друзі нею поласували, а пузань змушений був іти голим повз молодиць, що в'їдливо глузували над ним.

Біля господарського подвір'я радгоспу, куди ми перебралися, був величенький, але мілководний і запущений ставок. Я став свідком того, як ще не старий чоловік Кирило Степанович, якого вважали не зовсім розумово повноцінним, залишившись у чому мати народила, став купатися й відразу ж з відчайдушним криком вискочив на берег і став по ньому бігати, а на його сідниці теліпався великий рак, який явно не мав наміру добровільно розкрити клешню й відчепитися. На його крик із кузні, що була неподалік, неспішно вийшов кремезний, середнього віку коваль у засмальцьованому і закіптявілому фартусі, перехопив волаючого Кирила Степановича й одним рухом руки відірвав рака, жбурнувши його в бур'яни, і мовчки пішов у кузню.

Навесні 1932 року в радгоспній конюшні, занехаяній, з великими щілинами в стінах, усі півтора десятки коней, окрім племінного жеребця, від голоду вже були нездатні стояти на ногах і їх усіх підвісили до стелі на спеціальних помочах. Хлопці-підлітки відвязали жеребця, і він став намагатися виконати свій функціональний обов'язок щодо кобил, яким було не до цього.

ГОЛОДОМОР

На цей час набрав широти й темпу процес індустріалізації й мілітаризації економіки, основні кошти вибивали із селянства за допомогою непосильних податків і розкуркулювання, під час якого експропріювалося все майно. Селян же силоміць заганяли в радгоспи й колгоспи, при цьому грубо ламався століттями сформований устрій сільської життєдіяльності, втрачався перевірений поколіннями досвід господарювання на землі, інтерес до результатів своєї праці. Одним словом, спонукалося стрімке деградування всіх галузей сільського господарювання й руйнація села. Насувалася одна з найстрашніших соціальних катастроф – голод, який фактично вже став реальністю.

Серед причин голодомору 1932–1933 років є й та, що Сталін чомусь не любив українців, як писав Андрій Сахаров у *«Меморандумі», «страждав українофобією»*. У самого Сталіна зафіксованих автографів щодо цього немає, але здогадатися про це можна. Йому не могла імпонувати характерна для українців ментальність: бути незалежними й самодостатніми, схильними до індивідуального стилю життя й прагнути до свободи, на противагу росіянам, у яких історично сформувалася *«релігія царя і влади»*, життя *«общинами»*, століттями вироблялася звичка до адміністрування й командного стилю життя, тому й перехід до колгоспного життя відбувався менш болісно. Оскільки радянська влада формувалася як держава диктатури пролетаріату, то інтернаціоналізований робочий клас став не тільки опорою більшовиків, але й активним виконавцем їхніх планів. Те, що вістря інспірованого голоду було спрямоване насамперед на сільські райони, заселені переважно етнічними українцями, свідчить його географія: власне Україна, Кубань, Верхній Дон, Поволжя та інші суміжні з Україною регіони. Спеціальні загони активістів і функціонерів, виконуючи розпорядження керівних органів, нишпорили по хатах і подвір'ях у пошуках зерна та інших продуктів, прирікаючи селянські сім'ї на вимирання.

Вітчим як член партії у цей час активно включився в заходи з розкуркулення й колективізації, тому, щоб дещо розвантажити матір, яка на той час знову була вагітною, мене й Еньку знову відправили до баби на хутір. Звідти його незабаром забрали, а дещо згодом і за мною приїхав підводою вітчим. Мене посадили до аж занадто скромного збіжжя, серед якого, мабуть, єдино вартісним було дерев'яне зібране ліжко, яке потім слугувало нашій сім'ї довгі роки і яке варто згадати. На ньому нас, дітей,

щоб вмістити, клали впоперек і в ряд. Для тих, чиї ноги не поміщалися, підставляли табуретки або стільці. Одним із його недоліків було те, що мати, як не намагалася, так і не вивела з нього блощиць. Коли вітчим забирав нас, на виїзді із хутора колесо потрапило в глибоку вибоїну з водою і віз різко нахилився, вдарився об стовп огорожі, унаслідок чого від спинки ліжка відбився шматок декоративної прикраси. Славно й вірно відслуживши, переживши голод, окупацію, післявоєнну розруху, це ліжко востаннє зігріло своїм теплом, згоряючи в грубці, уже зовсім стареньку мою матір.

Отже, з 1932 року – року тріумфальних результатів індустріалізації й колективізації, *«переможної ходи соціалізму»* – ми стали жити в Опішному, тодішньому районному центрі, у його південно-західній частині Липівцях, неподалік від базару, з одного боку, а з другого – від щойно організованого колгоспу.

Хата, в якій ми жили, стояла на невисокому пласкому пагорбку над шляхом, тому мені довелося бачити *«червоні валки»*, на яких вивозили експропрійований у селян хліб. Незважаючи на святкові червоні прапори на возах, у них було щось таке, що викликало тривогу й страх.

Одного світлого, сонячного, тихого дня із сусіднього двору стали лунати крики й плач, від яких крижаніло серце. Коли я вбіг до сусідів у двір, то побачив, що біля воріт стоїть навантажений мішками із зерном віз, готовий уже виїздити з двору. Біля нього троє людей, а біля самого колодязя на спині лежав ще нестарий кремезний білявий чоловік, у мокрому полотняному одязі й босий. З його волосся й вусів стікала вода. На обличчі самогубця застиг вираз глибокого смутку й розпачу, вини перед дружиною й чотирма дітьми, що зайшлися риданням і плачем, віднині приречені на голод.

Звичайно, тоді, в тому віці, я не міг розуміти, що здійснюється запланована більшовицькою владою політика вирішення економічних і політичних завдань за рахунок селянства; що, керуючись політичною доцільністю, Сталін і його посіпаки, зв'язані із Заходом борговими зобов'язаннями, таким чином упокорювали український народ, здійснюючи геноцид.

Нічим не стримуваний пограбунок беззахисного селянства, примусова праця в колгоспах без оплати, порушений селянський устрій, що складався століттями, втрата почуття господаря на своїй землі вже 1931 року примусили Сталіна заявити, що *«низка врожайних районів опинилася в стані розорення й голоду»*. Але в Кремлі, замість того, щоб виробити й впровадити для поліпшення ситуації дієві заходи, вважали це за саботаж хлібоздачі, постановили рішуче з ним боротися. Упродовж 1931, 1932–1933 років людям, поборами й голодом загнаним у колгоспи, нічого не платили. Обмежувалися тим, що працюючим видавали жалюгідні пайки, зокрема й у вигляді примітивного приварку й мізерних порцій хліба.

Повз наш двір за такими харчами ходив молодий парубок, дебіл Ілько, вже пухлий від голоду. Загрібаючи босими пухлими ногами пилюку, тримаючи в руках стару пом'яту бляшанку, він повільно прямував до колгоспного двору. Коли його питали, куди він іде, по-дитячому белькотів: «*По коцьку*». Слабий, беззахисний, полохливий, він боявся навіть малих дітей. Це второпав навіть мій трирічний братик Боря, який при появі на дорозі Ілька з гучними погрозами кидався йому наперереріз. Той з панічним криком: «*Ляля бе*» (ляля б'є), – незграбно намагався втекти.

Упродовж 1932 року посилювався тиск на селян і репресії, а 7 червня влада прийняла закон, який у народі було названо «*законом п'яти колосків*», згідно з яким найвища кара – розстріл – замінювалася ув'язненням не менше ніж на десять років. Увесь грудень 1932 року під наглядом чекістів активісти так званих комітетів незаможних селян, які одержували якийсь відсоток від знайденого, шукали й вилучали фактично все їстівне: картоплю, буряки, навіть фруктову сушку.

Друга половина 1932 року стала точкою перетину двох криз: соціально-економічної й національно-політичної. Існує думка, що хлібозаготівля як така не була головною, тим більше єдиною причиною голоду. Більшовики більше боялися формування національної ідеї, національної свідомості, яка мала відгук і в самій партії. Коли після всесоюзного перепису населення 1926 року в деяких регіонах Росії виявилося, що українці в них переважають, зокрема в Кубані і в районі Таганрога, українські керівники ставили питання перед ЦК ВКП(б) про приєднання їх до України. Натомість Політбюро ЦК ВКП(б) оголосило українізацію в Північному Кавказі «*петлюрівщиною*», а все діловодство і всю систему освіти розпорядилося перевести винятково на російську мову. Масовий терор голодом проти селян доповнювався індивідуалізованим терором проти української інтелігенції, для якої загалом були характерні безґрунтя, розрив із будь-яким становим побутом і традиціями, відсутність чіткої національної орієнтації. Отже, інтелігенція по-різному зреагувала на нові порядки, тому по-різному склалася її доля. Значна її частина влилася в «*генеральну лінію*» партії, решта ж зазнала або духовної ізоляції, або ідеологічного тиску й політичних репресій, у результаті яких було винищено її ядро, національну еліту, наслідки чого дають про себе знати й нині. В самій партії проводилися профілактичні заходи, так звані «*чистки*», вилучення з її лав «*неблагонадійних*».

Восени 1932 року наша сім'я перебралася з Липівців, і жили ми неподалік від Покрови – козацької церкви вісімнадцятого століття. Її зруйнували вже при Микиті Хрущові під час чергової хвилі гонінь на релігію. Сім'я на цей час поповнилася братом Олександром, і дітей стало вже шестеро. Шестеро ротів у голодний рік. А вітчим як законослухняний член партії більшовиків був вище особистого інтересу й добробуту сім'ї, тижнями

не з'являючись удома, де голодні й знедолені діти ледве животіли. Перша половина 1933 року в повному розумінні цього слова стала *«жнивами скорботи»*. Смерть тоді зібрала надзвичайно багатий *«урожай»*. А влада не хотіла визнавати цього, і навіть сигнали з боку українського керівництва, в тому числі партійного, називали *«петлюрівщиною»*. Було наказано розмови про це *«категорично заборонити»*, а реєстрацію смертей від голоду не здійснювати. Коли секретар ЦК КП(б)У Терехов став доповідати Сталіну, що голод в Україні набирає страхітливих масштабів, той його обірвав, заявивши, що це вигадка, казка. Насправді ж, уже 1932 року від голоду померли близько 150 тисяч людей.

Наша сім'я, мати і всі ми, дітвора, включаючи тримісячного Сашу, були на межі смерті, а мати докладала відчайдушних зусиль, щоб ми залишилися живими. Повна відчаю й страху за дітей, вона пішла в райком партії і, обливаючись слізьми, стала говорити, що сім'я вже на межі виживання, а глава сім'ї десь на хлібозаготівлях і тижнями не з'являється вдома. Тоді секретар райкому, жінка, викликала Гордія Чирку з місця його перебування і при матері висловила незадоволення його поведінкою, вилаяла його. Залишившись наодинці з моєю матір'ю, вітчим став її лаяти за те, що вона своїми скаргами ганьбить його; він робить важливу державну справу й чесно виконує партійне доручення, а не байдикує й гуляє. Мати йому на це відповіла, що прийшла в райком тому, що діти всі вже від голоду попухли й злягли, що навіть сьогодні, повернувшись додому, не знає, чи всіх застане живими. Матері від райкому щось виділили крупами й борошном у перемішку з висівками. Цього, звичайно, вистачило ненадовго. І знову мати кинулася діставати що-небудь на харч дітям, та й самій треба щось їсти, адже в неї грудна дитина.

У зв'язку з цим, розповім про епізод, який, на мій погляд, несе в собі глибокий моральний зміст і характеризує мою матір як людину.

Моя племінниця Лариса, дочка брата Бориса, розповіла мені, що дівчинкою, перебуваючи під час шкільних канікул у гостях у бабусі в Міських Млинах, почула від неї слова: *«Так робити – це гріх»*. Тоді Лариса запитала: *«Бабусю, хіба ви завжди були такими правильними і у вас не було гріха?»*.

Вона трохи помовчала, задумавшись, а потім із сумом тихим голосом сказала: *«Був один гріх і він мене все моє життя мучить»*. І стала розповідати: *«Було це в тридцять третьому році, в голодовку. Чоловік десь у районі займався хлібозаготівлею, а в хаті – ні крихти хліба, і діти помирають від голоду, вже пухлі. А в мене було ще трошки грошей, то ж пішла я на базар з думкою, може, я за ці гроші щось куплю дітям поїсти. Дивлюся, якась жінка продає баночку сметани. В мене якраз вистачає на неї грошей. А в самої від голоду паморочиться голова й підкошуються ноги. Стою я перед цією жінкою і роздумую: «Якщо я куплю цю сметану і з'їм її сама,*

то зовсім голодними залишаться діти; але того, що я можу купити на ці гроші, не вистачить наїстися всім. Якщо ж я впаду з ніг, то і діти неминуче пропадуть, а так, може, щось усе-таки добуду». Віддала тій жінці гроші за сметану, нахильцем випила, вичистила баночку пальцями й облизала їх, зразу ж відчула прилив сил і полегшало в животі. Зате від думки, що дома голодні дітки ждуть, що мама щось поїсти принесе, стало на душі так гірко й соромно, хоч крізь землю провались. Невдовзі їсти дітям я все-таки роздобула. Всі вони вижили, але цей гріх я не можу собі простити й сьогодні, він мучить дотепер мою совість».

«Бабуся взагалі була дуже доброю й щедрою, – продовжувала Лариса. – *Вона завжди старалася чимось поділитися або пригостити. Якось біля двору зупинилася якась дівчинка, а бабуся винесла великий кухоль молока, покликала її, говорячи: «Іди сюди, випий молочка, бо ти ж така худенька».*

І взагалі, сама вона в житті так наголодувалась, що намагалася мати запас продуктів, кажучи при цьому: «Хоч тепер наїмся досхочу».

Піком голодомору стала зима 1933 року. Щоб не померти, люди їли все: собак, котів, пацюків, жаб, кору дерев – і помирали вже сотнями тисяч. Голодуючі селяни кинулися в Росію і Білорусію, а також у промислові міста України, в *«пролетарський»* Донбас, де населення постачалося продуктами. Тоді Сталін власноручно підписав розпорядження ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР, в якому ставилося завдання заблокувати Україну й Кубань, щоб населення цих регіонів не ввозило з інших регіонів продукти. Відповідні вказівки дали транспортним відділам ОГПУ. Було заборонено продаж залізничних квитків селянам без спеціальних посвідчень і довідок селищних рад. Розповідають, що на залізничних станціях, на вулицях міст валялися сотні, тисячі померлих від голоду, а вмираючі від голоду матері намагалися будь-що посадити своїх дітей у поїзд з надією, що вони виживуть, а самі залишалися помирати.

Письменник Ісаак Бабель з метою написати книгу про події, що на той час відбувалися в сільській місцевості, у грудні 1929 року виїхав у район суцільної колективізації в Бориспіль, що під Києвом, а звідти – в село Велика Криниця, де прожив два місяці в будинку вчителя Кирила Мажеги. Згодом, у листі до рідних він писав, що це стало *«одним из самых резких воспоминаний за всю жизнь – до сей минуты просыпаюсь в холодном поту»*. Через рік він написав своїй майбутній дружині Антоніні Миколаївні Пирожковій: *«...Повидал я в гражданскую потасовку много унижений, топтаний и уничтожения человека как такового, но все это было физическое уничтожение. Здесь же, под Киевом, добротного, мудрого и крепкого человека превращают в бездомную, шелудивую, паскудную собаку, которую все чураются, как чужую. Даже не собаку, а нечто не млекопитающее...»*

Для того, щоб зберегти робочу силу для майбутньої посівної, 13 лютого 1933 року було дано розпорядження використовувати наявні запаси хліба, що охоронялися військовими, але годувати ним виключно працюючих у колгоспі.

Одного, вже весняного дня 1933 року в наш двір навкарачки заповзла страхолюдна, у брудному лахмітті, істота й сказала, щоб я покликав матір. Переляканий, я про це сказав матері. Коли я через хвилину-дві вийшов із хати, то ця істота і моя матір, обнявши кожна *«свій»* стовп на піддашках, зайшлися в безутішному риданні. З'ясувалося, що то була молодша материна сестра Ніна. Вона повідомила, що моя бабуся і двоє її синів – Олександр та Іван – померли від голоду, хоча до останніх своїх днів і працювали в колгоспі. Тепер вона поповнила нашу сім'ю й віддалася під опіку своєї старшої сестри, моєї матері, словом, переживала з нами голод.

Голод, як говориться, – не тітка: не пригостить, не нагодує і може підштовхнути людину на аморальний учинок, а то й на злочин.

Запам'ятався мені такий епізод. Пізній вечір. У кімнаті горить каганець. Сестра Марія, брат Петро й Ніна, упівголоса перемовляючись, збираються кудись іти красти картоплю. Стоїть тихий і тривожний *«робочий»* діалог і останнє приготування: обмотування ніг ганчірками, щоб не можна було розібрати слідів. Через якусь годину знову приглушений гамір і сміх: вилазка чомусь завершилася безрезультатно, але в голосах *«злодіїв»* не чується досади, швидше полегшення.

Ще один епізод. У баби, в якої ми квартирували, за сараєм була велика стара розлога шовковиця. Коли стали визрівати ягоди, перебороти спокусу було неможливо, і я за першої ж нагоди залазив на дерево. Баба ж час від часу навідувалася до шовковиці, спираючись на ціпок і прислухаючись, бо була майже сліпою. Одного разу, коли я сидів на шовковиці і похапцем ласував ягодами, несподівано до дерева підійшла баба і, щось бубнячи, стала підсліпуватими очима вдивлятися в гущавину. Я причаївся, та раптом гілка, за яку я тримався рукою, тріснула, і я гепнувся ледве не на саму бабу. Підхопившись на ноги, я кинувся втікати. З переляку й зосліпу баба мене не впізнала, інакше були б якісь претензії й *«оргвисновки»*.

Весняна, а згодом і літня зелень та ягоди дещо *«пом'якшили»* переживання голоду, і все ж смерть нещадно викошувала людей, особливо в степових селах і хуторах. Саме там були й найстрахітливіші супутники тотального голоду – людоїдство.

Мати мого університетського товариша Сергія Ісаковича, Галина Кирилівна Голосова – член більшовицької партії з 1918 року, історик, доцент Київського університету імені Тараса Шевченка, була в складі однієї зі спеціальних груп, які здійснювали партійний контроль за подіями, що відбувалися в Україні, розповідала мені, що їхній групі траплялися хутори

й села, де не залишилося жодної живої душі, а від непохованих трупів ширився страшенний сморід. Їхня група виявляла й факти людожерства. Тоді причетні до цього, включаючи дітей, підлягали розстрілу. Тоді ж в Україні, розповідала Галина Кирилівна, були великі, заповнені зерном склади, що охоронялися військовими.

У самому Опішному з канібальством було відносно спокійно, хоча серед людей ходили з цього приводу різні чутки, тому матері не ризикували відпускати своїх дітей із двору й залишати їх без нагляду. Якось мати послала мене на Липівці, туди, де ми до цього жили, принести якусь потрібну їй річ. Іти треба було довгою, безлюдною, майже незабудованою вулицею, у густих бур'янах і кущах. Перед тим, як відпустити мене, мати звеліла, щоб я не підходив ні до кого, навіть якщо буде кликати підійти й підманювати чим-небудь. Уже коли я повертався назад, десь на півдороги додому, із-за кущів вийшов високий худющий чоловік у полинялому чорному картузі, такого ж кольору сорочці й штанях, у чоботях. У руці він тримав скручений із пожовклого шматочка газети кульок і лагідним голосом став мене кликати: «*Хлопчику, йди сюди, я тобі цукерок дам*». Я вже був якраз навпроти чоловіка. Пам'ятаючи настанови матері, надав ходу, не спускаючи з нього очей. Тоді чоловік спробував схопити мене, та мене врятували мої прудкі ноги. Я біг щодуху не оглядаючись, а позаду чув важке сопіння й гупання чобіт. Моє ж серце від страху так калатало, що, здавалось, вискочить із грудей. Не знаю, чим би закінчилася ця пригода, якби назустріч із-за рогу вулиці не виїхав віз з поклажею й візником. Гупання обірвалося. Озирнувшись, я побачив, що чолов'яга стояв і понуро дивився мені вслід.

Через два-три дні мати і я пішли на базар. Метрів за тридцять від входу стояв ще нестарий, украй худющий і виснажений чоловік у чорному вилинялому картузі, такого ж кольору сорочці, штанях і в чоботях. Непорушні очі його немовби засклилися, а з відкритого рота, з губи, хвостиком уперед звисала кимось усунута тюлька, яку він уже був нездатний з'їсти. У лівій руці, що висіла вздовж тіла, на майже розігнутих пальцях лежало ще дві рибинки, якими він теж уже не міг скористатися. Коли ми через годину-півтори поверталися з базару, то цей чолов'яга вже лежав на тому ж самому місці, а повз нього йшли і йшли люди, з острахом позираючи на померлого, поспіхом відводячи від нього очі. У той же момент я впізнав того чоловіка, від якого мені довелося тікати, але матері я про це не сказав.

Сучасні комуністи й зомбовані їхньою ідеологією демонструють вибіркову забудькуватість і втрату пам'яті щодо того, що ганьбить їх і їхню діяльність. Прискіпливі до інших, вони намагаються виправдовувати поведінку і дії своїх кумирів, а відповідно й себе, обминаючи або фальсифікуючи ті чи інші події і вчинки. Це повною мірою проявилося в трактуванні голоду в Україні 1932–1933 років, його причин і винуватців,

факторів і наслідків. Ці страхітливі події десятиліттями замовчувалися, а будь-яке нагадування жорстоко каралося. Дехто тепер стверджує, що, керуючись *«найпередовішою й найгуманнішою»* теорією марксизму-ленінізму під керівництвом більшовицької партії й особисто товариша Сталіна, будувалося й було близьким до завершення *«найгуманніше і найсправедливіше суспільство»* – соціалізм і комунізм, і цей історичний період живе в пам'яті народу як успішна реалізація найвищих і неперехідних людських цінностей, прояв гуманізму. Сталін же є уособленням усього цього, тому великий гріх лежить на тих, хто ганьбить більшовизм і гудить Сталіна. Його треба згадувати без *«бруду»*. Його ще можна відмити, а от кров, пролиту за роки правління Сталіна, в якій можна було б утопити і його самого, і Політбюро, прощенню й забуттю не підлягає. Хоча під час голодомору 1932–1933 років в Україні вимерли не лише українці за національністю, а й ті, хто в цей час тут проживав, усе одно це підлягає назві *«геноцид»*. Один із найближчих соратників Сталіна – Климент Ворошилов – на XVII з'їзді ВКП(б) сказав: *«Ми свідомо пішли на голод, бо нам потрібен був хліб... і небезпечно було це тільки куркулям»*.

Скільки померло людей в Україні від голоду, ніхто й ніколи точно сказати вже не зможе. Називають мінімальне число в 4,5 мільйони і максимальне – близько 13 мільйонів осіб, якщо візьмемо середню цифру, виходить не менше 7 мільйонів. У будь-якому випадку – цифра вражаюча. Україні нанесено непоправні збитки як щодо її генофонду, так і щодо менталітету її населення внаслідок політико-ідеологічного терору.

ШКІЛЬНІ РОКИ

Підійшло літо 1933 року. Почало визрівати дещо на городах, і люди стали користуватися посадженим і посіяним. Кущі картоплі підривали й діставали бульбу, а в кого були посіяні клаптики жита чи ячменю, зрізали колоски й варили куліш. Коли ж завершилися жнива, то колгоспникам стали давати щось на трудодні. Моя мати, прихопивши свою молодшу сестру Ніну, і собі подалася на хутір, де працювали й померли бабуся й материні брати, щоб одержати зароблене ними. Найнявши підводу, вона все це привезла, і воно стало великою підмогою для нашої сім'ї.

Вітчима на цей час призначили завідувачем клубу, у якому відбувалися різні зібрання, партійні заходи, в тому числі й *«чистки»*, які наганяли великий страх не тільки на партійців. При клубі була невеличка бібліотека, інколи крутили кіно (бо динамомашину, від якої йшов струм на проектор, крутили вручну), стала виступати художня самодіяльність і якісь приїжджі друго-, третьорядні служителі муз – заробітчани.

Пам'ятаю, з Харкова приїхав на заробітки якийсь ще молодий чолов'яга з дитиною приблизно одного зі мною віку. Ім'я дитини – Руфа – нічого мені не говорило, але під час гастролей її батька, за дорученням вітчима і на прохання батька дитини, я був невідлучним від неї, і ми, як це властиво дітям такого віку, потоваришували й були на цей час нерозлучні. Я не звернув увагу на те, що в неї не було штанів, а лише коротка сорочка, що справляючи потреби, вона, як це заведено в жінок, присідала. Лише через багато років до мене дійшло, що то була дівчинка. Тепер, коли я згадую той епізод, мене щоразу розбирає сміх.

У вересні, коли голод став спадати, а люди збадьорилися, я пішов у перший клас. На той час я вже навчився читати. Мимоволі моїм учителем став вітчим. Він намагався навчити читати свого молодшого сина Енгельса, тобто Еньку, якому забракло на це здібностей. Підслуховуючи, я швидко вивчив увесь алфавіт і навчився читати. Тож, коли підійшло перше вересня, я, за власною ініціативою, почимчикував до школи, зайшов у клас і заявив учительці, що я вже вмію читати й хочу вчитися. Молода, світловолоса, невисока, худенька, з приємним, добрим обличчям учителька вислухала моє читання, весело посміхаючись, і без зайвих слів посадила на першу парту. Так почалося моє навчання, моє шкільне життя. Без будь-якого нагадування й напучування я пунктуально відвідував заняття й став

улюбленцем учительки. Інколи вона доручала мені читати для класу або малювати крейдою на класній дошці. Свою першу вчительку я, було, зустрів уже після війни, під час відпустки, коли служив на Чорноморському флоті. Вона першою приязно привіталася, назвавши по імені. Я ж не спромігся зупинитися й перекинутися з нею хоча б кількома словами, подякувати їй за те, що з її благословіння я почав учитися.

На початку зими я захворів, здається, тифом, і зведена сестра Марія відвезла мене санчатами в лікарню, де, через перевантаженість хворими, мене поклали в жіноче відділення, і я мимоволі спостерігав за зовсім далекими від естетичних процедурами.

Наприкінці весни 1934 року вітчим купив на торгах хату розкуркуленого в селі Міські Млини, що біля тодішнього райцентру Опішне. Сільчани поставилися до нашої сім'ї з неприхованою неприязню, а моя мати ніколи не відчувала в ній спокою й безпеки, постійно перебувала в страхові, що колишні господарі хати або їхні родичі помстяться, підпаливши хату, або розправляться з нами фізично. Її сон ніколи не був спокійним. Навіть в останні роки життя їй ввижалося, що хтось уночі ходить навколо хати, а то й намагається в неї забратися, що хтось готує для неї якусь капость. Пам'ятаю, перед війною, коли вітчима не було вдома, посеред ночі матері здалося, що хтось у дворі ходить, і хоча Петро, старший серед нас – хлопців, відмовився підтвердити це, однак мати через кватирку вистрелила з малокаліберної гвинтівки в купу хмизу, що лежав посеред двору.

Хату купили наполовину недобудовану: дві з чотирьох кімнат були невідштукатурені й вікна в них були ще без рам. Недобудованими залишалися й піддашки. Нежила частина хати майже до кінця 1970-х років так і залишалася у своєму первісному вигляді. Вона слугувала сараєм, хлівом, де тримали кіз, свиней, кролів. Була там і яма для картоплі, відбувалися зібрання навколишньої дітвори, різноманітні ігрища й забави. У нашому дворі завжди було людно й гамірно, лунали й радісний сміх, і голосний плач. Моя мати терпляче ставилася до всього цього, бо сама виросла в багатодітній сім'ї і звикла до галасу й дитячої метушні, дитячих радощів і печалей. У жилій частині хати була глиняна долівка, яку мати час від часу змазувала глиною й посипала свіжою пахучою травою: аїром і дикою м'ятою. Дотепер пам'ятаю *«букет»* запахів із сирої глини, аїру і м'яти, як і те, що мати, бувало, після трудів праведних брала гітару, грала на ній, підспівуючи, а ми, дітвора, заходжувалися витанцьовувати хто як може і хто в що гаразд, піднімаючи галас і куряву аж до стелі.

І в Міських Млинах, уже у своїй хаті, наша сім'я жила в нестатках, часто впроголодь і абияк одягнена й узута. Вибір страв був дуже обмеженим: борщ, затірка, галушки, вареники, пироги, різні каші. Щоправда, моя мати вміла готувати смачно, якщо було з чого. Я тільки чомусь гидував цибулею

в стравах, тому намагався виловлювати її ложкою перед тим, як їсти, або взагалі відмовлявся їсти. Коли виходили їсти повним складом сім'ї, то їдоки поділялися на дві групи: вітчим і мати з однієї миски, решта – з другої, спільної. Тут я завжди задавав темп і ритм, але не від жадібності, а через закладене в мені генетично, і здійснювалося це само собою. А проте, луснувши мене дерев'яною ложкою по лобі, мати промовляла: *«Як робити, то останній, а як їсти – то перший»*. Образившись, я кидав ложку і виходив геть із хати. Скільки я себе пам'ятаю, наша сім'я жила впроголодь. Не вистачало навіть найпростішого, не кажучи вже про делікатеси, про які й не чули, не те, що їли.

Пам'ятаю, перед самою війною, ранньої весни, мати з вітчимом зібралися кудись іти у своїх справах і нам суворо наказали, щоб ми не їли картоплю, яка маленькою купкою лежала в кутку кімнати, прикрита лантухом. На той час найстаршим серед дітей, а отже, і відповідальним за виконання наказу, був я. Та голод – не тітка рідна, про що свідчили очі моїх менших братів, тому з моєї ініціативи і під моєю орудою ми напекли й поїли картоплю, домовившись не говорити про це батькам. Та тільки-но вони зайшли в хату, як дворічний Віталій, радісно підстрибуючи і плескаючи в долоні, став вигукувати: *«А ми калтоску пичили! А ми калтоску пичили! А ми калтоску пичили!»*

«Ах ви сукини сини, – сміючись, сказала мати, – *не послухалися...»*

Брат Олександр, коли стали згадувати цей епізод, нагадав мені, що батько тоді дістав десь мішок висівок, і мати з них спекла хліба.

З одягом і взуттям було не краще. Загалом на той час одягалися й взувалися дуже скромно, простіше нікуди. В ужитку були одяг і взуття саморобного або кустарного виробництва, часто абияк виготовлені. Нашу сім'ю обшивала здебільшого моя мати на ще дореволюційній швейній машинці марки *«Зінгер»*. Шила, ігноруючи індивідуальні смаки і не приймаючи ніяких щодо фасону і якості претензій. Так, штанці вона мені шила куценькі, на одну підтяжку і з однією кишенею. Я щоразу канючив, випрошуючи дві підтяжки й дві кишені, але мати була невблаганною, хіба що подовжувала кишеню і збільшувала її обсяг, адже в ній потім уміщався цілий склад потрібних мені речей: камінці, залізяччя тощо. Із пофарбованого бузиною полотна мати пошила мені торбу для школи, на якій я чорнилом навів ініціали *«СЛО»*, а хтось у той же день додав букву *«Н»*, яка утворила слово *«СЛОН»*, що стало на короткий час моїм шкільним прізвиськом. Босими ми ходили майже до морозів. Оскільки із взуттям було сутужно, то взимку для всіх його не вистачало, тому часом по нужді вискакували за хату босоніж, або й влаштовували між собою змагання, хто по засніженій вулиці далі всіх пробіжить. Для цього ми по черзі босі вискакували з хати на вулицю й щодуху бігли, скільки хто міг по снігу й льоду. Решта з хати через

вікно прискіпливо фіксувала результат. Ясна річ, переможцем незмінно був я.

У хаті також не завжди було тепло й через постійну нестачу дров, і через недосконалу систему опалення. Для економії палива й тепла було складено грубку з лежаком у формі літери «*Г*», що тягся вздовж усієї стіни, а після повороту – попід дерев'яним ліжком (про яке я вже розповідав) і «*впадав*» у комин печі, у загальний димохід. У великі морози, особливо по кутках, виступала паморозь, і всі ми тулилися до лежанки, шукаючи в ній тепла. Були періоди, коли зовсім нічим було палити, і ми мерзли, але вітчим цим не дуже переймався, оскільки на першому місці для нього була й залишалася праця на партію і державу. Сам він по декілька днів не з'являвся в Міських Млинах, хоча перед самою війною працював головою колгоспу за три кілометри від дому.

Сільська людина більше за міську живе в єдності з природою, більше відчуває й розуміє свою спорідненість з усім живим, більше здатна жаліти й оберігати все живе. Доброму, чуйному ставленню до живності, без якої не обходиться жодна сім'я селян, привчала нас, дітей, наша мати змалечку. Пам'ятаю, заходимо з матір'ю в хату під час післяобіднього сну молодших дітей. Усі сплять рядочком на нашому широкому дерев'яному ліжку, а поміж ними насолоджується сном і сусідством біленьке повненьке місячне порося. А в матері на обличчі не майнула навіть тінь незадоволення, не кажучи про обурення або лайку. Добре знаючи мої погані звички, мати рішуче припиняла мої спроби кататися на свинях, які з козами майже завжди водилися в нашому, загалом бідному на живність господарстві.

Одного разу, після опоросу свині, було залишено на відгодівлю кабанчика й свинку. Кабанчик мав спокійний норов, ріс інтенсивніше за полохливу й знервовану свинку. В парі вони їли, гуляли надворі, росли. Коли кабанчик набрав належної для катання на ньому кондиції, я підкрався й скочив йому на спину. Похрюкуючи, без особливого обурення він побіг кругом хати в парі з нерозлучною свинкою. Таке катання на два-три кола навколо хати стало звичним і для мене, і для свиней. Та кабанчика невдовзі закололи. Занудьгували і я, і свинка, щоправда, з різних причин. Та я вирішив ліквідувати цей простій і, влучивши момент, коли свинка втратила пильність, скочив на її спину. Видавши потужний вереск, свиня звичним для неї маршрутом побігла навколо хати, продовжуючи верещати. Добігши до того місця, де в огорожі були вибиті дошки, вона раптом кинулася в дірку, і ми обоє застряли. На піднятий свинею крик вискочила з хати мати з доброю, мабуть, заздалегідь заготовленою для цього галузиною, і стала люто стьобати мене нею, а заодно попадаючи й по свині. Щосили рвонувшись, разом із ще кількома дошками із паркану, свиня винесла мене на вулицю, усього в синцях і подряпинах.

Більш приємним спогадом дитинства, який і нині викликає в мені світлий смуток, є спогад про Галю.

Галею я назвав галченя, яке випало з гнізда й не вміло ще літати. Малеча, піймавши його, почала з неусвідомленою для цього віку жорстокістю бавитися ним. Я забрав галченя додому й став годувати його, примовляючи при цьому: «*Галя, ка! Галя, ка! Галя, ка!*», а воно, тріпочучи крилами, і собі відкривало рота, а я в нього сунув їжу. Невдовзі галченя, побачивши мене, само кричало: «*Ка, ка, ка*», вимагаючи їжі й уваги. Незабаром воно зовсім «*вписалося*» в нашу хату, щоправда, вітчим сердився на те, що воно справляло свої потреби, де заманеться.

Галя швидко росла й у серпні вже стала на крило, але не покинула наше подвір'я. Тільки дещо змінився її добовий розклад: удень вона була в нашому дворі і весь час крутилася здебільшого біля мене, а на ніч сідала між курьми на сідало.

Одного спекотного серпневого дня, коли від жари всьому живому нікуди було подітися, я, користаючись тим, що мати й вітчим пішли в Опішне на базар, розстелив під грушею в холодку рядно з наміром у комфортних умовах почитати книжку. Для форсу заодно вирішив і покурити, тобто, не затягуючись, пускати з рота дим. Скрутивши із газетного паперу «*козячу ніжку*» і насипавши в неї махорки з назбираних недопалків, я запалив самокрутку, час від часу відкладаючи її вбік, біля себе. Коли я у черговий раз простяг свою руку за цигаркою, то не виявив її на звичному місці: її тримала у своєму дзьобі Галя, причому, як справжній курець, – за тонкий кінець самокрутки, а з широкого її кінця легенько струменів димок. Галя стояла не рухаючись, запитливо поглядаючи на мене. Я сердито рвонувся до неї, намагаючись вирвати з її дзьоба цигарку, але вона спритно відскочила від моєї руки. Після третьої спроби, коли я вже зовсім розлютився, вона піднялася на крило й сіла на солом'яний дах сусідської хати, уже ветхий від старості й сухий від спеки, як порох. У мене від страху закалатало серце, а душа ввійшла в п'ятки. Хазяйки хати саме не було вдома, тому, схопивши дома драбину, підставивши її до даху сусідської хати, я став щонайніжнішим голосом кликати галку. Вона, так само професійно тримаючи цигарку в своєму дзьобі, іронічно-поблажливо дивилася на мене, не поспішаючи виконувати моє прохання й вслухаючись в інтонації мого голосу. Нарешті вона зважилася й стала помаленьку наближатися до мене. Як тільки Галя стала досяжною для моєї руки, я, не церемонячись, схопив її й зім'яв і викинув геть цигарку, яку вирвав з її дзьоба.

Коли у вересні я пішов у школу, то зі мною полетіла й Галя. Школа була десь на кілометровій відстані, тому час від часу вона сідала на моє плече, а в школі – на вікно того класу, де на той час був я, і заглядала в нього.

Тоді хто-небудь із учнів відчиняв кватирку і Галя влітала в клас, сідала на класну дошку й звідти зацікавлено спостерігала за всім, що в ньому відбувається. Клас, звичайно, оживав, лунав сміх, лагідні звертання дітей до птиці, але згодом діти заспокоювалися й урок продовжувався. Жодного разу не було, щоб учителі робили мені зауваження за Галю. Так тривало доти, доки хтось із дітей-хуторян, кинувши в Галю палицею, перебив їй крило й ногу. Я зумів вилікувати Галю, але з того часу вона перестала супроводжувати мене до школи, почала сторонитися людей і якоюсь мірою мене. Її інтерес зосередився тепер на зграї галок, що мешкали в дзвіниці цегляної закритої владою церкви. Лише на ніч Галя прилітала додому і, за звичкою, сідала між курьми на сідало. Церква була неподалік, тому коли я її кликав зі свого двору, вона відгукувалася на мій голос і прилітала до мене. І все ж через рік Галі не стало. Де вона поділася, не знаю.

Перший клас в Опішному закінчити мені не вдалося у зв'язку з переїздом сім'ї в Міські Млини, де школа розміщувалася в центрі села в одноповерховій цегляній будівлі, спорудженій для селян Рубінштейном, поміщиком з Харкова чи Петербурга. У другому класі я вже навчався в двоповерховій, гарної архітектури будівлі Рубінштейна, з веранди якої відкривався прекрасний краєвид на луки, ставок, ліси і яку оточував великий сад з різноманітною рослинністю, алеями, оранжереями, плантаціями плодово-ягідних культур тощо. Службова частина маєтку мала флігелі для управителя, прислуги, службовців, а також господарські будівлі: конюшню, воловню, комори для зерна та інших продуктів. Усе це перейшло у власність колгоспу імені В'ячеслава Молотова, а панську будівлю й сад було передано школі. За десятиліття панування нових хазяїв від колишньої краси й розкоші нічого не залишилося: ні панського будинку, ні служб, ні саду тут немовби зроду й не було. Забур'янена пустка, заболочений клаптик води замість ставка. Птаство, яке тут селилося й жило століттями, нині покинуло ці місця. Пам'ятаю, на верхівці величезного дуба, що гордо стояв відокремлено на підвищенні, було велетенське гніздо, побудоване багатьма поколіннями лелек, які навесні неодмінно поверталися до нього. У ньому, окрім лелек-господарів, жило безліч горобців, стурбований гамір яких, здавалося, ніколи не вщухне. Нині ж тихо.

Я й тепер не знаю, на якій підставі сад було передано школі, як вона розпоряджалася ним і врожаєм. Знаю тільки, що він спокушав і дітей, і дорослих, які застосовували різні прийоми, щоб перебратися через його огорожу. Одного разу млинян закликали до сільради, де на лаві сиділо два чоловіки, піймані з краденими фруктами. З їхніх шиї на груди звисали нанизані на нитки висушені і ще сирі кружальця яблук. Обидва крадії – недалекі наші сусіди – сиділи поруч непорушно із застиглими обличчями

і зафіксованими в нікуди очима, немов воскові фігури. Школа пильнувала за врожаєм у садку. Частина врожаю, очевидно, офіційно йшла в шкільний фонд. У підвалах школи завжди стояли бочки з моченими яблуками, і на свята щось перепадало й школярам.

Навчальний і виховний процеси в моїй школі, очевидно, були типовими для того часу: примітивне навчально-методичне забезпечення, невисокої кваліфікації вчителі. Спочатку нас учив Павло Микитович, ще молодий чоловік, м'якосердечний, з неквапливою манерою говорити. Його протилежністю був Василь Олександрович Греков, молодший за своїх братів, теж учителів – Григорія й Антона. Учительської освіти він не мав, закінчив якісь агрономічні курси, що й надало йому право викладати біологію. Недобране в освіті він компенсував вимогливістю щодо учнів. Невисокого зросту, кремезний, міцний, із суворим виразом обличчя, він чітким баритоном *«віщав»* нам зафіксовані в підручнику істини і не терпів будь-якої неуваги. Тоді він ставав схожим на тигра – повадками, і голосом. Пружинячи крок, він підходив до *«грішника»*, взявши його за *«шкірку»*, випроваджував із класу, наказавши не приходити в школу без батька. Іншим разом він рявкав фірмову фразу: *«Ось схвачу тебе за хвіст і викину через кватирку на сонце!»* Зрозуміло, що учні його боялися, у мене ж він страху не викликав. Коли одного разу він особливо розійшовся у своєму *«риканні»*, я посміхнувся. Василь Греков, скосивши очі в мій бік, це помітив, і в його зіницях теж блиснув сміхотливий вогник, який він негайно згасив сердитим виразом обличчя. Перед війною його, батька трьох дітей, забрали на військову службу на Чорноморський флот. Уже під час війни, узимку 1945 року, перебуваючи в Севастополі, я в рядовому матросі, одягненому в бушлат і в безкозирку, впізнав таку знайому мені кремезну постать: Греков! Я покликав його: *«Василю Олександровичу!»*. Він радісно вигукнув: *«О, Льоня! Хто б міг подумати, що ми тут зустрінемось...»* Нашвидку поговоривши, ми розлучилися, щоб зустрітися через кілька років після війни, коли він знову вчителював у Міських Млинах і був уже директором семирічки.

Примітною фігурою серед учителів був тодішній директор Батюк. Високий, широколиций, уже сивий, із зачісаним назад волоссям, поважний у мові й рухах, він користувався серед учнів і серед селян авторитетом. Решта ж учителів мені не запам'яталися. Ніхто з них нічим мене не вразив, не викликав захоплення, не став взірцем, наставником, не зацікавив своїм предметом. Частково цим пояснюється те, що, починаючи з другого класу, я охолов до навчання. Щодо математики, фізики, хімії в мене взагалі не було ніякого інтересу, і я часто не виконував домашні завдання. Отже, з цих дисциплін я був, як кажуть, *«кришталево чистий від будь-яких знань»*. Мати ж мене в навчанні не контролювала, а вітчим не дуже переймався навчанням навіть своїх дітей.

Мені, уже дорослому й досить освіченому, мої колишні вчителі згадували, що був здібним і добре навчався. Можу погодитися з цим тільки щодо історії, літератури, географії, біології, але не математики, фізики, хімії, логіки. Моя душа не приймала раціонального, формалізованого, нормативного, стереотипного. Я ніколи не намагався запам'ятовувати, тому з мене не вийшло відмінника, як не вийшов згодом шкільний академічний професор-філософ з рутинністю його мислення й начотництвом під час викладання. Я не міг, а точніше не хотів учити напам'ять вірші, які задавали додому, хоча мені подобалася література. Це залишилося в мені й під час навчання в університеті; я завжди відволікався на щось інше, включаючи гру в «*морський бій*» тощо. Зате я з великим зацікавленням відпрацьовував лабораторні заняття з мікробіології або з фізіології вищої нервової діяльності.

Усю свою увагу, енергію, час я став витрачати на читання. Це стало для мене хворобою, від якої я не міг і не хотів вилікуватися. Одержимий книгоманією, я вже не міг жити без читання – ніхто й ніщо не могло завадити цьому або відволікти мене від цього. Влітку я намагався більше читати десь на природі: біля річки, на луках, у лісі, а найчастіше – у своєму городі, сховавшись у кущах і бур'яні.

«*Льо-нь-ко-о!* – бувало, кричить мати. – *Ану виходь, де ти там сховався? Знаю, що читаєш і не хочеш робити. Ну, підожди, прийдеш, то отримаєш галузини...*»

Але я вже не зважаю на нахваляння й погрози матері. Зачитуюсь, бувало, до повної темноти, коли букви й слова зливаються в одне. Тоді я з'являюся на очі матері, яка зустрічає мене докорами й лайкою, а то й запотиличником. Часом вона шаленіла від того, що через читання я не допомагав по господарству й весь час ховався зі своїм читанням, навіть рвала книжки. Одного разу знищення зазнали водночас півдесятка книжок зі шкільної бібліотеки. Немає потреби розповідати, яке це для мене було горе й сором. Я рідко плакав, навіть маленьким, коли мати била, а тут сльози буквально душили мене. Бібліотекарка, не тутешня, десь вісімнадцятилітня дівчина, заспокоїла мене, ще й дала із собою півдюжини інших.

На уроках у мене під партою завжди була книжка, яку я читав, і в піввуха слухав учителя тільки для того, щоб орієнтуватися, де він знаходиться, щоб можна було своєчасно сховати книжку. Читав усе, що потрапляло на очі або під руку. Важливим було не те, що читати, а сам процес читання.

Андрій Касала, з яким я сидів за однією партою, уже в 1990-ті роки, переправившись через Ворсклу на човні до того місця, де я під час відпустки вигрівався на сонці, перед тим, як завантажити його травою для корови, присівши біля мене, сказав:

«Слухай, Льонько! Давай побалакаємо, а то якось нам і не прийшлося до сих пір погомоніти. Пам'ятаю, ми з тобою сиділи на одній парті, і ти весь час щось під партою читав. Коли ти пішов якось на перерву, я подумав: дай гляну, що він таке читає? Дивлюся – Ленін. Тьфу».

На жаль, серед учителів не було того, хто б спрямував мою любов до книги в певне русло, ознайомив з основами літературної творчості, навчив культурі читання.

Усе, що було в нашій шкільній бібліотеці, включаючи твори Леніна й Сталіна, я перечитав, майже не вникнувши в їх зміст. За культурою тоді з боку влади існував суворий контроль, щоб у бібліотеки не потрапила будь-яка крамола. Час від часу туди приходили списки, за якими сумнівну літературу вилучали й знищували. Оскільки мій вітчим працював у Опішному завклубом, то такі списки приходили й до нього. Одного разу він приніс приречену на знищення книгу Зінаїди Тулуб *«Людолови»* й почав удома її читати вечорами при каганці-лампі аж до півночі. Примостившись біля нього, я через його плече теж став читати. Спочатку вітчим відганяв мене, а потім зробив вигляд, що не помічає мене. Дочитували ми *«Людолови»* разом, хоча і без обговорення й коментарів. Тема, колізії, персонажі так сколихнули мою душу, що назавжди ввійшли в неї й значною мірою сприяли виникненню інтересу до історії України, романтизації козаччини, мужності й героїзму козацтва. Тоді вперше мій юний мозок наповнився цілим масивом історичних подій, персонажів, епізодів, картин життя далеких пращурів, їх думок і переживань. Після реабілітації Зінаїди Тулуб уже в 1960-ті роки її роман було перевидано, і я зміг його купити. Зізнаюся, я пожалкував, що перечитав *«Людоловів»* зрілою і майже деромантизованою людиною.

Авторка ж *«Людоловів»* Зінаїда Тулуб, киянка, з інтелігентської родини, звинувачена в підривній роботі проти радянської влади, заарештована 4 липня 1937 року, була звільнена тільки 23 червня 1956 року. Із тюрми вона писала Сталіну: *«З порога смерті благаю вас: дайте хоч клаптик свободи!»* Але цей повний відчаю крик потонув у морі насильства й страху, які стали основним знаряддям більшовизму заради утвердження свого панування. Репресії охопили всі верстви населення СРСР, у тому числі й саму партію. В Опішному, в клубі, де працював завідувачем вітчим, проводилися партійні збори – *«чистки»*, де вирішували долю партійців.

Нам час від часу говорили, чиї портрети цього разу заклеювати або замазувати чорнилом у шкільних підручниках. Серед них були здебільшого ті, кого називали соратниками Леніна, вождями або полководцями. Навіть для мого дитячого мозку це було нелогічно й сумнівно, тому я про це сказав своєму вітчиму, коли він пізно ввечері прийшов із чергового партійного засідання, на якому йшла *«чистка»*. Той на мене нагримав і наказав ніде

не плескати своїм язиком, бо через мене попаде і йому, а він і так перед цим мав неприємність. А було це так. Учителька класу, де вчився старший син вітчима Петро, щоб похвалити одну з дівчат – відмінницю, сказала, що та вчиться, як Сталін. Коли після дзвінка учні вийшли на перерву, Петро, який симпатизував цій дівчині, заграючи, кинув у неї кулькою із зім'ятого паперу із словами: *«Стріляйте в Сталіна з нагана»*. Вітчима ж негайно викликали в школу. Він мав тривалу розмову в директора, і цей інцидент ледве зам'яли.

У школі були незадоволені моєю поведінкою під час занять. Вона ніколи не була взірцевою. Я не хуліганив, не бешкетував, не займався крадіжками, не бився ні з ким і не лихословив, принаймні публічно. Просто, я вів себе неправильно, несерйозно. Мене втомлювало непорушне сидіння, монотонний темп уроку, сама його атмосфера, яка вимагала уваги й серйозності. Тому, коли я не був зайнятий читанням під партою, шукав собі заняття, яке не мало ніякого відношення до уроку. Часом це були безневинні пустощі, а часом було й таке, за що мені соромно й сьогодні. Зокрема, деякий час я сидів за однією партою з хлопцем, який страждав енурезом – нетриманням сечі. Користуючись цим, я часом зумисно смішив його доти, доки з його холоші не текло. Врешті він був звичайним хлопцем, досить кмітливим і товариським, також схильним до пустощів.

На уроці зоології, який вела невисока, молода, повна жінка, з невиразним обличчям, у чорному, вже поношеному й обсипаному лупою платті, я знічев'я став перегортати сторінки підручника. Віднайшовши малюнок бегемота, я показав його своєму сусіду по парті, Дмитру Мацку, що мав репутацію хулігана й розбишаки: *«Це – Ніна Петрівна»*.

Дмитро буквально вибухнув реготом.

«Мацко, чого ти смієшся?» – запитала вчителька.

Усе ще сміючись, Дмитро встав і повернув книжку малюнком до вчительки, сказав: *«Сморж говорить, що це – ви»*.

Вчителька спалахнула, але нічого не сказала й продовжила урок. Зате мені стало дуже соромно, але вибачитися я не здогадався, та ще й не навчений для цього був.

Дмитро був безбатченко, жив із матір'ю-інвалідом і меншим братом по той бік Ворскли, біля самого берега, в хаті-халупі, побудованій серед шелюги на піску. Його матір звали Оришка, і в неї була хвороба Дауна: у неї тряслися голова й руки. В школі Дмитра дражнили по імені матері – *«Оришка»*. На це він не ображався. Зате він не терпів, коли його дражнили *«Пуздро»*. В нього дійсно не за віком був величенький, можна сказати, великий живіт. Тепер я розумію, що це трапилося від постійного недоїдання й некалорійної, виключно рослинної їжі. Міцненько збитий, широкоплечий, він постійно бився не тільки з однолітками, а й зі старшокласниками, утверджуючись як особистість.

Пам'ятаю такий епізод. Велика перерва. Ми, клас, спостерігаємо з веранди, як луками за Дмитром женеться ватага хлопців іншого класу, немов зграя мисливських собак за вовком. На другий день Дмитро сидів біля мене, як ні в чому не бувало, без жодного синця й подряпини, бо то була, все-таки, гра. З Дмитра згодом сформувалася порядна, приємна в стосунках людина, яка пережила війну й післявоєнну розруху, встигла завести сім'ю. І десь у 1960-х роках він пропав безвісти під час одного зі своїх відряджень.

Загалом бійок і розбирань у своєму класі я не пам'ятаю, будь-які спроби цього осуджувалися не тільки вчителями, а й однокласниками. Інша справа, що не обходилося без різних ігрищ, випробувань, з'ясувань, – хто є хто. Я ніколи не любив виділятися, не було в мене схильності до лідерства, не виокремлювався габаритами й м'язами, але коли доходило до борюкання або бігу наввипередки, то до мене ставилися з пошаною.

Коли я чую, частіше з жіночих вуст, що вони в когось закохувалися чи не з дитячих ясел, мене це дивує, бо сам я в шкільні роки й гадки не мав, що воно таке. Ясна річ, що ця тема була актуальною і в часи мого дитинства і якісь зачатки амурних справ мали місце й серед моїх тодішніх однолітків, але мене це обминало. Мої уявлення про амурні справи були почерпнуті винятково з художньої літератури, наприклад із творів Івана Тургенєва. Далі легких симпатій і товариських стосунків справа не йшла. Цнотливість взагалі була нормою для тодішньої сільської школи. Нічого схожого на секс не було взагалі, надзвичайно рідкісні випадки підлягали нещадному осуду. Навіть молодь старшого віку обмежувалася здебільшого тим, що прогулювалася в теплу пору центральною вулицею Міських Млинів або варили гуртовий куліш біля Ворскли чи в сосновому лісі, завжди лунали пісні й сміх. Не було того, що ганьбить людину: не було матюків, особливо в присутності дівчат і старших за віком, не було й п'яних. П'яна людина, особливо молода, це подія для всього села, яку довго пам'ятатимуть, а для молодого парубка – ганьба, від якої сором і його батькам. Я не пам'ятаю випадку, щоб школярі, навіть старших класів, палили цигарки при дорослих. Це не наважувалися робити й допризовники. Палили, хоронячись.

Пам'ятаю, незадовго до війни, під час катання на лижах, за селом старші хлопці пригостили мене цигаркою. Коли ж я зайшов після цього в нашу хату, мати тут же нагородила запотиличником, що супроводжувався словами: *«Я тобі покажу, як курити!»* Певно, хтось із дорослих устиг матері доповісти про мій учинок. На все досить велике село до війни було лише два п'яниці: Яків Ткаченко – коваль, та Грицько Кущій – конюх. Їх вважали п'яницями, але не бешкетниками. Тепер же в дуже поріділому на людей нашому селі всі чоловіки якщо не п'яниці, то любителі часто заглядати в чарку. Про жінок і говорити нічого: їх мораль, порівнюючи із сучасною, була бездоганною. Це зовсім не свідчить, що вони були святими, безгрішними, але всі люди

в селі були підконтрольними з боку громадськості, адже в селі нічого не сховаєш: усе на видноті, усе стає всім відоме майже в ту ж саму мить, коли скоєно непотрібне.

У селі більше, ніж у місті, роботи, і дитину до неї привчають змалку. Вона завжди знайдеться для всіх. Хлопці й дівчата працювали і вдома, і в колгоспі: на посівній, на жнивах, молотьбі, оранці. Пам'ятаю, у масовому порядку ми працювали, змагаючись між собою, у шкільному – колгоспному – саду, на збиранні кок-сагизу, погоничами біля волів під час оранки тощо. Парубчаки, учні старших класів, працювали плугатарями або на грабках, а то й на жатках. Це вже була еліта. При цьому йшло високої пристрасті змагання за вагу зібраного кок-сагизу, ягід, фруктів, за виорані сотки чи скошені копи зернових. Працюючи погоничем волів на оранці, я до сходу сонця біг більше кілометра на колгоспний двір, щоб захопити кращу пару волів. Пам'ятаю, на оранці я зазівався, і віл своєю ратицею наступив на мою босу ногу. Добре, що в борозні, де була моя нога, був пісок: віл просто вдавив її, майже не пошкодивши. Але особливий інтерес для хлопчаків викликала робота на конях і з кіньми, уже не кажучи про їх купання в річці або переганяння на нічне пасовисько.

Одного разу, коли справа дійшла до купання коней, мені дісталася стара, худа, як драбина, але неймовірно зла кобила Шкурпелиха. Благополучно забравшись на її худу, аж гостру спину, я намагався не відстати від гурту, що пустився в галоп, і бив Шкурпелиху босими п'ятками в боки, та вона на це була нездатна, а правильніше – не хотіла. Коли після купання ми вже, було, прив'язали своїх коней до конов'язі, конюх Григорій Кущій дав розпорядження відігнати коней на нічне пасовисько в лісі, на «*Попове*». Всі з радісними криками кинулися кожний до того коня, якого він щойно купав. Кинувся і я до своєї Шкурпелихи на цих же правах. Тільки-но став заходити ззаду, щоб на неї сісти, як одержав удар копитом у правий висок і покотився під інших коней, що були на конов'язі. Кожен кінь, як за домовленістю, по черзі хвицав мене аж доти, доки я не викотився із ряду конов'язі. Найдивніше те, що я відбувся лише декількома синцями, а від удару Шкурпелихи у висок лише вискочила ґуля.

Іншого разу, зазівавшись, я вимушений був їхати на купання на дворічному, сліпому на праве око жеребчику, причому мені не дісталося й вуздечки: її замінила мотузка, якою можна було правити лише в правий бік. І цього разу мені довелося наздоганяти інших у галоп. Коли ж кінь побіг, то з боку сліпого ока раптом злетіли ворони, що ласували кізяками коней, що тільки-но пробігли. Мій жеребчик з переляку різко кинувся вбік від дороги і поніс мене на велику округлу копицю сіна, з ходу ударився об неї, запустивши мене, як із катапульти, метрів на вісім убік руху вперед, а сам, перевалившись через копицю, лежав на животі, очманіло хитаючи

головою. В мене ж повисла рука, і я зрозумів, що зламана ключиця. Та, щоб кінь не встиг отямитися й втекти, я підхопився й схопив його за мотузок, що правив за вуздечку. Його я все ж довів до того місця, де хлопці вже купали коней, і, як міг, однією рукою скупав його і в руці ж відвів на колгоспний двір. Оскільки взимку на лижах я вже, було, зламав ту ж саму ключицю, через що довелося в лікарні накладати гіпс, то, враховуючи набутий досвід, побоюючись гніву матері, я самотужки вправив ключицю і зумів приховати своє каліцтво аж до самого зцілення.

Дорослому населенню села в умовах колгоспного господарювання було нелегко, не тільки внаслідок великої завантаженості – обов'язкові 150 трудоднів та інші обов'язки, а й тому, що людей ще не полишило відчуття господаря: дехто працював ще на конях і волах, плугах і жатках, які довелося здати в колгосп, тому був ще нездатний до нехлюйства або байдужості. Примус і страх не викорінили й характерний для українського народу оптимізм, здатність до добра й краси, високого дозвілля, розваг і мистецтва, тому люди, дещо очунявшись після голодомору 1932–1933 років, у вихідні дні й свята співали, грали, танцювали, брали участь у самодіяльних спектаклях тощо, відновлюючись після тяжких трудів своїх. Це враховувала й влада, тому, зокрема, після закінчення жнив влаштовувалося районне Свято врожаю. Здебільшого воно проводилося в Міських Млинах, на овальної форми піщаному горбі, порослому старим сосняком. Між соснами розташовувалися гурти, що представляли певні колгоспні колективи, а всі разом створювали святковий і радісний настрій. Лунав сміх, пісні, музика, веселий гамір перекочувався з одного кінця сосняка на інший. У зв'язку з цим, на мою думку, в ідеї колективізму, колективного господарювання було й раціональне зерно, якби тільки вона не була дискредитоване насильством і примусом, ігноруванням особистості селянина. Правильно побудований колективізм, захищений гуманними правовими нормами й гарантіями, багато в чому допоміг би полегшити життя селянина, у тому числі дати змогу передихнути від безперервної обтяжливої роботи.

Дітям ще більше, ніж дорослим, потрібне психологічне розвантаження, яке відбувається переважно в грі, яка взагалі в житті людини займає дуже важливе місце. Як небуденне життя, тимчасова дія, гра створює особливу ігрову реальність, під час якої діти долучаються до різних видів діяльності, ознайомлюються з різними взаєминами, вчаться бути добрими, красивими, мудрими, мужніми, справедливими тощо. Гра цілком задовольняє потреби соціалізації, комунікації й співжиття, потреби *«дива»* і *«чар»*, духовного розширення й свободи, оптимізму й творчості. Вже не кажучи про те, що гра тіснить, а то й витісняє куріння, алкоголь і наркотики, якщо вона визначається гуманними й високими цінностями.

У школі й поза нею ми грали в найпростіші на той час ігри, мали для цього примітивний інвентар і умови. Ми не мали навіть м'яча, волейбольного чи футбольного, у кращому випадку грали м'ячем, набитим ганчір'ям. Грали в *«орла й решку»*, на *«ґудзики»*, у скраклі та інші простенькі ігри. Серед хлопців найбільш популярною й азартною була гра у *«війну»*, в *«Чапаєва»*, коли, розділившись на *«червоних»* і *«білих»* або на *«червоних»* і *«синіх»*, воювали, наслідуючи те, що бачили в кіно або в кіножурналах про військові маневри. Не знаю, яку роль це виконало в патріотичному вихованні, а от фізично ми добре загартувалися, адже доводилося багато бігати, видряпуватися на дерева, урвища, долати водні перешкоди тощо, що дає дитині із села змогу розвиватися фізично не гірше міської, яка відвідує спортзали й стадіони, басейни для плавання, велотреки тощо.

Голодомор підрубав генетичні корені українського народу, дещо деформував його менталітет, та не згасив одвічну любов українців до мистецтва, пісень і танців, художньої літератури. Як тільки голод став відступати й побут людей проявив тенденцію до стабілізації, вони стали відроджувати традиційні свята й обряди, приділяти увагу своєму дозвіллю, співати й танцювати, ставити самодіяльні спектаклі. Щодо цього наша школа в селі була провідним осередком. Особисто я, не маючи ні таланту, ні схильності, не брав у цьому участі. Лише одного разу я випадково став причетним до театралізованого дійства, яке закінчилося скандально.

У школі стала працювати бібліотекарем приїжджа молода жінка, яка мала двох малих дітей. Вона вирішила це відзначити інсценуванням оповідання Олександра Пушкіна *«Панночка-селянка»*, відтворивши сцену зустрічі в лісі двох основних персонажів. Роль панночки-селянки, зрозуміло, узяла сама бібліотекар, а на роль молодого пана вона загітувала Віктора Батюка, сина директора школи, що ходив уже в десятий клас в Опішне і мав вигляд цілком дорослого. Для достовірності невеличку сцену обставили прикріпленими до підлоги соснами, а Віктор (пан) захотів задіяти й мисливську собаку, якою він планував через мене заволодіти в нашого сусіда, лісника Григорія Трояна.

Собаку, на якого впав такий почесний і відповідальний вибір, звали Капот, і був він дійсно мисливської породи, але мав не собачий норов: він був уособленням доброти й лагідності, його не можна було навіть спровокувати на будь-який вияв агресії. Троян охоче передав мені Капота, і я з'явився в кімнатці за сценою якраз перед виходом на неї діючих персонажів. Панночка-селянка вже пурхала серед *«лісу»*, бідкаючись, що заблукала, пан Віктор, одягнений у картуз із блискучим козирком, у хромових чоботях і з нагайкою в руці гарячково смикав Капота за повідок, щоб той загавкав. Та Капот лише улесливо матляв хвостом і від бажання догодити, аж приліг животом на підлогу. Тоді виведений з терпіння *«пан»* щосили огрів Капота

нагайкою і той, заволавши, вирвався з його рук на сцену, не перестаючи волати, оббіг її рівно три рази. Враз замовкнувши, Капот сів у самому центрі сцени і справив потребу по важкому. Водночас він визначив шлях утечі через зал, набитий людьми – дорослими й дітьми, як кажуть, по саму зав'язку, причому дітвора, здебільшого, сиділа на підлозі перед сценою, і дременув щодуху прямо через людей і по їхніх головах. Панночка-селянка вмить *«злиняла»* зі сцени, а пан так і не встиг вийти на неї: порожня сцена, а посеред неї купа собачого калу, що парує в погано обігрітому приміщенні. Зал буквально вибухнув реготом і вже не утихомирювався. І я теж реготав так, як, мабуть, ніколи до цього в житті не реготав.

Уже перебуваючи на пенсії, я в Диканці завітав до сина Григорія Трояна Анатолія, мого колишнього сусіда й однокласника. Розговорившись, я запитав його про долю Капота. Той сказав, що батько довго морочився з Капотом, намагаючись його привчити виконувати прямі мисливські обов'язки, але все це було безрезультатно. Коли одного разу на полюванні батько одним пострілом убив качку, а Капот на це не зреагував і продовжував безтурботно помахувати хвостом, другим пострілом він убив Капота.

Перед війною надзвичайно широко й інтенсивно велася підготовка значкістів серед учнів і молоді загалом: *«Юний ворошиловський стрілок», «Готовий до праці й оборони»* та інші. Здати на значок була велика честь, а носити – гордість, мабуть, більша, ніж тепер носити ордени.

Улітку, незважаючи на сезонні роботи, жнива, дорослих чоловіків збирали на військову підготовку безпосередньо в селі, і вони днями в цивільному, але в строю і з піснями під командою працівників військкомату відпрацьовували належні вправи, а то й брали участь у загальнорайонних маневрах, де була й піхота, і кавалерія, щоправда, на звичайних колгоспних конях і здебільшого без сідел. У піхоті були дерев'яні гвинтівки, а замість кулеметів – дерев'яні тріскачки. Як свідок, можу сказати, що ця гра вводила людей в азарт: *«червоні»* й *«сині»* на цей час забували, що вони колгоспники, службовці, робітники. Кульмінацією маневрів була атака *«червоної»* кінноти, яка на чолі з *«Чапаєвим»* (як у фільмі) – чоловіком у бурці, врізалася в порядки *«синіх»*. *«Червоні»* й *«сині»* перемішувалися, ставало гамірно й весело, люди кучкувалися *«по земляцтву»* і за інтересами, включаючи питійний. Зброю складали на підводи й після короткого мітингу з'єднання роз'їжджалися по домівках.

Неподалік від нашого села відбувалися й маневри регулярних військ. Одну із піхотних частин, якій належало форсувати Ворсклу, я за власною ініціативою, провів через перехід, про який у цій частині незнали. Я так припав до душі червоноармійцям, що вони стали просити командира прийняти мене до своїх лав, але той без згоди моїх батьків не погодився.

Та впродовж днів, коли відбувалися маневри, ми, хлопчаки, намагалися бути в центрі села і, коли приїжджала машина з військовими, пригощали їх фруктами, часом кидаючи їх у машину, якщо вона не зупинялася. Одна із машин була типу *«джип»*, з відкритим верхом і на чотири чоловіки. В ній був явно командний склад, і вона проїжджала не зупиняючись, тому я кинув яблуко в надії, що воно впаде в кузов, і його підберуть, але воно влучило у висок тому, хто сидів біля водія. Від несподіванки він грізно зиркнув у мій бік, але, побачивши мене біля кошика з яблуками, розслабившись, відвернувся. Пізніше, за фотографіями, я впізнав того командира: то був Іван Дубовий, соратник Миколи Щорса по громадянській війні, командуючий військового округу, який проводив маневри. Згодом його було заарештовано й розстріляно.

Перед війною, упродовж 1937–1939 років, сталінський режим підняв нову, особливо страхітливо-криваву хвилю репресій, яка змела й знищила значну кількість військових командних кадрів і потужний пласт інтелігенції, особливо в Україні. З нагоди двадцятої річниці Жовтневої революції за один день у таборі Сандермох було розстріляно понад тисячу людей, серед них – провідні діячі української культури. Капітан Михайло Матвєєв з 27 жовтня до 10 листопада (інколи за допомогою молодшого лейтенанта Г. Алафера) знищив 1111 осіб, як він доповідав у одному з актів, *«быстро, точно и толково»*. З листопада Матвєєв застрелив більше двохсот. У його розстрільному списку були поет і вчений зіньківчанин Микола Зеров, письменник Григорій Епік, видатний театральний діяч Лесь Курбас та інші. Водночас, сталінізм інтенсифікував і зовнішню політику синхронно з гітлеризмом: було здійснено похід на Польщу, приєднання Західної України, а незабаром окуповано Бессарабію, країни Прибалтики: Литву, Латвію, Естонію. Словом, почалася Друга світова війна, яка ось-ось повинна була розгорнутися й на території України як складової Радянського Союзу.

1940 року я закінчив Міськомлинську неповну середню школу. Частина нашого класу, фактично винятково млиняни (а були серед учнів жителі Карабазівки, Лихачівки, Яблучного, Їсіпівки, хуторів Зайці й Шкидинівка), пішли у восьмий клас середньої школи в Опішному. Це на відстані чотири кілометри від Міських Млинів – до однієї будівлі школи, а до іншої – і того більше. Щодня зграйкою ми, хлопці й дівчата, у спеку й дощ відвідували школу й учили уроки, що мені не приносило задоволення й радості. Тому я з полегшенням сприйняв від матері новину, що вітчим відмовляється платити за моє навчання. Справа в тому, що плата стала нововведенням і для багатьох була непідйомною. Зі мною вітчим перед цим не поговорив, а мати, мабуть, згодилася з його аргументацією щодо мене й мого навчання. Наступив період мого неробства й марнування часу. Єдиним моїм заняттям у зимовий час стало відвідування колгоспної конюшні, де я взяв шефство над

дворічним жеребчиком на ім'я Вихор. Ще затемна я приходив у конюшню, чистив, підгодовував, словом, плекав.

Та підійшла весна, яка не стала для мене радістю через невизначеність щодо майбутнього. Я не відчував себе невдахою або нещасним. Для цього мій розум не визрів. Але як мені жити, що робити, я не мав про це жодного уявлення. У підлітковому віці, в якому я тоді перебував, ще не визначився сенс життя й не сформувався смисловий центр, душа була наповнена неясних передчуттів і тривожного очікування, які породжувалися й тим, що розгорталося в площині моєї життєдіяльності, і тими подіями, що відбувалися в тогочасному світі.

ВІЙНА. ЕВАКУАЦІЯ

У неділю, 22 червня 1941 року, був чудовий, тихий, сонячний і, як відомо, найдовший день року. По сусідству з раннього ранку метушня й збуджені голоси: переселенці з сусідньої Карабазівки за допомогою переважно своїх односельчан обвальковують збудовану хату. Тож, як давні й добрі знайомі, а то й рідня, перемовляються, обмінюються жартами, сміються, словом, панує та рідкісна атмосфера, коли люди працюють з бажанням, безкорисливо й з натхненням, коли платою є добро й дяка.

Ми з Васею, сином новоселів, на рік молодшим за мене, від сусідів до нової, віднині його хати провели лінію від радіосітки й ввімкнули радіо. Раннього обіду під яблунею простелили вибілене полотно, на яке жінки порозставляли їжу й випивку. Почалося гамірливе застілля, через яке не відразу второпали, що говорить московський диктор. Зрозуміли лише після того, як хтось із чоловіків, перекривши гамір, вигукнув: *«Війна! ...Німці оголосили нам війну!»*

Усе якось спохмурніло, злиняло, знебарвилося, хоча ніхто з присутніх не уявляв, чому це так трапилося, що воно буде і чим закінчиться, як доведеться жити й чи доведеться вижити. Навіть для такої ще незрілої голови, яка була на той час у мене, стало зрозумілим, що мирне, усталене, звичне життя обірвалося, а попереду вимальовується щось страхітливе й похмуре.

У дійсності ж бог війни Марс часто відвідував нашу землю й не мав наміру залишити її в спокої. Симптоми війни стали особливо очевидними, принаймні з часу окупації гітлерівською Німеччиною Австрії й Чехословаччини. Пакт про ненапад, який підписали 23 серпня 1939 року від СРСР міністр закордонних справ В'ячеслав Молотов, а з боку Німеччини – Ріббентроп, уніс деяке заспокоєння, але воно відразу ж випарувалося, як тільки Гітлер напав на Польщу, а Радянський Союз, підхопивши цю акцію, здійснив *«визвольний похід»* на Західну Україну й Західну Білорусію. Відкраявши для СРСР від Польщі одну десяту її території з чотирма з половиною мільйонами населення, Гітлер вважав, що тепер він одержав партнера, з яким можна приступити до переділу світу, незважаючи ні на кого. Сталін також увірував у партнерство і в червні 1940 року анексував у Румунії Бессарабію й Буковину, а в липні того ж року було окуповано Естонію, Латвію й Литву. Але його оптимізм згасила провальна фінська

кампанія, яка виявила слабкі місця в організації й підготовці збройних сил СРСР, його військової доктрини й стратегії. Невдачі у фінській кампанії змусили економіку активніше працювати на війну, а на західних кордонах гарячково велося оборонне будівництво. Водночас здійснювалася широкомасштабна робота з підготовки країни, населення до можливих військових дій, йшла системна мобілізація спеціалістів, які могли бути задіяні на військовій службі.

Щоб приховати все це, не насторожити партнера-суперника, радянські газети й радіо давали заспокійливу інформацію про радянсько-німецькі взаємини, а в Німеччину із Радянського Союзу безкінечним і безперервним потоком, відповідно до домовленості, йшли хліб, м'ясо, шкіра, нафта тощо, на чому і в чому німці завітають у СРСР уже в якості окупантів. Словом, Сталін і Гітлер вели гру, не довіряючи один одному і вважаючи, що саме він обхитрив суперника: гра йшла на випередження. Хитрішим і спритнішим виявився Гітлер, бо вже впродовж 1935–1936 років почав інтенсивну підготовку до війни, а 18 грудня 1940 року прийняв остаточне рішення, підписавши директиву № 21, у якій операція проти СРСР одержала назву *«Барбаросса»*. Ранньої весни 1941 року таємна підготовка Німеччини до війни з СРСР вийшла на завершальну стадію. На західних кордонах Радянського Союзу було зосереджено величезні військові сили, майже вся авіація, бронетанкові війська, артилерія й міномети. Але Гітлер устиг суттєво модернізувати армію, два роки перевіряв її боєздатність у Європі, підготував до воєнних дій у нових умовах.

У Радянському Союзі тільки 1939 року застарілу територіальну систему збройних сил стали переводити на кадрову, що негативно вплинуло на боєздатність радянських військ, які, як виявилося, багато чого з того, що треба знати, не знали, у тому числі, як боротися з авіацією, танками, що породило, зокрема, так звану *«танкобоязнь»* на початку війни. Багато з того, на що пішли основні зусилля й кошти країни, виявилося непотрібним і фальшивим, а військова доктрина – застарілою й хибною. Співвідношення ж сил і засобів радянських і німецьких військ на 22 червня 1942 року, опубліковане 1988 року, було таким: за особовим складом – 1,2:1; за гарматами й мінометами – 1,4:1; за важкими танками (КВ) – 3,5:1; за середніми танками (Т-34) 3,5:1; за легкими танками (Т-26, БТ-7) 5:1; за літаками 2,5:1 на користь радянських військ. На травень 1941 року Червона армія складала 5 млн. чоловік. Уже це зіставлення показує, що причиною невдач у перший період війни було не співвідношення сил і озброєння, а внутрішня й зовнішня політика кремлівського керівництва. Не тільки армія, а вся адміністративно-командна система, тільки під час війни стала змінюватися й вишукувати оптимальні заходи, докладати величезні зусилля до організації й використання всього матеріального

й духовного потенціалу, спираючись на ініціативу, самопожертву, масовий героїзм на фронті й у тилу, трудівників міста й села.

Ситуація в районі бойових дій складалася драматично, а часом і трагічно. Німці диктували свою волю й без особливих труднощів і втрат у перші ж дні війни захопили величезну територію і взяли в полон значну кількість населення. Німці вели себе самовпевнено й нахабно, особливо авіація й танкові з'єднання. Радянським військам випала тяжка доля. Їх постійно оточували, розділяли, відрізали від джерел постачання й зв'язку. Повідомлення з фронту, що передавалися по радіо, були схожі швидше на дезінформацію, і незабаром багато людей перестали їм вірити. З фронту більше говорили про перемоги й подвиги. Про справжній же стан на фронтах або здогадувалися, або довіряли чуткам, у тому числі й тим, які несли з собою евакуйовані з місць бойових дій, яких з кожним днем ставало все більше й більше.

У нашу хату війна прийшла вже на другий день в особі старшого сина вітчима, мого зведеного брата Петра, який працював з вербування на будівництво оборонних споруд біля міста Сокаль. Йому з великими зусиллями й ризиком вдалося уникнути полону й добратися до Опішного, де він відразу ж став на облік у військкоматі і був мобілізований. Зайшовши в хату, він сказав, що сьогодні ж, з обіду, його відправляють до місця призначення. З батьком він уже встиг попрощатися в Опішному. Мати мерщій кинулася до сусідів, щоб позичити йому щось із їжі, бо дома, як завжди, не було навіть хліба. Почекавши хвилин двадцять, Петро, знічено посміхаючись, став на порозі хати, тихим голосом сказав нам, меншим і зовсім малим: *«Ну, що ж, прощайте...»*

І подався пішки до Опішного. Більше ніхто з нас його вже не бачив. 1944 року мати одержала похоронку, в якій було зазначено, що молодший лейтенант Петро Гордійович Чирка під час прориву блокади Ленінграда обгорів у підбитому танку й помер в евакогоспіталі на березі річки, де й був похований. Згодом його, разом з іншими, перепоховали на одному з меморіалів під Ленінградом, нині – Санкт-Петербургом.

Наше село виявилося на шляху, який на цей час із другорядного став одним із основних: повз нашу хату в обидва боки – з фронту й на фронт – спочатку великими струмочками, а далі суцільним потоком потекли людські маси, цивільні й військові, ті, що тікали від смерті, й ті, що йшли їй назустріч. Важко сказати, хто виїжджав громадським транспортом: у поїздах, автобусах, на літаках. Ті ж, що їхали підводами, явно не були високими посадовцями. Це були переважно містечкові євреї або сім'ї дрібної районної чи сільської партійно-державної номенклатури. Підводи були переповнені дітьми, вузлами, ящиками з різним збіжжям. Дорослі ж частіше йшли пішки за возом.

Одного дня, під вечір, у завідуючої магазином на ночівлю зупинилася подружня пара – відомі письменники Олександр Корнійчук і Ванда Василевська. Побачити їх мені не вдалося, і взагалі сумнівно, щоб їм хотілося показуватися на люди.

Уже коли був густий потік біженців, а війна дихала зблизька, мати і я повезли тачкою в Опішне здавати на м'ясо, як обов'язковий податок, кролів. Для нашої ж сім'ї кролятина була недоступною. Центр Опішного був загружений біженцями, військовими, цивільними, жіноцтвом – місцевим і прибулим. Зголоднілі, ми підійшли до продуктового кіоску. Дві молоді жінки з тих, що евакуювалися, мабуть, дружини військових, обмінялися сороміцькими фразами щодо ковбаси солідної товщини, чим примусили мою матір зашарітися, і ми поспіхом пішли геть.

Із військ, що йшли в бік фронту, більше за все запам'яталася кавалерія, яка ще дотримувалася підбору коней для військових частин за мастю. Пам'ятаю, одна з військових частин пройшла через село на рудих конях, інша – винятково на білих, потім ціла дивізія на низькорослих рудих гривастих монгольських.

Дотримуючись стратегії *«випаленої землі»*, знищення всього того, що могло бути використане німцями на прокорм чи з іншою метою, радянська влада стала поспіхом евакуйовувати техніку, культурні цінності, промислове обладнання, худобу, різне збіжжя. Усе це йшло через наше село, повз нашу хату, викликаючи тривогу й сум.

Уже наприкінці липня, в обідню пору, з-за гори, прямо на нашу хату, на дуже малій висоті вилетів одномоторний літак з крупними чорними хрестами на крилах і, трішки не долетівши, неспішно розвернувшись, зник. По-моєму, це був *«Дорньє»*. Чого він так далеко від фронту залетів до нас, можна лише гадати, однак стало зрозуміло: війна й для нас стала дійсністю. Усе, що складало мирне життя, відходило в минуле, – усе порушилося, зсунулося, деформувалося.

З кожним днем у мене зростало відчуття неприкаяності й покинутості. Я не міг включитися безпосередньо в потік тих, хто рухався на схід, але дуже не хотілося залишатися в невизначеному очікуванні чогось невідомого й тривожного. Понад усе мені хотілося приєднатися до якої-небудь із військових частин, але такої нагоди не випадало, і це псувало мені настрій. На цей час вітчим брав участь у заходах з евакуації населення в райцентрі і підготовці до його можливої окупації. Він майже не бував удома. Зведений брат Енька (Енгельс), очевидно, за допомогою свого батька прилаштувався до якоїсь районної організації, що підводами вирушила в далеку дорогу.

Біля двору він зіскочив з підводи, щоб крикнути, що він евакуюється й що з батьком він уже попрощався. Словом, залишалася мати з купою дітлахів, серед яких я був старшим, але непридатним для виконання такої

відповідальної функції й вирішення тих проблем, які підстерігали нашу сім'ю. За віком наша сім'я на той час мала такий склад: моїй матері було 35 років, мені – 14, брату Борису – 12, брату Олександру – 9, брату Віталію – 3, сестричці Надії – 2, братику Володі – 7 місяців.

А через село повз мене все густіше їхали підводи, трактори, йшли стада худоби уже з нашої Полтавської області, що стала прифронтовою. Ішли дуже повільно, погано організовані й неконтрольовані. Залежно від гуртоправів, їх волі й сумління, багато худоби відставало від гурту.

Дійшла черга нарешті й до нас. Одного ранку до двору під'їхав віз, запряжений парою крупних рябих волів. Під орудою вітчима й матері, ми стали поспіхом збиратися, виносити й вантажити своє злиденне збіжжя, всаджувати дітей. Перед цим познімали зі стін фотографії і, звільнивши їх від рамок, склали в глиняний глечик. Як цінність, яка не повинна була пропасти, я склав у далекий закуток комина твори Леніна. На диво, хоча потім у нашій хаті досить довго квартирували німецькі військові, а потім жили ті, кому належала хата до розкуркулювання, книжки збереглися до часу повернення матері з дітьми в Міські Млини навесні 1944 року.

Ми долучилися до тих, хто відганяв на схід череду нашого колгоспу: двоє вже немолодих чоловіків і двоє жінок. Череда йшла своїм звичним неспішним ходом, піднімаючи хмари пилюки, а де було багатенько трави – попаски. Перша ж зупинка – за сусідньою Лихачівкою, серед сосняка. Мати з вітчимом закопала під однією із сосен глечик з фотографіями, яких, до речі, була мізерна кількість, і для мене залишилася незрозумілою доцільність цього вчинку, як і того, чому не *«посвятили»* в це мене. Може, я б у майбутньому відкопав цей глечик, хоча б для того, щоб мати уяву, яким я був у дитинстві. Доки було ще світло, на возі з рядна зробили халабуду, щоб малечі був захисток від сонця. Від дощу ж ніякого порятунку не було.

Усамітнившись, уже в темряві, мати й вітчим довго про щось говорили, і він подався в Опішне. Мені ж довелося верхи на коні охороняти стадо, що під моїм наглядом паслося. Ранком наш гурт усе тією ж повільною ходою, попаски рушив у бік Колонтаєва. Та погода зіпсувалася, став сіяти дрібний, але довготривалий дощ. Мати, занепокоєна незахищеністю дітей від дощу й симптоми захворювань, що уже проявилися в менших за віком дітей, вирішила відділитися від гурту й знайти притулок для сім'ї. Гурт, очевидно за попередньою домовленістю зі своїм керівництвом, окрім волів із возом, виділив невелику, сірої масті корову зі зламаним рогом. Молока вона давала багато, але низької жирності.

У Краснокутську вдалося знайти хату на два ґанки, з якої евакуювалися працівники, здається, МТС. Одна половина хати вже була зайнята жінкою з двома дорослими дівчатами, другу, теж двокімнатну, зайняли ми. Господарчих будівель не було, тому волів і корову помістили в широчезну,

для чогось викопану серед двору яму. Хата знаходилася на південно-західній околиці Краснокутська, на його рівнинній частині, що прилягала до річки Мерла з півдня, а із заходу – до кладовища й цегельного заводу. Від шляху, що пролягав від Колонтаєва, через Любівку, Краснокутськ на Богодухів і Харків, нашу хату відділяли городи й сади.

Визначившись із місцем перебування, мати послала мене до вітчима в Опішне повідомити його про це. Того ж дня, минаючи рідну домівку, я в Опішному знайшов вітчима й розповів, що і як у нас вийшло. За декілька останніх днів Опішне (я маю на увазі центр селища) суттєво змінилося. На вулицях урізнобіч снували, здебільшого, озброєні люди в цивільному й у військовому. Райком партії, райвиконком, райвійськкомат являли собою осередки, де вирувало мілітаризоване громадянство, професійні військові змішалися з тими, для кого зброя та інша військова атрибутика явно були незвичними. Мене побачене надзвичайно зацікавило, і я всіляко намагався долучитися до загальної метушні, брати в ній хоч якусь участь, виношуючи потаємну мету залишитися в партизанському загоні, з формуванням якого, передовсім, і була пов'язана ця метушня й гармидер. Я то напував коней, то допомагав чистити зброю, то напрошувався виконувати якісь доручення. Та вітчим звів на нуль мої наміри й розвіяв мої ілюзії. Він сказав, що мати з малими дітьми серед чужих людей і їй необхідний помічник, чоловічі руки, опора. Щодо партизанського загону, то це дуже сумнівна справа, яка може закінчитися крахом. Він наказав мені повертатися негайно в Краснокутськ.

Зараз мене вражає наївна, якщо не сказати злочинна, безпечність, яку проявляли в цій справі, адже партизанський загін формувався здебільшого з партійно-державного активу, з тих, хто брав участь у розкуркуленні й насильній колективізації, про що пам'ятали скривджені й не могли цього пробачити. Опішненці знають, що ніяких бойових дій цей загін не вів, більшість так званих партизанів при вступі в Опішне німців сиділи по своїх домівках, тому невдовзі їх було розстріляно.

Лінійкою, в яку був упряжений могутній важковоз, з поклажею з двох мішків борошна ми виїхали. Перепочивали в степу за Рублівкою. В ясному чистому небі високо над нами розгорівся швидкоплинний повітряний бій наших *«курносих»* 1-16 з *«мессершміттами»*. Один із *«курносих»* задимів і, перекидаючись, упав. У Колонтаїв ми заїхали вже вночі, коли я солодко спав. Коли ж розплющив очі, то побачив темне небо з безліччю зірок. Перепочивши в якихсь людей, ми ще затемна, мабуть, для конспірації, приїхали в Краснокутськ. Вітчим, переговоривши про щось із матір'ю, не затримуючись, відбув назад.

Фронт просувався із заходу на схід. Життя вийшло за визначені радянською владою рамки, але багато в чому залишалося в стані перехідного періоду. Люди ще не визначилися зі своїм станом: не знали,

що їх очікує, що їм робити і як жити. Користуючись безладдям, усе, що не було вивезено, евакуйовано, розграбовувало населення. Для декого це стало основним заняттям. На полях стояли неприбрані копиці зі снопами, невикопані колгоспні буряки й картопля, ходили безгоспні корови й коні. Останні вже навіть звикли до волі, побачивши людей, тікали від них геть. Люди, особливо чоловіки, прагнули не проґавити можливість прихопити що-небудь із того, що може знадобитися в майбутньому, намагалися що-небудь взяти, привести, принести. У нашій же сім'ї не знайшлося *«добувача»*: я на цю роль був непридатний, решта – ще замалі для цього. До того ж ми тут були чужі, приїжджі, і на нас поглядали скоса, недружелюбно й ревниво. Коли ми з матір'ю привезли трішки снопів і стали палицями вибивати з них зерно, одна з двох жінок, що йшли на той час вулицею, басовитим голосом сказала другій: *«Бач, понаїхали сюди, Бог його знає хто, навезли собі снопів і репають...»*

У самому Краснокутську, користуючись безвладдям в умовах очікування приходу німців, населення вдалося до грабунку магазинів, складів, техніки, того, що залишилося після першої хвилі пограбування з боку тією чи іншою мірою причетних по службі до цих закладів. Ми з братом Борисом ходили в центр з надією знайти щось корисне, що могло пригодитися, але наші сподівання були даремними: все придатне вже було розграбоване. Навіть у бібліотеці я виявив лише різний непотріб і мотлох. Борис же, який дуже рано став палити, в одному з магазинів натрапив на махорку. Ми її наносили стільки, що вистачило не тільки йому.

Стояли прекрасні дні золотої осені. Вигляд селища був дуже мирним, якби не періодичні бомбардування, які здійснювали німецькі літаки в його центрі. Це стало для нас настільки звичним, що коли літак робив захід для бомбування й бомба відділялася від нього, ми вже передбачали, куди вона впаде, і відповідно до цього, реагували, тікаючи вправо, вліво, вперед чи назад. Одного разу ми розрахували не зовсім правильно, і нас вибуховою хвилею розкидало, але, як не дивно, не контузило – обійшлося.

По всьому відчувалося, що лінія фронту вже недалеко – вона вже була в самій атмосфері. На випадок, якщо доведеться пересиджувати бій, мати розпорядилася, щоб я викопав окоп-схованку за хатою в садку. Упоравшись із цим, я накрив схованку товстим шаром соняшничиння й кукурудзиння, присипав землею й ретельно замаскував.

Невдовзі, в один із днів жовтня стало чути близьку канонаду: фронт накочувався з боку Колонтаєва. Наступного ранку в сусідньому городі обладнала свої позиції артилерійська батарея на механічній тязі. Це були, як я потім зрозумів, 105-міліметрові гармати – гаубиці. Їх обслуга сказала, щоб ховалися в погріб або в щілину-окоп. Мати поспіхом стала збирати малечу й речі в схованку. Я ж вирішив не проґавити такий рідкісний випадок

– побачити справжній бій власними очима. Для цього непомітно від матері й менших дітей забрався на верх копиці сіна, прихопивши книжку Фенімора Купера *«Останній із могікан»*. Думав, доки дійде до діла, щоб не марнувати час, дочитаю цю цікаву книжку. Мати ж, упоравшись із рештою дітей, кинулася шукати мене, стала чимдуж гукати, адже зовсім неподалік стали вибухати міни й чулася стрілянина. Я, затаївшись, вирішив відмовчуватися. Та один із артилерійської обслуги гукнув моїй матері: *«А ото не ваш сидить на копиці?»*

Вибухнувши лайкою, мати наказала мені злізти й іти в схованку.

Батарея з двох гармат зробила по два постріли на кожну й знялася зі своєї позиції. Тепер діючою силою бою стала піхота. Наш замаскований окоп послужив у якості вогневої позиції двом червоноарімійцям, які й не запідозрили нашої присутності. Просто з насипаного горбика – даху окопа – їм було краще стріляти. Вони зробили по декілька пострілів зі своїх гвинтівок, потім один із них досить спокійно сказав своєму товаришу: *«Все, Ваню... Давай драпать...»*

Після піднятої спорадичної стрілянини наступило затишшя. Але тут до нашої схованки підбігла дочка хазяйки другої половини нашої хати з криком: *«Тьотя Настя! Швидше йдіть і відіпріть хату, а то німці виб'ють двері»*.

Мати й дівчина побігли, а я, висунувши голову з окопа, побачив у сусідньому дворі кількох солдат у зеленому, із засуканими рукавами, що метушилися по двору з чималими шматками сала. Згодом з'ясувалося, що салом сусід мав намір задовольнити німців і став їх пригощати, та вони не обмежилися дарованим і вже самовільно «винуздали» з бочки все сало.

Коли хтось зі старших дітей – Боря чи Саша – запитав мене, що я бачу, мій дурний язик бовкнув: *«Німець на матір підняв пістолет»*. Піднявся голосний плач, і я поспішив запевнити, що пожартував.

Зненацька піднялася негуста стрілянина й швидко затихла. У те місце окопу, де сидів я, розсунувши стволом рушниці кукурудзиння, заглянув німецький солдат, а через його плечі ще двоє. Побачивши дітей, обличчя солдат пом'якшилися. Перший, уже явно жартуючи, запитав: *«Більшовик? Партизан?»* І всі троє весело засміялися. Я поспішив запевнити їх, що ні, і вони пішли далі. Це була друга лінія, яка робила *«зачистку»*. Тоді я вже зовсім висунувся з окопу. Неподалік стояли три німецькі офіцери в касках, одягнені в сіро-зелені плащі, і про щось спокійно говорили між собою, а попереду й позаду них ріденьким ланцюгом ішли солдати.

Краснокутськ після окупації знаходився відносно недалеко від фронту і в ньому час від часу перебували відведені на перепочинок чи переформування військові частини, які не проявляли вірвертого неподобства й звірства. Свій справжній норов і суть вони показали пізніше

і за інших обставин. Спочатку між німцями й населенням не було ні лютої ненависті, ні великого взаємопорозуміння, ні, тим більше, великої дружби. Щодо німців було відчуття *«чужого»*, багато в чому незрозумілого: дві різні культури, різні ментальності, різна мораль та ідеологія. Хоча німцям і характерна сентиментальність, що, зокрема, проявилася в історії їхньої духовної культури, усе ж їм, навіть у ставленні до дітей, не вистачало характерної для українців душевності. Хоча слов'янин також часом виявляє жорстокість, та все ж менше й рідше, ніж раціональний прагматик-німець, який удома, з рідними може бути уособленням доброчесної порядності, ніжності й любові, а на службі, під час виконання своїх обов'язків – деспотом, самодуром, катом. Адже жорстокість зумовлюється не стільки вродженою схильністю, скільки суспільством і системою виховання, роллю і функцією, яку повинен виконувати індивідуум.

Німці були більш цивілізовані, але менш культурні, ніж наші люди, якщо розуміти під культурою не одяг, техніку, збіжжя, порядок, організованість тощо, а людські стосунки, людяність, милосердя, доброту, совість, сором тощо. Вояка-німець міг прилюдно справляти потребу, заодно насолоджуючись читанням газети чи журналу, за столом змагатися, хто голосніше *«пустить»* вітер і весело *«іржати»* при цьому. Звичайно, будь-яке узагальнення невиправдане, і не всі німці були здатні до цього. Зокрема, у наших сусідів по хаті квартирував молодий офіцер, по-моєму, австрієць за національністю, то він вів себе дуже коректно й був увічливим у спілкуванні. Ретельно виголений, охайний, по-домашньому в підтяжках поверх сніжно-білої сорочки, у штанях-галіфе, заправлених у до блиску начищені чоботи, він час від часу заходив до нас, коли йому треба було щось підігріти або зварити каву. Трішки володіючи російською, він щоразу заводив зі мною розмову на різні теми. Одного разу він несподівано для мене сказав досить спокійним голосом, що Німеччина у війні з Радянським Союзом програє. Іншим разом, побачивши, що я в садку читаю книгу про Тельмана, сказав, що того вже розстріляли. Насправді ж його розстріляли тільки 1944 року в Бухенвальді. Звісно, такі добре одягнені, нагодовані, цивілізовані німці мали успіх у жіноцтва. Не обходилося без того, щоб не зав'язувалися якісь *«романи»* чи просто *«зв'язки»*. Природа вимагала свого, особливо якщо врахувати, що кавалери, які за віком годилися для гульби, здебільшого були мобілізовані й на той час знаходилися по той бік лінії фронту. Та все ж жіноцтво остерігалося заводити відверті зв'язки, не забуваючи, що ситуація може змінитися, і доведеться за все розраховуватися, можливо, навіть життям.

Отже, я став жити на окупованій території, а німці, як і треба, стали окупантами – почали господарювати на завойованій території. Наступного дня, за чиїмсь намовленням, солдати в нас забрали й зарізали одного вола.

Мати поскаржилася офіцерові, і він прийшов з нею, коли з вола вже знімали шкіру. Офіцер накричав на солдата-різника і вдарив його в обличчя, але на цьому все й скінчилося. Оскільки ми жили неподалік від шляху, то від солдатських колон відділялися окремі голодні солдати в пошуках їжі. Вели вони себе по-різному. Пам'ятаю, один із них, уже не юнак, запитав хліба, та побачив, що мати смажить на сковорідці оладки, умить повкидав їх у свою сумку. Інший, ще зовсім молодий, сором'язливо попросив їсти, та, глянувши на дітей, мовчки вийшов із хати. Ті ж німці, що були в тилових частинах, швиденько облаштували свій побут, зав'язали знайомство з господарями, де квартирували, і за своїм розумінням освоювали околиці. Один, уже зрілого віку німець-солдат, озброєний кількома замашними палицями, з великим мішком, наказав мені йти за ним. Він привів мене на один з городів, де серед кукурудзиння й соняшничиння ходило багатенько курей. Віддавши мені мішок, німець розпочав своє полювання. Та жодного разу палиця не тільки не влучала в ціль, а й не долетіла, зачіпаючись за стебла. Його стала розбирати злість, і він сипав прокльонами, а я не міг стримати сміх, сидячи на пустому мішку. Чим більше німець лютував і лаявся, тим більше розбирав мене сміх. Коли ж під час одного з кидків німець *«зашкопертався»* й гепнувся п'ятою точкою на землю, я став качатися зі сміху й прийшов до тями від удару ногою під зад, а на дорогу одержав ще й запотиличника.

ДВА РОКИ ОКУПАЦІЇ. ПЕРША СПРОБА ПОВОЮВАТИ

Одного осіннього дня з'явився вітчим і став з нами жити; за можливості, став займатися господарськими справами. Зрозуміло, що можливості, були невеликі через його фізичний стан і середовище, яке було чужим і недружелюбним. Якби не наш статус евакуйованих, то, мабуть, враховуючи наші злидні, влитися в нове для нас середовище було б легше, а вітчиму було б жити спокійніше. Він при мені виправив у паспорті своє прізвище *«Чирка»* на прізвище моєї матері *«Марченко»*, та зовнішність його була настільки примітною, що варто йому було тільки зустрітися з людиною, яка хоч трішки його знала, вся конспірація була б зведена до нуля. Так воно, врешті-решт, і сталося.

Час ішов, наближалася зима, і ми з вітчимом, припрягаючи до вола корову, стали виїжджати за селище в поля, щоб заготовити скотині що-небудь на зиму. Під час одного з таких виїздів на вівсяне поле зі складеними в копиці снопами яструбом налетів здоровенний нестарий чоловік, став кричати, а вітчим довго ходив із ним, щось пояснюючи й виправдовуючись. Я з великим страхом дивився на їх жестикуляцію здаля й полегшено зітхнув, коли вітчим повернувся, і ми ні з чим поїхали додому.

Поступово, з наближенням зими, виїзди з волом і припряженою коровою припинилися. Зима цього разу була не стільки сніжна, скільки морозна. Настали важкі часи, особливо для міських мешканців. Якщо в селах люди могли споживати те, що зібрали з городів, а дехто непогано поживився за рахунок колгоспного, у тому числі й худобою, якої, не соромлячись, привласнив багатенько, то в містах склалося зовсім інше становище. Німці, зосередивши зусилля на вивезенні продуктів і скоту, нічого не робили для забезпечення населення найбільш необхідним, і голодні мешканці міст стали прориватися крізь застави й забиватися у віддалені куточки з саночками й промисловим товаром: одягом, взуттям, годинниками тощо, щоб обміняти все це на продукти. При цьому багато з них замерзали, гинули на дорогах (морози сягали 30-35 градусів).

Вітчима, очевидно, турбувала справа, для якої він зостався, непокоїла доля тих, хто залишався для підпільної й партизанської діяльності, в яку він сам, очевидно, не вірив, але гостро відчував свій обов'язок. Одного сірого зимового дня він послав мене дізнатися, який стан справ у залишених

для нелегальної роботи, чи мають вони зв'язок поміж собою і з вищими інстанціями, як справа з арештами і які заходи упередження прийнято.

Прізвище людини, до якої я мав прийти, було І. К. Церковний. Йому вітчим дав рекомендацію в партію напередодні нашої евакуації. Пам'ятаю, він диктував Церковному текст заяви, а сам написав йому рекомендацію в партію.

Примітний, статечний, чорнобровий, з густим темним волоссям, Церковний складав про себе непогане враження. Отож, вітчим повірив йому і покладався на нього.

Рано вирушивши в дорогу, я ледве долав засніжений і майже покинутий за часів німецької окупації шлях. Ще засвітла я добрався до тимчасового дерев'яного мосту на Ворсклі, збудованого на місці знищеного на початку війни. За мостом – моє село Міські Млини, а навпроти, за переходою, – біля самого берега хата Церковного – одна із небагатьох у Шкидинівці, теперішньому Вільховому. Безлюдно, похмуро, сіро. Посеред мосту два поліцаї – контрольний пост. Одного з них, зовсім молодого юнака, я знав: недалекий сусід з часу, коли ми жили біля Покрови 1933 року, теж тоді наголодувався й настраждався разом із матір'ю та меншим братом. За його очима й виразом обличчя я побачив, що і він мене впізнав. Позад мене, ведучи жваву розмову, наближалися ще двоє поліцаїв. Один із них, той, що ініціює сміх, аж надто знайомий Олександр Жданов – у минулому секретар сільради. Він був близькою людиною до нашої сім'ї, а його дружина товаришувала з моєю матір'ю. Намагаючись не повернутись до нього обличчям, я неспішно відійшов від постового поліцая, долаючи страх і калатання серця. Дістався переходу, що біля хати Церковного, коли вже почало сутеніти. Я постукав у темне вікно. На стук вийшов Церковний. Упізнавши мене, він не зміг приховати свого жаху, немовби побачив посланця із самого пекла. Я йому виклав доручене вітчимом, але від Церковного я не почув нічого зрозумілого. Мені не дали навіть повечеряти, постелили на долівці соломи, і я ліг спати. Сам Церковний з дружиною лягли спати на печі, очевидно, на своєму звичному місці. Та заснути мені не довелося: не стільки тому, що, проходячи поліцейський пост, перехвилювався, скільки від схвильованої розмови, яку вело між собою подружжя притишеними голосами. Церковний простуженим басом, майже ридаючи, повторював, як заклинання, одне й те ж: *«Ой, що ж воно тепер буде! За що мені така напасть. Не дай Бог, хто його бачив. Що ж мені робити і як мені бути? За що ж мені така кара. Чим я перед Богом завинив?»*

Що йому на це говорила жінка, я майже не міг розібрати. Можна було лише здогадатися з почутих уривків фраз, що вона його попереджала, а він не послухався і вліз у цю халепу. Під такий супровід я подумав, чи не додумаються хазяїни видати мене поліції? Тому тільки-но у вікні посвітліло,

я подався геть, на цей раз не в обхід, а мимо переходу й мосту, цілиною, лісом, снігом, який часом сягав мені майже до пояса. Виморившись, я цього разу дійшов лише до Колонтаєва. Я став проситися до людей переночувати, і мене без зайвих розпитувань пустила до себе ще не стара, дуже вродлива жінка, щоправда з умовою, що ми вдвох підемо назустріч її синові, який пішов по льоду за Мерлу по очерет. Син виявився учнем якогось ремісничого училища, яке мав уже закінчувати. Він гордився своєю формою чорного кольору. Я тоді навіть позаздрив йому.

Моя розповідь про візит до Церковного ще більше засмутила й так смутного вітчима. Відібравши з одягу, здебільшого дитячого, те, що мало хоч якийсь вигляд, у тому числі й мою шапку-*«кубанку»*, яку я особливо любив і беріг, вітчим склав усе це на санчата й відправився в путь, щоб уже ніколи не повернутися. Усім своїм єством відданий партії й вірний своєму обов'язку, він не зміг відсиджуватися, очікуючи кращих часів. Фізично слабкий, з дуже примітною зовнішністю, широко відомий як партійний активіст з розкуркулювання й колективізації, він не просто ризикував, а йшов назустріч своїй смерті. Десь біля Котельви серед *«саночників»* його впізнали поліцаї з тих місць, де він виконував, як він був упевнений, свій партійний обов'язок і будував соціалізм. Невдовзі його разом з іншими арештованими було розстріляно в центрі Опішного серед білого дня. Зі щілястої дерев'яної комори роздягнених і босих арештованих примушували поодинці підтюпцем підбігати до ями, куди від куль вони й падали. Як мені розповіли по свіжій пам'яті про цю подію, Гордій Іванович Чирка, мій вітчим, був єдиним, хто під дулом вигукнув слова непокори й гідності.

Зиму й весну 1942 року ми пережили дуже важко. Швидко закінчилися продукти. У хаті холод через відсутність дров. Голодну корову від холоду забрали в хату, і вона здохла в ній, можна сказати, мученицькою смертю. Вже коли в неї наступила агонія, мати подала мені ніж, щоб я перерізав їй горло. Коли я рішуче відмовився це зробити, тоді вона сама, відвернувши обличчя від конаючої корови, зарізала вже фактично мертву тварину.

Наприкінці зими з'явився справжній господар хати, в якій ми жили: він її втратив після розкуркулення, а тепер сказав матері, щоб хату звільнили. Мати знайшла для нас притулок у двох самотніх не старих ще жінок. У них була поганенька хата під соломою в центрі Краснокутська. В однієї з них був синок Боря років шести-семи.

Після того, як вітчим зник, а жалюгідні запаси їжі вичерпалися, наступили особливо важкі часи. Голод і холод, крайня нужда й злидні, повна ізольованість від оточення поставили сім'ю на межу смерті. Мати стала посилати нас, старших, – мене, Бориса й Сашу – просити милостиню. Трішки згодом долучився й трирічній Віталій, щоправда, його маршрут

обмежувався сусідніми вулицями, а також олійницею, де один із її працівників давав йому жменю соняшникових зерен, а інколи – на дно баночки й роздрібнених зерен в олії. Не пам'ятаю, що приносив Боря й Саша, мої ж екскурсії були безрезультатними. Виходив я на околиці Краснокутська і в сусідні села, але чи того, що я як прохач не мав здатності викликати бажання дати милостиню, чи в моїй зовнішньості було те, що не спонукало до милосердя, але мені фактично ніколи нічого не давали. А найбільше через те, що я дуже соромився просити й більше блукав між хатами, ніж займався збором милостині. Тепер я інколи роздумую, згадуючи це, чому так було? Адже в моїй зовнішності ніколи не було нічого того, що викликає підозру або відразу. Чи, може, люди тоді очерствіли, стали жорстокими, покинуті суспільством і приречені виживати, не сподіваючись на будь-чию допомогу. А може, те, що через ці села щодня йшли голодні *«саночники»* з Харкова, а то й з Донбасу, голодні й знесилені, згодні за шматок хліба або миску борщу зняти із себе останню лахманину. Скільки їх замерзало по дорогах, залишаючись непохованими аж до тепла! Словом, мої виходи за милостинею перетворювалися в досить безцільне мандрування, до чого мати ставилась, як до належного, і я не пам'ятаю, щоб вона мене лаяла за це. Оця внутрішня сором'язливість проявлялася в різних ситуаціях і мала різні наслідки впродовж усього мого подальшого життя, часом приносячи велику прикрість і приводячи до непотрібних ускладнень, про що ще буде йти мова.

Ранньої весни 1942 року, коли вже зійшов сніг, я забрів у Ситняки – село неподалік від Краснокутська. У колишньому колгоспному дворі на приступках комори сиділи три середнього віку чоловіки, а перед ними стояв уже немолодий, міського типу, в шляпі чоловік і намагався їм сподобатися, розважав їх анекдотами. До моїх вух долетів один із них: приїхав у село уповноважений обкому, зібрав людей і став говорити, яке майбутнє їх очікує. Каже людям, показуючи в бік кладовища: *«Бачите скільки там хрестів? У майбутньому їх буде набагато більше»*. Але очікуваного сміху він не діждався не тільки тому, що анекдот був нікудишній, а, мабуть, тому, що й від німців прості люди нічого доброго не діждалися й у перспективі добре не вимальовувалося.

Дід Сіроштан, що жив неподалік від нас, коли ввійшли німці, задоволено посміхаючись, говорив: *«Оце, ніби сірий камінь з душі скотився»*.

А вже десь через півроку, коли німці встановили свій порядок і стали *«закручувати гайки»*, проявляти свій норов, хтось із сусідів піддів діда: *«Що, діду, кажеш сірий камінь з душі скотився?»*

Дід, тяжко зітхнувши, вимовив: *«Сірий скотився, а чорний навалився»*.

Село в період окупації загалом жило заможніше міських жителів, принаймні не голодувало, але було б великим перебільшенням натяжкою

стверджувати, що це був *«буйний розквіт селянського добробуту після колгоспної неволі»*, як це дехто стверджує. При німцях продовжували існувати колгоспи й планування, та ж оплата за труд і примусова праця, причому й у святкові дні, і з рукоприкладством, у тому числі не тільки щодо простих працівників, а й агрономів, учителів, учених. Пообіцявши селянам передати землю в *«повну власність»*, Гітлер став відбирати й той мізер, що дістався селянству від радянської влади. Мабуть, єдиним виявом наданої *«свободи»* було самогоноваріння й вимушена винахідливість селянства, яке повинне було виробляти саморобний інвентар: плуги, борони, сівалки, мельниці, олійниці, жорна, сірники тощо. Але гірше за все стало з одягом, взуттям, побутовими речами. Частково це питання вирішувалося поверненням до кустарного промислу *«мішечників»* і *«саночників»*, яких крайній голод змусив вирушити на захід, у найглухіші й найвіддаленіші куточки країни, вимінювати промислові товари на продукти. Голод досяг такого ступеню, що малеча – Віталій, Надя, Володя – уже не мала сил і плакати. Володя, якому на цей час виповнився рік, украй схудлий і безсилий, уособлення мовчазного страждання й суму, викликав у моїй душі таку велику й сильну хвилю душевного болю, що я йшов геть із хати. Мої очі зупинилися на грядці за хатою, на якій зазеленіли пір'їнки недавно посадженої цибулі. Не привчений красти, я обережно зірвав кілька пір'їнок цибулі і вклав їх у кулачок Володі, але він їх не міг і з'їсти. Взагалі ж ніхто в нашій сім'ї не здатний був красти, бо ніхто не навчав і ні з кого було брати приклад у цій справі. Інколи думаю, може, це й погано, може, в певних ситуаціях крадіжка виправдовується, особливо, коли на карту ставиться життя?

У пошуках виходу виникла ідея накрутити з махорки цигарок і продавати їх. Для реалізації цієї ідеї відрядили мене. Не встиг я розкластися з самокрутками неподалік від поліції, як до мене підійшов відомий своїм самодурством і невмотивованою злобливістю поліцай, якого всі називали *«Грак»*, і відвів мене в поліцейську дільницю, але через невеликий проміжок часу мене відпустили. Словом, і до комерції я виявився нездатним.

Як важко не було, а до літа ми дожили й усі вижили, але проблеми залишилися. Мати продовжувала шукати можливість їх вирішення. Вона згадала про своїх родичів у Диканці, своїх двоюрідних сестер, і сподівалася, що вони відгукнуться і, може, чимось допоможуть. Сподівання ці були марними, бо контакти з родичами були вже давненько обірвані, а стосунки ніколи й не були теплими. Проте мати вирядила мене в дорогу, поклавши в латану торбу щось схоже на паляницю хліба. На її виготовлення пішло все, що тільки вдалося зібрати, включаючи висівки, крохмаль з перемерзлої картоплі, макуху. Заодно я одержав від матері завдання перевірити правдивість чуток про те, що вітчима розстріляно.

Вирушивши до сходу сонця, перед його заходом я вже був у родичів. Це близько сімдесяти п'яти кілометрів. Йдучи Млинами, зустрів кількох однокласників, а в Опішному встиг переконатися, що вітчима розстріляно, і дізнатися деякі подробиці самого розстрілу. Родичів мій візит, зрозуміло, не порадував, і ніякої надії вони мені не дали. Вони були раді, що наступного дня після обіду я відправився в зворотну дорогу.

До Колонтаєва я дійшов, коли вже почало смеркати. Оскільки скрізь німецька комендатура розвішала об'яви про те, що після встановленої комендантської години пересування заборонено і в порушників цього наказу будуть стріляти без попередження, я став проситися на ночівлю. Значна частина Колонтаєва – одна вулиця з хатами по обидва боки. Я ішов від хати до хати, переходячи з одного боку на інший, але мене переночувати не пустили. Стало вже зовсім темно, і я вирішив не ризикувати й перебути під лавкою біля якого-небудь двору. Кілька таких дворів я вже примітив. Під лавкою біля одного з них я і став умощуватися. У цей час з пітьми почувся доброзичливий чоловічий голос: «*Чого ти там, хлопче, мостишся? Заходь у двір! Знайдемо, де тобі переспати*». «*Кого і для чого ти запрошуєш? Може, воно якась волоцюга або бандит, а ти тягнеш його в хату!*» – залементувала сердито жінка. «*Та ніякий він не бандит, ти що не бачиш? Хлопець, як хлопець*». – «*Ні, не треба його в хату... Хай іде собі геть*». – «*Нікуди він вже не піде. Ось я йому внесу соломи на підстилку і кину на неї кожуха. Скільки там тієї ночі. Переспить і піде собі*».

Жінка продовжувала сперечатися, але постіль була вже постелена, каганець погашений, і я зразу ж провалився в сон. Та не встиг Морфей мене заключити у свої обійми, як на мене накинулися блохи, яких у кожусі було безліч, і вони, мабуть, дуже зголодніли. Чухаючись, я розбудив і хазяїв. Жінка стала говорити чоловікові: «*Я ж казала тобі, не треба його в хату брати. Він у мене зразу підозру викликав. Ото, мабуть, партизан, і його кудись послано*». – «*Та ніякий він не партизан, спи собі...*». – «*Він підозріло себе веде. Треба його здати в поліцію*».

Жінка засвітила каганець, піднялася, як була, у нічній сорочці з постелі, підійшла до мене і скомандувала: «*Ану встань. Підніми руки*».

Я встав, підняв руки. Жінка обмацала мене ретельно, у тому числі й де труси. Чоловік з усмішкою спостерігав із ліжка. Жінка знову вляглася й погасила світло. Блохи відразу ж кинулися з іще більшою несамовитістю, і я не міг утриматися, щоб не чухатися. Тоді жінка сердитим голосом, звертаючись до чоловіка, сказала: «*Кажу тобі, це неспроста він крутиться, не спить, совість, мабуть, нечиста. Мабуть, у нього якесь доручення або пакет?*». Ривком піднявшись із ліжка і знову запаливши каганець, вона знову

наказала мені піднятися, узяла мою торбу, витягла з неї вже наполовину з'їдену мною хлібину і стала її кришити, уважно перебираючи крихти.

Ледве діждавшись світанку, я подався на Краснокутськ.

Для мене самого є загадкою, чому я не сказав господарям, що мене загризають блохи? Мені чомусь було дуже соромно про це говорити. Варто було мені сказати: не сплю, бо загризають блохи, і все б, мабуть, стало на місце.

Ця пригода має і свій епілог. Через рік, коли на першу ночівлю в ролі солдата я потрапив у Колонтаїв, то став шукати той двір, щоб настрахати жінку, хоча б у тій мірі, в якій вона настрахала тоді мене. Адже якби вона здала мене поліції, і там стали зі мною розбиратися, то в будь-якому випадку добром це б не закінчилося. Але мої пошуки виявилися марними, чіткого орієнтира я тоді не намітив, прізвища не знав, а розпитувати було нікого, бо жителі на той час – час боїв – затаїлися або розбіглися.

Уже наприкінці червня ми перебралися ще ближче до центру Краснокутська в порожній будиночок-флігель, розташований на території ремісничого училища. Там, очевидно, в одній його половині був медпункт, гадаючи з повсюди розкиданих пробірок і флаконів. У ній уже було зірвано підлогу, тож ми поселилися в другій половині, в якій також не було меблів і всього того, що необхідно, для нормального життя. Будиночок був частиною великого комплексу будівель, серед яких були й триповерхові. Територія ремісничого училища разом із сусідньою маслобійнею і млином були чи не основною мішенню для бомбардування як німцями, так і нашими. У цьому нам довелося переконатися пізніше. А поки що ми обживалися на новому місці, заводили знайомства серед однолітків, які чомусь линули до нас. Одним із них став син старости Краснокутська – Гриша, який жив неподалік у особняку з червоної цегли. Він чомусь симпатизував мені. Йому як сину великого начальства не дозволялося не те що дружити, а й спілкуватися з будь-ким із дітей, тим більше такими, як я, але він, очевидно, був нормальною, незіпсованою дитиною, тому, вибравши момент, сказав мені по секрету, що сам бачив нас у списку тих, кого заплановано відправити в концтабір. На той час, звичайно, уже не було таємницею, хто ми такі. Я розповів матері, про що сказав мені син старости, чим надзвичайно перелякав її.

Нашою тихою зеленою вулицею, повз подвір'я, де ми жили, щодня ходив на службу і зі служби комірник (чи завгосп) комендатури Мазничка – невисокого зросту, на зморшкуватому обличчі, під вицвілими широкими бровами – світло-сірі очі. Обличчя людини невеликого інтелекту: не добре і не зле. При негабаритній комплекції, сутулячись, завжди в чоботях, ходив повільною важкою ходою, майже не відриваючи ніг від землі. Вигляд людини,

що не здатна цікавитися нічим, окрім першочергових потреб, виходити за межі звичного й дозволеного. Придивившись до мене, Мазничка одного разу сказав матері: «*Ти ото віддай мені в помічники свого старшого*».

Налякана тим, що я почув від сина старости, мати сказала мені про пропозицію Мазнички. Я, було, обурився і рішуче заявив про свою незгоду, але мати в плачі ублагала мене і подолала мій опір. Оскільки Мазничка додому приходив тільки ночувати, то мені довелося мати справу переважно з його дружиною.

Невисока, рябувата обличчям Мазниччиха була з тих жінок, які, хоч і не вродливі, але затребувані чоловіками і встигають ще замолоду добре погуляти. Побувавши в шлюбі і народивши дітей, вона оженила на собі Мазничку і поступово набралася манер якщо не пані, то, принаймні, поважної господині, в якої дім повний достатку, а подвір'я – живності. Можна стверджувати, що певні підстави на гонор і претензії на панство в неї були, бо її попередній чоловік, виявляється, був із дворян, що всіляко приховувалося за радянської влади. Куди подівся той її чоловік-дворянин, можна тільки здогадуватися, адже людей такого родоводу тоді не жалували. Зате разом із дітьми від попереднього шлюбу їй дісталася свекруха: висока, струнка, з інтелігентним обличчям жінка. Входячи в роль «елітної жінки», Мазниччиха обзавелася прихильницями, які, коли приходили до неї, прагнули догодити їй і не скупилися на компліменти й похвалу. Одного разу дві її відвідувачки стали одна поперед одної вихваляти її зовнішність, заодно нагадавши, що вона при комуністах була фавориткою якогось керівника районного масштабу, а потім згадали й інших. Обличчя Мазниччихи набрало значущості, й вона з гордістю промовила: «*Так, це правда. Усім мене вистачало...*»

Хазяйство в Мазничок поки що було на рівні селянина середнього достатку. Звичайна хата на схилі гори, великий дощаний сарай, хлів для корови й свиней, курник.

По господарству я досить успішно справлявся. Пас, коли треба, корову в ярах і на пагорбах, носив воду від колодязя, що було далеко й важко, рубав і складав дрова, вичищав хлів і саж. Вештаючись подвір'ям, я повинен був завжди бути на сторожі, бо мене чомусь люто зненавидів величезний індик. Тільки-но я з'являвся у дворі, як він, розпустивши «*соплі*» і розставивши крила, белькочучи, кидався на мене, прицілюючись клюнути в зад. Мазниччисі це настільки подобалося, що, очікуючи на це видовисько, вона заздалегідь, взявшись у боки, ставала на порозі хати й щоразу аж плакала від сміху. Одного разу, за відсутності Мазниччихи, я ніс у сарай оберемок дров і побачив, що індик бере розгін, щоб за звичкою клюнути мене. Я різко прискорив ходу і в темпі пройшов у двері сараю. За інерцією,

всередині сараю опинився й індик. Різко зупинившись, звільнившись від дров і закривши двері, я миттєво навалився на свого кривдника і став його гемселити так, як нікого й ніколи не бив. На другий день, коли Мазниччиха вийшла на ґанок потішитися войовничістю свого улюбленця, індик, уздрівши мене, сполохано белькочучи, кинувся чимдуж у бур'яни. У Мазниччихи від здивування аж щелепа відвисла.

Мазнички, включаючи свекруху й дітей, мене не притісняли, але й не жалували. Вони ніколи не саджали мене із собою за стіл, якщо коли й годували, то недоїдками: не помічали, що я одягнений у дрантя, а взимку – майже босий. Працював я зовсім без оплати, хоча роботи вистачало. Словом, я був для Мазничок предметом тимчасового використання, істотою, з якою необов'язково входити в емоційні контакти. У свою чергу, я і не прагнув близьких контактів навіть з їхніми дітьми.

Якщо спочатку в декого були ілюзії щодо німців і їхнього приходу в Україну, то вже до літа 1942 року вони зникли. На території, де німці закріпилися, була, фактично, запроваджена панщина з побоями *«цивілізованими»* гумовими палицями. Діставалося це і моїм колишнім однокласникам. Улітку 1942 року почалося вербування людей на роботу в Німеччину. З України всього було вивезено 2,4 млн остарбайтерів. Спочатку брали молодь, а далі – усіх працездатних, звичайно, передовсім чоловіків. Відповідно до ліміту кожне село мало відрядити певну кількість людей. Це супроводжувалося великим зловживанням з боку старост сільських управ. Молодь цього намагалася всіма силами уникнути, тікала. На неї влаштовували облави, ловили і, не даючи зайти додому, вели на збірний пункт або на залізничну станцію, а звідти – у Німеччину на рабську працю.

Ось що мені розповів мій однокласник Василь Запішний під час моєї відпустки 26 липня 1960 року: *«Забрали мене перед самим приходом наших військ. Забраних з навколишніх сіл Опішного й самих опішненців тримали деякий час у якомусь складі. Потім під кінною охороною погнали пішки на Полтаву. Там усіх їх посадили в ешелон і відправили на захід. Дорогою, вже на території Польщі, група із шести хлопців і однієї дівчини кинулася тікати, виплигнувши на ходу з поїзда. Піднялася стрілянина, і невідомо, скільком удалося втекти. А дівчину, яка, виплигнувши, розбила обличчя об рейку, схопили. Нас усіх вишикували, й офіцер, поставивши дівчину рачки, взяв її косу, наступив на неї чоботом і вистрелив їй із пістолета в потилицю. Дівчина в ту ж мить, мов у неї кам'яна голова, тицьнулася обличчям у землю.*

У Німеччині місяців зо два працював у шахті. Відомо, що робота ця взагалі важка, та ще в неволі. Підговорив одного хлопця тікати, і таки втік. Але піймали, дуже били і посадили в штрафтабір».

Далі Василеві довелося не один раз тікати, ховатися, мігрувати Європою, мерзнути, голодувати, аж доки не потрапив у зону, де були російські війська, а всіх *«руських»* зібрали в одне місце. Хлопців відправили ешелоном у Ярославську область працювати на лісоповалі, де він був аж до сорок дев'ятого року. Прибув у Міські Млини. Голодно, холодно, робота тільки в колгоспі, а там нічого за працю не дають. Завербувався на Донбас, щоб одержати паспорт.

Унаслідок різних обставин люди змушені були працювати на німців, *«співпрацювати»* з ними. Були ті, що через свою надмірну діяльність із шкіри лізли, щоб прислужитися окупантам, були й ті, що не мали іншого виходу, щоб прокормитися, уникнути переслідувань, вислання на роботу в Німеччину. Часом співробітництво було, так би мовити, спонтанним, як це мало місце під час відновлення роботи деяких підприємств, зокрема цукроварень, млинів, лісопилок тощо. Нарешті, були й ті, хто співпрацював із німцями з прихованою метою служити перемозі над фашизмом. Справа була не просто у виборі між радянською владою і фашизмом, Сталіним і Гітлером, сталінізмом і гітлеризмом. Простий люд цього не розумів. Справа була в тому, що історично так склалося, що Україна в складі Російської імперії вжилася в її структуру, економіку, культуру, мала спільну релігію, спільно будувався історичний простір, а сталінізм українці випробували на власній шкірі. Про гітлеризм і фашизм українці знали тільки з більшовицької пропаганди, яка показувала його карикатурно, як свого антипода. За перші ж місяці окупації дух народу змінився суттєво як під впливом політики німців на окупованій території, так і тих змін, що сталися на арені військових дій. Радянська влада, жорстко взявши економіку, військову справу, соціальні заклади у свої руки, зуміла добитися перелому у війні, і це стали відчувати й ті, хто знаходився на окупованій території. Уже 1942 року стало зрозуміло, що похід Гітлера на схід провалився, і наступить крах його режиму. Це тільки справа часу. Прості люди позбулися будь-яких сумнівів щодо окупаційного режиму й скептично ставилися до будь-яких намагань його ідеалізувати.

Водночас, було б неправдою все за часів окупації висвітлювати лише негативно, стверджувати, що всі без винятку люди тоді бідували й страждали, зазнавали насильства й знущання. Мали місце й окремі випадки цілком забезпеченого й навіть заможного життя в деяких селах, районах, віддалених від лінії фронту, де не було партизанського руху, випадків диверсії й саботажу.

Мій давній знайомий і товариш, олімпійський чемпіон з боротьби у важкій вазі Іван Богдан, уродженець Миколаївської області, коли ми з ним розговорилися про сталінізм і голод 1946–1947 років, розповів, що при німцях у їхньому селі голоду не було: їхнє село жило заможно й спокійно,

люди мали багато корів, коней, овець, свиней, птиці, хліба. Щодо роботи німці не силували. Був серед німців один, розповідав Іван Богдан, – точна копія чемпіона Радянського Союзу з боротьби Коткаса. Коли Іван побачив його, то всіляко підступався до нього, щоб пересвідчитися, він це чи ні. Так той німець, прийшовши в суботу на тік, обурився, що люди працюють, і після обіду відправив усіх відпочивати. Того, хто добре працював, німець хвалив і нагороджував, у тому числі «*казьонкою*» з кіровоградського заводу, з яким мав зв'язки.

Коли в їхнє село прийшов один демобілізований майор, то за щось із дружиною дуже посварився, а в умовах степу вранці далеко чути. Жінка кричала: «*Ти говориш, що мене звільнив. Навіщо ти мене звільнив і від чого ти мене звільняв? Від двох корів і коня? Від півтора десятка овець? Від хліба і до хліба?*»

І все ж такі взаємовідносини окупаційної влади й населення України були дуже винятковими й суперечили ідеологічній доктрині рейху, прагматично-раціональній ментальності самих німців.

Серед німців були різні, часом діаметрально протилежні думки щодо війни й ставлення до неї. Коли мені доводилося пасти неподалік від Мазничок їхню корову, то з невеликої військової частини, що розташувалася внизу за кілька хат, інколи приходив невисокий, ще не старий солдат-німець. Він сідав на узвишші й довго спостерігав за нами, пастухами. Якось він сів поруч зі мною й насилу підбираючи слова зі свого бідного запасу російських слів, заговорив. Із того, що він казав, я зрозумів, що в нього в Німеччині залишилося четверо дітей, що він їх безмежно любить і за ними смертельно скучив, і якби його відпустили, він би пішов додому пішки в одних трусах; що йому нічого не потрібно з того, що обіцяно як солдату-переможцю; що він не такий, як федфебель (він назвав прізвище високого, рудоволосого, зі злим обличчям німця, якого знали й ми, хлопчаки), у якого вже є дві фабрики (очевидно майстерні), а він сподівається одержати в Україні ще фабрику й землю.

Із цього ж пагорба під час пасьби мені довелося спостерігати бій з партизанами, що відбувався по той бік річки Мерла. Місцевість, що прилягала до річки, – відкрита рівнина, за якою виднівся ліс. Людей не було видно, тільки рушнично-кулеметна стрілянина та нечасті вибухи чи то мін, чи то гранат. Партизани врешті-решт вирвалися з оточення. Німці підтягли значні сили, включаючи поліцію, а по вулицях Краснокутська патрулювала польова жандармерія з підковоподібними бляхами на грудях.

Промайнуло літо 1942 року. Наступила осінь, а за нею й зима. Я все ще батракував у Мазнички, а мати поступила робітницею на лісопилку, що була за Мерлою, у лісі, неподалік від мосту. Їй там фактично нічого не платили,

зате вона могла щоразу набрати мішок тирси зі шматочками деревини на паливо. Доповненням слугували соснові голки, за якими ходили в ліс здебільшого Боря й Саша. Неподалік від мосту й лісопилки було місце, де страчували людей. Одного разу мати прийшла з роботи зі сльозами на очах і розповіла, що, йдучи додому, зустріла двох поліцаїв, які вели розстрілювати молодого хлопця. Той, порівнявшись із матір'ю, сказав: *«Здрастуйте»*. Мати ще й не відійшла далеко, як пролунав постріл.

«Як жалко, що таке молоде життя згубили...» – плачучи, говорила мати.

Проблем з приходом зими додалося у зв'язку з паливом, одягом і взуттям. На цей час ми так уже обносилися, що таке дрантя сучасній людині важко уявити й не в змозі описати. Тепер, коли люди викидають на смітники часом цілком пристойного вигляду одяг або взуття, я мимоволі згадую зиму 1942–1943 років. У нас не було жодної цілої, неполатаної речі, а з взуттям було зовсім катастрофічне становище. На всю сім'ю – матір, мене, Борю, Сашу (за малечу не буду говорити) – були тільки підібрані десь на смітнику валянки, точніше рештки виготовленої якимсь бездарою пародії на валянки, який не дотримувався ні загальноприйнятого стандарту, ні форми. У цій подобі валянок були вузенькі й низькі халявки й непропорційно великі порівняно з ними ті частини, де мали бути ступні. До того ж у валянках уже зовсім не було підошви. Цей недолік усувався тим, що ми з матір'ю по черзі увечері підшивали замість підошви шматок гуми з автомобільної камери, на який ізсередини накладалася устілка з соломи. Словом, ні про яку естетику не могло бути й мови, але основна прикрість полягала в тому, що гума швидко відривалась, і її щовечора доводилося підшивати, а заодно вирішувати, кому із нас – матері чи мені – їх уранці взувати. Мені до Мазничок треба було йти вулицею відносно недалеко, а матері – набагато далі, у ліс, де снігу вище колін. Окрім того, в мене був запасний варіант: великі драні парусинові черевики, в які можна було всунути обмотану ганчірками ногу, а щоб вони не спадали з ноги, підв'язувалися мотузкою з ганчірки. Коли, згадуючи цей період нашого життя, ми згадали й ці валянки, мати сказала: *«Було, встанемо ранком і починаємо радитися, кому ж сьогодні одягати валянки, то ти говорив: «Тобі йти далеко і лісом, то одягай ти»*.

У Мазничок я не скажу, щоб особливо перевтомлювався взимку. Найбільшою прикрістю було носити воду з колодязя, що був далеко від хати, і треба було підніматися вгору по слизькому, в моєму непридатному для цього взутті з відрами, наповненими водою. Господарям же до цього було байдуже, хоча Мазничка у своєму розпорядженні мав конфісковане майно. Згадуючи, і тепер дивуюсь людині з простого люду, яка так і не стала людиною.

З подіями під Сталінградом становище Краснокутська різко змінилося. У самій атмосфері селища стала відчуватися тривога. Всі служби, включаючи

поліцію, комендатуру, управу, як вітром здуло. А з ними – і всіх тих, хто причетний до влади, у тому числі й Мазнички. На захід потяглися й невеличкі групи німців-військових, здебільшого обози. З братом Борисом ми на центральній вулиці спостерігали за одним із них, що вже минав нас. Раптом у церкві, що була неподалік, закалатали дзвони. З одних із саней веселим голосом російською мовою нам закричав одягнений у німецьку форму їздовий: «*Ей, ребятки! Передайте попу, пусть он себе петлю готовит!*».

Відвертий натяк, що скоро прийдуть наші, радянські.

Уночі до нас хтось сильно затарабанів у вікно. Зайшов німецький офіцер, загорнений у засніжений башлик, сказав, щоб йому показали, де на ночівлю зупинилися німецькі солдати. Довелося йти мені, але я не знав їхнього місця ночівлі і став тицяти рукою навмання. Жодного разу там постояльців не виявилося. Тоді офіцер люто закричав і нагородив мене таким запотиличником, що я полетів у глибокий сніг.

Мабуть, через день зранку біля нашого подвір'я піднялася метушня, залунали людські голоси й кінське іржання. Мати розштурхала мене й Бориса і сказала, що люди розбирають склади зерна, що в нашому дворі у триповерхових корпусах колишнього ремісничого училища, тож щоб і ми щось принесли. Неохоче беру торбу, виходимо з хати. У напівтемряві гамір і метушіння – люди з підводами, тачками, клунками в швидкому темпі і з великим ентузіазмом розтягують приготовлене не для них. Найкраще і найважливіше, доки ми спали, вже встигли розграбувати, застали ми, здебільшого, просо. Входжу в азарт, і вже майже підтюпцем сную до хати й від неї. Борис теж. Чоловіки, жінки, діти – всі охоплені азартом грабіжництва, змагання. То в одному місці, то в іншому короткі сутички і з'ясування стосунків. Раптом піднялася стрілянина, страшенний ґвалт, крики: «*Поліція!!!*» Люди кинулися до виходу, а там, орудуючи прикладами, їх зустрічають поліцаї. Кілька з них піднімаються східцями на другий поверх. Борис намагається проскочити мимо поліцая й одержує стусана прикладом, а я кидаюсь уздовж коридору і, переконавшись, що діватись мені нікуди, стаю на вікно і стрибаю вниз. Удало стрибнув: у глибокий сніг. Більшість людей уже розбіглась урізнобіч, решта продовжували розбігатися або відшукували своїх. Одна дівчина, років десяти, крізь плач розпачливо кричить: «*Де моя мама? Де моя мама? Мамо! Мамо! Мамо!*».

Уже підстаркуватий чоловік на бігу крикнув дівчині: «*Чого ти плачеш? Подивись, то не твоя мати зависла?*» – і не зупиняючись, рукою показав на жінку, що, зачепившись спідницею за водостік, висіла над самим входом, не випускаючи з рук мішка з насінням соняшника. Насіння потроху висипалось і, турбуючись за це, жінка всіма силами намагалася поправити мішок.

Дівчинка радісно закричала: «*Це моя мама! Мамо! Мамо! Мамо! Мамо!*»

Коли вже все розграбували, я з Борисом зробили ще кілька контрольних походів у зерносклад і під дерев'яною підлогою виявили ще багатенько проса, що насипалося в щілини. Просо і стало для нас основним продуктом. Ми його товкли в саморобній ступі і для каші, і на борошно, словом, наш труд не пропав: просо слугувало нам і нашим довгенько.

Оскільки до матері дійшла чутка, що люди розбирають і мед у коморі комендатури, то мати дала мені відро і відрядила за медом, але відро в мене відібрав поліцай, який на той час туди нагодився. Я став вештатися спустілими й засміченими кімнатами і в одній із них підняв з підлоги написаний чорнилами крупним ламаним почерком текст пісні (боюся помилитися) «*Вьется в тесной печурке огонь...*», мелодію якої я почув набагато пізніше. В іншій кімнаті я побачив звичайну кавалерійську шаблю без піхов. Я її засунув за пояс так, що вона пройшла через холоші в халявку вже відомого валянка, і не в змозі віднині згинати коліно, мов на протезі, подибав додому, де сховав зброю в надійному місці. Вже коли я пішов воювати, матері з шаблі зробили ножі. Знаючи мою пристрасть до зброї, мати багаторазово попереджала, щоб я нічого зі зброї не приносив і не ховав, не наражав її і дітей на небезпеку, та я все одно зумів щось приховати, зокрема карабін, багнет-ніж, кілька сотень патронів.

Чомусь так трапляється, що найважливіші події відбуваються рано вранці. І цього разу ми прокинулися від людських голосів, брязкоту відер, ненормативної лексики російською мовою. Біля нашого колодязя поїли коней кілька червоноармійців у кожухах, дехто в білих, і з червоними погонами на них. Так я дізнався, що в Червоній армії було введено погони, які все ж не відразу «*прижилися*».

Червоноармійців, які вступили в Краснокутськ наприкінці зими 1943 року, було зовсім обмаль, лише невеличкі відокремлені групки, які під час розгрому сталінградського угрупування німців, користуючись тим, що фронт виявився оголеним, так би мовити, по інерції продовжували просуватися на захід. Радянські війська, не зустрічаючи опору, вклинилися на багато десятків кілометрів окупованої німцями території, зокрема дійшли до райцентру Зіньків і далі. Німецьке командування поспіхом перекинуло сюди свіжі дивізії із заходу, в тому числі й ті, що доти воювали в Африці. Суджу про це з маскувального пофарбування танків. Лінія фронту не тільки не намітилася, а стрімко стала відкочуватися назад, на схід. Майже не зустрічаючи опору, німці погнали наших у зворотному напрямку.

Цього разу я вирішив не втрачати шанс, і з карабіном за спиною приєднався до невеличкої групи червоноармійців, які прийняли мене, як належне, бо траплялися випадки, коли молодь примусово мобілізовували, не питаючи їхньої згоди. У Богодухові ми піддалися бомбардуванню одномоторними «*хейнкелями*».

У Богодухові наша групка розпалася. Мене затримали із загороджувального загону й відвели до командира – невисокого, білявого, миршавого майора з орденом *«Знак пошани»* на гімнастерці. Він був дуже збудженим і, як мені здалося, напідпитку. Воно й не дивно, бо неподалік був чи то спиртзавод, чи великий спиртовий склад. На мене він майже не звернув уваги, бо енергійно розпоряджався, намагаючись управляти тим безладом, що коївся навколо й супроводжувався вибухами авіабомб, до яких стали приєднуватися вибухи снарядів і мін. Німці вже були по той бік Мерли в лісі. Вікна кімнати майора, що була на другому поверсі будиночка, виходили в бік мосту, який був під особливим контролем. У моїй присутності до майора привели розпашілого військового, який мчав на коні верхи. Його було затримано, і він був украй обурений з цього приводу, адже за річкою в оточенні німців його рота, а зв'язку з командуванням немає. Він зобов'язаний вивести людей...

«От і добре, що ти сам зізнався, що кинув своїх людей напризволяще, – злорадно сказав майор. – *За це сам знаєш, що тобі належить...»* – *«Не кинув, товаришу майор, а мене терміново через посильного викликали в штаб...»* – *«Не виправдовуйся... Націлився драпанути...»* – *«Та як Ви смієте мене звинувачувати в дезертирстві!»* – ледве не ридаючи вигукнув ротний...

У цей час у кімнату зайшов уже немолодий старший лейтенант у кожушку й сказав, щоб я йшов за ним. Виявилося, що я повинен до когось за чимось сходити. З цієї хвилини я був задіяний як посильний.

Наступного дня після обіду старший лейтенант сказав мені, щоб я їхав із ним у місто в невідкладній справі. Конем, запряженим у сани, правив червоноармієць, а старший лейтенант і я йшли поруч. Центр Богодухова продовжували бомбити *«хейкнелі»*, тому тут скупчилося багатенько наших військових, переважно з допоміжних служб: обозники, господарники, постачальники на кінній тязі та автомобілях. Усе це нагадувало *«броунівський рух»*, словом, гармидер. Уже коли ми були в самому центрі, з боку річки і з боку верхньої частини міста майже водночас почулися часті вибухи й сильна рушнично-кулеметна стрілянина. Пролунав чийсь наповнений жахом і відчаєм крик: *«Оточують! Рятуйся, хто може!»*

Як у добре зрежисованому фільмі, усі кинулися тікати в східному напрямку: хто кінно, а хто пішки. Один із солдатів, випрягши коня, скочив на нього верхи, навіть не знявши хомут.

Я проґавив момент, коли старший лейтенант скочив у сани, а їздовий чимдуж погнав коня. На мої відчайдушні крики втікачі не зреагували. Вулиця швидко спустіла, і я побіг поміж будинками, втративши орієнтування в незнайомому місці. Коли ноги мене винесли неподалік від річки, прямо на мене вервечкою вибігли чоловік вісім німців у білих маскхалатах. Зірвавши з-за спини карабін, я навскидку, не прицілюючись, поспіхом вистрелив

двічі. У ту ж мить передній німець дав по мені чергу з автомата. Я з усіх ніг кинувся назад і, петляючи між хатами, наткнувся на довгу, схожу на барак, будівлю. Виявилося, що це було шкільне приміщення. Ускочивши в двері, я побіг коридором, з обох боків якого були зовсім пусті кімнати, в яких сховатись не було де. В одній із них від підлоги до самої стелі було складено поламані парти. Закинувши на самісінький верх карабін, я ящіркою поліз між уламками парт аж до кутка кімнати. Майже в ту ж саму мить загупали чоботи по коридору, біля моєї схованки, по горищу. В мене від страху, а частково від холоду (підлога була вимощена глиняною плиткою) – більше, мабуть, від страху – стали цокотіти зуби, немовби тріскачка. Тоді я щосили притиснув руками щелепу й завмер, доки йшов побіжний обшук приміщення. Стало тихо, але ненадовго. Невдовзі піднялася безладна стрілянина, після якої затихло, і почулися голоси – чоловічі й жіночі. Я подумав, що наші потіснили німців, і мені можна вилізати зі схованки. В проламі від снаряда в цегляній стіні, метрів за три від мене, стояли два німці в касках і залицялися до двох дівчат чи молодих жінок. Обидві сторони одержували від цього помітне задоволення й сміялися. Ще не оволодівши страхом, я, було, кинувся назад у схованку, та оскільки справа йшла до вечора, я вирішив вибратися звідси й, доки не стемніло, спробувати пробратися до своїх, радянських. Підібравши стару наволочку, я, щоб не пустими були руки, набрав у неї саморобних іграшок для ялинки і вийшов на вулицю. Нею швидко рухалася німецька техніка, якою управляли регулювальники з відповідними пов'язками на рукавах, причому рух був урізнобіч: угору, униз, ліворуч і праворуч. Трупів, навіть коней, я не побачив, лише покинуті сани й автомашини типу наших «*півторатонок*». Мої намагання йти у східному напрямку виявилися марними через заслони. Оскільки я перехвилювався й перемерз, я почував себе зле, тому вирішив на цей раз не випробовувати долю й спробувати добратися додому, в Краснокутськ. Зима вже зустрічалася з весною. Було тихе й красиве надвечір'я – пора з яскравим сонцем, що пофарбувало ріденькі хмарки на небі й вже досить великі калюжі води в червонуваті відблиски. Майже ідилічна картина, якби не було тривожно на душі. Першочергова турбота – десь переночувати. У першому ж за Богодуховом селі, з першої ж хати починаю проситися, і скрізь мені відмовляють, посилаючись на те, що німці вже розстріляли кілька сімей за переховування червоноармійців. Мій *«нечервоноармійський»* вигляд не впливав на їх рішення. Буквально за моєю спиною німецькі квартирмейстери розміщають на ночівлю якусь танкову частину, і танки заїжджають у ті двори, з яких я щойно вийшов. Так я пройшов усе село і вже в темряві підійшов до халупи, що стояла відокремлено під лісом. Двері відкрила стара й худа жінка в старенькому латаному одязі і, нічого не кажучи, пропустила мене в хату.

«Лізь на піч, зігрієшся», – сказала вона. Заснув я миттєво, ледве торкнувшись потилицею подушки. Вранці жінка витягла з печі маленький, закіптявілий до чорноти горщечок, у якому була грудка холодної каші, наполовину з просом.

Дорогою в Краснокутськ назустріч мені йшли німецькі піхотні частини, і з кожної колони лунали глузливі викрики: *«Русь золдат?»*, – і кожного разу – вибух реготу. Справді, кращої пародії на нашого солдата годі було й вигадати, враховуючи мій *«однострой»*, моє обмундирування, мій одяг.

І те, що мене в Павлівці ніхто не пустив переночувати, і насмішкуваті репліки німецьких солдатів мені стали зрозумілими після того, як я по свіжих слідах дізнався, що відірвані від основних сил і резервів, утративши особовий склад і не маючи поповнення, деякі командири з власної ініціативи й керуючись обставинами, мобілізовували цивільних, у тому числі й молодих хлопців, керуючись не свідоцтвом про народження, а, так би мовити, *«на око»*, візуально, не переодягаючи у військове і не видаючи зброю.

Мій прихід викликав у матері неабиякий переляк. Вона запричитала: *«Ой, що ж тепер буде! Тебе ж, мабуть, бачили з рушницею і з червоноармійцями»*.

Та мене в Краснокутську мало хто знав, і з червоноармійцями я не *«засвітився»*.

ГВАРДІЇ РЯДОВИЙ

Наступило літо 1943 року. Фронт хоч і відійшов на схід, нагадував про себе гулом канонад. Обидві воюючі сторони інтенсивно готувалися до наступних боїв. Відновилися бомбардування Краснокутська спочатку німецькою авіацією, згодом – радянською. Епіцентр бомбардувань залишився той самий, включаючи територію колишнього ремісничого училища, де жили й ми. Рятуватися доводилося в неглибокому цегляному напівпогребі для паливно-мастильних матеріалів, що був неподалік від хати. Тільки-но ставав чутним гул літаків, мати відразу ж ішла з нами ховатися в це приміщення.

Одного разу між мною й матір'ю виник конфлікт. Вважаючи мою гідність приниженою, я відмовився йти в схованку, коли стався черговий наліт німецької авіації. Цього разу літаки створили так звану *«карусель»*, тобто побудували коло й по черзі скидали бомби й стріляли з кулеметів. Бомба вже влучила в хату нашого близького сусіда Павки (Павла), який під час грабування зерноскладу не змарнував можливостей і, очевидно, зробив солідний запас зернових, враховуючи кукурудзу, бо саме її качани, було, піднялися високо над його хатою, коли в неї влучила бомба. Я стояв посеред двору й не реагував на заклинання й погрози матері, які вона адресувала мені зі схованки, навіть тоді, коли з літаків по мені було випущено кілька кулеметних черг. І тепер мої менші брати Борис і Олександр справедливо докоряють мені за той епізод, який немало попсував матері нерви.

Між тим, Мазнички знову *«злиняли»*, знову вдалися до втечі, звісно ж, слідом за комендатурою й адміністрацією. Будівлі, де вони жили, а також приміщення поліції виявилися покинуті, а двері розкриті. В одному з них, на другому поверсі, на підлозі в безладі валялася величезна купа гвинтівок румунського, угорського, італійського виробництва. Патронів до них не було, але хлопці десь надибали патрони з наших гвинтівок, які були придатні тільки для одноразового пострілу: гільза застрявала й не виходила. Для наступного пострілу треба було міняти гвинтівку. Мішенню для стрільби став великий портрет Гітлера, що висів на почесному місці посеред стіни. Один постріл у фюрера зробив і я. Та хтось знизу заволав: *«Поліція!!!»*, і нас з приміщення, як вітром здуло.

На початку липня 1943 року розпочалася битва на Курській дузі, і її гул став стрімко наближатися. Цього разу я не став чекати й пішов назустріч,

екіпірований тепер досить пристойно: поношені штани кольору хакі й гімнастерка, пілотка, щоправда, в старенських черевиках, зате з наганом за поясом. Під Богодуховом у напрямку Краснокутська рухалася невелика колона військ з належними підрозділами й службами. Як виявилося, 1-й батальйон 213-го гвардійського полку 71-ї ордена Леніна Червонопрапорної дивізії – однієї із найстаріших кадрових частин, засновником якої був Миронов, згодом командувач 2-ї кінної, розстріляний через наклеп.

Мене відвели до замполіта, щуплуватого, світловолосого, світлоокого чоловіка десь за 30 років, і я сказав йому, хто я такий і чому я хочу воювати. Головним моїм аргументом було намагання помститися за розстріл батька-партизана (я не сказав вітчима, щоб більш вагомою була моя аргументація). Замполіт підвів мене до комбата, щось сказав йому, і доля моя була відразу ж вирішена. Замполіт повідомив мені, що віднині я буду йому за ординарця.

Того ж дня ми пройшли Краснокутськ, Любівку і Колонтаїв. Починаючи з Любівки, нас постійно невеликими групами бомбардували *«хейнкелі»*, та цього разу обійшлося, здається, без втрат. На постій ми з замполітом визначилися на самому березі тихої, зарослої очеретами Мерли, на якій плавало чимало свійських качок. До вечора жінки із госпвзводу допомогли мені екіпіруватися – наділили чоботи. У піднесеному настрої я виконав перше доручення свого командира – підстрелити на вечерю качку, що я не відкладаючи й зробив. Хазяйка, обскубуючи її, раз по раз скоса сердито поглядала на мене. Спочатку це мене дещо розсердило: ми її звільнили від окупантів, а їй жалко якоїсь качки (виявилося, що це її качка). І все ж, подумавши, я засумнівався у своїй правоті.

Наступного дня, уже пристойно екіпірований, з наганом за поясом, я пішов розшукувати ту жінку, що рік тому стала обшукувати мене й загрожувала здати мене в поліцію, та, на велику свою досаду, я не знайшов ні її, ні її будинку. У мене був намір налякати її, як колись налякала вона мене. Тут мене затримав військовий, але з'ясувавши, хто я, він мене відпустив.

Капітан, який був напідпитку, розпорядився, щоб я на вечерю знову пристрелив качку. Ще не тямлячи, що таке субординація на військовій службі і в що виливається неслухняність, я рішуче заявив йому, що більше не стану вбивати свійську птицю, в якої є господарі. Капітан буквально вибухнув лайкою й погрозами, на що я заявив, що поступив у армію воювати, а не бути лакеєм і виконувати те, що проти моєї совісті. Виходячи із себе, мій начальник закричав, що такого розумника він не хоче тримати біля себе й відправить у роту рядовим стрільцем. Коли я йому сказав, що саме це мені й потрібно, він гукнув: *«Геть від мене! Іди в першу роту і скажи командиру, хай уносить тебе у свій список»*.

З тієї хвилини я став гвардії рядовим, обминувши звання *«син полка»*, яким зазвичай називали неповнолітніх (мені на той час виповнилося

п'ятнадцять років і неповних десять місяців). Командира роти моя поява ніскільки не збентежила, і розпорядженню замполіта він ніскільки не здивувався, тим більше, що рота в боях обезлюднилася, мала значну недокомплектацію.

У тихому зеленому Колонтаєві, де німців не було ні видно, ні чути, наш батальйон не затримався і вирушив у марш у зворотному напрямку: через Любівку і Колонтаїв – на Краснокутськ. Я попросив дозволу в командира роти збігати до своїх і сказати, де я і що зі мною трапилося. Матері дома не було, одні дітлахи. Прихопивши кілька пачок здобутої під час грабунку махорки, я вискочив із хати й уже на вулиці зустрівся з матір'ю. На ходу привітавшись, я кинувся наздоганяти роту. Зазвичай, так чинять тільки тоді, коли запізнюються на ігрища чи рибалку. Тепер я розумію, що матері було зовсім не байдуже, куди я йду і що зі мною буде.

У цей час на центр Краснокутська зробили наліт наші штурмовики Іл-2: вважаючи, що в ньому німці, на малій висоті скинули бомби й обстріляли з кулеметів. Неподалік від себе я побачив генерала з великим супроводом, який гнівно закричав, погрожуючи штурмовикам, які вже пролетіли, і став щось вичитувати одному із супроводжуючих генералів, на гімнастерці якого з правого боку були три ордени, серед них – орден Суворова, а над поясним ремнем нависало вже помітне черевце. Пізніше я зрозумів, що це був командуючий фронтом генерал армії Микола Ватутін. Другий раз я побачив його під час штурму Колонтаєва, а наш полк, перебуваючи в другому ешелоні, займав позицію на гребені пагорба. Ватутін із супроводом під'їхав на двох джипах. Він вийшов із переднього й став у бінокль слідкувати за ходом бою.

Роту я наздогнав, коли батальйон проходив центр, який щойно постраждав від бомбардування. З обох боків вулиці горіли, буквально палахкотіли, дерев'яні будинки, трупів людей не було видно, очевидно, вони були під завалами тих будинків, які розбомбили напередодні, бо був сильний трупний запах. Над колоною клубочився густий чорний дим, і ми з полегшенням зітхнули, коли повернули на міст через Мерлу.

Відсалютувавши на честь визволення Курська й Бєлгорода, Москва з нетерпінням чекала визволення Харкова – стратегічно важливого міста південно-західного напрямку. В боях під Краснокутськом і Богодуховом розгорнулися драматично напружені бої, в яких з німецького боку брали участь відбірні частини рейху, в тому числі дивізії *«Мертва голова», «Вікінг», «Рейх»*, які вдарили у фланг нашої, 6-ї армії, зачепивши і мою, 71-шу дивізію. Лінія фронту стала динамічною й ламаною, ситуативною, і не завжди можна було визначити, де німці, а де наші. Німці могли зненацька з'явитися в нашому тилу, а наші могли опинитися позаду німців. Обидві сили раз по раз перетинали одне одному шлях. Бої йшли, головним чином, за окремі

населені пункти: села й хутори, які час від часу переходили із рук у руки. Відносно усталена лінія фронту йшла понад Мерлою й тяглася майже від Богодухова, мимо Краснокутська, на Колонтаїв. У самому Краснокутську були наші війська, а німці – за річкою. Звідти їхні танки й артилерія били прямою наводкою по місту, насамперед, де проживала наша сім'я. Коли піднімалася ця веремія, мати з дітьми пересиджувала її в сусідів через дорогу. Брат Олександр розповідав, що снаряди, міни й кулі летіли й свистіли врізнобіч, а мати в розпал стрілянини вискочила з погреба, щоб забрати забутий нею чавун з уже звареною картоплею. Одна з мін улучила в кут нашої хати й значною мірою пошкодила її.

У мене інколи з'являється думка, що багато людей, які не тільки не брали участі в боях, а й не чули пострілів і вибухів, уписані в списки учасників бойових дій і користуються пільгами, а моя мати, менші брати й сестра, або такі ж, як вони, – *«діти війни»*, – чому їх обійшли й обходять?

Неусталеність, *«мігрування»* лінії фронту вносили чимало ускладнень як для командування, так і для підлеглих, навіть у таких, здавалося б, звичайних справах, як харчування. Точніше – першочергових! Часом польова кухня або підривалася на міні, як це одного разу сталося на моїх очах, або блукала в незнайомій місцевості. Тож, щоб цього не трапилося, командир роти доручив мені як місцевому жителю провести кухню до передової. З госпвзводу з кухнею відрядили їздового, здається, на прізвище Ханютін, уже немолодого, з одутлим обличчям, боязкого чоловіка. Тільки ми доїхали до маленького хутірця, від якого залишилося тільки кілька печищ і понівечені садові дерева, здебільшого вишні, як на нас посипався град мін. Їздовий похапцем сунув мені в руки віжки й миттю зник у бур'янах. Жахаючись вибухів, коні виривалися з моїх рук, і я буквально зависав, утримуючи їх. Шквал вибухів ущух зненацька, як і почався. Тоді, як нічого не було, виліз з бур'янів і їздовий, обтрушуючи свої штани.

У цей час над нами низько пролітав наш Іл-2, якого переслідував «мессершмітт». Наблизившись майже впритул до хвоста нашого літака, німець довгою чергою збив його, і той, упавши неподалік, вибухнув. На той час знаменитий, кращий у Другій світовій війні штурмовик, випускався ще без стрільця, що мав охороняти хвостову частину літака, і був зовсім безпорадним, коли йому німецькі винищувачі заходили у хвіст.

Наша дивізія підійшла до місця злиття Мерли з Ворсклою. Стояли прекрасні вересневі дні з відтінком смутку, коли відчувається недалеке прощання з теплом. Уже підійшла пора збирання врожаю. Там, де були баштанні рослини, залишилася тільки напівзасохла огудина з покинутими забракованими диньками й кавунцями. Свою чергу очікували кукурудза, соняшник і картопля. У районі Розритої Могили, де цього разу стояв наш батальйон, госпвзводівські жінки-солдатки для батальйонної кухні

заходилися копати картоплю в чиємусь городі. Підійшла його хазяйка, простенько одягнута невисока молодиця, і тихим голосом несміливо стала дорікати солдаткам. Ті ж, не перестаючи копати, у свою чергу, дорікали молодиці, що їй жалко картоплі, а може, в цей момент гинуть люди, так і не пообідавши. І хоч вона продовжувала непогоджуватися, госпвзводівські жінки накопали картоплі стільки, скільки було потрібно для приготування обіду.

Сюди ж, у розташування госпвзводу, наступного дня підстаркуватий чоловік пригнав у дар уже дорослого рябого, червоно-коричневого бичка з білим підпуззям. Начальник постачання боєприпасів, капітан Кузнецов – крупненький, червонощокий, упевнений у собі чолов'яга – з пістолета впритул застрелив бичка, перерізав йому горло, підставив під струмінь крові півлітровий алюмінієвий кухоль, смакуючи, випив і від задоволення крякнув.

З однієї з рот батальйону, що займала позицію в невеликому селі за Мерлою, ледве пересуваючись, до госпвзводу батальйону прикульгав мій знайомий Гриша Величко.

Виявилося, що, заколисані затишшям, він з групою солдатів, поховавшись від спеки в хати, поснули, і їх у такому стані застали німецькі танки. Хату, в якій спав Величко, зруйнував снаряд, випущений із танка, і він ледве вибрався з-під її руїн. З ушкодженою спиною він став рухатися в бік лісу, але ззаду його наздогнав німецький танк. Від нього він, ясна річ, не міг утекти, тому вирішив іти не оглядаючись. Танк деякий час супроводжував його, потім різко розвернувся, газонув, піднявши хмару пилу, і подався геть.

Для з'ясування ситуації, яка склалася на лівому фланзі батальйону в селі Васьки, від якого до моїх Міських Млинів було шість кілометрів, послали групу із чотирьох солдатів, у яку включили й мене. Васьки були вщент спалені, залишилися від хат одні печища, з яких ще легенько кучерявився димок. Піднімався дим з ям, у які селяни поховали своє збіжжя, а німці, виявивши, підпалили. Невеселий наш настрій від побаченого ми дещо підняли, назбиравши дрібненьких динь. Сівши посеред городу, ми приступили до їди. У цей час із лісу вийшов хлопчина років десяти-дванадцяти і, наближаючись до нас, став уважно придивлятися. Голосно скрикнувши: *«Та це ж наші!»*, він кинувся назад у ліс. Хвилин через 5-7 із лісу до нас прямував невеликий натовп із жінок і дітей, позаду яких ішло двоє вже немолодих чоловіків. Піднявся гамір, у якому перемішалися плач і радісні вигуки. Двох передніх жінок я впізнав. Це були відомі в районі колгоспниці-стахановки, які на свята завжди сиділи в президії. Одна з них була висока, худа, плоскогруда й темноволоса, друга – невисока, повненька, ряба обличчям і руда. Люди оточили нас, радіючи крізь сльози, що прийшли свої, і журячись, що їх очікує голодна й холодна зима. Тоді я, хоч мене

ніхто на це не уповноважував, попросив людей замовкнути й сказав, щоб вони йшли за мною. Я привів їх до добротно облаштованих німецьких бліндажів неподалік від околиці села і в короткому виступі сказав, щоб вони розташувались у них або за принципом спорідненості, або за дружбою й симпатіями, і щоб пам'ятали, що землянки вони одержали від Червоної армії, і ніхто не має права одноосібно ними розпоряджатися й диктувати свої умови. Як-небудь перезимують, а там закінчиться війна, прийдуть з фронту чоловіки й побудують хати. Та й радянська влада вас так не залишить, допоможе. Сам дивуюсь, як я міг так говорити, не володіючи даром оратора, і взагалі я не любитель виступати.

Перемістившись на північно-східну околицю Лихачівки, сусіднього з моїми Міськими Млинами села, наш полк і мій батальйон стали готуватися до форсування Ворскли і бою за Опішне, над яким стояли стовпи густого чорного диму. Внизу від Опішного горіли хати і в моєму селі – у Міських Млинах.

У розпорядження нашого батальйону підійшов нестарий чоловік і сказав, що знає мене й мого вітчима, що в Опішному німців уже немає. Порадившись, командування батальйону вирішило все ж перевірити це повідомлення, а для цього послати мене як місцевого жителя. Для цього дали мені осідланого коня, і я манівцями, повз ліс, через яр, виїхав до кладовища, що на східному краю Опішного. Тільки-но я виїхав із яру і зібрався пустити коня в галоп, як по мені вдарила черга із автомата. Різко розвернувшись, я кинувся назад. Коневі кулею зачепило шию. Потім мені говорили ті з млинян, що ховалися під час бою в лісі, що бачили, як я їхав і як тікав. На підставі цього випадку вчитель Міськомлинської школи з довоєнним стажем Панас Павлович Касала, горбатенький, невисокий чолов'яга з довгобразим обличчям, говорив учням, що Льонька Сморж воював у кавалерії.

У ту ж ніч наша 71-ша дивізія здала свій рубіж іншій частині й у марші вийшла в Котельву. В лісі поблизу Котельви її частини поспіхом привели себе в порядок і через кілька діб у Гайвороні вже завантажилися в залізничні вагони, в «*теплушки*», тобто в абияк обладнані для перевезення людей вантажні вагони. Вся 6-та гвардійська армія, в складі якої була і 71-ша гвардійська стрілецька дивізія, мій 213 гвардійський стрілецький полк, а відповідно і 1-й батальйон і 1-ша рота, в яку я був зарахований рядовим, передислокувалися на 1-й Прибалтійський фронт.

НА ПРИБАЛТІЙСЬКОМУ ФРОНТІ

З Україною розлучалися із сумом, бо дійсно було за чим сумувати. А поки що бадьорилися, співали, найбільше – *«Розпрягайте, хлопці, коней»* та *«Ой, хмелю, мій хмелю»*.

Наш ешелон, мабуть, як і інші військові ешелони того часу, рухався до місця призначення дуже повільно. Інколи він простоював на глухих полустанках, а то й на роз'їздах, по кілька годин, тому дехто, ризикуючи, відлучався в пошуках харчів або пригод. Отже, непоодинокими були випадки відставання від ешелонів і жорстока кара за це.

Пам'ятаю, тривалою була зупинка на станції Ясна Поляна, і я, ризикуючи відстати від свого ешелону, відвідав могилу письменника Лева Толстого.

Москву об'їхали вночі. За час перебування в ешелоні мене замордували воші, і я за Лихославлем, на глухому роз'їзді, де надовго зупинився наш ешелон, у бур'янах позбавився їх разом із білизною.

У першій половині жовтня дивізія вивантажилася під містом Торопець, одержала поповнення винятково з хлопців тисяча дев'ятсот двадцять п'ятого року народження із Західного Сибіру й Алтаю. Мовою військових прагматиків, це був добротний людський матеріал, але недосвідчений і необстріляний. Із *«стариків»* у ротах залишилися одиниці, а значна частина офіцерів з якихось причин відсіялася.

Великим перебільшенням буде думати, що ті, кого мобілізували на війну, ішли на неї з великим ентузіазмом, як це відзнято в пропагандистських фільмах того часу і в кінохроніці. Але було б неправдою стверджувати, що не було тих, хто йшов добровільно і навіть рвався з усіх сил. Особливо це було характерно для молоді, передовсім тієї, що після мобілізації потрапляла в запасні полки, які геть погано постачали їжею й одягом. Натерпівшись, люди не могли дочекатися, коли їх відправлять на фронт. Частково це пояснює причину, чому ліси, де відбувалося переформування, наповнювалися веселими голосами, сміхом, піснями. Особливо цим виділялася група, в якій верховодили Петько Литовченко – невисокий, круглолиций, чорнявий баляндрасник, веселун – і його дружок – світловолосий, угро-фінського типу сибіряк Васька Реутов, теж любитель баляси точити й співати. У цю масу новоприбулих, майже моїх однолітків, цілком органічно вписався і я. Вони мало чим відрізнялися від мене зовні: такі ж *«зелені»* і в стані *«молочно-воскової»* стиглості. Якщо до передислокації в Прибалтику за попереднього

командного складу як неповнолітній я відчував деяке потурання, то нові командири взводів і рот не стали з'ясовувати, коли і де хто народився. Колишній комсорг батальйону Микола Васильович Меркулов, якому в перших же боях у Прибалтиці протипіхотною міною відірвало ступню, на зустрічі ветеранів 1985 року в Москві, підійшовши до мене, сказав, що тільки в госпіталі, гортаючи свій блокнот і передивляючись список комсомольців, виявив, що я – наймолодший комсомолець-боєць. Віднині ж мені вже ні в чому не потурали. Одягнений і озброєний, як і решта, у переходах і в маршах ніс, як і всі, свою рушницю, речовий мішок, часом із запасом патронів, їв те ж саме, що і всі, був на тому ж самому пайку, включаючи цукор, махорку і *«бойові сто грамів»*. Те, що в звичайних мирних умовах могло б стати підставою для пом'якшення ставлення й полегшення умов, у бойовій обстановці анулюється.

Наприкінці жовтня командування армії після кількох днів бойової підготовки зі стрільбами й маневрами провело огляд: вона була відправлена в розпорядження 2-го Прибалтійського фронту. Марш підрозділи й частини здійснювався в нічний час, удень відпочивали в лісі або в рідколіссі. На привалах мою увагу привернув своїми піснями й поведінкою один старшина – високорослий, із зовнішністю й манерами пестуна долі й улюбленця жінок. Одягнений у вовняну темно-зелену гімнастерку, в синіх суконних галіфе, хромових наваксованих чоботях, він нарівні спілкувався з офіцерами. Молодші з них виявляли щодо нього шанування. Він мав чудовий баритон і прекрасно співав, був артистичним оповідачем. Саме від нього я вперше почув, пісні *«Средь крутых берегов речка-Волга течёт...»*, *«Начинаются дни золотые воровской непроглядной любви»*, і вони припали мені до душі. Щоразу на привалах я намагався бути якнайближче біля гурту, де був цей старшина, який або співав, або розповідав якісь небилиці. Доки тривав денний перепочинок, кухня за цей час устигала приготувати їжу. Похапцем поївши, люди знову звалювалися спати, хто де і як міг. Осінній день короткий, і, втомлені маршами, люди не встигали відіспатися, але лунала команда приготуватися до маршу. Як завжди, і цього разу піднялася метушня, піші й кінні закінчували останні приготування. Догоряли вогнища, запалені для обігрівання й затишку. Біля одного із затухаючих вогнищ – групка навколо старшини, який тішить молодь черговою оповідкою. У цей час почувся характерний для німецького літака-бомбардувальника гул. Летів літак дуже високо в уже сірому передвечірньому небі, тому на нього майже не звернули уваги. Раптом літак сипнув на нас цілу касету дрібних бомб, і вибухами вкрило все розташування нашого батальйону. Одна з бомб влучила безпосередньо в центр гурту, який розважав старшина. Втрати були значні й серед людей, і серед коней.

Метою маршу був так званий «*мішок*», який утворився в результаті прориву військами фронту німецької оборони. Глибиною він був 25-30 кілометрів. Усередині «*мішка*», по його периметру тримали оборону частини, які нам належало змінити. Цей «*мішок*» з'єднувався з нашою територією в його горловині проходом у 3-5 кілометрів. Він добре прострілювався німецькою артилерією й мінометами, постійно піддавався бомбардуванню. Як тільки наша дивізія пізно вночі стала втягуватися в цю «*горловину*», німці здійснили шалений артналіт, і дивізія зазнала значних втрат. По всьому периметру «*мішка*» німці порозвішували «*ліхтарі*» – спеціальні ракети на парашутах. Чорну темінь розпанахували трасуючі кулі. У цій картині було щось жахаюче-красиве.

У нічній пітьмі ми стали заходити в траншеї частини, яку ми повинні були змінити. Ті, кого ми змінювали, були дуже раді цьому. Я чув, як один із піхотинців сказав: «*О, ці німцям дадуть прикурити! Гвардійці!!!*»

Перевтомлений нічними переходами й безсонням, я став нишпорити по траншеї, сподіваючись десь передрімати. Наткнувся чи то на невеличку землянку, чи то на велику нішу, вхід до якої було завішено плащ-палаткою. В її глибині як світильник горів телефонний дріт, прикріплений до цвяха, який не стільки світив, скільки димів. Земляночка-ніша була вщерть набита солдатами, які спали сидячи і являли собою суцільну масу. Придивившись, я побачив навпроти входу під стелею, паралельно до підлоги, вкопану нетовсту дровиняку. Буквально по головах сплячих я дістався туди й заліз на неї, міцно обняв її і вмить заснув. І тепер мене дивує, чому ніхто не прокинувся, коли я тупцював по головах, чому я не звалився з тієї дровиняки, коли спав.

Ранком 6-го листопада, тобто наступного дня, командування дивізії на ділянці нашого батальйону провело рекогносцирування. Як згодом з'ясувалося, назавтра, тобто 7-го листопада, посилений людьми і зброєю наш батальйон повинен був здійснювати розвідку боєм, забезпечуючи подальший наступ дивізії двома ешелонами: у першому – наш 213-й і 219-й полки, а в другому – 210-й. Сьогодні ж було оголошено, що наші війська звільнили столицю радянської України – Київ, отже, ми тут повинні здійснити такий же подвиг. На вечерю нам видали по невеликій хлібині, яка, за задумом, повинна була бути білою. Окрім звичайної каші, нам дісталися розміром менше курячого яйця кульки солоного овечого сиру, майже непридатного для вживання – подарунок казахської делегації фронтовикам.

Німці, які зайняли панівні висотки, створили потужні й добре замасковані оборонні споруди. Болотиста, вкрита купинами місцевість була незручна для піхоти, а наявність ярів змусила командування відмовитися від танків. Захмарене небо завадило задіяти авіацію.

Атака, як нам повідомили, повинна була розпочатися о восьмій годині ранку. Ніч минула в тривожному очікуванні, а ранок – у напруженому томлінні. Сіро, похмуро, тужливо. Годинника ні в мене, ні в інших хлопців не було, чекали червоної ракети, яка стане сигналом для артилеристської підготовки, заодно й сигналом для нас, піхотинців, підготуватися до атаки. За задумом, артилерія повинна придушити вогневі точки супротивника, насамперед, у його першій лінії траншей, потім перенести вогневий вал далі, уперед. Ми ж, піхотинці, після зеленої ракети повинні вискочити зі своїх траншей і чимдуж бігти за ним до ворожих траншей і далі в напрямку села Ворожейки.

Нарешті, о дванадцятій – червона ракета. Загриміла артпідготовка, суцільне ревіння сотень гармат і мінометів. Із нашої траншеї не можна було судити про ефективність влучень, адже все заволокло димом і хмарами землі, яку піднімали вибухи. Піднялася в небо зелена ракета. Разом з іншими вискакую з траншеї і, не думаючи про героїзм, не зовсім тямлячи, чимдуж біжу, щоб досягти, як було наказано, німецької траншеї. Разом з іншими кричу: *«Ура!»*, але свого крику майже не чую. Відстань відносно невелика – спринтерська. Раптом із німецьких траншей – ураганний вогонь із кулеметів і автоматів, прямо в упор. Миттєво падаю у виямку за великою купиною й тієї ж миті відчуваю понад самою моєю спиною рвучкий вітер: кулеметна черга. Я лежу, розпластавшись, навпроти кулеметної точки німців метрів за п'ятдесят. Мені хочеться злитися із землею. Вогневий вал нашої артилерії пішов у глибину німецької оборони, а з німецького боку на нашу оборону посипався град снарядів і мін, особливо виділяються *«ванюші»* – шестиствольні німецькі міномети. Німці-кулеметники пильно тримають мене в полі свого зору, бо тільки но я поворухнуся – відразу ж кулеметна черга і рвучкий вітер за спиною. Напередодні я одержав зимове обмундирування, але, щоб було легше бігти, залишився в літньому, а зимове склав у речовий мішок. Із шинелі склав скатку. Завдяки їй частина речового мішка піднялася, і саме в неї влучають кулі. Оскільки в листопаді темніти починає десь о пів на п'яту, до того ж цього сірого дня стояв туман, мені вдалося вибратися до своїх благополучно, і вони мали нагоду дивуватися з мого речового мішка, верхня частина якого, побита кулями, перетворилася в смужки. До речі, серед тих, хто був свідком мого повернення з-під обстрілу, був і мій майбутній командир групи снайперів, Герой Радянського Союзу Яків Михайлович Сметньов.

У книзі про нашу 71 гвардійську стрілкову дивізію *«Рождённая в боях»* [М.: Военное издательство, 1986] визнається провальний результат цієї розвідки боєм і частково названо причини цієї невдачі. Зокрема, визнано, що атака здійснювалася майже наосліп, бо не було встановлено чіткі обриси

переднього краю німецької оборони й розташування вогневих точок супротивника, артилерія не змогла знищити, і навіть придушити, могутні й добре замасковані вогневі точки й вогневі засоби німців.

Житель Тбілісі Євген Леонідович Калінін, брат якого – Лев, гвардії старший сержант, що прибув із поповненням, розшукуючи місце його поховання, вийшов на мене, і між нами зав'язалося листування. Зокрема, він писав:

«Леонид Афанасьевич, я знаю, что вы били в I-м б. не 213 гв. сп...

...Что у вас осталось в памяти о бое близ Ворожейки? По журналу боевых действий I сб. также должен был атаковать дер. Ворожейки и взять разъезд Каратай на ж. д. Потери были очень большие, особенно от немецких шестиствольных минометов.

С нетерпением буду ждать вашего ответа. 29 ноября 1988 года».

«20-го декабря 1988 г. Многоуважаемый Леонид Афанасьевич!

Получил Ваше письмо. Большое спасибо. Я написал бывшим однополчанам брата более двух десятков писем. Как правило, мне коротко отвечают, что помочь ничем не могут. А Ваше письмо дает полную картину того боя, где погиб мой брат. Вы дали именно всю картину боя, условия, характер и даже погоду. А всё это очень ценно для меня. Огромное вам спасибо».

У листі від 26-го грудня Євген Калінін пише, що коли він, шукаючи сліди брата, працював у воєнному архіві в місті Подольськ, то знайшов документи про те, що після невдачі під селом Ворожейки з приводу великих втрат було створено спеціальну комісію, і командування 71-ї дивізії виправдовувалося, здебільшого роблячи акцент на необстріляний, недосвідчений склад доукомплектованих полків дивізії і складний рельєф місцевості. Із цим, побувавши на місці, Євген Калінін погоджується. Але більш важливе – невміле керівництво боєм. Він пише, що врешті-решт знайшов могилу, де поховано його брата: *«...Я был у этой могилы, там фамилии 640 воинов. Среди них есть два однофамильца. И вот теперь обещают занести фамилию моего брата к 23 февраля 1989 года.*

Ещё раз благодарю Вас, Леонид Афанасьевич, за внимание ко мне. Такого к моему брату и ко мне я не встречал. А общался я с многими людьми разных категорий.

Желаю Вам успехов и доброго здоровья. Ещё раз примите мои поздравления по случаю наступающего 1989 года.

До свидания.

С искренним уважением, Е. Калинин».

Втрати, які понесла наша дивізія в цих боях, – не виняток. За обліковим складом, у ній повинно було бути майже 10 тисяч, а за війну через неї пройшло 150 тисяч. Арифметика тут нескладна. У ній були великі втрати під Сталінградом. На Курській дузі наша 71-ша гвардійська стрілкова дивізія

була в самому вирі бойових дій, відповідно, і її втрати. Тільки в селищі Рокитине Бєлгородської області в братській могилі поховано 2 тисячі воїнів дивізії.

Були періоди, коли в усіх стрілкових полках дивізії залишалося 889 осіб, а в батальйонах у середньому від 30 до 70 чоловік. Це – враховуючи всі служби. Якщо від цього відкинути командування, штаб, обслугу, постачальників, зв'язок, медико-санітарну службу тощо, то в активі залишається мізер, одиниці тих, хто безпосередньо здатний атакувати або тримати оборону.

На Прибалтійському фронті в цю осінньо-зимову кампанію наша армія, дивізія понесли величезні втрати. У лісах, ярах, серед снігів, залишилися трупи тисяч солдатів, яких не завжди встигали поховати. Та й ховали аби-як і будь-де, тільки б не було видно, – присипали землею в траншеях, окопах, воронках від снарядів і бомб. Деякі поховання означені, а чимало безіменні. До цього часу їхні рідні шукають і найчастіше не знаходять місця, де покоїться прах рідної людини. Донині для цього звертаються в різні інстанції й до свідків. Прикладом цього є багаторічний пошук Євгеном Калініним могили свого брата.

1974 року мені довелося їхати з Ленінграда в Київ, і я почув по радіо в поїзді: «*Разъезд Каратай*». Я так і кинувся до вікна, щоб глянути на ту землю, що так щедро полита кров'ю і здобрена людськими тілами. Але повз вікно пролітали нудно одноманітні краєвиди, мляво освітлені дерева, кущі й трави, і нічого більше я не побачив: немовби тут ніколи нічого не відбувалося. З іншого боку, хіба було б краще, якби назавжди залишилися страхітливі сліди панування смерті? Хай вже буде так, як воно є.

Те, що розвідка боєм і хрещення мене кулеметним вогнем відбулося в день мого народження, дійшло тільки через багато часу, через роки. До пережитого ж страху подумки я повертався неодноразово і намагався вирішити, бодай для себе, ганьбить він мене чи ні. Коли ж спеціально став цікавитися цією проблемою, то дізнався, що страх – найдавніший афект людини, її реакція на справжню або позірну небезпеку, і ганьбить людину не страх, а відсутність сорому за свої вчинки й дії, які суперечать прийнятим у суспільстві уявленням про доброчинність і порядність, обов'язок і добро. Саму по собі мужність Платон ставив на останнє місце серед чеснот, а його учень Арістотель говорив, що мужньою людиною є не та, якій не страшно, – «*мужній неодмінно боїться, але стоїть твердо*». Людині навіть необхідно, крім «*емоцій страху*», володіти «*почуттям страху*», яке швейцарський психолог К. Клайперед радив назвати «*почуттям небезпеки*», що повинно перебувати в свідомості як установка до захисту [Клайперед К. Эмоции и чувства // Психология эмоций [Тексты]. – М. : Московский государственный университет, 1984. – С. 98]. Загострюючи відчуття власного «*я*», страх

перетворюється на своєрідний індикатор, який допомагає людині краще оцінити ситуацію й саму себе, а також змінити *«валентність»*. Адже людина з переляку, писав Гегель, відчуває раптову невідповідність зовнішнього з її позитивними почуттями, які, зрозуміло, базуються на засвоєних і сповідуваних суспільних цінностях. Антуан де Сент Екзюпері після обстрілу його літака арабами в листі до Івонни Лестранж писав: *«Ніколи вже я не буду захоплюватися людиною, яка проявить одну тільки мужність»* [див.: Марсель Мижо. Сент Экзюпери. – Москва – Ленінград, 1963. – С. 99].

Німці, втративши Невель – важливий залізничний вузол, стали передислоковувати в цей район великі сили: піхоту, артилерію, танки, авіацію. На одну з ділянок під Невель перекинули й наш батальйон. Ми повинні були після того, як *«штрафники»* візьмуть німецьку позицію, що знаходилася на двох паралельних пагорбах, утримувати її будь-що. Між *«штрафниками»* й нами розміщувалися танки Т-34. Наша артилерія почала артпідготовку, і майже водночас ударила німецька артилерія, здебільшого по *«штрафниках»* і танках. Повз нас пробіг увесь скривавлений немолодий танкіст, у якого осколком снаряда знесло всю ліву лопатку, і було видно, як б'ється серце і рухаються легені. На ходу він запитав, де санчастина, і побіг, куди йому вказали.

«Штрафникам» у результаті атаки вдалося захопити тільки один із пагорбів, що складали оборонну позицію німців, на другому ж німці ще залишилися й не мали наміру його залишати. Вони зрушили на нас лавину вогню з усіх своїх вогневих засобів, включаючи танки й авіацію. Лінія зв'язку раз по раз обривалася, і командир роти щоразу посилав мене її відновлювати. На другому ж пагорбі нашим вдалося вибити німців тільки з тієї частини траншеї, яка йшла знизу вгору. У дію пішли гранати, але успіху жодна зі сторін не мала. На першому ж пагорбі, де на той час був і я, хутко зайняла вогневу позицію артилерійська батарея з двох сорокап'ятиміліметрових гармат, а в нашій траншеї облаштувалися дві протитанкові рушниці (ПТР). З-за пагорба, на якому були німці, повільно виповз важкий танк *«Тигр»* зі спрямованою в наш бік гарматою. *«Сорокап'ятки»* відразу ж *«тявкнули»,* а *«тигр»*, повернувши башту, прямим наведенням *«плюнув»* у одну з них, і її колеса розлетілися в різні боки. Обслуга другої *«сорокап'ятки»* кинулася тікати, вже не чекаючи пострілу. Тут про себе заявив *«петееровець»*. Тільки-но він вистрелив, як на тому місці, де він був, у повітря піднявся великий фонтан землі й високо-високо полетіла лопатка піхотинця.

Групу наших солдатів, яку очолював молодший лейтенант Шпільман, здається, киянин, під час траншейного бою було вибито, а самого Шпільмана було важко поранено. На зміну їм було послано іншу групу, в яку включили й мене. У ній також був Петро Литовченко, з яким я потоваришував. Коли

нам принесли поїсти, він, любитель епатажу, запропонував замість столу використати труп здоровенного німця, що лежав у ніші-землянці й дістався нам у спадок від попередників. Їм випав жереб ув'язнути чи не в найгіршому з видів бою – траншейному, в якому чи не єдиним видом зброї, яку можна було застосувати, були гранати. Нам це також довелося *«скуштувати»*, але оскільки обидві сторони видихлися й збиралися із силами для подальших дій, то настало відносне затишшя. Але вже саме по собі перебування пліч-о-пліч зі смертельним ворогом в одній траншеї породжує велику нервову напругу й духовний дискомфорт.

Через тиждень наш, дуже поріділий батальйон вивели з цієї ділянки в тил для перепочинку та впорядкування. В одній із рот у строю залишився тільки один солдат, і біля нього заметушилися командир цієї роти, капітан і старшина. З екіпіровкою солдата вони уладнали, а от поголити його було нічим. У вісімнадцятирічного здорованя відросла густа чорна щетина. Хтось жартома запропонував *«поголити під свиню»*, тобто підпалювати сірником і відразу ж гасити мокрою ганчіркою, та солдат проти цього рішуче запротестував. Усіх нас прогнали через *«вошобійку»*, яка являла собою величезний металевий бак, на зразок місткостей на великих базах пального. В ньому були двері, а всередині приварено паралельно до підлоги металеві прути, на які вішали одяг. Доки бак розігрівався й воші від спеки з одягу падали на підлогу, його власники в наметі по сусідству, одержавши свою пайку води – один тазик, змивали з тіла бруд, стоячи на підлозі, вистеленій сосновими чи ялиновими гілками. В намет заносили оберемки одягу, який разом із вошами втратив свій попередній вигляд: обсмалився і порудів. За рік перебування в піхоті це був єдиний раз, коли мені вдалося помитися в бані.

Після огляду нашої частини нас – невелику групу з восьми чоловік – виділили обороняти невисокий похилий пагорб. Праворуч і ліворуч – рідколісся, кущі, болото, по фронту – відкрита місцевість з великим вибалком посередині. У ньому до початку боїв був невеликий хутірець з дерев'яними, як тут заведено, будівлями. Зрозуміло, що від нього нічого не лишилося. Люди звідси втекли, встигнувши, однак, вибрати картоплю й закопати її в яму. Але наші попередники дізналися про ці запаси (хіба від солдата заховаєш щось їстівне?), з успіхом ними скористалися і разом з лінією оборони передали нам у спадок. Якщо взяти до уваги те, що в наших сусідів ліворуч і праворуч всю ніч стріляли й пускали ракети, а в нас – майже цілковита тиша, то можна сказати, що зажили ми непогано, підбадьорилися, повеселішали.

Коли черговий раз у нас виникла потреба в картоплі, ми втрьох, озброївшись автоматами й прихопивши речові мішки, як тільки звечоріло,

попрямували до ями. Було світло від місяця й від свіжого снігу, що ледь-ледь притрусив землю. Йдемо вервечкою, пильнуючи й оглядаючи місцевість. Коли до ями було вже зовсім близько, Петько Литовченко, що йшов попереду, приглушеним голосом крикнув: *«Стій! Німці!»*

Ми заклякли на місці. Назустріч нам з німецького боку рухалася група із чотирьох чоловік. З нашим досвідом розпізнати супротивника було неважко і за одягом, і за зброєю. Німці зупинилися майже водночас з нами, але до мети їм було значно далі, ніж нам. Ніхто не схопився за зброю, з обох боків ніби заціпеніли, і цілковита тиша. Навіть на сусідніх ділянках ущухла звична в такий час стрілянина. Несподівано тишу порушив голос Петьки Литовченка. Кинувши коротке: *«Пішли...»*, він рішуче попрямував до ями, а за ним і ми. Німці нерухомо стояли там само. У їхніх позах жодного натяку на агресію. І тільки тоді, коли ми набрали картоплі і відійшли на досить пристойну відстань, німці й собі попрямували до поживи.

Та наше спокійне життя дуже швидко минулося. Буквально через день на лівому фланзі, далеченько від нас, ледве стало сіріти, піднялася неймовірна колотнеча, стрілянина, вибухи, спалахи ракет. Згодом з'ясувалося, що, скориставшись ранковим туманом-серпанком, німці вирізали бойову охорону, що спала, просунувшись далі, захопили штаб сусіднього з нашим полку, його бойовий стяг тощо. Тільки за допомогою резерву дивізії німців було відкинуто на вихідне положення.

Загалом наш фронт знову заворушився. Наприкінці грудня почалися наступальні бої з метою сприяти зняттю блокади Ленінграда. Напередодні нового 1944 року наша 71-ша дивізія здійснила тридобовий марш, і, ввійшовши в контакт з противником, у процесі наступу визволила кілька населених пунктів. Завірюха, яка піднялася, замела всі шляхи і не тільки загальмувала наступ, а й внесла плутанину й безлад. Артилерія й обози відстали, заблукали цілі групи й окремі бійці, безпорадно вештаючись у сніговому круговороті. Були випадки, коли наші, блукаючи, потрапляли до німців, а вони – до нас. Я сам бачив, як наш солдат вів приблудного, зовсім юного, повненького німецького солдата, який майже радісно усміхався кожному зустрічному з наших. Мені здалося, що він радий з того, що війна для нього закінчилася. Його конвоюють як *«язика»*, інакше, ясна річ, у таких обставинах з ним би не панькалися, а пристрелили. Наш солдат також був задоволений, бо потрапить у затишок, а можливо, його й нагородять.

Оскільки наступ застопорився, а тилові служби відстали й втратили зв'язок з бойовими, то став давати про себе знати голод. Хтось із солдатів наткнувся на мішок з борошном, але, як його практично використати, здогадався тільки я. Розтопивши в солдатському казанку сніг, я замісив борошно й зварив галушки. Нічого, що без солі. Зварили собі галушок

й інші, говорили в мою адресу: *«Пацан, а здогадався, що робити з борошном»*.

Словом, наступ наших військ під Новосокольниками не був вдалим. Мене ж приставили до станкового кулемета *«Максим»*. Батальйон у складі полку, долаючи снігові замети, через густий ліс вийшов на невелике село на порожньому пагорбі, де стояла в бойовій позиції німецька артилерійська батарея. Від її обслуги залишився тільки один важкопоранений, стогін якого чувся майже добу.

Назва цього невеликого сільця чи хутора – Малашкіно чи Мілашкіно. Уточнити я не зміг, бо на жодній з карт його не знайшов. Між тим, воно в моєму житті й у моїй пам'яті залишило незабутній слід.

Як і більшість населених пунктів Північно-Західної Росії, воно являло собою купку посірілих до чорноти від часу й негоди дерев'яних будівель, немовби хтось висипав на пагорб з відра сміттєвий непотріб із різновеликих коробок і ящиків: жодного деревця і навіть кущика, хоча неподалік досить великий і густий ліс. Взірець не гідного людини життя і її побуту.

Наші позиції спочатку йшли по самому краєві лісу, потім посунулися вище, ближче до будівель. Окопи й траншеї не рили, а тільки заривалися в сніг. За будівлями – невидимі нам позиції німців. Мій кулемет поставили на фланг так, що ліворуч і попереду були будівлі Мілашкіно й піхота, що залягла в снігові. Праворуч був величезний за площею, неглибокий, порослий рідколіссям і кущами яр, на одному із виступів якого й була обладнана вогнева позиція для кулемета. Тобто, він повинен був захищати фланг піхотної роти і був здатний вести, насамперед, фланговий вогонь. Позаду ж і Мілашкіно, і піхоти, і позиції нашого кулемета, на відстані 300-400 метрів – великий лісовий масив. Таке розташування позиції для кулемета таїло в собі небезпеку виявитися відрізаними від своїх на випадок атаки німців. День на нашій ділянці минув спокійно, і я з другим кулеметником займалися обладнанням позиції і боєприпасами. Надвечір у роту, яку ми підтримували, прийшло поповнення. Цього разу геть усі немолоді вже люди – дядьки, яких забрали від їхніх сімейств і господарств. З настанням темряви життя на передовій пожвавішало: почалася стрілянина, а німці зі свого боку стали пускати ракети для того, щоб підпалити якусь із будівель (а всі без винятку будівлі – дерев'яні). Коли німцям вдалося підпалити ракетами хату й сарай, вони з цього приводу стали кричати: *«Ура!»*. У когось із наших солдатів, мабуть, із новоприбулих, не витримали нерви, і він, зігнутий, побіг у ліс. Бачу: поодинці стали підніматися й бігти й інші. Під крики *«Ура!»* німці перейшли в атаку. Тоді я дав чергу з кулемета, якою підняв снігові фонтанчики перед утікачами, і вони залягли. Мій напарник навалився на мене з криком: *«Що ти робиш, негіднику!»* Та я, відштовхнувши його, розвернув кулемет і став довгими кулеметними чергами поливати німців,

і вони кинулися назад за будівлі. Друга спроба німців атакувати закінчилася тим самим. Якщо говорити правду, то в німців це була імпровізована атака, й атакували вони невеликими силами, а піддалася паніці лише частина наших піхотинців. Але втрати в роті все ж були, і за них треба було звітувати, тож провину за них командир роти поклав на мене. Відповідно, допитали мого напарника, молодого хлопця із *«сибірського»* поповнення, але він підтвердив мої слова про те, як це сталось. Командиру батальйону Новікову це пояснення, очевидно, здалося непереконливим, і він залишився мною незадоволений.

Наше протистояння з німцями на цій ділянці супроводжувалося палахкотінням будівель у нічний час і втратами особового складу з обох боків. Коли від Мілашкіно залишився тільки один сарай, командир батальйону капітан Новіков став знаходитися під його захистком і помітно нервував з того, як склалися справи в його батальйоні. Біля нього чомусь уже не було нікого з тих, кому належало бути при комбаті. Наближався ранок, коли комбат зняв мій кулемет з тієї позиції, де він був, і наказав переміститися праворуч від сараю метрів за сто, на схил пагорба, що переходив у великий безлісий вибалок. З іншого його боку домінуючою була позиція німців, і я зі своєю обслугою у світлу частину доби ставав беззахисною мішенню. Я сказав комбату про це, але він не став вислуховувати мої пояснення і, вибухнувши лайкою, наказав негайно зайняти вогневу позицію. Швиденько доставивши кулемет, що був встановлений на лижі, на призначене комбатом місце, швидше для того, щоб його хоч як-небудь замаскувати, бодай тимчасово, ми стали гарячково працювати лопатами: я – в центрі, обидва хлопці – з боків. З боку німців ударила коротка кулеметна черга, яка зрізала обох хлопців і викликала в них вибух сміху. І знову повне затишшя. Обох поранено в живіт. Один із поранених здатний вибратися самостійно, іншого доводиться виводити мені.

З боку німців зовсім тихо, немовби нічого й не відбулося, а нас немає. І сьогодні для мене загадка, по-перше, як воно трапилося, бо, будучи між хлопцями, я залишився неушкодженим, а по-друге, чому німці після цього не стріляли. Пояснити можна, мабуть, друге. Того похмурого ранку був легкий туман, який то накочувався, то піднімався. В один із таких моментів, очевидно, ми перед німцями враз стали видимими, і вони не змарнували шанс, але туман так само зненацька й опустився, і ми стали невидимими. Комбат і цього разу *«обклав»* мене матюками й погрозами, але вже за втрачену матеріальну частину – кулемет. Його дістали вже пізніше, з простреленим кожухом, зовсім не придатним для користування.

Позбавленому кулемета, комбат не дав мені нудьгувати й незабаром включив мене в групу, яка повинна була атакувати облаштовану за величезним валуном позицію німців, що була майже на вершині того

пагорба, де було тяжко поранено хлопців з кулеметної обслуги і втрачено кулемет. Місцем свого перебування комбат тепер вибрав узлісся біля підніжжя пагорба. Для здійснення свого задуму комбат насилу нашкріб жменьку людей, у число яких потрапив я і мій друг Петько Литовченко.

Атака, яку запланував наш комбат і на яку безпосередньо благословив нас відбірним матюком, мала трагікомічний характер. «*Пороху*» у відібраних комбатом вояк вистачило лише на те, щоб залишити узлісся. Надалі серед атакуючих виявилися тільки Петько Литовченко і я, решта, коли і як зникла, не знаю. З-за валуна почали досить мляво вести вогонь, і ми з Литовченком залягли: я – у невеличкому вибалку, що тягся аж до узлісся, а Петько – паралельно мені, але на невеличкому пригорбку, і був у зоні обстрілу. Тоді я став з коліна вести по німцях вогонь зі своєї гвинтівки. Вони ж ховалися за валун, а Литовченко в цей час перебіг до мене у вибалок. Уже вдвох ми добралися до лісу, де, крім двох батальйонних мінометів з обслугою, нікого вже не було. Задумана комбатом акція заздалегідь була приречена на невдачу, до того ж набрала сміховинного вигляду.

Командири, наділені в бойових умовах майже необмеженою владою над підлеглими, у війну нерідко зловживали не тільки зброєю, часом погрожуючи нею, а іноді пускаючи її в хід. Помначштабу нашого полку Г. Ю. Полушкін мені розповідав, що йому не один раз доводилося тікати від розлюченого командира полку, який ганявся за ним із пістолетом.

Мій двоюрідний брат Сергій Сергійович Сморж, колишній командир дивізіону гаубиць, коли я став говорити про такі випадки, сказав, що нічого тут виняткового й дивного немає. «*Мене,* – сказав він, – *начштабу, вірменин, разів п'ять розстрілював*». Я його запитав, за що? «*Та дуже просто,* – сказав Сергій. – *Каже по телефону: треба підтримати піхоту, витратити таку-то частину боєкомплекту. Це – на півтора залпи. Артпідготовка ж повинна тривати хвилин двадцять. А за рахунок чого? Дали кілька залпів і замовкли. Піхота, ясна річ, і не думає підійматися в атаку. Командири солдатів, мабуть, і не будили. Тоді цей вірменин викликає мене до себе, витягує трофейний пістолетик з перламутровим руків'ям (кавказці полюбляють різні «цяцьки» – кінджали у візерунках, рушницю з гравіруванням і таке інше): «Застрелю! Наказ не виконав! Уб'ю!» І водить своїм пістолетиком перед моїм обличчям. А випивши, і рука трясеться. Думаю, сп'яна натисне ненавмисне, і мені кінець. Ледве відкараскався від нього. І так кілька разів. Якось знову викликає у подібній справі. Цього разу я свій «ТТ» засунув за борт шинелі, «хряпнув» для хоробрості скляночку спиртного, і входжу до начштабу в землянку. Вірменин знову хапається за кобуру, а я вже витяг свій «ТТ» і кажу: «Тільки поворухнись, увесь будеш у дірках». А за столом у нього сидить п'яненька Настя, фронтова поблядюжка. Начштабу бачить,*

що сп'яну і здуру можу й вистрилити, каже з примиренням: «Добре, не валяй дурня, заховай свій «тетешник», поговоримо про діло».

З тих пір він більше не хапався за пістолет.

А нині, коли вже як ветерани зустрічаємося, то і цілуємося».

«А, може, він про це вже забув?» – вдаючи наївного, запитую я Сергія.

«Еге ж, забув... Він добре це пам'ятає...»

Подальше моє перебування в батальйоні пов'язане з командиром роти, вже немолодою людиною з типовим для єврея обличчям і манерами. Він виявив до мене деяку прихильність, і я був при ньому чимось на зразок ординарця. Ми жили з ним в одній невеличкій землянці. Я супроводжував його під час нічної перевірки постів, виконував його доручення з різних приводів. Одного разу, після обходу вартових, коли ми з ним були вже в землянці-бліндажі, почалася стрілянина й крики. На тому місці, де ми тільки що пройшли, у сидячому положенні було вбито одного із вартових, комі за національністю. З'ясувалося, що на нього натрапили німецькі розвідники й хотіли забрати із собою як *«язика»*. Вартовий чомусь утратив пильність, німці вже, було, стали його витягати з траншеї, та його сусід почув підозрілий шум, а на темному фоні траншеї побачив білі маскхалати німців і підняв тривогу. Пристреливши полоненого, вони вислизнули від нас.

З таким самим завданням – взяти *«язика»* – у нашій роті стали вести спостереження наші розвідники. Через кілька днів вони приволокли прямо до нас у бліндаж-землянку здоровенного німця-фельдфебеля без головного убору, рудоволосого, з відірваним погоном і залізним хрестом. Безпосередньо причетний до цього розвідник-старшина, земляк-полтавець, важкоатлет, побачивши при світлі каганця на пальці полоненого обручку, відразу ж почав стягувати її з пальця німця, а той став жалібно канючити: *«Фрау, фрау...». «Ледве палець мені не відкусив... Я тобі покажу, сволото, «фрау»*, – сердито закричав старшина.

Однієї прекрасної, світлої від місяця ночі групою – комроти, старшина, я і ще двоє чоловіків – пішли за продуктами до польової кухні, що в певний час під'їжджала до передової. Я з цукром і махоркою, а двоє солдатів – з термосами вже, було, пішли до себе, а капітан і старшина ще затрималися біля кухні. Десь дуже далеко одинокий постріл крупнокаліберної гармати. Над нами зашелестів снаряд, позаду нас стався вибух. Серед тиші пролунали крики й стогони: снаряд влучив прямо в кухню. Майже всіх, хто на той час був біля неї, було вбито або поранено. Тяжко поранило й нашого командира роти, а старшину – вбило. Я хотів би, щоб хто-небудь пояснив мені, як могло трапитися, що хтось, десь, чомусь вистрелив лише один-єдиний раз, можливо, без будь-якої мети і в *«нікуди»*, і обірвав життя й скалічив тіла.

В одній із траншей я підібрав снайперську гвинтівку, і поки ми залишалися в обороні, став її інтенсивно освоювати. Невдовзі це помітили

й відзначили: мене зарахували в групу снайперів 213-го гвардійського стрілкового полку. Снайперський рух зародився під Сталінградом у нашій дивізії, а зачинателем став єфрейтор з нашого полку, нанаєць Максим Пассар, що став Героєм Радянського Союзу. За короткий час снайпери дивізії вбили 5783 німецьких воїнів, а вже 6 листопада 1942 року дванадцятьох снайперів нагородили орденами Червоного прапора, що в той період війни було рідкісним явищем і свідчило про найвищу оцінку їхньої діяльності. Серед цих нагороджених був і старший сержант Яків Михайлович Сметньов, який віднині став моїм начальником і вчителем. Йому на той час було близько тридцяти років. Спокійний, урівноважений, доброзичливий, він з першого ж погляду викликав у мене симпатію й повагу. Очевидно, я також викликав у нього довіру, бо він мене, можна сказати, відразу ж включив у *«стажування»*: буквально наступного дня Сметньов послав мене в засідку, виділивши в напарники ненабагато старшого за мене, рослого хлопця. Інструктуючи нас, Сметньов відзначив таку особливість засідки, як близькість до німецьких траншей, суворо-пресуворо попередив, щоб ми себе нічим не демаскували.

Було ще зовсім темно, коли ми вийшли з куреня, збудованого з ялинового гілля, попрямували зимовим лісом до місця *«полювання»*. Було

Учасники конференції снайперів 1-го Прибалтійського фронту.
Лежить другий ліворуч Леонід Сморж.
Квітень 1944. Місце зйомки невідоме. Фото кореспондента газети «Красная звезда» (Москва).
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

тихо, тільки сніг порипував під ногами та причасно шушукалися верховіття сосен.

Наша засідка виявилася на узліссі великого лісового масиву й була ретельно замаскована. Перед нами лежала відкрита засніжена місцина без найменшої ознаки присутності людей. І тільки коли розвиднилося, по сніговому валу бруствера можна було вгадати лінію й конфігурацію німецьких траншей. Німці не подавали жодних ознак своєї присутності, і тільки легенький димок, що кучерявився праворуч від нас над невеличким горбочком снігу, свідчив про те, що в траншеї люди все-таки є.

Кволий зимовий ранок перейшов у сірий зимовий день. У німців усе та ж тиша й безлюддя. Нудьгуючи, починаємо обмінюватися думками щодо перспективи нашої засідки. Непомітно для себе переходимо зі службової теми на приватну. Я в обидва вуха слухав парубоцькі пригоди свого напарника, а він одержав вдячного слухача. Німця ми помітили тільки тоді, коли він був уже навпроти нас. Ішов поволі вздовж своєї траншеї без зброї, одягнений у зимову білу куртку з каптуром. Ми, мабуть, побачили його одночасно, як одночасно відвернули від нього очі та з удаваною відстороненістю стали дивитися в різні боки й не побачили, як німець зайшов у свою траншею. Принаймні, так повів себе я. Наступила зніяковіла тиша, і раптом усе довкола наповнилося шаленими вибухами мін. Очевидно, себе ми чимось демаскували і нас *«засікли»*. Після кількох залпів обстріл так само зненацька обірвався. Мій напарник, скориставшись цим, і не сказавши мені ні слова, *«злиняв»*. Не встиг я отямитися, як на засідку скотилася ще могутніша лавина вогню й металу. Міни вибухали з усіх боків і зверху, зрізаючи з дерев гілля і розсіваючи навкруги осколки. Одна з мін влучила у верхівку сосни, під якою була засідка, і вона, упавши, накрила мене. За весь час перебування на фронті я не відчував такого жаху, як того разу. Вперше за своє життя (і востаннє), я, не віруючи в Бога і не знаючи молитв, став просити його залишити мене живим. Артналіт увірвався, і наступила цілковита тиша. Цілковита, очевидно, тому, що мене все-таки оглушило й легко контузило. До медсанбату я не пішов, а тижнів через два слух майже відновився.

Через контузію мені тоді зі Сметньовим не довелося поговорити. Про все, за винятком німця, Сметньов почув від мого напарника, на якого він розлютився і за те, що порушив інструкцію, і за те, що покинув мене, не з'ясувавши, живий я чи ні.

Коли в липні 1988 року відзначалося 45-річчя Курської битви в Бєлгороді, я вперше після війни зустрівся з Героєм Радянського Союзу Яковом Сметньовим. Після радісних привітань він несподівано суворим голосом сказав: *«Я ж вас інструктував! А ви порушили інструкцію!»*

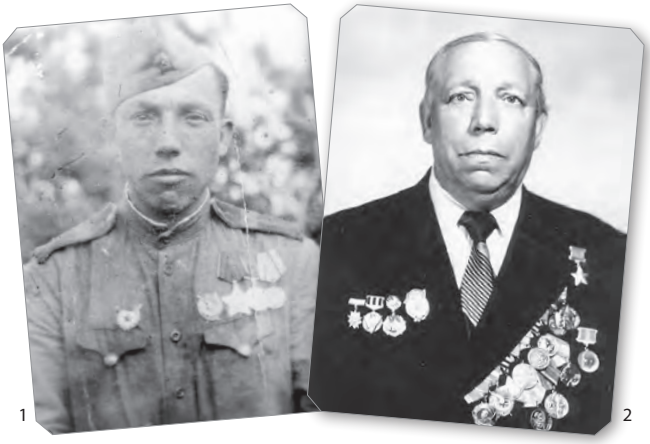

1 2

1. **Яків Сметньов.** Місце зйомки невідоме. **Квітень 1944.** Фото кореспондента газети «Красная звезда» *(Москва)*
2. **Яків Сметньов. Омськ, Росія. 1971.** Автор фото невідомий

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше (2)

Немовби й не минуло майже півстоліття. Я стояв перед ним винуватий і присоромлений. Промовчав я й цього разу про німця. Так і не дізнався Яків Михайлович про мій гріх. А, можливо, це й не гріх? Можливо, лишився той німець живим і навіть не здогадується, як близько він був від свого кінця, і що певною мірою до того причетний і я.

Відряджений у групу снайперів від батальйону, я, здебільшого, продовжував перебувати на місці його розташування. Тут мене знали, тут мені не перешкоджали, як це часом бувало, коли з'являвся снайперувати на «*чужу*» територію, де іноді виникало таке бажане для піхотинця затишшя – тоді він, звичайно, не любив «*збурювача спокою*». Снайпери на той час мали порівняно з іншими піхотинцями певні привілеї.

У другій половині квітня відбувалася конференція снайперів 1-го Прибалтійського фронту. В ній довелося брати участь і мені. Конференція проводилася при штабі дивізії в клубі-землянці, який освітлювався від невеличкого слабосильного двигунця. На дощатій сцені за столом сиділо керівництво. Хто вони – я не знав. Уперше мені довелося бачити і командира дивізії Сівакова. Він у своєму виступі говорив, що снайпери повинні проявити більшу ініціативу й показати свою перевагу німцям, не давати їм можливості навіть підняти голову, збільшувати свій

снайперський рахунок. Після Сівакова виступали імениті снайпери, в яких були великі рахунки. Особливу увагу привернув виступ якогось дуже заслуженого снайпера, із народностей півночі. Він дуже погано знав російську мову і навчився її, мабуть, або десь серед промисловиків, або вже на фронті: після кожного слова він уживав матюки. Усі реготали, враховуючи і начальство. Виступив і командир нашої групи Яків Сметньов. Він поділився досвідом снайперського полювання й став розповідати, як один молодий недосвідчений снайпер погано замаскував свою позицію, і його викрили німці. Вважаючи, що мова йде про мене, я сидів, зігнувшись від сорому. Згодом виявилося, що він мав на увазі іншого, молодого снайпера Миколу Заруцького, якого я на той час майже не знав. Того виявив німецький снайпер і не дав йому за цілий день навіть визирнути зі своєї засідки-окопа. Тактовний Сметньов тоді не став називати прізвище невдахи-снайпера, а мені Микола Заруцький розповів про це вже під час зустрічі ветеранів 1988 року, після якої ми стали дружити й листуватися. Як і було тоді заведено, снайпери брали зобов'язання й обіцяли їх виконати. Сметньова й мене для нарису у всесоюзній газеті *«Красная звезда»* сфотографував її спеціальний кореспондент. Фотографію я, на жаль, не зберіг, а нарис, очевидно, так і не був надрукований. Та після загибелі комдива Сівакова снайперів позбавили будь-яких привілеїв, і вони стали звичайними піхотинцями. А в самій групі снайперів один із них (не називаю прізвище) пішов самовільно в село до дівчат і довго не з'являвся, перед цим укравши у Сметньова німецький пістолет і ремінь. Жаліючи його, Яків Михайлович не став заявляти про це. Але втікача привели в полк автоматники із загородзагону. Сметньов став просити керівництво, щоб того не судили, інакше б йому не минути штрафбату. Звідти, як відомо, мало хто повертається. Судити його не стали, а групу негайно розігнали по стрілкових ротах. У зв'язку з цим Яків Сметньов недооформив подання на нагородження мене орденом Слави 2-го ступеня, про що він мені говорив під час зустрічі в Бєлгороді 1988 року.

Людяність і доброту Сметньов проявляв неодноразово. Зокрема, сам він під час зустрічі на Курській дузі, коли я його запитав про снайпера Шаріпова, розповів таке. Той одного разу повернувся зі снайперської засідки з простреленою долонею. Сметньов, оглянувши рану, побачив, що рука дуже вражена порохом, і сказав Шаріпову, що в санчастині його зафіксують як самостріла, а за це неминуча смерть. Наляканий Шаріпов став плакати й розповідати, чому він так учинив. Він говорив, що в нього заховано три пуди золотих виробів, є три будинки й три дружини, і йому страшно навіть думати, що все це пропаде. Прохаючи виручити його, Шаріпов обіцяв поділитися зі Сметньовим золотом і запрошував після війни відвідати його в Узбекистані. Не думаю, щоб Сметньова спокусило золото. Він став лікувати Шаріпова, жаліючи як людину й товариша: надів

йому рукавицю і впродовж місяця лікував йому руку. Рана затяглася, але два пальці залишилися нерухомими. Перед конференцією снайперів Шаріпов чимось захворів, а потім і зовсім зник.

Самостріли під час війни були не таким уже й винятковим явищем, але коли їх виявляли, то нещадно розстрілювали. Одного разу й мені довелося бути присутнім під час розстрілу у квітні 1944 року. Нас вишикували на великій галявині серед рідколісся. Перед строєм вивели чоловіка в одній білизні й босого, підвели до вже викопаної ями і поставили на коліна. Мене охопив такий жах, що я намагався сховатися за спину того, хто стояв попереду мене. Я не зрозумів і не намагався зрозуміти текст вироку, тільки почув постріл із пістолета. Коли я насмілився глянути, то страчений уже був у ямі. Виконавець вироку, офіцер, стріляв осудженому в потилицю. Технологія страти давно вироблена й відпрацьована. Були б люди, а привід їх нажахати, а то й знищити, можна знайти. Микола Заруцький, про якого я вже згадував, у листі до мене розповів про такий епізод зі свого фронтового життя: *«...У ніч 31 грудня 1943 року я під час операції із захоплення залізної дороги між станціями Дрісса й Ідриця був оточений фашистами, пролежав у снігу, не поворухнувшись, більше доби, обморозив ноги. А перед цим був зачитаний наказ про обмороження – під трибунал і розстріл. Я боявся іти в санчастину, боявся розстрілу, ганьби й приниження моїх батьків. Але Якову Сметньову пояснив усе, як було. Він не став доповідати, а пішов у санчастину, приніс мазі й став лікувати мені ноги, а через три дні 100-кілометровий марш. Я з нелюдським трудом долав кілометр за кілометром, уже думав, що зараз упаду, хай хоч застрелять. Та знайшовся друг, який сказав, що треба дійти до кінця, взяв у мене гвинтівку, речовий мішок з патронами і пішов зі мною поруч. Це був Яків Сметньов. І я дійшов до кінця, дійшов до Перемоги...*

... Я врятував Якова Сметньова від неминучої смерті, коли він підповз до амбразури, щоб закидати гранатами фашистських снайперів. У цей момент із амбразури виглянув фашист і побачив Сметньова в 15-20 метрах. Я вистрілив і не промахнувся. Сметньов піднявся на весь зріст і кинув гранати в амбразуру. В доті ми знайшли два трупи і дві снайперські гвинтівки з нічним баченням вогню. У нас таких не було».

Ліквідація групи снайперів дещо змінила мій спосіб життя. Я втратив ту автономність, яку мав як снайпер, коли міг вибрати, де і як мені облаштуватися, перебувати, коли відпочивати. Відтепер я був прив'язаний до своєї роти, до своєї траншеї й відведеного мені в бойових порядках місця.

Уже закінчувався квітень. Наша рота знаходилася в другому ешелоні лінії оборони, яка проходила на невисокому підвищенні через густий молодий сосняк. Сірий ранок налаштовував на день, який пройде спокійно, принаймні, без бомбардування. Раптом піднялася метушня зі стрілянини:

наші штурмовики зовсім неподалік *«прасували»* німецьку оборону. Зненацька зі страшенним ревом, ламаючи соснову поросль, прямо на нашу траншею звалився Іл-2. Коли ми підбігли до літака, то на землі голічерева лежав мертвий пілот, без шлема, у чорній шкіряній куртці, а стрілок – височенний, світловолосий, у зеленому бавовняному комбінезоні юнак – ще не прийшовши до тями після падіння літака й загибелі свого командира, неквапливо походжав, не звертаючи на нас уваги.

Через рельєф – болота, пагорби, ліси – танки на прибалтійському фронті використовувалися відносно мало. Місцевість робила їх безпорадними, а втрати невиправданими. І цього разу танкова атака невеликими силами закінчилася тим, що один із танків Т-34 був підбитий і горів на нейтральній полосі. З нього валив чорний дим, а хтось із танкістів голосом, повним болю й відчаю, кликав на допомогу.

Сонце вже стало пригрівати. Ті, з ким я перебував у землянці, залишили мене одного. Тихо. Раптом неподалік – глухий вибух, і знову тихо. Через кілька хвилин біля входу в землянку залунали збуджені голоси. Заходять троє незнайомих солдатів. Двоє з них, старші, ведуть зовсім молодого, круглолицього, світловолосого хлопця, сині очі якого в сльозах, і він голосно стогне: йому тільки що протипіхотною міною відірвало ступню. Той, хто забинтовує йому ногу, і той, хто йому допомагає, енергійно намагаються його заспокоїти, гаряче переконують, що тому фактично пощастило, адже що таке втратити лише ступню, коли решта його тіла ціла, неушкодженим залишилося і його чоловіче *«достоїнство»*. Отже, підлікується в госпіталі й назавжди повернеться у своє село, а там мужиків майже зовсім не залишилося, тож він буде першим парубком у селі, відбою від жіноцтва не буде. Хлопець перестав стогнати. Заплакане обличчя стало прояснятися, а в очах, крізь сльози, засвітилася іскорка надії, віра в те, що не все втрачено.

У розпал весни на одній з ділянок оборони, де відстань між нами й німцями була десь із півкілометра, за тихої погоди й гарної чутливості, з німецьких траншей почулися жіночі голоси, а згодом – сміх і жіночий спів. Співали російською мовою. Те, що наші, російські, жінки прийшли святкувати якесь свято до наших ворогів прямо на передову, в окопи, до нестями обурило наших чоловіків. Саме в розташуванні роти перебував артилерист-спостерігач, коректувальник. Він зателефонував на свою батарею, продиктував координати цілі, й невдовзі батарея дала залп. Очевидно, в ціль снаряди не влучили, але настрій і гостям, і господарям зіпсували: вони замовкли.

У ці ж весняні дні прямим попаданням снаряда із 76-міліметрової гармати, випущеного нашими по нашій же позиції було вбито мого друга, веселуна й відчайдуха Петра Литовченка. Таке також траплялося на війні. Кажуть, що від Петра залишився лише чобіт, що вище дерев злетів у повітря.

Наприкінці травня 1944 року наша 6-та гвардійська армія, а відповідно й наша 71-ша гвардійська стрілкова дивізія, здавши свою лінію оборони, поспіхом і приховано здійснили марш у лісні райони північно-західніше Вітебська й стали готуватися до наступальних дій. Дорога, якою рухалися війська, примхливо звивалася горбистою й лісистою місцевістю. Зовнішній вигляд людей був украй непривабливий: вицвілий на сонці й у негоду одяг, а у піхотинців ще й поруділий від суглинків, характерних для цієї місцевості, – їх солдату не уникнути в окопах і траншеях.

Серед бійців виднілися і з забинтованими головами, руками, бо легкопоранені часто не хотіли потрапити в медсанбат, щоб не втратити вже звичну для них частину й не потрапити в чужу. Особливо це було характерно для артилеристів і мінометників, де люди встигають сформуватися в колектив і ведуть спільний побут.

Один мінометник – молодший лейтенант, мій знайомий, що не минав нагоди пожартувати наді мною, малолітком, під час маршу на привалі спровокував мене поборотися з огрядним їздовим госпвзводу Ханютіним, з тим, який у перші дні мого фронтового життя, було, покинув мене з кіньми під час мінометного обстрілу. Не любитель боротися, але пам'ятаючи тодішню витівку цього вже немолодого дядька, я налетів на нього, як розлючений бик на тореадора, і в лічені секунди повалив його під гомеричний сміх і жартівливі вигуки численних глядачів. Коли дорога вийшла на черговий пагорбок, десь зародилася й розлилася, колоною відома всім пісня *«Священна війна»*. Стихійно, можливо, з відчуття прекрасного дня, коли не довелося сидіти в набридлому окопі чи траншеї, від почуття радості, що яскраво світить сонце, буяє зелень, багатолюдно й водночас безпечно й просторо, розлившись по колоні, пісня звучала в різних її місцях неузгоджено, але зворушливо й грізно. Люди співали натхненно й від душі, з відтінком урочистості й радості. І сьогодні, коли виникає в моїй уяві ця картина, вона мене зворушує до сліз.

На місці дислокації армії, а відповідно й дивізії, відбулося переформування й поповнення. Цього разу воно прибуло з Рязанщини й Татарстану. На місце вже вибитого 1925-го прийшов 1926-й рік. Як тепер бачу: вишикувані на величезній лісовій галявині квадрати одягнених чомусь у чорну із бавовняного матеріалу форму звичного військового покрою, непідігнану й здебільшого завелику, в обмотках, без зброї. Від поповнення склалося враження, що набрано хлопчаків, які ще не дозріли фізично в умовах хронічного недоїдання й нестатків, завчасно прилучених до тяжкої фізичної праці. Поповнення зразу ж розподілили по частинах і підрозділах, і неофітів взяли під свою опіку досвідчені. До вогнища, де розмістилася група чоловік з п'яти, в яку входив і я, запросили із новоприбулих худенького білолицього невисокого хлопця. Троє із нас були вже зрілими

чоловіками. Вони особливо зворушливо стали піклуватися про хлопця, підсовуючи йому казанок із кашею, печену картоплю, кухоль з кип'ятком. Хлопець усе це швидко уминав, заодно охоче відповідаючи на запитання, які повинні були з'ясувати, хто він і що він. Один зі старших за віком бійців зі співчутливою досадою сказав: *«Ти ж досі ще і живої п...и не бачив, а тебе прислали воювати»*.

«Е, ні, бачив, – поспішив підтвердити свою обізнаність хлопець. – *Бачив, коли ми з мамою в бані були»*.

У того, хто запитував, сльози набігли на очі, і він, махнувши рукою, піднявся й пішов геть.

Пам'ятаю, німці скидали з літаків листівки, на яких була фотографія групи взятих у полон наших солдатів цього віку з підписом російською мовою великими літерами: *«Это же дети!»*

Того ж вечора мене розшукав командир третього батальйону і сказав, що з моїм начальством домовлено, що мене відпустять до нього як комсорга. Які мої обов'язки і що я повинен робити, я не мав жодних уявлень. Як правило, на комсоргів готували спеціальні училища. Коли ж через день-два здійснювався марш, то як комсорг я обмежився тим, що словами підбадьорював тих, хто виявляв ознаки втоми або, окрім своєї снайперської, ніс гвинтівку того, хто почав відставати через утому. З почуттям полегшення я зітхнув, коли після закінчення маршу до мене підійшов повненький, червонощокий, рудоволосий молодший лейтенант і сказав, що віднині він – комсорг третього батальйону.

З цим поповненням 6-та гвардійська армія, наша 71-ша гвардійська стрілкова дивізія, наш 223-й гвардійський стрілковий полк вступили в одну з найграндіозніших битв Другої світової війни – операцію *«Багратіон»*. Можна собі тільки уявити, які втрати понесло це поповнення, доки не набралося досвіду, як до цього було з 1925-м роком.

Після чергового маршу дивізія змінила 154-ту стрілкову дивізію, вийшла на вихідні позиції для наступу. 22 червня, рівно в третю річницю початку війни, цього разу вже силами 3-го батальйону 210-го полку було здійснено розвідку боєм, а наступного дня, 23 червня, після могутньої артпідготовки дивізія прорвала оборону німців, а заодно виручила сусіда ліворуч – частину 43-ї армії, що зав'язла в боях за населений пункт Шуміліна. Почалося форсування річки Західний Буг. Саме там уже в складі 210-го гвардійського стрілкового полку Яків Сметньов, переправившись одним із перших, знешкодив німецького снайпера, захопив у полон офіцера й був тяжко поранений. За форсування Західного Буга він одержав звання *«Герой Радянського Союзу»*, хоча заслуговував на нього значно раніше. Якщо полку, де був Сметньов, удалося переправитися за допомогою захоплених у німців плавзасобів, то нам 400-метрову ширину ріки довелося долати

на підручних засобах, зокрема, заваливши невеликий дерев'яний сарай. Наш 213-й гвардійський стрілковий полк наступав на правому фланзі. Нам рекомендували орієнтуватися на старовинний собор – пам'ятку архітектури (він зберігся до наших днів).

Невдовзі після визволення Полоцька мене викликав замполіт батальйону Михайло Гаврилов і вручив мені відпускний документ, а також довідку, в якій було сказано, що командування з'єднання не заперечує, якщо старший сержант Леонід Сморж за час відпустки вступить до якогось військового навчального закладу. До сьогодні я гублюся в здогадах, кому це прийшло в голову і хто реалізував цю доленосну для мене ідею. Найімовірніше, Михайлу Гаврилову, бо саме він мені вручив і довідку про снайперський рахунок.

Підсумовуючи своє перебування на фронті піхотинцем, зауважу, що воно закінчилося для мене більш ніж благополучно: мене лише двічі легко контузило, в подальшому ж я не впевнений, чи залишився хоча б непокаліченим: не можна ж випробовувати долю безмежну кількість разів. Коли ми з академіком Миколою Чавчавадзе, колишнім фронтовиком, що мав дванадцять поранень, завели розмову про те, що є ті, хто говорить, що всю війну провів у піхоті, увесь час був на передовій і ледве не щодня ходив у атаки й залишився навіть без подряпини, то обидва зійшлися на тому, що це свідома брехня. Неправда вже в тому, що не завжди й не постійно піхотинець перебуває на передовій, не завжди й не обов'язково він ходить в атаки; насправді військові з'єднання й військові частини час від часу відводять з передової з тих чи інших причин, у тому числі на відпочинок, переформування, передислокацію тощо; атаки, порівняно з іншими видами життя піхотинця, займають короткі проміжки часу, зокрема порівняно з обороною, а остання в міру напруження й небезпеки може бути не менш смертоносною. Вважається, що життя піхотинця вимірюється приблизно трьома атаками. У німців, нібито, була медаль за три піхотні атаки, якими офіцери пишалися більше, ніж орденом. Інша справа, є чимало служб, які належать піхоті, але виконують різні функції, які дозволяють їм відсторонитися від безпосереднього перебування в окопі чи від участі в атаці. Я вже не кажу про писарів, особистих перукарів військовоначальників, баяністів. Я колись стригся в перукаря, який обслуговував командуючого армією. Він, жодного дня не побувавши в окопі, не зробивши жодного пострілу в бік німців, був нагороджений трьома медалями *«За відвагу»*. В прямому значенні *«м'ясорубкою»* була передова, а її *«матеріалом»* – піхотинці, рядові й молодший офіцерський склад, командири взводів і рот. З них майже ніхто довго в строю не затримувався, бо вони були змушені знаходитися разом зі своїми солдатами-піхотинцями в одному окопі, іти разом з ними в атаку, причому часом попереду них, подаючи

особистий приклад, а відповідно, викликаючи вогонь на себе, особливо з боку ворожих снайперів. Не випадково на зустрічах ветеранів, які досить часто проводилися за радянської влади, їх майже не було, здебільшого були старші офіцери й генерали.

Пам'ятаю, 1985 року на зустрічі ветеранів 71-ї гвардійської стрілкової дивізії колишній командир взводу молодший лейтенант Олексій Дьомін – невисокий, рудуватий, гостроносий і світлоокий москвич – піднявшись із келихом у руці, напідпитку, став кричати (оскільки після контузії страждав глухуватістю), що занадто багато віддають честі й похвал генералам і вищим офіцерам, а про *«Ваньку-взводного»* – ні *«гу-гу»*, а в дійсності саме на них звалювалися всі труднощі й небезпека, кулі й міни. Сп'янівши, він дещо *«переборщив»*, тоді й уніс в урочистість застілля певну незручність. Дехто на нього став поглядати з осудом. Я ж, знаючи, що в його словах багато правди, подумки співчував йому.

Відомо, що й нагородами піхотинців не балували, тільки наприкінці війни і їм щось стало перепадати. Як правило, людина з багатьма бойовими орденами – це або льотчик чи танкіст, або артилерист, що часом зачіпало гідність тих, хто воював у піхоті.

18 жовтня 1974 року в їдальні на вулиці Щербакова в Києві я став свідком такої сцени. За столом сиділи четверо вже немолодих чоловіків у цивільному, густо обвішаних нагородами, серед яких чимало орденів. Доглянуті й, з усього видно, задоволені життям. Один із відвідувачів їдальні – невисокий, худорлявий, із запалими щоками, у дешевому костюмі й несвіжій сорочці – став виходити з-за сусіднього столу на вулицю, підійшов до компанії респектабельних і орденоносних ветеранів і почав обурюватися їхніми *«іконостасами»*. Його стали виводити силоміць з їдальні, а він опирався й кричав: *«Понавішували собі орденів і пишаються. Сиділи в штабі, штабні пацюки, і виписували собі нагороди. Я з перших днів війни просидів у окопах, вошей годував, мокнув під дощем і мерз на морозі, а після війни прожив у злиднях. До сих пір живу в гуртожитку...»* І вже на вулиці продовжував кричати й скаржитися на свою долю і своє життя.

Щодо питання жінки на війні й у бойовій обстановці – це складне й багатоаспектне питання, і я його не стану торкатися, лише скажу, що безпосередньо в окопах і траншеях, тим більше в атаках, я їх не бачив. У групі снайперів до мене була одна жінка – дружина відомого снайпера Олександра Фролова, але я ні її, ні чоловіка вже не застав. Там, де контингент складався з жінок і чоловіків, само собою зрозуміло, були й *«романи»*, і секс, і розбирання, у тому числі з боку начальства. Словом, і на фронті люди залишалися людьми, а людині ніщо людське не чуже.

Вважаю необхідним сказати кілька слів про фронтовий побут – найслабший бік нашої мемуарної й художньої літератури. Описуються,

насамперед, бойові дії, атаки, героїзм, паніка, відступи тощо. Забувається, що на війні в нових умовах складається свій побут з особливими рисами й характеристиками, з яким люди зживаються, звикають і можуть навіть сумувати за ним або тепло його згадувати. Побут на війні займає не менше місця, ніж бої й подвиги, а за часом і параметрами – значно більше.

Звичайно, маючи певні спільні риси, побут по-різному складається і за родами військ, і відповідно до військових звань і посад, не кажучи вже про льотчиків, які на правах еліти забезпечувалися всім тим, що необхідно для пристойного існування: їжею, одягом, постіллю, відпочинком тощо. Навіть у артилеристів і танкістів були щодо цього переваги перед піхотинцями хоча б у тому, що не треба було носити на собі зброю, речові мішки, а інколи й боєприпаси. Щодо вищого командного складу, то окремі його представники дозволяли собі створювати комфортні умови для свого перебування, навіть деякі надмірності. Письменник Василь Гроссман у своєму фронтовому блокноті записав, що має намір відвідати генерала, який відомий тим, що для своєї втіхи тримає біля себе зоопарк. Коли нас, було, вели з передової в другий ешелон, одного разу я побачив на лісовій просіці нашого командира дивізії – генерала, який прогулювався в супроводі ординарця на гнідому красені-коні, на якому була красива попона з червоною зіркою, а обличчя вершника сяяло від задоволення й утіхи.

При штабі дивізії, як правило, був клуб, пошта, різні служби, які вносили відчуття обжитості й цивільності, і навіть *«нижні чини»* в цих службах суттєво відрізнялися від таких самих за званням *«окопників»*. Вони надовго, а то й назавжди, *«осідали»* при штабах, так би мовити, *«укорінювалися»*, і досить комфортно себе відчували, і навіть одержували нагороди.

Усе визначається в порівнянні. Для *«окопника»* й ті, хто в штабі полку, – тиловики, хоча в деяких ситуаціях він може знаходитися зовсім недалеко від лінії вогню, а іноді й на самій лінії. Дехто ж вважав, що долучився до фронтового життя, побувавши в розташуванні штабу фронту, який часом дислокувався за сто й більше кілометрів від передової. В одному документальному фільмі показано епізод, де під час виступу відомого співака Івана Козловського над лісом, де відбувався його концерт, високо в небі пролітає якийсь німецький літак, і артист сполохано зиркнув угору. Це трактується як героїчний вчинок, хоча кожному фронтовику відомо, що митців масштабу Козловського всіляко оберігали, і командування несло за них велику відповідальність. Розмови ж про те, що провідні артисти виступали на передовій, ледве не в траншеях – справжня вигадка. Виступи перед бійцями й командирами бойових частин не тільки піхоти мали місце тільки в момент їх виведення з району бойових дій, на відпочинку. Здебільшого це були бригади артистів дрібного масштабу,

рівня самодіяльних колективів в умовах, де вони не піддавалися ризику. На одному з таких концертів довелося побувати й мені. У самих же траншеях мені ні музики, ні співу чути не довелося. Єдиний раз це могло трапитися вже наприкінці війни в Прибалтиці, коли німці відмовилися капітулювати, хоча на той час вже капітулював Берлін: командування дивізії, як мені розповіли, мало намір вивести музикантів на передову і грою оркестру розпочати атаку, та подвигу музикантів не відбулося – німці підняли білий прапор.

Траншейно-окопне існування не тільки не комфортне, а й певною мірою принизливе, оскільки загнана в землю людина, рухаючись майже винятково по рівчаках-траншеях, скута геометрією їх профілю, уже на рівні інстинкту відчуває неприродність свого існування й дисгармонію. Навіть адаптувавшись, людина не позбавляється цього почуття. Траншейно-окопне життя осоружне й суперечить людській природі. Але людина як істота адаптивно-адаптуюча здатна в цих умовах не тільки виживати, а й відносно цілісно функціонувати, проявляти майже все те, що властиве їй як біосоціальній істоті, тобто людське й тваринне. Більш-менш тривале перебування в умовах траншейного життя виробляє специфічний побут як відгомін побуту мирного часу з тією різницею, що в піхотинця немає змоги справляти найпростіші функції, немає найпростіших засобів гігієни, не кажучи вже про можливість регулярно робити зарядку, чистити зуби, голитися, міняти білизну, мати чисту постіль тощо. Те, що обов'язково є в солдата-піхотинця, – насамперед, казан і ложка – майже незамінні й найважливіші речі в його окопному побуті. Щодо білизни, то солдата непокоїть не стільки її чистота, скільки воші, які часом буквально заїдають людину, особливо взимку.

Мій добрий товариш і друг Андрій Миколайович Горбунов розповідав: *«Діло було взимку. Стояли великі морози. Під Котельніковим ми рили протитанковий рів. Усі були обмороженими, голодними й завошеними. Вчотирьох попросилися до одних у хату. Кажемо: ми переспимо в чулані, в сінях, словом, там, де ви скажете, аби не надворі. Люди дуже добрі попалися. Бачать, що в нас стільки вошей, що аж шинелі білі, а виду не показали. Говорять: хіба це можна в такий холод спати в чулані чи сінях, ідіть у хату.*

Ми вийшли на вулицю, поскидали з себе шинелі, зняли гімнастерки, а на них стільки вошей, що не видно якого вони кольору. Було нам так смішно, що стали ми реготати. Такими ще пацанами були, як телята дурненькі. Залишили ми все це на вулиці, на морозі, а в те що винесли нам хазяїни, одяглися й вскочили в хату. Вранці віником позмітали вошей з шинелей і ватників, а ввечері їх було стільки ж, як і минулого дня».

Особливий дискомфорт ми відчували в дощову пору. Я маю на увазі, насамперед, Прибалтику. Порівняно з Україною, клімат там більш вологий

і дощовий, багато ґрунтових вод, нерідко окопи й траншеї наповнювалися ледве не на третину водою. Інколи вода виступала після копання на один-два штики лопати навіть на пагорбах. У сутінках і вночі, ризикуючи життям, люди віддавали перевагу пересуванню по верху, ніж по траншеї. Узимку ж, звичайно, дошкуляв холод. Для перепочинку вдень слугували абияк вириті заглиблення, які тільки в рідкісних випадках можна було назвати землянками або бліндажами, бо трішки прикривали людину зверху, а вхідна частина здебільшого завішувалася плащ-палаткою або ще якимсь матеріалом. Для освітлення слугував, у кращому випадку, саморобний каганець, наприклад, із патрона протитанкової рушниці, верх якого сплющено і в нього затиснуто гніт-фітіль. Найчастіше ж джерелом світла слугував звичайний телефонний дріт, точніше його обгортка з гуми й матерії. Шмат такого дроту підвішували й підпалювали знизу, і він, поступово згоряючи, виділяючи чорний дим, як-небудь освітлював землянку, бліндаж, нішу. За такого освітлення писалися рапорти, розпорядження, листи тощо.

Було заведено обладнувати й відхожі місця, але я не пам'ятаю, щоб це робилося в належній мірі, окрім як у траншеях, відбитих у німців: вони завжди облаштовувалися фундаментально і порівняно з нашими – комфортно.

Про воду для пиття можна говорити те ж саме: пили всяку і з будь-чого. В одному з батальйонів нашого полку брали воду з величезної воронки, в якій був труп німця, і його не зразу звідти витягли.

Обігрівання було також поставлено на самоплив. Ні про які опалювальні пристрої, які б обов'язково постачалися, не було й мови. Кожен виходив з ситуації, як міг. Усе обмежувалося зимовим одягом: ватною куфайкою й штаньми, білизною із байки, шапкою, шинеллю, валянками. Це все було і для перебування в обороні, і для атаки.

Щодо харчування: загалом фронт, порівняно з тилом, не голодував, окрім екстремальних ситуацій та з поважних причин. Їжа дуже проста, переважно різні каші з м'ясом чи з консервами – за можливості. Чай, точніше кип'яток, також за наявності. Зате цукор-рафінад, у грудочках, видавався регулярно, у холодну пору – бойові сто грамів, ледве не найважливіший для більшості продукт. Особисто я так і не навчився споживати спиртне. Мені за нього охоче віддавали цукор. Його мені давали й за махорку, бо я не палив. Навколо спиртного завжди були якісь махінації, бо товар надто вже ходовий і бажаний, своєрідна фронтова валюта. Господарники й причетні до спиртного люди, включаючи батальйонних і ротних старшин, виробили цілий комплекс прийомів, за допомогою яких вони намагалися мати якийсь «*навар*». Особливо ефективно відбувалося накопичення спиртного під час боїв, оскільки на час одержання провіанту втрати ще не бралися до уваги

– не враховувалися. Отже, чим більші людські втрати, тим більший «*навар*», а відповідно «*валюта*» для різних розрахунків і комерції.

В зимових умовах того, що видавалося на пайок, не вистачало. Відчуття голоду мене не покидало. Пайка хліба у вісімсот грамів з'їдалася зазвичай у один прийом, навіть у тих випадках, коли хліб був мерзлим. Тоді на дні траншеї розпалювали невеличке вогнище для підігріву хліба, який по мірі відтавання з'їдали. Щоправда, таке було нечасто, бо зима 1943–1944 років була відносно м'якою порівняно із зимою 1942–1943 років, тож до цього доводилося вдаватися нечасто.

Більше, ніж від холоду й голоду, я страждав від безсоння. Я краще не поїм, ніж не посплю. Це одне з моїх слабких місць, із яким пов'язано немало прикрощів, які траплялися в житті. І загалом сон – велика сила, а часом і прояв безсилля людини. Під час багатодобових переходів у нічний час багато солдатів засинало на ходу, часто сплячі натикалися на тих, хто йшов попереду, коли колона призупинялася, або задні підштовхували передніх, які не зважали на команду рушати, продовжуючи спати й стояти на місці. Можна було спостерігати й таку картину: колона на повороті змінила напрям руху, а хтось із крайнього ряду шеренги продовжує йти за інерцією прямо. Його ноги в колінах поступово підгинаються і він валиться на землю досипати, якщо його не приведе до тями чийсь голос чи штурхан. Особливо це небезпечно в зимовий час, коли солдати одягнені в маскхалати: вночі можна не помітити людину, що заснула, і вона може замерзнути, що траплялося неодноразово.

Для північного заходу Росії й Північної Білорусії звичним явищем є дороги, вимощені сосновими кругляками. Від руху по них великих контингентів військ, артилерії, техніки загалом, дороги псувалися, колоди зміщувалися й ламалися, утворюючи провали і ями. У нічну пору не тільки транспорту, а й піхоті було непросто йти по такій дорозі. Люди спотикалися, а іноді й падали. Станкові кулемети «*максими*» доводилося розбирати й нести на собі. До того ж долав сон, притупляючи пильність і обережність.

Під час маршу до лінії фронту вже в Білорусії, зморений сном, я попросився в повара прилаштуватися до кришки кухні. Прилинувши животом і грудьми до життєдайного тепла, незважаючи на неймовірне трясіння (дорога йшла по болоту й була вимощена дерев'яними колодами), я вмить заснув. В одному місці колесо кухні потрапило в пролом, і її так трусонуло, що мене відірвало від неї й кинуло аж до коней під ноги. Я дивом не потрапив під колеса. Миттю підхопившись, я наздогнав рятівний казан, обняв його і, як нічого не трапилося, знову заснув.

Зрозуміло, що в моменти великої небезпеки про сон не може бути й мови. Не випадково в обороні передсвітанкова пора – найнебезпечніша. Саме в цей час активізуються розвідники й захоплюють «*язика*» або

здійснюють диверсію. На одній ділянці оборони відстань від німецької траншеї була на кидок гранати, не більше тридцяти метрів. Розділено ж наші й німецькі траншеї тільки витками колючого дроту *«бруно»*. Завидна обидві сторони зовні були індиферентними одна до одної, проте вночі відчувалася межова напруга, і ми з полегшенням зітхнули, коли нас через день вивели звідти.

Оце, здебільшого, все, що запам'яталося мені про рік мого перебування в піхоті рядовим солдатом. Так сталося, що я майже нікому й ніколи про це не розповідав. Частково тому, що після служби в піхоті перейшов у військово-морські сили, де були зовсім інші умови й середовище, а частково тому, що всі зв'язки з тим періодом і людьми обірвалися, і я не намагався їх відновити. Про фронт і свою участь у боях я майже не розповідав навіть своїм рідним і близьким, дехто ж зарахував мене до так званих *«синів полку»*. Я визнаю, що всі *«сини»* й *«дочки полку»* заслуговують на велику повагу й шану, немало з них пройшли складний шлях і випробування, і все ж мені не випала честь бути «усиновленим», відчути ту турботу й піклування, яку відчували неповнолітні з боку старших, командування. Тому мене дуже образило, коли одна фронтовичка, комсомольський працівник при штабі армії, не стала мене й слухати, коли як аргумент я став розповідати про один воєнний епізод. Більше на цю тему з нею не говорив, і взагалі став уникати її, щоб не нарватися на неприємності.

«Легалізувався» я тільки 1984 року після того, як по всесоюзному телебаченню в передачі, яку вів дуже відомий на той час диктор Балашов, прозвучала назва моєї дивізії і було сказано про її ветеранську раду. Я зразу ж написав Балашову листа з проханням дати адресу ради. Той із відповіддю не затримався, і я незабаром мав координати Якова Сметньова, в групі якого мені довелося воювати снайпером. Ось уривок з його листа-відповіді.

«Г. Омск. 18.XII.1984.

Дорогой мой однополчанин Леонид Афанасьевич, здраствуйте! Прими, пожалуйста, от души мои слова великой благодарности за твоё письмо и фотографии. Как я рад!

Читая письмо и рассматривая фотографии тех прошедших военных лет, я вспоминаю, восстанавливаю в памяти те прошедшие военные годы, ведь так много уже времени прошло с тех пор, 40 лет – срок немалый. Но достойного солдата, при том юношеских лет, забыть нельзя, ведь с тобой, хотя немного были вместе и недолгие встречи, вспоминаю, как ты прекрасно, смело вел себя на передовой в боевом охранении, как выдвигался на снайперские позиции и как метко бил фашистов из своей снайперской винтовки».

Коли я налаштував зв'язок з радою ветеранів дивізії, сумніви щодо участі в боях рядовим і про мій бойовий шлях у цей період відпали.

МІНЯЮ ПІХОТНИЙ ОДНОСТРІЙ НА ФЛОТСЬКУ ФОРМУ. ШМАС

Одержав від старшого лейтенанта Михайла Гаврилова документ про відпустку на десять діб, не враховуючи дороги, продовольчий атестат, написану від руки, але завірену печаткою довідку про те, що командування не заперечує проти того, щоб я за час відпустки вступив до військового навчального закладу. Вже від себе він вручив мені й довідку про снайперський рахунок.

Нашвидку зібравши речі й склавши їх у трофейний німецький рюкзак, я відправився на якийсь глухий полустанок чи тупичок, що не мав навіть службового приміщення. До мене відразу ж підійшов середнього зросту світловолосий старший лейтенант, у якого, крім офіцерської польової сумки, ніяких речей не було. Дізнавшись, що я їду у відпустку, він запропонував добиратися до Москви разом, а їде він у штаб І-го українського фронту, у Серпухов. Добиралися *«товарняками»*, більше на платформах. Того ж дня ми прибули у В'язьму – місто, в якому в перші місяці війни точилися затяжні жорстокі бої, про що свідчили зруйновані будинки й навіть вулиці. На одній із них стояла уціліла церква, і мій супутник запропонував мені зайти в неї, щоб розпитати про якихось своїх родичів. Назвавшись Соколовим, він став ходити серед маси людей, що, втративши домівки, знайшли притулок в уцілілій церкві й спали прямо на підлозі. Старший лейтенант усе-таки натрапив на людей, які знали його родичів, але вони вже виїхали з В'язьми невідомо куди.

Ми знову причепилися на якийсь *«товарняк»*, згодом на платформу, на якій виявилася достатня для спання кількість сіна. Була вже ніч, і я міцно заснув, незважаючи на стукотіння коліс, гудки паровозів, яскраве місячне світло. Та крізь сон я відчув, що мене обшукують. Насилу відкривши очі, я зиркнув на свого супутника: освітлене місяцем обличчя було непорушне, а очі закриті. Я знову впав у сон, але недовіра до супутника осіла десь у глибинах душі.

У Москву ми прибули на Курський вокзал, де я мав одержати за атестатом продукти. Пункт, де належало це здійснити, був у знятому з коліс величезному пасажирському вагоні з тамбуром і двома відділеннями. Коли ми підійшли до вагона, мій супутник сказав, що він мене почекає назовні, але я наполіг на тому, щоб зайшов і він. Доки мені виписували все те,

що я повинен був одержати, мій супутник щез разом із моїми речами. У рюкзаку було збіжжя, включаючи шинель, з якої, за моїм задумом, мати могла щось пошити малечі. Я став метушливо бігати неподалік, та, поштовхавшись на запрудженій військовими привокзальній площі, пересвідчився, що це безперспективно. Був би я досвідченішим, то звернувся хоча б у військову комендатуру, а так махнув на все рукою і попрямував до поїздів. Попереду мене йшли обвішані торбами два хлопці приблизно мого віку, обидва невисокі, але кремезні. Той, що йшов заднім, сердито сказав передньому: *«І чого це ти, Грицьку, спішиш поперед батька в пекло!»*

Пролунало це серед російськомовного гамору, і на мене війнуло чимось рідним і теплим. Я ішов за хлопцями, вслухаючись в їхню мову, і на моїй душі дещо полегшало.

У поїзді, що прямував у Сімферополь, мою увагу привернув, знову-таки, старший лейтенант, але в незнайомій мені формі: пілотка офіцера-підводника, кітель морський із золотими погонами, а штани – галіфе чорного кольору, до блиску начищені хромові чоботи. Тільки згодом я зрозумів, що це – порушення форми, і його невипадково разом зі мною в Серпухові затримав патруль, коли поїзд стояв на станції, а ми з ним вийшли прогулятися. Новий знайомий зацікавив мене своєю екзотичною формою і веселим характером. Дізнавшись, хто я, куди і чого їду, запропонував мені перейти на службу в морську авіацію й переодягтися в морську форму, а це була мрія мого дитинства. Отже, я з відпустки їду прямо в Севастополь, на Куликове поле, де стоїть його частина – морська авіація. Так ми з ним і домовилися.

Дорогою з Москви мені найбільше запам'яталися й вразили десятки голодних і обідраних дітей, які з криком: *«Хліба!», «Хлібця!», «Хоч трішки дай хліба!», «Дядя, дай хліба!»* – зустрічали й супроводжували потяги на кожній станції й полустанку, відчайдушно боролися за кинутий ким-небудь шматок хліба чи скоринку. Оскільки я сам побував у їхній шкірі, то жалісливе канючення болем віддавалося в моєму серці. Чим південніше йшов поїзд, тим менше було цих старченят, і простим оком було видно, що в Україні злидні на той час не мали того масштабу, як у Північно-Західній Росії.

Додому, у Міські Млини, прибув у приємну сонячну погоду. Мати з дітьми на цей час повернулися з Краснокутська. Наша хата вся, особливо дах, побита осколками, аж занадто скромні меблі збереглися завдяки тому, що при німцях у ній жив колишній хазяїн. Злидні ті ж самі, що були і в Краснокутську, зате у своїй хаті, з городом і серед своїх людей.

Мій приїзд із фронту з орденом і бойовою медаллю викликав серед молоді фурор не тільки в Міських Млинах, а й у райцентрі Опішному, що межує з моїм селом. Цьому сприяло й те, що напередодні мого приїзду

в районній газеті *«Сталінським шляхом»* було надруковано, що я з кулемета відбивав німецькі атаки. Мабуть, це справа рук усе того ж Михайла Гаврилова. Хлопці-однокласники, усі 1926-го і 1927-го років народження, відразу ж прийшли, щоб розпитати, що і як, бо їх уже почали брати в армію. Ну, звичайно ж, і у дівчат моє прибуття з фронту, та ще й з нагородами, викликало певне збурення.

Покупавшись у славі й шані, я не забув про тривалість відпустки й намір знайти свого знайомого моряка й нарешті одягти жадану морську форму.

Севастополь, як до цього В'язьма, вразив мене своїми руїнами й слідами боїв. Здавалось, у місті немає жодної уцілілої будівлі, не кажучи вже про вулиці й квартали. Розпитуючи, я дістався до Куликового поля. Там дійсно стояли літаки ескадрильї цивільної авіації Чорноморського флоту. Це були загальновідомі ПО-2, в простонародді *«кукурузники»*, і, здається, пара ЛІ-2, запозичений *«Дуглас»*. Не виявивши й сліду свого знайомого, я послухався поради й відправився в штаб військово-повітряних сил Чорноморського флоту, що розміщувався тоді на мисі Фіолент у Георгієвському монастирі. Стоїть він над урвищем понад морем. Безліса, відкрита місцевість. Серед двору монастиря, що складається з невеликих, але масивних споруд, – одна чи дві чахлі акації. Народу мало: усі військові, у морській формі. Спека й спрага. До води – круті сходини, і високо. Усе ж я спустився й викупався вперше в житті в морській воді. Піднявшись, у дворі монастиря розговорився з матросом-художником. Той поскаржився на спеку й віддаленість від міста, відірваність від цивілізації. Більше в житті мені побувати тут не довелося, хіба що побачив його на картині Айвазовського *«Мис Фіолент уночі»*.

У штабі повітряних сил Чорноморського флоту було тихо й спокійно, як буває в мирний час у цивільному закладі. Навдивовижу, мені не довелося довго ходити інстанціями. Хтось із штабників сказав, що на Кавказі, у Новому Афоні, є школа морських спеціалістів і, якщо мене це влаштовує, то завтра в Адлер летить їхній ПО-2 і в ньому буде місце для мене (ПО-2 розрахований на пілота й пасажира). Я охоче погодився й наступного дня вперше в житті летів у літаку через море з Криму на Кавказ.

З Адлера спочатку довелося добратися до Нового Афона поїздом, який ішов уздовж берега. Оскільки залізницю після дощів розмили невеликі гірські річки, то він став і не збирався рушати далі. З одного з вагонів висипалася величенька компанія зовсім молодих моряків у зелених робах, білих чохлах на безкозирках і з синіми комірами. На бігу роздягаючись, з веселощами й жартами вони кинулися в жовтувату від паводків воду. Дехто з них заплив так далеко, що майже не було видно. Я із заздрістю милувався цими здоровими і впевненими в собі хлопцями. Ця команда

з морської школи на Каспії добиралася в розпорядження Чорноморського флоту.

Оскільки поїзд далі не йшов, то підібралася невелика компанія, здебільшого з цивільних, щоб добиратися далі пішки через порослу густим лісом гористу місцевість. Ще не сходило сонце, як я вже був у Новому Афоні. Біля самого берега моря я побачив вартового – молодого моряка в бушлаті, з карабіном за плечима. Я підійшов до нього, привітався, сказав, хто я і чому прибув сюди. Височенький, стрункий, міцної статури хлопець приязно сказав, що мені доведеться почекати, доки відбудеться побудка, зарядка, ранковий туалет, після чого навчальні роти прийдуть сюди снідати, а він саме й охороняє камбуз (їдальню). Мене повинні нагодувати, і після цього я вирішу свої справи.

Ось засвітився й зафарбувався в червоний колір морський горизонт, не затримуючись, із-за горизонту викотилося, немов умите, свіженьке сонце. Усе навколо заграло кольорами веселки. Море, у поєднанні з кипарисами й пальмами, зачаровувало, і я милувався ним, аж доки не почулися стройові пісні: навчальні роти йшли від будівель, де спали, на сніданок, кожна в робах свого кольору: білого, зеленого, світло-синього. Сам вигляд одягнених у чисте, бадьорих і фізично здорових хлопців наповнив мою душу гордістю за них і надією за себе. Віднині мені не доведеться проживати у вимазаному окопним ґрунтом одязі, їсти як-небудь зварену кашу, ковтати каламутне пійло, яке називають чаєм. Їдальня для мене віднині – камбуз. Розміщена вона в колишньому спеціалізованому санаторному приміщенні з величезним залом, який по всьому периметру заставлений чисто вимитими дерев'яними столами й лавками. Місця вистачало для всіх, у тому числі й для мене. Без зайвих слів мене посадили за один зі столів, і їжа мені здалася дуже смачною.

Після сніданку мене прийняв начальник школи, полковник Баришніков – уже немолодий чоловік з грубуватим, але добрим одутлим обличчям і з задишкою, якому не пасувала військова форма. Вислухавши мене і прочитавши мої папери, а також записку, яку мені видали в штабі повітряних сил флоту, він, добродушно хмикнувши, сказав: *«Ну, що ж, отримуй обмундирування і гуляй, доки ми не випустимо цей набір і не наберемо новий йому на зміну»*.

Я запитав, скільки для цього треба часу. Він відповів, що чотири місяці. Потім я маю гуляти ще місяць, доки новий набір буде проходити обов'язковий курс молодого червонофлотця, але мені його проходити не треба.

Мене така перспектива не влаштовувала: загалом це складало майже півтора року, а за цей час війна може закінчитися без мене. Ледве не в сльозах я став благати начальника школи дозволити мені пройти

навчання з нинішнім набором. Він пояснив мені, що спеціальність стрільця-радиста вимагає більше часу, ніж навчання льотчика й штурмана, бо, крім знання радіостанції, треба вміти працювати з прийому-передачі, кодувати, ну, звичайно, і стріляти з кулемета. Та я продовжував наполягати, і Баришніков, черговий раз хмикнувши, дав згоду.

Від начальника школи я пішов до мічмана, який завідував речовим складом. Він, подивившись у мою червоноармійську книжку, став підбирати для мене відповідну моєму званню форму. В книжці було записано, що я старший сержант, про що я і не знав. Чи не замполіт постарався це зробити? Мічман подав мені кітель, мічманку, погони старшого сержанта. Я ледве не онімів від несподіванки: я так хотів і очікував на форму, в яку були одягнуті всі курсанти школи: в безкозирку зі стрічками і якорями на них, «*форменку*» із синім коміром, тільняшку. Жалісливим голосом я попросив, чи не можна обміняти видану форму на матроську. Мічман не став робити з цього проблему і сказав, що в такому випадку мене треба записати рядовим, з чим я радісно погодився.

Одержавши форму, я відправився в кімнату (віднині – кубрик), куди мене поселили, і швиденько переодягнувся. Ті, хто в ній був, схвально зустріли моє перевтілення, але хтось із них зауважив, що в безкозирці зависокий наголовок, що всі вони давно вже зробили його нижчим, бо в цьому є певний флотський шик, як і у комірі, який із синього за допомогою хлорки перетворюють у блакитний. Вислухавши ці зауваження, я заліз на верхнє ліжко, яке мені було виділено як новачку, і відразу ж заходився надавати своїй безкозирці належний, на думку моїх нових товаришів, вигляд. Коли я вже розпотрошив її, в кімнату зайшов Баришніков і, побачивши мене з понівеченою безкозиркою в руках, сердито хмикнув і роздратовано сказав: «*Скільки років служу, але щоб у перший же день служби порушували форму, бачу вперше*», – і вийшов, продовжуючи незадоволено хмикати собі під ніс.

Усе для мене було новим і всьому я дивувався. Моя рота розташовувалася всередині Новоафонського монастиря, у двоповерховій будівлі. До нього підходив густий ліс, який дерся аж до самої вершини гори, що височіла над монастирем. На плоскій її вершині виднілися залишки руїн стародавньої фортеці, а всередині, розповідали, була дуже глибока печера. Двір монастиря був вимощений бруківкою. Посередині стояла велика церква. В інших будівлях, з іншого боку церкви, були казарми піхотної частини. Її солдати явно потерпали від недоїдання й недогляду. Вирвавшись за стіни монастиря й за межі казарми, вони промишляли в пошуках їстівного, поїдаючи все, що в звичних умовах не підлягає з'їданню, зокрема зелені лимони. Й одягнені вони були у форму, вигляд якої викликав здивування й співчуття до тих, хто її носив: вона була зношена й часто така

Курсанти ШМАС Леонід Сморж *(ліворуч)* **і Володимир Толок. Новий Афон, Автономна Республіка Абхазія, Грузія. Вересень 1944.**
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Академік Володимир Толок *(праворуч)* **та Леонід Сморж. Київ. ~1977.**
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

порвана, що навіть одягом її називати не повертався язик. Але вимоги до них були статутні. Вони, як і заведено, марширували строєм, співали бадьорі стройові пісні. Якщо йшов взвод, то тільки передній ряд мав повне екіпірування. Починаючи з другого-третього в когось чогось уже не вистачало: або сорочки, або пілотки. В останньому ряду йшли ті, в кого залишилися лише нижня сорочка й кальсони, пілотка і взуття на ногах. Щоправда, за стіни монастиря в такому вигляді підрозділи не виходили.

Мій земляк, опішнянин і товариш Віталій Кононенко, якому довелося перебувати в запасному полку на Південному Уралі, розповідав, що знесилені голодом і жорстким режимом служби солдати й офіцери буквально

Курсанти ШМАС Леонід Сморж *(ліворуч)* та В. Паркалов.
Новий Афон, Автономна Республіка Абхазія, Грузія. Вересень 1944.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

рвалися на фронт, цілком слушно вважаючи, що на фронті уб'ють чи не вб'ють, а в запасному полку хронічне недоїдання й жорстоке поводження з людиною – гірше за смерть у бою. Сам Віталій як людина, здатна до пристосування, зумів улаштуватися хліборізом, а заодно – і тим, кому доручено відкривати консервні банки з м'ясом. Щоб уникнути розкрадання продуктів, вікна кімнати, де Віталій працював, були забиті густою металевою сіткою. Один хлопець із сусіднього з Опішним села Заїченці, здоровенний парубійко, частенько підходив до цього вікна й, обливаючись слізьми, благав щось поїсти. *«Так я,* – розповідав мені Віталій, – *було, накладу на свою долоню жиру з консервів і продавлю його крізь сітку, а він з того боку, як собака, злизує його»*.

Школа молодших авіаційних спеціалістів (ШМАС) готувала молодих спеціалістів для морської авіації: мотористів, електриків, приладистів, зброярів, стрілків-радистів і повітряних стрільців. Зрозуміло, що для льотної служби відбиралися юнаки з особливим здоров'ям і належною освітою, принаймні із семирічною, в той час як у піхоті були офіцери з початковою. Пристойне харчування, добротна військова форма, престижна спеціальність, міцне здоров'я сприяли тому, щоб панувала атмосфера веселого піднесення, жартів і витівок, особливо у вільний від занять час. Самі заняття були різноманітними: теорія і практика з радіо і радіозв'язку, стрільби з різних видів авіаційної зброї, з кулеметів і гармат тощо. Щодо стрільби, то, зрозуміло, тут було все гаразд, а от усе те, що стосувалося радіо, прийому й передачі, кодування, справи мої були погані – доводилося тяжко надолужувати.

Загалом я освоївся з новими умовами й уписався в нове для себе середовище дуже швидко і про своє недавнє минуле з його побутом і людьми фактично не згадував. Завів я й широке коло товаришів, а найближче я потоваришував з Володею Толоком. Щось притягувало нас одне до одного, споріднювало: може, те, що обидва були в душі романтиками, що він, як і я, мріяв про морську форму, що теж був ще зовсім чистий від будь-якої корисливості й кар'єризму. І все ж між нами через якусь дрібницю сталася словесна сутичка, і більш вразливий і менш витриманий майбутній академік з атомної енергії вдарив мене. Я про це забув, а він, коли ми зустрілися через сорок років, нагадав і сказав, що тоді він здивувався моїй витримці, бо я обмежився зауваженням, що так чинити негоже.

Порядки в ШМАСі були типовими для подібних навчальних закладів. Начальника – полковника Баришнікова – курсанти поважали й любили, а поза очі називали батьком. Самодурів серед офіцерів не було, хоча й не обходилося без інцидентів.

Так трапилося, коли на вечірню перевірку напідпитку з'явився лейтенант Бодров. Вишикувавши нас на другому поверсі, він наприкінці перевірки наказав співати введений замість *«Інтернаціоналу»* новий на той час гімн Радянського Союзу. Ми його співати не стали. Я, наприклад, не знав слів навіть *«Інтернаціоналу»*. Бодров ще раз наказав співати новий гімн – мовчання. Третій раз – той самий результат. Тоді Бодров скомандував: *«Наліво! Зійти вниз!»* Унизу він, вишикувавши нас, наказав: *«Бігом марш!»* Усі ми, немов коні, що застоялися, весело й охоче, гарним темпом побігли через монастирські ворота у темінь кипарисових алей. Рота під час бігу розтяглася, передні набрали спринтерську швидкість, а задні не прагнули їх наздоганяти. У темряві було чути тільки безладний тупіт та жартівливі репліки. Бодров, зрозумівши, що втратив контроль над підлеглими, став кричати: *«Стій! Стій! Стій!»*, – але передні вже не чули його криків, а решта робила вигляд, що не чує. Тоді Бодров витяг пістолет і став стріляти вгору. При цьому він поранив себе в руку. Після цього інциденту ми його в школі більше не бачили.

Людиною, яку варто згадати, був майор Володарський – такий собі карапузик-бодрячок, невеликого розуму, але для себе – не дурень, не злий, але й не добрий, із тих, хто не досягає великих успіхів на службі, але з усіх сил прагне відповідати посаді й званню. Незважаючи на солідне пузце і вже не першу молодість, на марш-кидках він ішов попереду колони всю дорогу. На бойовій підготовці, вишикувавши курсантів у два ряди, ходив перед ними з довгою бамбуковою жердиною, на кінці якої було намотано балабуху із ганчірок, і тицяв нею в обличчя курсанта, примовляючи: *«Захищайся! Захищайся! Захищайся!»*, – і насолоджувався тим, що завжди заставав зненацька. Під час тривоги він полюбляв, причаївшись із ремінякою

з бляхою, бити нею тих, хто не встигав в установлений час із другого поверху стати в стрій у дворі. Це було ефективним засобом прискорення руху курсанта. Одного разу, вже здійснивши кілька таких *«прискорень»*, він почув неквапливу ходу ще одного грішника. Діждавшись, Володарський огрів винуватця з особливою старанністю. Покараний голосом начальника школи Барашнікова закричав: *«Ой! У чому справа?»* Майор боязко виправдовувався.

Настала пізня осінь 1944 року – пора визрівання цитрусових, плантації яких укривали всю місцевість навколо Нового Афона. Сторожам настав великий клопіт, а нам – велика спокуса. Змалечку не привчений лазити в чужі сади й городи, я і курсантом негативно ставився до зазіхання на те, що мені не належить. Але мені хотілося показати себе, переконати інших, що я не боягуз і не скупердяй, бо готовий поділитися трофеями з тими, хто не наважується вночі йти за мандаринами. Зокрема, Володя Толок, вихований в інтелігентній сім'ї, самоусунувся й жодного разу не брав участі в таких виходах, по-простому – крадіжках. Як він згодом зізнався, понад усе боявся бути відрахованим за це зі ШМАСу.

У похід за мандаринами підбиралася група з 3-5 чоловік. Ночі, хоча й зоряні, але дуже темні, тому ішли так, як розвідники ходять за *«язиком»*. Вартові, яких виставлено в різних місцях плантації, перегукувалися, щоб підбадьорити себе й попередити тих, хто має намір красти мандарини. Безшумно ввійшли в сад, що розкинувся на пагорбах, і розосередилися на деревах: вони невисокі й з крислатими гілками. Достатньо стати на першу гілку й підняти очі, як на фоні неба легко було відрізнити плоди від листя. Похапцем набили речові мішки, незважаючи на перегуки вартових, які відчули щось неладне. Але вони обмежувалися криками й ніколи не вдавалися до зброї, бо і для них це було небезпечно. Повернувшись у свою кімнату, я вмикав світло, ставив речовий мішок посеред кімнати, і всі ми, обсівши його, швидко справлялися з мандаринами. З невігластва і нехлюйства шкірки мандаринів викидали просто з балкона або з вікна на землю, тому вранці земля була схожа на оранжевий килим. Це не могло проходити повз увагу місцевих жителів і місцевого керівництва, яке скаржилося нашому. *«Батя»* Баришніков щоранку із супроводом робив обхід. У результаті обшуку наповнювалося мандаринами кілька мішків, які, звичайно ж, у радгоспну комору не здавали. Але скарги на ШМАС писали в різні інстанції, зокрема до Політбюро й самому Сталіну. Чи не це стало причиною того, що після нашого випуску ШМАС було переведено в інше місце – в Геленджик.

Наприкінці грудня 1944 року я здавав випускні іспити: зі стрільби – *«відмінно»*, решта – абияк. Направлення служити я одержав у 30-й Червонопрапорний розвідувальний авіаційний севастопольський полк Чорноморського флоту, що базувався в Криму, в Євпаторії.

30-й ЧРАСП ЧФ. ЄВПАТОРІЯ

30-й Червонопрапорний розвідувальний авіаційний севастопольський полк Чорноморського флоту, сформований у середині війни, мав на озброєнні двомоторні американські літаки *«Бостон»* з чотирма членами екіпажу, що був пристосований для виконання відповідних спеціальних завдань. Дислокувався полк на той час в Євпаторії, де, крім нього, базувалася бригада військових катерів, піхотні частини, зокрема, так звана, *«Дика дивізія»*, сформована з представників народностей Кавказу.

Активні дії в районі Чорного моря на той час призупинилися, перенеслися в Румунію, Болгарію, Югославію тощо. У самій Євпаторії йшло зовні мирне, цивільне життя, і тільки руїни та інші атрибути війни нагадували про немирний час. Та ще, мабуть, пустельний прекрасний пляж і вцілілі санаторні будинки вздовж набережної. У деяких із них жив льотний склад полку, можна сказати, у будівлі санаторію і в санаторних умовах: з кімнати, де мене поселили, можна було вийти в трусах на пляж і купатися в морі. Оскільки я прибув у Євпаторію в грудні 1944-го, то в мене такого бажання не виникало. Але навіть порівняно зі ШМАСом умови проживання були шикарні: світлі кімнати з великими вікнами з виглядом на море, ліжка з пружинистим матрацом, застелені білосніжними простирадлами, їдальня для льотного складу спільно з офіцерами (тільки столи окремо) з офіціантами й добротною їжею. Стосунки між офіцерами й неофіцерами дружелюбні, здебільшого товариські (маю на увазі льотні екіпажі). Стрільці-радисти й стрільці були особливо підібраними, дехто з них ще з довоєнного спеціального комсомольського набору; здебільшого, відносно освічені, фізично розвинені люди, з почуттям власної гідності й упевненості в собі, нагодовані якісною їжею, одягнені в найкращу й нині військову форму.

В Євпаторії, порівняно зі ШМАСом, не кажучи про перебування на фронті в піхоті, я став вести, як мені здавалося, майже світське життя. Добре одягнений і нагодований, комфортно влаштований щодо відпочинку й сну, маючи вільний час і відносну свободу пересування, я став *«виходити в люди»*.

Євпаторія, як я її тепер пам'ятаю, на той час являла собою напівзруйноване й напівпорожнє провінційне місто. Основні споруди в ньому були зруйновані, а населення після депортації татар було зовсім

небагато. Усі переживали тяжкі часи нестатків, голоду, невлаштованості й нудьги. Ні санаторії, ні будь-які інші цивільні заклади не працювали. Молоді, яка не була мобілізована, особливо дівчатам, нікуди було дітися й нічим цікавим і потрібним зайнятися. Місто було переповнене військовими з морських і сухопутних частин, які традиційно не вживалися й постійно конфліктували, особливо, коли в Євпаторії дислокувалася *«Дика дивізія»*, складена з людей кавказької національності. Такі формування виникли під час війни. Відносний спокій у місті наступив тільки тоді, коли цю дивізію відправили в район бойових дій.

Містові пощастило хоча б у тому, що вцілів театр, і в ньому час від часу відбувалися ті чи інші культурні заходи. На одному з них довелося побувати й мені. Це був виступ групи артистів-гастролерів з Москви. Театр по самісіньку зав'язку заповнили представники тих військ, що дислокувалися в Євпаторії. Я сидів у партері майже посередині залу і мав непогану можливість бачити й чути. Конферансьє вів концерт у манері знаменитого героя анімаційного

Леонід Сморж з товаришами по службі в 30 ЧРАСП ЧФ:
(зліва направо) **Михайло Поломаренко, Євгеній Шпагін, Володимир Калінін, Леонід Сморж, Віктор Биков. Євпаторія, Крим. 1945.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

фільму Сергія Образцова *«Великий концерт»*. Перед одним із номерів, щоб підкреслити, що номер ключовий, конферансьє урочисто вібруючим голосом оголосив: *«Виступає знаменита й неперевершена виконавиця циганських романсів Ізабелла Блюменталь-Тамаріна»* (прізвище вигадане).

Публіка, яка до цього вела себе гамірно, ураз стихла.

З-за куліс на сцену вийшла вже немолода, висока й худа жінка в довгому, до підлоги, чорному платті, довголиця, з великими коров'ячими темними очима й похмурим виразом обличчя. У залі стало зовсім тихо, як кажуть, чути, як муха пролетить.

Раптом тишу зламав гучний грубий викрик: *«На конюшню!»*

Це вигукнув з балкона молодий мордатий солдат із червоними погонами піхотинця.

Зал буквально вибухнув реготом, і спроби співачки виконати свій номер були марні.

Іншим місцем, де можна було розважитися й відпочити, був клуб морської бази, доступний не тільки офіцерам і надстроковикам, а й рядовим із льотного складу. Його функціонування фактично обмежувалося танцями. Я ж танцювати не вмів, але клуб, за можливості, відвідував разом зі своїми товаришами по службі. Зрозуміло, що на танці в клуб бази намагалися проникнути й зголоднілі на розваги, завжди ненаситні на знайомства із сильною статтю дівчата.

В амурних справах у мене не було жодного досвіду, а танцювати я не вмів. Та енергія, яка породжується в юному віці статевим інстинктом, у мені не буяла і через тривале попереднє життя в нестатках, і через формування моїх поглядів на жінок літературою, що відображала чисте цнотливе ставлення до них. Словом, інстинкт не був розбуджений, голова не боліла від думки, як його вгамувати й задовольнити. Це як і з алкоголем: навіть установлена від народження на алкоголізм людина стає алкоголіком тільки тоді, коли вона його спробує й не зупиниться на цьому. На фронті секс, як і горілка, мене не турбували, про це я навіть і не думав. Тепер же, в умовах відносного статку й комфорту, виникло поки що неясне, розмите, але владне почуття, причиною якого є статевий потяг. А оскільки воно зародилося, то потрібен і об'єкт для його реалізації. Очі шукають його серед свого оточення, вуха прислухаються до голосів, які б знайшли відгук у твоєму серці.

На одному з вечорів танців у клубі морської бази один із моїх нових товаришів, стрункий, білявий, синьоокий красень Коля Рибка, розтягнувши в посмішці губи й виблискуючи золотим зубом, підморгуючи, сказав мені: *«Чого сидиш, як пеньок? Тебе вже давно очима пасуть он ті дві дівчинки»*. Він кивнув у бік двох молодесеньких дівчаток невисокого зросту, що танцювали одна з одною неподалік і дійсно зацікавлено поглядали

на мене, перемовляючись поміж собою. «*Не зівай, раз такі красуні самі до тебе пливуть*».

Я теж став поглядати на дівчаток. Обом десь по п'ятнадцять років, обидві симпатичні й стрункі. Особливо мені впала в очі та, що мала темніше волосся й біліше обличчя. Виявилося, що її звати Галею, а її, більш світлу волоссям, подругу – Валею. Зафіксувавши ту обставину, що я зацікавився ними, вони після того, як закінчився танець, сіли на вільне місце біля мене й заговорили зі мною невимушено й легко. Зав'язалися стосунки, які можливі тільки в ранній юності і в людей, яких ще не доторкнувся порок. Стосунки, повні цнотливості й чистоти, коли про гріх не виникає ще й думки, а взятися за руки не вистачає сміливості. Таке почуття й переживання ще не можна назвати коханням, а лише підступом до нього. Воно розбудило в душі те чисте й світле, що згодом уже не повторюється й не забувається. Насамперед, через те, що воно не здійснилося й не матеріалізувалося, не оречевилося й може залишитися в пам'яті, як світлий серпанок і рожеве марево.

Служба поки що йшла з відчуттям гідності й піднесеності, особливо коли після польотів, одягнені в льотну форму, в унтах ми йшли групою вулицею міста, і на нас звертали увагу зустрічні, особливо особи жіночої статі. У досить стале й розмірене життя нашого полку наприкінці січня 1945 року ввійшло відчутне напруження, що проявилося в інтенсифікації розвідувальних польотів по всьому периметру Чорного моря. Буквально в один день із сусіднього з Євпаторією міста Саки несподівано передислокувався 5-й гвардійський мінно-торпедний авіаполк, у якому служив мій друг Володя Толок. Невдовзі ми побачилися з ним, але в піднятій метушні ми, як слід, так і не поговорили. Незабаром у небі з'явилися літаки з американськими й англійськими розпізнавальними знаками, які сідали на аеродром у Саках. Стало зрозуміло, що має відбутися щось важливе й серйозне, а що саме, ніхто не знав, навіть серед найвищого командування. Лише тоді, коли до нас дійшли чутки, що в Саках приземлилися літаки, в яких були Рузвельт і Черчилль зі своїм супроводом і почтом, а всі шляхи в Криму, небо над ним, море біля нього взяті під жорсткий контроль, дещо трохи прояснилося: це було пов'язано зі знаменитою Кримською, або Ялтинською, конференцією, де Сталін, Рузвельт і Черчилль зустрілися, щоб обговорити поточну ситуацію, проаналізувати бойові дії на східному, радянсько-німецькому, і західному фронтах, де англо-американські війська вели бої з німцями, а також вирішити післявоєнну долю не тільки Європи, а й усього світу. Звичайно, про саму конференцію, яка тривала з 4-го по 11-те лютого, ми нічого не знали й не здогадувалися про те, заради чого вона зібралася і які на ній питання вирішувалися, хоча наш полк на неї чимало потрудився, забезпечуючи її цілим комплексом послуг відповідно до свого призначення й функцій,

1 2

3

1. Леонід Сморж. Євпаторія, Крим. 1945

2. Галина Цехмістренко – об'єкт першого почуття Леоніда Сморжа. Євпаторія, Крим. 1945

3. Леонід Сморж *(ліворуч)* та Василь Кучерявий. Опішне, Полтавщина. 1945

Автори фото невідомі. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше*

тому командування було відзначене високими нагородами. Мені не довелося безпосередньо спілкуватися з американцями й англійцями: загалом це випало винятково інженерам і технікам, переважно з 5-го гвардійського мінно-торпедного полку, які допомагали своїм колегам за фахом готувати до польотів і обслуговувати літаки союзників. Потім вони розповідали багато того, що здавалося тоді нам дивним і неправдоподібним, у тому числі про їхні ділові службові стосунки між військовослужбовцями, офіцерами й рядовими, про матеріальне й грошове забезпечення, харчування тощо. В усьому в союзників проявлялися демократизм і багатство, розкутість у стосунках і забезпеченість продуктами, одягом, інструментами, різними пристроями, покликаними полегшети людську працю й збільшити її ефективність. Особливо наших людей вразив своєрідний комунізм у користуванні продуктами, у тому числі консервами, напоями, гастрономією, які було складено штабелями. Ними ж стали користуватися й наші солдати з охорони, кілька з яких через це потрапили в штрафні роти.

Між тим, я все більше призвичаювався до міського життя і його змісту, окрім Галі й Валі я познайомився з їхньою подругою Тамарою – рослою дівчиною, що вже готувалася до навчання в інституті й вирізнялася з-поміж своїх подруг інтелектом і ерудицією. Втягуючись у нове життя, в нові стосунки, стаючи цивілізованішим, я не ставав більш культурним. Це, зокрема, проявилося в тому, що, на відміну від фронту, де я завжди відмовлявся від бойових сто грамів, тепер же, щоб показати, що я гідний морської форми, прагнув не відставати від товаришів під час застілля, яке відбувалося частенько, зокрема з причини човникового зв'язку з Румунією, де з аеродрому Мамая наші екіпажі завжди поверталися зі значним багажем спиртного.

Дози, які для інших були нормою, для мене виявилися надмірними, і я за корткий час устиг кілька разів ганебно публічно осоромитися: один раз на вечорі танців у морському клубі на очах багатьох офіцерів, зокрема й з нашого полку, а другий раз – біля входу в нашу їдальню, у самому центрі міста, коли я буквально фонтанував блювотиною і не пам'ятав себе. Зрозуміло, що це негайно дійшло до вух командування, зокрема командира ескадрильї, Героя Радянського Союзу капітана Скугаря. Я вже зазначав, що тяжко переношу безсоння, голод на сон, тому одного разу, будучи днювальним, я заснув сидячи за столом. Тут нагодився Скугар і, недовго думаючи, вліпив мені десять діб гауптвахти, що, крім усього, означало, що мене вилучено із числа тих, хто тимчасово вилітав на Балтику для участі в боях за Кенігсберг (теперішній Калініград). Усі повернулися звідти з нагородами.

Моє перебування на гауптвахті заслуговує особливого опису. Приміщення й розташування гауптвахти я не запам'ятав, пам'ятаю тільки,

що під арештом перебували представники всіх родів військ, що дислокувалися в Євпаторії. Майже щодня нас використовували на різних роботах, частіше розвантажувати залізничні вагони, пароплави, автомашини. Роль бригадира, вожака, отамана, старшого по камері взяв на себе Жора – вже немолодий піхотинець у зношеній шинелі, зі жвавим обличчям і манерами, з великими прогалинами між зубами чолов'яга, явно з кримінальним минулим і досвідом, у поведінці й діях – веселий жартівник, балагур і вигадник. Будь-який вихід на роботу в його компанії завжди завершувався трофеями, які він, і за наявності варти, ухитрявся реалізувати й за одержані гроші влаштувати гулянку з випивкою. Одного разу під час розвантажування вагонів з продуктами на вокзалі Жорі вдалося «*позичити*» кілька мішків з борошном, що в ті голодні часи було особливим дефіцитом. Він зразу ж продав їх, звісно ж, не без участі конвоїрів, які охоче долучилися відзначати цей успіх. Завершився цей трудовий день тим, що, за пропозицією Жори, і всі ми, разом з конвоїрами, відправилися фотографуватися. Усе це, очевидно, так би й минулося, якби фотограф

ПИСЬМО С ФРОНТА

Дорогие товарищи!

За доблесть и отвагу, проявленные в боях с немецко-фашистскими захватчиками, командование Красной Армии наградило ОРДЕНОМ СЛАВЫ

Вашего сына Сморж Леонида Лонгиновича

Поздравляю с высокой правительственной наградой родителей героя, его дорогую жену, однополчан и сослуживцев по работе и вместе с вами горжусь доблестью и мужеством верного сына нашей любимой Родины.

Прочитав это письмо, напишите нам на фронт, как вы живете, как самоотверженным трудом помогаете героическим фронтовикам ковать победу над врагом.

Помните, дорогие, что наши бойцы, командиры и политработники сделают все, чтобы приблизить светлый час нашей победы. Ждем ваших писем.

Командир части

Наш адрес Полевая почта № 2405-м

Политрук Мишкин Григорьевич

145

Лист до матері Леоніда Сморжа від командування з фронту.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

не виставив цю фотографію на вітрину, а комендант не наткнувся на неї. Був гучний скандал. Жора ж, як розповів один зі співкамерників, уже через кілька тижнів після гауптвахти втопився. Він відплив недалеко в море, потім повернувся обличчям до берега, прощально махнув комусь рукою і зник під водою.

Під ранок 9-го травня в Євпаторії піднялася спорадична стрілянина з усіх видів стрілецької зброї й ракетниць: закінчилася війна, країна й люди перейшли ту межу, коли треба заліковувати рани й починати жити по-новому. Буквально відразу ж після закінчення війни і з початком демобілізації колишніх воїнів розквітнув бандитизм і грабіжництво, особливо в приморських містах, зокрема і в Євпаторії. Грабували в будь-який час, у будь-якому місці й будь-кого, не гребуючи нічим. Люди стали боятися виходити на вулицю, а з темрявою місто зовсім обезлюднювалося.

Одного вечора мені довелося проводжати з кіно малознайому дівчину в ту частину міста, яка раніше була заселена татарами. Вузенькі кривенькі вулички, високі глинобитні загорожі, закриті двори, безлюддя. Попрощавшись із дівчиною, вирішую йти іншим шляхом, щоб заощадити час, адже у свою частину я повинен з'явитися до двадцать четвертої години. Дорога мені незнайома, йду навмання в темряві. Переді мною виникає величезна калюжа, яка заповнила собою трикутник невеличкої площі, що опирається в глуху стіну одноповерхового, як і інші, будинку. Біля стіни я розгледів вузеньку смужку ґрунту, по якому я можу вибратися на сухе місце. Щоб менше набралося в черевики води, підібравши руками холоші своїх штанів-кльошу, ривком кидаюсь через калюжу до стіни. Одночасно попід стіною пробиралася якась, за обрисом, нестара жінка. Вона видала такий відчайдуший і повний жаху крик, що я від несподіванки завмер посеред калюжі. Жінка ж, галасуючи: *«Рятуйте! Грабують!»*, – зникла в провулку. Озирнувшись навколо, нікого не виявивши, я зрозумів, що то я її налякав. Тепер уже злякався я, бо хто мені повірить, що я не грабіжник. Тим більше, що при мені був трофейний бельгійський браунінг, який я прихопив, коли йшов у кіно, на всяк випадок, замість табельного *«ТТ»*. Принаймні, доведеться виправдовуватися хоча б за пістолет.

Країна загалом, і збройні сили зокрема, переходили на мире життя. Тепер служба набувала іншого змісту й характеру. Від нас, льотного складу строкової служби, стали вимагати ходити строєм у їдальню, марширувати, бігати кроси, стрибати з парашутом.

Найбільше мені запам'ятався мій перший стрибок із парашутом. Коли було оголошено, що весь льотний склад повинен стрибати, виявилося, що ніхто не стрибав. Офіцери, у тому числі й ті, що мали звання Героя Радянського Союзу, ніколи цього не робили і стали категорично

відмовлятися від стрибків. Зокрема, Герой СРСР, штурман Василевський сказав: «*Припече, то і без тренування вистрибну*».

Ну, а нас, не офіцерів, потренувавши на літаку ПО-2, який стояв на землі, примусили стрибати, користуючись двома варіантами. За першим варіантом парашутист із передньої кабіни вилазить на крило і з нього «*солдатиком*» покидає літак, за другим – треба стрибати з другої кабіни за сигналом пілота, який цього разу сидить у першій. Тих, хто повинен був стрибати, було близько двох десятків. Перша половина стрибала з крила, потім перейшли на другий варіант. Я був останній. По мірі того, як підходила моя черга, в глибині моєї душі наростав страх. Пілоту-лейтенанту вже набридли злети-посадки, і він зморено сказав: «*Сідай, та вже будемо закінчувати*».

Літак піднявся і став набирати висоту. Я з жахом дивився на стрілку висотоміра, і тільки сором перед тими, хто вже здійснив стрибок, завадив мені відмовитися від нього. Пілот, як було проінструктовано, досягши восьмисот метрів, піднявши ліву руку, повинен був дати сигнал приготуватися й лягти на курс. Парашутист, тобто я, повинен, ставши ногою на сидіння, рукою обіпертись об борт кабіни, а другою взятися за кільце. Піднявши руку вдруге, пілот мав дати команду покинути літак. Тоді я повинен стрибнути, дотримуючись сорока п'яти градусів відносно фюзеляжу (щоб не потрапити на хвіст літака) і, відрахувавши в голові вісім секунд, смикнути кільце. Охоплений страхом, слідкую за висотоміром і за пілотом. Стрілка показує шістсот метрів. Полінувавшись піднятися на вісімсот метрів, пілот піднімає ліву руку. Зусиллями волі викидаюся з кабіни. Рахую до восьми і смикаю за кільце. Мене досить сильно струснуло й боляче вдарило стропами по обличчю. Надто різко відділився від літака. Піднімаю очі – наді мною наповнений купол парашута, який, здається, завис у повітрі. Піді мною частина міста з вокзалом і море. Тихо, сонячно, радісно, і я заспівав. Раптом помічаю, що парашут відносить на пасажирський вокзал, і спуск прискорюється. Запанікувавши, став смикати стропи, щоб керувати парашутом, але без досвіду нічого не виходить, і мене несе прямо на перон вокзалу. Встигаю зігнути ноги, як треба за інструкцією, для приземлення, але буквально в останній момент сильний порив вітру гойднув парашут, і я так сильно вдарився задницею об бетон перону, що мені забило дух. Я став гасити й підбирати до себе парашут, а до мене кинулася юрба людей, що очікували посадку на поїзд «*Євпаторія – Москва*». Особливо емоційно реагувало на приземлення жіноцтво, чулися вигуки: «*Ой, який молоденький!*», «*Дивись, який він гарненький!*» тощо. А мені було не до цього, бо таки боляче ударився об бетон. Добре, що станція була не вузлова, тупикова, та й не було на той час потягу – його ще не подали для посадки. Незабаром під'їхала санітарна машина, що чергувала під час стрибків. Коли

під'їхали на командний пункт, то льотчик, що *«викидав»* мене, очевидно, вже не вперше розповідав: *«Піднімаю руку перший раз, щоб він приготувався, і підходжу до того місця, де йому треба стрибати, глянув у кабіну, а його вже там немає, далеко внизу ногами дригає…»*

Отже, післявоєнне життя потекло своїм руслом поміж руїнами й могилами, у нестатках і бідності, але не без надії на краще. Тиху провінційну Євпаторію поступово заселяли ті, хто був у евакуації, хто демобілізувався з армії і флоту, а будинки й садиби депортованих татар заселяли вихідці з Кубані, Ростовської області, Центральної Росії. Для мене – вихідця з полтавського села, який уперше зіткнувся з міським життям, – навіть зруйнована провінційна Євпаторія сприймалася, як щось набагато вище всього того, з чим до цього доводилося стикатися. Та за хорошим завжди слід очікувати погане: за спиною щастя стоїть нещастя, за зустрічами настають прощання.

Мої напівдитячі стосунки з Галею цілком задовольняли мене й нечасті зустрічі з нею цілком влаштовували. Перебуваючи в стані легкої сердечної ейфорії, я не задумувався над тим, що таке любов, не знав, що вона має свій заряд, що вона – самогаснуче почуття, що потребує підживлення, спілкування, піклування, що це – надзвичайно динамічне почуття. Її слід розглядати не в статиці, а в динаміці. Про це я дізнався набагато пізніше, а тоді, як грім серед ясного неба, було її повідомлення, що вона зі своєю матір'ю терміново виїжджає у Львів на постійне проживання, бо туди з військової адміністрації в Німеччині перевівся її батько.

Проводжали Галю її подруга Валя і я. Вона попросила мене писати листи й обіцяла прислати свою нову адресу. На прощання подарувала свою фотографію й поцілувала в щоку.

Незатишно мені стало в Євпаторії, голову не залишала думка про Галю та її образ. Незабаром я одержав від неї листа, сам написав їй, але, як це часто буває, листування обірвалося. Та не обірвалася та ниточка, яка тягнеться від серця до серця. Під час навчання в Школі тренерів у Києві, 1952 року я попросив одного зі своїх товаришів, що їхав на спортивні змагання у Львів, знайти можливість відвідати Галю й передати їй моє вітання. Моє доручення було виконане й сприйняте адресатом тепло й вдячно. Було сказано, що Галя поцікавилась моїм життям і моїми справами, сама ж вона вже закінчувала вуз і була напередодні влаштування свого особистого життя.

Коли 1956 року вже мені довелося приїхати у Львів, теж на спортивні змагання, я не утримався від спокуси зустрітися, побачитися з Галею. Щоб угамувати хвилювання й зібратися з духом, довго йшов пішки. Потрібний мені будинок був добротної архітектури. У квартиру, що містилася в бельетажі, вели широкі мармурові східці. Вхід у потрібну мені квартиру

був автономний. У перегородці з дверима – спеціальне віконце на зразок тих, які бувають у касах або в офісах. З калатаючим серцем натискаю кнопку дзвінка. Через кілька секунд із віконця глянуло на мене невиразне біляве обличчя молодої дівчини сільського типу. Я попросив покликати Галю. Обличчя зникло, і я згоряю в чеканні. Пройшло, мабуть, хвилин десять, віконце знову відкрилося й з нього на мене глянуло обличчя жінки не першої молодості, позбавлене свіжості й принадності, з недбало підібраним темним волоссям, одягненої в пом'ятий халат. Напруживши очі і зсунувши до перенісся брови, вона пильно вдивлялася в моє обличчя. В її очах блиснула іскорка впізнавання, і вона різко закрила віконце. Я довго й терпляче чекав, коли мені відкриють двері, хоча бажання зустрітися в мене вже майже не було. Хвилин через п'ять у віконце висунулось обличчя білявої дівчини, і вона сказала: «*Пані не можуть вийти, вони годують дитину*».

Важко описати почуття, яке охопило мене в той момент. Точніше, це був цілий клубок, серед якого й досада, і розчарування, і навіть образа. Уже спускаючись східцями й прямуючи на вулицю, я став нервово реготати. Я йшов вулицею, регочучи й викликаючи подив у перехожих. Це була нервова розрядка. Спрацював один із властивих людині механізмів самозахисту. Я лаяв себе, що зважився на цю зустріч, кепкував над собою за свій романтизм, ідеалізацію звичайнісінької жінки, критикував за те, що цією зустріччю зруйнував той образ, який зігрівав мою душу, стимулював до життя, надихав вірою в прекрасне й вічне. Цей епізод у моєму житті підтвердив стару істину: ніщо в житті не повторюється і ніщо не можна повернути. А часом і не треба повертати: повертатися – погана прикмета. З цих міркувань мені ніколи не хотілося й відвідувати Євпаторію: хай вона залишається в моїй пам'яті такою, якою я її бачив у далекому тисяча дев'ятсот сорок п'ятому.

39-та ОАЕ

Війна закінчилася, але мир у світі ще не настав. Тривали інтенсивні військові дії на тихоокеанському театрі. Неспокійно було в Греції, де фактично велася громадянська війна, в яку втручалися Англія та її спільники. Літаки мого полку продовжували далекі розвідувальні польоти по периметру Чорного моря. Словом, здавалося, саме повітря все ще було заряджене небезпекою нового витка бойових дій, ходили різні чутки й розмови щодо їх реальності. Наскільки я розумію й пам'ятаю, Чорноморський флот був у стані готовності до можливого нового етапу своєї бойової активності.

Уже відбувся в Москві історичний парад Перемоги з участю батальйону Чорноморського флоту, який у Другій світовій війні серед флотів пройшов, мабуть, найбільші випробування, і його люди показали себе з найкращого боку: оборона Одеси, Керчі, Північного Кавказу, взяття Новоросійська, Криму, Севастополя, Миколаєва тощо. Кораблі, морська авіація, бригади, полки, батальйони морської піхоти продемонстрували найвищі взірці звитяги й мужності. Відблиски цієї слави, можливо, не зовсім заслужено, падали й на мене. Певною мірою я відчував себе дещо причетним до того, що відбувалося, принаймні на останньому етапі війни.

В один із серпневих днів мене викликали в штаб і вручили направлення в 39-у окрему авіаескадрилью багатомісних нічних винищувачів-перехоплювачів, яку терміново формували для того, щоб негайно перекинути на Далекий Схід для участі в бойових діях з Японією.

Для мене це переведення було і несподіваним, і небажаним, адже я вже прижився в Євпаторії, полюбив її, завів багато друзів і знайомих, відчував себе комфортно й «*укорінено*».

Нашвидку зібравши свої нехитрі пожитки, я відправився на один зі степових аеродромів неподалік від Джанкоя, де йшло формування нової за призначенням частини не тільки на Чорноморському флоті, але й у всіх збройних силах. На її озброєнні були американські двомоторні літаки «*Бостони*» у варіанті багатомісний винищувач. Його екіпаж складався з чотирьох чоловік: пілот, штурман, стрілець-радист, стрілець-оператор радіолокаційної станції. Озброєння її мало кілька варіантів. У носовій частині чотири крупнокаліберні кулемети «*кольт-браунінги*» і дві гармати, або шість «*кольт-браунінгів*», у стрільця в турелі – ще два «*кольт-браунінги*»,

призначені для захисту літака в задньому секторі, і один *«кольт-браунінг»* був у розпорядженні стрільця-радиста. Ним захищалася нижня частина заднього сектору. Оскільки *«Бостони»* були призначені для дій у нічний час, то на борту літака в розпорядженні стрільця був радіолокатор *«Гнейс-5»*, за допомогою якого відслідковувалася ціль, коректувався курс літака до неї й давалася команда пілоту на відкриття вогню по ній.

Літаки ескадрильї стояли в кримському степу, а особовий склад – льотний і технічний – розміщувався в землянках. Нашвидку сформовані екіпажі знайомилися, притиралися й жили в тривожному очікуванні команди перельоту на Далекий Схід. Тим часом війна з Японією набрала характеру бліцкригу: доки в штабах вирішували долю нашої передислокації, Японія капітулювала, й перебазування втратило актуальність. Воно реалізувалося на території Криму, але вже не в Євпаторію, а в менш привабливі місця.

У жовтні 1945 року я одержав належну льотному складу місячну відпустку. Сідав на потяг у Сімферополі. Вагон, як і було заведено на той час, брали штурмом, при цьому заштовхали провідницю й виламали двері. Ми – це флотські з різних кораблів і частин, яких єднали спільна мета – сісти в поїзд, і флотська форма. Ми так і розмістилися в купе. Усі – молоді, веселі, міцні хлопці. Особливо вирізнявся з-поміж інших височенний старшина з крейсера *«Ворошилов»*, на обличчі якого, немов дві великі морквинки, стирчали врізнобіч руді вуса. Для підняття настрою неодноразово чаркували, вели жваві розмови про всяку всячину. На під'їзді до Лозової, де я повинен був пересісти на Полтаву, ми вже були справжніми друзями, один одного називали по імені й навіть обмінялися адресами. Уже майже зовсім стемніло, коли потяг прибув на станцію, і мене з валізами, в яких був одержаний за атестатом місячний продовольчий пайок (адже я знав, що дома завжди голодно), стала проводжати *«братва»*.

«Слухай, Льоню, он там, біля будки стоїть якийсь чорномазий, якби він не підчепив твої валізи», – сказав хтось із *«братви»*.

Я швидко підходжу до підозрілого типа, який стоїть насторожено, готовий у будь-яку мить утекти. *«Братва»* також підійшла. І тут я впізнаю в цьому типові Альошу Капинуса – мого односельця, навіть близького сусіда, на рік від мене молодшого. У селі він мав славу розбишаки й шкідника. За дефект мови (він дещо дивно гаркавив) його всі дражнили *«Режина»* (від *«резина»*).

«Тьфу! Та це ж Альошка!» – кричу я і кидаюсь до нього. Він також упізнав мене, і ми міцно обнялися. *«Братва»* також стала посміхатися, тиснути Альоші руку, похлопувати по плечу й спині. Прощаючись, усі розцілувалися зі мною і прожогом кинулися до поїзда, який уже рушав. Уже з підніжки вагона і з тамбура вони махали мені руками і щось кричали – жартівливе й дружнє.

Альоша розповів, що він возив продавати яблука на Донбас і вторгував багатенько грошей. Назад їхав на даху вагона. Грабіжництво на той час набрало масового характеру. Причому, ним промишляли, особливо на Донбасі, не тільки професіонали, а й ті, хто голодував і не міг забезпечити не тільки сім'ю, а й самого себе. Молоді робітники, ремісники збивалися в шайки і грабували все і всіх, де тільки було можна. Одна з таких шайок молодих робітників із ремісників налетіла на тих, хто їхав на дахах вагонів. Кинулися й до Альоші. Він їм сказав, що сам із школи ФЗН, і що в нього нічого немає. Насправді ж, він тримав у руці невеличку валізу, наповнену грошима. Хтось із нападників штовхнув ногою іншу, з-під яблук, вона розкрилася, і з неї посипалися хвостики з яблук і листя.

«Ах ти, сволото! Так ти яблуками спекулював!» – крикнув хтось із нападників і кинувся до Альоші, а він дременув по даху вагона, притискуючи валізу з грошима до себе і перестрибуючи з вагона на вагон. Коли потяг підійшов до станції, Альоша зістрибнув на перон і вскочив у зал очікування на вокзалі.

Почекавши певний час, він заліз у тамбур одного з вагонів потяга, що проходив. Там стояв чоловік похилого віку з великою валізою. Розговорилися. Виявилося, що цей чоловік – шахтар, їде до доньки на весілля, і в неї залишиться доживати.

У тамбур увійшли грабіжники і, погрожуючи зброєю, відібрали у старого його валізу з пожитками. В Альоші тільки обшукали кишені і, нічого в них не виявивши, перекинулися кількома фразами, знову взялися за старого: зняли з нього костюм і залишили в одному спідньому.

Це Альоша розповів мені дорогою до старого, який стояв у людному місці і був майже спокійний, не соромлячись свого вигляду. Я дав йому свої робочі флотські штани, прихоплені на всяк випадок, фланелеву сорочку і нагодував, чим було.

У цей час підійшов ешелон із демобілізованими солдатами, що добиралися додому з-за кордону. Вагони всі до одного – *«телятники»*, тобто абияк обладнані для перевезення людей. До нас стали підходити солдати й один з поперед одного запрошували до себе у вагон. При цьому говорили, що грабіжники бояться моряків і не чіпають ті вагони, де є військові в морській формі. Оскільки в напівпітьмі й Альошу прийняли за моряка (він був у чорному одязі), то, посварившись за нас, вони запропонували одному піти в один вагон, а іншому – в другий. Краще, мовляв, піти в різні вагони. Але ми, прихопивши старого, пішли в один із них, не вибираючи. У Полтаві ми попрощалися зі старим. Альоша відправився до родичів, а я з валізою на плечах через усе місто з Південного вокзалу пішов у бік Київського, на Зіньківський переїзд ловити попутну машину.

Уже почало вечоріти, коли підійшла крита вантажівка. Один серед гурту жіноцтва чоловік, я примостився в самому куточку кузова позад усіх. Тільки-но машина рушила на Опішне, молодиця років 23-25, із тих, хто полюбляє бути в центрі уваги і щоб їх слухали, дивлячись на мене, стала говорити, що, мовляв, куди воно годиться, що беруть в армію ще хлопчаків, що ось і їхнього Івана забрали, а воно ще зовсім дитина і так далі, і тому подібне. У мене взагалі неприязнь до таких жінок і такої манери поведінки, тому я, щоб призупинити цю тему, запитав молодицю, з якого ж року їхній Іван. Молодиця відповіла, що з двадцять сьомого. *«Ну, то ваш Іван не така вже й дитина. Я от також із двадцять сьомого, а служу вже третій рік»*. Молодицю, наче хто в сідницю швайкою вколов. Вона стала буквально кричати, звинувачуючи мене в брехні. Я вже був не радий, що встряв із нею в розмову, та із самого переду, від кабіни водія, почувся густий жіночий голос: *«Слухай, молодице, і зовсім він не бреше, а правду каже. Він нас у сорок третьому звільняв. Ти ж мене пам'ятаєш, синок, пізнаєш?»* – говорила жінка, проштовхуючись між людьми й наближуючи своє обличчя до мене. Вже ставало темно, і я майже не бачив обличчя жінки, але, вдячний їй за підтримку, сказав, що впізнаю. І дійсно, з глибини пам'яті, у всій його повноті випірнув епізод, коли у вщент спалених Васьках у сорок третьому році розселяв у залишених німцями землянках погорільців, серед яких була й ця жінка, колишня стахановка, висока й дуже худа Параска, яка підійшла до нас на чолі гурту. А жінка продовжувала говорити, що, дякуючи мені, усі з того гурту тоді розселилися в землянках, перезимували з горем пополам, що було всяке в тій тісноті, у тому числі лайки й скандали. *«Коли, було, спалахне лайка, то хто-небудь скаже: «А пам'ятаєте, що нам наказав той млинянський хлопець? Щоб ми мирно жили, не сварились. І сварка затихає»*.

В Опішне приїхали, коли стало вже зовсім темно. Жінка з Васьків схопила мою валізу і, незважаючи на мої протести, стала її нести і несла всі три кілометри в Міські Млини. У нашій хаті були темні вікна. Параска сильно затарабанила в чорне вікно і своїм густим голосом урочисто гукнула: *«Насте! Відкривай! Син приїхав!»*

Пишу ці рядки, а на мої очі навертаються сльози. Як давно це було, а забути цього не можна. Та і не треба забувати, адже ми все-таки люди, і ніщо людське нам не чуже.

Моя поява в рідному селі, а відповідно, і в Опішному, викликала, у буквальному значенні, фурор. Ось що у своєму листі написала Олександра Селюченко:

«Пам'ятаю, приїхав зразу ж після війни моряк, молодий, красивий. Ну, і я була ще не стара. Гула опішнянська молодь про нього, особливо дівчата. Пішла поголоска серед дівчат: ой, який гарний моряк!»

Я максимально використовував оригінальність і красу морської форми, яка й на сьогодні, по-моєму, ще не перевершена: буквально купався в задоволенні явитися на вулицю серед людей у тому чи іншому її варіанті, часом недоречному для певної погоди чи обставин. Так, наприклад, я міг появитися в Опішному на велелюдному базарі, звичному для селища в ті роки, у *«формі раз»*, тобто в усьому білому, або на танці в клуб, а одного разу дефілював у ній, коли скрізь були калюжі й грязь.

Леонід Сморж.
Сарабуз, Крим. 22.12.1946.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Морська форма сприяла й зближенню мене з родичами по лінії батька – моїми тітками Марфою Сисоївною і Параскою Сисоївною, адже свого брата вони не забували й згадували, насамперед, як моряка.

За час моєї відпустки наша 39-та окрема авіаескадрилья перебазувалася в Сарабуз (нині – Гвардійське), що під Сімферополем. Там, окрім нашої ескадрильї, базувався і полк середніх бомбардувальників морської авіації. Потекло звичне для військових частин у військових гарнізонах життя з його помірною одноманітністю й порядками, буднями й очікуванням чергової призначеної льотному складу відпустки, як правило, восени. Ні спортмайданчиків, ні бібліотек, ні будь-яких цивілізованих розваг, окрім танців під баян, під час яких відбувалися знайомства з жіноцтвом і розбирання на цьому ґрунті між чоловіками, здебільшого, між представниками морських і сухопутних військ. Та ще відвідування сімферопольського базару, де продавався всякий непотріб сумнівного походження.

Початок і середина літа 1946 року не обіцяли Україні, особливо селу, нічого гарного. Стояла велика спека, жодного дощу, городи повисихали, на деревах жодного яблука або груші. Люди були в розпачі – насувала нова хвиля голоду, під час якого померли тисячі й тисячі людей, здебільшого

Зліва направо:
Борис Дьомочкін,
Валентин Вершинін,
Леонід Сморж.
Сарабуз, Крим. 22.12.1946.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

жителі сіл. За масштабами він значно поступався голодомору 1932–1933 років, але й цього разу втрати серед населення України були величезні. Однією з причин голоду був неврожай, але це ніскільки не виправдовує масштаби його наслідків і не знімає відповідальності з тогочасного керівництва країни, яке було зобов'язане шукати вихід із катастрофи, принаймні звернутися до світової громадськості.

Моя служба йшла своїм руслом. Нас так само годували, одягали, забезпечували виконання службових обов'язків тощо. До нас доходили лише відголоски того, що насправді відбувалося в країні, поза нашою службою. Досить забезпечене життя в рік голоду, який тією чи іншою мірою охопив і Крим, притупив мою чутливість до того, що відбувається в житті цивільних людей. Правду кажуть, що ситий голодному не вірить. Мабуть, у цьому основна причина того, що тоді мені не спало на думку, чому дівчина, з якою я тоді товаришував, ніколи при мені не їла, і я не бачив навіть слідів будь-якої їжі. Навіть її маленький брат ніколи при мені не їв і не просив

1

2

3

1. *Зліва направо:* Леонід Сморж, Анатолій Коротков, Борис Дьомочкін. Сарабуз, Крим. Грудень 1946

2. Валерій Селіверстов *(ліворуч)* та Леонід Сморж. Євпаторія, Крим. 18.08.1946

3. Леонід Сморж *(стоїть)* з товаришами по службі: О. Горянін *(лежить)*, Василь Карпухін *(ліворуч)*, Олександр Торопов *(праворуч)*. Євпаторія, Крим. 1946

Автори фото невідомі. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше*

їсти. Якби я тоді це усвідомлював, то знайшов би можливість принести хоч кусок хліба. Пізно це до мене дійшло, і я вважаю це одним із моїх гріхів, спокутувати який я, мабуть, так і не зумів.

Про те, що в селі нужда й голод, як і було заведено, влада й засоби інформації замовчували, тільки з листів моєї матері я знав, що десь далеко, у моєму рідному селі рідні мені люди – мати, брати й сестричка – голодують і страждають, охоплені безнадією й відчаєм. Мати, наївно думаючи, що я знаходжуся в такому ж становищі й утриманні, як офіцери, у своїх листах просила допомоги. Я ж був і залишався військовим строкової служби, щоправда, належність до льотного складу давала деякі привілеї в грошовому відношенні порівняно з іншими родами військ, і я відсилав їх матері, але, враховуючи тодішні ціни на продукти, їх було мізерно мало.

У листі, датованому липнем 1946 року, мати писала:

«Привіт від твоєї матері. Доброго здоров'я, синок Льоня, шлемо тобі, дорогий, привіт і бажаємо тобі всього найкращого. Повідомляю, листи твої получили всі, фото, справку і гроші 300 карб., за які дуже дякуємо, дуже допомогли. Живемо погано, дощу немає, тільки побризкав, огород поганий, багато не зійшло. У колгоспі хліб то згорів, то дуже поганий. Я знову роблю, по молоку, трудно виконувати план, молока мало, пасти ніде, все повисихало. Синок, я вже писала тобі, чи не можна переїхати в Крим жити і там робити, що зможу, а хату чи продати, чи найняти, бо надії немає ніякої надалі нам. Край зараз без хліба. Я хоть трохи получала, а зараз кажуть, що і колгоспникам немає. Живи, роби – і дурно. А ще четверо малят. Сашко, може, в ремесляне піде, а нам немає виходу. Корова хороша, непогана, та годувати нічим, сіна немає і жмені, не напасеться, а далі як її держати, а вона взагалі слаба, кашляє взагалі. Синок, ти сам поміркуй і приїжджай. Пришли хоч трохи на хліб грошей, а для себе придержи більше [написано незрозуміло. – *Л. С.*]. *Бо ми трудно живем, і поміркуй, коли єсть пропуска, і можемо там пристроїтися. Приїжджай, і поїдемо разом. Якщо не зможемо, то будемо знов переживати 33 год. Ну, ми його не переживемо. Хорошого нічого немає. Приїжджай, синок, у отпуск. До побачення, цілую, твоя мати»*.

Другий лист – відповідь на мій: *«Лист від твоєї матері. Доброго здоров'я, синок. Шлю тобі листа і бажаю всього найкращого. Ми живемо по-старому. Жара невиносима, огород погиб, надії на жизнь далі тут нема. Нада вихід шукати, поки раньше. Я всі листи получила, і про Махачкалу, що ти писав. Синок, я совітую, поїдь та взнай, яка жизнь, і підготов нам місто, ми приїдемо, щоб було безпечніше. Я нагадала, так секретарь чи парторганізації, чи райкома партії лякає: хто тобі що приготовив, і так далі. Я зараз послала листа до Сергеєвих по адресу в Махачкалу і прошу, хай опишуть подробно все та буду потроху готовитись. Пиши листи частіше. Ми живемо не важно, тут зоставатись боюсь. Твоя мати»*.

Я написав матері, що служу строкову службу не як офіцер, і мені поїздки в особистих справах не призначені. Іншими словами: оскільки я служу строкову службу і не офіцер, то влаштовувати мої домашні справи мене навряд чи відпустять. Тоді мати, яка на той час стала членом партії, вирішила звернутися в райком партії. Їй не радили виїжджати. До того ж, вималювалася пенсія за вітчима, батька дітей. Ось уривок із її листа:

«Я зараз працюю на молочарні, борюсь за виконання молокопоставки і потроху з документами підбираюсь. Коли получу відповідь із Махачкали, що не виходить, завербуюсь на Донбас, а корову прийдеться продавати. А може, допоможуть сіном, начальство. Подумаю трохи та піду у партком, поговорю за сімейну обстановку, а зараз іще плану не виконала. Так що слабо, може зараз не пустять, скажуть, що допоможемо. Ну, буде видно. Пока, до побачення, дорогий синок. Желаю тобі успіхів в жизні, всього найкращого. Цілую тебе крепко, твоя мати.

Напиши, іще довго служити в армії і чим зараз занімаєшся».

1946 року відпустка випала на серпень. І цього разу добрався з фанерною валізою, продуктами на плечах до Зіньківського переїзду й став очікувати там якусь попутну машину – вантажівку. Там уже було з десяток жінок середнього віку й старших і немолодий чолов'яга з плетеним із рогози кошиком. Виявилося, що це батюшка із межуючого з Опішним села Малі Будища, вже напідпитку. Під'їхала військова вантажівка з високими бортами, з двома військовими в кабіні: шофером і супроводжуючим. Обидва рядові. На дні кузова вже був якийсь вантаж у мішках, щось на зразок зерна. Ось на ньому й розмістилися пасажири. Жінки між собою перемовлялися. В їхню розмову досить активно втручався і батюшка, що сприймалося жінками як належне.

Коли в'їхали в село Великі Будища, що в тридцяти кілометрах від Полтави і в дванадцяти від Опішного, військові зупинили машину біля схожої швидше на курінь малесенької хатинки, без ґанку і з одним вікном. Виявилося, що це магазин. Військові вийшли з машини й сказали мені: *«Пішли з нами, морячок, по стаканчику вип'ємо».*

Батюшка тут же енергійно відгукнувся: *«І я піду з вами».*

І поспіхом став злазити з машини, прихопивши свій кошик. У жалюгідному напівтемному приміщенні за примітивним прилавком стояла молода дівчина, для якої ми були, мабуть, чи не першими відвідувачами за цей день. Сказала, що ніякого товару немає, окрім півдесятка пляшок з горілкою під назвою *«Тмінна»*. Військові купили три з них і розлили на чотирьох у великі стакани. Коли попросили щось знайти для закуски, продавчиня розвела руками, сказала, що нічого немає. Позаглядавши в ящики й закутки, вона знайшла невеликий шматочок уже засохлого хліба. Батюшка вийняв зі свого кошика засмажену чи відварену курку. Випили

по одному стакану, розлили решту, закусили поповою куркою і вийшли. Я відразу ж сп'янів, а батюшку в кузов утягували жінки, які з мовчазним осудом поставилися до його відвідування магазину. Він так сп'янів, що вже зовсім, як кажуть, лика не в'язав і не вибирав слів. Коли в'їхали в так звану *«Стекливу балку»* (в простонародді частіше говорили: *«Сциклива балка»*), батюшка, хоч і заплітався в нього язик, голосно сказав: *«Оце тут мене в сорок першому як ї...лиснуло, то ледве на той світ не відправився...» «Свят, свят, свят,* – запричитали жінки, хрестившись, – *що таке говорить батюшка?»* Та він тут же виключився і знерушився. Мене теж розібрало настільки, що я майже втратив координацію в рухах і здатність тверезо мислити.

Коли машина зупинилася в центрі Опішного, де й раніше був невеличкий сквер і росли старі тополі, жіноцтво, залишивши машину, стало розходитися. Я ж поставив свою валізу під дерево і став вивантажувати зовсім уже нерухомого батюшку. Не церемонячись, я схопив його однією рукою за петельки, а другою за матню, стяг з кузова, відніс до старої тополі й поклав на землю головою на кореневище. Жінки при цьому заголосили. *«Ой, що ж він робить з батюшкою, він же йому так і причинне місце відірве!»* Поклавши батюшці під голову кошик, у якому ще залишилася одна курка, взявши свою валізу, поплівся на Міські Млини. Як я йшов і як дійшов – не знаю. Досить чітко запам'яталося те, що, придибавши до материної хати, я нікого не застав дома. Погрюкавши безрезультатно в двері, я вибив валізою те вікно, що виходило на піддашки, кинув його навмання всередину, вліз у хату, забрався в ліжко й виключився. Через якийсь час до моєї свідомості донеслися голоси матері й менших братів, у яких перепліталися і радісний сміх, і прикрість. Радість зрозуміла: прибув гість. А прикрість принесло те, що валізу я кинув у той куток, де стояв посуд, у ті часи винятково глиняний і недоступний для мізерних доходів матері. Піднявся з ліжка, коли ще світило сонце. Я пішов до колодязя і, роздягнувшись до пояса, з відра облився водою й уже після цього, можна сказати, прийшов до тями.

Те, як я непоштиво повівся з попом, згодом, частіше жартома, нагадували мені дехто з опішненців, які були свідками цієї пригоди, а мій друг – письменник Іван Власенко, часом переповідає в моїй присутності своїм гостям не без того, щоб добавити щось і від себе.

Відпустка пройшла в атмосфері біди, що невідворотно насувалася, особливо на село. Нічого примітного з тієї відпустки в мені не залишилося, окрім відчуття страху й безнадії перед загрозою голоду. Проводжала мене мати до центру Опішного. Це – близько трьох з лишком кілометрів, допомагала нести валізу. Вже десь перед обідом підійшла вантажівка – на той час фактично єдиний засіб пересування на далекі відстані. Перед тим, як я сів у кузов, мати сказала: *«Давай, синок, попрощаємось, бо, мабуть,*

нам уже не прийдеться побачитись». Вона мала на увазі голод, що вже чітко вимальовався й навис над багатостраждальним селом, сільською Україною. Ще одне випробування для нашої сім'ї, моєї страждальниці-матері! На цей час її духовні й фізичні сили вже вичерпалися, і вона вже приготувалася до найгіршого, і цьому були всі підстави, що й показало майбутнє. Ми чи не вперше в житті обнялися на прощання з матір'ю, і я, гамуючи ридання й ховаючи сльози, заліз у кузов. Машина рушила, а мати, не озираючись, повільно пішла на Млини...

Минали дні й місяці служби, яка іменувалася строковою, а загрожувала стати безстроковою. Поступово згас інтерес і до служби, і до форми. Усе частіше приходила думка про цивільне життя й цивільний одяг. Якщо матеріальне забезпечення, порівняно з життям переважної більшості цивільного населення, цілком влаштовувало, то щодо духовного можна вести мову навіть не про застій, а спад: усе обмежувалося майже винятково службовим, статутним, директивним. Якщо в дитинстві я перечитав безліч літератури, то за семирічну службу в збройних силах я фактично не прочитав жодної книги, за винятком хіба що того, що називалося *«Бібліотека червоноармійця»*. Зрозуміло, що ті заходи, що проводилися у вигляді політінформації чи політбесід, не могли компенсувати духовний вакуум. До того ж ці заходи здійснювалися малоосвіченими людьми, часто – невігласами. Ні про бібліотеки, ні про які-небудь гуртки, які б підвищували духовну культуру, фактично не йшлося. Якщо й згадувалося, то набувало формального характеру й дуже бідного змісту.

ЗА НАШУ СОВЕТСКУЮ РОДИНУ!

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Выдано тов. Сморж Леониду Афанасьевичу

в том, что он в 1947 году окончил вечернее отделение школы партийного актива.

Тов. Сморж на выпускных зачетах показал следующие успехи по дисциплинам:

1. История ВКП(б) отлично
2. Книга товарища Сталина „О Великой Отечественной войне Советского Союза" отлично
3. Политическая карта мира отлично
4. Партийно-политическая работа в Военно-Морском Флоте отлично

Начальник политического отдела

М. П.

Начальник школы партийного актива

20 июня 1947 г.

Тип. ... Зак. № 838.

Посвідчення про закінчення вечірнього відділу Школи партійного активу. Сарабуз, Крим. 1947. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Так, 1946 року мене і ще кілька чоловік замполіт капітан Никифоров записав слухачами так званої дивізійної партшколи, де основним предметом була «*Історія Комуністичної партії*». Заняття велися вкрай бездарно й нудно, тому ми здебільшого «*сачкували*», намагалися де-небудь загубитися дорогою на заняття. Проте мені було видано посвідчення про закінчення цієї школи на «*відмінно*».

Не приділялося уваги й фізичному розвитку, який було пущено самоплином. Не було для цього ніякого спортивного інвентарю. Хіба що час від часу звідкись з'являвся волейбольний м'яч, яким грали у волейбол без сітки і будь-яких правил або просто ставали в коло й грали в «*пас*». Проте, фізично хлопці були здоровими, особливо льотний склад, у кого було належне харчування і хто не був обтяжений службою.

Пам'ятаю, якимось чином потрапила до нас штанга – не штанга, точніше – вісь із чугунними дисками на її кінцях, яку хлопці відразу ж стали намагатися підняти. Зібралася чималенька юрба. Першими стали пробувати підняти визнані здоровані-силачі. Та «*штанга*» не корилася. Лише деяким удалося підняти її на груди. Навіть Василенко, красень з торсом Геркулеса, піднявши її на груди, не зміг вижати її вгору на випрямлені руки. Оскільки я не вирізнявся ні зростом, ні мускулатурою, то підійшов останнім, уже не боячись осоромитися. На моє здивування й подив гурту, я взяв «*штангу*» не тільки на груди, а й підняв угору на витягнуті руки, що викликало захоплення в усіх, а Василенко з досадливою заздрістю в голосі сказав: «*І чим він ото підняв? Подивитись ні на що, а підняв...*»

Після цього мене послали на спартакіаду військово-морської авіації Чорноморського флоту в Євпаторію. Там я побачив справжню штангу. Того ж самого дня показали, як виконувати обов'язкові жими, ривок і поштовх. За дві години до виступу довелося зігнати зайві два кілограми за допомогою бігу в теплому одязі. Оскільки в моїй легкій категорії виступали майже всі такі непідготовлені, як і я, учасники, то я тоді став чемпіоном, а в жимі показав результат вище першого спортивного розряду, близький до майстра спорту, чим викликав мікрофурор нечисленних уболівальників, а відповідно, і у своїх, коли повернувся додому.

На цей час припало і моє захоплення ритмічними танцями, чечіткою. Це було щось на зразок пошесті: кожний у будь-який час і в будь-яких умовах відпрацьовував ті чи інші елементи чечітки. Звичайно, найпопулярнішими були «*Яблучко*» і «*Циганочка*». У мене ця справа пішла досить успішно, і хоч я людина непублічна, мене товариші інколи виштовхували в коло чи в себе, чи в клубі селища затанцювати.

Мій товариш по службі Женя Тимошин, капітан другого рангу у відставці, незадовго до своєї смерті 22 листопада 2005 року, коли пішла мова про наше життя-буття під час служби в 39-й і наші заняття танцями,

сказав: *«У тебе краще за всіх виходило. Хіба що Валька Вершинін був близький до тебе...»*

У самого ж Євгенія, за всієї його наполегливості, чечітка не виходила, і він дуже досадував із цього.

Думаю, що насправді видатним танцюристом я не був і не міг бути в тому середовищі, без школи й належних умов. А коли щодо мене здійснили насильство, тиск, я взагалі відмовився від танців і будь-якої самодіяльності. Коли для масовості нас, танцюристів, поставили в гурт разом із хористами, ми сприйняли це як приниження. Вимушені стояти на сцені в цьому гурті, ми, фактично, саботували. Замполіт Смирнов, який із залу спостерігав за нами, щось запідозрив, на одній із репетицій, коли ми з Валентином, стоячи в задньому ряду-шерензі, теревенили щось своє. Він, ставши за куліси, став прислухатися. Краєм ока я побачив його і миттю штовхнув ліктем Вершиніна. Ми дружно заревли такими голосами, що Смирнов вибіг наперед хору і вигукнув: *«Стійте!»* – і, тицьнувши пальцем у мене й Валентина, сердито закричав: *«Геть, щоб я вас більше тут не бачив!!!»*

Зустріч однокласників Міськомлинської школи після 1941 року. Опішне, Полтавщина. Вересень 1947. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж під час відпустки зі своєю родиною – матір'ю, братами та сестрою. Міські Млини, Полтавщина. Вересень 1947.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Роблячи вигляд, що горюємо з цього приводу, ми зійшли зі сцени. З того часу я вже уникав публічних виступів.

Відпустка 1947 року. Була рання осінь: прекрасні світлі теплі дні; обтяжені фруктами садки; вибрані, але ще не скопані городи; дещо заспокоєні врожаєм і обставинами люди.

Вирядившись у все біле, відправився в Опішне, притягуючи своїм виглядом погляди людей, що йдуть і їдуть підводами на базар як із ближніх сіл, так і з далеких.

Вештаючись по базару, зустрівся з матросом, одягненим у форму шість, тобто, в усе темне. Гучноголосий, енергійний, з відтінком агресивності, ледве перекинувшись зі мною кількома словами, він голосом наказу сказав: *«Сьогодні мене будуть виряджати з відпустки, так ти обов'язково приходь.*

Живу я на Гончарівці, спитаєш, де тут живе Грицько Більга, кожний тобі скаже і покаже».

Гончарівка – це вулиця, що яром круто спускається вниз. Там раніше дійсно жили гончарі. Цей бік Опішного, перерізаний ярами й буграми, потопає в садках, у морі зелені, – мальовнича місцевість з добрими людьми.

Був прекрасний світлий, тихий, теплий, позолочений ранньою осінню день. Із задоволенням вдихаючи свіже, настояне на травах і фруктах повітря, милуючись чудовими краєвидами, що нагадують деякі місця Карпат, я від своєї хати навпростець прийшов до подвір'я Більги, що знаходилося на вулиці, що проходила посеред яру. У дворі було вже повно людей і все приготовлено для застілля. Зрозуміло, багато було молоді, якої в ті часи в сільській місцевості було рясненько. Здебільшого дівчата, бо хлопців або позабирали на військову службу, або мобілізували на відбудову, переважно, Донбасу. Після Гриші Більги я став другою центральною фігурою, навколо якої зосереджувалась увага присутніх. Щодо Гриші, у нього буквально фонтанувала енергія: він не замовкав ні на мить, не сидів на місці, розкручував себе і закручував навколо себе всіх присутніх. Особливо він розійшовся, коли сіли за стіл і випили по чарці самогону-первака. Усі повинні були бачити й чути тільки його, виконувати його забаганки. Таким чином він уносив у застілля безлад, а в декого викликав обурення й протест. На це, почервонівши від натуги, він кричав: *«Мовчати!!! Хто ви такі? Я моряк Тихоокеанського флоту і наказую вам замовкнути! Кажу вам: замовкніть, а то вам буде погано!»*

«Гришо! Ну чого ти так? – боязким голосом намагалася усмирити його мати. – *Хіба ж можна так гостям говорити?»*

«Ма-а-лчать! – трубним голосом ревів Гриша. – *Не замовкнеш – посаджу на гауптвахту! Разом із батьком»*.

«За що ж ти мене, синку, посадиш на гауптвахту?» – ледве не плачучи, говорила Гришина мати. Але той не слухав і продовжував погрожувати їй, доки не переключився на когось іншого. Не вплинули на нього і мої спроби утихомирити войовничого моряка. Коли розпочалися танці, він став діяти на зразок смерчу, хапаючи й розкручуючи кожну з жінок, без перебору. Під руку йому попалася старезна бабуся, яку він з такою шаленістю розкрутив у польці, що вона ледве не віддала Богові душу. Побувати в центрі уваги довелося й мені: я відбивав чечітку на одному зі святкових столів. Уже 1989 року, коли моя племінниця Ірина захотіла купити для себе хату, я забрів на Гончарівку, за давністю часу забувши ту подію і все пов'язане з нею. Після того, як в одному з дворів стара жінка відповіла, що хата не продається, і вона не знає, хто продає, сказала: *«А я тебе знаю. Ти був у нас у дворі, коли проводжали Гришу з відпустки. Ти тоді на столі витанцьовував. Гарно танцював...»*

Гриша Більга демобілізувався того ж року, що і я. Час від часу ми зустрічалися мимохідь, перекидалися кількома словами. Він залишився тим же, що і був – галасливим *«бузотьором»* з елементами деспотизму й грубого напору, нав'язування своєї манери поведінки і своєї думки. З таких людей підбираються наглядачі у в'язниці або старшини в армію, фанатично самовпевнені й обмежені, а іноді й тупі. Такі люди й самі нещасні, й інших роблять нещасними. Так трапилося і з Гришою: кілька разів одружувався і з гучними скандалами розлучався, не вживався на роботі і не мав справжніх друзів.

Гриша Більга – це той тип людей, на які спирається деспотичний режим і руками яких робилися й робляться заходи на зразок громадянської війни, розкуркулювання, підписка на позику та інше. Це, як правило, недалекі, але фанатично віддані певним ідеям, соціальним силам особи, що не здатні на милосердя й прощення.

Уже багато років тому, мабуть, у 1960-х, улітку я був у своєму дворі, коли навпроти зупинилася вантажівка з мішками мінеральних добрив. З неї вийшов високий, ще нестарий чоловік, якого я знав на ім'я з перших післявоєнних років, і попросив напитися води. Я виніс відро й кухоль. Неквапляючись попиваючи воду з кухля, він задумливо, з відтінком легкого суму сказав: *«Колись тут, у Млинах, жив один морячок. Після війни у клубі він так відбивав чечітку і циганочку, що я більше такого не бачив»*.

Я гарячково став пригадувати, хто ж у Млинах міг бути цим морячком, і відразу ж мене осяяло. *«Так це ж я»*, – вихопилося в мене.

Чоловік чомусь спохмурнів, поставив обережно кухоль, потихеньку, не прощаючись, вийшов з двору і поїхав собі геть. Чому він так учинив, не доходить до мене і зараз. Чи, може, йому стало незручно й соромно, що ми були колись знайомі, а час минув, і він не впізнав мене, хоч я і залишився в його пам'яті, на його думку, неперевершеним танцюристом?

Пригадується й інший випадок. Моя осіння відпустка збіглася в часі з виборами у Верховну Раду Союзу. Виборча дільниця була через хату від нашої, у старій, збудованій ще поміщиком Рубінштейном школі. У ній же був і клас, що виконував функцію клубу. З приводу виборів біля школи для голосування зупинився циганський табір. Це внесло свіжий струмінь у святкування, особливо коли цигани стали танцювати свої танці. На шум і гамір підійшов до школи і я. Якийсь час намагався бути простим спостерігачем, але наша сільська молодь спровокувала вийти мене в коло. Вийшло так, що я перетанцював циган, що сказала публіка й визнали самі цигани. Ціла ватага їх ходила за мною, і майже до самого вечора я їм показував танцювальні колінця. Очевидно, мою майстерність чи вміння вони все ж перебільшували, але все-таки щось у мене, мабуть, вийшло.

1

2

1. Леонід Сморж з товаришами по службі:
(лежать, зліва направо) **Олексій Ковальов, Леонід Кеслер;**
(стоять, зліва направо) **Василь Карпухін, Євгеній Тимошин, Леонід Сморж.**
Євпаторія, Крим. 1947

2. Леонід Сморж *(ліворуч)* **і Л. Новіков. Євпаторія, Крим. 1947**

Автори фото невідомі. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше*

Уже коли я був на Балтиці, у наш гарнізон прибули з якимось завданням вищі офіцери, то один із них, полковник, після того, як у клубі я відтанцював *«яблучко»*, підійшов до мене і сказав: *«Порівняно з тим, що я бачив кілька років тому, ти трошки здав, став важчим...»*

1947 року наша ескадрилья перебазувалася з Гвардійського в Качу. Після Сарабуза Кача здалася ще більш ізольованою від решти світу й від людей. Розташована на обривистому березі моря, неподалік від Севастополя, Кача відома насамперед тим, що до війни там було одне з найстаріших авіаційних училищ, де навчався син Сталіна – Василь, про поведінку якого мені дещо розповідала жінка, яка обслуговувала систему опалення казарм і службових приміщень. Під час війни фактично всі житлові приміщення гарнізону були спалені, залишилися лише триповерхові коробки, складені з черепашника. Придатними для життя були лише кілька будиночків котеджного типу, в яких жили цивільні й дехто з начальства. Для решти було поставлено великі військові намети, в яких довелося перезимувати й пережити майже ті ж незручності, які були на фронті, у піхоті. Мабуть, не легше було й офіцерам, особливо тим, хто був одруженим, бо для життя сім'єю не було зовсім умов. Пам'ятаю, для одного офіцера-техніка, який щойно одружився й привіз у Качу молоду дружину, мені з кількома хлопцями довелося абияк зліпити закуток в одній із кам'яних коробок і зробити примітивну грубку із саморобною трубою.

Перебування в Качі здалося особливо обтяжливим і необлаштованим, нудьга буквально з'їдала душу. Якщо в Сарабузі для *«вилазок»* був Сімферополь, то для будь-яких вояжів за межі Качі шансів майже не було. Обтяжливою була не сама служба, бо польоти були нечасті. Вільного часу було вдосталь, офіцери, начальство нам не докучало, тож цілком природно, що жило постійне бажання вирватися з цього мертвого кола. Зі своїм другом Миколою Сергеєвим ми скористалися цією безконтрольністю і майнули до своїх дівчат у Сарабуз. У *«самоволці»* ми перебували три доби, поспілкувалися зі своїми пасіями, причому цілком платонічно, і без особливого сумління й страху повернулися в Качу. Але *«самоволка»* нам обійшлася боком: цього разу нашу відсутність із самого початку було зафіксовано черговим офіцером. Про це було поінформовано командира ескадрильї. Наслідком цього стала гауптвахта на 20 діб – максимальний для такого порушення термін ув'язнення. Гауптвахта містилася в напівзруйнованому будинку на першому поверсі. Мешканців-*«квартирантів»* було небагато. Усі вони відсиджували незначний термін, менше 10 діб, частіше – по 3-5 діб. Нудьга була страшенна, а ніякого заняття, відволікання. З нудьги я став розмальовувати вугіллям із грубки стіни, і до кінця моєї і Миколиної відсидки вони були декоровані від підлоги до стелі на задоволення тих, кому доводилося там побувати. За це, кажуть, дісталося

начальнику гауптвахти від якогось високого начальства, яке здійснювало інспекторську перевірку. Миколу після закінчення гауптвахти перевели з льотного складу в технічний, у зброярі. Він так гордився тим, що літав, був стрільцем-радистом, пишався всім тим, у чому виявлялася його належність до літаючого люду, в тому числі льотним шлемом, хутровим комбінезоном, унтами, планшетом через плече. Це стало таким моральним струсом, після якого він уже деперсоналізувався і не жив, а доживав. Мені ж це чомусь минулося, хоча, правду кажучи, я був більше винен як дещо досвідченіший у службі й ініціатор «*самоволки*».

З початком тепла ми перебралися з наметів у будівлі, абияк відбудовані й пристосовані для життя. Продовжувалося те ж саме буденне існування. Значну частину часу ми проводили купаючись у морі і загораючи на пляжі під найбільш стрімким берегом, від якого час від часу обвалювалися під ударами хвиль великі шматки ґрунту. Тож я не здивувався, що в пресі

Леонід Сморж з товаришами по службі (39-та ОАЕ):
(сидять, зліва направо) Олексій Ковальов, Анатолій Орлов, Леонід Сморж, Едуард Брахт, Микола Сергеєв; *(стоять, зліва направо)* Василь Мантров, Євген Тимошин, Володимир Кобилкін, Іван Привалов, Олексій Кисильов, Олександр Торопов, Василь Карпухін, Олександр Казачков. Кача, Крим. 01.05.1948. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

2004-го чи 2005-го року було повідомлення про загибель відпочиваючих у Качі від такого обвалу.

В одну з таких темних кримських ночей проводилися звичні для нашої ескадрильї польоти. Під ранок мені й кільком хлопцям було заплановано парашутні стрибки. Водночас командир ескадрильї капітан Цепляєв, старший лейтенант, льотчик Савін і стрілець-радист Тимошин повинні були *«облітати»* – випробувати одержану з капітального ремонту *«двоштурвалку»*. Цей політ не являв собою особливої складності, тим більше для стрільця-радиста. Тому вільний на цей час Єгор Єрмілов, за взаємною згодою, підмінив Тимошина, оскільки тому треба було ще й стрибати з парашутом.

Пам'ятаю, була дуже темна й тиха ніч. Я ліг на нагріту вдень землю, вкриту сухою травою, головою на парашут і, незважаючи на ревіння літаків, що злітали й сідали, міцно заснув. Зненацька мене розбудив близький вибух і перелякані крики. Схопившись на ноги, я неподалік від обривистого берега побачив палаючий літак. Він був майже цілий, очевидно, його намагалися дотягти до берега й посадити *«на пузо»*.

Підхопившись, я побіг разом з іншими до літака, який сильно палахкотів, а бензобаки продовжували вибухати. Ми стали напівкільцем на безпечній відстані від вогню. Раптом із хвостової частини фюзеляжу почулися крики. Там міг бути тільки Ігор. Вогонь уже добрався до хвостової частини літака, і ми були безпорадні що-небудь зробити. Кілька чоловік, схопившись за самий кінчик хвоста, стали його розкачувати. Фюзеляж відламався й ліг на бік. З люка в комбінезоні, що горів, випав Ігор, і ми кинулися гасити на ньому одяг. З кишені його комбінезона вивалилося обгоріле посвідчення медалі *«За перемогу над фашистською Німеччиною»*, яке зберігається в мене й нині. Ігоря відвезли в Севастополь у лікарню, де він і помер на третій день. За цей час ми поховали і Цепляєва, і Савіна. Їхню могилу я відвідав 1985 року, коли в Сімферополі відбувалася зустріч ветеранів воєнно-морської авіації, а заодно побував у гостях у Івана Федоровича Яшина – льотчика нашої ескадрильї, близького друга загиблого Савіна. По дорозі ми з ним заїхали до могили матері його дружини, впорядкували її. У Качі зайшли до могил загиблих Цепляєва, Савіна, на яких була дата 19.IV.1948, а на могилі Ігоря Єрмілова – 23.VI.1948. На могилі капітана Цепляєва, упорядкованій його дружиною, – фото в льотчицькому шлемі. Коли він загинув, йому був 31 рік, а мені тоді здавався немолодим. Кача як військовий гарнізон, база стратегічної авіації дуже розрослася. При ній – невелике селище для цивільних. Зрозуміло, що вхід стороннім заборонено, тому й обмежилися спогляданням моря, що на той час було красивого ультрамаринового кольору, загалом невеселої місцевості, і мені стало сумно, що кращі роки мого життя були промарновані в Сарабузі, Качі, Донському.

1

2

1. Ігор Єрмілов, товариш Леоніда Сморжа по службі. 1947.
Автор фото та місце зйомки невідомі

2. Похорони Ігоря Єрмілова. Кача, Крим. 26.06.1948.
Фото Леоніда Сморжа

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше

Наступна неприємна подія сталася в тій же Качі під час парашутних стрибків з *«УТ-2»* (навчально-тренувального літака). Той, хто стрибав, повинен був покидати літак з другої кабіни, тієї, що за кабіною пілота. По суті, той самий стрибок, який я описував, коли приземлився на Євпаторійському вокзалі, тільки парашут не тренувальний, а бойовий. Він мав ту особливість, що в стоячому положенні висів позаду, нижче сідниць, і на ньому сиділи під час польоту. Коли перед стрибком піднімаєшся, він, відповідно, зависає. Оскільки кабіна невелика, то є вірогідність, що парашут за щось може зачепитися.

Після того, як за сигналом пілота, підготувавшись, я вистрибнув із літака, ранець із парашутом зачепились за щось, притримавши мене. Смикнувшись, я полетів униз, перевертаючись. Оскільки висота була невелика – близько

Під час відпустки: *(зліва направо)* **Леонід Сморж, Олена Задорожна, Софія Городнича, Кім В'ялий. Опішне, Полтавщина. Листопад 1948.**
Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

одного кілометра, то я став ловити зручний момент, щоб висмикнути кільце парашута. І все ж я невдало вибрав момент: положення тіла виявилося таким, що мене сильно трусонуло, а стропами вдарило по обличчю, з носа пішла кров. Приземлившись, я доповів командиру ескадрильї, що керував стрибками: завдання виконав, усе в порядку. Той, криво посміхнувшись, сказав, який, мовляв, це порядок, коли все обличчя закривавлене.

Стрибки продовжувалися. Черга підійшла до Саші Вашуріна – широкоплечого брюнета зі східними рисами обличчя. Вивозив парашутистів на стрибки цього разу Анатолій Коротков, у екіпажі якого Саша був стрільцем-радистом. Літак став набирати висоту, і на чотирьохстах метрах з ранця його парашута випурхнув витяжний парашутик і затріпотів уже за хвостом літака. Ще кілька секунд, і витяжний парашутик витяг із ранця основний, а тоді, під напором повітряного потоку, висмикнув із кабіни й Вашуріна. При цьому Саша так ударився об кіль хвоста літака, що з нього полетіли шматки обшивки і заклинило рульове керування. Парашут виявився з одного боку від кіля, парашутист – із іншого, непритомний від удару. З непритомною людиною, що висіла на стропах

парашута, і втративши здатність керувати літаком, Коротков уже не міг посадити літак на землю і продовжував летіти по прямій. Та врешті парашут під натиском потоку повітря перетягнув Сашу на свій бік. Пілот відразу ж перевів літак у піке і вистрибнув із нього. Той, ударившись об землю, миттю перетворився в купу брухту, а одне із коліс докотилося до того місця, де скупчилися люди. Саша ж, хоч і спускався непритомним, відбувся відносно благополучно: ноги залишилися цілими, а з хребтом йому довелося повалятися в шпиталі.

Відпустка 1948 року запам'яталася знайомством із Лєною – першим справжнім парубоцьким почуттям, і з Кімом В'ялим – моїм однолітком, який приїхав у відпустку з Тихоокеанського флоту, знайомство з яким продовжувалося після демобілізації і переросло в дружбу...

Відпустка звела і з Григорієм Перепелицею, родом із Лихачівки (село за Ворсклою, навпроти моїх Млинів). І цього разу, як і минулого року, один із нас, а саме Григорій, справляв прощальний обід, від'їжджаючи з відпустки. Про це він нам сказав, зустрівшись, як і годиться, на базарі.

Кімові було по дорозі, і він зайшов до мене. Коли ми з ним зайшли до Григорія в хату, там уже було повно людей, а столи заставлено їжею

Мама Леоніда Сморжа Настя і його сестра Надя на городі. Міські Млини, Полтавщина. 1948. Фото Леоніда Сморжа. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

й великими бутилями самогонку, вигнаного з буряків, як це тоді було заведено. Оскільки ми припізнилися, то під гучні вигуки нас змусили випити «*штрафні*» келихи. Це були великі півлітрові алюмінієві кухлі. Непридатний пити горілку взагалі, я зовсім не переносив самогонки – вже сам запах ледве не викликав блювання. Кім під заохочувальні вигуки досить легко й не без задоволення справився з кухлем, а я довго не міг наважитися. Оскільки ж гості закликали довести, що я – справжній моряк, зібравшись із духом, я випив до дна, усіх цим заспокоївши. Але я зразу ж вийшов надвір, зайшов за хату і, засунувши пальці поглибше в рот, виблював випите. Та пригощання продовжувалося, і уникнути чергового тосту не завжди вдавалося. Точніше, фактично вже не вдавалося. Нарешті, коли стало смеркати, ми попрощалися й відправилися в Опішне, де була домівка Кіма, а в мене було призначено побачення з Лєною, яка повинна була прийти на танці в клуб.

І я, і Кім були дуже п'яні, а йти нам треба було більше шести кілометрів. Уже на підході до Ворскли, в пустельному піскуватому просторі ми обидва впали в піщану яму і довго не могли з неї вибратися, заважаючи один одному. Минаючи мою хату, підтримуючи один одного й горлаючи пісні, ми насилу видряпалися на Млинську гору, пройшли по Опішному до клубу, де на той час танці були в розпалі. У теплі мене зовсім розібрало. Я не пам'ятаю, куди, коли і як від мене подівся Кім, і замість нього біля мене опинилася Лєна. Очунявся я вже ранком, завидна, на ліжку з Лєною, коли її мати вже поралася в хаті. Згодом з'ясувалось, що я кілька разів блював у хаті, що дівчині довелося не тільки вести мене додому до себе, але й прибирати після мене блювотину. Сам собі й тепер дивуюся, що мені тоді було чомусь несоромно, що ніяких докорів ні від Лєни, ні від її матері я не почув. Та відпустка незабаром закінчилася. На пам'ять про неї сфотографувалися вчотирьох: я з Лєною і Кім зі своєю дівчиною Софією.

Після повернення з відпустки, через порівняно невеликий проміжок часу, наша ескадрилья швидко перебазувалася на Балтику, під Калінінград, колишній Кеніґсберґ. Дорогою я побував у брата Бориса в Києві. Він після закінчення ремісничого училища в Зінькові працював слюсарем на автозаводі № 1. Працював тяжко, за мізерну зарплату, жив у гуртожитку майже в антисанітарних умовах, голодний, так-сяк одягнений і взутий. Він готувався йти в армію.

На той час німців у Східній Прусії вже не було. Їх усіх виселили, усупереч їхньому бажанню, здебільшого в Західну Німеччину. Вони були приречені не тільки на вигнання, але й на голод, уже не кажучи про безробіття. Покинуті напризволяще, голодуючи, вони все найцінніше, що мали, віддавали за паляницю. Дехто з командного складу Радянської армії, з частин, які розташовані на території голодуючої Прусії, добренько нажилися на чужій біді. Розповідають, що деякі німці до останнього чинили опір виселенню,

(Зліва направо): **Леонід Сморж, В. Вершинін, О. Горянін. Калінінград. 1949.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

щоправда, пасивний: тікали в ліси й переховувалися там, сподіваючись на кращі часи.

Східна Прусія – загалом сільськогосподарська область, де переважав хутірський спосіб життя. Господарства солідні, з добротними, часом складеними із каменю будівлями, фундаментними господарськими будівлями, належним сільгоспреманентом. Мене вразило, що зустрічалися добротні кам'яні будівлі, вкриті соломою, і те, що до найвіддаленішого хутора прокладено бруківку або асфальтну дорогу.

На той час у створену Калінінградську область на місце виселених німців, у їхні будинки, господарства переселилися селяни з Росії і зразу ж внесли свої корективи в господарювання, що наклало свій відбиток. Двері або вікна, паркани або ворота, за всіма ознаками, було використано на паливо, хоча навколо був і ліс. Довелося проїхати машиною майже всю Прусію, із заходу до сходу, і скрізь можна було помітити руку нових господарів.

Природа, клімат суттєво відрізнялися не тільки від кримського, а й від мого рідного – полтавського. Зелені багато, вона соковита, часом буйна, але в ній не вистачає чогось того, що робить її джерелом бадьорості й життєвості. Клімат набагато вологіший. Цей перепад від кримського до *«земландського»* (так називається цей куток Прибалтики) став відчуватися

з першого ж дня. Я почував млявість, головний біль і зрозумів причину цього, коли вночі, глянувши на вуличну лампу освітлення, побачив, що її світло розсіювалося в щонайдрібнішій водяній пилюці. Повітря було перенасичене вологою. Різкий перепад від сухого кримського до перенасиченого вологою прибалтійського клімату і був причиною цього хворобливого стану. Та через декілька днів організм адаптувався, хворобливе відчуття зникло і вже більше не проявлялося.

Море теж було зовсім іншим. Спостерігати за ним було не дуже приємно. Воно було мілке біля берега, і треба далеченько пройти у воді, щоб досягти місця, де можна поплавати, причому вона не прозора, а каламутна. На березі можна знайти шматочки янтарю (бурштину). Неподалік від місця базування нашої частини знаходилося найбільше у світі його родовище – із селищем Янтарне (колишній німецький Пальмінікен).

Життя в новому гарнізоні було таке ж безрадісне й одноманітне, як і в Качі: марнування часу, здоров'я й духовних сил. Хто був активнішим і кого більш турбувала проблема статі, той здійснював походи в сусідні селища, які вже заселили росіяни. Ці *«екскурсії»* інколи сягали до десяти й більше кілометрів, часом супроводжувалися тими чи іншими пригодами, у тому числі сутичками морських авіаторів з представниками сухопутних частин, особливо на танцях у тамтешніх клубах. Не оминуло це й мене. Я ніколи не був любителем танців, відвідував їх із нудьги. Одного разу, коли я зайвий раз переконався, що це пуста й непотрібна мені справа, вийшов із клубу. Майже разом зі мною вийшов незнайомий мені старшина з частини, що базувалася разом з нашою. Не встигли ми перекинутися кількома словами, як із клубу вивалилася ватага піхотинців і відразу ж накинулася на нас із кулаками. Першим нападу підпав старшина, інша частина кинулася до мене. Відступаючи й відмахуючись кулаками, я впав у рівчак. На мене навалилася *«куча мала»*, кожний із її учасників намагався мене вдарити. Тому, хто був безпосередньо на мені, я заблокував руки, верхні, фактично, гемселили його, а не мене. Раптом нападників, як вітром здуло. Коли піднявся, зрозумів чому: під'їхала вантажівка з хлопцями з нашої частини. Йдучи до машини, я рукою пощупав ґулю на маківці голови, на долоні була кров. У кабіні машини сидів офіцер не з нашої частини, але він повідомив замполіту, що когось з його підлеглих побили піхотинці до крові. Наступного дня усіх нас вишикували в дві шеренги, наказали зняти головні убори, і замполіт обійшов усіх, щоб побачити, хто потерпілий, але не виявив, а я змовчав, не сказав.

Збудоване німцями під авіаційну школу теперішнє селище Донське в побутовому відношенні було майже бездоганне: добротні дво-, триповерхові будівлі для людей і для різних служб, налагоджене освітлення й опалення, стадіон і спортзал – усе продумано, усе раціонально, усе

з дотриманням стандартів і норм, та атмосфера явно зсунулася в бік закручування гайок. Командиром ескадрильї став майор із місцевих кадрів, агресивної зовнішності й брутальної поведінки. Головним своїм завданням, очевидно, він вважав наганяти на підлеглих страх, домогтися, щоб його боялися. Дійсно, з його появою всі розбігалися хто куди міг, аби не попадатися йому на очі. Повною протилежністю йому був начальник штабу, підполковник Кузнецов. Говорили, що до цього він працював військово-морським аташе в Італії та США, але через якусь провину був переведений на суто військову службу. Не знаю, так це було чи ні, але Кузнецов як людина був повною протилежністю командира ескадрильї (його прізвище я не запам'ятав), та й решти офіцерів. Він до всіх ставився шанобливо, як тепер кажуть, толерантно, звертаючись, він усім говорив: *«Ви»*, – без натяку на наказ: *«Будьте добрі», «я Вас попрошу», «постарайтеся виконати...»* тощо. То ж не дивно, що ми з бажанням виконували його доручення й навіть навмисно прагнули попадати йому на очі, щоб прислужити йому. До сьогодні мені приємно згадувати цю людину.

Тисяча дев'ятсот сорок дев'ятий рік – мабуть, один із найбільш безбарвних і беззмістовних. Душа знемагала від пісноти й черствості буття, а дух вивітрювався, створюючи змістовий вакуум. Сам я був нездатний знайти те, що склало б для мене певну цінність і стало метою життя, а в моєму оточенні не знайшлося нікого, хто б підказав і спрямував на щось вартісне. Порівняно з попередньою службою досить помітно змінилися й стосунки між товаришами по службі: відбулася певна відстороненість і охолодження стосунків, дехто став зловживати горілкою, алкоголем узагалі, захоплюватися азартними іграми, ходити в *«самоволки»*.

У *«самоволки»* мене завжди тягло, тепер же перебувати в межах гарнізону мені стало зовсім обтяжливо, тому мої виходи ставали в радіусі все більшими. Зокрема, під час одного з походів у Піонерськ, здається, колишній Нойкурен, я познайомився з юною дівчиною, навіть не поцікавившись, скільки їй років. Під час наступних відвідин нам спало на думку сфотографуватися. Фотограф посадив нас так, щоб наша поза виражала найбільшу закоханість і ніжність. Задоволений своїм витвором, фотограф відразу ж помістив фото на вітрину. Оскільки в цьому маленькому рибальському містечку всі знають одне одного, то розлютована мати дівчини відразу ж прибігла, улаштувала фотографу скандал і наказала негайно зняти фото з вітрини. Уже потім я дізнався, що дівчина була восьмикласницею, і дійсно їй було ще ранувато фотографуватися з моряками, обійнявшись. Фото збереглося, і мені приємно дивитися на нього.

Улітку 1949 року на Балтійському флоті було розгорнуто кампанію зі складання норм на значок ГТО (*«Готов к труду и обороне»*). У наш гарнізон приїхало три молоді офіцери, уповноважені провести в нас цей

захід, насамперед, серед військових строкової служби. Першою нормою, яку належало здавати, був біг на 100 метрів. Запускали по 6 чоловік, за кількістю. Бігли майже всі босими, лише дехто в черевиках. У своєму забігу я був першим і, фінішувавши, став одягатися. Офіцери ж про щось жваво заговорили, підізвали мене й запитали, чи можу я ще раз пробігти. Відстань невелика, тож я погодився. Цього разу вони поставили в забіг тих, хто в гарнізоні вважався спортсменами, зокрема футболістів із гарнізонної команди. І цього разу я прибіг першим. Тоді офіцери мені сказали, що я показав результат другого спортивного розряду й запитали, чи до цього я займався легкою атлетикою в секції, бо в манері мого бігу відчувалася школа. Я відповів, що ні.

Бігом після цього я не став займатися, хоча стадіон і був поруч. Проте, знайшовши щось схоже на одягнуті на вісь маленькі коліщата вагонетки, потихеньку став вправлятися на невеличкому майданчику біля горища. Улітку я вже став чемпіоном військово-повітряних сил Балтійського флоту в напівлегкій вазі, а в грудні брав участь у першості флоту в місті Ліепая.

Леонід Сморж на змаганнях з легкої атлетики. Севастополь, Крим. ~1948.
Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Йшли туди в штормову погоду на військовому кораблі й прийшли вночі, коли змагання вже закінчилися. Як виняток, зважаючи на обставини, мені дозволили виступити одному. Довелося без перепочинку зробити всі дев'ять підходів, тому і результат – лише третє місце.

Йшов сьомий рік служби, а вона мені майже нічого не дала, проте забрала роки, в які людина, мужніючи, набирається знань і життєвого досвіду, здобуває спеціальність, а тоді й заводить уже сім'ю. По-справжньому я тоді не задумувався і не зовсім усвідомлював своє становище і своє майбутнє, не знав, на що здібний і чого хочу, адже життя зациклилося на службі й нехитрих обов'язках, на стосунках людей, які, фактично, були на дуже низькому рівні. Десь у глибині душі визрівало й почало турбувати щось темне й невиразне, передчуття чогось неприємного й небажаного. Немовби на підтвердження цього, я одержав від матері листа, в якому вона, зокрема, писала:

Леонід Сморж на спартакіаді Балтійського флоту *(другий ряд у центрі)*. **Ліепая, Балтика. 1949.** Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

«25.11.50 р.

Привіт з Млинів.

Доброго здоров'я, синок! Шлю тобі дорогий привіт і желаю в жизні і роботі! Сповіщаю, що всі живі і здорові, тільки Вова хворіє, три дня голова і жар.

Листа твого получили і гроші 200 рублів...

Спасибі за вніманіє. Ми в цей період без грошей, як ніколи, мала зарплата і кінчається третій місяць, а грошей не получаємо, з боргів не вилазимо. У нас дома під час великих морозів було холодно і повалились комини аж у чотирьох місцях з печі, що в кухні. Зараз у нас положення таке: у грубці не можна топити, дим на хату, а в печі полатала б сама, так воно ні до чого там тулити, тріскається і прийдеться вас всіх прохати, щоб допомогти грошима переробити комини, бо могила це. Треба 500 р. Як потепліє трошки, треба щось робити...»

1

2

3

4

5

▮ 1. Леонід Сморж та Олена Зодорожна під час відпустки. Опішне, Полтавщина. 08.10.1949

▮ 2. Леонід Сморж з братами Олександром *(ліворуч)* та Борисом *(праворуч)*. Опішне, Полтавщина. Жовтень 1949

▮ 3. Леонід Сморж з дівчиною-восьмикласницею. Піонерськ, Балтика. 1950

▮ 4. Леонід Сморж *(ліворуч)* та Едуард Брахт. Калінінград. 1949

▮ 5. Леонід Сморж. Калінінград. Січень 1950

Автори фото невідомі.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікуються вперше

На той час брат Борис після ремісничого училища працював у Києві на І-му авторемонтному заводі, одержував мізерну зарплату й жив у занедбаному гуртожитку впроголодь. У цьому я сам пересвідчився, оскільки мав змогу побачитися з ним, коли ми перебазовувалися на Балтику. Брат Олександр навчався в ремісничому училищі в Зінькові, в умовах не набагато кращих, ніж біля матері. Доводилося йому пішки ходити до неї за відром картоплі, коли вона була. Тепер старшим серед трьох дітей став десятилітній Віталій. Оскільки з дровами нічого не світило, намерзнувшись у нетопленій хаті, він, обмотавши ганчір'ям ноги, поїхав санчатами в мороз по глибокому снігові в ліс по хмиз, так його перестрів лісник, хмиз вивалив у сніг, а саночки розтрощив об дерево. І це зробила людина, яка добре знала нашу сім'ю, її нужденне становище й беззахисність. Я жалкую, що не довелося мені подивитися в очі цієї істоти людської подоби. Очевидно, він був задоволений своїм учинком, адже оберігав соціалістичну власність і проявив класову пильність.

Як завжди, несподівано я одержав відпустку, щоправда, цього разу ранньої весни, зате дуже доречно й своєчасно. Нашвидку зібравшись, я вирушив у дорогу.

В Каунасі мені треба було пересідати на поїзд, що йшов в Україну. Біля кас я звернув увагу на підлітка без речей, легко одягненого, із засмученим обличчям і згорьованими очима. Розговорилися. Виявилося, що його обікрали, і йому тепер ні на що їхати додому. Дав йому двадцять п'ять карбованців. Коли став виходити із зали, відчув якийсь легенький рух з лівого боку. Різко повернувшись, побачив уже немолодого чоловіка, що, поспіхом обігнавши мене, теж виходив, зиркнувши на мене насторожено й боязко. Хтось із людей став говорити, що той намагався залізти до мене в кишеню, але я різко повернувся, і в того нічого не вийшло.

Додому я приїхав у дощ і в сирість. Був квітень, але без сонця й тепла. У хаті неприбрано, холодно й вогко. Через сирість від стелі відпала штукатурка, а піч була зовсім непридатною до використання. Упросив старого діда Арсена – пічника, батька моєї однокласниці Люби Рябокінь – полагодити піч, поштукатурити стелю на кухні. Уже зовсім старий, хворобливий, він за два дні як-небудь налагодив піч, а штукатурити стелю навідріз відмовився: *«Сили вже не ті. Штукатур сам, діло нехитре, я тобі покажу, як це робити»*. Два дні возився я зі стелею, робота не ладилася, руки дерев'яніли від незвичного положення. Після цього вони від кріпатури боліли з тиждень, зате відштукатурена мною стеля тримається донині.

Відпустка пройшла невесело. Від'їжджав з дому з поганим настроєм і з тривогою, з передчуттям негарного.

Виявилося, передчуття мене не підвело. Тільки-но я з'явився в гарнізоні, як перший же зустрічний (ним виявився офіцер з частини, яка базувалася

разом із нашою), поздоровкавшись, сказав, що мене вже демобілізували, а нашу частину розформували й людей уже розіслали в інші підрозділи.

Хоча служба вже давно мені стала осоружною, новина стала для мене, як грім серед ясного неба або сніг на голову. Як би там не було, але тривалий час моє життя котилося усталеними рейками. Я був нагодований, одягнений, узутий, під наглядом, хай і з елементом насильства. І все в один раз рушилося, утворювався соціальний і психологічний вакуум, на мене чекало існування без будь-якого стартового капіталу, матеріального й духовного, без професії й належної освіти. Словом, мене охопив страх перед майбутнім, немовби зненацька опинився перед прірвою. Якби нашу частину не розформували, то під такий настрій я б, мабуть, став проситися на післястрокову службу. Сім років строкової служби! Сім найкращих і найплідніших років коту під хвіст! Мої однокласники, особливо дівчата, за цей час одержали вищу освіту, хлопці – хто став інженером, хто придбав хлібну спеціальність, а куди я подінусь зі своїм незакінченим восьмим класом? Та іншого варіанту не було, і мені терміново довелося влаштовувати свої справи, зокрема розраховуватися за належні мені речі з льотного обмундирування, насамперед з хутра. Досить швидко справившись із усим цим, одержавши проїзні документи й продовольчий атестат на дорогу, відправився на рідну землю, де, окрім матері, мене ніхто не чекав і нікому я не був потрібний.

САМОВИЗНАЧАЮСЯ Й САМОУТВЕРДЖУЮСЯ

Ні об'єктивні обставини й умови, ні суб'єктивні чинники – мої схильності й характер – не дозволяли мені осісти у своєму селі й впрягтися в роботу, яка б задовольняла мою душу й тіло, приносила б матеріальний достаток і не зациклювала б мої інтереси й думки на ньому. Щоб не прирікати себе на довічне, як за кріпацтва, прикріплення до колгоспу, я поспішив одержати паспорт і зговорився з Кімом В'ялим, який демобілізувався з Тихоокеанського флоту, спільно шукати свою долю й влаштовуватися на роботу. Всупереч прізвищу, Кім був дуже жвавий і веселий хлопець, любитель погуляти, випити й поваляти дурня. Одного росту зі мною, невисокий, симпатичний, зі світлими кучерями й синіми очима, він був улюбленцем жіноцтва і мав для цього всі підстави. Після довгих роздумів і ретельних обговорень ми вирішили гайнути в Одесу і вступити на китобійну флотилію *«Слава»*, про яку тоді був широкий розголос. Говорили, що на ній заробляють великі гроші, а заодно можна побачити світ.

В Одесі ми з Кімом прибилися до його далекої родички, що жила на околиці міста в приватному будиночку. Одеса мені не сподобалася: плоска місцевість, обшарпані, припалі пилюкою будинки й спека. Рятуючись від неї, відвідали пляж. Неподалік від нас прилаштувалася угодована й випещена нестара одеситка із 7-8-річним сином. Очі хлопчика зафіксувалися на наших татуюваннях – моєму односюжетному й багатосюжетному Кіма.

«Мама, а что это у них нарисовано?»

«Не смотри на них, это хулиганы», – сердито відповіла одеситка й силою повернула голову хлопчика від нас.

Ми дружно засміялися.

Наступного дня ми відправилися до дирекції антарктичної китобійної флотилії *«Слава»*. Вона розміщувалася в центрі Одеси в шикарній, гарної архітектури будівлі. Біля її входу прочитали оголошення, що набір у флотилію припинився. Оскільки втрачати нам уже не було що, вирішили все ж зайти у відділ кадрів. Вийшли на заступника директора флотилії з кадрів. Величезна кімната з ліпленням на стелі, лакованою підлогою. В її кінці за величезним столом сидів чоловік середнього зросту, ще несивий, з неусміхненим обличчям. Чеканячи крок, ми підійшли до нього й по-військовому

Леонід Сморж та його двоюрідна сетра Людмила *(праворуч)*, **Кім В'ялий та його сестра Лідія** *(ліворуч)*. **Опішне. ~ 1950.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

відрекомендувалися. Обличчя чоловіка осяялося посмішкою, і він майже радісним голосом сказав: «*Беру, ну, как не взять таких молодцов? Кем ты был на службе?*» – запитав він Кіма.

«*Був я і штурманським електриком, і штурвальним*», – відповів Кім.

«*А ты?*» – звернувся він до мене. Я відповів.

«*Ну, у радистов все вакансии заняты. Пойдёш на «Славу II», там ребята ушли в отпуск, место будет*».

Кім на радощах був на сьомому небі, в мене ж на душі був смуток. Гроші, очевидно, справді можна тут заробити, але ж у море флотилія виходить на дев'ять місяців, у порти заходять рідко, на берег не пускають, жодних контактів з людьми інших держав і важка, виснажлива праця в штормових умовах або в тропічну спеку. Про це я вже встиг розпитати заздалегідь, але усвідомлення цього прийшло чомусь саме тепер, коли залишилося лише оформити документи про зарахування. Десь у глибині душі я все-таки плекав надію, якщо не вчитися, то хоча б оволодіти пристойною професією. Про

свої сумніви й можливі альтернативи я сказав Кіму, який альтернатив не мав, і його цілком улаштовувала служба на китобійцеві. А я подався на Донбас, адже в мене була резервна адреса, яку дав мій товариш – стрілець-радист Карпенко, батьки якого жили в одному з містечок *«всесоюзної кочегарки»*. Для того, щоб Донбас і шахтарська праця мені не сподобалися назавжди, мені достатньо було побачити його індустріальний ландшафт, шахти, терикони з їх димовим шлейфом, шахтарів з чорними від вугільної пилюки обличчями – усе це здатне наганяти тільки нудьгу й розпач. Переночувавши й подякувавши господарям, я подався в Полтаву.

У Полтаві єдине місце, де я міг мати притулок, відчувати затишок і тепло, поїсти й поспати, – моя тітка Параска Сисоївна Сілованова, батькова сестра. Вона після років страху й поневіряння з трьома малолітніми дітьми, спочатку під час німецької окупації в Білорусії, а після визволення України – у Полтаві, з величезними труднощами одержала маленьку кімнатку в комунальній квартирі в старому двоповерховому будинку. Жила вона

Товариші Леоніда Сморжа: *(сидять, зліва направо)* **Михайло Рева та його дружина Лідія, Леонід Сморж;** *(стоять, зліва направо)* **Володимир Полівар та його дружина Віра, Катерина та Дмитро Здор. Полтава. 1951.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

у великій нужді й постійній боротьбі за виживання. Відсутність належної освіти й престижної спеціальності, а відповідно, і належного заробітку, привчило тьотю Пашу бути дуже ощадливою. Проте, ставши утриманцем, я не почув від неї жодного слова докору або хоча б натяку на те, що я тут зайвий або заважаю. Її діти – Люда, Ніна й Олег – стали для мене по-справжньому рідними. Тьоті Паші вже давненько немає, а з її дітьми я родичаюсь і тепер.

Полтава 1950 року, не дивлячись на статус обласного центру, переживала не кращі часи й мала непривабливий вигляд, особливо в центрі, який був дуже поруйнований війною. Більшість підприємств дихали на ладан, полтавці мали проблеми і з працевлаштуванням, і з зарплатою, і з харчуванням. Без спеціальності, будь-якого життєвого досвіду, я снував містом, куди вели мене ноги. Якось привели вони мене до обласного будівельного тресту, де художником працював мій одноліток з Опішного Володимир Дичко. Це був невисокий, повнуватий, з обличчям бобра хлопець, досить контактний і товариський. Він закінчив кременчуцьке архітектурно-художнє ремісниче училище альфрельником – художнє розписування стін і стелі, здебільшого орнаментами. Тоді це було дуже

Леонід Сморж зі своєю мамою.
Міські Млини, Полтавщина. 1952. Фото Леоніда Сморжа *(автоспуск).*
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

Леонід Сморж зі спортивним призом – рушницею. Міські Млини, Полтавщина. 1950-ті.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

престижно, й альфрельники добре заробляли. Володя ж більше заробляв тим, що декорував не менш престижні *«килими»* – примітивно виконані сюжети на простирадлах, що призначені висіти над ліжком.

Через Володю Дичка я познайомився з його однокурсниками по навчанню – талановитими ліпниками Володею Поліваром і Михайлом Ревою. Усі троє жили в гуртожитку облбудтресту, і я став інколи ночувати в їхній кімнаті. Оскільки Володя Полівар займався в спортивній секції з гімнастики, а Михайло Рева – боксом, то поступово і я ввійшов у спортивне життя Полтави, на той час – примітивне й убоге – у значенні базового забезпечення та за результатами. Заглянувши знічев'я на стадіон, який на той час був зовсім необладнаним, а спортивне життя на ньому мало в собі ознаки завмирання, я став спостерігати за тренуванням з легкої атлетики, які вів молодий, красивий, високий, зі світлими кучерями чоловік із двома дівчатами й хлопцем. Поступово розговорилися. Виявилося, що його звати Юрою, і він мій ровесник. Він запросив мене на тренування, бо йому ні з кого було вибирати, а відробляти посаду треба було. Я став, хоча й нерегулярно, відвідувати стадіон, а Юрій одного разу залучив мене до якихось місцевих тренувальних змагань, поставив у забіг на 200 метрів, де мене обігнав зовсім молодий хлопець. Це був вісімнадцятилітній Леонід Бартеньєв – майбутній чемпіон СРСР зі спринту й один із провідних спринтерів Європи, на той час він уже був чемпіоном області. Упродовж літа мені довелося брати участь у кількох легкоатлетичних змаганнях, у тому числі міжобласних і республіканських, де я завойовував цілком пристойні місця. До речі, брав участь у змаганнях з бігу на сто метрів, які вперше в Україні проводилися

зимою 1951 року на республіканському стадіоні, тоді імені Микити Хрущова, по утрамбованому сніговому покриву, і замкнув десятку учасників.

Участь у легкоатлетичних змаганнях сприяла тому, що мені запропонували бути інструктором-тренером з легкої атлетики в товаристві «*Трудові резерви*», що охоплювало ремісничі училища, а існувало тільки на папері. Основне моє завдання було готувати до здачі нормативів на значок «*Готовий до праці й оборони*», але без бази, без досвіду, нарешті, без людей, я нічого не міг, та й не здатний був зробити. Невдачею закінчилася й спроба використати мене як комсорга облбудтресту. Я був нездатний мати справу з контингентом, що складався переважно із жіноцтва, що з дихаючого на ладан «*знечоловіченого*» села кинулося в місто, сподіваючись на заробіток, любов, одруження. Оскільки й у комсомольських справах я був цілковитим невігласом (я вже про це згадував, коли кілька днів побув комсоргом батальйону), то після двох-трьох обов'язкових для мене відвідувань жіночих гуртожитків, я склав із себе обов'язки комсорга. Але мене на цій посаді офіційно не оформили й заробітної плати я не одержав жодної копійки, тому совість моя була й залишається чистою.

Розуміючи, що пора визначитися з роботою й професією, вирішив біля своїх товаришів-ліпників Полівара й Реви оволодіти цією професією, і став проводити свій час уже безпосередньо на будівництві. Праця з гіпсом, клеєм, бруд, матюки не імпонували мені. Я відчував, що все це не для мене. До того ж, і цього разу я офіційно не оформився й заробітну плату не одержував. Жив за рахунок того, що інколи нагодує тітка, інколи пощастить на випадковий заробіток. Часом моїм денним раціоном була півлітрова пляшка знежиреного перекислого кефіру й сто грамів найдешевших пряників, що пахли цвіллю. Час від часу я навідувався в Міські Млини до матері, але не затримувався, бо й там була перманентна нужда й голод. Важко сказати, чим би це закінчилося, якби одного разу, йдучи центральною вулицею, не почув знайомий брязкіт штанги, що лунав із напівпідвального приміщення. З цікавості зайшов. З'ясувалося, що йдуть міські змагання зі штанги. Саме змагалися менші вагові категорії. Учасників було небагато, усі вони показували жалюгідні результати, та й сама організація змагань була примітивною. Ця обставина в цьому випадку зіграла позитивну роль. Рівень учасників запалив мене бажанням спробувати й собі, про що я сказав керівнику змагань. Той без зайвих розпитувань дозволив, і я, нашвидку роздягнувшись, як був, у звичайних трусах, майці і черевиках, включився в змагання і виграв їх у своїй ваговій категорії, заодно встановивши рекорд міста у вижиманні. Керівник змагань відразу ж узяв мене на замітку, а через кілька днів, підготувавши на короткочасному зборі, мене повезли в Кременчук на обласні змагання з гирьового спорту й штанги, які носили тоді назву «*Змагання сільських силачів*».

Змагання складалися з двох компонентів: гирі й штанга. Не дивлячись на назву, справжніх селян-землеробів фактично не було: або вчителі, службовці із сільської місцевості, або ті, хто ще не *«засвітився»* у великому спорті й обзавівся відповідними довідками про свою належність до сільських мешканців. Таку довідку мені дали і в нашому рідному колгоспі. Обласне змагання сільський силачів я виграв без особливого напруження. Підгодувавши впродовж двадцяти днів, мене повезли в Київ на першість України, яку я також виборов. До речі, тоді перше місце командою виграла Полтавська область. Оскільки це було перше змагання такого роду, то йому було приділено велику увагу і з боку адміністративних органів, і з боку преси, кінодокументалістів.

Після закінчення змагань до мене в роздягальню підійшов невисокий чоловік (виявилося, секретар змагань) з аркушем чистого паперу й сказав, щоб я написав заяву на ім'я директора Київського інституту фізкультури про прийом на спеціальне відділення Школи тренерів. На мої слова, що я маю всього вісім класів, давно все забув, він не звернув уваги і, продиктувавши заяву, склав її учетверо й поклав у внутрішню кишеню свого піджака. Обличчя цього чоловіка я не запам'ятав того разу, а про написану мною заяву я невдовзі зовсім забув, тим більше, що потрапив у смугу слави: мене показували в кіножурналах, друкували фото в газетах і писали в репортажах. Я вже не кажу про своє рідне село й Опішне, де мене на той час як бравого моряка знало, можна сказати, багато, майже всі, особливо молодь. У Полтаві я став досить відомим персонажем, зі мною віталося багато людей, про яких я нічого не знав і не був знайомий.

Уже в червні, приїхавши з дому в Полтаву, я знову вештався містом, так і не визначившись зі спеціальністю й роботою. Так само тітка надавала мені притулок у своїй маленькій квартирі й підгодовувала, чим Бог пошле.

На той час я захопився малюванням і став присвячувати йому весь час, точніше – копіюванням картин відомих художників із репродукцій.

А почалося це так. Володя Дичко, відповідно до посади й обов'язків, малював плакати, оголошення, гасла. За це він отримував певну зарплату, звичайно, невелику. Підробляв він, малюючи модні серед мешканок гуртожитків так звані *«килими»* на клейонках або простирадлах сільської тематики: лебеді на озері, що оточене казковим парком, в якому альтанки з дамою або ще щось, а також копіював популярні картини відомих художників, близьких до народного духу. Дефіциту в замовниках у Володі не було, швидше навпаки: він був буквально засипаний замовленнями, і замовники, точніше замовниці, час від часу заходили в його майстерню, питаючи про долю замовлення. Маестро переконував відвідувачку не турбуватися, говорив, що простирадло, яке вона виділила на килим (картину), вже заґрунтоване, ґрунт визріває і, коли визріє до кондиції,

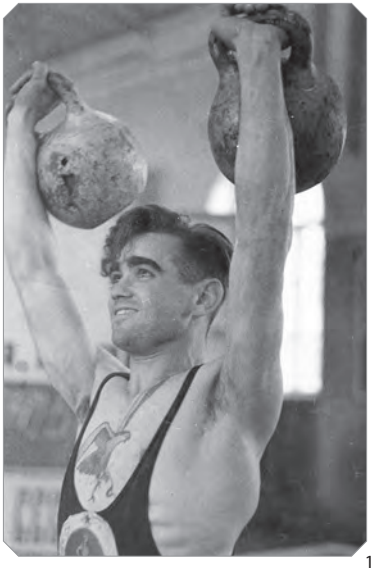

1

2

1. Леонід Сморж на фіналі республіканських змагань з важкої атлетики
2. Переможець Леонід Сморж на Першості України серед сільських важкоатлетів
3. Леонід Сморж *(ліворуч)* **у складі збірної Полтавської області з важкої атлетики, що виборола І місце серед сільських спортсменів України.**
Київ. 1951. Автори фото невідомі.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше

3

відразу ж візьметься за неї. Насправді ж воно валялося й пріло в кутку серед десятків інших матеріалів для майбутніх *«шедеврів»*, більшості з яких не судилося бути здійсненими.

Від нічого робити, я годинами просиджував біля Володі, спостерігаючи, як і що він робить, і в глибині душі визрівало бажання спробувати й собі щось намалювати. Одного ранку, коли ми опинилися вдвох у майстерні, і він став лаштуватися, щоб скопіювати картину Віктора Васнецова *«Іван Царевич на Сірому Вовкові»* на сухій штукатурці (тонкий шар гіпсу, взятий з обох боків у картон), я не витримав і попросив дати мені можливість спробувати самому. Володя охоче погодився, виділив мені шмат сухої штукатурки розміром 60х50 см, дав дві щіточки, скло, на яке видавив фарби, а сам почав працювати. Малювали один і той же сюжет, і я намагався йти у Володі в *«кільватері»*, тобто повторювати те, що робить він. Так само розбив шмат штукатурки на квадрати, так само переніс контури картини на неї, далі я так захопився, що вже не звертав на партнера ніякої уваги. В обід стали одна за одною заходити до Володі жінки, питаючи про долю своїх замовлень, заодно заглядаючи, що ми малюємо. Одна із них голосно сказала: *«А в нього краще!»* До кінця робочого дня таких реплік було кілька. Володя свою картину за цей час закінчив, а в мене вона була готова наполовину. Коли прозвучала остання похвала від відвідувачки майстерні, тільки-но вона вийшла, *«маестро»* буквально вибухнув гнівом: *«Ти мене обдурив! Ти мене обдурив! Ти мене обдурив!»* – сердито репетував Володимир, увесь почервонівши від гніву, вирячивши очі й бризкаючи слиною. У цю мить він особливо разюче став схожим на розлюченого бобра.

Я запитав, у чому я його обдурив і чим викликаний його гнів.

«Ти мене обдурив! Ти вчився малювати. Ти мене обдурив!» – продовжував він у гніві кипіти. Ніякі завіряння, що я ніколи навіть не тримав у руках малярської щіточки, не те що малював, не справили ніякого враження. З одного боку, мені було неприємно, що мені не вірять, а з іншого – було приємно, бо визнавалося, що в мене щось виходить. Другого дня я закінчив свого *«Івана-Царевича»*, але віднині доступ у *«художню майстерню»* був для мене закритим. Але я вже був заражений малюванням, одержимий ним і відтоді весь свій час витрачав на копіювання картин, турботи про фарби, матеріал, рами. Усю материну хату обвішав своїми картинами, весь свій час марнуючи за малюванням, заразивши цим і свого меншого брата Віталія, якому на той час було одинадцять років. Малював на квартирі тітки в Полтаві, малював і в себе в селі.

Під час одного з відвідувань Полтави, у самому її центрі, мене покликали на прізвище. Це був завідувач навчального відділу Обласного комітету зі спорту. Вирячивши очі, він аж захлинався від крику, лаючи мене за те, що мене викликають на вступні іспити в Київський інститут фізкультури, де вже

давно вони йдуть. Комітет зі спорту за мою неявку *«знімав із нього стружку»*, так що я повинен їхати негайно.

На роздуми в мене часу не було, тому я, запхавши в одну кишеню штанів із вибіленого полотна рушничок, а в другий – збережену двадцятку, рушив на вокзал. Проникнувши без квитка у вагон із загальними місцями, причаївся на самій верхній полиці, але мене невдовзі, під час перевірки, було викрито. На мою досаду, на нижній полці сидів брат мого вчителя – Василя Грекова – Антон, також учитель. Та все обійшлося, і серпневого ранку я прибув у Київ.

Андрія Миколайовича Горбунова, тобто того чолов'ягу, що майже силоміць примусив мене написати заяву до вступу, я знайшов досить швидко. Не встиг він висловити своє незадоволення моєю несвоєчасною явкою на вступні іспити, як я став йому казати, що, мовляв, які там можуть бути екзамени, якщо я з 1941 року не тримав жодного підручника в руках і нічого не знаю. На що той відповів, що візьме для мене в бібліотеці потрібні підручники, і завтра я повинен здавати іспит з математики,

Леонід Сморж (лежить) **з однокурсниками на Трухановому острові відзначають зарахування до Київського інституту фізкультури. Київ. Вересень 1951.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

а післязавтра – російську мову й літературу. Поки що ж я повинен поселитися у фехтувальному залі, де вже живуть інші абітурієнти. Їх було не менше двадцяти. Лягаючи спати, я повісив свої штанці з двадцяткою в кишені на бильце ліжка. Вранці в них її вже не було. Я обвів поглядом зал і зупинив свої очі на одному височенькому білявому юнакові, що саме застеляв своє ліжко, і сам собі сказав: *«Оцей украв»*. Надалі, десь через рік, коли довелося жити в гуртожитку в одній кімнаті, де було десять чоловік, стали зникати гроші й речі. Цей хлопець попався на крадіжці й уник самосуду та виключення з інституту тільки завдяки тому, що деякий час був *«у бігах»*, а згодом його старша сестра, ридаючи, благала нас вибачити його як сироту, в якого це навчання – єдина можливість вийти в люди. Вибачили...

Здавати математику я відправився з Андрієм Миколайовичем, який був куратором спецвідділення Школи тренерів. Актовий зал, у який він мене привів, був зовсім пустим, лише на сцені за великим столом сидів невисокий, старий, інтелігентний дідусь і мляво дивився в наш бік. Мій провожатий сів у центр залу, на крайньому місці біля центрального проходу, а мені сказав: *«Іди, він тобі дасть питання»*. Старий дав мені одне запитання з геометрії, а друге – з алгебри. Дав, очевидно, те, що було найлегшим. З геометрії – теорему про рівнобедрені трикутники, а що з алгебри – не пам'ятаю. Повертаюсь із записаними питаннями до свого покровителя, він їх переписує собі на папірець, піднімається й виходить із залу. Залишаємося ми вдвох: старий непорушно сидить за столом, я – посеред залу, хвилююся, очікуючи, коли мені принесуть відповіді на задані питання. Хвилин через тридцять приходить Андрій Миколайович і з сумом говорить: *«Ніхто не може вирішити. Іди відповідай...» «Якщо люди з вищою освітою не в змозі вирішити, то я й поготів не вирішу»*, – подумав. І бадьоро попрямував на сцену. Поруч зі столом екзаменатора стояли дві чорні грифельні дошки, на одній із них я швиденько намалював два трикутники, означив їхні кути буквами *«А»*, *«В»*, *«С»* і, повернувшись обличчям до екзаменатора, сказав: *«А більше, Миколо Пилиповичу, я нічого не знаю». – «Ну, как же, товарищ Сморж, Вы не знаете, надо же знать». – «Звідки ж мені знати, Миколо Пилиповичу, якщо я вже десять років не вчився, а в п'ятнадцять з половиною років воював рядовим у піхоті....» – «Математику надо знать, товарищ Сморж... Я вам поставлю четыре, но Вы потом подтяните...» – «Постараюсь підтягтися. Дякую»*.

«Ну, як, все в порядку? – швидше для годиться запитав Андрій Миколайович, бо, як я згодом зрозумів, сама поява моя в супроводі начальника відділення гарантувала позитивну оцінку. – *Ну, а завтра іди здавати російську мову й літературу»*.

Цього разу мене відпустили в *«автономне плавання»*, проте в мене за поясом штанів під сорочкою був підручник з російської мови.

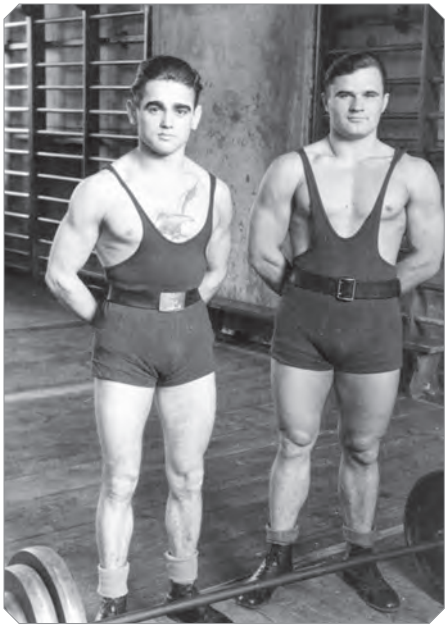

Леонід Сморж та Микола Савінов на тренуванні. Полтава. 1951.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

З неприємним холодком у грудях іду порожнім коридором, шукаючи потрібну аудиторію. На мене буквально накотилася ватага добрих молодців на чолі з дебелим високим чолов'ягою, і ми всі разом увалилися у велику аудиторію. За столом сиділа вже немолода, але респектабельна дама в сивих локонах і в окулярах, досить ошатна – класичний тип міської вчительки. Чолов'яга з порога громовладно заявив: *«Скорее принимайте у нас экзамен, нас ждет в Жулянах самолет, а завтра утром у нас игра в Риге з «Даугавой»*.

«Ах-ах-ах! – сплеснувши в долоні заголосила дама-екзаменатор. – *Какая мне выпала честь: принимать экзамен в самих игроков «Динамо»! Ах!*

Леонід Сморж на демонстрації. Київ. 07.11.1951.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Ах! Ах! Вы кем играете?» – звернулася вона до першого гравця, що стояв біля тренера (це був, як згодом з'ясувалося, Михайло Коман). – *«В центре нападения...» – «Ах! Ах! Ах! Пять... А вы?» – «В защите...» – «Ах! Ах! Ах! Пять...»*

Футболісти, одержавши оцінки, виходили. Нарешті черга дійшла до мене. Я простодушно сказав, що я не футболіст і не гравець *«Динамо»*. Дама посерйознішала, милостива посмішка зійшла з її обличчя, і воно набрало виразу неупередженого судді:

«Тогда записывайте вопросы», – сказала вона.

Я записав. Одне питання було із синтаксису, друге – вірш Михайла Лермонтова *«Смерть поэта»*. Питання з граматики, доки вчителька щось собі читала, я списав із видраного з підручника листка, і вона поблажливо вислухала мою відповідь без зауважень. З лермонтовського ж вірша я зі шкільного часу запам'ятав тільки перший куплет. Набравши в груди побільше повітря, я бадьоро продекламував його. На останньому рядку куплету: *«Поникнул гордой головой...»* – екзаменатор сказала: *«Хватит. Четыре...»*

Спецвідділення Школи тренерів Інституту фізкультури було відкрите для спортсменів, які вже мали певні спортивні досягнення, але, через ті чи інші обставини не мали належної освіти. Після закінчення вони могли працювати за фахом або продовжувати навчання для одержання вищої освіти. Контингент був дуже строкатий і за віком, і за знаннями, і за спортивними досягненнями. Поруч із вісімнадцятилітніми були й ті, що вже мали сім'ю, або, як я, відслужили на різних посадах і в різних званнях військову службу. Були різних рівнів і товариств чемпіони, призери, майстри і заслужені майстри спорту, хлопці й дівчата, чоловіки й жінки. Можна з упевненістю сказати, що своє призначення спецвідділення виконало, для декого воно стало єдиною можливістю одержати хоч якусь освіту й спеціальність, а часом стало щаблем і для подальшого сходження, наприклад, для мене.

Якщо в спортивному відношенні інфізкульт загалом був зібранням, так би мовити, цвіту українського й союзного спорту, то в інтелектуальному відношенні цей вуз похвалитися не міг: знання для переважної більшості давалися нелегко, а вирішальними в одержанні оцінок були спортивні результати. Це положення не підлягає спростуванню, настільки воно очевидне. Винятки зустрічалися нечасто. На цьому фоні я досить швидко вписався в навчальний процес і поступово вийшов без особливого напруження у відмінники, а відповідно, став одержувати підвищену стипендію. Спортивні ж успіхи були набагато скромніші. Жити й тренуватися зі штангою – величезне навантаження на одну стипендію, що не могло дати бажаних результатів. Можна тільки дивуватися, як міг усе це переносити мій організм і який запас міцності йому було дано від народження.

У такому ж або подібному становищі був не один я, тому коли запаси харчів вичерпувалися, у кімнаті гуртожитку, де мешкало майже 12 чоловік, оголошувався збір продуктів для приготування колективного супу: в нього йшло все без розбору, що було ще їстівного, включаючи крупи, овочі, сухарі тощо. З жартами, сміхом усе це миттєво поїдалось, і ніхто себе не відчував нещасним і знедоленим.

Спорт, на противагу фізкультурі, – надзвичайно важка, клопітка, виснажлива справа, яка вимагає наявності певних закладених у фізіології-психології людини здібностей, умов для їх реалізації, забезпечення певного комплексу потреб, повної віддачі всього себе поставленій меті на шкоду іншим проявам своєї життєдіяльності, сили волі й особливого характеру, нервової системи з домінуванням збуджуючих чи гальмівних процесів. Володіючи досить сильним характером і волею, я перед відповідальними змаганнями все ж або погано спав, або проводив майже безсонні ночі. Так трапилося на всесоюзних змаганнях 1951 року в Мінську, а 1952 року – в Новочеркаську, де був готовий і мав усі підстави зайняти призове місце. Щоправда, команда України в Новочеркаську зайняла перше місце, стала чемпіоном СРСР, що причинило скандал, який підняв представник ЦК КПРС після оголошення результатів змагань. Випадково я власними вухами почув, зайшовши за своїми речами з чорного ходу, як у кімнаті секретаріату змагань лаяли всіх, прямо чи опосередковано причетних до організації і проведення змагань, включаючи й Ростовський обком партії: як могли допустити, щоб провідна республіка, Російська Федерація, програла такі змагання. На той час мене це дуже здивувало: я тоді не знав, що спорт – це ще й політика, часом – велика політика.

Між іншим, у Новочеркаську особливо ретельно й прискіпливо працювала мандатна комісія, яку очолювала жінка – представниця ЦК КПРС, що перевіряла належність необхідних для участі в таких змаганнях документів. За правилами, певний відсоток учасників повинен був бути з працівників колгоспу. Такими за документами в команді, зокрема, були житель Борзни – важковаговик із грубим неусміхненим обличчям Гомон, і я – півлегковаговик. Українську команду мандатній комісії представляв її головний тренер, заслужений майстер спорту, багаторазовий чемпіон СРСР і рекорсмен світу Григорій Володимирович Попов – на той час невисокий, кругленький, лисуватий чоловік, схильний до гумору й жартів. Першими ж у просторий кабінет, де сиділа за великим столом мандатна комісія, він завів *«колгоспників»* – Гомона й мене. Представниця ЦК КПРС, гортаючи *«Книжку колгоспника»* Гомона, який насправді був шевцем у м. Борзна, прокурорським тоном запитала: *«Так чем вы занимались в первой половине марта?»*

1

2

▮ 1. Леонід Сморж, О. Васильєв, М. Сікорський святкують Першотравень. Київ. 1952
▮ 2. Леонід Сморж *(угорі)* з товаришами у дворі гуртожитку на Великій Китаївській. Київ. Травень 1952
▮ 3. Леонід Сморж *(стоїть другий ліворуч)* серед учасників танцювальної групи самодіяльності Київського інституту фізкультури. Київ. 1952

Автори фото невідомі. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше*

3

«Гній возив...» – неголосно, сором'язливо відвертаючи обличчя вбік, сказав Гомон.

«Что-что вы делали?» – нерозчувши відповіді, перепитала партійна начальниця.

Гомон подумав, що для такої високоповажної дами з Москви слово «гній» незнайоме, цього разу громовим голосом гаркнув: *«Гімно возив!»*

Григорій Попов, давлячись сміхом, вискочив у коридор і вже там дав волю сміху. Дама ж поспіхом відклала *«Книжку колгоспника»* Гомона на знак того, що він пройшов мандатну комісію.

Колоритною фігурою в прямому й переносному значенні був інший важковаговик у нашій команді – Іван Семенович Круц. Колишній цирковий борець і силач, він зберіг свої артистичні звички й манеру поведінки, демонструючи їх навіть там, де вони були недоречні.

Маючи зріст десь близько 175 см, він важив 165 кілограмів. У його незугарній фігурі не було й натяку, що він спортсмен, бодай людина, що здатна нормально функціонувати. Голова – редька хвостом угору, як у гоголівського Івана Никифоровича, яка переходить у шию, обсягом близько шістдесяти сантиметрів. Туловище складається зі здоровенного пуза, ноги – на зразок лійки, у верхній частині до дев'яносто сантиметрів. За цієї ваги і незугарної комплекції він робив стійки на руках, ходив на них, демонстрував роботу різних м'язів і навіть робив сальто. Коли ми потрапили в Жовтневу лікарню Києва через лишай, виявлений у борців, що проживали в тому ж готелі, що й ми, нас для дезинфекції розділи догола в присутності досить чисельного жіночого персоналу, і ми, молодь, відчуваючи великий дискомфорт, рятувалися від сорому під душем. Іван Семенович же, навпаки, настільки збадьорився і сяяв, що став перед медичним жіноцтвом демонструвати все, що на цей час він міг, викликаючи захоплене здивування і регіт цілого натовпу жінок, що збіглися на таке видовище з усієї лікарні.

Коли нас привезли автобусом поселяти в готель стадіону імені Микити Хрущова, то ми, молодь, мерщій кинулися в призначені нам номери займати кращі місця й ліжка. Іван Семенович, звичайно ж, відстав від нас, і йому єдиному дісталося одинарне ліжко, решті – полуторні. Він аж обличчям потемнів і сидів на ліжку, не знімаючи лопухоподібну шляпу – уособлення образи й горя. Похмикуючи, став спочатку тихим голосом, потім усе голосніше виражати своє незадоволення й образу. Говорив, що це – неподобство, таке ліжко йому не підходить, бо воно не витримає його ваги (хоча ліжка були розраховані на будь-яку вагу людини), що він не стане на ньому спати, бо це для нього небезпечно і т. д. Як своєму сусіду по ліжку, я співчутливо піддакував йому, і він від моєї підтримки розпалювався все більше й більше, аж доки не перейшов майже на вереск (у нього взагалі був не відповідний його розмірам тонкий голос). Прибіг адміністратор,

став з'ясовувати причину незадоволення. Іван Семенович виклав свою претензію вже майже фістулою і ні на які аргументи адміністратора не погоджувався. Тоді той вибіг із кімнати і через хвилини дві з'явився в числі почту директора. Коли той став говорити про невиправдані претензії Івана Семеновича, що міцність ліжка гарантована, той відразу ж плюхнувся в ліжко. Воно прогнулося майже до підлоги, а його бильця майже зійшлися. Люди з директорського почту схопили ліжко й вибігли з ним геть, а за ними вийшла з кімнати решта. Через кілька хвилин було принесено бажане Іваном Семеновичем півтораспальне ліжко.

Задоволено посміхаючись, майже щасливий, Іван Семенович, сидячи вже на бажаному ліжку, довірливим тоном став мені говорити: *«Знаєш, це один із циркових секретів. У молодості, коли ще був неп, ми з моїм другом, чемпіоном Росії, частенько бували в ресторанах. Біля них в очікуванні клієнтів завжди юрбилися возії: тоді таксі не було. Так ми з другом добре посидимо в ресторані, вийдемо і кличемо возія. Під'їжджає та, побачивши таких здорованів, каже: «Е, я вас за три карбованці не повезу. Платіть п'ять». Ми з другом переморгуємося, кажемо йому: «Що ж, вези за п'ять». Я заходжу з одного боку і ставлю ногу на крило брички, щоб її урівноважити (тоді я ще був струнким і фігурним, важив усього лише 115 кілограмів), а друг – більше ста тридцяти. Він ставить ногу на крило брички з другого боку, і ми одночасно гуцаємось у бричку: ресори тільки «хрусь», зламалися, а возій у розпачі лається, ледве не плаче, а нам хоч би що, кличемо іншого возія»*.

Користолюбний, скупий, Іван Семенович тримався відособлено саме через ці риси характеру, а не через вік. У всьому він бачив тільки користь, вигоду, гроші, нічого не робив задарма. У шахи і в шашки грав *«на інтерес»*, навіть у випадку, якщо закладався в тому, щоб принести графин води із сусідньої кімнати. До речі, він випивав велечезну кількість води, ту ж її кількість виділяло і його тіло: воно завжди аж струменіло потом. У їдальні він випивав десяток склянок компоту і брав у готель із собою ящик лимонаду, який у той же день реалізовував. І апетит був у нього вражаючий. Він сідав за столик один і весь столик заставляв посудом із найдешевшою за ціною їжею, зокрема варениками з картоплею, і спустошував їх миттєво, не пережовуючи, за зразком гоголівського Пацюка, тільки в незрівнянно більш швидкому темпі: здавалося, їжа не затримувалася в його роті, а прямо вкидалася в його безрозмірний шлунок. На їжу нам видавали вартісні на той час талони. Івану Семеновичу видали подвійний, але він виканючив ще півталона. Економлячи на дешевій їжі, він за збережені талони отримував гроші, на які купував подарунки своїй юній дружині Оксані. Вигравши в Новочеркаську першість Радянського Союзу, він у числі призів отримав дорожно-гоночний велосипед, на якому в день від'їзду їхав на вокзал у старій пожмаканій вицвілій шляпі, безрозмірному зношеному плащі,

новому синьому шерстяному спортивному костюмі з гербом України на грудях, обвішаний різного габариту коробками з подарунками для своєї любої дружини, викликаючи подив у зустрічних.

Школа тренерів мала свій гуртожиток на Сталінці, по вулиці Велика Китаївська. Це була досить стара дерев'яна двоповерхова споруда, колишня синагога, переобладнана в житло. Населяли гуртожиток винятково чоловіки, переважно представники важкої атлетики – штангісти, борці, боксери. Зрозуміло, що місцеві любителі бійок і пограбувань не ризикували зачіпати мешканців цієї «*воронячої слобідки*». Самі жителі, через молодість і здоров'я, охоче йшли на різні розіграші й пригоди, щоправда, некримінального характеру. Наприклад, приходить хтось пізно з побачення, світло не включається, ліжка на своєму місці немає – воно виявляється підвішеним під стелею, або ж воно розвалюється, як тільки гуляка на нього приліг. Влаштовувалися різні сюрпризи й пастки, часом досить неприємні, наприклад, обливання водою. За допомогою системи з ниток підвішувалася велика кастрюля з водою. Щоб вона вилилася на голову тому, хто входить у кімнату, достатньо зачепити ногою нитку, протягнуту вище порога сантиметрів на десять. Такий жарт міг мати й небажані наслідки. Так, одного сонячного ранку, коли ми ще були в ліжках, до нас у кімнату завітав начальник курсу М. Вакуленко. У нас з ним склалися добрі, майже дружні стосунки, тому він, заходячи, радісним голосом вигукнув: «*Здорово, ребятки!*» – і тут же йому на голову вилилася відерна кастрюля води. Люто вигукнувши: «*Ну, підождіть, я вам покажу!*», він кинувся геть. Зрозуміло, він пересердився і згодом нічим не видав, що пам'ятає цю пригоду.

Таких жартів і сюрпризів було багато, але про один із них я все ж розповім.

Це було вже на другому курсі. Ми, штангісти, жили у великій кімнаті на другому поверсі. З нами жив і один легкоатлет-спринтер із Самбора Сікорський. Рвучкий у рухах, серйозний, небагатослівний, не схильний до розваг, не гуляка. Та весною, на другому курсі, з ним відбулися помітні зміни. Він став веселим, говірким, почав приходити пізно: все вказувало на те, що він закоханий. Одного дня прийшли посилки з дому півважковаговику Федору Безсмертному – запорізькому козакові, і Сікорському. Був вечір, і Федя за столом став показувати мені, як із сирого яйця видувається його вміст, натомість набирається вода, при цьому зберігається вигляд нормального яйця. Тоді мені прийшла дурна ідея: підкласти кілька таких яєць у посилку Сікорського й подивитися, що з цього вийде, коли той прийде з побачення і за звичкою стане смажити картоплю з яєчнею. Ми з Федором приготували для цього з півдесятка яєць. Усі мешканці кімнати стали чекати приходу Сікорського: хто в ліжку, хто внизу надворі навпроти вікна, що було в кухні й слугувало як екран телевізора. Нарешті Сікорський

з'явився, веселий, збуджений. Тут же швиденько начистив картоплі і, наспівуючи, став її смажити. Підсмаживши картоплю, Сікорський відгорнув її на один бік сковороди, взяв із ящика яйце і театральним жестом розбив його над сковородою: вона пшикнула клубком пари, а Сікорський ошаленіло закляк над плитою, тримаючи в кожній руці половинки шкаралупи від яйця, понюхав кожну з них. Повагавшись, він узяв друге яйце. Цього разу вже без викрутасів розбив його – воно так само пшикнуло парою. Ми поспішили нагору до своїх ліжок, слідом заскочив розлючений Сікорський, матюкаючи усіх присутніх, які з невинними обличчями лежали у своїх ліжках, а дехто навіть удавано хропів.

Ще один із дурних жартів: телефонували в психіатричну лікарню й говорили, що треба забрати буйнохворого, з яким можна справитись тільки тоді, коли він спить, бо здоровенний дядько – борець, тому слід прислати санітарів поміцніше, щоб могли з ним упоратися. «*Хворий*», до якого викликали швидку з психіатричної лікарні, дійсно був борцем важкої ваги й полюбляв спати. Справді, коли приїхали з психлікарні за ним, він спав. Тоді санітари без зайвих слів схопили його і стали натягувати гальмівну сорочку. Він, зрозуміло, чинив шалений опір, що спричинило гучний гамір. Винуватців виклику так і не виявили…

На заняття й загалом їздили без квитків, з приводу чого траплялися скандали й сутички з контролерами. Одного разу під час перевірки відбулася бійка, під час якої було розбито скло у дверях вагону тролейбуса. Оскільки це сталося в районі тролейбусного депо, а в тролейбусі була група

Леонід Сморж у кімнаті гуртожитку на Великій Китаївській. Київ. Зима 1953. Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

його працівників, то вони кинулися затримувати винуватців. Затримали мене, хоча до скла я був непричетний. Мене протримали в диспетчерській півгодини, без будь-якого з'ясування відпустили.

Зі мною в кімнаті жив і мій однокурсник Яша Шкабарня – на той час одружений, рудуватий, скулистий легковаговик. Коли відправлявся на базар, зазвичай з невеликими коштами, він налаштовувався на тих, хто торгував продуктами, як на ворогів. Очі його горіли ненавистю, жовна люто грали під шкірою, а голос – явно агресивний. *«По чому оці твої овечі бібки?»* – люто запитував власницю картоплі, дешевшої за більшу й сортову. *«Що ти просиш за ці підметки?»* – сердито тицяв пальцем на нетовсте сало. На слова ображеної господарки, що це не підметки, а сало, він вигукував: *«Яке це сало? Хіба сало буває таким? Це підметки, а не сало…»* – і йшов далі, наділяючи товар наступних продавців неприємними для них епітетами.

Інший співмешканець і однокурсник, важкоатлет напівсередньої ваги, житомирець Боря Коренман до нестями любив співати, переважно оперні арії, мав для цього слух, а от з горлом у нього був непорядок – воно швидко захрипало. На його рулади з оперних арій ніхто не скаржився. Сам же Боря після закінчення навчання подякував усім нам, своїм товаришам

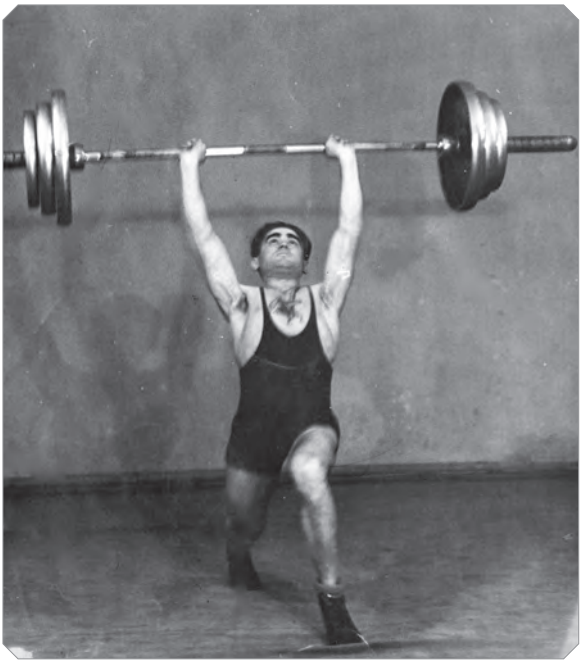

Леонід Сморж виконує вправи зі штангою. Луцьк. Березень 1953. Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

по навчанню і співмешканцям, за те, що ми не піддалися ініційованій Москвою антисемітській кампанії, приводом до якої була штучно сфабрикована, з благословення Берії, на догоду Сталіну, так звана *«справа лікарів»*, і ні в чому не змінили своє добре ставлення до нього.

Інститут фізкультури, разом зі Школою тренерів і спецвідділенням, – не ті осередки, де буяло інтелектуальне життя й орієнтувалися на найвищі неперехідні духовно-культурні цінності. Положення *«в здоровому тілі – здоровий дух»* можна прийняти з певними застереженнями й конкретно. Високі фізичні кондиції цілком уживаються з духовною убогістю й аморальністю, як і навпаки – фізична недосконалість і нездоров'я нерідко супроводжуються високою духовністю й душевністю, інтелектом і гуманізмом. Важливим тут є те, що характерна, особливо для молоді, життєва енергія, зокрема сексуальна, завдяки спорту сублімується, переводиться із дикої й некерованої в окультурену й керовану. В повноцінному здоровому організмі людини, яка виховувалася й живе в нормальному середовищі, менше можливостей зародитися чомусь аморальному й асоціальному, *«крамольному»* з погляду влади й владних закладів. Тож за час дворічного перебування в цьому навчальному закладі я не зіткнувся з жодним виявом опору щодо існуючого ладу, політики, офіційної моралі. Але це зовсім не означає, що насправді була повна однодумність, усі однаковою мірою були лояльні до існуючого ладу або аполітичні.

Це підтвердили й події, пов'язані зі смертю Сталіна.

На початок березня 1953 року було призначено республіканські змагання зі штанги в Луцьку. Там нас застало повідомлення про тяжкий стан Сталіна, який несподіванно захворів. Інформація про це безперервно транслювалася по радіо, біля репродукторів збиралися люди в очікуванні новин. Напередодні мого виступу на змаганнях по радіо передали урядове повідомлення про смерть Сталіна. Нам, учасникам змагань, було сказано, що вищі партійні органи змагання відміняють. Увечері в ресторані, з'ясувавши з двома хлопцями-штангістами, що наша оцінка Сталіна збігається (прізвищ я не запам'ятав), підняли келихи за смерть тирана. Коли ж дозволили проводити змагання, мій виступ призначили на наступний день, на ранок, тому я зайняв лише третє місце у своїй ваговій категорії.

З Луцька я виїхав у день похорону Сталіна. По радіо по всьому Союзу йшла трансляція похорону, в тому числі й у вагоні, в якому я рухався в Київ. Їхав я в плацкартному вагоні, пасажирів було небагато, і всі вони зібралися біля радіоточки. У своєму купе я залишився один і, відчувши голод, дістав ковбасу й хліб і став їсти. Потяг, що йшов засніженою лісистою місцевістю, зупинився і став подавати тривожні сигнали: момент поховання тіла вождя. Молода білява жінка в окулярах і з заплаканими очима придріботіла в моє купе за чимось і від обурення заціпеніла.

«Як ви можете їсти в такий момент!» – високим голосом закричала вона і потупотіла до гурту. Моє купе вмить наповнилося розлюченими людьми – жінками й чоловіками, які, здається, були готові мене лінчувати. Зрозумівши ситуацію і перелякавшись, я став виправдовутися, що це в мене така особливість: у момент великого горя щось жувати. Гурт недовірливо вислухав і розійшовся дослуховувати трансляцію похорону. Впевнений, що в той момент мені справді загрожувала небезпека: мене в кращому випадку побили б, а в гіршому – викинули б з вагона на ходу.

З приходом тепла через кватирку надвір вилетіла одна з моїх пташок. Я їх тримав у клітці, яку повісив над просторим і широким комином печі. Спочатку я, було, купив щигля, потім синичку, потім знову щигля, а до нього знову синичку, а на завершення – червоногрудого снігура. Дверцята клітки я залишив відкритими, і птаство вільно літало кімнатою, вело своє пташине життя з грою і сварками, щебетанням і співом. Уранці ми прокидалися від співу птахів і їхньої метушні, і певний час лежали голічерева, звільняючись від сну й заряджаючись енергією на прийдешній день. І жодного вияву незадоволення чи нарікання. Усіх пташок я випустив на волю з почуттям смутку.

Одного дня в наш гуртожиток на Китаївській завітав невисокого зросту світловолосий молодий хлопець із етюдником через плече і став

Брат Леоніда Сморжа Олександр під час відпустки. Київ. Вересень 1953. Фото Леоніда Сморжа. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Мама Леоніда Сморжа Настя з сином Володимиром, дочкою Надією та приятелем Володимира *(сидить попереду)*. **Міські Млини, Полтавщина. 1954.** Фото Леоніда Сморжа. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

запрошувати позувати студентам Київського училища прикладного мистецтва. Охочих не знайшлося, за винятком мене, та й то не стільки через бажання заробити гроші, скільки від цікавості мати змогу впритул побачити справжніх художників і як вони творять.

Училище розміщувалося в колишньому лаврському будинку для приїжджих прочан, очевидно, з простого люду. Навпроти були прибудови до лаврської стіни – чотири- чи п'ятиметрової висоти, в яких жили викладачі й студенти.

Позував я студентам старших курсів – оголена натура, тобто в одних плавках. Серед тих, хто малював, була і моя майбутня дружина. На той час це була тендітна миловидна дівчинка, світленька, тоненька, дуже скромно одягнена. Тоді не міг я і подумати, що доля пов'яже нас у шлюбі, а він принесе мені, мабуть, найбільші прикрощі й нещастя.

Не пам'ятаю, скільки часу я позував у тому училищі, але завів я там знайомства з багатьма студентами, дружні стосунки з якими збереглися й донині. Мені імпонувало вже те, що вони займаються мистецтвом, інтерес і тяжіння до якого жили в мені, особливо з того часу, коли я в Полтаві долучився до нього. Імпонувала й атмосфера, що панувала в училищі – якесь сполучення того, що пов'язане з бурсою, з натяками на богемність,

прагнення до краси, яке погано вживалося з крайньою бідністю більшості студентів, їх нуждою й пролетарським способом життя, що не заважало веселитися, влаштовувати різні вечори, танці тощо. Здебільшого, вихідці з села або представники незаможних жителів міста, студенти училища жили великою різношерстною сім'єю, в якій усі один одного добре знали, були в курсі справ кожного, включаючи й інтимні. Викладачі, половина яких були вихідцями з «*низів*», колишні прості гончарі, килимарниці, вишивальниці, декоратори, теж були цікавим конгломератом і складали ансамбль неповторних індивідуальностей, кожний з яких заслуговує бути персонажем спеціального портретування.

АНДРІЙ ГОРБУНОВ

На завершення цього фрагмента з мого життя хочу згадати й Андрія Миколайовича Горбунова – людину, завдяки якій моя доля здійснила крутий поворот – почався якісно вищий етап у моїй життєдіяльності. Саме він буквально примусив мене вступити на спеціальне відділення Школи тренерів Київського інституту фізкультури, опікував під час навчання, співпрацював після закінчення на Кафедрі фізкультури Київського державного університету імені Тараса Шевченка, був близькою мені людиною до кінця свого життя.

Коли доводилося розпитувати людей, котрі давно й добре знали Андрія Горбунова, якої вони про нього думки і що вони можуть про нього сказати, майже завжди чув: *«О, це свята людина!»* Чим же заслужив такий епітет цей невисокий, кремезний, зовні непоказний, зі східнослов'янським обличчям чоловік? У чому проявлялася його святість і які її витоки?

Андрій Горбунов народився 10 жовтня 1920 року в Кіровоградській області, в селі Клинці, в сім'ї селян-старовірів. Його батько Микола Степанович був священиком, мати Василина Федорівна – селянкою також

Андрій Горбунов – начальник Спецвідділення Школи майстрів спорту Київського інституту фізкультури. Київ. 1951. Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

старообрядного віросповідання. За більшовицького режиму це стало для дітей тавром, з яким, замість почестей, було гоніння. У Горбунових, як і завжди в селянських сім'ях, було багато дітей. Андрійко був найменшим, а відповідно – і найулюбленішим для своїх батьків, а також для старших братів і сестер. Батьки, Микола Степанович і Василина Федорівна, дружно й злагоджено вели своє господарство, виховували своїх дітей у дусі християнської моралі. Весь устрій життя в сім'ї, виховання дітей спрямовувалися на любов до Бога й до людей, на дотримання Божих заповідей, на добро, шанування інших, милосердя. Учити дитину трудитися, бути чесною, справедливою, щедрою, незрадливою людиною входило обов'язковим компонентом у виховання дітей.

На той час, після короткого перепочинку в період непу, нарощуючи темпи індустріалізації й мілітаризації, більшовицький режим став на це збирати кошти здебільшого за рахунок селян, удавшись до насильної колективізації й розкуркулення. Як священик, батько Андрія Горбунова піддався особливим репресіям: його заарештували, мордували і вбили, а на хаті вивісили напис: *«Здесь живет враг народа»*. Василина Федорівна з дітьми вимушена була покинути рідне село, перебратися на інше місце проживання. Андрій Горбунов з 12-ти років став проживати в Києві, рано пішов працювати, а перед самою війною був закликаний на військову службу, яку став проходити з тавром сина ворога народу. У німецько-російську війну служив у піхоті, був стрільцем, мінометником, розвідником. Нагороджений орденами Вітчизняної війни, Червоної Зірки, *«За мужність»*, медаллю *«За відвагу»* і багатьма іншими. Після демобілізації працював. У вільний час самостійно займався спортом. Його успіхи в силових вправах побачив відомий важкоатлет і фізкультурний діяч І. Кириченко, за наполяганням якого Андрій Горбунов, відмовившись від наміру стати істориком, став навчатися в Школі тренерів, Київському інституті фізкультури, де працював до пенсії. Він був викладачем і наставником низки поколінь важкоатлетів, включаючи й мене самого, не тільки з важкої атлетики.

Я не стану характеризувати Андрія Горбунова як фахівця, виконання ним професійного обов'язку, методики й прийоми навчання й тренувань. Це краще за мене вже зробили його колеги за фахом В. В. Драга й П. М. Мироненко. Я більше зупинюся на його суто людських якостях.

Доля Андрія Горбунова, як я вже сказав, не була до нього надто схильною й доброю, але вихований у сім'ї, де культивувалися найвищі духовні цінності, долучившись у дитинстві до традиційної народної культури, він мав надійні життєві й моральні орієнтири, вольовий і чутливий характер, здатний до мужнього вчинку й милосердя, до виконання свого обов'язку будь-якою ціною, аж до самопожертви, якщо іншим загрожує небезпека.

Андрій Горбунов розповів мені про такий епізод зі свого фронтового життя. На той час він був у батареї 82-міліметрових міномментів. Батарея понесла великі втрати, залишилося тільки три міномети і троє людей: командир батареї, капітан за званням, телефоніст і він. Андрій Горбунов один вів вогонь по німцях із трьох мінометів, по черзі пускаючи з них міни. З лівого боку батарея виявилася зовсім без прикриття, тільки яри й ліс. Під час короткого затишшя Горбунов вирішив поголитися. «*Прилаштувався я поруч із мінометом, зі ствола якого ще йшов дим,* – розповідав він. – *Тільки провів від скроні до вилиці, як поруч вибухнув снаряд, і в мене з руки випала бритва. А болю не було, тільки рука вмить розпухла. Я й не зрозумів спочатку, в чому річ. Перев'язав руку індивідуальним пакетом і пішов у бліндаж. А комбат каже: «Іди негайно в санбат». А я йому відповідаю: «Як же я піду, коли вас тільки двоє залишилось?» Та командир наполіг на своєму, і я пішов до медиків у санбат. Там рану оглянули, заново перев'язали і хотіли залишити на лікування, але я запротестував: «Як же я тут залишусь, як на позиції нікого немає? Що хлопці робитимуть без мене? Ні, я піду до себе». Так і вилікувався, не покидаючи позиції, біля мінометів, з яких приноровився стріляти з пораненою рукою».* Так з осколком у руці Андрія Горбунова і поховали.

Вихований на порядності й щирості, безкорисливості й щедрості, Андрій Горбунов не терпів брехні й підступності, користолюбства й нещирості, зради й шахрайства в будь-яких його проявах. Щодо себе, він не допускав будь-яких винагород і заохочень, якщо щодо їх моральності в нього був хоча б незначний сумнів.

Коли завідувач Кафедри фізвиховання Київського державного університету імені Тараса Шевченка Гордієнко, знаючи, в якому скрутному становищі опинився Андрій Горбунов, залишившись після смерті дружини з трьома малолітніми дітьми при мізерній зарплаті, запропонував йому вписувати в табель більше годин, ніж він проводив, той рішуче відмовився.

Андрій Горбунов був надзвичайно сумлінним у виконанні своїх службових обов'язків, хоча й не був педантом і буквоїдом: це була творча, з великим потенціалом і широким діапазоном здібностей особистість. Стриманий і мовчазний на перший погляд, він міг бути душею компанії, прекрасним оповідачем, що мав велику спостережливість і неповторне почуття гумору; він міг будь-кого розсмішити й сам вибухнути заразним реготом: його сміх був щирим і добрим. У нього була виняткова здатність підмічати в людях смішне й оформити гумористичну мініатюру. Деякі з них у студентському середовищі ставали христоматійними: ми, його учні й друзі, користуємося ними й донині.

Про один із таких прикладів я розповім.

На тренуванні зі штанги ми, зазвичай, були роздягненими до пояса. Так було і зручніше, і, зрозуміло, ми, молоді хлопці, милувалися своїм натренованим м'язистим тілом. В одного з нас, легковаговика Володимира Ситника, на тілі було кілька татуювань, у тому числі з написом *«С юных лет счастья нет»*. Одного разу Андрій Горбунов підізвав до себе Ситника і сказав, що знайшов помилку в цьому написі. Ситник, уважно оглянувши його, сказав, що все правильно, помилки немає. Горбунов порадив Ситнику краще подумати. Той став підходити до кожного з нас, щоб і ми визначили, чи є в цьому написі помилка, але ми всі були такими ж грамотіями, як і Володя. Підбадьорений цим, Ситник знову сказав Андрію Горбунову, що написано правильно. Тоді Горбунов сказав Ситнику, щоб той удома добре подумав і на наступному занятті повідомив про результати роздумів. Тільки-но Горбунов зайшов зі своєю маленькою валізкою в спортзал, як до нього підійшов Ситник і майже радісним голосом сказав: *«Андрію Миколайовичу! Тут два «ен». – «Ото, Ситник, перекресли одне «ен» і виколи: «Виправленому вірити»*.

Усупереч розповсюдженій думці про спортсменів як недостатньо інтелектуальних і малоерудованих людей (хоча часточка правди в цих судженнях усе ж є) Андрій Горбунов був справді ерудованою людиною, з великим інтелектуальним потенціалом і широким кругозором. Коли його внуки, сини-близнюки середньої за віком дочки Тані, підростаючи, стали проявляти характерну для їхнього віку цікавість з багатьох питань, дідусь жодне із них не залишив без відповіді. Тоді внуки задали йому запитання: чому він із такими знаннями не член Політбюро? Андрій Горбунов був напрочуд грамотною людиною, а почерк у нього був настільки красивим, що він деякий час виписував дипломи як визнаний каліграф. Мені диплом виписав також він.

Не може не викликати поваги й захоплення душевна щедрість, доброта Андрія Горбунова, в якій є щось біблейське, характерне для людей, що присвятили себе служінню Богу й людям, що межує з аскетизмом. Дочекавшись після тривалих митарств квартиру, він відразу ж дав притулок на п'ять років сім'ї брата та його дружині. У нього мешкав і один із його студентів із дружиною, щоправда, значно коротший термін. Зрозуміло, що квартиранти проживали безкоштовно. Сам Горбунов вимушений був спати під столом – на єдиному не зайнятому ніким місці. Коли я це побачив і став йому дорікати за надмірну, з мого погляду, доброту, Андрій Горбунов незворушно спокійно вимовив: *«А мені під столом добре, навіть краще, ніж у ліжку: клопи зі стелі падають не на мене, а на стіл»*. Старша з дочок, Людмила, одержавши першу зарплату, купила татусеві хутряну шапку. Яке ж було її здивування, коли незабаром побачила його у старій. Виявилося, що Горбунов віддав свою нову шапку студенту: *«Він молодий, йому хочеться*

мати гарний вигляд, а мені, старому (на той час було близько 50-ти) зійде і ця».

Андрія Миколайовича Горбунова як людину і як сім'янина належним чином охарактеризує запис у щоденнику, який я зробив після одного з нечастих моїх відвідувань. Його я подаю без редакторської правки.

«5.Х.84. П'ятниця.

...О 16[30] поїхав у веломагазин на Петропавлівську, звідти заїхав до Горбунова. Піймав його біля дому, коли він вже збирався іти геть. Зрадів мені. Був трошки «під газом». Постарів, але бадьорий, як завжди. Багато говорили про минуле, в тому числі й про війну. Про свою дружину сказав: «Вже 24 роки пройшло, як померла, а я її бачу, як живу, як тепер. Дня немає, щоб я про неї не думав. Вона для мене єдина на світі і ні на кого на світі я б її не проміняв. Навіть не уявляю, щоб хтось інший був біля мене. Для чого вони усі мені здались? Валя єдина любима мною жінка».

Далі говорить:

«У мене три дочки. Всі вони найкращі в світі. І онуки найкращі, кращих немає. І зяті дуже гарні хлопці. Я усіх їх люблю, бо вони серед зятів найкращі. Я живу для них і ними».

Живе Андрій скромно. В хаті немає затишку і комфорту. І з їжею скромно. На стіл поставив копчену тюльку, п'ять яблук, трошки сала і дві смажені рибини, дуже пересолені.

Великий оптиміст і людина з мінімумом вимог до життя і до інших».

Після смерті дружини Андрій Горбунов цілком присвятив себе дітям. У нього нічого не було ні ангельського, ні чернечого, але обов'язок перед дітьми був для нього вищим за все. Вони для нього – ідеал, той капітал, у який він укладав усі свої сили й енергію, ними жив і надихався. Він ніколи дітей не те що не бив, а намагався навіть не підвищувати голос. Діти завжди знали дійсний стан справ: знали сімейний бюджет, брали безпосередню участь у його розподілі і плануванні на цілком демократичних засадах. І жодного конфлікту на цьому ґрунті, жодного вияву несправедливості й образи, хоча, як мовиться, до получки завжди не вистачало п'яти карбованців. Горбунов не був моралізатором узагалі, він сам був носієм моральних цінностей. Духовний світ Андрія Миколайовича був наповнений чистотою й благородством, добром і теплом, а це більш впливове, ніж будь-яка прописна мораль. У цьому, насамперед, сила впливу Андрія Горбунова як педагога. Його учень – Дмитро Омелянович Горбачов, професор, наукове світило в мистецтвознавстві, не раз мені говорив, що за час навчання в університеті на його формування як особистості найбільше вплинув тренер зі штанги Андрій Миколайович Горбунов, а не фахові спеціалісти, у тому числі й академіки. А внуки-близнюки Андрій і Петро Озименки стверджували, що закінчили художній інститут з червоними дипломами

й стали відомими художниками-скульпторами насамперед завдяки дідусеві, який своєю теплотою, добрим ставленням, непохитною вірою в них стимулював усі їхні дії й поведінку. І після смерті залишається наставником і дороговказом, порадником і натхненником. І не тільки для рідних йому людей, дочок і внуків, але й для його друзів, учнів, усіх, хто його близько знав. Він був справді культурною людиною, гуманістом. Я не чув від нього жодного лайливого слова. Коли він сердився, то обмежувався словами: «*Тюлька на двох ногах*», або «*мордоворот*» (за відсутності винуватця). Він був взірцем тактовності, жодної людини жодного разу не образив, не принизив її гідність. Коли один зі студентів прийшов у дуже брудній сорочці, Андрій Горбунов у момент, коли нікого поблизу не було, немов між іншим, запитав його, яким милом йому прали сорочку. Наступного дня студент прийшов на заняття у випраній чистій сорочці.

Коли Андрію Горбунову виповнилося в жовтні 1980 року шістдесят років, то спочатку, в суботу 9-го, ми, його учні із занять зі штангою, прийшли привітати його. Відповідно, була вечеря з усім тим, що належить у таких випадках: тости, слова вдячності, спогади. У неділю, 10-го, Андрія Миколайовича вітали вже на Кафедрі важкої атлетики Інституту фізкультури. Але це відбулося аж занадто скромно, навіть жалюгідно: були присутні троє осіб від Кафедри, а, відповідно, і від Інституту, і п'ятеро нас, його університетських учнів. Завідувач кафедри П. М. Мироненко проголосив тепле й змістовне привітання, а за цим з вітаннями виступили ми – університетські: Д. Горбачов, М. Дзекунов, В. Лішко і я. На превеликий жаль, як зауважив нині П. М. Мироненко, в «*Літопису Національного університету фізичного виховання і спорту України 1930–2005 рр.*» видавництва Олімпійської літератури жодних відомостей про цю славну, талановиту й мужню людину немає.

Андрій Миколайович Горбунов помер 14 квітня 1994 року. Похований на Байковому цвинтарі. Похорон був скромним, могила також скромна, бо похована в ній людина – без високих звань і чинів, капіталів і майнової нерухомості. Але в неї була велика й щедра душа, у своєму житті вона керувалася найвищими неперехідними духовними цінностями, не заплямувала себе жодним аморальним учинком. То ж хіба не в цьому виявляється велич людини і її святість? У цьому ж і секрет людського безсмертя.

ЧЕРГОВИЙ ПОВОРОТ ДОЛІ. ОДРУЖЕННЯ. УНІВЕРСИТЕТ

1953 рік ознаменувався тим, що ранньої весни я взяв шлюб з Іриною – студенткою четвертого курсу училища прикладних мистецтв, а через місяць-два закінчив навчання в Школі тренерів з червоним дипломом.

Ніякої потреби в одруженні я не відчував, любові як такої в мені не було, ще жила невилікувана рана після попередніх стосунків і їх розриву. Та і не готовим я був ні морально, ні матеріально: зелений, бідний, непристосований. Піддався натиску молодого, свіжого почуття, перебуваючи в стані якоїсь почуттєвої загальмованості. Теща – скульптор, член Спілки художників – почувши з вуст дочки, що ми одружилися, зразу ж при мені винесла свій вердикт: *«Я докладу всіх зусиль, щоб вас розвести»*, що вона й здійснювала впродовж нашого спільного життя.

Одержавши червоний диплом, я міг стаціонарно чи заочно закінчити повний курс Інституту фізкультури, але я всіма фібрами своєї душі відчував, що це не моє. Бути тренером з важкої атлетики все життя або вести до старості фізкультуру в школі мене ніскільки не приваблювало. Куди йти, що робити – про це я не знав. Я не усвідомлював, на що придатний і де зможу знайти себе, своє покликання. Те, що я нині одружений і на мене впала відповідальність за сім'ю, що треба заробляти вже не лише для себе, а й на дружину, майбутніх дітей – про це через свою недосвідченість і легковажність не думав.

Якось сонячного літнього дня, йдучи повз червоний корпус Університету імені Тараса Шевченка, я звернув увагу на молодь, що юрмилася біля центрального входу. Це були абітурієнти, що приїхали з усієї України – з батьками й без. Вирішив зайти й ознайомитися, що воно і як. Приймальна комісія розміщувалася пофакультетно на першому поверсі червоного корпусу, гуманітарні факультети – в правому від вулиці крилі. Іду й читаю надписи: філологічний, журналістики, юридичний, філософський. Розмірковую: філологічний не по мені, бути учителем – марудно й клопітно; журналістом: писати в газети, ходити з фотоапаратом, може, й цікаво, але якось несерйозно; юрист – це суддя або прокурор. Уявив себе в цій солідній і грізній ролі, і стало якось не по собі, адже треба вирішувати долю людей, які в чомусь завинили, може, й ненавмисно,

1

2

1. Іраїда Малкова – студентка Київського училища прикладного мистецтва. Київ. 1952. Фото Леоніда Сморжа

2. Іраїда Малкова перед одруженням. Київ. Квітень 1953. Автор фото невідомий

3. Іраїда Малкова *(ліворуч)* **і Леонід Сморж під час прогулянки. Київ. Травень 1953.** Автор фото невідомий

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше

3

Леонід Сморж та Іраїда Малкова після одруження. Київ. 1953.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

і бажання бути юристом відпало. Філософія... Це щось зв'язане з мудрістю, але що це таке і чи зможу я набратися цієї мудрості?

Секретарями приймальних комісій на факультетах того року були студенти старших курсів, переважно хлопці. Коли я став заходити в приймальні факультетів і показував свій червоний диплом спецвідділення Школи тренерів, мене щоразу гаряче агітували вступати саме на цей факультет. Справа в тому, що на той час спорт в університеті був на піднесенні, серед студентів було чимало відомих спортсменів, навіть чемпіонів України, Союзу, призерів світових першостей, олімпійських ігор. Повештавшись по приймальнях, після короткого вагання я подав заяву на філософський факультет. Завдяки червоному диплому, я майже відразу був зарахований на перший курс.

На той час я зі своїм мізерним збіжжям переселився до тещі, яка послідовно виконувала свою обіцянку розвести нас. У хвилину відвертості

1

1. Подружжя Іраїди Малкової та Леоніда Сморжа. Київ. 1955
2. Іраїда Малкова із сином Вадимом. Київ. 1957
3. Леонід Сморж із сином Вадимом. Київ. 1957

Автори фото невідомі *(1, 3)*, фото Леоніда Сморжа *(2)*.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше

2

3

Дружина Леоніда Сморжа Іраїда з сином Вадимом та своєю матір'ю. Київ. 1957. Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

вона одного разу зізналася мені, що хвора на шизофренію, тож можна собі уявити, наскільки турбувала її ця ідея і якою наполегливою вона була, щоб її досягти. З полегшенням ми, молоде подружжя, поїхали до моєї матері в Полтавщину, в село Міські Млини. Через недосвідченість і дурість між нами виникали конфлікти. Після одного з них моя дружина поїхала в Київ одна. За великим рахунком, основна вина в цьому моя: нерозуміння жіночої натури, непримиримість у тому, що вважав правильним, нездатність прощати дрібниці і йти на компроміси. Словом, шлюб фактично розпався чи був на стадії розпаду. Коли я приїхав у Київ, то вже був налаштований на холостяцтво. До того ж мене чекав досадний сюрприз, який мені зі злорадством вручила теща. Це було повідомлення з приймальної комісії, що мені відмовлено у вступі в університет, оскільки я маю диплом про середню освіту не за спеціальністю. Пізніше я довідався, що до цього докопалася одна із членів комісії, яка протягувала своїх клієнтів і якій потрібні були для цього місця. Її чоловіком був мій однокурсник Валентин Немудров, з яким ми тісно здружилися, і вона сама зізналася в цьому.

Отже, подружнє життя не склалося, з навчанням не вийшло – навчальний рік уже починався. Одягаю нагороди і йду на прийом до ректора. На той час це був професор Голік. Кажу йому: *«Як це зрозуміти?*

Леонід Сморж на березі Ворскли. Міські Млини, Полтавщина. 1954.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Сестра Леоніда Сморжа – Надія. Міські Млини, Полтавщина. 1955.
Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Віталій Кононенко *(ліворуч)*, **Леонід Сморж** *(праворуч)* **зі своєю дружиною Іраїдою та сином Вадимом біля Місько-Млинської ГЕС. Міські Млини, Полтавщина. 1958.**
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Я був уже зарахований на філософський факультет, приїжджаю від матері із села в Київ, а мені вручають повідомлення про відрахування. А я, як ви бачите, не зі шкільної парти, і мені кожний рік дорогий, я не можу очікувати наступного року...»

Ректор попросив пред'явити повідомлення про зарахування, прочитав його, здивовано хмикнув і заспокійливим голосом сказав, щоб я йшов до відповідального секретаря приймальної комісії, доцента Овчаренка, і сказав йому, що ректор наказав унести мене в списки зарахованих. Я з радісним серцебиттям помчався шукати відповідального секретаря. Це був уже немолодий, скособочений, худий чоловік середнього зросту в світло-сірому костюмі. Він не став зупинятися на моє звернення і на слова, що ректор наказав унести мене в список зарахованих на перший курс, буквально заволав різким верескливим голосом: *«Не стану я нікого записувати і зараховувати, йди геть від мене!»* Я з відчаєм у голосі нагадав йому, що це ж сказав ректор, у якого я тільки що був. *«Ну й що, що ти був? Сказав я тобі, що не стану записувати. Геть від мене, чого ти до мене причепився?»* Нічого робити, довелося відчепитися.

Леонід Сморж з дружиною Іраїдою *(ліворуч)*, **сином Вадимом та своєю мамою Настею під час від'їзду з Міських Млинів у Київ. Міські Млини, Полтавщина. 1958.**
Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Наступного дня я знову прийшов на прийом до ректора і, мало не плачучи, розповів, яка в мене відбулася розмова з відповідальним секретарем – що він на мене кричав, як на якогось злодія чи собаку. Ректор заспокоїв мене і сказав, щоб я йшов на заняття, оскільки вони вже почалися, відчував себе на рівних правах з іншими, а наказ про додаткове зарахування незабаром буде вивішено.

Підбадьорений ректором, я поспішив у аудиторію, де знаходилися обидві групи першокурсників-філософів. Жодного знайомого обличчя. Багато дівчат, переважно ж – хлопці. Серед них, бачу, є й мої однолітки, дехто виглядає навіть старшим за мене. Згодом з'ясувалося, що так воно й було. Студентами філософського стало майже півтора десятки колишніх учасників війни – офіцерів і рядових, у тому числі командир батальйону морської піхоти, командир артилерійської батареї, поранені й інваліди війни. Більше тижня ходив на лекції, заняття з відчуттям бідного родича або неповноцінного учасника. За цими почуттями стерлися й домашні негаразди, моє сімейне життя стало входити в колію, хоч і вибоїсту й покручену, але ту, яка все-таки має певний напрямок і сталість.

Навчання було нелегким і внаслідок моєї слабкої підготовленості, і внаслідок незатишності сімейного існування, і внаслідок мого характеру, нездатного до терпеливого й постійного сидіння за підручниками, і через відсутність справжньої зацікавленості в будь-якому предметі, який входив у навчальний курс. У програму курсу, крім предметів з філософії, входили й такі, які я, гуманітарій до мозку кісток, вважаю зайвими. Зокрема, нам на першому ж курсі ввели вищу математику, вищу фізику, вищу хімію. Якщо зважати на те, що я не знав, зокрема, і звичайної математики, то, зрозуміло, не було ні бажання, ні можливості оволодіти нею. Та й на практиці вона мені ніколи не могла знадобитися, як і мічуринсько-лисенківська біологія або хімія. А сил і часу вони вимагали немалих. Так само ні до чого були й заняття на військовій кафедрі, для яких виділявся один день на тиждень цілих два роки. Хай уже для тих, хто потрапив в університет відразу зі школи, а навіщо воно мені, адже я прослужив сім років? А ще більше тим, хто вже був офіцером, у якому б роді військ він не служив. Навіщо йому проходити ази військової служби в піхоті, марнувати свій час і сили, а іноді зазнавати знущань з боку офіцерів військової кафедри, серед яких були тупаки й невігласи?

Суспільні науки в той час були під особливим контролем комуністичної партії і влади, а увінчувала їх історія КПРС (Комуністичної партії Радянського Союзу). У підручнику з історії КПРС, відредагованому самим Йосипом Сталіним, був його авторський параграф присвячений філософії, точніше, двом її основним законам. Цей параграф праці Сталіна про мовознавство, постанови партії з питань генетики, біології, космополітизму тощо,

1

2

3

4

1. Леонід Сморж – студент 2 курсу Київського університету імені Тараса Шевченка. Київ. 1954

2. Леонід Сморж *(праворуч)* і староста групи Віктор Кармаліта. Київ. 1955

3. Леонід Сморж *(сидить ліворуч)* в аудиторії Київського університету імені Тараса Шевченка. Київ. 1955

4. Леонід Сморж *(попереду)* в бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка. Київ. 1955

Автори фото невідомі. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше*

догматизовані праці Карла Маркса й Фрідріха Енгельса, а особливо Володимира Леніна фактично окреслювали коло темарію курсу з філософії. Читали їх, здебільшого, посередні ерудити, тому їх було нудно слухати, навіть у тому випадку, коли лектор читав їх з пафосом. Зокрема, не можу виділити з викладачів того, хто справді зацікавив мене. Дещо іншої думки я про тих, хто читав непрофільні курси, зокрема мікробіологію, фізіологію вищої нервової діяльності, хімію, історію. Філософія того часу взагалі ледве животіла, варячись, як говорять, у своєму власному соку. Не було виходу на світову філософію не тільки сучасну, але й на філософські праці минулих століть. Для того, щоб прочитати Канта або Гегеля в науковій бібліотеці, треба було брати спеціальний дозвіл.

Студенти університету являли, як і завжди, строкатий конгломерат із мешканців міста й села, дітей службовців і інтелігентів, робітників і селян. Здебільшого, це були діти батьків з невеликим достатком, а то й таких, які вийшли зі злиднів і жили в злиднях упродовж усіх п'яти років навчання. Багатьох виручала стипендія, проживання в гуртожитку й дешеві студентські їдальні. Право на поселення в гуртожитку треба було заслужити або вибороти. Часом це вирішувалося шляхом голосування в групі чи на курсі. Навколо цього розгорталися цілком драматичні події, скандали, сльози. Ті з іногородніх, кому не випадало жити в гуртожитку, ютилися на кутках або в передмісті Києва: Бучі, Боярці, Ірпіні тощо.

Філософський факультет, як і історичний, вважався *«партійним»* факультетом. На нього вступали переважно ті, хто планував партійно-державну кар'єру або працю у вищому навчальному закладі. Ці наміри й плани виявлялися й у поведінці студентів. Деякі з них з перших же днів навчання намагалися бути помітними, активними, знаючими, відданими партії й уряду, ректорату і деканату, орієнтувалися на аспірантуру або певне престижне місце в суспільних закладах. Наш курс, який після розформування філософського факультету 1954 року став відділом історичного факультету, складався з однієї групи з 30 чоловік, у цьому відношенні був більш різноплановим і менш зомбованим, ніж інші, старші за наш. Особливо це було характерно для попереднього курсу, де зомбування набрало хрестоматійного вигляду. Там ішло постійне й неусипне змагання за успішність, ідейність, сумлінність, відданість партії й уряду тощо. Цей ідейно-навчальний моноліт очолював Традюк – худорлявий хлопець в окулярах *«аля Берія»*, в кітелі хакі і в галіфе, завжди заклопотаний і налаштований якщо не на дію, то на пропаганду. Чи не найбільшою радістю для нього був вихід постанов ЦК КПРС. Захоплено вигукнувши: *«О, треба негайно це проробити»*, кидався в читальний зал бібліотеки або поспішав до себе в гуртожиток. Наша група щодо цього не могла змагатися з *«традюками»*, останні ж для нас служили об'єктом іронії, а то й насмішок.

Ідейно-політичну атмосферу на історико-філософському факультеті я проілюструю одним прикладом. Студент нашої групи Іван Козлов уже на четвертому курсі подав заяву на прийом у партію, а рекомендував його Віктор Овчинников – найближчий приятель і друг. Козлов у всьому, навіть у зовнішності, був класичною посередністю і тільки цим і виділявся серед інших. На партійних зборах історико-філософського факультету, які мали ухвалити рішення про прийняття, стали слухати характеристику, яку давав рекомендуючий. Фанатично залюблений у філософію, Віктор Овчинников, щоб виділити в Козлові найвагоміші, з його погляду, риси, сказав, що той настільки відданий своїй спеціальності – філософії, що в якості взірця й прикладу поведінки, навіть у побуті, взяв німецького філософа Канта. При цих словах зал буквально вибухнув криками обурення й осуду, і тут же дружно проголосував проти. Так і залишився Іван Козлов безпартійним, а після закінчення університету так і не працював за професією.

У нашій групі ерудицією, інтелектом загалом, вирізнялися два студенти – Валентин Немудров, мій одноліток, і Шкляр, але обидва через психічну хворобу вимушені були кинути своє навчання. Серед колишніх учнів школи

Однокурсники Леоніда Сморжа – Валентин Немудров та Павло Закута. Київ. 1955. Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

були здібні хлопці, зокрема Саша Лук'янов, Петро Йолон, Юрій Сікорський. Серед старшого покоління мені важко кого-небудь назвати. Не був винятком і я.

Навчався я, як завжди, неохоче. Жоден із викладачів мене не зацікавив, а, відповідно, до жодної з дисциплін я не прикипів душею. На заняттях не виявляв ніякої активності й ініціативи, на той час, коли, особливо колишні школярі, змагалися в знаннях і їх озвучуванні на заняттях. Жодного разу я не піднімав руки, щоб відповісти або доповнити. Не дивлячись на вік, сімейний стан, вів себе несерйозно, був неуважним, часом займався сторонніми справами або розмовами. До того ж, часом вступав у суперечки з викладачами, особливо тоді, коли надто прямо й примітивно висвітлювалися політичні або моральні проблеми. Узагалі, як і в дитинстві, у мені жив опозиціонер, який часом, усупереч моєму бажанню, випирав із мене, що інколи призводило до поганих наслідків. Так, я не міг утриматися від уїдливих реплік на лекціях з радянської педагогіки, яку прославляла вже немолода, з фарбованим волоссям, в окулярах крупна статурна дама, що помітно злило її. Узагалі пасивний

Леонід Сморж *(праворуч)* **з однокласником Володимиром Олійником. Міські Млини, Полтавщина. Літо 1955.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

на заняттях, через свою вроджену опозиційність, я час від часу «*засвічувався*», коли йшла мова про те, що зачіпало певні питання, передовсім соціального змісту. Одне з таких «*засвічень*» мало для мене неприємні наслідки, тому розповім про цей випадок детальніше.

Це вже було на другому курсі, після того, як філософський факультет було ліквідовано – він увійшов як відділення в історичний. Із двох груп нашого курсу залишили одну, решту студентів перевели на інші факультети. Колишній декан філософського факультету В. К. Танчер став замдекана історико-філософського факультету. В нас він читав курс історичного матеріалізму і вів семінарські заняття. Деколи хто-небудь із «*стариків*» під час занять запитував, куди ж нас будуть направляти після закінчення університету. Танчер заспокійливо говорив, що нині філософію введено у вузах повсюдно, отже, робочі місця гарантовано, тому всі підете працювати викладачами, принаймні асистентами, і «*старики*» заспокоювалися тижнів на два. Потім усе це повторювалося і з запитанням, і з відповіддю. Одного разу Танчер прийшов не в настрої, тому на запитання когось про долю направлень після закінчення навчання, сердитим голосом відповів: «*Куди пошлють, туди й поїдете*».

При цих словах, немов підкинутий пружиною, підхопився наш староста Броніслав Деревицький – інвалід війни, колишній офіцер, слабенький студент, але член партії, уособлення благонадійності й покірливості.

«*Добре, хай посилають, але на чотириста карбованців я не поїду: на мені дружина і двоє ось таких дітей*», – показав здоровою рукою на плече, а був він високого зросту.

На Танчера того дня, мабуть, сів чорт, тому, не піднімаючи голови і погляду від столу, за яким сидів, тим же сердитим голосом сказав: «*Поїдете і на чотириста*».

Тут якийсь біс піднімає мене: «*Володимире Карловичу, а скільки одержуєте ви?*»

«*Чотири з половиною тисячі*», – буркнув той, так само не відриваючи погляду від столу. «*Так виходить, що я в десять разів дурніший за вас?*» – брякнув я, на що Танчер нічого не відповів, але враз густо почервонів.

Коли під час сесії я зайшов здавати йому іспит, узяв білет і мав намір готуватися до відповіді, побачив, що Танчер, криво посміхаючись, уже щось пише в моїй заліковій книжці. Зрозумівши, у чому справа, я сказав, що буду відповідати без підготовки. Той мовчки подав залікову книжку з уже виставленою оцінкою «*задовільно*» (одна така оцінка за всі п'ять років навчання).

За цю мою зухвалість Танчер незлюбив мене назавжди, і коли я через роки захистив кандидатську, він щиро обурювався, що такій зухвалій нерадянській людині дозволили захищатися. Не виключаю, що в моїх

поневіряннях з докторською в числі недоброзичливців, які впливали на її проходження й відмову затвердити, був і він.

З перших днів навчання в університеті я близько й щиро подружився з Валентином Немудровим, який вирізнявся на нашому курсі ерудицією й інтелігентністю. Мій одноліток, киянин, одружений на випускниці філософського факультету, тій, що ледве не позбавила мене можливості вчитися, мав уже двох діток: дівчинку років п'яти і хлопчика двох-трьох років. Нижче середнього зросту, сутулуватий, він завжди був заглиблений у самого себе, а коли з кимось говорив, то був увесь увага й приязнь. Здавалося, що він усе знає: не було жодної теми, жодного питання, на яке б він ґрунтовно й чітко не відповів. Коли ми з ним потоваришували, і я став інколи заходити до нього додому, то познайомився і з його мамою Вірою Тихонівною, прекрасною людиною і, можна сказати, ідеальною матір'ю, бабусею. Коли я ввійшов у коло їхнього сімейного життя, то випадково виявив, що Валентин хворий на шизофренію і вже побував у психіатричній лікарні. Після занять ми зайшли до нього. Віра Тихонівна нагодувала нас. Ми сіли на диван. Валентин став читати вірші Генріха Гейне. Оскільки він уже був без сорочки, в одній майці, я, жартуючи, легенько смикнув за волосини на його грудях, промовляючи: *«О, та у тебе є хутро!»*. Його немовби вдарив сильний електричний струм. Він підскочив, як на пружинах, скорчився, став вигукувати неврозумілі слова й фрази, сікатися до мене. Мати, підскочивши, стала його заспокоювати: *«Валік, синок, заспокойся! Синок, це ж Льоня, твій друг! Що з тобою?»* І, звертаючись до мене, благально: *«Ти на нього не сердься, у нього це пройде...»* Дійсно, через якусь хвилину Валентин утихомирився й уже спокійним голосом сказав: *«Вибач мене, друг...»*

Хвороба брала своє, і Валентин усе частіше й довго перебував у психіатричній лікарні. Десь уже на третьому курсі я його відвідав у Павлівській лікарні. Він саме був на прогулянці в одязі лікарні. Побачивши мене, радісно вигукнув: *«О, друг! Радий тебе бачити!»*, – і кинувся тиснути мені руку. Хвилин десять у нас йшла нормальна жвава розмова, але поступово його мозок утомлювався, думки плуталися, голос слабшав, і він сказав: *«Вибач, друг, я вже втомився і піду...»*

Уже коли Валентин залишив навчання в університеті й здебільшого перебував у лікарні, я вирішив завітати на їхню нову квартиру десь у районі вулиць Чкалова-Володарського. Віри Тихонівни не було вдома, проте я вперше зустрівся з батьком Валентина, про якого фактично нічого не знав. Це був середнього зросту й середнього віку чоловік, з одутлим обличчям з похмурим виразом і повнуватою комплекцію, явно несхильний до знайомства і розмов. Коли я назвав себе, його обличчя подобрішало й очі потепліли. Він сказав, що він – батько Валентина, і через Віру Тихонівну знає про мене, що Валентин нині в лікарні, а він сам уже давненько дома

й майже ніде не буває і ні з ким не спілкується, і, крім Віри Тихонівни, ні з ким не розмовляє. Він запропонував мені сісти, а сам став поблизу вікна так, що його обличчя виявилося в тіні. Звиклий до самотності, мовчазний і відлюдькуватий, він зі мною розговорився і став розповідати про своє життя. Народився батько Валентина в сім'ї шевця й швачки в Петербурзі, на час розмови – Ленінграді. Рано ввійшов у самостійне життя. Молодість випала на перше десятиліття комсомолу – бурхливий, окрилюючий час. Розбудовував нове життя: був на різних роботах, брав участь у різних заходах, у тому числі і в боротьбі з *«куркульством»*, займався переховуванням *«куркульських синків»*, вихованням *«нових»* людей. Коли мобілізували в армію, то як комсомольського активіста послали в школу командирів-політпрацівників. Служба була нелегка й неспокійна, особливо в часи *«їжовщини»* й напередодні війни, яка застала його в Київському військовому окрузі в званні старшого політрука. Після розгрому й оточення наших військ під Києвом потрапив у табір військовополонених під Хоролом. Потім були концтабори в Німеччині. В одному з них доля звела з відомим генералом Карбишевим, тож мав близькі стосунки з ним. Мав контакти з членами компартій різних європейських країн, які теж на той час перебували в концтаборах. Яке було життя в концтаборах, багато оповідати не треба. Коли дочекався звільнення, то потрапив уже в наш табір для ув'язнених, де до колишніх військовополонених ставилися не краще, ніж німці. У тисяча дев'ятсот сорок восьмому повернувся до своєї сім'ї в Київ. Став шукати роботу – ніде не беруть: недовіра до колишнього військовополоненого, бо Йосип Сталін назвав кожного з них зрадником. Було, влаштувався водієм вантажівки – звільнили, як тільки дізналися, хто він. А дома зовсім не можна було жити, бо вихований на сталінських положеннях син зневажав і ненавидів батька, заздрячи своїм товаришам, батьки яких повернулися з війни переможцями або загинули. Школа, офіційна пропаганда, засоби масової інформації, служби Берії всіляко культивували таке відношення й таку атмосферу. Те, через що довелося пройти в концтаборах, і щоденне відчуття ворожості оточення, а дома – син, сприяли психічному зриву, який перейшов у шизофренію й призвів до перебування в психлікарні. Валентин також не витримав цього ставлення оточення й постійної ворожнечі до батька, боротьби з ним як ідеологічним суперником і також потрапив у психлікарню, щоправда, вже мобілізувавшись у армію. Після одужання він, було, вступив на фізико-математичний факультет Чернівецького університету, провчився там рік, але через хворобу залишив його. Одружився на жінці, що пройшла фронт і спокуси, неминучі для жінки в перенасиченому чоловіками середовищі. З'явилися діти. У дружини поновилися зв'язки зі старими друзями з фронтових розваг. У Валентина відновилася хвороба, і він пішов з університету. А дружина його пустилася

в гульбу, афери, зв'язки з нечестивими людьми, не забуваючи за нагоди спекулювати дітьми й позірним піклуванням про них. Та врешті-решт її вигнали з роботи, і тепер вона в психлікарні.

Немовби вивергнувши із себе щось важке й темне і знайшовши в мені уважного й розуміючого слухача, батько Немудрова подобрішав і посвітлів обличчям, став запрошувати випити кави або чаю, а коли я відмовився, то сказав, щоб я не забував їх і, за можливості, заходив.

Наступний візит стався нескоро. Немудрови ще раз змінили квартиру, цього разу недалеко від Бесарабки, на Кловському узвозі, на першому поверсі.

Був день народження Валентина, але не було жодного натяку на веселощі й святковість ні в господарів, ні в гостей. Коли я вийшов надвір, хтось із його родичів сказав, що сьогодні, під час якогось конфлікту між підлітками зарізали його п'ятнадцятилітнього сина Володю, але всі приховують це від батька і намагаються вести себе так, немовби нічого не сталося. А коли він запитав, де ж Володя, відповіли якоюсь відмовкою. Батько, мати, він сам теж недовго жили. Дружина спіймалася на хабарях, які вона брала зі вступників в університет, і її подальша доля мені невідома. Дочка в тому ранньому віці, коли я її бачив востаннє, десь близько сімнадцяти років, була такою, якій вже було майже нічого втрачати. Дай, Боже, щоб я помилився, і Валентин залишив після себе на землі гідних нащадків.

Невгамовний Микита Хрущов після відвідин США, з властивою йому наполегливістю й енергією, став повсюдно у величезних масштабах упроваджувати в Україні кукурудзу. За тоталітарного державного устрою й авторитарного державного стилю правління ця кампанія набрала спотвореного вигляду: скрізь, де тільки було можливо й неможливо, стали сіяти кукурудзу, іноді – на величезних площах, без урахування людського фактору, за відсутності тих технологій, які були, зокрема, у США. І хоча Микиту Хрущова вже було усунено зі свого посту, кукурудзяна епопея ще тільки набрала свого темпу й дійшла до апогею. Господарства, які її культивували, не справлялися з обробітком полів, збиранням урожаю, і тисячі тонн зерна були приречені гинути в полі. Тож 1955 року на прорив було кинуто навчальні заклади, насамперед вищі: студентство, викладацький склад, включаючи професуру й військову кафедру. Були, навіть, окремі бригади, сформовані винятково з викладачів.

Буквально за законами воєнного часу було організовано відправку нашого університету. Місце дислокації – Братський район Миколаївської області, де вперемішку розташувалися українські й російські села. Наша група, разом із групою першокурсників, дислокувалася в російськомовному селі, де жили спадкоємці селян, переселених ще в катерининські часи

Леонід Сморж з першокурсницями на сільськогосподарських роботах у Миколаївській області. Миколаївська область. 1955. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Студенти на перевезенні кукурудзи: Леонід Сморж *(перший ліворуч)*, **Олександр Лук'янов** *(другий ліворуч)*, **Михайло Проскура** *(праворуч)*. **Миколаївська область. Вересень 1955.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

з Орловщини. До нас тут на збиранні кукурудзи були солдати, що дуже влаштовувало місцеве жіноцтво, обділене чоловіками та їх увагою. Студентів же місцеві жінки зустріли без ентузіазму, хоча надалі дещо змінили свою думку.

Нас розселили по хатах, виділили приміщення для кухні й масиви для збирання кукурудзи. Годували добротною їжею і вдосталь. Норма зі збирання кукурудзи – як для нас, так і для колгоспників – два центнери в день. Спочатку вона для студентів, багато з яких були мешканцями міст або райцентрів, здалася завеликою. До цього схилявся і я, зважаючи на недосвідченість і незрілість більшості моїх однокурсників, хоча для мене самого ця норма була цілком посильна. Університетський штаб, що в *«польових умовах»* виконував функції ректорату й водночас парткому і комітету комсомолу, став *«розкручувати»* студентство, організовуючи змагання між факультетами й групами, обмін досвідом, присвячуючи змаганню листівки й спеціальні випуски університетської газети *«За радянські кадри»*. Я рішуче виступав проти цієї *«розкрутки»* й ажіотажу.

Обраний бригадиром, я не намагався форсувати процес збирання. Трудилися всі разом, у загальний *«казанок»*, йшли *«лавою»*, взявши по рядку-два кукурудзи, але загалом ми не пасли задніх. Коли ж до нас

На перепочинку: *(зліва направо)* Я. В. Кузьменко, А. Солохненко, Михайло Проскура, Леонід Сморж, Іван Козлов та О. Чорний. Надеждівка, Миколаївська область. 1955.
Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

стали привозити для *«розкрутки»* рекордсменів, тих, хто перевищував норму, я став казати, що рекорди на те й рекорди, що вони – виняток, і вимагають короткого зусилля й належних умов. Повсякденна ж праця не може бути суцільним рекордом. Оскільки це говорилося в присутності наших викладачів – керівників груп, серед яких своєю *«корчагінською»* манерою поведінки й думки вирізнявся Валерій Басенко, то мої слова сприймалися ледве не як заклик до непослуху й саботажу, вияв небажання, а то й нездатності самому досягти тих результатів, які було озвучено усно й описано в пресі. Щоб довести, що це не так, я наступного дня подвоїв норму збирання кукурудзи. Коли після вечері проголосили інформацію, що хтось зібрав п'ять центнерів, я наступного дня зібрав шість. Повідомили про сім – я зібрав вісім. Нарешті, одного дня я зібрав вісімнадцять центнерів за світловий день, набагато випередивши всіх тих, про кого повідомлялося в пресі. Це викликало досить широкий розголос, а також недовіру в можливість таких результатів, причому одним із головних опонентів став доцент Валерій Басенко, який упродовж усього перебування на збиранні кукурудзи всілякими засобами спонукав своїх першокурсників до ударної праці, аж до того, що частину їх примушував ночувати в полі, щоб не витрачати час на долання дороги, а їжу доставляли безпосередньо на робоче місце. Двоє з його підопічних, старші за віком від решти, досягли дійсно вражаючих результатів. Коли під час вечері зайшла мова про мої рекорди, з боку Басенка було висловлено сумнів у його достовірності. Я в присутності нашого керівника групи В. І. Шинкарука заявив, що іду на офіційний рекорд, тому нехай виділяють мені окрему ділянку і комісію для перевірки результатів.

Наступного дня мені виділили ділянку, яка складалася зі смуги в чотири ряди кукурудзи. Це вже була випробувана мною технологія: я йшов між двома рядами, відпрацьованим прийомом в один рух очищував качан і кидав його в купки. Усе це було доведено до автоматизму, а пальці були належним чином підготовлені до такої роботи: на них наросла товста шкіра.

На поле я прийшов ще до сходу сонця і з одержимістю став ламати кукурудзу. Через кілька годин почала роботу решта з моєї бригади і група Басенка. Ще через годину-півтори з'явилася комісія: В. Шинкарук, Валерій Басенко, бригадир, вагар, підвода з вагами. Годині о чотирнадцятій мені принесли поїсти. На ходу проковтнувши принесене, я знову став несамовито ламати кукурудзу, у той час, як комісія їхала просіками й зважувала ламані мною купки кукурудзи. Так, не зупиняючись ні на мить, у шаленому темпі я працював до того часу, коли сонце не схилилося зовсім низько над горизонтом. Час працювати на рекорд ще був, але я не міг далі ламати кукурудзу, бо пальці мої перетворилися в криваві *«сардельки»* чи *«сосиски»*: шкіра протерлась до м'яса. На той час комісія закінчила зважувати

результати праці за день: 32,5 центнери. Це був результат, у який не повірив би я й сам, якби не комісія й свідки. І тепер, мабуть, ніхто з тих, хто має справу зі збиранням кукурудзи, не повірить. Для порівняння скажу, що кукурудзозбиральний комбайн у тому колгоспі, коли був у нормальному стані, давав 14 центнерів за день. Отже, я наламав за світловий день більше, ніж два колгоспні комбайни, і якби це сталося нині й було належним чином оформлено документально, то було б занесено в книгу рекордів Гіннеса. А так обійшлося тим, що колгосп нагородив мене годинником, преса сказала про винятково ударну працю, не вказуючи цифри: очевидно, вони здалися настільки неправдоподібними, що їх не стали називати. Сам я на спільних зборах студентів і колгоспників сказав, що норма в два центнери достатня і її не слід підвищувати: одна справа йти на рекорд, інша – щоденна праця й таке інше. Увечері після рекорду до мене підійшов Шинкарук, глянув на мої скалічені пальці й сказав, що, оскільки завтра останній день нашого перебування на кукурудзі, то мені все-таки слід вийти на поле, хоч і з перев'язаними бинтами пальцями. Так я і зробив, сяк-так проваландавшись до кінця дня. Одним із наслідків рекорду було те, що ламання кукурудзи стало для мене огидною справою, і я в наступні роки всіляко уникав поїздок на її збирання.

Будь-якої керівної посади я завжди уникав, а мені її ніколи не поспішали давати. А от на кукурудзі в Миколаївській області саме мене чомусь і хтось призначив бригадиром. Усе йшло якось само собою, усе ладналося й устигалося без суперечок і нарікань, з жартами, сміхом, кепкуванням. З поля йшли строєм і з піснями, причому улюбленою була *«Безкозырка»*, заспівувати яку випадало мені, хоч я низької думки про свої вокальні дані. Першого разу, коли ми зі стройовою піснею йшли під вечір у село, з хат висипало чи не все жіноче населення, та коли ми з'явилися в його полі зору, то це викликало розчарування. *«Тьфу!!! Это же студенты»*, – голосно гукнула одна із молодиць іншій, мабуть, тій, що погано бачила, і досадливо сплюнула. З усього було видно, що солдатами місцеві жінки були задоволені, і студенти ні в яке порівняння з ними не йшли. Тим більше, що керівництво категорично забороняло контактувати з місцевими жінками, посилаючись на нібито розповсюджені венеричні хвороби і взагалі турбуючись за моральність своїх підопічних. Парторгам і комсоргам було суворо наказано слідкувати за цим і за нагоди доповідати керівникам груп. Але, як говориться, природа бере своє, а свиня знайде, де вивалятися. Згадується такий випадок. Сніданок. Хто поїв, очікує на вулиці решту. Зав'язалася розмова між партгрупоргом Віктором Овчинниковим і комсоргом групи Петром Йолоном.

«Слухай, Петре, ти де цієї ночі був після дванадцятої?» – з осудливим виразом на обличчі підступив до Петра Овчинников.

«Як де? – щиро здивувався той. – *Ніде не був... Удома сидів з хлопцями, ось можеш їх спитати...»*

«Як же ти міг бути вдома, коли в цей час був біля посадки», – обурився вже досвідчений у подібних справах парторг.

«Не був я, Вітю, біля посадки, що ти вигадуєш?»

«Як же ти не був, якщо ти мені ледве на руки не наступив?»

Лунає дружний сміх, не до нього тільки Овчинникову, який зрозумів, що видав себе.

Віктор Федорович Овчинников, 1924 року народження, колишній молодший офіцер-танкіст, а до армії – селянин з глухого тульського села з обличчям молодого Гегеля. За невисокого зросту й непоказної фігури, флегматик за натурою, він мав гучний, басовитий голос, говорив повільно, чеканячи слова, як часом говорять професійні військові, особливо вищі офіцери. Вікторові ж голос надавав солідності, а його словам – переконливості. Звільнившись із армії і вступивши на філософський факультет, він зі свого армійського минулого залишив собі польову офіцерську сумку-планшет та хіба що голос. Через примху тодішнього освітянського начальства, заняття на військовій кафедрі змушені були відвідувати всі студенти без винятку, а відповідно, і здавати екзамени. Завідував військовою кафедрою Герой Радянського Союзу, генерал-майор Лосєв – один із тих деспотів і самодурів, яких тільки й може виховати армія. Наганяти на інших страх, показувати своє всевладдя й вседозволеність було йому органічно властиво, цим він пишався і зловживав. Середнього віку, середнього зросту, міцної статури, з головою *«тыквой»*, як казав дід Щукар з *«Піднятої цілини»* Шолохова, з виряченими очима, як у рака, і носом, що стирчав на обличчі, як наган, він був страшним у своїй люті. Його всі ненавиділи й боялися, зрозуміло, і ми, студенти.

Одного разу, осіннього дня, Віктор Овчинников пішов у власних справах у ректорат і став біля вікна, у кінці коридору, очікуючи прийому в потрібній йому кімнаті. Тут, де взявся генерал Лосєв і, чеканячи крок, як на параді, став проходити повз Овчинникова. Звиклий до субординації і, щоб його запримітив майбутній екзаменатор, він поважно привітався: *«Здрастуйте, товаришу генерале!»*.

Голос Овчинникова, його командирська польова планшетка, плащ справили на Лосєва враження. Зробивши різкий поворот ліворуч і карбуючи крок, він підійшов до Овчинникова, взяв під козирок і відрекомендувався: *«Генерал-майор Лосєв!»*.

«Студент першого курсу Овчинников!» – відповів на це Віктор.

«Тьфу, негідник, сволота!» – вибухнув люттю Лосєв і сиплючи прокляття, кинувся геть.

1

2

1. Леонід Сморж – тренер секції штанги на Кафедрі фізкультури Київського університету імені Тараса Шевченка, Микола Дзекунов *(праворуч)*. **Київ. 1955.** Автор фото невідомий

2. Геннадій Сележинський у спортзалі Київського університету імені Тараса Шевченка. Київ. 1956. Фото Леоніда Сморжа.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше

Екзамен приймав сам завідувач кафедри генерал Лосєв і один із викладачів його кафедри у званні підполковника, загалом добра й порядна людина. Іспити проходили у великій за площею аудиторії, де за трьома партами, що стояли відокремлено одна від одної, студенти готувалися до екзамену, четвертий відповідав екзаменаторам, що сиділи за великим столом. Коли я зайшов, узяв білет і став готуватися, відповідав Сергій Жданов – колишній командир батальйону морської піхоти. Чи внаслідок поранень, чи життя *«на гражданці»* дуже пом'яло його, але він проявляв запобігливість і навіть підлабузництво перед начальством. Він відповідав на питання *«Рота піхоти*

в обороні». Хвилюючись, Жданов заговорив скоромовкою. Лосєв сердито заволав: *«Товаришу Жданов! У вас понос слів і запор думки!»*

«Вибачте, товаришу генерале. Я старатимусь відповідати повільніше».

Дійсно, перші слова Жданов вимовляв повільно, далі темп їх наростав, генерал знову його зупиняв сердитим вигуком і тими ж словами: *«Товариш Жданов, у вас же понос слів і запор думки!»*

Жданов знову вибачався і знову все повторювалося, і все ж генерал поставив йому п'ятірку.

«Наступний!» – подав команду генерал.

Двері відчинилися, і в аудиторію боязко зайшов Віктор Овчинников. Він узяв білет і став готуватися. Лосєв полишив екзаменувати, доручивши це підполковнику, і став кружляти навколо парти, за якою готувався Овчинников. Той урешті-решт не витримав і сказав, що буде відповідати без підготовки. Лосєв сів на своє місце, але не давав Овчинникову говорити, перебивав його і, оголосивши: *«Незадовільно»*, – став виштовхувати

Збірна зі штанги Київського університету імені Тараса Шевченка:
(зліва направо) **В. Матвійчук, В. Присяжнюк, Л. Сморж, С. Стельмах, М. Дзекунов, Д. Горбачов, тренер А. Горбунов. Київ. 1956.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

з аудиторії. Той, опираючись, не погоджувався з оцінкою, говорив, що добре знає бойовий устав піхоти. Не встиг генерал сісти, як знову заходить Овчинников зі словами, що з оцінкою *«незадовільно»* він не погоджується, бо питання в білеті знає. З багряним обличчям і виряченими очима Лосєв люто, як бик на тореадора, кинувся на Овчинникова з криком: *«Геть! Геть з аудиторії! Геть!»*

І вже на повну силу штурхонув студента за двері.

Стипендію Віктору Овчинникову не дали, а він на той час уже був одруженим і мав двох дітей – дочок, отже, йому через самодурство генерала Лосєва того року довелося туго. Його ж кривдника спочатку підвищили в посаді. Він став начальником якогось військового училища, але і там проявив свій дикий норов і деспотизм, говорили, що й розпусту, за що його було звільнено із лав Радянської армії й відправлено у відставку. Овчинников же про цей епізод згадував з гіркотою й досадою.

Віктор Овчинников став моїм близьким товаришем і залишався ним до самої своєї смерті в січні 2003 року. В моїй особі він знаходив те, чого йому не вистачало, і в нього з'являлася потреба час від часу бачитися зі мною. Для цього він майже щороку прилітав із Калінінграда в Київ, який він також палко полюбив зі студентських років, тому ледве не з аеродрому відправлявся прогулятися пішки пам'ятними місцями міста. Він – людина досить поміркованих здібностей, але фанатично залюблена у філософію, упертістю і наполегливістю досяг значних успіхів і випередив декого з більш здібних однокурсників, захистивши докторську дисертацію і написавши кілька монографій. Окрім зазначених рис, він любив нове, володів цікавістю дитини й здатністю по-дитячому всьому дивуватися. Коли ми з ним поїхали моєю машиною в моє село в Полтавщину, то він цікавився його історією, гончарством і Музеєм гончарства. Ми з'їздили на батьківщину Гоголя, у його родове село, відвідали садибу й могилу його батьків. Уже *«на перекладних»* він сам поїхав у Миргород, щоб подивитися власними очима і на місто, і на описану Гоголем *«калюжу»*, в якій бовталися свині. Ніякі мої аргументи, що Миргород давно не той, що був за Гоголя, що ніякої калюжі посеред міста давно вже немає, не переконали його, і він поїхав. Того ж дня він повернувся і вже нічого про Миргород і калюжу не згадував. Фізично слабкий і вайлуватий, він любив прогулянки, намагався робити зарядку, ходити на виставки, у музеї, театр, хоча естетичний смак і розуміння мистецтва були в нього, правду кажучи, невисокі. Загалом він був уособленням доброти й незворушності, спокою й наполегливості, товариськості й вірності в стосунках.

Він не часто, але регулярно писав мені. Коли я перестав одержувати листи, то стурбувався, став телефонувати йому в Калінінград. Але там ніхто не відповідав. На той час його дружина вже померла, а телефону дочок

я не знав. І лише восени 2003 року на мій дзвінок у Калінінграді відгукнувся жіночий голос. Виявилося – дочка Віктора, яка й сказала, що він помер у січні від раку. До останнього моменту він ще читав лекції, на початку січня потрапив у лікарню й там помер.

Сергій Каленюк – один із тих, хто з медаллю закінчив школу, із середовища військових, вихований на комуністичній моралі й ерудований у всьому, що стосувалося політики й історії партії. Серед «*стариків*» він став виявляти особливу прихильність до мене, тому ми часто, прогулюючись, вели розмови на різні теми, найчастіше – політичні. Ініціатором і «*ведучим*» був, як правило, він, я ж обмежувався, здебільшого, репліками або ж короткими зауваженнями в ті моменти, коли не погоджувався або сумнівався. Слід зауважити, що знань у цій області в мене було небагато, часто мої судження базувалися або на моїй уродженій звичці сумніватися й чинити опір будь-якому категоричному судженню, або ж на моїй стихійній і не до кінця усвідомленій опозиційності існуючому ладу, що в мені в елементарній формі виявилося вже в ранньому віці. Тому на його безапеляційні провладні й патріотичні судження я, враховуючи небезпеку покарання за будь-який вияв єресі, за яку в той час жорстоко карали, намагався спростувати його думку. Так, наприклад, коли він говорив,

▮ Професор В'ячеслав Кудін. Київ. 1956.
Фото Леоніда Сморжа. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

що соціалізм треба будувати на кістках селянства, я намагався делікатно заперечувати це; коли він казав, що саме цю лінію проводить товариш Йосип Сталін, я ще делікатніше говорив, що товариш Сталін, звичайно, геній, але й вони можуть в окремих випадках помилятися. Коли він звинуватив мене, що моя позиція – це позиція Бухаріна, за що той справедливо поплатився життям, я говорив, що, можливо, і Бухарін у чомусь був правий і таке інше. З погляду сьогодення, нічого крамольного в моїх словах немає, звичайна розмова не дуже обізнаних з історією й політикою людей. Тоді ж одна з таких прогулянок закінчилася тим, що Каленюк, буркнувши: *«Ну, я пішов...»*, – розвернувся, а це було біля червоного корпусу університету під вечір, і рушив у протилежному напрямку. Після цієї розмови він став уникати мене, немов між нами пробігла чорна кішка. Так тяглося майже до кінця другого курсу. На той час я вже *«втягнувся»* у навчання, у життя групи, факультету, університету, завоював певний авторитет і навіть славу через спортивні успіхи не тільки у важкій атлетиці, а й у легкій, бо постійно брав участь у різних змаганнях і естафетах, які на той час формувала й готувала відома легкоатлетка, чемпіонка СРСР, мати знаменитого футболіста Олега Блохіна Катерина Захарченко. Хоча щодо партгрупи я був у постійній опозиції, точніше, хоча я час від часу виявляв опозиційні думки щодо партгрупи, мені порадили вступити в партію, якщо я маю намір працювати за фахом. Оскільки я був комсомольцем, то першу рекомендацію повинна була дати група.

На засіданні були присутні від комсомольського бюро факультету й партборю. Із викладачів я запам'ятав лише В. І. Шинкарука – на той час молодого викладача, мого однолітка. Рекомендація йшла *«на ура»*; багато однокурсників виступили, всі хвалили й навіть перехвалювали мене: і за спорт, і за навчання, і за поведінку, і за ставлення до однокурсників. Коли потік славослів'я повинен був закінчитися голосуванням, руку підняв Каленюк і сказав, майже дослівно, так: *«От ви всі тут хвалили Сморжа, а ви не знаєте, хто він є насправді. Це – ворог радянської влади, він ненавидить нашу партію, наш радянський лад. Він навіть про товариша Сталіна без пошани до нього говорить. Я впевнений, що ця людина в критичний для нашої батьківщини момент буде з іншого боку барикад зі зброєю в руках»*.

В аудиторії наступила повна тиша. Усіх студентів, немов поривом вітру траву, пригнуло до парт, а представники комсомолу і партії і не глянули в мій бік.

Буквально наступного дня після обіду мене викликав кадебіст. Допитував він мене в приміщенні ректорату. Це був середнього віку чоловік з невиразним худорлявим обличчям і холодними світло-сірими очима, зі світлим ріденьким волоссям на голові. Він став задавати мені питання, відповідно до моєї останньої розмови з Каленюком і його виступу

на зборах. Я не спростовував, але й не погоджувався зі звинуваченнями в антирадянщині й хулі Сталіна, партії, влади, бо й справді, у розмові з Каленюком уникав прямих висловлювань, прямої аргументації, тим більше критики. Наша тривала бесіда завершилася тим, що кадебіст запропонував мені співпрацювати. Я йому відповів, що він повинен був із нашої бесіди переконатися, що я на таку справу не годжусь. Його обличчя відразу ж виразило відчуження, очі заледеніли, і він, перейшовши, на холодний тон, попередив, щоб я нікому нічого не говорив про нашу розмову.

Без перебільшення, видатною подією в політичному й громадському житті країни й світу став виступ на ХХ з'їзді КПРС генерального секретаря Микити Хрущова, присвячений розвінчуванню культу особи Йосипа Сталіна. Це був грім серед ясного неба, підрив тих ідеологічних підвалин, які будувалися десятиліттями, тих уявлень, які складали основу світогляду мільйонів людей, розвінчування кумира, шанування якого й поклоніння якому досягли рівня Бога. Текст цього виступу зачитувався повсюдно на партійних і комсомольських зборах, без права записувати й конспектувати. Я все-таки конспектував, коли нас зібрали в актовому залі університету й зачитали зі сцени. Враження від тексту: для одних – війнуло свіжим повітрям і надією на краще, для інших – цунамі, який миттєво зруйнував стале й надійне, святе й непорочне, єдино істинне і невмируще. Сьогодні прочитане не справило б такого враження, бо відкрилося й стало надбанням широкого загалу набагато страшніше й потворніше, породжене режимом Сталіна і сталінізмом. Тоді ж для багатьох це стало тяжким духовним і навіть душевним зламом, загибеллю ідеалів і перспектив, цінностей та орієнтирів. З іншого боку, цей документ, рішення ХХ з'їзду викликали бродіння думок як Сходу, так і Заходу, пригнічене стало випростовуватися, німе – говорити, покірливе – бунтувати.

Одним із найбільш характерних наслідків викриття культу Сталіна стали події в Угорщині 1956 року. Народ, що, здавалось, уже вріс у соціалізм, піднявся на боротьбу за свою свободу й незалежність, проти окупації радянськими військами й засилля прорадянської влади. Ударною силою цього повстання стало студентство.

Приклад угорського студентства знайшов певний відгук і серед юного покоління Союзу, зокрема України. Саме відгук, без будь-якої активної дії й публічних акцій. Бо ще панував тотальний страх, який паралізував розум і волю. Тож усе обмежувалося кулуарними розмовами й обговоренням подій, що освітлювалися по радіо і в пресі – тенденційній і примітивізованій. Зокрема, у нашій групі ці події внесли пожвавлення тільки в молодшої частини, старші ж зовні не виявляли свого ставлення до подій. Молодші ж обмежилися тим, що, жартома, склали список майбутньої Ради міністрів, наділивши кожного якимось міністерським портфелем.

Мені ж було відведено пост прем'єр-міністра. Складання цього списку супроводжувалося жартами й сміхом. У цьому брали участь три-чотири чоловіки, папірець відразу ж викинули й ніколи вже й не згадували про це.

Але по-іншому складалися події в Угорщині, де повстання було жорстоко придушене радянськими військами, а його керівників – арештовано або розстріляно. Їх місце посіли інші, поставлені Москвою. Події в Угорщині змусили компартію й уряд СРСР терміново провести профілактичні заходи, передовсім серед студентської молоді. В усі вищі навчальні заклади було розіслано відповідні розпорядження й вказівки. Запопадливі виконавці почали гарячково шукати будь-які вияви непослуху й крамоли, не тільки в сучасності, але й у минулому.

Почалося все зі стінної газети *«Сатирикон»* і додатка до нього, де вміщували критичні матеріали на громадсько-соціальні теми, що після смерті Сталіна вже мало місце. Матеріали гумористично обігрували, газету охоче читали, біля неї завжди юрбилися студенти не тільки філософського факультету. Всього вийшло п'ять номерів *«Сатирикону»*. Паралельно писалася й *«Буза»* – рукописний журнал, у якому ті чи інші положення Гегеля, Канта, Фіхте пов'язували з життям сучасної молоді, студентства, суспільства взагалі, оминаючи пряму критику нашого ладу й моралі. Читачі ж *«Бузи»* робили свої зауваження на полях рукопису, не завжди коректні й доречні. Коли почалася кампанія проти *«Бузи»*, то ці надписи на полях стали основним матеріалом для звинувачень авторів у пропаганді буржуазної моралі, аморалізму. Зокрема, жартівливу статтю Бориса Шипенка *«Трактат про пияцтво»* класифікували як пропаганду алкоголізму. Оскільки в *«Сатириконі»* і в його додатку керівництво факультету й університету побачило крамолу й зухвалість, їх почали зривати й знищувати, вести гоніння на редколегію, перевіряти лояльність її членів, їх поведінку в університеті й гуртожитку, з'ясовувати, що це за люди, і вийшли на *«Бузу»* і її авторів: Юрія Сікорського, Петра Йолона, Олександра Лук'янова – молодих хлопців, так би мовити, пролетарського походження, здібних, енергійних, дотепних. Спочатку хлопці заперечували існування *«Бузи»*, якої вийшло всього три номери, але, під великим тиском звинувачень в антирадянщині, Юрій Сікорський приніс дознавачам перший номер рукописного журналу, який випадково зберігся, щоб довести, що нічого крамольного в ньому немає. Але справу розкрутили не на жарт, нею зайнялися партком університету на чолі з П. П. Удовиченком і комітет комсомолу, вже не кажучи про факультетські аналогічні організації. Високе університетське начальство провело збори групи, на яких передбачалося піддати осуду авторів *«Бузи»* за їх негідну радянського студента поведінку й пропаганду буржуазної моралі, буржуазної ідеології. Коли Сергій Каленюк став говорити, що звинувачувати в аморалізмі скоріше можна Юрія

Кириченка, сина першого секретаря компартії України, який гуляє з юними балеринами оперного театру, П. П. Удовиченко сердито вигукнув на все горло: *«Мовчати! Я не дозволю дискредитувати керівників партії і уряду!»*. Група, незважаючи на присутність високого начальства і його шалений натиск, не підтримала висунутих звинувачень, за що отримала колективну догану. Юрія Сікорського, Петра Йолона, Олександра Лук'янова на засіданні комітету комсомолу університету виключили з комсомолу, Сергію Калинюку, що активно намагався на зборах групи їх захищати, оголосили догану. Сікорський був виключений з університету з умовою відновлення після дворічної праці на виробництві. Бориса Шипенка виключили з партії на партзборах історико-філософського факультету, і він, не дочекавшись утвердження цього рішення на парткомі університету, повісився.

Борис Шипенко, мій одноліток, був ортодоксальним комуністом, фанатично відданим ідеалам комунізму, цінностям марксизму-ленінізму, прямолінійний і безапеляційний у своїх судженнях, завжди впевнений у своїй правоті. Армійську службу відбув у військах НКВС у Західній Україні в розпал боротьби з *«бандерівщиною»* і, мабуть, сумлінно виконував свої обов'язки. Розвінчання культу Сталіна він сприйняв, як величезну особисту

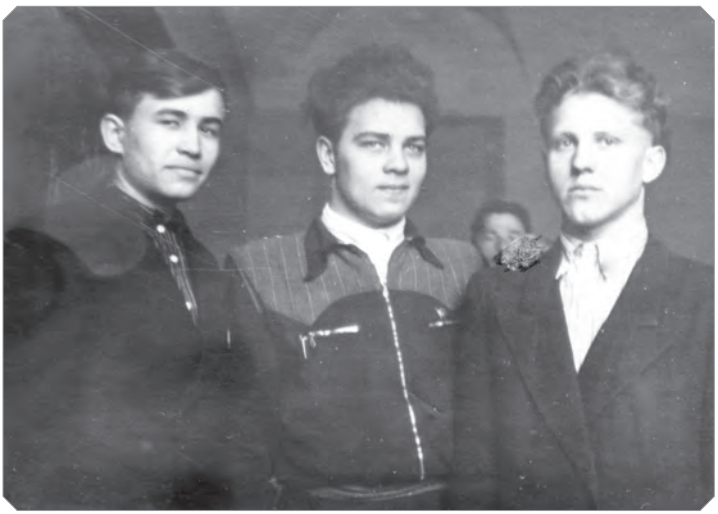

▮ Постраждалі за *«Бузу»*:
(зліва направо) Петро Йолон, Юрій Сікорський, Олександр Лук'янов. Київ. 1956.
Фото Леоніда Сморжа. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

трагедію, крах світогляду й власної долі. Після оприлюднення матеріалів ХХ з'їзду КПРС він ходив пригнічений і мовчазний, «*Буза*» і звинувачення його в аморальності й аполітизмі були тією краплею, яка переповнила чашу прикрощів, що випали на його долю. Самогубство стало логічним учинком і кінцем його життєвого шляху. Буквально за день до його самогубства ми зіткнулися з ним у туалеті, і він, звернувшись до мене, сказав: «*Знаєш, жити мені не хочеться. Оце якби був пістолет, то я б, не роздумуючи, застрелився б*».

Я на це нічого не відповів, бо не знав, що на це сказати, як і про те, що це наша остання зустріч і остання розмова, останні слова, які я почув від нього.

Ховати приїхала його мати. Батько ж – партійний працівник районного масштабу – був тяжко хворий, тому йому не повідомили про смерть сина. Коли везли труну в невеличкому автобусі, мати, плачучи, дорікала нам, що ми допустили це самогубство, не стали на захист її сина, який вірою і правдою служив партії і своєму народові, що ми боягузи й турбуємося лише за себе. Ми ж усі, хто був у автобусі, мовчали. І тому, що все, що вона говорила, було правдою, і тому, що нас попередили про те, що той, хто хоч слово скаже на похоронах, буде того ж дня виключений з університету.

Смерть Бориса Шипенка мала певний резонанс і певною мірою вплинула на долю учасників у справі «*Бузи*». Юрія Сікорського, який уже влаштувався на шахту, відновили на факультеті, а всіх їх, тобто його, Петра Йолона й Олександра Лук'янова, – в комсомолі. Але відлуння справи по «*Бузі*» давало про себе знати ще досить довго, про що розповім далі. Зокрема, Йолону, одному з кращих за успішністю студентів, В. К. Танчер поставив на екзаменах дві трійки і згодом не погодився на їх перескладання, а Юрію Сікорському це стало на заваді під час його переходу з кандидатів у члени партії, вже коли той був у аспірантурі.

На четвертому курсі, здається, в листопаді–грудні, у нас, філософів, була журналістська практика. Більшість із нашої групи роз'їхалися по редакціях газет тих населених пунктів, де жили їхні батьки й звідки вони були родом. Мені ж дали направлення в газету «*За радянський фільм*» Київської кіностудії імені Олександра Довженка, де виконуючим обов'язки редактора був В. Сосюра – син поета Володимира Сосюри. Першим моїм завданням було написати передову статтю на честь чергової річниці Великої жовтневої революції. Нічого для газети, тим більше передовиці, я раніше не писав. Їхати в газетний відділ архівів для цього не хотілося. Став ходити приміщенням кіностудії, стіни якої рясніли гаслами, став їх списувати, а деякі – пригадувати, адже вони повторювалися з року в рік. Потім сів за стіл і «*зварганив*» замовлене, яке було опубліковано наступного дня. У той же день вийшла газета «*Радянська Україна*» з передовицею, присвяченою

цій же даті. Якби мій матеріал вийшов хоча б на день пізніше, могло б скластися враження, що я списав з неї. Коментарі тут зайві.

Практика в газеті кіностудії була необтяжлива. Як журналіст я там мало що перейняв, проте мав можливість бачити *«кінокухню»* і деякою мірою заглянути за куліси тамтешнього життя-буття, яке зблизька здалося мені малопривабливим і бруднуватим. Особливо я розчарувався в артистах, хоча у дуже близькі стосунки я з ними не входив, а до знаменитих не підходив.

На тому ж четвертому курсі, але вже в теплу пору, нашій групі пощастило побувати на музейній практиці в Москві й Ленінграді. Більше місяця ми щодня відвідували музеї різного профілю, інколи по два-три за день, а їх у Москві понад сто і близько ста в Ленінграді. Зрозуміло, що за такої перенасиченої програми і чітко продуманого плану ми стали швидко втомлюватися, і враження-сприйняття притуплялися, а вже зовсім наприкінці, під час перебування в Ленінграді, з'явилося бажання *«сачконути»* від чергової екскурсії, особливо коли треба було їхати в музеї-супутники Ленінграда – Пушкіно, Царське Село, Петергоф, Павлово. Тепер, через роки, я, згадуючи цю практику, думаю: яке це було щастя і як не подякувати тому чи тим, хто дав розпорядження на таку практику

Леонід Сморж *(другий ліворуч)* **під час Музейної практики в Москві та його брат Віталій Чирка** *(шостій ліворуч)*. **Москва. 1957.**
Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Леонід Сморж за кінозйомкою. Київ. Квітень 1957.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж на зйомках. Київ. 1957.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж *(праворуч від камери)* **з режисером М. Літусом і Д. Горбачовим під час зйомок. Київ. 1957.**
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж *(праворуч)* **та мистецтвознавець Григорій Логвин під час зйомок фільму** ***«Архітектурні пам'ятки Києва домонгольського періоду»*****. Київ. 1957.**
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж *(сидить)* **під час монтування фільму в кінолабораторії університету. Київ. 1957.**
Автор фото А. Серебрянніков.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

студентам-філософам, яка, хоч і різною мірою, але збагатила духовно кожного з нас.

Набір студентів 1953 року був одним із тих, на якому позначилися ті зміни в головах і в поведінці людей, які почали відбуватися після смерті Сталіна. У вихованих на догмах тоталітарної влади молодих людей з'явилося природне зацікавлення всім тим, що виходило за їх рамки, хоча доступу до правди ще довго не було. Студентство буквально ламало двері актового залу університету на різні зібрання, брало участь у різних гуртках і заходах. Пам'ятаю, який широкий резонанс викликало проведене у всесоюзному масштабі святкування 300-ліття Переяславської ради і *«возз'єднання»* України з Росією. Тоді в Київ на святкування цієї події приїхала велика

1. Леонід Сморж на військовому стажуванні після закінчення університету

2. На військовому стажуванні після закінчення університету: *(зліва направо)* **Костянтин Єршов, Леонід Сморж, Анатолій Кадук**

Тирасполь. Липень 1958. Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше*

1

2

Леонід Сморж у гостях у дядька Федора під час канікул. Великі Будища, Полтавщина. 1957. Фото Леоніда Сморжа. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

й чисельна делегація літераторів, у тому числі Костянтин Сімонов, який на той час був у особливому фаворі. Сказати, що актовий зал університету було набито ущерть, мало. Навіть на підвіконнях тіснилися люди. На сцені стояв великий стіл, за яким сиділи письменники з головуючим Сімоновим, і виступ кожного з них зустрічався бурхливою овацією. Але особливо бурхливо зустріли виступ Володимира Сосюри. Несподівано для мене тонким співучим голосом він сказав: «*Любіть Україну!*» – вірш, який до цього осуджувався партійними органами і пресою, і заридав. Справившись із риданням, Сосюра прочитав його. Знову шквал оплесків. Другим віршем був «*Коли потяг у даль загуркоче*», який закінчується словами: «*Сині очі в моєї дружини, а у тебе були голубі*», після яких Сосюра знову заридав.

В університеті функціонувала літературна студія імені Василя Чумака – талановитого поета, якого у вісімнадцятилітньому віці розстріляли... Багато з тих, хто її відвідував, у майбутньому стали професійними письменниками і поетами. Серед них – Василь Симоненко, Борис Олійник, Вадим Крищенко, Микола Сом, Тамара Коломієць, Володимир Коломієць, Микола Сингаївський, Наталка Кащук тощо. Тільки з набору 1953 року членами Спілки письменників стали майже півтора десятки колишніх студіївців. З цікавості інколи відвідував засідання студії і я, хоча й не був поетом. Точніше: хоча на той час сам ще не писав вірші, не вважав, що й із цих хлопців вийдуть професійні письменники. Тому, коли десь через два-три роки після закінчення університету я зайшов у Спілку письменників, де в неї саме приймали Василя Симоненка й Володимира Коломійця, я був дуже здивований, бо навіть не думав, що в них це так серйозно. Ще на перших курсах я супроводжував маленькі групи студійців, які виступали з віршами в тих чи інших колективах. Пам'ятаю, один із таких виступів університетських поетів я організував у Київському художньому училищі прикладного мистецтва, у якому взяв участь і Борис Олійник з віршем «*Б'ють у крицю ковалі*» та іншими.

На старших курсах мій інтерес змістився на кінозйомки. В університеті була навчально-методична кінолабораторія, при якій був і студентський гурток. Вона випускала навчально-наукові фільми, але були спроби зняти й ігрові, щоправда, успіху вони не мали. Я займався, здебільшого, операторською роботою. Із того, що варте уваги, можна назвати знятий мною як оператором фільм «*Пам'ятники архітектури Києва домонгольського періоду*», автором і сценаристом якого був Григорій Никонович Логвин – великий спеціаліст у галузі мистецтвознавства й архітектури, історії України. Він був набагато старшим за мене, але через свою невихованість я звертався до нього на «*ти*», за що мені й тепер соромно. До речі, з того гуртка вийшло кілька в майбутньому відомих кінематографістів, переважно кінооператорів, зокрема А. О. Серебрянніков – автор багатьох науково-популярних фільмів.

Василя Симоненка я на літературній студії жодного разу не чув, щоправда, я там бував епізодично. Одного разу, коли виходили з аудиторії, він мене спитав, звідки я родом. Я відповів. *«А батьки хто?»* Кажу: *«Колгоспники»*. – *«А чому ж ти говориш російською мовою?»* Відповідаю, що сім років був на військовій службі, де все російською, і після служби скрізь російська, у тому числі й тут, у Києві, і в університеті. Про себе розсердився: салага, настільки молодший за мене, а читає мораль. Проте після того частіше намагався говорити українською мовою, хоча це і вдавалося нелегко.

Знаю, особлива дружба в нього була з Миколою Сомом, яка не переривалася до самої смерті Василя.

СЕРГІЙ АГАНЕСОВ

На початку вересня 1957 року, вже на п'ятому курсі мого навчання в університеті, Ліда Немудрова, яка працювала в той час на одній із кафедр історико-філософського факультету Університету імені Тараса Шевченка, а влітку була в приймальній комісії на стаціонар, під час зустрічі, ледь чутно привітавшись, сказала, що на філософське відділення вступив такий же, як я, юний учасник бойових дій, теж моряк, і додала, що мені з ним обов'язково треба познайомитися. Це я вислухав без особливої уваги і, зрозуміло, зразу ж забув про це. Сьомого листопада, яке за радянських часів було головним святом року, коли університетська святкова колона була вишикувана, Ліда, знайшовши мене, підвела приблизно мого віку чоловіка кавказької національності, трішки вищого за мене, з чорним кучерявим коротким волоссям, продовгуватим обличчям, виразними чорними жвавими очима й характерними для вірмен великуватим хрящуватим дещо звислим носом, чутливими губами й вольовим підборіддям. Одягнений він був у темний піджак, обидва рукава якого виявилися порожніми. Коли ж колона вже рушила з місця, то виявилося, що він дуже накульгує на праву ногу, бо, як згодом з'ясувалося, на ній був протез. Цього разу ми обмінялися звичними в таких ситуаціях фразами. Наступна ж наша зустріч відбулася не скоро. Їй сприяло те, що Сергій Соломонович Аганесов, а це був саме він, вибрав собі професію психолога й став досить частим відвідувачем Кафедри психології, де я з вересня 1958 року працював старшим лаборантом. У нього склалися приязні стосунки

Сергій Аганесов. Квітень 1961.
Місце зйомки та автор фото невідомі.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

з Тетяною Василівною Космою, яку він глибоко й щиро поважав за її доброту і порядність, а вона його по-материнськи жаліла й турбувалася про нього. Коли ми зійшлися з Аганесовим ближче, він годинами розповідав мені про своє життя. Деякі з цих розповідей я по свіжій пам'яті записував. Одна із них відноситься до 1959 року. Я її перерозповідаю від першої особи. Зрозуміло, що це не стенографічний запис і не запис на диктофоні.

«Народився я в 1925 році в Одесі, в сім'ї вірмен. Нас там до війни було багатенько. Без матері залишився дуже рано. Без батька також. Ріс я в дитячому будинку, нікого не слухався і нікому не підкорявся. Прислухався я тільки до свого старшого брата Самвела – військового моряка. Тільки він міг впливати на мене. Декілька разів я тікав із дитячого будинку, і брат, переконавшись, що з мене пуття не буде, взяв із собою на крейсер «Червона Україна» вихованцем. Це сталося в тридцять дев'ятому році.

Сувора усталена служба на великому військовому кораблі, де висока дисципліна і повний порядок, як не дивно, припали мені до душі, хоча я більше за все любив і люблю свободу. А ще більше я полюбив людей, матросів і командирів, відданих морській службі і спаяних морською дружбою, вірних морським традиціям і гордих за свій корабель.

Два роки минуло, і раптом війна. Ти ж знаєш, що Севастополь першим з усіх міст зазнав нападу німецької авіації і вперше дав рішучу відсіч. Вороги відчули, що таке Чорноморський флот і хто такі радянські моряки. Через деякий час «Червона Україна» пішла на допомогу обложеній Одесі, згодом брала участь у низці бойових операцій спільно з іншими кораблями і наземними військами. Під час одного з переходів, коли німці нас бомбардували, я, поранений, випав за борт корабля і чотири кілометри плив до берега. Підлікувавшись, я потрапив у екіпаж, звідти разом з іншими – у морську піхоту. Нас кинули на оборону Севастополя, де точилися запеклі, жорстокі бої. Одного разу нас, невелику групу моряків, послали в тил німцям, щоб узяти «язика». Було саме жіноче свято – Восьме березня. Може, це і було причиною того, що ми «язика» не взяли, а коли поверталися до своїх, нас німці обстріляли з мінометів. Міна розірвалася біля самісіньких ніг, але я ні вибуху не почув, ні болю не відчув.

Пролежав я в госпіталі близько трьох місяців, неприходячи до тями. Та ось крізь в'язке забуття я почув спочатку зовсім тихе й дуже приємне дзижчання, яке все посилювалося й ставало гучнішим. Воно настільки мені приємне, що в моїх грудях починає тепліти, голова прояснятися, і я повільно відкриваю очі.

Прямо перед моїми очима, за вікном, волога, в крапельках роси, гілка з уже розовуватими гранатами. Усе таке свіже, наповнене сонцем і життям. Гілку з плодами граната відділяє від мене сітка з марлі – балдахін, натягнутий над моїм ліжком. Оце сюди, під сітку з марлі, залетіла бджола

і з усіх сил намагається вибратися на волю. Її дзижчання й було тим першим звуком, який я почув після місяців непритомності і який повернув мені свідомість. Де я і що зі мною, не можу збагнути.

Переводжу погляд на себе. Я по груди накритий простинею. Бачу, що весь я забинтований. Ліва рука прибинтована до грудей, а права забинтована окремо. В коліні стало свербіти і цю сверблячку я не можу витримати. Тягнусь рукою до коліна, ворушу пальцями, але до коліна ніяк не можу доторкнутися. Але враховуючи відстань до свого коліна я вже повинен дістати. Між рукою і коліном відчуваю якийсь провал. Відкидаю ривком простиню і бачу: замість руки – невеликий, обмотаний бинтами обрубок. У голові промайнула думка: «А як же я тепер буду малювати?» Я дико кричу і втрачаю свідомість. Говорили, що я довго бився в агонії, зриваючи бинти зубами, підхоплювався і намагався бігти, падаючи і намагаючись піднятись.

Очунявся я весь у синцях. Рани кровоточать. Кричу: «Застрельте мене! Або дайте пістолет, я сам застрелюсь!» Зрозуміло, стріляти в мене ніхто не став, а сам я застрелитись не зміг би, якби і дали мені пістолет. Бромом та іншими препаратами заспокоїли мене.

Жити мені не хотілося, але не було можливості й померти. Адже залишився без обох рук і фактично без однієї ноги, бо права нижче коліна була скалічена: вирвано литку і відірвано ступню аж до п'яти. У мене все від болю й горя кипіло в грудях. Я з усіма був грубим, до всього прискіпувався, капризував. Скільки разів, коли мене годували, я вибивав головою тарілку з рук медсестри, коли їжа мені капала на підборіддя або була мені не до вподоби. Після цього я відмовлявся їсти кілька днів.

Та ось до нас у палату стали приходити шефи – тифліські студенти (тоді Тбілісі називали Тифлісом). До мене прикріпили студентку Ніну, грузинку. З тих пір я перестав буянити. Мені соромно було показувати їй свою слабість. Тиха, чорноока, тоненька, як очеретиночка, вона сідала біля мого ліжка, і ми годинами розмовляли про всяку всячину. Поступово я дуже звик до неї.

Словом, залишившись живим, я змушений був жити, але для чого і як – це було питанням, яке не давало мені спокою, і думка про це не виходила з моєї голови. Якось я дізнався, що один художник, здається, італієць за походженням, залишившись без рук, навчився малювати ногою. Це запалило в мені вогник надії. На той час я ще не міг ходити і пересувався в колясці, відштовхуючись від підлоги здоровою ногою – єдиною кінцівкою, що залишилася цілою. У свої наміри я нікого не посвячував, тому, за домовленістю з медсестрою, став усамітнюватися в провізорній, і наполегливо, годинами, тренуватися малювати й писати ногою. Та пальці ноги відмовлялися слухатися, й олівець випадав із них. Малюнок виходив на зразок тих, які малює дуже мала дитина, а букви – великими, кривими,

потворними. Скільки разів я плакав від відчуття своєї безпорадності, марності своїх зусиль і спроб! І все ж, потрішечку справа рухалася, малюнки ставали все досконалішими, а почерк покращувався. Не можу сказати, коли точно і як, що мене наштовхнуло, але я став брати олівець у рот і стискувати його зубами, але пам'ятаю, що з першого ж разу вийшло непогано.

Минав місяць за місяцем, а я все ще перебував у госпіталі. Мені виготовили на ногу протез, і я вже міг пересуватися самостійно і навіть виходити за територію госпіталю. Спочатку я був зовсім безпорадним і сором'язливим. Більше за все мені приносило прикрість те, що я не міг справляти природну потребу. Для цього я їхав на далекий кінець міста, найчастіше на вокзал, удивлявся в людей – чоловіків, і вивчав їх обличчя, намагаючись угадати серед них тих, які б допомогли мені в цьому. Та не кожна людина має людське серце. Деякі чоловіки обпалювали мене поглядом, повним відрази й огиди і, пришвидшивши кроки, майже бігцем тікали від мене, як від чогось нікчемного й мерзотного. Після кількох таких випадків я не витримав, напився і кинувся під поїзд. Але, сп'янілий, не розрахував, поспішив трошки... Поїзд ішов повільно, і машиніст устиг загальмувати: паровоз буквально вперся своїми колесами в мої ребра.

Мене відвезли в госпіталь, але я там так лютував і бешкетував, що мене довго не могли приборкати й заспокоїти. Оскільки я продовжував буянити, то мене, за домовленістю з високими морськими інстанціями, відвезли в екіпаж у місті Поті. Там мені пошили офіцерську форму, дали для обслуги старшину іншої статі. Словом, на увагу я, можна говорити, нарікати не мав підстав. Але я не міг витримувати повні співчуття й жалю погляди здорових повноцінних людей, якими були здебільшого всі ті, хто служив на флоті: тоді туди був особливий підбір. Особливо болісно я переживав співчутливі погляди тих, хто мене знав раніше, коли я був ще здоровим, і мого брата Самвела. Його на той час уже не було серед живих: він загинув на «Безупречном» під час десанту біля Феодосії. Одного разу я після важких роздумів і вагань сів у поїзд і поїхав подалі від усього того, що нагадувало мені про минуле, від усіх тих, хто знав мене і брата раніше. У мене вже взагалі не було минулого: я з ним розпрощався безповоротно. Зате була земля, на якій я народився, земля моїх батьків, де, перебувши німецько-румунську окупацію, жили мій брат Акоп і сестра. Це була Одеса. Ось туди я і поїхав, назустріч новому для мене життю, навіть не підозрюючи, що мені підготувала доля і куди вона понесе мій життєвий човен.

Приїхавши в Одесу, я став жити в брата Акопа і в сестри, але через невеликий проміжок часу, не дивлячись на їх піклування й увагу до мене, відчув, що вони не можуть мені дати того, що могла б дати рідна мати

з її материнською любов'ю і самопожертвою. Брат і сестра ж керувалися тільки обов'язком дати близькому родичеві-каліці притулок. Усе в наших стосунках базувалося на щирих і прийнятих серед людей поняттях про добро й порядність, на душевності й духовній близькості. Оскільки моя психіка за довгі місяці мого каліцтва стала розбалансованою, а душа вкрай чутливою, то будь-яка нещирість, неправда, лицемірство, показна жалісливість викликали нестерпний душевний біль і муку, що не зрозуміти людям фізично здоровим і благополучним. В особливо тяжкі хвилини, коли фізична неміч давала про себе знати, в моїй голові виникала думка про нікчемність мого існування й марність моїх сподівань, про самогубство як єдину можливість зупинити це обтяжливе для мене існування. Але заодно із малодушшям і безвіллям, яке проявлялося у хвилини душевної кризи, все частіше стала приходити в мою голову й інша, діаметрально протилежна думка. Вона спливала немовби із якихось таємничих глибин моєї душі, куди я до цього ніколи не проникав. Думка ця була неначе уповноваженим представником усіх закладених у мені духовних здібностей і поступово відтіснила похмуру думку про смерть. У моїй душі знову загорівся вогник надії, який уже не згасав. У мені зародилась віра в закладені в мені здібності, в можливості розвинути їх до неабиякого вияву. Все більше утверджуючись у цій думці і віруючи у своє природне обдарування, я став наполегливо тренувати й одержимо вправляти його. Не дивлячись на те, що я прикладав неймовірні зусилля, часом доводячи себе до крайнього виснаження фізичних і духовних сил, результати спочатку були настільки незначними, що мене охоплював розпач. Та моя наполегливість була винагороджена, відбувався якісний перелом, успіхи стали настільки вражаючими, що душа моя, грубо, але точно, висловлюючись, захлиналася від переживання успіху. В неймовірно короткий період часу, спочатку лівою уцілілою ногою, а потім ротом я знову почав займатися живописом, яким я жив і дихав до свого поранення. Це відвойоване в єдиноборстві з природою, каліцтвом, обставинами прагнення вважати себе рівним, хоча б у духовному і соціальному відношеннях, з іншими людьми воскресило в мені любов до життя і наповнило мою душу незміримою гордістю. Але цей блаженний, я б сказав, навіть щасливий стан, у міру мого дотикання до грубого життя дуже швидко пройшов. Співжиття з братом і сестрою, які на той час завели сім'ї, стало надто обтяжливим, можна сказати нестерпним, і я був змушений піти від них і знайти людей, які б за грошову винагороду погодилися доглядати мене. Одеська рада депутатів трудящих дала мені одну кімнату в квартирі – результат «ущільнення», а точніше – експропріації її у якихось Самойлюків, сім'я яких складалася з трьох чоловік: батька, матері й дочки. Мала кубатура кімнатки не дозволяла взяти до себе яку-небудь бабусю, яка могла б замінити мені няню, і я, через необхідність, змушений

був звертатися за допомогою до господарки квартири. Вона вирізнялася крайнім користолюбством та іншими якостями, які не прикрашають людину. Я продовжував вправлятися в живопису за допомогою ноги і рота, маючи намір вступити в художній інститут. Щоб не втрачати даремно часу, я пішов на 3-річні державні курси іноземних мов на відділення англійської мови. Невдячна й жадібна хазяйка, п'яниця-хазяїн, не дивлячись на те, що я з виділеної мені пенсії в розмірі 360 карбованців віддав їм половину, всіляко висловлювали своє незадоволення мною і не виконували своїх обов'язків щодо мене: то забудуть прийти ввечері й роздягнути мене, а ранком – одягти й таке інше. Ти ж знаєш, що іншого дуже багато, у тому числі того, що стосується інтимного, скажімо туалету. Щоб задовольнити апетити хазяїв, мені довелося продати все, що було в моєму жалюгідному гардеробі: рештки флотського одягу та одержане в райсозабезі. Та вимоги їх росли разом із цинічним ставленням до мене, що ятрило мою душу й кидало у відчай. Я був змушений піти в райсозабез, де демобілізований через поранення полковник Антипенко розпорядився, щоб мені видавали одноразову допомогу, яку зразу ж проковтнули господарі. Треба було шукати більш надійне і постійне джерело грошей. За допомогою того ж райсозабеза я влаштувався в інвалідну артіль імені Панфілова, виконуючи посильну для мене роботу – писати. Удень працюючи в інвалідній артілі, а увечері займаючись на курсах англійської мови, я вкрай виснажився фізично й психічно і був змушений призупинити свої вправи з живопису. Настала глибока криза, наслідком якої була тривала хвороба, що викликала нервовий розлад і загальний занепад. Ось цей період життя, пов'язаний із хворобою, і став для мене тим фатальним моментом, який розділив моє життя на дві половини. З цього моменту я став тяжіти до спиртного, до гри в карти, до жінок. Став обростати знайомими, у тому числі й сумнівними. За відносно короткий період із пасивного споглядача злочинного світу, яким Одеса славилася завжди, я став її активним і ревним учасником. Життя неухильно вело мене в «злачні місця», де воля й розум засинають, особливо коли вони ще не визріли, де відходять у забуття будь-які людські цінності й уявлення про честь, гідність, де відбуваються знайомства з усіма проявами злочинності і зі злодіями всіх ґатунків. І як неминуча данина за все це – арешт, суд, тюрма або табір, запізніле каяття, чорна туга.

Почалося, здавалося б, з дрібниці: попросили підробити підпис на довідці. Зійшло. Посипалися інші пропозиції, а з ними – і солідні гроші. А де гроші, там компанія, жінки, увага, відчуття незалежності й свободи. Поступово перейшов до підробки грошових документів, у чому досяг великої досконалості. Але на цьому й попався.

У тюрмі я виявився в умовах ще більш несприятливих, ніж ті, в яких я був під час перебування під опікою господарів квартири. В ув'язненні

мені довелося зіткнутися з таким контингентом людей, більшість з яких утратили свою людську подобу, мораль і звичаї яких, враховуючи мій фізичний стан, не обіцяли мені нічого обнадійливого. Завдяки вродженій спостережливості й кмітливості, я досить швидко не тільки засвоїв звід правил злочинного світу, якими керується кожний, хто свідомо ступив на цей шлях, але й відмітив для себе і те, що він формує стереотипність думки й поведінки, узаконює систему залежності й ієрархію в злочинному світі. Переді мною постала дилема: або я повинен цілком відмовитися від власного «я» і від будь-якої самостійності у своїх думках і вчинках, підлещуватися до фізично здорових співкамерників і догоджати їм, щоб отримати від них необхідну для мого існування допомогу, або, добре вивчивши закони і «пружини» злочинного світу, не тільки зберегти свою самостійність, але й, уміло користуючись ними, незрівнянно досконаліше й спритніше за інших, примусити їх визнати мою перевагу над ними і тим самим без будь-якого опору прислужувати й годити мені. За дуже короткий проміжок часу я в цій справі досяг таких разючих успіхів, про які мені й не снилося. Я переконався в правильності свого вибору: виконувати роль розтлумачувача неписаних законів злочинного світу. Серед злочинців я став користуватися, без перебільшення, величезним авторитетом – моє слово стало вирішальним.

Під час кримінальних сутичок мене шанували, мені підкорялися, догоджали й обслуговували. За моєю ініціативою і волею проходило життя не тільки в тій камері, де я сидів, тому будь-яке заворушення в місцях ув'язнення пов'язували з моєю персоною. І не безпідставно. Уже під час «відсидки» в Майкопській тюрмі я організував утечу одинадцяти чоловік, з убивством трьох вартових, через викопаний підземний двадцятиметровий хід. Перед цією втечею було опубліковано наказ, за яким відмінялася смертна кара, тому розстріляли тільки трьох – тих, кого першими виловили, – за статтею «тероризм». Я ж півроку переховувався в Ялті. Та хіба можна довго переховуватися в такому маленькому містечку та ще такій примітній через каліцтво і національність людині, як я. В останній період перебування в Ялті я шостим чуттям уже зрозумів, що знахожусь «під ковпаком» і ось-ось мене «загребуть». Зрозуміло, що одержав «на повну котушку».

Коли я сказав Аганесову, що він мені здається кращим, ніж у своїх вчинках, і міг бути все-таки гуманнішим і чеснішим, повернувшись обличчям дещо вбік і не дивлячись на мене, він сказав:

«Ех, Льоню, Льоню! Побув би ти в моїй шкурі, кинули б тебе до людей, для яких немає нічого святого. Їм на все наплювати й до всього байдуже: убити, зарізати, повісити, застрелити людину так само, як клопа задушити. Добре розуміючи це, я був змушений увесь час викручуватися, бути не тим,

ким я є насправді. Мені із зовнішньою безпристрасністю доводилося робити те, від чого внутрішньо здригався. Я змушений був ухвалювати смертні вироки людям, які мені були глибоко симпатичні, яких я вважав кращими за себе й решту тих, хто виносив вирок. Але я не міг чинити інакше, бо тоді б різали мене. У таборі все так-сяк. Там люди мають порівняно невеликі терміни. Одні чекають амністії, інші сподіваються втекти. А в замкненій тюрмі – усі ті, кому втрачати вже нічого, тому нічого не коштує штрикнути ножем іншого, адже він уже звідси ніколи не вийде. Від почуття безвихідності дехто себе ріже. Так попереду він із ножем і кинеться

Сергій Аганесов *(ліворуч)* **з дочкою та син Леоніда Сморжа Вадим** *(стоїть)*. **Київ. 1967.** Фото Леоніда Сморжа. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

на того, з ким хоче звести рахунки. І ні постріли його не зупинять, ні що інше. Це ж звірі... І якщо з цими звірями поспілкуєшся, сам стаєш звіром. Інакше не можна. Загинеш.

Начальство в місцях ув'язнення, де довелося побувати мені, звичайно знало про мій авторитет серед засуджених і мій вплив на них і бачило в мені лише зло, ініціатора всіх неподобств, які там відбувалися, зокрема з вимогами покращення умов проживання і ставлення до ув'язнених. Я написав великого листа з цього приводу начальникові тюрми, намагаючись у ньому звернути його увагу на те, що «зеки» – теж люди, хоча й зі специфічною психологією, яка сформувалася в умовах існування, що принципово відрізняються від життя нормальних людей, що слід це враховувати й змінити ставлення до них. Сам я намагався осмислити внутрішні причини, які призвели мене самого до такого ганебного життя, порочних думок і дій, і загорівся бажанням позбавитися того, що пожирає в мені все добре, і допомогти в цьому й іншим, хто перебуває зі мною в ув'язненні. Я став жадібно читати доступну для мене літературу з психології й фізіології, філософії й педагогіки. Багато що дало мені й перебування в одній камері з академіком-фізіологом Асратяном. Своїх родичів і близьких мені людей я просив присилати, насамперед, книги з цих дисциплін. Я став міняти зміст і характер своїх взаємостосунків зі співкамерниками, знищувати в собі згубне для порядної людини прагнення домінувати над іншими, а в інших розвинути почуття гідності й самоповаги, привчити жити так, як повинна жити людина, допомагаючи ближньому хоча б у його найпростіших бажаннях і потребах, у тому числі і в межах тюрми. Заодно я вирішив розпочати очищення своєї душі від нагромадженого за минулі роки зла, а у своїх співкамерників – освітити темні закутки їхньої душі. За це я найрішучіше взявся, перебуваючи в тридцять п'ятій камері Златоустівської закритої тюрми. Я ввів суворі правила співжиття й поведінки, за якими всі повинні керуватися тільки взаємною пошаною і любов'ю, привчалися ненавидіти все потворне й зле, показуючи його у всій непривабливій оголеності. В якості засобу олюднення цих озвірілих людей я вибрав просвіту, вивчення і засвоєння загальноосвітніх предметів, які вивчають у школі. Для цього склав розклад занять, обов'язковий для всіх, який пристосовував до режиму дня. За його недотримання накладалося моральне покарання, наприклад, з винуватцем певний час ніхто не розмовляв. (Я сам бачив цей написаний від руки розклад. Читав і пояснювальну записку покаяння одного з тих, хто порушив цей режим і полінився виконати завдання). *Особливу увагу я приділив читанню вголос. Для цього я підбирав художню літературу, в якій зміст ніс певне потрібне моральне навантаження. Читав завжди я сам, а прочитане зразу ж обговорювалося, часом усе це переростало в гарячі суперечки, в яких літературне перемішувалося із життєвим.*

Знаєш, часом висловлювалися цікаві й оригінальні думки з приводу того чи іншого літературного персонажа, а в засвоєнні знань з мови, літератури, математики, біології дехто виявив певні здібності».

Усі ці й інші задуми та міркування, очевидно, і привели Сергія Аганесова після вервечки кримінальних пригод, арештів, судів і *«відсидок»* у Київський університет імені Тараса Шевченка, де він був досить примітною особистістю як завдяки своїй неординарній зовнішності, так і непересічній поведінці. Він і тут був завжди в оточенні прихильників, мав численні знайомства як в університеті, так і поза ним, оволодівав новою для себе професією психолога й не міг порвати з минулим. Знаходячись постійно у фінансовій скруті, відчуваючи себе без грошей невільним і приниженим, він завжди був заклопотаний пошуками способу їх одержати. Порівняно з цим, пригоди Остапа Бендера, персонажа твору Ільфа і Петрова, здаються дитячими пустощами. Деякі зі здійснених ним операцій стали надбанням наукової криміналістики, а сам він виявив себе в цих справах як неперевершений віртуоз. Так, обібравши за допомогою підроблених грошових документів одну з київських ощадкас, він підвів під суд завідувача й касира. Проникнувшись жалістю до них, він добровільно зізнався про свою вину, але йому ніхто не повірив. Тоді Аганесов пішов на експеримент. Він попросив надати йому належне приладдя, закрити в кімнаті під охороною міліціонера: виготовлена ним печатка була тотожна оригіналу. Звинувачення із завідувача й касира було знято, а судили після цього Аганесова.

Постійний пошук грошей спонукав його до різноманітних авантюр, на яких його час від часу ловили, у тому числі й під час навчання в університеті, щоразу звільняючись після засудження з *«відсидки»*. Уже на першому курсі, встановивши контакт з інженером Кишинівського коньячного заводу, він на двох легкових машинах намагався вивезти коньячний спирт у каністрах. Я тоді був у Тирасполі у військовому таборі, обов'язковому на той час для випускників університету. Я йшов центральною вулицею міста, коли біля мене зупинився автомобіль, з якого з радісним вигуком вискочив Аганесов. Нашвидку розпитавши чого я тут і туманно пояснивши свою появу, явно поспішаючи, він поїхав далі. Виявилося, що за ним рухалася й друга машина, де був один водій. Так він, відставши від передньої з Аганесовим, звернув зі шляху, заїхав у якесь село, напився сам коньячного спирту й заходився його продавати селянам. Усі селяни накинулися на дешеве спиртне й понапивалися. А були жнива. Приїхало начальство з'ясовувати причину саботажу й передало справу в прокуратуру й до суду.

Водилися за ним пригоди й іншого порядку. Не дивлячись на каліцтво, він часто встрявав у ситуації, які закінчувалися бійкою. Причому він був у такі хвилини нестямним у своїй люті й скаженим, пускаючи в дію свою

голову і протез. У таких ситуаціях з ним з великими труднощами справлялася міліція. А одному міліціонеру, заступаючись за якусь жінку в трамваї, він взагалі відкусив вухо. Коли на четвертому курсі Аганесов у Міністерстві внутрішніх справ добився дозволу пройти психологічну практику в одеській закритій тюрмі, я з прокурором України з нагляду проводжав його на вокзал. Аганесов йшов за кілька кроків попереду із супроводжуючим його прихильником, який ніс його валізу. Це була осінь. Сергій був одягнутий, як справжній франт, у темно-зелений велюровий капелюх, світло-коричневий плащ, темні штани й модні черевики. Прокурор неголосно й задумливо сказав мені: *«Ну, хіба може хто повірити, що ця людина має вже сто тридцять шість років в'язниці!»*

Леонід Сморж із Сергієм Аганесовим перед центральним входом в Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ. 1968.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Наступна зустріч з Аганесовим відбулася вже ранньої весни на нинішній площі Незалежності. Був він простоволосим, у старому й пом'ятому плащі, таких же старих штанях і черевиках. З'ясувалося, що його задум показати своїм прикладом шлях духовного зцілення в закритій тюрмі не відбувся, і він більшу частину часу провів у тюрмі для неповнолітніх злочинців, де його прийняли, як кумира, і всіляко виявляли своє захоплення й шану, а він аж п'янів від цього й радий був залишитися з цими підлітками назавжди. А свій гардероб він поступово роздав тим, хто виходив з ув'язнення на волю, залишався один плащ, але і його він віддав якомусь нещасному дідові-сироті, з яким випадково зустрівся вже при від'їзді з Одеси, яка обманула його у своїх сподіваннях і планах. Уже тоді наступив спад його активності, відбулася зміна характеру й виду діяльності. Це було викликано, насамперед, тим, що він почав втрачати зір і зуби – його органи праці. Коли я сказав йому, що, може, варто перейти працювати за одержаною в університеті спеціальністю, він із сумом у голосі й на обличчі сказав: *«Ні, Льоню, це не для мене. І справа не тільки в тому, що тих грошей, які виплачують учителям і науковцям мені явно не буде вистачати, а я звик жити не на копійки... Головне, мені протипоказана така марудна й рутинна робота. Я люблю пошук, ризик, творчість. Тільки це стимулює мене, тільки тоді я справді живу...»*

Дещо перекваліфікувавшись через зір, Аганесов добував тепер гроші то перепродажем автомашин, які він, у ті часи великого дефіциту на них, міг одержувати, проходячи різні інстанції й збираючи різні папери, то займався аферами з приписками й обміном квартир, то виступав у ролі шлюбного авантюриста, але ніколи не був задоволений і не заспокоювався на досягнутому.

Радянську владу Сергій Аганесов не любив і органічно її не сприймав. Багато років він, як і Остап Бендер, виношував мрію про життя за кордоном у цивілізованій країні. Він навіть зробив спробу нелегально перебратися, підмовивши в ролі напарника молодого хлопця-студента із заможної високоінтелігентної сім'ї, його палкого прихильника. Для цього вони поїхали в Батумі, звідти до турецького берега трішки більше десяти-дванадцяти кілометрів. Темної ночі на далекій околиці Батумі вони, приладнавши до голови пакети з документами, попливли у відкрите море. Зазначу, що не дивлячись на таке страшне каліцтво, Аганесов добре плавав і стрибав у воду навіть з десятиметрової вишки. Як розповідав мені Сергій, коли відпливли від берега вже кілометрів зо два, хлопець почав плакати й проситися, щоб я дозволив йому повернутись назад. Аганесов говорив мені: *«Сам я доплив би до турецького берега, та я злякався за хлопця, довелося повернутись...»* Життя виробило в Аганесова й те, що нагадувало в ньому вовче: навіть у зовнішності, коли він був не в настрої, вуха якось

по-вовчому настовбурчувалися, очі засвічувалися зеленуватим вогником, рот набирав вовчий оскал. Але його обличчя ставало зовсім іншим, коли він був у доброму настрої, ставав уособленням поблажливості й доброти, соромлячись через дрібниці і поступаючись багато в чому, на що не здатні поступатися інші люди. На цьому зловживали дехто з його знайомих, іноді майже відверто ошукуючи й грабуючи його. Він це помічав, але змовчував. Казав мені, коли я говорив йому про це: «*Мені за них соромно...*»

Каліцтво не заважало йому бути ловеласом: у нього було багато жінок і любовних пригод. Кілька разів він був у шлюбі, офіційному й неофіційному. Жінки завжди прикіпали до нього, а він з ними був примхливим і досить деспотичним, компенсуючи це своїм південним темпераментом і щедрістю на ласки й подарунки. Але особливо він любив дітей – і своїх, і чужих. Скільки їх було, достовірно сказати не можу. Знаю лише, що були, і вони були для нього розрадою і печаллю, особливо під час перебування в ув'язненні, де він особливо скучав за всім дитячим: усмішкою, голосом, пестощами тощо.

Життя поступово розвело нас, і ми стали зустрічатися дуже рідко, інколи не бачилися роками. Час від часу він нагадував про себе несподіваними для мене візитами. Вів той самий спосіб життя, старіючи, але не каючись.

19 березня 1975 року мене викликали в Печерський райвідділ міліції. Слідчий – досить симпатична і ще молода жінка на прізвище Подоляк – стала розпитувати, що я знаю про Аганесова. Я здогадався, що той знову влип у якусь халепу, і десь випливло у зв'язку з ним моє прізвище. Не відчуваю за собою жодного гріха, разом з тим розуміючи, що заперечувати моє знайомство з Аганесовим не має сенсу, я побудував свої відповіді так, щоб не виявити своє близьке знайомство, тим більше дружбу з ним. Насамкінець Подоляк запитала, чи не позичав Аганесов у мене гроші. Я знав, що у нього на цьому ґрунті багато неув'язок і конфліктів. Мені він був винен 450 карбованців, на той час досить солідні гроші. Але я сказав, що не позичав. У свою чергу я запитав слідчу, в чому все-таки звинувачується Аганесов. Вона: «*Справа йде про велике розкрадання*». «*А що йому за це можуть дати?*» – запитав я. «*Справа тягне на розстріл*», – відповіла вона. Через кілька років я випадково зустрівся з Аганесовим на платформі в метро «*Хрещатик*». Він кудись поспішав, я також. Отже, обмінялися тільки привітанням. Згодом я дізнався, що Аганесов обвів навколо пальця тогочасного заступника голови Ради Міністрів УРСР, колишнього начальника союзного КДБ Семичасного, одержавши від нього папери на автомашини й шини для них. У процесі слідства було зачеплено кілька прізвищ високопосадових осіб, серед них і колишнього декана історико-філософського факультету П. М. Овчаренка. Уже зовсім старенький і немічний Овчаренко, так би мовити, «*завівся*» і, використовуючи всі свої зв'язки з високопосадовими особами,

добився зміни слідчої групи й суду, і Аганесов, уже вкотре, уникнув смертної кари, на яку, як мені здається, все-таки не заслужив, враховуючи його долю й обставини життя, а також те, що на волі гуляють і користуються всіма можливими благами багато тих, хто краде, грабує, вбиває, прикриваючись зовнішньою добропорядністю й *«липовими»* заслугами, користуючись незаслуженою пошаною й почестями. Сергій Аганесов явно не позитивний персонаж і не прообраз для літературного героя. У ньому в нерозривну єдність сплелися добро і зло, авантюризм і доброчинність, вовче й людське, бандитське й дитяче, романтизм і груба життєва емпірія. Аганесов – одна з найбільш колоритних і суперечливих постатей, які зустрічалися на моєму життєвому шляху. Як склалася наприкінці його доля – не знаю. Сподіваюся, що якщо вже помер, то своєю смертю.

КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ. АСПІРАНТУРА

1953 рік був етапним у моєму житті і в тому, що я закінчив навчання в університеті, і в тому, що завершилося моє безглузде подружнє життя. Одержаний диплом сам по собі ще нічого не давав, і філософом я не став, як і мої однокурсники: до цього треба було ще багато йти й тяжко трудитися, як не став я за ці роки справді одруженою людиною, здатною виконувати всі сімейні обов'язки, налагодити належний порядок, і створити необхідні для її функціонування умови. Усе це, поступово накопичуючись, рано чи пізно повинно було знайти своє завершення.

Зробивши кілька невдалих спроб влаштуватися на роботу, я, за порадою свого однокурсника, інваліда війни Полікарпа Пирога, став працювати старшим лаборантом Кафедри психології Університету імені Тараса Шевченка, фактично, з першого вересня 1958 року. Того ж дня мене відрядили з групою студентів-істориків другого курсу збирати кукурудзу в Дніпропетровську область, неподалік від селища Павлиш, де свого часу директором школи був відомий педагог Василь Сухомлинський. Другу групу істориків очолив Андрій Калістратович Буцик – на той час уже немолодий, ошатний чоловік в окулярах з товстим склом на великому бурякоподібному носі. Цього разу з обов'язками керівника групи я основну увагу приділив створенню пристойних умов проживання і харчування, гігієни й відпочинку, не форсував темп і ритм праці, не влаштовував змагань.

Обом групам колгоспне начальство виділило величезний масив кукурудзи. Він був поділений навпіл. Було оголошено: яка група першою дійде до цієї межі, її переводять, як заохочення, на високоврожайну дільницю ударниці Паші – ще молодої невисокої рябуватої жінки. Обсяг ділянки, як мені повідомили, становив 75 гектарів. З перших же днів у мене виник сумнів щодо її розміру, і я переміряв. За моїми розрахунками, вийшло 97 гектарів. Коли голова – височенний, ще не старий чоловік – навідався в мою групу на поле, я йому сказав про це. Голова, оглядаючись, хоча нікого не було поблизу, приглушеним голосом сказав: «*Цитьте, нікому про це не говоріть. Ми виводимо Пашу на Героя*». Я зітнув плечима й нічого на це не сказав, а він на своїй бричці поїхав у своїх справах. Паша ж, якій світила зірка Героя праці, лише раз, насамкінець нашого перебування, приїхала вантажною машиною і, доки йшло завантаження машини, стояла в кузові,

приклавши руку до очей і оглядаючи фронт робіт. Так здебільшого робилися герої й орденоносці, хоча, звичайно, серед них деякі справді заслужили нагород і звань. Та ж Паша, настільки я знаю, була сумлінною трудівницею, жила в поганенькій хаті одиначкою в дуже скромній обстановці, на той час як голова колгоспу мав великий шестикімнатний цегляний будинок зі зручностями і, мабуть, належними меблями й посудом.

І цього разу моя група була передовою. Я отримав грамоту. Була й преса, щоправда, районного рівня, та репортажі студентів-журналістів в університетській газеті.

Мої справи на кафедрі психології складалися погано. Справа в тому, що партійній активістці Л. Марісовій хотілося зайняти місце безпартійного й набагато старшого професора Раєвського. Спільником для неї став колишній лаборант, а нині новоспечений викладач Й. Т. Романюк, який написав величезний, на двадцяти з лишком сторінках, донос на професора Раєвського, в якому звинувачував у нездатності керувати кафедрою, вести навчальний процес, науково-методичну роботу, в тому числі з аспірантами, підтримувати належну атмосферу на кафедрі тощо. Керівництво університету за цією заявою виділило комісію, яка мала це перевірити й винести своє рішення.

Леонід Сморж на сільськогосподарських роботах зі студентами-істориками. Дніпропетровська область. Вересень 1958. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

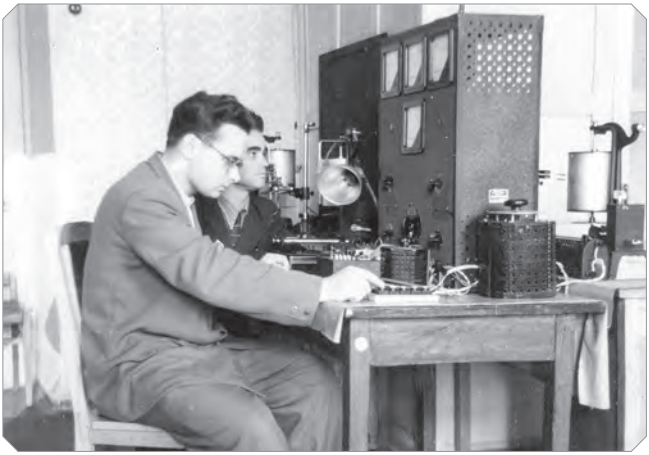

А. Губко *(ліворуч)* та Леонід Сморж *(праворуч)* у лабораторії психології Київського університету імені Тараса Шевченка. Київ. 1959.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Перед цим, зразу ж після мого приїзду зі збирання кукурудзи, Л. Марісова провела засідання партгрупи, в яку входили доцент Тетяна Косма, викладач Й. Т. Романюк і я. Отже, нас, партійних, було всього-на-всього четверо. Але збори провели за встановленим регламентом, за яким був голова зборів, секретар, вівся протокол, а виступаючі виходили за трибуну. Звичайно ж, головувала сама Л. Марісова, а протокол зборів вів Романюк. Ми ж із Тетяною Космою були рядовими й мовчазними учасниками зборів. Вони й стали відправним моментом акції проти завідувача кафедри й надихнули Романюка на його кляузу.

Складу комісії я не пам'ятаю, за винятком В. С. Дмитриченка – молодого доцента Кафедри історії філософії. Розбирання проходило в кабінеті завідувача, який сидів за своїм великим столом, решта – комісія і ми, члени кафедри, – хто де примостився. Доповідач від комісії сказав, що як би там не було, негоже на свого завідувача виливати стільки бруду, тим більше колишньому лаборанту, учню професора. Романюк у своєму виступі несподівано став у всьому звинувачувати Тетяну Косму, що, мовляв, вона ледве не ініціатор цієї акції, що вона підбурювала його на це, а тепер сидить і мовчить, немовби й непричетна до цього скандалу.

Тетяна Косма, якої я ще майже не знав, сиділа неподілак від мене за невеликим лабораторним столиком з полірованою темно-вишневою

поверхнею, схиливши голову і прикривши долонею очі. Глянувши в бік звинувачуваної Романюком жінки, я побачив, як з-під її долоні на поверхню столу капають часті великі краплини сліз, і від них уже утворилася маленька калюжка. Усередині в мене все спалахнуло від гніву, і я, піднявшись, став говорити про те, що Романюк говорить неправду, що Косма на тих партзборах не вимовила жодного слова, що про справжніх ініціаторів цієї справи він нічого не говорить, а вони не хочуть озвучувати це і мовчать, і якщо в них є совість і честь, то вони повинні про це сказати.

Марісовій нічого не залишалося, як визнати, що це вона зініціювала цю справу. Очевидно, для Раєвського це було, як грім серед ясного неба, оскільки Марісова вважалася другом його сім'ї, часто гостювала в них і вела з його дружиною задушевні бесіди. Засідання закінчилося на користь Раєвського. Він через свою інтелігентність і безпартійність ніяких репресій щодо змовників не вчинив. Романюк продовжував освоювати посаду викладача, маючи тут більш ніж скромні результати внаслідок своєї обмеженості й інтелектуальної тупості. Марісова так само ж часом

Працівники Кафедри психології Київського університету імені Тараса Шевченка:
(сидять, зліва направо) завідувач кафедри, професор О. М. Раєвський,
доцент Л. Й. Марісова, доцент Т. В. Косма, асистент Й. Т. Романюк;
(стоять, зліва направо) старший лаборант Леонід Сморж, лаборант Н. В. Монастирська.
Київ. 1959. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

усамітнювалася із Раєвським у його кабінеті для приватних розмов. Тетяна Косма після цієї події прониклася до мене глибокою повагою і прив'язаністю, відкрилася мені як людина й жінка.

Виявилося, що її чоловік до війни був великим начальником на Приуральській залізниці, коли сталінська репресивна машина почала перемелювати кадри цієї галузі. Коли небезпека нависла вже безпосередньо над ним, він наказав жінці з малою дитиною негайно тікати світ за очі, щоб урятуватися. Так вона і вчинила. Прихопивши мінімум речей, з малою дитиною, вона знайшла притулок у родичів на Донбасі під своїм дівочим прізвищем. Там вона довчилася, працювала вчителькою, стала займатися наукою, переїхала в Київ, працювала в Інституті психології в Г. С. Костюка й звідти перейшла в університет на кафедру Раєвського. У всьому сумлінна, порядна, слухняна, добра, тиха, вона користувалася повагою й авторитетом, тому в Марісової під час розмови з нею виникло питання, чому вона не вступає в партію. Марісова, треба віддати їй належне, вміла влазити в чужу душу, викликати на відверту розмову, чим вона часто зловживала. Так трапилося й цього разу. Розчулена теплотою й увагою своєї співрозмовниці, Тетяна Косма розповіла свою історію поневірянь і страждань, про що Марісова без зволікання доповіла належним органам. Але це вже було після смерті Сталіна, коли його культ був осуджений, почалася *«відлига»* й реабілітація незаконно репресованих, і донос Марісової повернувся на благо: Тетяну Косму поновили в лавах партії, членом якої вона була з довоєнних часів.

Зрозуміло, що після цих подій на кафедрі мені й годі було сподіватися на прихильність Марісової, а вона була активним функціонером і на історико-філософському факультеті, і у всьому університеті загалом. Не видаючи свого справжнього ставлення до мене, вона всілякими засобами намагалася принести мені хоч яку-небудь прикрість. Так, вона серед студентів групи, якою я керував, стала шукати моїх симпатій, організувала анонімні листи постраждалих від моїх домагань студенток, які зачитувала мені й говорила про намір опублікувати в пресі тощо. Усе це було побудовано на піску, бо я взагалі ніколи не був донжуаном, а тим більше на той час я переживав сімейну драму, і мені взагалі було не до жіноцтва. Швидше навпаки, у мені зароджувалося жінконенависництво.

Це був період, коли ціла низка проблем наклалися одна на одну, і, здавалося, немає виходу із ситуації. Це й болісне переживання за сином, небезпека бути виписаним із Києва, про що до мене час від часу доходили чутки, несприятлива для мене атмосфера не стільки на кафедрі, скільки на факультеті, керівний склад якого Марісова налаштувала проти мене. Лаборантський склад взагалі виконує допоміжні, технічні функції, і на цій нетворчій рутинній роботі дехто марнує все своє життя, аж до пенсії.

Щодо мене було організовано низку перевірок, включаючи пошуково-наукову, тобто мої досягнення в науці й науковий рівень. Мій психічний стан був дуже тяжким, мої службові справи, наклавшись на сімейні, утворили в моїй психіці «*темне поле*» свідомості, своєрідне захворювання.

Одного разу, обтяжений своїми думками, я йшов коридором «*жовтого*» корпусу університету на вихід у якихось справах. Назустріч мені швидкою ходою пліч-о-пліч і, прихилившись одне до одного, йшли основні мої гонителі – Л. Марісова й Андрій Джеджула, секретар партійного бюро факультету, такий собі чоловічок з побитим віспою обличчям і вусиками «*аля Гітлер*». Сам не можу пояснити собі, чому я так учинив, бо ніколи в голові цього не виношував, але я перегородив їм дорогу і спокійно, але твердо й рішуче сказав: «*Слухайте мене уважно. Якщо ви не покинете мене переслідувати, я стану боротися з вами всими можливими способами, впритул до фізичного знищення*».

Зліва направо: **Леонід Сморж, Н. В. Монастирська, Тетяна Косма, А. Губко, М. Вовчик, О. Раєвський з дружиною. Київ. 1961.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

В обох обличчя скривила гримаса страху, а очі ледве не вилізли на лоба. Обоє, майже в один голос, схвильовано заторохтіли: *«Що ти, Льоню, звідки ти це взяв? Та у нас і в голові такого не було! То тобі так здалося, або хтось тобі на нас наговорив...»*

«Справа ваша, як ви сприймете мої слова. Я вас попередив, а ви вже самі вирішуйте, як вам себе вести», – відповів я їм на це й, обминувши їх, пішов собі на вихід. Як ворожка пошептала: після цього гоніння з їхнього боку призупинилися, а Марісова, коли ми через багато років зустрілися, стала запевняти, що я був ледве не взірцевим працівником-лаборантом.

На той час мій сімейний віз зовсім розхитався й *«дихав на ладан»*. Ми жили під одним дахом, в одній кімнаті, але різним життям і різними інтересами під ревнивим контролем тещі, яка ніяк не могла дочекатися нашого розриву. Моя дружина, влаштувавшись художником у систему індпошиву, зіткнулася із зовсім іншим світом, ніж знала дотепер: світом грошей, достатку, розгулу – і він її привабив, поневолив, зорієнтував на інший спосіб життя. У мені ж давно жевріла думка про нашу різницю у світосприйнятті і світорозумінні, про неможливість жити різними цінностями й різним життям, але, не будучи від природи чадолюбивим, я полюбив сина так, як тільки й може любити той, хто ріс безбатченком при вітчимі: я не хотів, щоб син повторив мою долю. Гегель писав, що батько в особі сина любить дружину, а дружина через сина любить чоловіка. Це й була основна причина, чому я не йшов на розрив. Але він стався, й ініціатором стала дружина, отже, вже була готовою на це. Кажуть, що в бійці перемога за тим, хто вдарить першим. Добре усвідомлюючи неминучість розриву, навіть його необхідність, я все ж намагався порозумітися, апелюючи до почуття батьківства й материнства. Та 7-го листопада 1958 року, в день свого народження, після безсонної ночі, за яку осріблились скроні, склавши в маленький чемоданчик найнеобхідніше, вранці, ледь посвітліло, я розпочав новий етап у своєму житті.

Куди йти, де перебути хоча б перші дні, бодай переспати цей день – день мого народження і найбільшого радянського свята – річниці Жовтневої революції? 1943-го року мені в цей день довелося бігти в атаку і вилежувати за купиною під кулеметними чергами, тепер же, доїхавши 20-м трамваєм до Хрещатика, я від сучасного майдану Незалежності, піднімаючись угору в напрямку Андріївського собору, заходив у двори в пошуках кутка для проживання, але святково налаштований люд з приязною посмішкою закривав переді мною двері. Виходячи з одного двору, я зустрів свого земляка – однолітка й приятеля Віталія Кононенка, увів його в курс справи, і вже вдвох, спілкуючись, дійшли до Андріївської церкви, до будинку на початку Андріївського узвозу, де Віталій до цього квартирував у свого дядька-холостяка. Там завернули ми в двір відомого всім киянам будинку,

що носить назву замку Річарда – Левового Серця. Усередині того двору були абияк зліплені одноповерхові прибудови, в яких було з десяток квартир. В одній із них, невеликій, з низенькою стелею, сирій і темній, приютили мене вже немолоді, бідні, добрі й чуйні люди. Обоє – маленькі зростом: він – різноробочий на будівництві, вона – прибиральниця в школі. Заробітки мізерні, тож могло добавитися щось і від квартиранта. У невеликій квадратній кімнаті було півтораспальне залізне ліжко, обтягнутий світлокоричневим дерматином диван, стара, що дихала на ладан, шафа, і невеликий столик біля вікна, з якого було видно частину вибоїстого подвір'я й облуплені стіни *«замку»*.

На ліжку віднині спали господарі з дванадцятилітнім сином, мені ж дістався диван, на якому до цього спав хлопець. Жили мої господарі вкрай бідно. Щоденною їхньою їжею був приготовлений у вихідний день суп-капусняк – каламутне безбарвне варево з капусти й картоплі, яке я так і не наважився покуштувати. Крайня злиденність і нестатки не заважали моїм господарям бути веселими й гостинними людьми, до яких часто заходили погостити сусіди й знайомі. Коли ж прийшло новорічне свято, то вони накрили такий багатий стіл, що я не повірив своїм очам, а вони раділи, що гостям усе це до вподоби. До мене ж вони ставилися, як до родича, зворушливо піклувалися, і хоч нічого не знали про моє особисте життя, здогадувалися, що я переживаю негаразди, і намагалися, за можливості, духовно підтримувати мене, проявляючи вроджену їм чемність. Добра пам'ять про цих людей живе в мені й сьогодні, зігріваючи душу теплом і підтримуючи віру в добро. Нині будинок *«Річарда – Левового Серця»* стоїть облаштований і заселений, очевидно, *«новими українцями»*, прибудову ж, у якій я жив, давно знесено, а її господарі давно померли. *«Смерті немає,* – стверджував Лев Толстой, – *а є любов, пам'ять тих, хто любить»*.

Мій однокурсник Полікарп Пиріг як лаборант однієї з філософських кафедр жив на той час в університетському гуртожитку на Володимирській гірці. Він порадив мені перебратися туди ж, попросивши коменданта, колишнього морського офіцера, і той пішов мені назустріч: я став жити в одній кімнаті з Полікарпом. Серед мешканців кімнати був і грек, колишній грецький партизан, фанатичний комуніст, який своїм кумиром мав Сталіна і ніяк не мирився з будь-чим, що піддавало сумніву ідею комунізму й авторитет Сталіна. Середнього зросту, кремезний, з бочкоподібними грудьми, міцною шиєю, руками й ногами, самолюбивим характером, він у всьому прагнув бути першим і мати рацію – чи в суперечці, чи у фізичних змаганнях, і страшно переживав, коли це йому не вдавалося. Він часто влаштовував для себе турніри з боротьби, підняття ваги, бігу, і був щоразу дуже затятим і настирливим, любив хвалитися своїми перемогами, зокрема, тим, що поборов у себе в кімнаті чемпіона СРСР з вільної боротьби в півсередній

вазі Гурама Ніеберідзе. Одного разу він мене спровокував на змагання з вижимання набірних гантелей на рази. Причому він наполіг, щоб першим починав я, він же щоразу перевершував мене на певну кількість разів. Знаючи його звичку, я спеціально беріг сили, аж доки не помітив, що Анестис почав видихатися. Тоді я включився на повну силу і виклався повністю. Грек цього разу не зміг перекрити мій результат і став звинувачувати мене, що я вчинив нечесно. Під час зарядки, яку ми ранком робили на Володимирській гірці, він намагався бігти хоч на крок, але попереду. Якщо я чи хто інший намагався зрівнятися, він збільшував швидкість і не давав не те що вирватися вперед, але й зрівнятися. Одного разу, під настрій, я вирішив провчити його. Біжимо легенькою риссю, можна сказати, лінивою риссю, Анестис, як завжди, попереду, я – тримаючи дистанцію. Приспавши його пильність, роблю бурхливий спурт, вириваюсь далеко вперед. Отямившись, він намагається надолужити прогаяне, я продовжую бігти у *«рваному»* темпі: тільки він починає доганяти, я роблю черговий ривок. Так ми добігли до фунікулера, де я зупинився. Засапавшись, важко дихаючи, майже нездатний говорити, він став лаяти мене, що я його обігнав підступним способом, що я нечесна людина, і він не визнає програшу. В суперечках, особливо на політичні теми, він був таким же непримиренним і по-ослячому впертим. І все ж між нами встановилися досить дружні стосунки, і під час рідкісних зустрічей ми дружньо говорили. До речі, він не повернувся на свою історичну батьківщину, живе, мабуть, і дотепер у Києві.

13 березня в університет, на Кафедру психології, я прийшов трішки пізніше, ніж звичайно, бо двоє робітників циклювали в ці дні меблі. Один із них, зайшовши, сказав: *«Там таке робиться на Подолі... Біля Кирилівської церкви*

Леонід Сморж і Полікарп Пиріг. Київ. 1962. Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Леонід Сморж на Хрещатику. Київ. 1960. Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Леонід Сморж *(ліворуч)* **з поетом Миколою Сомом. Київ. Грудень 1962.** Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Мама Леоніда Сморжа Настя.
Міські Млини, Полтавщина. 1960.
Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Мама Леоніда Сморжа Настя
(сидить третя праворуч)
зі своє ланкою.
Міські Млини, Полтавщина. 1960.
Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

з яру йде така вода, що несе різне сміття, дровиняки... Автобус, у якому я їхав, ледве проскочив».

У Бабиному яру була збудована дамба, яка утримувала мільйони тонн закачаної з Дніпра пульпи – суміші води, піску й глини. Вода прорвала дамбу, і пульпа понеслася вниз, змітаючи все на своєму шляху, в тому числі приватні будинки. Пожежники розповідали, що з приватного сектору виплив житловий будинок, в якому було видно людей, що сплять. За 20 хвилин лавина шириною 150 метрів вдарила в лікарню, пішла вулицею, знесла частину трамвайного депо, повернула на стадіон «*Спартак*» і вкрила все рідкою грязюкою товщиною майже сім метрів, решта 54 гектарів площі міста було залито триметровим шаром грязюки. Я пішов туди другого дня з наміром дізнатися про долю моїх братів Бориса й Олександра, що жили неподілак, і їх шлях на роботу пролягав саме там. Майже від Сінного базару довелося добиратися пішки, а з наближенням епіцентру катастрофи пробиратися через очеплення військових і міліції. Йшли удвох з немолодим, високим, худорлявим чоловіком, одягнутим у робочу куртку, в кепці і в чоботях. Йдучи широким кроком і не дивлячись на мене, він рівним голосом сказав, що грязьовою лавиною знесло його хату разом із сім'єю, яка на той час спала, а він був на роботі. Обличчя його немовби скам'яніло, не виражало нічого. Сам епіцентр був щільно перекритий. Перед моїми очима відкрилася страхітлива панорама: перекинуті й залиті грязюкою транспортні засоби, трамвай, що лежав на боці, зруйновані будівлі, велика кількість військових, у тому числі на амфібіях, солдати, що пересувалися в цьому морі грязюки по дошках – з них чимало загинуло, як і пожежників. Офіційно загинуло майже півтори сотні людей, неофіційно – від п'яти до семи тисяч.

Стимульований і заохочуваний однокурсником, теж лаборантом однієї з філософських кафедр університету – Полікарпом Пирогом, я склав належні кандидатські іспити і вступив у заочну аспірантуру з естетики з тими міркуваннями, що вже став на квартирний облік у Печерський райвиконком, на що втратив би право, навчаючись на стаціонарі. Плануючи перевестися на стаціонар, я став шукати можливість спочатку одержати квартиру. Саме ця турбота після низки невдалих спроб і привела мене в приймальню Верховної Ради УРСР.

Хоча я прийшов туди рано, народу там уже зібралося багатенько. Публіка різношерста, переважно середнього й похилого віку. Сидять на стільцях, тихо очікуючи своєї черги на прийом. Його веде невисокий чолов'яга середнього віку, з невиразним обличчям, увесь уособлення значущості тієї функції, яку він виконує. Він сидить у самому залі за конторкою, і до нього за викликом підходять відвідувачі. Прийом він веде російською мовою, тому я задля історичної правди не стану перекладати українською.

Леонід Сморж із тіткою Ніною Марченко (Виноградовою). Махарадзе, Грузія. 1960.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж *(ліворуч)* **з сусідами своєї тітки – Ніни Марченко (Виноградової). Махарадзе, Грузія. 1960.**
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж *(праворуч)* **з однокласником Василем Запішним та його дружиною. Міські Млини, Полтавщина. 1960.**
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж зі своєю мамою Настею. Міські Млини, Полтавщина. 1961.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Перед завідувачем приймальні стоїть, спираючись на ціпок, старий, виснажений чоловік, погано одягнений, зігнутий і жалюгідний.

«Знаете, что! Вам лучше не ходить! – менторським тоном каже чиновник прохачу. – *Пенсии вам не дадут, ибо вы больше работали в колхозе, а колхозы не государственная, а кооперативная организация. И я не понимаю, как вы могли бросить сельское хозяйство! Наша партия и правительство, особенно после двадцатого съезда, проводит большие мероприятия в сельском хозяйстве: проведено укрепление колхозов, реорганизация МТС, обновлена структура управления сельским хозяйством, на село отправлены лучшие кадры нашей страны, сделаны огромные капиталовложения, тружеников села почитают и награждают...* (старий слабеньким хрипким голосом підтакнув). *Я не понимаю, как вы можете бросить сельское хозяйство в такое время, когда государству нужны рабочие руки. Вы же участник войны, имеете за нее ордена, а за работу в колхозе – орден Трудового Красного Знамени... И свежий... Получили в 1958».*

Старий брязко підказує: *«Перший значок «Отличник сельского хозяйства»...*

Леонід Сморж *(стоїть ліворуч)* **під час літніх канікул.**
Міські Млини, Полтавщина. 1961. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

«Ну, вот, видите, а вы не стали работать в сельском хозяйстве! – тріумфуючи, підхопив слова старого завідувач приймальні. – *Значит, вы не поддерживаете нашу партию и государство? Ну, кто может восстанавливать завод? Рабочие! А сельское хозяйство? Колхозники! В общем, идите, ничем я вам помочь не могу. Идите в райисполком и там поговорите. В каком вы районе живете?»*

«У Святошинському», – вже зовсім ослаблим голосом прохрипів старий.

«Ну, вот, поговорите с Войцеховским. Следующий!» – показуючи, що розмова закінчена, вигукує завідувач.

Старий іде до дверей, повісивши голову і човгаючи об підлогу вже зовсім зношеними черевиками на явно хворих ногах.

Наступною виявилася худорлява жінка років п'ятдесяти. Вона скаржилася на те, що після сварки з сусідкою до неї приходила міліція, що її образили й принизили, замість того, щоб захистити: *«Что я, сумасшедшая, что ли, что меня приходят забирать! Я же там и не живу, и приписана в другом месте»*.

«Ну, так и хорошо, – заспокоює жінку завприймальні. – *Ничего не случилось. Соседка наговорила, милиция и пришла. Если вас соседка еще раз обидит, то заявите на нее в милицию уже вы сами, а там разберутся»*.

«Ну, спасибо», – крізь сльози промовила жінка і вийшла з приймальні.

Наступним підійшов до конторки старий худющий чоловік. Він клопотався про сина, який знаходився в ув'язненні. Йшов спокійний миролюбний діалог, завприймальні був явно налаштований щодо прохача приязно, ось тільки ім'я сина прохача йому не до вподоби: *«Ну, зачем вы его назвали Альберт? Лучше бы «Алёша»*.

Зніяковілий батько виправдовується: *«Мы его и назвали Алёшей, да он потом сам переменил свое имя»*.

На зміну батькові ув'язненого Альберта до завприймальні підійшов невисокий і ще не старий, але дуже обшарпаний вусатий чоловік у старій, синього кольору шинелі і в стоптаних чоботях. Він просив допомогти йому вирішити питання з квартирою в Боярці, де на квартирній черзі його сестра. Тепер, коли сестра померла, він хоче успадкувати сестрину чергу на квартиру. На запитання, а де ж він був до цього, прохач відповів, що був на цілині. Завідувач приймальні надихнувся цими словами і розрядився тирадою: *«Наша партия и наше правительство призывали молодежь на целину не для того, чтобы она оттуда уезжала! Вы бы там осели, укоренились, женились, а вы ездите!»*

«Куда же осяду, когда у меня ни дома, ни родичей. Сестра была, и та умерла», – з болем у голосі майже закричав колишній цілинник.

«Все равно вам никто ничего не даст. Оформляйте инвалидную, если вы инвалид, а квартиры вам в Боярке все равно никто не даст», – з ноткою металу в голосі сказав відвідувачу завприймальні.

«Никуда я не пойду, – приречено сказав на це прохач. – *Сестру в могилу загнали такие начальники разные. А я тоже человек и должен где-то жить»*.

«Принесите документы, что вы инвалид, тогда мы вас устроим в дом инвалидов», – делікатніше й майже миролюбно сказав завприймальні. Він уже вигукнув прізвище наступного відвідувача, а цей хворобливий, понурий, з обвислими вусами чоловік, – бомж – усе ще стояв біля конторки, обіпершись на невисокий бар'єрчик. Діждавшись, коли викликаний відвідувач пішов, інвалід боязко попросив: *«Наложите резолюцию»*. – *«Ничего не наложу»*. – *«Я, знаете, голову под трамвай... под троллейбус положу...»* – *«Это ваше дело. В дом инвалидов – пожалуйста. Да вам же и уход нужен, раз вы инвалид первой группы»*.

Інвалід важко зітхнув, повернувся і вийшов, скоса поглядаючи напіврозумними очима із ображеним виразом на обличчі, із зусиллям відкрив двері й зник за ними.

Я ще трішки посидів, подивився, послухав і, дійшовши до висновку, що мені тут нічого доброго не світить, а тільки витрачу час і попсую нерви, пішов геть.

Та я продовжував ходити, у тому числі і в Печерський райвиконком, де в його житловому відділі мене вже знали. Одного разу, коли в них сталася *«запарка»* з виписуванням ордерів, мене долучили до цього, і я відпрацював у них більше місяця. У нагороду я отримав довгоочікуваний і такий бажаний ордер у районі новобудови *«хутір Нивки»* в будинку, в якому ще не було й фундаменту. А поки що я по дружбі з комендантом, колишнім морським офіцером, перебрався в малесеньку кімнатку на четвертому поверсі, де могли розміститися впритул два ліжка з тумбочкою посередині й шафа біля дверей. Спочатку моїм співмешканцем у ній був аспірант Люблінського університету Міхол Лесів, україніст, за походженням напівукраїнець – напівполяк. Залюблений у свою науку, він після бібліотеки продовжував виписувати різні суфікси-префікси в українській мові і, мабуть, у цьому знаходив велику насолоду, бо починав співати пісні то українською, то польською мовами. До нас часто заходив і другий аспірант із Польщі, Степан Козак, нині поважний професор Варшавського університету, ім'я якого досить часто звучить в ефірі і пресі. Після Міхола зі мною жив мій однокурсник Петро Йолон, який перебрався в одержану мною квартиру на Нивках з дружиною й сином, у той час як я продовжував жити в гуртожитку, але вже як аспірант стаціонару.

Переконавшись, що треба будь-що переходити в стаціонарну аспірантуру, я попросив про це завкафедри В. О. Кудіна. Він дав згоду, і моя

Леонід Сморж *(ліворуч)* **і Міхол Лесів – викладач Люблінського університету. Київ. 1962.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

заява з підписом Кудіна пішла до ректора. Звідти мої папери повернули з вимогою завізувати згоду в професора Раєвського як мого безпосереднього начальника. Професор Раєвський наполегливо умовляв залишитися на кафедрі, без відриву від виробництва писати наукову дисертацію з психології мистецтва.

Насправді я не вважав себе таким незамінним працівником і виконував свої обов'язки тільки за крайньої необхідності і тільки те, що не можна було оминути. На кафедрі було певне технічне обладнання, лабораторія, прилади, пристойно обладнані дві суміжні кімнати для професора й співробітників. Для різних технічних потреб я виписував спирт, яким пригощалися час від часу мої друзі й знайомі, у тому числі В. Шинкарук і В. Дмитриченко – тоді ще зовсім молоді викладачі. На кафедрі й у лабораторії я був майже повним господарем більшу частину дня, а десь з обіду – повновладним і єдиним. Там я міг готувати собі чай або відварити сардельки, читати, писати, займатися фотографією, оскільки для цього існувало спеціально обладнане приміщення, і тільки спати я йшов у гуртожиток на Володимирській гірці. Завізована Раєвським заява знову пішла в ректорат, але, оскільки ректор був у закордонному відрядженні, то розпорядження про переведення із заочної в стаціонарну аспірантуру підписав проректор з наукової роботи

Жмудський, у якого на той час із ректором склалися напружені, якщо не ворожі, стосунки. Після приїзду з-за кордону ректор, переглядаючи документацію, яка пройшла за час його відсутності, наткнувся і на папір про моє переведення, підписане Жмудським. Ректор відразу ж наклав резолюцію: «*Відмовити*». Ректором був І. Т. Швець – людина, в якій більше було чиновника, ніж ученого й педагога. Коли В. О. Кудін повідомив мене про відмову, що сподіватися на інше не слід, я, набравшись духу, пішов на прийом до ректора. Розмова була досить короткою, цьому, мабуть, сприяла

Леонід Сморж *(праворуч)* **з групою студентів-філософів під час музейної практики. Ленінград, Росія. 1962.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

моя збуджена зовнішність і мова, коли я аргументував необхідність свого переходу на стаціонар.

«А ви впевнені, що напишете дисертацію?» – уважно вдивляючись у моє обличчя, суворо запитав ректор.

«Я переконанаий, що не дурніший за більшість аспірантів стаціонару, і якби не був упевнений у собі, то не писав би заяву», – відповів я.

«Добре, я підпишу вам, але дотримайтесь свого слова».

Передавши майно Кафедри психології й лабораторії новому працівнику, я нарешті взявся за дисертацію, на яку мені тепер виділено було лише два роки. Оскільки я всерйоз захоплювався кінозйомками й був на журналістській практиці на Кіностудії імені Олександра Довженка, то В. О. Кудін, який, окрім усього, був секретарем Спілки кінематографістів

Леонід Сморж *(ліворуч)* **у парку. Павловськ, Росія. Травень 1962.** Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

України, наполегливо рекомендував узяти тему *«Естетичний ідеал кіномистецтва»*, з чим я, не подумавши і не знаючи, скільки неприємностей і зайвих труднощів це принесе, погодився. Тим більше, що керівником призначили О. М. Шейка – логіка, людину дуже далеку від естетики, тим більше кіномистецтва. Позитивним було те, що він мені не заважав і не втручався, і бачилися ми за два роки мого перебування в аспірантурі всього лише два рази. Перший раз – коли він дріботів у своїх справах по коридору навчального корпусу і кинув мені на ходу: *«Льоню, я тобі не заважаю?»* І почувши моє: *«Ні»*, уже віддаляючись сказав: *«Тоді ми залишимося друзями»*.

Із трьох років, що виділяються для написання дисертації, рік уже було втрачено на складання іспитів з кандидатського мінімуму і на зусилля, спрямовані на одержання в Києві квартири. На той час, коли мої однокурсники по аспірантурі вже мали написаними значну частину дисертації, а дехто вже мав і чорнові варіанти, я, фактично, ще не починав підбирати й освоювати літературу, а її, виявилось, майже не було. Простіше було б змінити тему, але мене на це ніхто не надоумив, а я сам не здогадався. Усе ж я сказав В. О. Кудіну про свої труднощі, і він як секретар Спілки кіноматографістів України включив мене в список української делегації на III Міжнародний московський кінофестиваль.

Виїхали ми 3 липня 1963 року і наступного дня, о дев'ятій годині ранку, були в Москві, яка жила цією подією. Скрізь демонстраційні щити, кадри з фільмів, портрети акторів. Особливо атмосфера кінофестивалю проявилася в готелі *«Москва»*, що поруч із Кремлем і Червоною площею. У величезному вестибюлі готелю, за «броунівським рухом», поодинці й групами рухалася різнокольорова й різношерста публіка. Дехто вже оформився і ходив з надписами *«Делегат», «Гість», «Преса», «Перекладач», «Дирекція»*. Інші тільки оформляються після приїзду. Треті, як ми, тільки-но приїхали, заносять валізи й намагаються зорієнтуватися в цьому хаосі. А на вулиці, біля головного входу – величезний натовп фанатів кіно і просто цікавих, яким хочеться побачити наживо тих, кого знають з екрану. Знаходяться й ті, хто намагається прорватися через міліцейський кордон і представників держбезпеки. У моїй присутності один фанат таки прорвався і рвонув східцями вгору, а за ним, із перекошеними від люті фізіономіями, кинулися двоє в цивільному. Таку картину можна було спостерігати впродовж усього кінофестивалю. Те ж саме з автографами. Мені теж підсовували на підпис, щоб не витрачати час на пояснення, що я не кінодіяч, я підписував багаторазово.

Я поселився на четвертому поверсі в кімнаті з виглядом на центральну вулицю, яка посилювала її звуки, гул моторів і скрегіт гальм, сигнали. Не кімната, а підсилювач звуків! Тож заснув я тільки перед світанком. Утомлений від безсоння й через це сердитий, пішов умиватися. Чергова,

стіл якої біля блоку, в якому я живу, середнього віку, білобриса естонка, як пізніше я дізнався, приклавши палець до вуст, *«цитькнула»*. Я здивовано буркнув, чому це я повинен мовчати і кому це я можу заважати?

«Жан Маре!» – так само таємничо, з відтінком благоговіння в голосі проговорила чергова.

«Ну, й що ж тут такого, що Жан Маре?» – ніяк не доходило до мене.

Чергова дещо розгубилася від такої моєї непошани до кінознаменитості, і після невеликої паузи змовницьким голосом промовила: *«До нього всю ніч жінки намагалися прорватися...»*

Побачивши, що і це мене не вразило, вона виклала вбивчий, на її думку, аргумент: *«Він жінок не хоче... він хлопчиків любить...»*

Я байдуже знизав плечима й пішов собі вмиватися, і тільки тепер до мене дійшло значення слів чергової.

Увечері 7 липня, о 19 годині, у Кремлівському палаці відбулося відкриття кінофестивалю. У фойє палацу, в інших приміщеннях – людський мурашник із членів кіноделегацій, представників засобів масової інформації, представників культури, артистів, запрошених. Усе це рухалося, тусувалося, гомоніло, сміялося, роздивлялося на інших і показувало себе. Запрошені, особливо жінки, змагалися в одязі, прикрасах і макіяжі з жінками-кіноактрисами, а ті, знаючи про інтерес до себе, приймали ефектні пози, *«обстрілювали»* публіку ретельно підготовленими для цього очима. Навколо особливо іменитих і знаменитих то там, то сям утворювалися своєрідні *«завихрення»* як вияв цікавості й уваги. Усе це ми, я і відомий кінооператор і кінорежисер Петро Тодоровський, спостерігали на своєрідному місточку-переході в центрі фойє, притиснуті гамірливим натовпом до перил. Хтось позаду став підштовхувати мене ліктем. Швидше з пустощів, ніж з пересердя, я відповів на це теж штовханням. Коли я озирнувся, щоб глянути, з ким же це я штовхаюсь, з'ясувалося, що це Катерина Фурцева – тогочасний міністр культури СРСР, яка стояла спиною до спини зі мною під руку з авторкою нашумілого на той час фільму *«Російське диво»* Ангеліною Торндайк. Обидві вони, сміючись, відбивалися від оскаженілої орди фоторепортерів і журналістів.

У залі голова Спілки кінематографістів СРСР Романов зачитав привітання від Секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова. Він представив журі, в яке входив і мій сусід по номеру Жан Маре. Головою журі було названо Григорія Чухрая.

В один із фестивальних днів я з тим же Петром Тодоровським стояв неподалік від входу в готель *«Москва»*, в якому перший поверх – вестибюльний, а затемнене скло – своєрідне дзеркало. У напрямку до входу в готель ішов Чухрай, одягнений у чорний люксовий костюм, білосніжну сорочку, чорну краватку *«метеликом»*, дорогі лаковані черевики, на грудях

золота медаль лауреата Ленінської премії. Розповнілий, червонощокий, гордо задравши голову і виставивши вже помітне пузце, він не йшов, а гарцював, як відгодований жеребець, що застоявся й радіє виходу з конюшні. Порівнявшись із засклениими вікнами, Чухрай замилувався собою, ще більше виструнчився, набрав молодецького вигляду і, задоволений собою, попрямував до входу. Я вголос сказав, що Чухрай як художник, мабуть, помер. Тодоровський погодився зі мною. Я ж Григорія Чухрая теперішнього порівняв з Чухраєм 1961 року, коли він виступав перед студентами Київського університету імені Тараса Шевченка. Тоді на сцену, прикульгуючи, спираючись на ціпок, вийшов ще нестарий, стрункий, чорноволосий чоловік у сірому костюмі і, ставши біля столу між двома стільцями, так і не присівши за весь вечір, став розповідати про свою нелегку долю людини й митця, про численні перепони, які йому чинили чиновники, про свої фронтові рани й побутові негаразди, про важкий шлях

Відкриття III Міжнародного кінофестивалю у Кремлівському палаці:
(перший ряд, праворуч) **народна артистка СРСР Т. Макарова;**
(другий ряд, четвертий ліворуч) **Леонід Сморж.**
Москва, Росія. 07.07.1963. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

на екран його фільмів, особливо *«Сорок перший»* і *«Балада про солдата»*, про корупцію й несправедливість, які процвітають у сфері кіноматографу. А з наростанням почестей і слави, очевидно, згасали стимули й енергетика творчості. Уже фільм *«Чисте небо»* був набагато слабшим двох попередніх, а надалі Чухрай як майстер кіно вже майже не згадувався. Справжні причини вимагають пояснення, але ж відомо, що творити здатний тільки незадоволений, у тому числі й собою, до гармонії йдуть через дисгармонію...

Словом, маховик кінофестивалю було запущено. Віднині весь мій час був заповнений переглядом фільмів, пресконференціями, дискусіями, зустрічами з делегаціями й осібно з кінорежисерами й теоретиками кіно, адже я приїхав не розважатися й брати автографи в кінознаменитостей. Але на ті питання, що мене цікавили, ніхто нічого зрозумілого не сказав. Двічі через перекладача я поговорив зі знаменитим італійським кінорежисером Фредеріко Фелліні, але й він тільки знизував плечима. Даремним було б щось із моєї теми дізнатися в його дружини Джульєти Мазіні, на той час

Українська делегація на III Міжнародному кінофестивалі в Москві:
Леонід Сморж *(попереду)*, **кінорежисер В. Івченко** *(праворуч)*, **кіноактриса Наталя Наум** *(ліворуч)*.
Москва, Росія. Липень 1963. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

постарілої й розповнілої, з явними ознаками базедової хвороби. Оточена натовпом репортерів, на всі їхні запитання вона відповідала так: *«У чому ви бачите сенс свого життя?» – «Любити Фелліні». – «Чим ви зайняті тепер?» – «Люблю Фелліні». – «Які ваші плани на майбутнє?» – «Любити Фелліні»*.

У мене ніколи не було кумирів, у тому числі й у сфері муз, а до актрис моє ставлення здебільшого негативне. Надто багато в них удаваного, штучного, нещирого, розрахованого на піар, я вже не кажу про їхню поведінку в особистому житті. Мене певною мірою дивувала та шанобливість, яку виявили наші українські корифеї кіно Левчук та Івченко, поступаючись на сходинках французькій актрисі Сімоні Сіньйоре, яка спускалася вниз. Вона приїхала на кінофестиваль зі своїм чоловіком Івом Монтаном – відомим співаком і актором, і вони поселилися в одному коридорі зі мною через кілька номерів, увесь час, закрившись у себе, пили спиртне, мабуть, без будь-яких антрактів. Вийшовши зі свого номера, хиткою ходою, схиливши голову, Сімона намагалася рівно йти, орієнтуючись на дошку підлоги. Підходячи до столу чергової і крикнувши їй слова: *«Бутылка коньяк, бутылка цинандали»*, – вона розверталася й пішла у свій номер. І так цілими днями. Жодного разу я не бачив цю пару на будь-якому із заходів.

Інша пара кінозірок – Тоні Кертіс, що грав головного героя у фільмі *«В джазі тільки дівчата»*, уже помітно *«зношений»* і *«зів'ялий»*, і його чергова дружина Крістіна Кауфман, очеретяно струнка і ляльково-красива. Здавалося, що вони приїхали на кінофестиваль винятково для того, щоб продемонструвати багатство свого гардероба: вони переодягалися щоразу, як виходили зі свого номера, по кілька разів на день.

Культ кінозірок, поведінка кінофанатів – одне із найогидніших явищ. Моєму ж сусіду по номеру Жану Маре жінки не давали проходу, полюючи на нього, у буквальному значенні цього слова. Уже на той час немолодий і *«зношений»*, але зі слідами колишньої вроди й сили, він уже нагадував старого лева. Кілька разів ми одночасно виходили зі своїх кімнат і кожного разу Жан Маре, м'яко посміхаючись, вітався зі мною. У залі Кремлівського палацу і він, і я сиділи в бельетажі, тільки він у першому ряду біля проходу, а я – в другому навпроти і також біля проходу. Тому я мимоволі спостерігав за ним і за його перекладачкою – молодою, світловолосою, високою, худою некрасивою жінкою, яка, мов кішка, що захищає своє кошеня, щоразу кидалася на тих жінок, що намагалися увійти в контакт з її підлеглим. А одного разу, коли я пішов із нудотного фільму, вже надворі я побачив огидну сцену. Група жінок з шести-восьми осіб притисла Жана Маре в кутку до стінки палацу і, немов зграя сучок, рвали на ньому ґудзики, краватку, сорочку, а він безпомічно відмахувався, намагаючись посміхатися.

Коли відбулася зустріч і фуршет з польською кіноделегацією, то я порушив етикет уже тим, що припізнився, усупереч суворому наказу

Леонід Сморж *(праворуч)* **і В. Брежнов на балконі готелю в дні кінофестивалю. Москва, Росія. Липень 1963.** Фото Фрейманіса. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

керівника делегації Іванова не запізнюватися, тож мене зустрів сердитий засуджуючий погляд. Місце моє знаходилося біля знаменитої польської кіноактриси Беати Тишкевич. Перед цим мені хтось сказав, що вона із графського роду – графиня. На таке сусідство я не був готовий: не знав, як себе вести щодо такої показової і благородної, високосвітської дами, тому я налягав на їжу і майже не піднімав на неї очей. І все ж я помітив, що вона майже без макіяжу, що її обличчя, шия, колір шкіри з явними ознаками «*породи*». Наприкінці фуршету-зустрічі ми з Беатою перекинулися кількома словами, і вона підписала мені своє фото.

Одним із кульмінаційних моментів московського кінофестивалю 1963 року був фільм Фелліні «*Вісім з половиною*». Був великий ажіотаж: зал був переповнений, багато місць, що були закріплені за членами делегацій, захопила публіка, яка правдами й неправдами проникла в зал, і дехто з тих, чиї обличчя були знайомі з кіноекрану, сиділи на сходах, на проходах. Та коли продемонстрували півфільму, зал наполовину спорожнів, а наприкінці залишилося не більше чверті глядачів.

Перебування на кінофестивалі, безумовно, розширило мої уявлення про кіномистецтво як таке. Кінофестиваль долучив мене до цієї сфери «в живу», але нічого не дав для моєї дисертаційної теми. Я залишався таким же необізнаним, як і до приїзду в Москву.

Після кінофестивалю я з'їздив у Міські Млини, повештався в селі, побував на річці, добув трішки дров з неї (топляки) і подався знову на Київ працювати над дисертацією. Та справа й після кінофестивалю не зрушувалася з місця ніяк. І це тоді, коли інші аспіранти мали написаними більшість розділів дисертацій, а то й чорнові їх варіанти.

На цей час моїм напарником по кімнатці в гуртожитку став Микола Ілліч Колесник – колишній офіцер, хвора, фізично слабка людина, сумлінна й добросовісна, але слабовольна й нерішуча. Середнього зросту, повнуватий, круглолиций, з уповільненими рухами, він був уособленням смиренності й беззахисності. Між нами склалися прості стосунки без будь-яких сентиментів і справжньої близькості. Право на лідерство він охоче віддав мені й ні в чому не виявляв опору. Щодня він у певний час піднімався, снідав у їдальні й вирушав пішки в бібліотеку по Володимирській. Я ж майже завжди працював у своїй кімнатці.

Одного разу Микола Колесник не пішов у бібліотеку і став розкладати свої папери й собі на нашому столику. Я поцікавився, чому він не йде

Леонід Сморж на Червоній площі під час кінофестивалю. Москва, Росія. Липень 1963. Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

в бібліотеку. Микола Колесник знічено пом'явся, потім тихим голосом сказав: *«Та, Гордієнко знущається, проходу мені не дає... Піднімає на людях на сміх...»*

Анатолій Гордієнко вчився курсом молодше за мене, і в нас склалися досить товариські стосунки. Принаймні, ми обмінялися фотокарточками. У цьому хирлявому низькорослому тілі, що увінчувалося сплющеною з боків головою і випуклим лобом, вузьким обличчям з глибоко посадженими очима і великим ротом, сконцентрувалося багато честолюбства й самолюбства, переконаності у своїй винятковості й праві на виняткове місце в суспільстві. До того ж він був здібним підлабузником, хоча й здійснював це часом за допомогою примітивних прийомів. Подам лише один приклад. Коли я, уже працюючи на Кафедрі психології і націлившись на аспірантуру з естетики, прийшов на лекцію В. О. Кудіна з магнітофоном, щоб записати її для себе, то Гордієнко, сидячи за першою партою, час від часу коментував почуте словами: *«Здорово!», «Оригінально!», «Прекрасно сказано!»* тощо, і так, щоб було чутно Кудіну. То ж чи міг його не помітити Кудін і не взяти його на замітку як потенційного аспіранта й дисертанта? Посередність у науковому відношенні, він компенсував роздутою

Мама Леоніда Сморжа Настя і його брат Олександр на Хрещатику. Київ. Травень 1965. Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

самозарозумілістю. Цим він домагався переваги над іншими й торував собі кар'єру. У своїй непересічності він був і сам упевнений, і навіював це іншим, у тому числі з науковими ступенями. Не випадково, вступивши в аспірантуру до В. О. Кудіна, він став парторгом кафедри й певною мірою підім'яв під себе навіть деяких доцентів.

Вислухавши Миколу Колесника, я вирішив поговорити з Гордієнком по-доброму, як людина своя й старша за віком. Не гаючись, я поїхав в університетську бібліотеку й майже одразу на сходах на другий поверх, тобто у читальний зал, зустрівся з Гордієнком. Привітавшись, я сказав: *«Слухай, Толю, Микола Ілліч перестав ходити в бібліотеку, говорить, що ти підсміюєшся над ним...»*

«Пішов ти до...» – не давши мені договорити, вибухнув матюками Гордієнко. Тоді я перейшов на інший тон і регістр, і став говорити, що він ще молодий і негоже йому себе так вести, особливо з людиною старшою за нього, до того ж ще й хворою, що його явно заносить... На що Гордієнко став вивергати зі своїх хирлявих грудей і недолугого рота всілякі образливі слова на мою адресу, наділяючи капосними характеристиками, з якими нібито згодні всі мої знайомі, у тому числі й мій однокурсник і приятель Сікорський...

Тільки він вимовив ці слова, як одразу ж перед нами виник сам Сікорський. Я звернувся до нього, щоб він підтвердив або спростував сказане Гордієнком, із твердим наміром *«розмазати»* цього плюгавця по стіні, якщо слова Гордієнка виявляться брехнею, наклепом. Але Сікорський, попри свою постійну бравість, ніколи не був сміливою й рішучою людиною. Зрозумівши суть ситуації, він, по-дурному гигикаючи, поспішив буквально втекти з місця події, а я, втративши підставу розрахуватися з нахабою, змушений був теж піти геть. Коли я згодом дорікнув Сікорському, що він ганебно втік, той сказав, що побачив, що ситуація вибухова.

Юрій Сікорський, поновлений після *«Бузи»* в університеті й у комсомолі, успішно закінчив університет, одружився на просякнутій романтикою інтелігентці і працював десь у виші, спочатку в Одесі, а згодом у Сімферополі, чи навпаки. До мене він написав листа, щоб я порадив, що треба для того, щоб вступити в аспірантуру на кафедру до В. О. Кудіна, тобто туди, де вже був я. Я порекомендував йому терміново вступити в кандидати КПРС, бо безпартійного його не приймуть і не затвердять у відділі науки ЦК КПУ – обов'язкове для суспільників *«сито»*, яке не оминути. Поступивши в аспірантуру кандидатом в члени партії, Сікорський на другому році аспірантури подав заяву на прийом у члени партії. Одну рекомендацію дав йому я, а другу повинна була дати партгрупа кафедри. Коли справа дійшла до цього, Анатолій Гордієнко як партгрупорг кафедри заявив, що секретар парткому університету Петро Платонович Удовиченко рішуче проти

прийому Сікорського в члени партії, оскільки за ним зі студентських часів тягнеться шлейф гріхів, що він у ті часи проявив аморальність і нечистоту думок, і загалом сумнівна й ненадійна людина.Тоді я як рекомендуючий і товариш по студентських роках піднявся і сказав, що Юрія Сікорського знаю давно, навчався з ним в одній групі. У його поведінці й діях не помічав нічого аполітичного й аморального, тим більше антирадянського. У його поведінці можна було бачити хіба що пустощі, які певною мірою компенсували бідне студентське буття. І Сікорський, і інші хлопці, яким у зв'язку з *«Бузою»* приписали антирадянську мораль, і за своїм походженням, як вихідці із селянських сімей, і за своєю поведінкою і діями не заслуговували тих гонінь і репресій, яким їх піддавали партком і комітет комсомолу: тоді трьох виключили з комсомолу, а Сікорського змусили піти працювати в шахту. Члена партії Шипенка, душею й тілом відданого партії, довели до самогубства. І от тепер, коли все з'ясувалося – що була піднята буря в склянці води, що справа була не варта з'їденого яйця, справжня *«Буза»* – люди, руки яких забризкані кров'ю невинно загиблої людини, – замість того, щоб покаятися, попросити прощення, знову почали розкручувати цю справу й переслідувати її учасників.

Запрошений на ці збори другий учасник *«Бузи»* Петро Йолон підтвердив мої слова, а решта присутніх, окрім Анатолія Гордієнка, проголосували за рекомендацію Юрія Сікорського в члени КПРС.

Зрозуміло, Анатолій Гордієнко зразу ж доповів Петру Удовиченку, як пройшли збори і який їх результат. Той зробив несподіваний хід: він зблизився з Сікорським, ледве не перейшов з ним на *«ти»*, сприяв прийому його в партію. Зате наді мною стали згущатися хмари.

Час, відведений на написання дисертації, неухильно спливав, а справа в мене не рухалася. Я загруз у невизначеності, і думки мої пробуксовували. Щоб економити час, я безвилазно сидів за паперами у своїй кімнатці в гуртожитку, у той час як мій співмешканець Микола Колесник після мого конфлікту з Гордієнком регулярно відсиджував дні в університетській бібліотеці. Одного вечора, ледь зайшовши в кімнату, він запитав мене, чи я читав дисертацію Гордієнка, яку завтра о десятій ранку будуть обговорювати й рекомендувати до захисту. Я відповів, що не читав і не бачив її, і спитав, що ж у ній є цікавого. Колесник ніяк не хотів говорити про це і вперто наполягав, щоб я прочитав її сам. З того тону, яким говорив обережний і боязкий Микола Ілліч, я зрозумів, що мені належить її прочитати і дати свою оцінку зарозумілій людині, яка зуміла переконати майже всіх, що вона – геній. Колесник сказав, що дисертація знаходиться зараз у аспірантки нашої кафедри Катерини Шудрі, яка повинна ще бути в читальному залі.

Не дивлячись на те, що вже наступив вечір, я пішки подався в бібліотеку і, дійсно, застав Катю Шудрю, старанну аспірантку, там. Вона мовчки віддала

дисертацію, що лежала поруч з її паперами на столі. Оскільки обговорення дисертації намічалося на 10 ранку, то я прочитав, як кажуть, на одному подиху, і мене охопила торжествуюча зловтіха: хвалений-перехвалений *«геній»* виявився пустомелею – замість наукового тексту з його логікою і глибиною – абракадабра, негідна називатися науковою працею. При цьому, як пізніше з'ясувалося, цей рукопис планували рекомендувати до друку як монографію.

З бойовим духом, налаштований на критику й розвінчання *«генія»*, з'явився я на засідання кафедри. Однією з позитивних рис В. О. Кудіна була та, що він їх проводив оперативно, не затягуючи. І цього разу, вирішивши побіжні справи, він перейшов до основного пункту повістки денної: обговорення дисертації Анатолія Гордієнка і рекомендація її до друку.

«Але, – сказав Кудін, – *ми добре знаємо Толю, його здібності, тому обговорювати його дисертацію не станемо і запишемо в протокол, що рекомендуємо її до друку»*.

«Ні, – піднявся зі свого місця я, весь напружений і готовий до бою, – *давайте обговорювати»*.

Кудін зиркнув на мене. Мій вигляд сказав йому все, і він, склавши папери на столі, сказав: *«Ну, тоді обговорення перенесемо на наступний раз, а дисертацію повинні прочитати всі доценти й викладачі кафедри»*.

Мені було дуже досадно, що мій бойовий заряд згорів марно, і відновити його вже неможливо.

Наступне засідання кафедри відбулося тижнів через два за відсутності В. О. Кудіна, який був у якомусь терміновому відрядженні. Кафедру вів логік, доцент Василь Терентійович Павлов – старий холостяк, худорлявий, високий, як і треба логіку, людина без особливих емоцій, раціоналіст і формаліст. Коли перейшли до питання про рекомендацію рукопису Гордієнка, я, ледве діждавшись цього, піднявся зі свого стільця і, вішаючи свій піджак на його спинку, сказав, що піднімаюсь не для того, щоб хвалити дисертацію, а щоб сказати про неї всю правду, без будь-якого лицемірства.

Загалом я не люблю виступати, не вважаю себе за оратора й майже ніколи не виступав на кафедрі. Але того разу я був, як говориться, в *«ударі»*. Мій виступ від самого початку й до кінця був повний нищівного сарказму з приводу змісту дисертації і вигаданої геніальності її автора. Я сипав неспростовними аргументами, перемішуючи їх зі злою іронією й жартами. Публіка, як на концерті гумору, сміялася, реготала. А Гордієнко, що сидів у кутку кафедри біля дверей, чимдалі все більше темнів обличчям, аж доки воно не стало зовсім чорним, очі блискали люттю, і він ними немовби хотів спопелити мене. Після мене всі виступаючі, здебільшого, приєднувалися до моєї оцінки і дисертації, і самого дисертанта, навіть ті, хто до цього хвалив уголос його або обережно відмовчувався. Рекомендації для надрукування

тексту дисертації не дали. Під час перерви розлючений Гордієнко вийшов у коридор і став біля вікна. Відразу ж до нього підійшла Катя Шудря і стала пред'являти йому претензії щодо одного з його останніх нечемних вчинків. Гордієнко сердито послав її подалі, «*на хутори*»... Катя зразу ж дала йому ляпаса по щоці й незграбно розвернулася, щоб ретируватися від розлюченого Гордієнка. Але той устиг піддати Катіну задницю носаком так, що та, розчахнувши собою двері кафедри, розпласталася на ввесь зріст, якраз на порозі, верхньою частиною знаходячись у кафедрі, нижньою – у коридорі. Цей інцидент на кафедрі і в університеті «*зам'яли*», але в ЦК КПУ, коли Гордієнка брали туди на роботу, йому це нагадали.

Для мене ж ця історія мала дуже велике значення. Кудін змінив своє ставлення до мене, хоча зовні й не виявляв цього. А Гордієнко не крився зі своєю ненавистю до мене і не випускав нагоди, щоб помститися мені. Таку нагоду він таки знайшов. Якимось чином він дізнався, що в мене з дисертацією справа йде не зовсім добре, а до закінчення аспірантури залишилося зовсім обмаль часу. Про це Гордієнко повідомив Петра Удовиченка. Той негайно організував перевірку моєї роботи в аспірантурі, виділивши для цього спеціальну комісію. Мені цій комісії нічого було показувати: жодної готової, відредагованої сторінки, хоча підготовчих матеріалів я назбирав багато. Тоді Удовиченко скликав загальні збори аспірантів університету, а це – щонайменше п'ятсот чоловік, з повісткою денною: «*Робота аспірантів над кандидатськими дисертаціями*». Проте мене на ці збори не запросили, хоча значну частину свого виступу він присвятив саме мені. Як згодом мені розповіли, він говорив таке: «*Аспірантура – кузня радянських наукових кадрів. У неї відбирають найбільш обдарованих і перспективних, на це витрачаються великі кошти і покладаються великі надії. Але, на жаль, туди потрапляють і ті, яким не місце в аспірантурі, – бездарні люди і профнепридатні. Зокрема, це аспірант Кафедри естетики і логіки... отой, як його, Тюлень, Морж, чи ще як.., який був нікудишнім лаборантом на Кафедрі психології, та чомусь потрапив на кафедру Кудіна. Там він остаточно показав свою бездарність і наукову неспроможність...*» Кудін, хоча й дещо змінив своє ставлення до мене на гірше, три рази піднімався зі свого місця під час цього «*спічу*» Удовиченка, щоб висловити свою незгоду з такою оцінкою, але той щоразу обривав та всаджував його на місце, а сам продовжував «*нагороджувати*» мене знущальними епітетами.

Це було наприкінці квітня 1964 року. Стояв сонячний погожий день, коли зазеленіла трава й почали розпускатися листочки. Я йшов від Бесарабки вгору бульваром Шевченка до університету, назустріч траплялися поодинці й групами аспіранти університету. Ті, яких я знав, чомусь намагалися або обминути мене, або зробити вигляд, що не помічають.

Одного більш-менш знайомого аспіранта я все-таки зупинив і запитав його, звідки це вони йдуть і чого знайомі стараються мене не помічати або не вітаються. Змовницьки оглянувшись, той нашвидку розповів про збори аспірантів і про виступ Удовиченка. Це вразило до самої глибини моєї душі. Мене охопила шалена лють, що породило в мені енергію одержимості й намагання спростувати сказане Удовиченком щодо мене.

Я попросив Петра Йолона звільнити квартиру, оскільки мені потрібно напружено працювати. Прохання було зразу ж виконане, і я, переселившись у напівпорожню, необладнану квартиру, повністю віддався роботі. Я працював нестямно по 16-18 годин щодня, відриваючись від роботи тільки для того, щоб поїсти й передрімати. Нагромаджені за час перебування в аспірантурі кіпи паперів я став сортувати за темами, проблемами, ще не маючи повного уявлення, що можна зліпити з усього цього. Потім я розклав папери на підлозі і, повзаючи на колінах, тасував, монтував, компонував. Поступово окремі фрази, зливаючись, складали змістові абзаци, з окремих думок формувалися в змістові вузли, сторінки – в параграфи, із параграфів – розділи і, нарешті, – текст кандидатської дисертації, який і був терміново надрукований на машинці. Ще охоплений шаленством і темпом цієї праці, я з готовою дисертацією явився на кафедру перед очі завідувача В. О. Кудіна і, поклавши йому на стіл, тоном наказу сказав, щоб до кінця червня дисертацію обговорили на кафедрі.

Кудін здивовано підняв на мене очі і, відсунувши від себе мою дисертацію, голосом, що не допускає будь-яких заперечень, мовив: *«Нічого не вийде, Льоню. Вже закінчується навчальний рік і засідання кафедри вже не буде. Почекай до осені, обговоримо на першому ж засіданні».*

Сказавши *«Тьфу!»* і сердито грюкнувши дверима, я пішов геть. Невдовзі я поїхав до матері в село і не тільки перестав працювати над дисертацією, а навіть намагався не думати про неї. Зрозуміло, що це не виходило.

На обговоренні дисертації я очікував серйозної критики й чимало зауважень, адже я писав її прожогом і без будь-якої консультації фахівця. Я міркував собі: головне, що я відстояв свою честь і подав текст, а щодо зауважень, то це звична для обговорення справа, відповідно до них буду доопрацьовувати дисертацію. На моє здивування обговорення пройшло, як говорять, на високому рівні: усі виступаючі відзначили свіжість думок, оригінальний їх виклад і достатню для кандидатської дисертації науковість і новизну. Поправити довелося тільки один абзац на одній сторінці. Я, не втрачаючи темпу й минаючи свого керівника, написав і віддрукував у одній із київських типографій автореферат і подарував його йому. Він саме, за своєю звичкою, спішно чимчикував коридором навчального корпусу. Коли я йому дав підписаний для нього автореферат, він здивовано радісно вигукнув: *«О, так ти вже написав! Молодець. Поздоровляю. Це мені велика*

приємність. Правду кажучи, я тобі нічим не допоміг... Так би мовити, не під собою, а бочком, бочком тебе висидів». І, потиснувши мені на прощання руку, почимчикував далі.

У мене ж підстав для ейфорії не було. І тому, що я справді видихав на дисертації, і тому, що в мене виникла проблема із захистом. Коли я поніс, як було заведено, дисертацію завідувачу аспірантури, яка до мене прихильно ставилася, вона переляканим голосом сказала: «*Забери її геть і не думай її більше сюди приносити. Заходив Петро Платонович* (Удовиченко. – Л. С.) *і сказав: «Якщо Сморж принесе дисертацію, попередьте мене – ми будемо її валити»*.

В. О. Кудін, спасибі йому, домовився з П. В. Копніним – на той час директором Інституту філософії АН УРСР, щоб захист відбувся на їхній Вченій раді. Рецензію повинен був написати П. І. Гаврилюк – тиха, скромна, добра людина. Мабуть, з обережності, щоб не зіпсувати собі репутацію, адже він наближався до закінчення написання докторської дисертації, він протримав мою дисертацію більше, ніж півроку. Нарешті було призначено опонентів і день захисту. Першим опонентом погодився бути В. О. Разумний – доктор філософських наук з Москви, який на той час потрапив під обстріл критики за верхоглядність в естетиці і прагнув будь-що відстояти своє ім'я, другим – В. Антоненко, кандидат філософських наук, киянин, мій далекий знайомий, який так і не знайшов час прочитати мою працю. Проте захист пройшов успішно.

ПЕДІНСТИТУТ

Після закінчення аспірантури постала проблема влаштування на роботу. Знайомств у мене у вищих навчальних закладах не було. Мої зустрічі з кількома завідувачами кафедр закінчилися безрезультатно. Посадами у вишах просто так не розкидаються: це своєрідний капітал завідувачів, за допомогою якого, або маючи який, вони або роблять комусь потрібну послугу, або набирають людей, які будуть йому вірно служити. Тоді я пішов у Міністерство вищої освіти до завідувача відділу вишів Завадської – вже немолодої і позбавленої жіночності чиновниці. Вона прийняла мене, чомусь, стоячи перед своїм столом, і тільки-но я назвав своє прізвище, змінившись на обличчі і люто блискаючи на мене банькатими очима, закричала: *«Ніякої роботи я вам в Києві не дам. Поїдете на периферію... У Донецьк... Ні, у Ворошиловград, у педінститут!»*

Стримуючи гнів, я сказав їй: *«Вибачте, я, мабуть, не туди зайшов»*.

Наступним, кого я відвідав з питання працевлаштування, був працівник міськкому партії Голубєв, якому моє прізвище явно було добре знайоме, бо як тільки я відрекомендувався, він криво посміхнувся і сказав, що з моєю репутацією про виш нічого й думати.

Коли я вийшов від Голубєва, хтось із відвідувачів сказав, що педінститут подав заявку на трьох викладачів філософії. Вирішив ще зайти й туди. Завідувач, уже немолодий, але ще досить привабливої зовнішності чоловік, спокійно сидячи в кріслі, млявим голосом, не дивлячись на мене, відповів, що взяти мене на роботу не може. Тоді я сказав, що зайшов сюди не тому, що в мене немає вибору, а тому, що мені в Міністерстві пропонували два місця, але мене вони не влаштовують за своїм профілем і незручністю добиратися до них. При цих словах завідувач стрепенувся і з нотками гніву в голосі закричав: *«Я ж у Міністерство послав заявки на викладачів, чому ж вони, обходячи мене, посилають в інші вузи?»*

Так, з жовтня 1964 року, я став працювати в Київському педагогічному інституті імені Олексія Горького на Кафедрі філософії викладачем, старшим викладачем, виконуючим обов'язки доцента, доцентом, виконуючим обов'язки професора, професором аж до 1998 року. Та цей навчальний заклад так і не став для мене рідним. Від самого початку мені не сподобалася атмосфера, яка панувала там, дух педагогізму, начотництва, усього того, що тепер називають зомбуванням. Це був один із оплотів комуністичного

виховання, придушення будь-якої єресі, виховання в дусі комуністичної моралі, під якою розумілося беззаперечне дотримання всього того, що наказувалося *«згори»*, уклоніння вождям і партійним авторитетам, слухняність і дисциплінованість, готовність виконувати будь-які завдання, які ставлять партія й уряд, вище начальство загалом. Отже, цілком зрозуміло, що з перших же днів у мене виникли сутички з парткомом і деканатами, стало *«іскрити»* за перших же контактів із посадовими особами. З перших же днів мене стали *«вчити»* і *«упокорювати»* комплексно: і по лінії деканатів, і особливо по лінії парткому. В деканатах, зокрема, постійно змінювали розклад занять, не попереджуючи про це мене, влаштовували часті перевірки й відвідування занять. У парткомі намагалися надавати мені побільше доручень, серед яких особливо обтяжливими для мене були поїздки в підшефні райони з пропагандистськими лекціями: у Володарку, Ставище, Тетіїв. Після однієї з них секретар парткому з ідейно-виховної роботи Кастелі *«придралася»*, що я вчасно не відзвітував про результати своєї поїздки, почала мені *«читати мораль»*. Я не став її вислуховувати до кінця і заявив, що не хлопчик на побігеньках і вже достатньо дорослий і здатний постояти за себе. Якщо зі мною будуть і далі говорити таким тоном, я буду давати рішучу відсіч будь-кому.

Оскільки це відбулося в приміщенні парткому, де, крім Кастелі, знаходилися ще кілька жінок, у тому числі й членів парткому, то вони зграєю накинулися на мене, звинувачуючи в непошані, погрожуючи викликом на засідання парткому.

Незабаром я постав перед парткомом, члени якого сиділи за довжелезним столом. Окремо – секретар парткому і ректор Марія Максимівна Підтиченко, колишній секретар ЦК ВЛКСМ, а згодом – міськкому КПРС. Майже всі були мені незнайомі, зиркали на мене хто з цікавістю, а хто – з осудом. У зачитаній заяві я постав як саботажник і грубіян, що посмів погрожувати члену парткому. Бажаючих провчити мене виявилося багато, хоча більшість із них бачили мене вперше. Один із виступаючих, уже немолода людина, у своєму праведному обуренні на мене під час виступу ввійшов у такий раж, що його обличчя почервоніло, як у вареного рака, очі вирячилися від ненависті до мене, а з його мокрогубого щербатого рота стали долітати аж до мене бризки слини, бо я сидів навпроти нього. Зі зла я вигукнув: *«Не кричіть на мене і не обпльовуйте!»* Мої слова мов скосили його, і він тут же плюхнувся на свій стілець. Навіть студент-фізик з другого курсу постарався зробити свій внесок у цю важливу партійну справу. Піднявшись, він став говорити, що він відслужив належне в армії, але такого недисциплінованого і невихованого солдата не зустрічав, тому йому не зрозуміло, як така людина могла служити на флоті, і взагалі, як радянська влада дозволила мені закінчити університет, одержати вищу

освіту й захистити дисертацію. Коли, нарешті, дали мені слово, я сказав, що розкаюватися мені ні в чому, тому я нікому не дозволю принижувати мою гідність, адже все, що відбувається, схоже на погано розіграний фарс. Обірвавши мій виступ, слово взяла ректор. Налаштований на найгірше, аж до виключення з партії, а відповідно і з інституту, я був здивований, коли вона сказала: «*Товариші, я вважаю, що обговорення треба закінчувати. Ви самі бачите, що ця людина не стане каятися й вибачатися. Я пропоную винести Сморжу попередження*».

Партком одностайно проголосував «*за*».

Виходячи, я зіткнувся з ректором і рішуче сказав, що готовий подати заяву про добровільне звільнення з роботи. Марія Максимівна примирливим голосом сказала, що даремно я так реагую, оскільки партком інакше вчинити не міг, адже Кастелі – його член – відповідає за важливу ланку його роботи, тож зобов'язаний її захищати; як викладач, я цілком влаштовую і її, і кафедру, тому повинен усе це забути й працювати спокійно.

Та роки йшли, змінювалися секретарі й члени парткому, але «*нестикування*» і «*заіскрювання*» між ними і мною час від часу відбувалися, навіть із тими людьми, які до парткому були до мене лояльні. У мене на рівні інстинкту весь час жила неприязнь до будь-якого партійно-комсомольського органу і до його діячів. Та влада і сила, яку вони мали, формували і людей зі специфічною психологією, натурою і поведінкою, нерідко кар'єристів і честолюбців. Сам я всіляко уникав будь-якого партійного доручення, тим більше поста. Коли, працюючи на фізико-математичному факультеті, я прочув, що мене збираються обрати в партбюро факультету на секретаря з ідеології, не пішов на ті збори, наївно думаючи, що тим самим уникну цього. Виявилося, що не уникнув, бо можна бути обраним і не будучи присутнім. Коли мені повідомили, що я вже секретар партбюро з ідеології, я розвинув бурхливу діяльність, побіг до секретаря парткому Бориса Лобовика – даремно, тоді в райкомі партії зі мною не стали й говорити. Знову пішов до Лобовика. Той сказав, що я нічого не зміню. Оскільки народ обрав, то нікуди вже не дітися й доведеться виконувати свої обов'язки. «*Попрацюй до весни, а там перейдеш на облік на інший факультет, тоді автоматично звільнишся від свого секретарства*».

Мій попередник на цій посаді, Юрій Терещенко, обов'язки ідеолога виконував настільки сумлінно, що кожні партійні збори проходили під знаком його виступів і ініціатив: вислуховували різні настанови й пропозиції, плани й вимоги. Я ж на посаді ідеолога факультету майже нічого не робив. Точніше, робив тільки те, що загрожувало доганою. Єдиний раз я «*поворушився*», коли мені запропонували запросити на факультет народну артистку СРСР Наталю Ужвій у зв'язку з її ювілеєм. Нарешті, я діждався кінця навчального року, а, відповідно, і кінця мого секретарювання, думаючи,

що заодно позбавлю і партбюро від такого недолугого працівника. Коли ж на засіданні партбюро я повідомив про те, що йду з факультету, всі майже в один голос закричали: *«Не йдіть! З вами було так гарно, все робилося й було спокійно, без галасу і суєти»*. Я цим був дуже здивований, бо мав зовсім протилежну думку про себе і свою працю як ідеолога факультету.

Влаштувавшись працювати в педінститут, я був задоволений тим, що мені доручили читати курс філософії, а не естетики, а саме – діалектичний матеріалізм. Та цим я ще не зняв *«ревнощі»* Г. К. Полікарпової, затятої естетички. Саме вона як подруга Кастелі була ініціатором гонінь і розповсюджувала чутки про мій сварливий характер, схильність до чвар і сварок. До самого виходу на пенсію вона носила у своїй душі глибоку неприязнь до мене.

Праця в педінституті не приносила мені ніякої радості, а предмет, який я викладав, ніякого задоволення. Хоча справлявся я зі своїми обов'язками непогано, як про це говорили і в деканатах, і студенти, знали в ректораті й парткомі. У догматичні положення філософії марксизму-ленінізму я вносив деякі нюанси, які з позицій сьогодення виглядають невинними, а на той час були крамолою. Не раз на засіданнях кафедри завідувач, не називаючи прізвища й не акцентуючи свого погляду ні на кому, говорив, що деякі викладачі дозволяють собі висловлювання, що дискредитують марксизм-ленінізм і якими цікавляться певні органи. Уже в часи незалежності, на 20-річній ювілейній зустрічі психологів-дослідників, тільки-но з неї пішло колишнє їхнє керівництво, чоловіки всі вставали й говорили, що тільки я один з усіх викладачів говорив їм на лекціях правдиві слова, і дивувалися, що мені все це сходило без наслідків. Мені це було аж незручно слухати, бо я не міг пригадати випадку, коли б я говорив повну й справжню правду, бо обмежувався натяками, щоправда, інколи досить прозорими. Та, очевидно, на фоні інших викладачів, від яких вони чули тільки *«казенне»* і *«трафаретне»*, у моїх словах вони вловлювали щось свіже й правдиве.

Загалом ж моє життя покотилося торованою, хоча й нерівною, але спрямованою дорогою. Для душі й серця нічого доброго не було. Напружені стосунки з парткомом, відсутність дружніх контактів на кафедрі, погані справи в сина, який залишився наданий сам собі, бо мати його загуляла, а баба, яка попри свою нелюдимість любила внука безтямно, була безпорадною у своєму егоїзмі й бездарності як виховательна. Коли я відвідував школу, вчителі скаржилися на його байдужість до занять, неохайність і неприкаянність. Коли ж я передав скаргу вчителів тещі, вона, сказавши, що це не їхня і не моя справа, і виштовхавши мене з кімнати, зачинила за мною двері на гачок. Та галас підняла громадськість: мене за місцем проживання сина викликали в товариський суд, де кілька пенсіонерів заходилися соромити мене, а в партком було послано депешу

про те, що я не піклуюся про сина, не виховую його і такому, як я, не місце в партії і на викладацькій роботі. Проте я регулярно відсилав аліменти, відвідував його вдома і в школі, брав із собою в село на літні канікули, доки він був меншим. Та все це не компенсувало того, що необхідно для виховання дитини. Тому дедалі син віддалявся від мене, став на шлях, який веде в нікуди. Дуже рано долучився до спиртного, бо вчитися було в кого: його мати стала алкоголічкою й підштовхувала до цього й свого сина. Він кинув школу, сказав, що хоче заробляти гроші. Я переконав заступника з кадрів директора заводу *«Арсенал»*, щоб його взяли учнем лекальника, але невдовзі майстер і начальник цеху не знали, як від нього здихатися, бо він викидав такі *«коники»*, які їм і в жахливому сні не снилися, і нарешті вони таки спекалися його. Причому, він не бешкетував, не бунтував, а був вигадливим на різні дрібні капості, які робив для втіхи.

Зрозуміло, я був татом, що приходить раз-два на місяць, тому мій вплив був мізерний. Особливо, якщо врахувати ненависть тещі до мене, її презирство за мою скромну заробітну плату. Зовні симпатичний, тихий, лагідний хлопець, він був здатний на капості, за якими, або в яких, проявлялася недобра душа. Розповім лише про один із епізодів для підтвердження сказаного.

Я давно роздумував над тим, як би його чимось зацікавити, наприклад, спортом чи ще чимось, тим більше, що заставав під час відвідин за грою у футбол. Одного разу, коли я заговорив про це з ним, він сказав, що у футбол він би повчився грати. Я поговорив про це зі своїм давнім гарним знайомим Сергієм Сальніковим – великим начальником у республіканському товаристві *«Динамо»*, а він – із футбольним тренером. У домовлений час привів сина на стадіон *«Динамо»*, де того дня йшов відбір в однойменну дитячу футбольну школу. Кандидатів, які прийшли зі своїми батьками, було кілька сотень, якщо не тисяч. Я підвів сина до тренера, відрекомендувався й нагадав, від кого я. Тренер призначив сину тренування на завтра. Дорогою додому я говорив сину, що він повинен оцінити те, що без конкуренції й відбору потрапив туди, куди мріють потрапити тисячі й мільйони хлопців, обов'язково треба прийди завтра на тренування. Та серце моє було неспокійне, і я наступного дня поїхав на *«Динамо»*. Серед хлопчиків, що тренувалися, Вадима не було. Сердитий, я поїхав до нього додому. Там нікого не було. Я сів на лаву й став чекати. Десь через годину бачу – йде, в *«авосьці»* два маленьких кавунчики. Зиркнув у мій бік і, не зупиняючись, пішов далі. Стримуючи лють, доганяю і питаю, чого не на тренуванні. Каже: *«Навіщо воно мені»*. Відповідаю, що так багато часу втратив, потурбував поважних людей, домовився з тренером. *«А який дурень тобі винен»*, – почув я у відповідь.

Я назвав його негідником і пішов геть.

МАНДРИ

На лижах по Карпатах, з Яремчі до Рахова

Тисяча дев'ятсот шістдесяті роки в моєму житті можна назвати роками мандрів. Почалося з того, що під час зимових студентських канікул Володимир Михайлович Мішура – мій добрий знайомий і співробітник по Кафедрі фізкультури, де я підробляв *«погодинником»* ще зі студентських років, – запропонував узяти участь у лижному переході від Яремчі до Рахова, що мав репутацію одного з найцікавіших маршрутів. Група, яка майже цілком складалася зі студентів – хлопців і дівчат, що займалися в його спортивній секції, була вже укомплектована й належним чином епікірована. Оскільки Мішурі ідея запросити мене в групу, очевидно, прийшла експромтом під час нашої випадкової зустрічі, то мені довелося задовольнитися простими лижами, замість спального мішка нашвидку зашити для цього просту звичайну ковдру. Оскільки на мене ліг обов'язок відзняти наш перехід на кіноплівку, то в університетській кінолабораторії мені виділили старенький *«Конвас»* і кілька коробок кіноплівки. Усе це входило до складу того, що я повинен був носити у своєму рюкзаку. Якщо організаційно-спортивна функція повністю лягла на Володимира Михайловича, то ідейно-політична повинна була забезпечуватися викладачем англійської мови, моїм приятелем і старшим братом мого близького друга Сергія Ісаковича – Артемом Голосовим.

У Яремчі, початковому пункті нашого переходу, ми затрималися на кілька діб, щоб прогнати й випробувати спорядження, потренуватися на спусках і підйомах, а також запастися провізією. Стояла прекрасна світла сонячна погода, з невеличким морозом і гарним сніговим покривом. Йшли безлюдними місцями, ночували в колибі – тимчасовій літній будівлі пастухів. Швидко дружно розпалили вогнище, у казані зварили брикети із законсервованої гречаної крупи, з ковбасою, яка, здавалося, була зроблена не з м'яса, а з тирси. Більш гидкої я в житті не їв – ні в минулому, ні в майбутньому. Та, поремствувавши на того, хто її купував, усе ж поїли кашу й ковбасу без залишку.

Наступного дня нас на дрезині вузькоколійкою повезли в бригаду лісорубів. Дівчата дали невеличкий концерт, який гаряче було сприйнято. Голосов щось сказав про міжнародне становище, а далі пішла невимушена розмова біля вогнища під високими смереками в густому лісі. Тепер я

говорив з ними на різні теми, включаючи інтимні. Слухали уважно, якщо не сказати із захопленням. Та чорт мене смикнув задати слухачам питання, чи є тепер у лісах бандерівці. Умить зацарювала тиша, і лісоруби поспіхом стали підніматися на ноги і йти геть від вогнища, їх, як вітром, здуло. Згодом я дізнався, що бригада лісорубів була сформована з бандерівців, які або вже відсиділи свій термін, або ж випущені після амністії.

Особливо мені запам'яталася ночівля в колибі під самою Говерлою – найвищою горою Карпат. Була надзвичайно світла місячна ніч, від місяця й снігу сліпило очі. Верхівка Говерли зазивно красувалася зовсім поруч, дерева, ліс заніміло застигли в непорочно-білих снігах. Завтра в нас буде сходження на Говерлу і спуск із неї, а поки що готуємося на ночівлю. Мороз посилився, і я був дещо стурбований, як у мене пройде ночівля без спального мішка, на землі, застеленій гілочками смереки. Покладаю надію на легеньку шкіряну куртку на короткому хутрі, яку мені на час переходу дав Артем Голосов. Усі вкладалися спати, незабаром заснув і я. Прокидаюся через порипування на зразок того, коли людина йде в мороз по снігу. Причому ритм порипування змінюється: то посилюється, то призупиняється, а то й зовсім зникає. Явно хтось ходить біля колиби. Але з якими намірами? Чи не хто-небудь із бандерівців? Піти подивитися самому чи запросити ще когось? Чую стишений голос сусідки, що стурбовано говорить своєму партнеру по ночівлі і своїй симпатії: *«Послухай, хтось ходить...»*

Мовчки приєднуюсь до спільного слухання, і тут мене осяює: рипіння йде від моєї куртки, шкіра якої на морозі затверділа і реагує на моє дихання рипінням, повторюючи його ритм, уповільнення чи зупинку, коли я починаю прислухатися.

Наступного дня після сніданку здійснили сходження на Говерлу, постояли кілька хвилин на її вершині, помилувалися краєвидом і розпочали спуск в індивідуальному порядку. Оскільки з мене загалом поганий лижник, а досвіду спуску в горах не мав зовсім, лижі для цього не пристосовані, до того ж за плечима величезний рюкзак з кінноприналежностями, то це виявилося для мене великим фізичним випробуванням. Усі члени групи вже давно промчали повз мене і знаходилися десь далеко внизу, а я наближався до них, то падаючи, то піднімаючись, не в силах справитися ні з лижами, ні з рюкзаком, безпорадно борсаючись у глибокому снігові.

Розповідають, що в одній із груп, подібній до нашої, такий же, як я, недолугий гірськолижник, щоб полегшити собі спуск з Говерли, *«осідлав»* вивернуту із землі з корінням невеличку смереку, використовуючи її замість гальма. Та його все одно так розігнало, що він утратив здатність не тільки керувати нею, а й бачити, куди його несе, оскільки цьому заважала крона деревця. То ж горе – гірськолижника винесло на ділянку гори, яка послужила йому своєрідним трампліном, і приземлився він на дах хати гуцулів,

що саме обідали. Коли перелякані господарі вискочили з-за столу надвір, то спочатку побачили, що в даху їхньої хати стирчить молоденька смерека, і стали хреститися, коли з горища на дах став вилізати, не прийшовши до тями, «*проклятий москаль*». Його появу зустріли відбірною лайкою і прокльонами.

Унизу якось враз наступила відлига, і в Рахів ми ввійшли по дуже змокрілому снігові, майже по калюжах. У Київ прибули відновлені духовно й збагачені душевно, бадьорими й засмаглими, неначе на чорноморських пляжах. І сьогодні я з вдячністю згадую Володимира Мішуру, що дав мені змогу побувати в зимових Карпатах, помилуватися їхньою красою й пережити незабутні миті щастя.

Двадцять днів з аквалангом

Літня відпустка 1966 року вже розпочалася, а я ще не мав чіткого плану на літо, окрім звичного перебування в Міських Млинах, куди я виїжджав щороку із сином. Блукаючи знічев'я мостом, я вирішив відвідати Володимира Гончарова – аспіранта інженерно-будівельного інституту.

У квартирі Гончарових усе валялося шкереберть. На підлозі лежали акваланги, гідрокостюми, схожий на ятаган ніж та інше спорядження. Природно, я з цікавістю запитав: куди, що і як. Продовжуючи вкладати речі і раз по раз даючи дружині вказівки, Гончаров розповів мені, що група молодих співробітників їхнього інституту (аспіранти, інженери, студенти-вечірники) подали ідею керівникові лабораторії В. Д. Глуховському використати свої відпустки для наукової роботи, яка вестиметься на громадських засадах. Глуховський, ректорат, а також Управління протизсувних робіт Міністерства комунального господарства УРСР проявили зацікавленість і дали згоду на експедицію. Інститут забезпечив її необхідним устаткуванням і автобусом.

Я несміливо запитав Гончарова, чи не можна й мені приєднатися до їхнього товариства. Володя якусь хвильку вдивлявся в мене крізь окуляри, націлившись, наче наганом, своїм агресивно спрямованим носом і, нарешті, вимовив, як завжди, без зайвої делікатності: «*Пасажирів не беремо. Філософів також. Якщо з посадою фотографа впораєшся, спробую замовити слівце перед начальством*».

«*Слівце*» допомогло, і ми їдемо автобусом. Веселий гамір, пісні, дотепи. Активну участь бере в цьому і шофер Федя. Вранці, перед від'їздом, він був заспаним і сердитим, та за кермом став помітно бадьорішим. Цьому сприяло те, що дівчата його окроплювали водою, щоб не дошкуляла спека.

За Полтавою повернули до річки Орель, переночували на її березі, а наступного дня вже були в Сімферополі на вокзалі, де нас чекали двоє

аквалангістів – Костя Камінський і Володя Баль, молоді робітники, завзяті ентузіасти підводного спорту. На задньому сидінні біля мене було вільне місце, і на нього сів Володя Баль. Це був початок нашої довголітньої дружби.

Автобус зразу ж рушив далі. Пасажири, здавалось, угамувалися. Та варто було з'явитися за черговим поворотом звивистого шосе, між двома похилими горами, чомусь світло-блакитному морю, як хтось зі щирим подивом, зовсім по-дитячому, вигукнув: *«Море!»* І залунало таке *«ура»*, що мало не злетів дах нашого автобуса.

Збуджені й усміхнені, в'їжджаємо в Планерське (стара назва – Коктебель). Та знайти вільний клаптик землі для нашого табору виявилося непросто. Адже все, що не забудовано, заселено наметами *«дикунів»*. Після тривалого рекогносцирування розташовуємося на крутій терасі, що нависає над морем.

«Ох, і краса!» – вихопилося в когось.

Безтурботна блакить моря, білі цяточки далеких пароплавів. Ліворуч, у долині, Планерське. Далі, на рудому обривистому березі затоки, білі розсипи селища Орджонікідзе. Праворуч, поряд з нашим табором, у небо ввіткнувся гострими темними скелями Кара-Даг – «*Чорна гора*». А на відомій картині Айвазовського, яку мені довелося копіювати, він зображений розпеченим до червонішого вечірнім сонцем.

Табір в Коктебелі: *(зліва направо)* **Володимир Гончаров, Володимир Баль, Костянтин Камінський. Крим. 1966.** Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Вечеряли вже в сутінках при світлі фар автобуса, а на ніч розташувалися під величезним брезентовим тентом, допізна слухали репортаж із першості світу з футболу.

О шостій ранку безкомпромісний Гончаров – наш *«командир»* – дурним голосом заволав: *«Підйом!»* Далі йшло персональне обслуговування і словесні дуелі з тими, хто не хоче підійматися на зарядку. Для цього вишикувалися внизу на холодній гальці. Збуджений Гончаров спочатку виголошує кілька доган, і всіх попереджує *«востаннє»*.

Після сніданку кожен береться за свою справу, заодно загораючи на гарячому кримському сонці. Основна робота – підготовка аквалангів, бо після обіду їх треба випробувати, а заодно – *«окунути»* новачків, серед яких і я.

Наш шофер Федя, який попросив нас при курортницях називати його Арнольдом Никифоровичем, одягши на руду голову з веснянкуватим обличчям і облупленим від сонця носом *«капітанку»* і з морським біноклем на грудях очолив нашу колону, яка направилася на місце нашого занурення.

Берег там був стрімкий і кам'янистий. Гончаров повторив ще раз правила занурення й правила безпеки. А *«ветерани»* Баль і Камінський у своїх чорних з жовтим гідрокостюмах, які вони самі виготовили і вирішили випробувати, вже зникли під водою і тільки бульбашки деякий час показують напрям їхнього руху.

«Ну, хто піде першим?» – суворо оглядаючи нас, запитав Гончаров.

Сором'язливо мовчимо. Відчуваю незрозуміле хвилювання, легенький страх, хоча й люблю з дитинства пірнати і маю певний досвід пірнання в масці, з трубкою і в ластах. Бентежать і глядачі, які зупинилися подивитися на аквалангістів. Та все ж заявляю про готовність піти під воду.

Підстраховує мене Галина Гончарова. Тільки-но моя голова зникла під водою, відчуваю себе неземною істотою. Усе так приголомшує, все таке нове й незвичайне... І красиве... Краса неймовірна, фарби, як у геніального художника-мариніста, у тому випадку, якби він спробував малювати під водою. Очевидно, саме ці враження й призводять до того, що контроль над собою дещо послаблений, а дії неекономні й смішні. Хочеться плавати ще й ще, але з поверхні владно смикають за сигнальну мотузку: годі, мовляв.

Усі, хто після мене *«освячувалися»*, відчували приблизно те ж саме, що і я, тому, спостерігаючи за ними, я уявляв, яким я був смішним і невправним. Глядачі, яких зібрався вже цілий натовп, не нудьгували. Коли все йшло до закінчення, звідкілясь вискочив Федя і став добиватися свого права на занурення. Але суворий Гончаров, прочитавши Феді мораль за *«самоволку»*, оштрафував його позбавленням права занурюватися сьогодні. Висловивши своє обурення диктаторством Гончарова, Федя надів маску й ласти і задовольнився звичайним купанням. Згодом, щоб обсохнути,

1

1. Леонід Сморж *(попереду)* **з товаришами прямує до місця занурення**

2. Підготовка до занурення: *(зліва направо)* **Володимир Баль, Костянтин Камінський, Володимир Гончаров, Леонід Сморж.**

Коктебель, Крим. 1966. Автори фото невідомі.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше

2

видряпався на величезний округлий камінь і застиг на ньому, як живе втілення гідності й непокори.

Деякий час стояв, як статуя, але зненацька, гучно чортихнувся, перед усіма став гарячково шукати щось у своїх плавках. Нарешті Федя дістав якісь клапті паперу, що розлізлися, довго, немов загіпнотизований, дивився на них і нарешті простогнав: «*Чорти б його не взяли... Ріта з Риги дала адресу, а я забувся витягти...*» За вечерею це була головна тема дотепів. Федя певний час відмовчувався, та врешті з погордою сказав: «*Здуру смієтеся. Адреса у мене є*». – «*Де ж ти її взяв, адже Ріта твоя сьогодні ввечері відбула?*» – «*А він адресу записав зі своєї задниці, за допомогою дзеркала*», – сказав Юрко Роль, викликавши цим вибух сміху.

Усі двадцять днів ми кочували вздовж кримського узбережжя, зупиняючись там, де нам подобалося. Дозвіл на це у нас був і від прикордонників, і від адміністрації. Швидше для звіту, ми ставили контрольні кубики із ґрунто-силікату на різних глибинах, помічаючи їх місце в зошиті. У Судаці нам із працівників рятівної станції виділили команду і ял, з якого ми здійснювали занурення. Вода була настільки прозорою, що з яла було довго видно, як аквалангісти йдуть до дна. Я не витримав, пірнув з кіноапаратом і намагався відзняти якнайбільше. Підводні скелі – рай для живності, для натураліста. Вони обліплені водорослями й мідіями. Навкруги – хороводи мальків і дрібної риби.

Гончаров запропонував набрати мідій, щоб сьогодні ввечері зварити з них плов. Ми майже дві години пірнали за ними, поки не набрали відер зо два. Відривалися вони від скель із тим характерним звуком, коли живе відокремлюється від живого. У гарячій морській воді стулки мідій розкрилися, і ми всім складом, майже, «*лущили*» мідії, відокремлюючи малесенький шматочок рожевого м'яса.

Приготування «*фірмової страви*» Гончаров не довірив нікому. Він священнодіяв над багаттям і владно покрикував на «*асистентів*». Оскільки сніданок був дуже раннім, а обіду взагалі не було, то роздратування підлеглих наростало, і на адресу Гончарова летіли образливі репліки. Нарешті він урочисто крикнув: «*Обідати!*»

Зголоднілі підлеглі й гості – команда яла – миттю оточили казан. Гончаров щедро насипав у кожну миску «*плов*», але дехто відсунув свою миску, навіть не донісши ложку до рота. Барометр явно показував на «*бурю*». Назвавши нас невігласами, Гончаров набрав повну ложку «*плову*». Разів два чи три поворушив щелепами, і вмить став катастрофічно бліднути. Ще за мить він зірвався з місця і «*носорогом*» протаранив кущі.

Ми мовчки переключилися на тушонку, а після склянки сухого вина залунав і сміх.

1

2

3

1. Після групового занурення: Володимир Баль, Костянтин Камінський, Володимир Гончаров, Леонід Сморж. Коктебель, Крим. 1966

2. Леонід Сморж, Костянтин Камінський, Володимир Баль. Судак, Крим. 1966

3. Повернення на берег Леоніда Сморжа *(на передньому плані)* і Володимира Гончарова. Коктебель, Крим. 1966

Автори фото невідомі. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше*

Йшли дні за днями. Позаду багато кілометрів кримських шляхів, місць, де розбивали свій табір, занурень з аквалангом і без, і не тільки для того, щоб поставити кубики із ґрунто-селікатного бетону, а й одержати задоволення від плавання й милування підводними пейзажами й живністю. Останнє занурення ми здійснили у Форосі, цього разу групове, так би мовити, «*прогулянкове*». Вода прозора, дно цікаве. Я вирішив відзняти цей останній наш вихід у царство Нептуна на кіноплівку. Для цього я намагався вибрати найефективнішу точку, тому запливав то наперед, то збоку, то позаду групи. Видовище було ефектне. Гончаров і під водою виглядав поважно, Галина Гончарова поруч зі своїм чоловіком, як міноносець біля лінкора, в Юри Роля – своя манера триматися під водою, Костя був вертлявим, Володя Баль, хоч і невеликий, але рухався спокійно й статечно.

Коли пропливали біля особливо живописних підводних скель, я вирішив зафіксувати на кіноплівку і цей момент. Для цього «*завис*» і, затамувавши дихання, став вести зйомку, супроводжуючи через візир групу, що пропливала між скелями. Коли ж, видихнувши повітря, я став робити вдих, повітря з балона не поступило. За інструкцією, у такому випадку рекомендується повернутись на правий бік і зробити різкий видих, щоб видути воду з клапана. Повертаюсь на правий бік і різко видуваю рештки повітря зі своїх легень: результат той самий. За таких обставин треба скинути акваланг і щосили рвонути до поверхні. Та я не став скидати акваланг і, шалено запрацювавши ластами й руками, таки вискочив на поверхню, миттєво взяв у рот трубку і, розпластавшись на воді, відхекувався. Потім поплив до берега, наткнувся на скелю, що своєю верхівкою не доходила до поверхні метрів на півтора, і став на неї, розраховуючи на те, що товариство повернеться і не залишить мене в біді. Так воно й сталося. Через кілька хвилин я був уже в групі. Як згодом з'ясувалося, шлях повітрю перетнула маленька металева окалина.

За ці двадцять днів ми добре пізнали одне одного. Звичайно, не обходилося й без суперечок, нарікань, незадоволення. І все ж, здебільшого, панував дух дружби й приязні. Гончаров під кінець склав свої владні повноваження, а Глуховський ненав'язливо став показувати, хто тут є хто. Отже, я приїхав у Київ з багатими враженнями й придбавши цілу когорту знайомих і друзів, з якими підтримував і підтримую зв'язок ось уже багато років. Ця поїздка зумовила значною мірою і наступні мої літні канікули, а завдяки фанатам-аквалангістам Кості Камінському і Володі Балю я прилучився до відомого на той час клубу підводного плавання «*Садко*», з широкою, часом сумнівною, репутацією.

Захвативши з собою сина, я поїхав у Міські Млини, марнуючи решту відпустки, здебільшого в неробстві.

Рапанники й рапани. Костя Камінський і Володя Баль

Наступна моя відпустка також пов'язана з морем і аквалангами, з двома молодими чоловіками – ентузіастами-аквалангістами, з якими познайомився й подружився під час минулорічного двадцятиденного вояжу з групою співробітників і студентів Київського інженерно-будівельного інституту, а саме з Костею Камінським і Володимиром Балем, яких коротко охарактеризую.

Почну з Кості Камінського. Він був років на десять-дванадцять молодший за мене, середнього зросту, м'язистий і стрункий. Його можна було б вважати вродливим, якби його вузькувате смугляве обличчя не псував дещо скривлений набік ніс. Його темні, з антрацитовим блиском гарячі очі контрастували з неквапливими рухами й уповільненою манерою говорити. Загалом компанійський і доброзичливий, Костя часом ставав упертим і вибуховим. Тоді його вродливе обличчя ставало страшним і навіть бандитським, а темні очі зовсім чорніли й грізно спалахували. Причини цього ховаються в незвіданих глибинах його єства. Але гнів його, як правило, короткочасний, і зла він довго не тримав. Знаючи цю особливість характеру Кості, я намагався не загострювати з ним стосунки і не доходити до конфліктів, хоча це часом давалося нелегко. Веселий хлопець, фантазер і балясник, Костя мав дивну манеру говорити, здебільшого неквапливо й розтягуючи слова. При цьому він інколи несподівано обривав свою думку і переходив зовсім на іншу тему, немовби радіоприймач, переключаючись на інший діапазон. Через якийсь час, так само несподівано, він продовжував раніше обірвану думку, причому саме з того слова, яким тоді її закінчив. Любитель похизуватися, показати себе з найкращого боку, приписати собі ті чи інші заслуги, Костя чинив це не заради якоїсь вигоди, а винятково з любові до власної словесності й до самого себе. І все ж, у його нескінченних оповідках, як не дивно, усе-таки більше правди, аніж свідомої брехні, тому я його здебільшого із задоволенням слухав.

Костя явно полюбляв свою зовнішність і ретельно слідкував за нею. Нині на його смолянисто-чорній хвилястій чуприні, замість улюбленої *«капітанки»*, красувався хвацько зсунутий набакир білий чохол, а із засмаглої шиї на м'язисті груди звисала на жовтому ланцюжку із латуні майстерно виготовлена з бронзи фігурка аквалангіста, що пливе, погойдуючись під час кожного його руху. Сам Костя рухається переважно уповільнено, немовби зберігаючи свою енергію для чогось більш важливого й необхідного. Зате в певні моменти він виявляє несподівану для нього жвавість, немовби переключивши якийсь свій внутрішній механізм на іншу швидкість. Перед зануренням з аквалангом Костя повільно натягував гідрокостюм – куртку й штани, раз по раз поправляючи, пригладжуючи й обсмикуючи їх, повертаючись так і сяк, немов оглядуючи себе перед

невидимим для інших дзеркалом і милуючись собою. Так само неквапливо він одягав ласти, акваланг і маску, яку перед цим ретельно мив у воді. Потім, уже одягнений, довго стояв на кормі шлюпки й дивився поперед себе. Щось його не влаштовувало, він знімав маску, плював на скло, розмазував по ньому слину, і вже після цього перевалювався за борт і занурювався у воду. Під водою Костя відчував себе асом, сміливості йому не позичати. Але це той випадок, коли краще було б, якби у нього її було менше. У водній стихії потрібна особлива зібраність, абсолютна уважність, повна готовність до негайних дій в екстремальних ситуаціях. Аквалангіст, окрім мужності й волі, повинен мати гостру чутливість, здатність негайно реагувати і навіть... боятися, бо страх – найстародавніший регулятор у взаємовідношеннях організму із зовнішнім середовищем. У мене особисто перед складним і відповідальним зануренням завжди з'являється якщо не страх, то щось схоже на нього, що я не вважаю за ознаку боягузства, а визнаю за якийсь попереджуючий голос інстинкту, до якого слід дослухатися. Тому відсутність відчуття небезпеки в Кості я вважав за один із недоліків його як аквалангіста. Під час парних занурювань він часом вів себе непередбачувано: то раптом повертав кудись убік, то запливав за скелі, якщо вони зустрічалися, тому його як напарника я віддавав розсудливому й обережному Володі Балю.

Володя Баль – одноліток Кості Камінського. Працювали вони на одному заводі і навіть в одному цеху. Щоправда, Костя був там підлеглим

Костянтин Камінський та Володимир Баль вийшли в море на човні. Крим. 1967. Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Баля. Невисокий на зріст, біляве хвилясте волосся на голові, вигорілі на сонці, зсунуті на перенісся ріденькі брови, глибоко посаджені невеликі сірі очі, качиний ніс зі вм'ятинкою на кінчику, роздвоєне, досить масивне, підборіддя, товстуваті губи, економні рухи й сповнена гідності постава – усе це свідчило про натуру розсудливу, сумлінну й добропорядну. Його батько загинув ще на початку війни, фактично зразу ж після народження Володі. Мати з двома осиротілими дітьми пройшла всі тяготи життя військового часу, післявоєнної розрухи й голоду в глухому селі степової Чернігівщини. Потрапивши в Київ, пройшов усі ті випробування, які випадають на сільського хлопця-напівсироту, доки своїм сумлінням, дисциплінованістю й умінням досяг посади майстра цеху, а згодом і начальника, у тому числі й Костиного.

П'ятнадцятилітнім підлітком потрапивши в Київ, слабенький здоров'ям Володя змушений був працювати чорноробом, прибиральником, вантажником серед людей, для яких карбованець і півлітра горілки – єдине мірило стосунків і ціни людини. Одного разу, коли він з іншими вантажниками ніс величезну колоду, вони, дорослі люди, додумалися перекласти на підлітка всю її вагу. Володю так придавило, що пошкодило хребет і тазову кістку. Через це його не взяли в армію. Після праці вантажником, був учнем у годинниковій майстерні. Згодом пішов на завод, у термітний цех, і досить швидко став спеціалістом високого класу. Був на високому рахунку в начальства, а головне – мав високий авторитет серед товаришів. Спокійний, урівноважений, розсудливий, Володя може служити уособленням незворушної доброти, порядності й спокою, насправді ж і його можна вивести із себе й спонукати на вчинок, який не узгоджується з його зовнішністю.

Чорнобиль

Під час відпустки мої нові друзі Володя Баль і Костя Камінський подарували виготовлений ними акваланг і прилучили до відомого тоді клубу підводного плавання й підводних технічних робіт *«Садко»*, президентом якого був Володимир Михайлович Бакров – жвавий рудуватий чолов'яга років сорока. Ми втрьох з'явилися до нього в клуб запропонувати свої послуги або попросити якусь експедицію. З цікавістю розглядаючи нас своїми світлими очима на обличчі скандинавського типу, він сказав, що з експедиціями нічого не вийде, бо всі укомплектовані, а деякі вже і виїхали. А от в Криму, неподалік від Керчі, щось для вас може *«вигоріти»*. Там двоє наших відловлюють рапани для ялтинської сувенірної фабрики, але на час змагань з підводного спорту в Алушті, які триватимуть кілька тижнів, вони там зніматимуть фільм про ці змагання. Тримайте зі мною зв'язок і готуйтеся.

Кілька днів на квартирі Кості Камінського ми готували спорядження, здебільшого возилися з аквалангами: їх регулюванням і доводкою. Особливо тямущим і прискіпливим у цьому виявився Костя.

Коли черговий раз вийшли на зв'язок з Бакровим, той сказав, що спочатку треба з'їздити в Чорнобиль, де за договором з якимись інстанціями треба замити в дно Прип'яті якийсь важливий кабель, а вже після цього ми в його супроводі вилетимо в Крим, на Тобакчійську косу – *«Перемичку»*. Тоді ми ще не знали, що будується Чорнобильська атомна електростанція.

Чорнобиль – невеличке провінційне містечко, райцентр, розташований на високому березі Прип'яті, яка дає людям і роботу, і харчі. Люди розмовляють на жахливому суржику – суміш української, російської й білоруської мов.

Приїхали ми в Чорнобиль близько першої години ночі. Була безпросвітня темрява, тільки квакання жаб і відчутна сирість свідчили про близькість води. Справді, тут же біля нас у пітьмі причалив невеликий катер чи баркас і став вивантажувати бідони з молоком. Нам безвідмовно налили молока стільки, скільки ми могли випити, і ми, примостившись хто де міг, уклалися спати. Ми з Бакровим – на даху автомобіля. Він від комарів вимазав своє обличчя одеколоном *«Гвоздика»*, але вони йому спати не дали: чортихаючись, щоразу підхоплювався й натирав обличчя новою порцією одеколону.

Ранком Бакров домовився про паром, на який було встановлено велитенську котушку з кабелем товщиною з руку, і монітор-компресор для помпи, за допомогою якої замивався в дно Прип'яті кабель. Того дня ми встигли опустити кабель на ґрунт з правого берега на лівий, а ночували вже в хаті, де були ще нестарі господарі і двоє малих діток.

Наступного дня розпочали замивання кабелю. Для цього ми розбилися попарно: Ігор Денисюк, досвідчений аквалангіст і водолаз, і Костя Камінський, Володя Баль і я. Бакров увесь час залишався для страхування в човні. На другому човні страхувався хтось із вільних від замивання. Без ластів, зі свинцевими грузилами на поясі, ми йшли по дну вздовж кабелю й відразу ж замивали його в ґрунт. Мутна вода Прип'яті від наших помп і піднятого ним піску й мулу стала схожа на суцільну брудно-жовтувату завісу. Навіть обриси того, що йшов попереду за два-три кроки, губилися в ній.

Коли мене й Володю змінили Ігор і Костя, мені випало страхувати з човна Костю, Бакров страхував Ігоря. Мій човен постійно зносило, і мені доводилося підгрібати й маневрувати, щоб не віднесло від працюючих під водою. Врешті-решт страхувальні кінці й шланги монітора переплуталися. Як на зло, у Денисюка раптово закінчилося повітря, і він подав аварійний сигнал. Бакров диким голосом крикнув мені: *«Аварія!!!»*. Майже відразу ж за криком Бакрова, з-під води виткнулася голова Ігоря з виряченими

очима і відкритим ротом, яким він хапав повітря. Костя ж залишився внизу, і я щосили смикнув за страхувальний кінець і став його підбирати. Спочатку пішло, але невдовзі рух заштопорився і створилося враження, що я тягну не Костю, а принаймні тону заліза. Бульбашок, які повинні йти з Костиного акваланга, немає. Виявилося, що їх течією відносило під човен, на якому був я. Мене охопив неймовірний жах: десь недалеко піді мною гине Костя! Мені кинулися допомагати: хлопчик, який сидів зі мною в човні, і якийсь чоловік, що саме нагодився. З неймовірними зусиллями підтягли Костю до човна, і вже стало видно його налите кров'ю обличчя й вирячені очі. Але він застряг між тугими шлангами, і треба було будь-що дотягти його до поверхні води, щоб він міг хапнути повітря. Нарешті його голова виткнулася із води, і Костя, виплюнувши загубник, розрядився в мою адресу добірною лайкою: *«Що ви, сволота, робите? Мій гідрокостюм порвали!»*

Та мені його лайка була солодшою за похвалу, адже, як би там не було, він залишився живим.

Трохи відійшовши, Костя став розповідати: *«Йшли з Ігорем добре. Я разів зо два показував йому на манометр, чи достатньо в нього повітря. Той жестами показує, що все в порядку. Раптом Ігор рвонув угору. Я зрозумів: щось трапилось. Підняв очі вгору, бачу – шланги і страхувальний кінець заплуталися. У балонах повітря ще сімдесят атмосфер. Я подумав: не буду поспішати, спокійно розплутаюсь. Та раптом мене так сильно і різко потягло, що я подумав, чи не зачепило баржею, адже вони час від часу ходять тут. Здавило рукавами монітора мене так, що не міг дихнути»*.

Я довго не міг отямитися після пережитого. Того ж дня ми під водою більше не працювали. Уже на схилі дня, коли видимість під водою була зовсім погана, мені довелося в темній воді, буквально нащупуючи, шукати втрачений Ігорем кінець шланга монітора. Морок і гидке темне дно пригнічували. Насилу я все ж його знайшов.

Наступного дня ми закінчили замивання кабелю. Пізно ввечері забили повітрям акваланги на рятівній станції й виїхали в Київ. Залишилися ночувати в Кості вдома.

З 17 до 19 липня провів у очікуванні, коли Бакров звільниться і вирішить нашу долю, куди все-таки він нас пошле. Цілими днями сидимо в дворі клубу й ловимо поглядами Бакрова. А його буквально розривають на частини, і він розривається сам. Повинні летіти в Крим, і я вже, було, купив на літак квитки, але їх довелося здати за дві години до вильоту з вирахуванням 25 % вартості. Та все ж 20 липня разом з Бакровим вилетіли з Борисполя в Сімферополь. Там сіли в замовлений автобус і вже ввечері приїхали в Аршинцево, де ледве умовили чергову гуртожитку пустити переночувати на підлозі в кімнаті. О шостій годині ранку вийшли на автобус і о сьомій виїхали до *«перемички»*.

«Перемичка»

Дорога виявилася недалекою, і ми швидко прибули на *«Перемичку»*. Сонце тільки-но викотилося з-за горизонту і, оточене сіро-рожевими хмарками, сонно позирало на розбурхане темно-свинцеве море, що накочувало на сирий піщаний берег високі, з білими гребінцями, хвилі. На самому початку довгої й вузької греблі, тобто *«Перемички»*, що пролягала між невисокими глинистими пагорбами, стояло одиноке дворище з невисокою, немов угрузлою в землю, хатою, побудованою зі звичайного для Криму ракушняка, непривабливою й запущеною. Половина хати слугувала за житло, друга – за комору-склад. Під кутом до хати стояв темно-сірий від часу і негоди дощатий хлів, з якого долинало мукання корови. За декілька метрів від хати бушувало море, прагнучи перекотити свої хвилі через двір. По всьому дворищу, обнесеному напівзруйнованим парканом, розкиданий різний хлам і сміття.

Повсюдно, не дивлячись на ранній час, роїлися мухи, а над берегом і морем ширяли сотні чайок. Їх крик, злившись із шумом прибою, викликав почуття невиразної тривоги й суму. Біля паркану за хлівом – велика, конічної форми купа, накрита сірим брезентом. Пізніше виявилося, що це гора рапанів. За парканом, метрів за двадцять від берега, – зелений намет, а навскіс від нього, біля води, немов викинутий морем на берег кит, боком на піску лежав великий баркас. Далі від зеленого намету в ряд стояли три сріблясті намети. Навколишня місцевість становила собою глинисті пагорби з висохлою, аж сивою рослинністю. Якби не кілька безладно розкиданих на далекому пагорбку за озером білих будиночків (виявилося, що то психіатрична лікарня), то цю місцевість можна було б вважати за ще неосвоєну.

«Так оце і є та «Перемичка»?» – запитав я Бакрова. Той замість відповіді кивнув головою.

«Курорт!» – удавано радісним голосом сказав уїдливий Костя.

У цей час зі старої напівзруйнованої дощатої будки виліз невеликий, але статечний чорний пес із жовтими облямівками навколо очей і білою латкою на грудях і, швидше для годиться, став гавкати застудженим собачим баритоном.

На його гавкіт незабаром зарипіли двері в тій половині хати, що слугувала за житло. Звідти вийшла немолода жінка, точніше, баба, не стільки товста, скільки незграбна, з невиразним круглим і білим обличчям, водянисто вирячкуватими очима й зібраним у курячу гузку ротом. Рідке попелясто-бронзове волосся баба так-сяк закрутила в невеликий вузлик на потилиці. Одягнена вона була в невизначеного кольору кофту з короткими рукавами, вицвілу, колись синю спідницю і витертий клейончастий фартух з рештками якогось орнаменту. Її незугарні й тонкуваті, як для її тулуба,

ноги були взуті у зношені й завеликі для неї чоловічі черевики без шнурків: їх заміняло мотуззя, яким взуття було абияк прив'язане до ніг.

Бакров відрекомендувався, відрекомендував нас і пояснив їй, що ми троє залишимося замість Семенова й Недужка на підміну, доки вони перебуватимуть на змаганнях в Алушті.

Доки він говорив це, баба слухала його, вирячивши свої безбарвні очі й роззявивши рот, але тільки-но він замовк, несподівано для нас заговорила шпарко і не дуже врозуміло, при цьому її драглисті щоки тряслися, як настояний холодець. Вона сказала, що без Бориса, тобто Семенова, нас не пустить у своє дворище, тим більше в сарай до аквалангів; що ніхто їй, окрім Бориса, не начальник. Хай Борис напише записку, тоді...

Розгнівані, ми, на чолі з Бакровим, вийшли з двору до своїх звалених у купу біля паркану речей і стали обмірковувати ситуацію. Море на цей час стало вщухати, а сонце вже добре пригрівало, і ми прямо на своїх речах поснули.

Костянтин Камінський *(ліворуч)* **і Володимир Баль.**
Алушта, Крим. 1966. Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

Та через годину-дві баба, змилостивившись, пустила нас у двір, а речі дозволила занести в нежитлову частину хати. Тільки-но ступили за поріг, звідти завоняло скотомогильником: земляна підлога приміщення була поділена дошками на секції, деякі з яких були наповнені висохлими й гулкими, як черепки, панцирами рапанів. Зверху кожної купи була встромлена табличка, на якій зазначалася кількість рапанів і їхній розмір. Неподалік від вхідних дверей ми побачили вісім нових аквалангів, а на стіні, на величезних цвяхах висіли гідрокостюми, маски й ласти. Тут же стояли ящики зі спорядженням для підводного плавання, основний і запасний мотори для човна-*«дюральки»*, весла, запаковані намети й ковдри. І це в той час, коли навіть важливі й далекі експедиції комплектувалися з великими труднощами через нестачу спорядження! Мені пригадалося, як Бакров з повагою в голосі говорив про Семенова й Недужка: *«О, це великі спеціалісти з рапанів! Щоправда, цього року вони ще не наловили, бо вони в пісок зарилися»*.

Бакров вирішив Костю й Володю залишити тут облаштовуватися з наметом, а зі мною мотнути в Алушту, зустрітися з Семеновим й Недужком і самому взяти участь у проведенні змагань з підводного плавання.

Приїхавши в Алушту, ми попрямували в готель *«Таврида»*, дорогою обговорюючи ситуацію. Бакров сказав, що клуб склав договір з ялтинською сувенірною фабрикою про постачання п'ятнадцяти тисяч рапанів упродовж літа й вересня. Половина грошей надходить у центр, інша – Семенову й Недужку. За два місяці, що вони тут, виловлено всього три тисячі, бо в цьому році, за їх словами, рапан не *«розкрився»*, а останнім часом у зв'язку зі штормовою погодою взагалі в пісок зарився. А вони в цій справі – аси. Ну, якщо у нас рапан не піде, то хоч відпочинемо, попірнаємо заради свого задоволення.

«Е-е-е!» – раптом щосили гукнув Бакров. Новенька, кольору *«біла ніч»* *«Волга»* з причепом різко загальмувала. З неї вийшли два прогонистих молодики з цапиними борідками, в однакових картатих червоного кольору тенісках і зелених шортах, обидва коротко стрижені і в імпортних сонцезахисних окулярах. Один із них був добре фізично розвинений, з овальним обличчям, на якому міцно сидів прямий крупний ніс, під яким червоніли м'ясисті губи. Другий був вузьколицим, вислоносим і мокрогубим, з довгою з великим кадиком шиєю і скошеним підборіддям, чого не могла приховати й ріденька русява борідка. Я їх обох подумки назвав *«Цапобородими»* і з першого ж погляду проникся до них неприязню, як і вони до мене.

Бакров познайомив нас, сказав, що я з товаришами прибув, щоб на час змагань підміни їх, і, домовившись про зустріч із ними, попрямував у *«Тавриду»*. *«Цапобороді»*, відійшовши вбік, стурбовано заговорили між

собою, недоброзичливо поглядаючи на мене. Потім підійшов Семенов, з неприязню в голосі, сказав: *«Навіщо ви сюди приїхали?»*

Я сказав те, що говорив їм і Бакров. Окрім того, є ще й інтереси клубу, та й самим цікаво на новому місці побувати. На що Семенов відповів, що для власних інтересів є Командорські й Курильські острови, острів Монерон, Тюленячий. Принаймні, і в Чорному морі є більш приємні місця з чистою водою і живністю, наприклад, Кара-Даг, Біостанція, бухта Ласпі. До того ж у нас буде проблема з повітрям, оскільки ніхто тут не стане заряджати акваланги. Вони ж нескоро приїдуть на *«Перемичку»*, тому ми не повинні сподіватися, що вони дадуть нам для цього машину. І взагалі, ми даремно сюди приїхали. Доки не пізно, нам краще повернутися додому: експедиції ще не всі укомплектовано. В іншому місці нам буде й цікавіше, і спокійніше, а тут ми – зайві. Утім, це справа наша, їхня ж – попередити... Черкнувши на аркушеві з блокнота кілька слів для баби, *«Цапобороді»*, не попрощавшись, на форсажі зірвалися з місця, і більше я вже їх не бачив.

Дорогою на автостанцію я зустрів Сургая – косоокого хлопця років двадцяти чотирьох, знайомого по клубу *«Садко»*. Привітавшись, Сургай поцікавився, як я тут опинився, і після моїх пояснень сказав, чомусь оглянувшись і притишивши голос, щоб я берігся *«Цапобородих»*, особливо Семенова, бо це – людина бізнесу, а ми йому будемо заважати, тому він усе зробить, щоб усунути нас зі свого шляху. *«Він може вам влаштувати таке,* – сказав Сургай, – *що самі з «Перемички» втечете. Причому, буде все робити чужими руками. Там, де бізнес, добра не жди»*.

Коли я наївно запитав, хіба рапани – бізнес, Сургай відповів, що ще й який, адже Семенов, наприклад, на вторговані за рапани гроші вже купив *«Волгу»*, побудував дачу, купив японський телевізор і магнітофон, зробив капітальний ремонт у квартирі, із дівчатами погуляв досхочу. І цього року вони матимуть кілька тисяч на кожного, тепер куплять Гозі машину, і все йде для комфорту.

Я сказав, що *«Волгу»* з причепом, Семенова в ній я бачив тільки що. Сургай, криво посміхнувшись, сказав, що я зовсім не знаю Боба: він свою машину залишив дома, а їздить на орендованій клубом. Семенов і Недужко – люди з великим розмахом, і виношують грандіозні плани щодо вилову рапанів. Зокрема, вони хочуть перегородити Керченську протоку і визбирати рапани за допомогою підводного планера. Щодо цього вже ведуть переговори в Севастополі і в Ленінграді. На це вони вже одержали дозвіл від цілої низки інстанцій, включаючи республіканські і всесоюзні.

«Уявляєш тепер собі, що це за люди? Тому краще з ними не зв'язуйся».

Оскільки я на це змовчав, Сургай після короткої паузи знову заговорив:

«Минулого року я промишляв з такими, як Боб і Гога. У них також була машина з причепом. Домовились, що все виловлене ділимо порівну.

Та я відразу ж запідозрив, що вони дурять мене, здають за зовсім іншою ціною, ніж говорять про це мені. Якось уночі, незадовго до кінця літа, крізь сон чую: «кламп-кламп-клац», «кламп-клац». Сон, як рукою зняло. Думаю: «Ах ви сволота! Отже, відбираєте більші рапани, щоб збути «наліво». Що ж це виходить? ...Ти – йому, він – тобі, а мене викинули з колоди? Ну, підождіть, голубчики, я не залишуся в боргу». Пішов до знайомого дядька в село, який мав машину. Домовилися з ним. Під'їхали тихенько до намету, в якому були рапани: я відкинув задню стінку, завантажили багажник, набили повністю заднє сидіння і дали газу. Мої напарники вискочили зі свого намету, стали кричати: «Стій! Стій!» А ми спокійно набираємо швидкість».

«А чому ж вони не погналися за вами на своїй машині?» – поцікавився я.

«Ну, я ж не дурень, – самозадоволено посміхнувшись, відповів Сургай. *– Я все передбачив, тому завчасно перерізав у їхній машині всю проводку і шланги».*

Я сказав Сургаю, що, оскільки ми сюди приїхали, доведеться тут деякий час побути. Той відповів, що це моя справа. Рапани ловити легко, а з *«Цапобородими»*, може, і зживусь, хоча він у це не вірить.

На *«Перемичку»* я прибув години за дві до заходу сонця і насамперед вручив бабі записку від Семенова. Та уважно, зсунувши ріденькі вицвілі

Володимир Баль *(ліворуч)* **і Леонід Сморж освоюються на *«Перемичці»*.**
Крим. Липень 1967. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

брови, довго читала її за складами, ворушачи під час цього губами і, заспокоєна її змістом, милостиво дозволила нам мешкати в її дворищі, попередивши, щоб ми взяли дозвіл від прикордонників, а діду грошей не давали і не позичали. Коли я запитав, чи він удома, баба буквально вибухнула лайкою.

«Пиячить... Уже цілий тиждень, щоб його чорти взяли! Де яку копійку візьме, усе пропиває», – з півоберту завелася баба, забулькавши, як кисле тісто, і випустивши пар, якось осіла вся.

Розповівши Кості й Володі про наші справи й одержану від баби згоду на подальше перебування на *«Перемичці»*, я вирішив прогулятися берегом для рекогносцировки. На лінії прибою галасливі чайки визбирували тельбухи з рапанів, у той час як інші з неприємним криком ширяли над ними.

Постачали їх дві молоді, інтелігентного вигляду жінки, що сиділи на піску, по-турецьки підібгавши ноги, біля одного зі сріблястих наметів і, по-чоловічому, енергійно розмахуючись, ударяли щосили затиснутим у кулаці рапаном, з якого вже підрізаний мускул і м'яка плоть, відділившись від панциря, вилітали геть. Ноги, плавки, голий живіт, бюст і навіть обличчя жінок були оббризкані ними.

Далі, теж біля самої води, троє дорослих молодих чоловіків і білявий галасливий юнак енергійно смолили великий, перевернутий догори дном баркас, на боту якого було написано *«Дора»*. Виявилося, що ці троє – керченці, а юнак – син хазяїв Шурик. Перекинувшись із працюючими кількома словами, я повернувся у дворище, де неподалік від порога хати побачив невисокого, худорлявого, старого чоловіка, з чисто виголеним зморшкуватим обличчям і підстриженими сивими вусами, зовсім вилинялими очима, дуже вологими, вкритими рихлою плівкою, через що втратили чіткі обриси. Одягнений дід був у вицвілу синю картату сорочку з розстебнутим коміром і в полатані темні бавовняні штани. На його голові була темно-сіра стара кепка, а на ногах благенькі, уже давно не чищені черевики. Старий блаженно посміхався сам собі, а рухи його були уповільнені й непевні.

Я привітався до нього і сказав хто я й чому тут. Старий запитав у мене, чи є дозвіл із прикордонної застави і, трохи помовчавши, підлесливо спитав, чи є у мене гроші і чи не позичу йому хоча б карбованців зо два. Борис з Ігорем йому позичали, і він їм завжди віддавав. Пам'ятаючи настанову баби, я йому відмовив, хоча мені було трішки жаль старого. Та тут на порозі хати з'явилася баба Марфа і залементувала поганою українською мовою так гнівно й шпарко, що я не все зрозумів. З її тиради було зрозуміло тільки те, що дід – проклятий п'яничка і свинюка, що він занапастив життя і їй, і дітям, що він зовсім утратив сором і совість, що вона вже не може бачити

Ця рапанниця вже освоїлася.
Крим. Липень 1967. Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

його п'яну й осоружну пику. Виливши свій праведний гнів, вона пішла в хату, гучно грюкнувши дверима.

Коли я спробував пройти повз діда до *«рапанника»*, як ми назвали ту частину хати, де було все збіжжя й рапани, то почув позаду себе його тривожний окрик: *«Гей! Хлопчики! Хлопчики! У комору – ні-ні... Не ходіть. Не можна в комору»*. Коли я, здивований цими словами, зупинився й запитав, чому не можна, дід пояснив: *«Не положено... Рапани там. По-всякому може бути. Великі заберете, а маленькі, натомість, покладете...»* Я обурено запротестував, кажучи, що про таке я і подумати не міг, що рапани мені зовсім не потрібні.

«Ні, – наполягав на своєму старий, – *там лежать рапани, а це – гроші. Отже, у кладовку ходити не можна. Анатолія знаєш? Так він де більші рапани вибирав, а замість них поклав менші і поїхав собі геть».*

«Добре», – відповів я і зі зіпсованим настроєм пішов у свій намет до хлопців.

Наступного дня з екіпажем *«Дори»* – керченцями, з якими всюдисущий Костя встиг домовитися, ми з Шуриком вийшли з аквалангами на пробний

вилов рапанів, пірнання в масці й з ластами. Йшли на веслах курсом на мис Такіль, маючи на буксирі шлюпку. Троє керченців залишилися в «*Дорі*», а ми з Шуриком пересіли в шлюпку, з якої кожний ішов під воду з «*гейшою*» – великою капроновою сіткою, в яку складали рапани. Вона з'єднувалася капроновим шнуром з буйком, за яким можна було бачити, куди і як рухається ловець рапанів. Серед екіпажу шлюпки найбільш удачливим, як і очікувалося, виявився Шурик. І взагалі, він того разу перевершив усіх. У мене ж майже нічого не вийшло. Не звикши пасти задніх, я дуже досадував із цього.

Другого дня Костя й Володя похворіли. Обидва після полювання на рапан напилися води з бабиного чайника, сподіваючись, що вона переварена, і мучилися з животами. Справа в тому, що воду привозили на «*Перемичку*» цистерною раз на місяць, зливали її у великий бетонний, прямокутної форми чан, у якому завелося не тільки жабуриння, а й маленькі зелені жаби, які, побачивши людину, або полохливо пірнали й ховалися в жабуринні, або, повисувавши голови з води, з цікавістю дивилися на прибульця.

Леонід Сморж з Костянтином Камінським готують човен для ловлення рапанів.
Крим. Липень 1967. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

Леонід Сморж з аквалангом перед стирбком.
Крим. Липень 1967.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Стрибок Леоніда Сморжа у воду.
Крим. Липень 1967.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

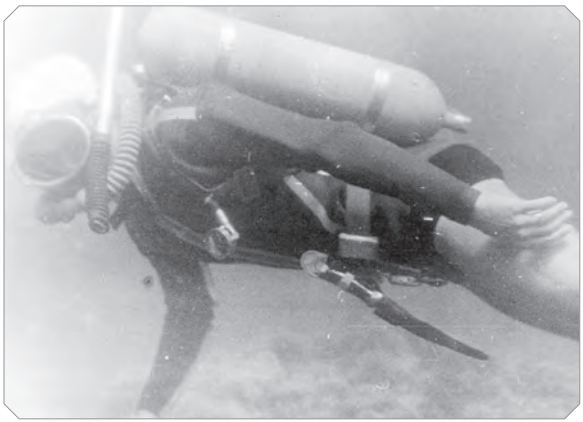

Леонід Сморж під водою.
Крим. Липень 1967.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Після двох днів хвороби я поткнувся в пошуках компресора для зарядки аквалангів на водну станцію ДТСААФ, з якою, за словами Бакрова, була якась домовленість. Вийшовши з намету, я зразу ж наткнувся на діда, який знову скаржився, що болить голова і йому обов'язково треба похмелитися, тому, щоб здихатися його, я дав йому два карбованці, цілком упевнений, що він їх мені ніколи не віддасть. Він відразу ж повеселішав і, хитро підморгнувши мені, сказав, щоб баба про це не дізналася.

«А рапан, хлопчики, дуже багато, аби встигали тягти. Он Борис із Ігорем уже більше десяти тисяч виловили, три рази возили їх у Ялту, а це повезли вчетверте. Ну, а тепер я поїду в Аршинцево пиячити», – веселим голосом сказав дід і хутко почимчикував за чимось у хату.

Невдовзі я зупинив вантажівку з військовими моряками в кабіні й кузові. Тільки-но хтось із матросів крикнув водієві: *«Рушай!»*, як почувся розпачливий голос діда: *«Стій! Стій! Стій!»* Два здоровані-матроси, мов пір'їну, підхопили сухенького діда під пахви, і він в одну мить опинився в кузові.

Лаврухін і Димков

Морський клуб ДТСААФ знаходився в невеличкому дощаному будиночку біля самої води й був майже порожнім, лише в одній із кімнаток я побачив немолодого лисуватого кремезного чоловіка, що сидів за столом, схиливши своє обличчя над паперами. Я назвав себе й сказав, що від Бакрова й хочу одержати дозвіл на зарядку аквалангів. У свою чергу відрекомендувавшись Амбросієм Іллічем Катровим, він буквально розквітнув у посмішці і сказав, що йому приємно чути мою гарну українську мову, що сам він родом із Кременчука, відслужив чверть століття на флоті, звільнився й оселився в Керчі. А тут, у клубі, опинився випадково й тимчасово. Він запитав, скільки нам треба зарядити аквалангів, і сказав, щоб завтра вранці ми їх привезли й виписали квитанцію, не забувши при цьому посвідчень підводників. А зараз мені слід піти на їхній пірс і пошукати там Димкова, який завідує компресором, і з ним конкретно треба домовитися.

На пірсі жінка-сторож сказала, що Димков поїхав катером ловити рапани, і якщо вони добре ловляться, то буде тут аж під вечір.

Мені нічого не залишалося, як чекати. Щоб згаяти час, я спочатку перечитав усі плакати й інструкції, накази й розпорядження, що були на території клубу, потім вийшов за ворота і побрів навмання вулицями й завулками, побачивши гору Мітрідат з обеліском на честь висадки десанту і взяття Керчі під час Другої світової війни, попрямував туди. Потім пообідав у брудній і смердючій їдальні, скупався в морі і повернувся в клуб.

Тільки під вечір, коли сонце хилилося на захід, до пірса підійшов катер зі шлюпкою на буксирі. Підійшов так тихо й несподівано, що я побачив його тоді, коли катер уже пришвартувався, а його швидко і вправно розвантажували двоє чоловіків.

Один із них був років сорока, середнього зросту кремезний атлет із русявим волоссям і досить приємним обличчям. Одягнений він був у чорний берет, картату ковбойку із засуканими рукавами й шорти кольору хакі.

Другий – прогонистий і опасистий чолов'яга, приблизно того ж віку, свою голову увінчав жовтою шерстяною шапочкою із синім помпончиком, а своє туловище, руки й ноги щільно обтяг синім вовняним костюмом. Його випуклий живіт різко контрастував з вузькими плечима й тонкими ногами, тому він мені здався схожим на удава із документального фільму про джунглі, який заповз у клітку зі свинею, що стояла посеред табору звіроловів, проковтнув її і вже не зміг вибратися із клітки.

Я чемно привітався з ними, на що вони мляво й неохоче відповіли. На питання, хто з них Димков, знехотя озвався той, що був у чорному береті і в ковбойці. Я сказав, що мене послав Катров, і він дозволив зарядити компресором наші акваланги, а ми ловимо рапани на *«Перемичці»* і виконуємо доручення Бакрова.

«Не зв'язуйся ти, Федю, з цими аквалангами, навіщо вони тобі? – манірним, вибалуваним баритоном озвався *«Удав»*, продовжуючи накладати в кошик рапани, не піднімаючи голови. – *Та і бензину мало, лише для зарядки своїх аквалангів. Коли ж ти будеш ходити по бензин, якщо кожна хвилина дорога?»*

І врешті, підвівши голову, вперся в моє обличчя очима-крижинами, сказав, що немає ніякої вигоди йому забивати наші акваланги, адже зараз момент заробити гроші. А платня у Федора на роботі звісно яка. Жити ж треба на щось. Навіщо йому той карбованець. Я сказав, що в мене не один акваланг, а десять. Явно милуючись своїм оксамитовим баритоном, *«Удав»* відповів, що десять карбованців для них ніщо, бо на рапанах вони за день мінімум по сотні візьмуть. І взагалі, який їм інтерес заряджати нам акваланги?!

Димков, віднісши черговий кошик з рапанами в компресорну, сказав, як твердо вирішене: *«Ваші балони я знаю. Боб їх у мене заряджав. Але цього разу я вам їх забивати не буду. І бензину немає, і часу не вистачає. Ти ж бачиш, що цілий день ми були на рапанах, виморилися, як собаки, а завтра вранці знову треба виходити на лов»*.

Я, стримуючи роздратування, сказав: *«Якщо ви забиваєте лише свої акваланги й ловите тільки для себе, то хіба в начальника немає права*

розпорядитися, щоб ви зарядили й державні? Хіба він не в курсі справ? Чому ж він пообіцяв нам?»

Димков нічого не відповів на це й мовчки поніс черговий кошик з рапанами. За нього відповів Лаврухін (таке прізвище виявилося в *«Удава»*), який до того ж був кандидатом технічних наук.

«А що начальник? – демонструючи багатство відтінків голосу й моделюючи ним, сказав він. – *Його справа обіцяти. Але ж обіцянками ваші акваланги не заб'єш»*.

«Чому ж тоді Бакров говорив, що між клубами є домовленість про зарядку аквалангів, і на ваш клуб переведено гроші по рахунку? Чи слова Бакрова для вас нічого не значать?» – уже справді розсердився я.

«Бакров узагалі базікало, – розважливо гомонів Лаврухін, продовжуючи накладати в кошик рапани. – *Він наговорить такого, що тільки слухай. І я колись був дурнем – слухав його. Декілька років тому попросив він мене забивати балони для команди спортсменів-підводників, наобіцяв мені три короби всячини. Я йому цілий місяць забивав. Тисячу двісті аквалангів! А він мені дав лише один комплект «Каліпсо». Щоправда, новий, імпортний. Але ж тисяча двісті аквалангів! Так що тепер таке вже не піде... Немає дурнів...»*

Із цими словами Лаврухін підхопив наповнений рапанами кошик і поніс у компресорну.

Розгніваний, я пішов, щоб поскаржитися Катрову, але його вже не було. Залишалося одне: відкласти все на завтра, а поки що добиратися до *«Перемички»*.

Тільки-но я став виходити за ворота клубу, як до мене під'їхала чорна *«Волга»*. З неї, відчинивши передні дверцята, визирнув одягнений у сірий елегантний костюм, білу сорочку й темно-вишневу краватку Лаврухін, сказав, що їде в Героївку, отже, підвезе туди, а далі я якось уже доберуся.

«Хитрий цей Бакров, – заговорив Лаврухін про те, що крутилося в його голові, зрушуючи машину з місця. – *Та в нього нічого не виходить. Та і не вийде, бо для цього треба мати розумнішу голову й міцніші зв'язки. А так у нього Центр та й усе. А що він зробив і чим прославив Центр, крім того, що навчився вибивати гроші. Їх він устиг натягати багато, а користі з них ніякої. Не знає, куди їх подіти... Цікавої роботи в його Центрі не ведеться, експедиції організовуються погано. Нічого вони не дають ні розуму, ні серцю. Ось і ви приїхали працювати на рапанах, але ж цю справу треба як слід організувати. Оскільки Бакров хоче здійснити якісь плани, то чому він тут не поставить свій компресор? Набивав би акваланги для всього узбережжя, мав би від цього чималенькі гроші. І ви б кругленьку суму заробили...»*

Подумки погоджуючись із Лаврухіним, уголос я сказав, що нас послали на заміну, тому ми – люди тимчасові й заробляти гроші не збиралися.

«А навіщо ж тоді їхати?» – з недовірою в голосі сказав Лаврухін. Я відповів, що для мене особисто важливо було змінити обстановку.

«Тоді ви обрали невдале місце. І вода тут не дуже чиста, і дно нецікаве, і умови життя погані».

Помовчавши, Лаврухін сказав: *«Я переконаний, що у вас нічого не вийде»*.

На моє запитання, чому не вийде, Лаврухін відповів: *«Чому? Ви ж – підводник, і ще питаєте чому. Ви ж знаєте, що ловити рапани – це не прогулянка десь там в Алушті, Судаці чи Ласпі, де вода прозора, як сльозинка, красиві підводні скелі, риби багато, можна пополювати з рушницею і безліч курортниць. А все врешті-решт зводиться до того, щоб розважитися. Для розваги й задоволення можна походити під водою з аквалангом півгодини, годину, висосати один апарат за день і не більше. А вже два, три, чотири за день – це вже, знаєте, оранка, робота на виснаження, на самознищення. Тут потрібне залізне здоров'я, відмінне харчування й умови для відпочинку. А що у вас на косі? Я був там і знаю, що у вас усього цього немає. Навіть свіжої прісної води. А головне – у вас немає повітря...»*

Я спробував пожартувати, сказав, що чого-чого, а повітря у нас вистачає, і вже це само по собі корисне.

«Може, воно й корисне, та тільки не на косі, не в баби Марфи і діда, де немає ні кущика, щоб сховатися від сонця, ні елементарних зручностей, навіть туалету. Повний двір сміття, гною, мух, і сморід від рапан. Ще заради грошей усе це витерпіти можна, але без повітря нічого тут не зробиш, на одних пірнаннях не наловиш. А як наловиш, то немає гарантії, що ти свій товар реалізуєш, бо тебе обійдуть конкуренти. Кожний, хто з аквалангом, – твій конкурент. Тепер ви розумієте, чому вам не забивають акваланги?»

«Та які ми конкуренти? – спробував заперечити я. – *Якби це мова йшла про Семенова з Недужко – інша справа»*.

«Ну, ті давно працюють заради бізнесу, – відповів на це Лаврухін. – *Семенов не тільки солідно «прибарахлився» й відклав чималий кусень на ощадкнижку, а водночас заробляє славу підводного туриста. Записує собі в книжку виїзди на рапани як важливі експедиції. А тепер і кінозйомкою зайнявся, одержав кілька замовлень на фільми від телебачення»*.

Я запитав Лаврухіна, чи знає про це Бакров.

«Говориш, чи знає Бакров? Знає... Свого часу Бакров сам займався рапанним бізнесом. О! Він досвідчений торговець рапанами! Ще коли мало хто їх ловив, а Центр ще був бідненький, він набирав повну сітку рапан і продавав їх прямо на набережній Ялти або Алушти. Він не тільки знає, чим займаються Семенов і Недужко, а й сам від цього має певний навар».

Я запитав Лаврухіна, навіщо ж тоді Бакров послав нас сюди, адже в будь-якому випадку він не повинен бути зацікавленим у свідках. Той на це відповів, що Бакров залучив нас до цієї справи для того, щоб відвести

від себе будь-які підозри. Ми для нього, як громовідвід, димова завіса, камуфляж. Окрім того, він сподівається на нашу недосвідченість у таких справах і великий досвід Семенова й Недужко, які все зроблять так, що не підкопаєшся. І трошки помовчавши, додав, що на нашому місці він би швиденько зібрав своє збіжжя й або гайнув кудись у інше місце, або повернувся в Київ.

Я пообіцяв подумати, але сказав, що не звик кидати справу, яку розпочав, а як воно вже вийде, буде видно.

«Дивіться, справа ваша», – уже роздратованим голосом сказав Лаврухін і зупинив машину на роздоріжжі. Я подякував йому за те, що підвіз, але він не відповів мені і навіть не повернув голову в мій бік. Люто заревівши мотором, машина різко зірвалася з місця і, залишивши за собою густу пелену жовто-сірої пилюки, швидко зникла за рудуватим пагорбом.

Наступного дня ми з Володею Балем уже о дев'ятій ранку попутною вантажівкою добралися до морського клубу і знесли акваланги в компресорну. Димков уже був там, але нас він проігнорував і повторив, що акваланги нам заряджати не стане. Розлючений, я пішов у контору до Катрова, розповів йому про свою вечірню розмову з Димковим і сьогоднішню вранішню. Катров у свою чергу теж розлютився і послав прибиральницю, щоб викликала до нього Димкова. Той хвилин через п'ять неквапливим перевальцем підійшов і голосом людини, яку відривають від важливої справи заради дурниць, буркнув: *«Ну, що таке?»*

На запитання Катрова, чому він не заряджає нам акваланги, той відповів словами, які говорив мені вчора ввечері. Катров, гамуючи гнів, рішуче наказав Димкову зарядити наші акваланги, і той, скипаючи прокляттям, пішов у компресорну, кинувши в нашу адресу: *«Ну, гаразд! Я заряджу вам так, що ви довго будете мене пам'ятати»*. Із цими словами він викинув шланг забірника з боку вітру, що забороняється інструкцією і створює можливість забору отруйних газів. Володя Баль, що був при цьому присутній, нагадав Димкову про це і про його відповідальність на випадок, якщо забитий ним акваланг виявиться небезпечним для життя людини. До Димкова дійшло, що він далеко зайшов у своїй злобі, і він переставив шланг у інший бік.

Ваня з Керчі

Із трійки керченців я близько зійшовся тільки з Іваном, ще зовсім молодим хлопцем майже двометрового зросту зі статурою борця, приємним обличчям, синіми очима, прямим правильної форми носом, красивими губами й вольовим підборіддям. Його зовнішність дещо псувала обстрижена голова з маленькими, розміром з копійку, пролисинами – наслідок якоїсь недавно перенесеної хвороби.

Одного разу ми були з Іваном у Керчі. Зайшли до нього. У одноповерховій будівлі з ракушняка, де він жив із матір'ю, – невеличка з побіленими стінами кімната з одним вікном надвір. З нею межувала крихітна кухонька зі склянкою в стіні замість вікна і легенькою завісою замість дверей. У кімнаті стояв старий дощатий стіл, два стільці з гнутої лози, два металевих ліжка і почорніла від часу шафа. Стіни голі. Лише над одним із ліжок, застеленим благеньким, але чистим покривалом, – велика фотографія молодого чоловіка, перефотографована з набагато меншої.

Двері були напівпричинені, і ми ввійшли без стуку. Мати Івана – невеличка сухенька жінка з вистражданим обличчям і блакитними очима великомучениці, виробленими руками з потрісканими нігтями. Вона запитливо глянула на мене, аж брови зійшлися на переніссі, але зразу ж її чоло розгладилося, і вона, підсунувши мені стільця, запропонувала сісти. Ваня сів навпроти мене і, здавалося, не дивився на матір, але я здогадувався, що він усе ж бачить скорботний вираз її обличчя, і це дуже непокоїть його. Посидівши буквально якусь хвилину, він рвучко піднявся і, заїкаючись більше, ніж звичайно, хрипким голосом сказав, що нам треба йти в невідкладних справах, що в нього самого все нормально і щоб вона не переживала за нього.

Попрощавшись, ми вийшли на вулицю і якийсь час ішли мовчки, прагнучи попадати під тінь дерев, рятуючись від пекучого сонця. Я ледве встигав за Ванею, який крокував широкою й енергійною ходою. Та біля перехрестя вулиць він притишив ходу і, заїкаючись, сором'язливо попросив мене взяти пляшку вина: щось захотілося випити, а грошей чортма. Розуміючи стан його душі, я погодився, і ми підійшли до горілчаного магазину. В його закриті двері, мов до земного раю, добивався, вивергаючи прокльони й матюки, немолодий і неголений, п'яний, як чіп, чоловік у білій несвіжій сорочці. Продавці, що зачинили на обідню перерву, ізсередини магазину відповідали настирливому клієнту на таких же високих нотах і на такому ж самому лексиконі. Мабуть, упевнившись, що словесна дуель бажаних результатів не дасть, п'яний, позадкувавши кілька кроків і по-баранячому нагнувши голову, чимдуж кинувся на вітрину. Скло з різким дзвоном посипалося, і чоловік упав усередину вітрини обличчям униз. Коли ми його підняли, то замість обличчя ми побачили криваву маску, а біла сорочка на наших очах ставала червоною. Переполохані продавці вискочили з магазину і підняли страшенний лемент. Ми ввели потерпілого в магазин і сказали жінкам, щоб вони його перев'язали, а самі викликали по телефону швидку допомогу й пішли геть.

Купивши дешевого портвейну в найближчому магазині, ми знайшли більш-менш затишну місцину в невеличкому скверику в тіні і влаштувалися на лавці. Ваня відкоркував пляшку й подав її мені, але я відмовився пити.

Тоді він перехилив пляшку і за один раз випив майже половину. Посидівши дві-три хвилини мовчки, Ваня знову перехилив пляшку, зробив кілька ковтків, поставив пляшку на лавку і заговорив: *«Знаєш, я ріс без батька. Навіть не знаю, був він у мене, чи його взагалі не було. Словом, як кажуть, байстрюк... Так що лиха зазнав цілий ківш ще в дитинстві. Мати того, хто був моїм батьком, дуже кохала, тому так і не виходила заміж. Працювала спочатку на заводі, а після хвороби – прибиральницею. Одержувала мало, тому мені ледве не з пелюшок доводилося промишляти то в порту, то в морі, то на базарі. Не буду брехати, часом встрявав і в різні погані історії, точніше, втягували в них старші хлопці, а серед них були справжні злодії й бандити. А в компанії, знаєш, треба робити те, що роблять усі, інакше кишки випустять, у кращому випадку відлупцюють так, що довго з двору носа не будеш висовувати. У цих компаніях і горілку навчили пити. Уже в четвертому класі став у пляшку заглядати. І жінок спізнав рано. Словом, вступив у життя не так, як ті, що мають батька, принаймні старших братів. Мати моя – проста жінка, але вона розуміла, що я не так виховуюсь, як слід, що життя веде мене не туди, де порядні люди й добро. Та що вона могла зробити, коли вона йшла на роботу рано, а приходила пізно? У неї*

Чищення рапан: *(зліва направо)* **Костянтин Камінський, Іван з Керчі, Леонід Сморж. Крим. Липень 1967.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

не було ні сил, ні змоги зі мною возитися. Проте вона любила мене, я про це знав і знаю. Хоча й дурним був, але поступово став розуміти, що компанія мене до добра не доведе. Та й мама стала хворіти, треба було заробляти гроші. У чотирнадцять років кинув я школу, а в п'ятнадцять стало мене кружляти по всьому Союзу. Оскільки я був високорослим і ширококостим, то нарівні з дорослими працював на лісоповалі в Карелії, у Комі АРСР, на Далекому Сході, плотогоном на Черемоші в Карпатах і на Ангарі в Сибіру, був матросом на Балтиці і пастухом у Бурятії... Верблюдів пас... Потім мене потягло додому, в Керч. Став я рибалити на сейнері. Не стільки ловили для плану, скільки займалися бракон'єрством. Ловили, головним чином, осетра. Звичайно, сам знаєш, з відома начальства, тому половина грошей осідала в їхніх кишенях, але й нам немало перепадало, інколи по п'ятсот карбованців на день. Ще й премію одержували. Став я жити на широку ногу: п'янки, дівчата, бійки... Не забував і матері гроші давати. Вона стала щось підозрювати і все допитувалася, звідки в мене такі гроші. Я говорив, що вони зароблені. Особливо вона занепокоїлася, коли в мене під подушкою знайшла цілу купу грошей і кастет, який я відібрав під час бійки в одного слинтяя. Більше за все її налякав кастет... Але мені він ні до чого, я і без нього відлупцюю кого завгодно, якщо зачепить... Піймалися ми врешті-решт. Хтось нас заклав: чи то із заздрості, чи спеціально підісланий. У суді довелося відповідати й мені. Тим, дорослим, дали термін, а мене випустили як неповнолітнього на поруки. Може, і сльози материні допомогли, на суддів уплинули. Після цього я поступив вантажником у кар'єр, де видобувають черепашник. На камені добре вибивали гроші...»

«Що, там так багато платять?» – поцікавився я.

«Та ні, – відповів Ваня, – *штовхали «наліво» цілими вагонами. Словом, виявилося, що і кар'єр – хлібне місце, можна сказати, золота кладова. Там можна було працювати хоч до другого пришестя Христа. Однак «лафа» і тут закінчилася: жадність підвела. Продали в якийсь далекий радгосп цілий ешелон черепашника. Щоправда, цього разу обійшлося без суду, бо начальство не хотіло підіймати галасу й зам'яло цю справу. Але всю нашу компанію звільнили з роботи, і пішло... і пішло... Куди не піду робити, знаходяться дружки, а з ними – гульбища, п'янки, жінки, бійки, міліція... А на все треба гроші, залізаєш у борги. І мамі треба підсобити. Вона ніколи не скаржилася, що я їй мало даю грошей, але їй прикро, що я бродяжу й бражничаю, гуляю й завжди влізаю в якусь халепу. Оце нещодавно, коли прасувала мої штани, у кишені знайшла мою розписку на п'ятсот карбованців і запідозрила якийсь обман. Насправді ж, ніякого обману немає. Просто я заплутався в боргах і взяв ті п'ятсот під відсотки в хапуги-лихваря... Не хотів маму засмучувати, думав якось виплутаюсь сам, навіщо ж і її в ці справи вплутувати? А вона прямо з лиця зійшла, каже: «Чому б*

тобі не жити, як живуть чесні й порядні люди? Пішов би на завод робити, на прожиток нам би грошей вистачило, я б купувала ту їжу, що дешевша. Всеодно ти свої гроші розтринькуєш з дружками та подружками». А я кажу мамі, що на заводі робити – та ж тюрма: від дзвінка до дзвінка, увесь час під наглядом і під замком, а я люблю свободу».

Я запитав Ваню, чому б йому справді не змінити спосіб життя, адже все те, чим він досі жив, не гідне того, щоб називатися людиною, і, як мені здалося, він сам це вже розуміє.

Ваня від цих слів насупився, спохмурнів і глухим голосом сказав, що все йому давно набридло, що ще три-чотири роки тому в нього були чистолюбиві мрії, а тепер він зрозумів, що нічого гарного йому годі сподіватися, що свого життя йому не шкода, шкода маму. І глянувши на мене подобрілими й просвітленими очима, сказав, заїкаючись: *«А ти правильний хлопець. Зразу видно, що знаєш життя».*

Він випив решту вина, піднявся і з усієї сили жбурнув пусту пляшку в кущі.

Ми мовчки попрямували до автобусної зупинки, і я відчував, що Ваня вдячний мені за те, що я дав йому виговоритися, вилити те, що наболіло в його душі. Я подумки бажав йому всіляких успіхів та щастя. Проте все пішло не так, як думалося й хотілося.

Усі ці дні уважно спостерігав за своїми співмешканцями по дворищу, зокрема Шуриком і його батьком, якого він називає *«дідом»* і не виявляє до нього ніякої поваги. Швидше навпаки, зовсім не церемонився у своїх стосунках із ним і не вибирав слів під час розмови. Усе це сприймалося й батьком, і оточуючими, як належне. Дещо задерикуватий і галасливий на людях, Шурик, насправді, був добрим і компанійським хлопцем, а ставлення його до свого батька в цих умовах і за батькової поведінки важко уявити інакшим. Коли він починає сердито лаятися, то його крик стає схожим на крик розгніваного індика, слова зливаються, і важко їх розібрати. Їх набір і звучання залежали від конкретної ситуації і настрою Шурика.

Одного разу, коли ми поверталися з невдалого лову, дід хитко сидів на невеликому камені-черепашнику з блаженно-умиротвореним і водночас сором'язливим виразом на обличчі і, в'яло помахуючи рукою, намагався командувати нами під час причалювання до берега: *«Ось сюди, правіше... правіше...»*

Шурик тут же вибухнув лайкою, немовби з нього, зсередини, відриваються й вивергаються назовні шматки якоїсь твердої плоті: *«Та помовч, ти, алкоголіку! Сидів би собі, поки сидиться, сволото проклята!»*

Дід щось неврозуміле бурчить у відповідь.

«Іди спати, сволото стара, поки тобі не перепало!» – лютує Шурик.

Іншого разу в нас пішов лов, і Шурик був цим задоволений. І хоча дід

і цього разу сидів, ледве тримаючись, на тому ж черепашнику, намагаючись скоординувати наше причалювання, Шурик на це не реагував.

На честь вдалого лову вирішили «*збризнути*». За стіл сіли, окрім Шурика, Ваня й ми втрьох. До нас підійшов і дід Андрій, прихопивши з хати для себе склянку й табуретку. Шурик налив горілку в п'ять стаканів, а дідів залишив порожнім. Ковтнувши слину, з обличчям страждаючої від несправедливості людини, той жалісливим голосом попросив: «*Хлопці, ну, налийте ж і мені*».

«*Пішов геть, алкоголіку!* – заволав на ввесь голос Шурик. – *Гімна тобі, а не горілки!*»

«*Ну, налий! Що тобі, жалко!*» – канючить дід.

«*Іди краще спати, п'яндиго! Нап'ється, сволота, і чіпляється до людей. Геть звідси, ти чуєш, що я тобі кажу?*»

Цокнувшись склянками, ми випиваємо, а дід деякий час сидить мовчки, засмучений і нещасний, потім вирішує змінити тактику.

«*Ну, і не треба мені горілки. Не хочу я її, та й годі. Можете налити, все одно пити не буду. Але, знаєте, хлопчики, що я вам скажу? Шурик – золотий у мене син! А от Вовка – гімно. Весь у матір. Такий же потайний гімноїд*».

«*Гомони, гомони... Все одно не наллю...*» – посміхнувшись, уже добродушно каже діду Шурик.

«*А що? Хіба я неправду кажу?*» – вдає щире обурення дід.

Тут втручається в діалог Ваня і з досадою в голосі каже:

«*Не верзи дурниць, діду. Вовка, хлопець – во*», – показує Ваня великий палець.

«*Ну, гімно!* – наполягає на своєму дід. – *Весь у матір. Потайний і скупий. Усе для себе, все собі. А от Шурик не такий. Шурик мене тримає. Золотий він у мене син*».

«*Вовка дійсно не розкидається грошима,* – погоджується Ваня. – *Але ж він свої зароблені гроші направляє на справу. Ось і зараз поїхали в Москву і Ленінград на екскурсію. Причому гроші витрачає не тільки на себе. Він із хлопцями якусь троячку може прогуляти*».

Суперечка ще триває довго, дідові врешті-решт наливають таку бажану горілку, щоправда, на його досаду, не повний стакан, а лише половину.

Досить швидко склалася в мене характеристика й рапанників, зокрема «*Толіків*».

«*Толіками*» називали трьох ялтинців, хоча насправді Анатолієм звали лише одного з них. Той, що був справді Толіком, був середнього віку й вище середнього зросту, світловолосий, повновидий, зі світло-блакитними мутнуватими очима, розтовстілий у талії. Ходив він трішки сутулячись, у синіх плавках, і зав'язував косинкою свою голову. Вже за його зовнішністю й манерами було видно, що він не інтелектуал, але хитрий, жорстокий,

підлий. Другий *«Толік»* своїми негативними рисами доповнював першого: типова морда торгаша, постійного відвідувача базарів і злачних місць. Брюнет середнього зросту, з вусиками Гітлера, без однієї ноги, він у цьому колективі виконував роль експедитора, постачальника, реалізатора, завгоспа. Третім був якийсь *«безкольоровий»* тип, із тих, що піде за ким завгодно і куди б не послали. Власне, промишляв, ловив рапани лише перший із них, причому виходив на лов наодинці, дуже рано і в далекі від інших рапанників місця.

Серед рапанників було двоє лікарів спортивного типу з Ялти. Обидва ще зовсім молоді, високі, світловолосі чоловіки з приємною зовнішністю й інтелігентними манерами. Мають свою *«Волгу»* блакитного кольору і свій сріблястий намет, який вони поставили неподалік від дворища. До них час від часу приїжджають дружини, такі ж молоді й приємної зовнішності жінки. То їх я бачив за чищенням рапанів того дня, коли повернувся після поїздки з Алупки. Цих не просто освічених, а й інтелігентних людей, загнала сюди насамперед мізерна зарплата, що є *«притчею во язицех»* й сьогодні.

Земляком лікарів був *«Папа Карло»* – досить кремезний чоловік з благородним сивим, густим, високим, зачісаним назад волоссям і з обличчям постарілого Христа, щоправда, без бороди: взірець доброти й святості, а в темно-янтарних очах – теплий смуток і сором'язливість дитини. Але насправді це була ділова й хижа людина, в якої і благородний вираз обличчя, і лагідний голос, і ввічливі манери були добре відтренованою і розіграною поведінкою, тим випадком, коли маска органічно злилася з людиною і стала відігравати роль справжнього обличчя.

«Папа Карло», як тільки-но підходило літо, брав на роботі відпустку на чотири місяці, усім своїм знайомим говорив, що їде у відрядження, а насправді – на рапани. Справа з виловом рапан у *«Папи Карло»* була поставлена на ефективну економічну основу. Оснащений аквалангами й забезпечений повітрям, він виловлював по тисячі й більше рапан на день, причому тільки великих розмірів, отже, продавав їх за більшу ціну. Його резиденція знаходилася в сусідньому селі, де він наймає півхати. Звідти він приїжджає на *«Москвичі»*-фургоні, бере із собою кілька сільських хлопчиків: у *«штаті»* в нього п'ять-шість постійних хлоп'ят і стільки ж – поденників. Одного з них бере з собою в море. Він за карбованець цілий день сидить у човні і підгрібає до *«Папи Карло»*, коли той випірне, і підбирає у нього *«гейшу»* з рапанами. Інші хлопці в цей час стережуть *«Москвича»* за двісті грамів дешевих цукерок, коротаючи час за грою в карти. Виловлені рапани *«Папі Карло»* чистять сільські жінки в його резиденції по одній копійці за штуку, а продає він їх уже по шістдесят-сімдесят копійок, а взимку і по півтора карбованці за кожного. На рапанах *«Папа Карло»* добре розжився, побудував для себе в Ялті двоповерховий будинок з підвальним

приміщенням і гаражем, придбав дві машини – *«Москвича»* і *«Волгу»*, поклав кругленьку суму грошей на кілька ощадних книжок. Усе це приносить йому чимале задоволення, яке він, при всій своїй обережності, не може приховати.

«Ця машина, – якось сказав він Вані, похлопуючи по радіатору *«Москвича»*-фургона, – *у мене для технічних цілей. У неї я вільно вкладаю десяток аквалангів, палатку, гідрокостюм, похідну газову грубку та інше збіжжя. Та і рапани на ній зручно возити. А для виїзду «в люди» в мене є чорна «Волга»*.

Рапанники – не ледарі й не бездари: вони буквально заряджені енергією й здебільшого по-своєму талановиті, вправні й *«рукасті»*. Вони водять автомашини, мотоцикли, моторні човни, мають достатній досвід аквалангістів, багато що самі виготовили для підводного плавання й полювання. У цьому особливо виділяються *«Ленінградці»*, у яких усе у вищому ступені досконале й доцільне, раціональне й ефективне, не тільки на рівні часу, але й випереджає досягнуте іншими. Зокрема, один із *«Ленінградців»*, Гена, сконструював пістолет для підводного полювання, що стріляє капсулем *«жевело»*. Добре екіпіровані, вони відчували себе серед рапанників елітою й отаборилися не де-небудь, а на колишній прикордонній заставі, де досить комфортно проживали і робили свій бізнес.

Я їх уперше побачив на третій чи четвертий день нашого перебування на *«Перемичці»*. Уже стемніло, коли їхня шлюпка підійшла до берега, і вони втрьох швиденько перенесли рапани зі шлюпки в коляски двох мотоциклів, занесли в сарай весла й мотор і, як військова моточастина на навчанні, з гучним ревом виїхали з дворища до себе на прикордонну заставу.

Першим, із ким я познайомився, був Гена – мавпуватої зовнішності й поведінки *«живчик»*, як кожний торований заробітчанин, самозадоволений і товариський. Він відразу ж перейшов зі мною на *«ти»*, цілком упевнений, що знайомство з ним обов'язково принесе мені приємність, як і його посмішка, під час якої він вишкіряє свої коричневі рідкі долота-зуби. Усе тіло в Гени весь час у русі. Складалося враження, що це не людина, а маріонетка, якою рухають невидимі для глядача нитки, що змушують її тіпатися від сміху, жестикулювати, переступати ногами. Та це зовнішній бік: насправді Гена – дуже прагматична людина і в житті керується лише принципом користі. Працюючи на великому державному заводі, він у робочий час, на державних верстатах, із державного матеріалу ввесь рік готує спорядження для відлову рапанів. Для цього вмудряється одержати двомісячну відпустку. Коли я його запитав, як і коли він у такому випадку виконує свої прямі виробничі обов'язки, Гена з погордою і самомилуванням сказав, що його портрет ось уже майже десять років не сходить із Дошки

пошани. Його багато разів нагороджували преміями, а грамотами можна обклеїти цілу кімнату, ще й на туалет вистачить.

«Треба вміти жити, – повчально сказав він. – *І знати, як себе вести. Думаєш, можна інакше? Аби не так! Ти мені покажи, хто тепер уболіває за роботу і забуває себе? Принцип працювати на одному ентузіазмі вигадали для недоумкуватих і відсталих людей...»*

Боб – здоровенний амбал, майстер спорту, з пересічним розумом, із тих, хто воліє покладатися на свою силу й волю. З коротким настовбурченим волоссям, висунутою вперед нижньою щелепою, низьким лобом, він був не з тих, хто хапає зірки з неба, але з раннього віку второпав, що гроші – це те, заради чого варто жити, мати авторитет і успіх. Не мав таланту Гена входити в контакт з потрібними людьми, тримати ніс за вітром і вчасно *«лизнути в сідницю»* начальство, зате у нього неабияка фізична сила, впертість і наполегливість.

Ігор був третім із *«Ленінградців»*, такий собі *«пентюх»* з уповільненими рухами, зовсім ще молодий хлопець, годуванець і ласун, синок якогось заводського начальника, через якого здійснюються підготовчі роботи й узаконюється відпустка. Це – компаньйон, що не претендує на лідерство й не вступає в протиріччя, коли підходить час ділити здобич, але сам собі на умі.

Незважаючи на різницю у віці, соціальному стані, характері й удачі, освіті й культурі, всі рапанники прагнуть за допомогою рапан одержати якнайбільше грошей і таким чином досягти щастя, розуміючи його кожен по своєму, тому прокладаючи до нього власну стежину. Шурик, наприклад, мріє купити мотоцикл, і міг для цього давно зібрати необхідну кількість грошей, але вони в нього не тримаються, бо любить заглядати в пляшку, тому щоразу починає все з початку.

Баба Марфа і дід Андрій

Баба Марфа пов'язує з рапанами свою давню мрію придбати власний будинок і нарешті вибратися з осоружної *«Перемички»*, де вона не живе, а животіє у відірваності від людей і не маючи можливості задовольнити бодай первинні потреби.

Одного дня, коли я не міг з Костею й Володею вийти в море за рапанами через хворий палець, який розбух, як розпарена сарделька, баба Марфа, відварюючи надворі на грубці рапани, щоб легше чистилися, розговорилася зі мною. Вона розповіла, що народилася в багатодітній селянській сім'ї на Дніпропетровщині, а в таких сім'ях привчають робити майже з пелюшок. Через нужду й злидні бабі вчитися не довелося, про що вона не дуже

жалкує, бо гроші можна рахувати й без грамоти, а писати їй не доводиться: нікому писати і ні для чого. Підписатися вміє, і досить...

«Навіщо ото люди вчаться? – зі щирим здивуванням запитала мене баба Марфа. – *У технікуми, інститути вступають... Три класи походив, і досить. Аби читати вмів... Моя старша сестра ходила в школу лише до тих пір, доки навчилася рахувати пальці на руках і на ногах. А після цього пішла робити. Спочатку дітей глядіти, а потім – у найми. Так що даремно і вчилась...»*

Доля з бабою не церемонилася. У голодний тисяча дев'ятсот тридцять третій рік уся її рідня вимерла, і вона залишилася круглою сиротою. Без роду й без племені, як перекотиполе, вона кочувала по всій країні: то працювала землекопом на будівництві, то на чайній плантації в Грузії, то свинаркою на Кубані. А після війни завербувалася в Крим. Уже немолодою, не сподіваючись на сімейне щастя, здибалася з тоді ще жвавим і показним мужиком, яким тоді був дід Андрій, а згодом і вийшла за нього заміж. Без весілля, бо хто його тоді справляв? Розписалися в сільраді, на цьому церемонії й закінчилися. Зате розпочалися дідові п'янки й гулянки, постійні сварки й нестатки. Словом, не нажилася, а намучилася.

Усі думки баби Марфи пов'язані, насамперед, з грошима, яких завжди мало. Пенсія в обох жалюгідна, та й ту дід пропиває. Шурик, працюючи пожежником, заробляє мало і теж п'є. Основний його заробіток – рапани, і свою надію про заможне життя, принаймні на власну хату із садочком, баба Марфа пов'язує з ловлею рапан. Тому вона, як квочка, готова дзюбнути кожного, хто спокушає Шурика на п'янку або відволікає від ловлення рапан. Баба ніколи не задумувалася над тим, що з її сином може щось трапитися під водою, бо рапани – це гроші, отже, шанс вибратися геть звідси. Заради цього вона згодна терпіти від сина лайку, матюки, образу – здається, це її мало турбує. Зате на кожний його невихід на ловлю рапан вона реагує гостро й хворобливо. Ось і цього ранку, коли Шурик поскаржився, що в нього болить живіт, баба так переполошилася, що аж в обличчі змінилася: *«Так ти що, за рапанами не поїдеш?»*

«Та ні, – заспокоїв її Шурик, – *кажу, що з животом щось негаразд»*.

«А», – полегшено мовила баба, і її обличчя звільнилось від напруги.

Якщо в баби, попри її незграбність і незугарність (а може, саме тому) всі її думки спрямовані на те, щоб вилізти нарешті зі злиднів, покинути *«Перемичку»* й зажити по-людськи, то дід більше за все любив горілку. Часом його аж трясла пропасниця, коли він не мав змоги випити. Свою мізерну пенсію він пропивав у два-три прийоми, тому надолужував на рапанах. Звичайно, сам він ловити не міг, але Шурик, Ваня й інші рапанники віддавали йому непотрібну їм дрібноту, яку, почистивши, старий збував за копійки. Тільки-но він уторгує гроші, відразу ж у нього чешуться руки обміняти свій

1

2

3

1. Дід Андрій – господар подвір'я на «*Перемичці*»

2. Дід Андрій порається на подвір'ї

3. Баба Марфа – господиня подвір'я на «*Перемичці*»

Крим. Липень 1967. Фото Леоніда Сморжа. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше*

заробіток на горілку. Тоді він ходить подвір'ям увесь насичений горілкою й обгорнутий алкогольними випарами, мов у мареві, блаженно посміхаючись, хитаючись і натикаючись на ті чи інші предмети, на бабу, що, як правило, супроводжується спалахами лайки і взаємних образ. Але настає день, коли дідова голова стає, немов паровий казан, що ось-ось вибухне, тоді він ураз наче линяє й никне, як пробитий м'яч чи повітряна куля. Дідові хочеться висповідатися, знайти того, хто б його вислухав. З обличчям нещасного страждальця, дід підійшов до мене, коли я сидів на перевернутому човні і спостерігав за галасливими чайками, що вчинили бійку за рапанячі тельбухи.

«Чуєш, щось мені нездужається, – замість привітання поскаржився дід і сів поруч зі мною. – *А чому ти не ловиш рапани?»*

Я мовчки показав діду хворий палець.

«Знаєш, пройшов у мене запій. Оце не буду пити місяців зо два. Погана справа, коли нап'єшся. Очі собачими стають... Ніякого сорому... Зате потім боїшся людям у очі дивитися... Погане, нікчемне життя. Прожив багато, а згадати нічого...»

Виявилося, що дід родом з Чернігівщини. Замолоду немало побачив світу, був у Москві, Ленінграді, Києві... Навіть на Алтай його заносила доля. До війни була в нього сім'я, дружина і троє дітей. Коли наблизився фронт у тисяча дев'ятсот сорок першому, тоді його від колгоспу послали з конем і возом на окопи, та так і залишився їздовим у військовій частині, хильнувши за довгі роки війни чимало лиха. Повернувся з війни у своє село, а там ні сім'ї, ні хати: бомбою розбило. Треба було починати життя спочатку. Довелося потрудитися немало: і за плугом ходити, і на корівнику працювати, і хати ставити, а заробітки тоді, звісно, які були? Тільки й того, що трудодні записували. Було, видадуть сто грамів зерна на трудодень та ще трохи дерті і макухи, і живи, як хочеш. Зате горілки було скільки завгодно і жінок навалом. Чоловіки майже всі полягли на війні, залишилися одні підлітки й старезні діди. Ну, й інваліди ще... Тоді жінки кожним штанам були раді. Став придивлятися до жінок, щоб якось осісти. Пристав до молодиці з двома дітками – у неї чоловік загинув ще на початку війни.

«І на обличчя красива, і фігурна баба, і до роботи зла, а от на язик слаба, ненадійна, – задумливо проговорив дід. – *Прожили ми з нею більше року, став я придивлятися до другої. Господарство в тієї жінки було справне і дитина лише одна. Став я потихеньку до неї вчащати. А працював я тоді на складі пального завідувачем. Ти ж знаєш, як тоді було сутужно з пальним. Усього за пальне можна було виміняти. Дістав я хліба пудів шістдесят, а та, з якою я жив, виказала мене. Звісно, з ревнощів, бо вже знала, що я до іншої вчащаю. Просив її: тримай язика за зубами, то і тобі перепаде. Ну, що тобі дадуть на трудодні? А в тебе двоє діток, їм їсти треба. Так ні... Звісно,*

баба... заявила на мене. Значить, видала мене. Я ходу. Але ж треба було хоч якийсь документ із сільради взяти. Тоді паспортів у селі не видавали. А без документів нікуди не дінешся, ніде не приткнешся. Думав-думав, нічого путнього не надумав. Підняв комір і або пан, або пропав. Зайшов я у сільраду, а секретарша каже: «Щось я вас давно не бачила, а про вас хтось із району питав по телефону... чи з райкому, чи з міліції». Кажу: «Їздив у Чернігів у відрядження. А це посилають на курси в Київ, треба якийсь документ». І підсовую голові заготовлений документ. Вона по ньому печаткою хлоп! Я миттю вийшов геть і, дай Бог ноги, – галопом із села. Довго мене скрізь по Союзу носило, доки не осів у Криму. Пішов працювати конюхом у колгоспі. Мені саме півсотні стукнуло, а вона (дід кивнув головою в бік баби Марфи, що чистила рапани біля грубки надворі) працювала свинаркою. Перебирати вже не довелося, одружився. Пішли діти, Шурик і Володя. А хати ж немає, жити ніде. Став працювати сторожем тут, на озері. І сім'ю сюди забрав. Доки була риба в озері, непогано жилось: і грошики в мене водилися, і риби в коморі стояло по п'ять-шість бочок. Та згодом озеро закрили. Сказали, збиткове... Тепер обоє одержуємо пенсію по чотирнадцять карбованців, і все... Важко жити. Сам бачиш – «Перемичка». Ні води, ні палива, ні купи продуктів, ні погомоніти з ким, особливо взимку. За все заплати, все достань, усе привези. Ракушка виручає... Ракушка годує... Шурик і меншенький – Володя, весь час на рапанах. Заробляють на хату... Вже напитали садибу... Щоправда, будинок старенький, зате є садочок: яблуні, груші, абрикоси, виноград. Хоча живу в Криму давно, а от фруктів підходящих не їв: або дуже маленькі, а якщо й великі, то тверді, як залізо. А огірки, хоч і здоровенні, та дурні – кора з палець завтовшки. Ми вже за цю садибу частину грошей виплатили, залишилося півтори тисячі карбованців. Якщо Шурик відвезе рапани і вторгує тисячу карбованців, то залишиться небагато. Але Шурко погано робить, багато грошей даремно витрачає... І п'є... Я також п'ю, – спохватився дід, – *але ж я своє життя вже занапастив, віджив своє... А Шурику ще жити і жити. А він себе погано веде. Оце минулого року поїхав на Донбас на роботу влаштовуватися. Узяв новий плащ-пальто осіннє і зимове, дві пари черевиків, послали ми туди і треті. Телеграмою він попросив гроші – ми вислали йому сто п'ятдесят карбованців. Він знову телеграму – ще сто... З'явився на «Перемичку» без нічого. Каже: «Вкрали...» А він усе пропив. Бритву – і ту пропив. Минулої осені прийшов час в армію йти, так ми з бабою ледве воєнкома ублагали, щоб відстрочку Шурику дав, щоб він хату допоміг нам купити. Та, мабуть, не встигне Шурик рапан наловити... Або наловить, а гроші проп'є. Будемо з бабою без своєї хати тут доживати... Поздихаємо тут, на «Перемичці». Це зараз, поки рапани ловляться, нам дещо дістається. Минулого року в мене було тисяч десять дрібноти, так я весною ті рапани і продавав. По п'ять копійок за штуку.*

І тепер, якщо приїдуть перекупники до хлопців по рапани, то і в мене, хоч трішки, візьмуть. Карбованців на п'ятдесят... А взагалі я на гроші не жадібний. Це баба в мене на гроші жадібна й підла. Потайна у мене баба, і гуляща...»

«Ну, що ви, діду! І вигадаєте таке!» – стримуючи сміх, сказав я.

«Гуляща моя баба. Ти не дивись, що вона така тиха на вигляд... Я її знаю».

«Та куди їй, діду, вже гуляти, – наполягав я. – *Та й де? З ким?»*

«Гуляє... Усі вони гуляють», – уперто наполягав дід.

Другого серпня в сараї до пізньої ночі горіло світло: Шурик збирався вранці везти мотоциклом з коляскою рапани в Ялту. Він складав їх у мішки і вголос вів рахунок, а баба з дідом ревниво слідкували, щоб він при цьому не помилився. Сама їх присутність дратувала Шурика, і він із серцем жбурляв об землю рапан і несамовито кричав: *«Якого чорта ви тут стовбичите і заважаєте мені?»*

Баба незадоволено сопіла й чалапала до хати, а дід лише відступився на кілька кроків і, як зачарований, продовжував слідкувати за руками Шурика, тихенько, одними губами, повторюючи за ним рахунок.

Ледве зійшло сонце, найнятий Шуриком мотоцикліст повіз його з рапанами в Ялту, а десь за годину до заходу він уже повернувся. З'ясувалося, що він продав рапани оптом за півтори тисячі карбованців, що вважалося непоганою ціною, і цю подію належить *«збризнути»*. Баба з радісною незграбністю метушилася, готуючи нехитрий стіл і сяючи обличчям, а дід ставив потрібну кількість табуреток, стільців, ящиків навколо винесеного із хати столу, збитого із необструганих дощок. На ньому вже стояли пляшки із горілкою, склянки, тарілки з нарізаним хлібом, помідорами, огірками, салом, рибою.

На вечерю були запрошені керченці і ми. Як годиться, перший тост підняли за Шурика як винуватця свята і його успіх. Невдовзі біля столу і під столом валялися порожні пляшки, пожвавлення зростало, а учасники застілля все більше соловіли. Дід, підкорившись земному тяжінню, незабаром уже спочивав прямо на землі під хатою, а Володя Баль, якому нічого було робити серед п'яних, пішов до себе в палатку. Я мало пив і повинен був приглядати за Костею, який не пропустив жодного тосту і був в ударі, хизувався своєю красномовністю й намагався бути в центрі уваги.

Сяючий Шурик попросив Ваню заспівати під гітару. Той без зайвих умовлянь сходив у свій намет за гітарою, трошки підстроїв її і, легенько перебираючи струни, заспівав:

«Не надейся рыбак на погоду,
А надейся на парус тугой,
Не надейся на гладкую воду,
Острый камень лежит под водой...»

Голос у Вані був досить приємний, а слух – музикальний. А головне, чим він брав – це настроєм, якимось прихованим сумом, що так мало пасував до його великого й сильного тіла, грубуватого й обвітреного обличчя, його спокійної й доброї натури.

Усі слухали Ваню, і ніхто не пробував підспівувати, і не тому, що не вміли чи не знали слів, – не хотіли псувати його співу.

Ваня закінчив цю старовинну рибальську пісню, задумливо перебрав струни й знову заспівав:

«Если друг оказался вдруг,
И не друг, и не враг, а так,
Если сразу не разбереш,
Плох он или хорош...»

Цю пісню Ваня співав ще більш проникливо, і те сумне, що почулося мені в першій пісні, тепер зазвучало відчутно і ясно. Мені згадалася наша розмова під час поїздки в Керч, ситуація, в яку він потрапив, і мені подумалося, що в житті Вані відбуваються складні процеси і наближається якась криза. Мені стало негарно в душі, стало нестерпно слухати п'яні голоси, і я вирішив піти геть берегом моря.

Невдовзі мене наздогнав Шурик і заговорив: «*Начальнику, ти, мабуть, не поважаєш мене за те, що я п'ю, матюкаюсь...*»

Я відповів, що загалом його поважаю, але пити, все-таки, не варто, бо можна стати таким, яким став його батько.

Шурика немов шилом у сідницю штрикнули, і він сердитим голосом закричав: «*Ти мені батьком очей не коли! Ти не думай, що я – безнадійний п'яниця, моя душа міру знає. Так, я п'ю і буду пити, що тобі до того, що я п'ю? Побув би ти у моїй шкірі. Звикли ви жити в столицях, де повно всякої всячини: театри, кіно, музеї, стадіони, молоді дівчата, музика, танці... А що я маю? Куди я піду і з ким поговорю? Хіба що з бабою і дідом... Розумієш, начальнику, чому я п'ю? Не розумієш... Звичайно, не розумієш... І як тобі зрозуміти? Ти ж грамотна людина, доцент... Ти ж не можеш побути у моїй шкірі і пожити моїм життям*».

У словах Шурика було багато правди, і я нічого розважливого йому не міг сказати. Уже лежачи в палатці, я довго роздумував під супровід п'яних голосів про долю цих молодих, але збитих з пуття хлопців.

Дні йшли, а з ловлею рапан у нас не ладилося, не тільки через повітря до аквалангів, а й через відсутність плавзасобу. «*Дора*» в керченців знову стала пропускати воду, а залишена «*Цапобородими*» «*дюралька*» була з несправним мотором. Поморочившись із ним, Костя й Володя врешті завели його, і ми вирішили вийти в море на її випробування.

Хоча, на перший погляд, ніщо не віщувало біди, в атмосфері було щось таке, що викликало в мене незрозумілу тривогу. Її викликало

у мене, насамперед, ширяння чайок. У Володі й Кості намір вийти в море не викликав ентузіазму, але я наполіг на тому, щоб усе-таки вийти саме сьогодні, щоб не нудьгувати в неробстві. На *«дюральку»* сіли я і Костя, а на невеличку шлюпку, яку ми повинні взяти на буксир, Володя. Він не захотів сідати з нами тому, що мотор на *«дюральці»* був без відводу для відпрацьованого пального, і дим йшов безпосередньо на людей.

Десь близько дванадцятої години дня, насилу завівши мотор, ми вийшли в море. Нашу *«дюральку»* огортав клубами густий чорний дим, і ми з Костею, щоб не задихнутися, з усієї сили витягували шиї, аби якось дотягтися до струменя свіжого повітря. Коли ми повернули за мис Такіль, вітер посилився, і нам стало дихати легше, зате піднялися хвилі, і *«дюралька»* заплигала й глухо застугоніла. Шлюпку ж, у якій сидів Володя, стало різко кидати, а його оббризкувати водою. Він хутко одяг на всяк випадок *«каліпсо»*, гідрокостюм і міцно вчепився руками в борт шлюпки. Коли її стало кидати сильніше, він ще одяг ласти і маску. Костя ж, що сидів за кермом *«дюральки»*, продовжував її гнати, час від часу підправляючи штурвал ступнею босої ноги. Володя, що сидів у своїй шлюпці зі скам'янілим від напруження обличчям і стиснутими зубами, нарешті не витримав і вибухнув прокльонами і лайкою на нашу адресу, і так при цьому виразно жестикулював, що я, хоч і не чув нічого за гулом мотора, усе чудово зрозумів. Я крикнув у вухо Кості, щоб той притишив хід, а він зовсім виключив мотор, і *«дюралька»* захиталася на невеличких хвилях. Володя, перебираючи руками буксирний кінець, підтяг свою шлюпку до *«дюральки»* з виразом обличчя, який не віщував нам нічого доброго.

«Ну, як ти там, Карапушо (так по-дружньому Костя називав Володю), *не погубив акваланги?»*

Володя на ці слова буквально вибухнув: *«Подивився б я на тебе, якби ти був на моєму місці! Ти що, не бачив, що мене зі шлюпкою кидає, як тріску? Чому ти не стишив хід, як тільки я став кричати?»*

Я у виправдання сказав Володі, що в *«дюральці»* такий гуркіт від мотора, що ми з Костею навіть не чули один одного.

Тим часом небо швидко почало хмаритися і явно збиралося на дощ. Із-за мису повільно накочувалися величезні хмари й темно-сірими клубками нависали над морем. Ні про який лов рапан уже не було й мови, але я запропонував Володі все ж зробити пробне занурення, щоб хоч визначити, чи вони тут є. У Володі ця пропозиція не викликала й натяку на ентузіазм, але він безвідмовно пішов на занурення, а я слідом за ним. Та вода вже була розбурхана й каламутна, тому ми вийшли, не затримуючись, на поверхню. Погода швидко псувалася, небо вже повністю затягло хмарами, на хвилях з'явилися білі буруни, а *«дюралька»* й шлюпка безпорадно мотлялися на хвилях і стукалися одна об одну. Ми стали похапцем запускати мотор, а він,

як на зло, не заводився. А море розгойдувалося все сильніше. Монотонне ритмічне сапання хвиль перейшло у важке бухання, від якого дзвенів тонкий корпус *«дюральки»*. Навколо враз потемніло, повіяло тією прохолодою, яка завжди передує зливі. Незабаром впали перші великі краплі дощу. Раптом блискавка розпанахала обтяжені дощем хмари, а трошки згодом, як постріл могутньої гармати, прогуркотів грім і полився чималий густий дощ. Товсті цівки води падали вниз, як стріли, від чого вся поверхня моря враз забулькотіла, а корпус *«дюральки»* тривожно загудів. Коли її мотор нарешті завівся, вона, ведучи на буксирі шлюпку з Володею, стала з великими труднощами долати хвилі. Під нею клекотіло, ревіло, шумувало, її повертало бортом до хвиль, і вона ледве рухалася крізь водяну завісу дощу. Я в *«дюральці»*, а Володя в шлюпці гарячково вичерпували воду. Зненацька, як вибух атомної бомби, показалося сонце і завалило потоки променів на розбурхане море, на мис Такіль, на наші човни. І хоча ще бушувала гроза, а дощ припустив особливо сильно, вже було зрозуміло, що небезпека минула. Розірвані хмари безладно повисли над нами брудними ганчірками, а їхні краї стали пурпуровими, немовби обпалені сонцем. Небо швидко ставало блакитним, а вітер ущухав. Лише розбурхане море все ще гнало хвилі і плювалося солоними бризками. За мисом дощ уже зовсім припинився, а море стало набагато тихішим, і *«дюралька»* взяла досить пристойний хід, тримаючи курс на дворище. На березі стояв дід у старому вицвілому брезентовому плащі й повільно махав рукою, гостинно запрошуючи нас на берег.

«Я думав, що вас перевернуло, – зраділо сказав він. – *Не треба було вам сьогодні виходити в море. Добре, що так закінчилось»*.

Подумки я цілком погодився з ним.

Наступного дня ми відпочивали й потихеньку збиралися в дорогу. У мене пропав апетит, цілий день нічого не їв, до того ж мене прослабило. Хлопці ж нічого, але відчувалося, що втомилися від перебування на *«Перемичці»*. Усі ми стали якимись роздратованими й потрішку конфліктували. Навіть Володя Баль час від часу став виявляти, здавалося б, невластиві йому риси.

З морем, особливо в таку погоду, жартувати не варто. Розповідають, що перед нашим приїздом п'яний Ваня в компанії *«Цапобородих»* і жінок, *«Толіків»* і ялтинських лікарів на *«Дорі»* поплив під час шторму до ставних сіток діставати лобанів. Рибу він справді дістав, але сам заплутався в них, і, намагаючись виплутатись, зовсім, було, вибився із сил. Так *«Цапобороді»* ледве врятували його за допомогою надутих автомобільних камер.

Та не врятувався Іван, запутавшись у тенетах рапанного бізнесу. Баркас *«Дора»*, який він орендував у колгоспі разом із двома своїми товаришами, виявився в аварійному стані, і вони постійно возилися з ним:

конопатили, смолили, намагалися привести його до ладу, та все, врешті-решт, виявлялося даремним. До того ж і з ловлею рапанів у Вані і його товаришів не ладилося. Уже напередодні нашого від'їзду в Київ, після того, як вони, витягнувши «*Дору*» за допомогою трактора на берег, кілька днів конопатили і смолили її, молодий тракторист так невдало її зіштовхнув у воду, що вона стала ще більше текти, ніж до смоління. Тільки-но керченці відійшли від берега метрів за триста, як дошки на «*Дорі*» розійшлися і в щілини хлинула вода. Хлопці гарячково стали розвертати баркас і підганяти його до берега, але не встигли: «*Дора*» затонула буквально в ста метрах від берега і над поверхнею води виднілася лише вузенька смужка їх борту. Наступного дня її забрав сейнер з колгоспу – власника баркаса. Операцію з піднімання затонулої «*Дори*» здійснювали за допомогою лебідки й троса під безперервний акомпанемент лайки голови колгоспу, опасистого чолов'яги в солом'яному брилі й в блакитній сорочці поверх штанів. Стоячи на капітанському містку сейнера, він густо пересипав своє волання матюками, час від часу зриваючись на фальцет. Ваня з товаришами мовчки й покірливо вислуховували цю лайку, снуючи від сейнера до «*Дори*» й назад на маленькій шлюпці. Нарешті «*Дору*» підтягли на мілководдя до сейнера, і він повів її під своїм бортом, як сердитий господар свого собаку, який, зірвавшись із прив'язі, було, вдарився в мандри.

Смерть Зорьки

Уже перед самим від'їздом у Київ мені довелося пережити неприємну подію, цього разу пов'язану з коровою господарів Зорькою.

Чорна, з білою «*зірочкою*» посеред лоба Зорька мала буйний норов і, з погляду баби Марфи, будучи яловою, завдавала лише клопоту, а часом і шкоди. Мені доводилося спостерігати, як Зорька, вискочивши із набридлого їй хліва надвір, на якусь мить від світла завмирала, як укопана, а потім гучно мукнувши і задравши хвоста, кидалася з місця в чвал, зовсім не по-коров'ячому підкидаючи зад і хвицаючи ногами. Бабині прокльони були для услужливого пса Боцмана немовби сигналом, бо він одразу ж кидався услід за коровою, ціляючись, а точніше, роблячи вигляд, що хоче схопити її за ногу. Тоді Зорька, несподівано спритно як для своїх габаритів, повертала назустріч собаці своє нагуляне тіло, загрозливо сопіла й переходила в контрнаступ. Боцман відчайдушно вивертався від її гострих ріг, важко хекаючи й скаженіючи в гавкоті. Прогалопувавши навколо баби кілька кругів, Зорька вибігала з двору й кидалася в бур'яни. Баба, проклинаючи на ввесь голос корову, йшла шукати і поверталася нескоро, запорошена пилюкою і вкрай сердита, ведучи її на налигачі.

«*Вашу корову можна пускати разом із кіньми змагатися на іподром*», – недоречно пожартував я.

«Хай її трястя візьме... Бігає, як той жеребець... – аж бризнула слиною від люті баба. – *Якби знайшовся покупець, їй Богу, продала б, не торгуючись»*.

Того дня, коли притомлене спекою сонце вже налаштувалося сідати, в палатку, де на той час перебували я і Володя Баль, донісся незрозумілий гомін і суєта. Костя, який підійшов до палатки, сказав, що Зорьці прийшов кінець: прибув різник і вже готовий приступити до своєї справи. У мене до подібних ситуацій особливе ставлення: я не переношу сцен, де здійснюється будь-яке насильство, тим більше вбивство. Тому під час перебування у своєму селі я прошу матір не різати курку на моїх очах. А тут – Зорька, яка своєю поведінкою викликала в мене певну симпатію. Не гаючись, я вийшов з палатки і попрямував повз невеликий гурт рапанників, серед яких були і *«Ленінградці»*, а також Костя, який награно веселим голосом гукнув мені: *«Куди це ти? Підожди трішки, тут буде цирк»*.

Різник, голий до пояса чолов'яга, з прямокутним тулубом і плискуватим, як блин, обличчям, стояв біля тієї частини будинку, яка служила сараєм, байдуже позираючи навколо, час від часу переступаючи ногами і чухаючи під пахвою. У цей час баба з дідом, обмінюючись образливими епітетами, прив'язували Зорьку до високого дерев'яного стовпа, на верху якого була прибита дощечка з написом чорними кривими літерами *«Причал № 4»*. Зорька явно відчувала, чим усе це закінчиться, по її нагуляному тілу пробігало тремтіння, дихала вона гучно й важко, а з її писка тяглися тонкі нитки слини.

Я поспішав геть стежкою, що йшла вздовж крутого берега моря, намагаючись не оглядатися. Повернувся я тоді, коли сонце вже пірнуло в море, а м'ясо із Зорьки вже було складене в багажник *«Волги»* лікарів, якою баба спозаранку повезе продавати м'ясо в Керч. Від Зорьки залишилась у дворі лише окривавлена шкіра, що лежала біля стовпа, та в метрах півтора від нього парувала велика купа огидних тельбухів. Коли вже зовсім стемніло, Володя й Костя відбуксирували їх шлюпкою далеко в море.

Різник із байдужим виразом на обличчі, усе ще чухаючись під пахвою, очевидно знаючи бабину вдачу, ліниво дражнив її: *«Навіщо вам возити м'ясо в Керч і мати клопіт? Народ там, хто на роботі, хто на пляжі... А надворі жарко, м'ясо швидко псується. Краще я вам дам чотириста карбованців і не матимете мороки»*.

Баба аж рота роззявила і не зразу відповіла: *«Е ні, сама продам»*.

«Що ж, дивіться, – продовжував своє чолов'яга. – *Але побачите, що більше ви не вторгуєте. А не встигнете продати до обіду, то м'ясо завоняється, і вас до того ж ще й оштрафують»,* – сказав, і явно насолоджуючись стурбованістю баби Марфи.

Ранком, йдучи купатися, я обминув величезну темну пляму біля стовпа, абияк притрушену піском. А на березі, на лінії прибою, огидно білів

коров'ячий кендюх. На ньому сиділа чайка і сполохано дивилася на мене. Я, нахилившись, узяв замашний камінь і зі злістю жбурнув його в птицю. Чайка знехотя піднялася в повітря, зробила наді мною коло і, немовби проклинаючи мене, з різким криком полетіла до своєї зграї.

Уже перед самим від'їздом у Київ, після ловлі рапан, перед заходом сонця, ми сиділи на піску з Володею Балем біля самої води, спостерігаючи, як воно, оточене почервонілими від його променів хмарками, цілком зримо скочувалося в море.

«Щось на душі неспокійно, – порушив мовчанку Володя. – *Скоріше б уже в Київ. Усе роздумую, чи не трапилось щось із Лідою. Та й за дочкою скучив...»*

Я став заспокоювати його, говорячи, що якби щось трапилось, то Ліда б знайшла спосіб про це його повідомити. Він погодився зі мною і став розповідати історію свого знайомства з Лідою, одруження й подальше подружнє життя, яку я вважаю за потрібне переповісти:

«Познайомились ми з Лідою на роботі, у нас на заводі. Вона працювала в сусідньому цеху. Сподобались одне одному, одружилися. Жив я тоді в заводському гуртожитку, звідти перейшов до її батьків. У них була хата в Новобіличах, пригороді Києва. Теща – проста, добра, необразлива жінка, а тесть, Лідин вітчим, – скотиняка, якої я в житті не бачив. Знущався над усіма домашніми і пиячив. Було, п'яний ледве доплентається додому, впаде в бур'яні і хропе там, доки теща в хату не затягне, покладе його в ліжко спати. Уночі тесть прокидався і починав командувати: «Дай їсти!» Теща питає, що буде їсти: є борщ, є смажене. «Картоплю звари», – сердито гнусавить тесть. «Так картопля ж не скоро звариться, то, може, все-таки розігріти борщ чи смажене?» – клопочеться теща. А тесть як гаркне: «Сказав тобі, звари картоплю! Скільки разів тобі говорити?» Теща заходжується варити картоплю, а тесть сидить за столом, цигарку смалить. Поставить теща готову картоплю на стіл, а тесть візьме миску з картоплею і жбурне нею в куток хати і, наматюкавшись, завалюється спати.

Коли Ліда була в п'ятому класі, теща захворіла, і їй треба було лягати в лікарню. Перед цим мати наказала Ліді приглядати за вітчимом, щоб він не пропив відкладені на сплату боргів гроші. Ліда сказала йому, що не знає, куди мати поклала гроші. Вона дійсно про це нічого не знала. Вітчим тоді замкнув двері на ключ, узяв солдатський ремінь з металевою бляхою і став так несамовито бити Ліду, що та стала кричати несвоїм голосом. На крик повискакували зі своїх хат сусіди, у тому числі й родичі, що жили поблизу. Вони гуртом висадили двері й відняли у вітчима Ліду. А вона, як була боса і майже гола (вітчим обірвав на ній майже ввесь одяг), кинулася бігти босоніж у мороз по снігу через поле до лісу, де жив її родич. Бігла кілометрів зо два. Після того вона хворіла кілька років: у неї відібрало мову, пам'ять, навіть втратила здатність рухатись. Заново вчилась ходити, говорити, писати.

А вітчим, мій теперішній тесть, після того, як люди увірвались у хату й відняли в нього Ліду, виматюкався, випхав їх геть і, мов нічого й не було, ліг спати і тут же захропів.

На час мого одруження хата тестя була розділена на дві половини. В одній жили тесть із тещею, а в другій був лише дах, укритий шифером. Тесть мені сказав: «Ото добудуй, і будеш у ній жити». Руки в мене, сам знаєш, ростуть звідки слід, усе робити можу. Заходився я хату добудовувати. Усе літо столярував, плотникував, штукатурив. Верх довів до пуття, стелю і стіни оббив планками і поштукатурив, підлогу постелив, двері і вікна вставив. Словом, працював, як проклятий, більше трьох місяців, ні сна, ні відпочинку не знав. І все здебільшого сам. Хіба що хлопці з цеху інколи допомагали. А тесть – ні за холодну воду. Коли я закінчив, тесть подивився і пробубнів: «Непогано. Тепер я перейду у відбудовану половину, а ти з Лідою залишайся в старій...» А стара половина і менша, і геть занедбана – треба капітальний ремонт робити. А тесть і в добудовану половину хати не переходить, і в старій жити не дає. Щодня щось вигадує, щоб образити і познущатись. Шукає зачепки: то не там став, то подививсь не так, то сказав не так. Став мені тесть таким осоружним, що не можу бачити його пики. Як тільки п'ята година, кінець роботи, так у мене нерви на межі. Здається, усе б віддав, аби не бачити його собаче мурло. Ти ж пам'ятаєш, бо ти ж був у мене на хрестинах. Пика у нього, як у бульдога...»

Я дійсно добре запам'ятав те на рідкість мерзенне мурло, в якому нічого не можна знайти людського. Середній на зріст, опасистий, але неширокий у плечах, з довгастою, сплющеною з боків головою, на якій ріс ріденький пучок скуйовдженого волосся, він з-під дегенеративного лоба похмуро зиркав маленькими більмастими, глибоко посадженими очицями і пив горілку склянку за склянкою.

«Прийду додому, а тесть усе зачіпає мене: ображає, знущається. Я ж мовчу, бо приймак, діватись нікуди.

Одного разу прийшов я з роботи особливо втомлений і замордований – кінець кварталу, гнали план. Ледве діждався, коли вимкнули світло, так хотілося спати. Тільки заснув, чую, тесть загугнявив: «Ей! Ти! Геть з мого ліжка, чого розлігся?» Відкриваю очі: у кімнаті світло горить, на печі, звісивши волохаті «клешні», сидить тесть в одних кальсонах. «Так ти чув, що я тобі сказав? – гугнявить тесть. – Геть з мого ліжка, я на ньому хочу спати. А захочу, то взагалі вижену тебе з хати на вулицю. Зрозуміло?» І гойдає своїми «клешнями». Ноги в нього гидкі-прегидкі і волосаті, як у мавпи. Відчуваю, що в моїх грудях піднімається і накочується гаряча хвиля і б'є в голову. Мовчки встав і так хватонув тестя за волохаті «клешні», що той, грюкнувши об щось тверде головою, не просто опинився на підлозі, а більш ніж наполовину – під ліжком. Я навалився на нього і гемселив його

з такою несамовитістю, що не чув ні його крику, ні ґвалту, який підняла теща. Усе, чому мене навчили в секції боксу, цього разу я повністю реалізував. І, мабуть, я його вбив би, якби теща не вчепилась у мене і не стала мене слізно благати...

Нашвидку я зібрав валізу й пішов геть, щоб більше в ту хату не повертатися. І Ліда зі мною: каже, я тут ні за що не залишусь.

Пішли ми вдвох у міліцію. Там я заявив, що побив тестя. На мені його кров, і руки ходором ходять. Черговий міліціонер виявився доброю людиною. На мене так співчутливо дивиться й каже: «Неправильно ти зробив: треба було бити так, щоб менше було слідів побою. І заяву я тобі не раджу писати, бо засудять і посадять». «Хай судять, – кажу йому. – Краще в тюрмі сидіти, ніж від такої сволоти терпіти образи й знущання».

Ходили ми з Лідою тієї ночі вулицями аж до ранку, а вдень стали шукати квартиру. Знайшли маленьку кімнатку в приватному будинку. Потім жили в другому, третьому. Нарешті знайшли притулок у Святошині, у бабки-баптистки. Чесна, порядна й добра людина, каже: «Живіть як у себе, поки квартиру отримаєте. І в садку беріть собі, що вам треба: груші, яблука, абрикоси, сливи – їжте...» Словом, хоч цього разу поталанило... А тестя відвезли машиною швидкої допомоги в лікарню. Там йому голову в кількох місцях зашили. Пролежав він там два тижні, приходить до мене: «Оце, – показує на свою стрижену голову із зашитими дірками в шкірі, – двісті карбованців мені заплати, а то подам до суду». А я йому відповів: «Я тобі зараз так заплачу, що винесуть тебе ногами вперед, не треба буде й лікуватись. Ти ж на собі переконався, що я можу тобі це зробити. Ото ж іди геть, доки живий. Якщо ти мені ще раз на очі попадешся, то доведеться мені вже тещі на похорони віддавати ті двісті карбованців...»

Пішов тесть геть, але в суд не подав. Після того я його чотири роки не бачив. За цей час він майже зовсім осліп: вантажив кислоту на базі, бочка відкрилася, і хлюпнуло йому в очі. Спочатку трішки бачив, а потім зовсім осліп. Але чарку хапав без промаху і мимо рота не проносив, пиячив, як і раніше, якщо не більше. Одного разу була гулянка в сусідів. Зрозуміло, з випивкою. А в тестя була звичка пити й не закушувати. Ото вип'є, закурить, вийде надвір, посидить, і знову в хату пиячити. І так щоразу. А то вийшов, і щось довго не заходить. Теща бігом додому. Заходить у хату, а тесть сидить за столом, підпер підборіддя руками, і в зубах погасла цигарка. Теща до нього – він уже й закляк. Знаєш, аж досадно, що такій скотиняці така легка смерть. Ну, чого ото якійсь добрій людині не вмерти так тихо й спокійно? І тут немає справедливості. А теща, над якою він знущався все їхнє спільне життя, коли помер, так побивалася за ним, що водою відливали. А я, їй Богу, не вірю, щоб таку скотину було жалко. То для людей плакала, для годиться».

Я сказав Володі, що він неправий, бо за стільки років сумісного життя люди зростаються, тим більше, що чоловік і жінка лягають в одну постіль, і саме це багато значить.

«Може, й так», – задумливо сказав Володя.

Перебувати далі на *«Перемичці»* не було сенсу. Я остаточно переконався, що ми тут – підставні фігури для прикриття досить масштабного бізнесу Семенова й Недужка, за якими вимальовується фігура самого Бакрова.

Усі ми виморилися фізично й духовно, стали роздратованими й конфліктними. Навіть тихоня Володя Баль став проявляти незгоду в дрібницях, не кажучи вже про Костю, який і раніше легко запалювався й конфліктував. Перед самим від'їздом ходили в море з Шуриком і дідом, хотіли щось відзняти під водою, але видимість була поганою, та і настрою не було. На дорогу в сараї посиділи, випили, поїли й поїхали попутною машиною в Керч. Білетів не було, подрімали в скверику з Костею на лавці, а Володя на траві, і о 13[45] сіли на поїзд *«Свердловськ–Севастополь»*, добралися ним до Джанкою, там майже відразу сіли на поїзд, що йшов на Київ. Щоправда, і тут не обійшлося без курйозу: під час посадки ми втратили одне одного, а квитки були в Кості. Словом, довелося здійснити *«крос»* з аквалангами й речами, обливаючись потом. Ми заспокоїлися у вагоні тільки після того, як висловили одне одному все, що думали про цю подію.

Для мене поїздка на *«Перемичку»* стала важливим життєвим кроком. Після нього я став багато що бачити й розуміти по-іншому. І сам я став у дечому іншим.

Ця поїздка має свій епілог. 7 листопада 1967 року, у день мого народження, завітав Володя, а трохи згодом і Костя. Він, ще роздягаючись, як завжди розтягуючи слова, сказав: *«Знаєте, там, на «Перемичці», погані справи трапилися, зовсім погані»*. *«Що ж там таке трапилось?»* – в один голос запитали ми Костю, а він сказав, що заходив цими днями в центр підводного плавання, а там говорять, що з *«Перемички»* прийшли новини. Насамперед, помер дід Андрій. Вони з бабою все-таки купили хату в селі і встигли туди перебратися. Я сказав, що до того йшлося, хоча мені було трішки жаль непутящого діда.

«А Толіка пам'ятаєте? Того білявого, що хустиною голову пов'язував? Втопився...»

«Чудово!» – вигукнув Володя.

«Що чудово? Що втопився?» – зареготав Костя.

«Саме так. Ти правильно мене зрозумів: така сволота хай топиться».

«А як це трапилось?» – поцікавився я.

«Ви ж пам'ятаєте, – сказав Костя, – *він уже перед цим топився, та встиг скинути акваланг і вискочити нагору. І цього разу він вийшов на лов дуже рано й наодинці. Першим же повертався з лову. А цього разу його немає*

й немає. З берега бачать, човен увесь день стоїть на місці. А тут ще під вечір вітер подув і погнав високі хвилі. Лише тоді, запідозривши щось лихе, Шурик і «лікарі» на шлюпці підійшли до човна. Дивляться: у човні купа рапанів і запасний акваланг, а неподалік плаває автомобільна камера, яку Толік використовував як буй. Шурик за тим буєм швидко знайшов Толіка».

«Історія... – тяжко зітхнувши, сказав Володя, – *навмисно і не придумаєш. Ось що роблять прокляті гроші! А Толік жив нелюдом і вмер не по-людськи. Усе гріб, усе сам, усе йому було мало. Тепер йому всього вистачить».*

«Так, Толік був сволочною людиною, – продовжував Костя, – *а от Ваню шкода... повісився... Тижнів через два після нашого від'їзду. Заплутався у своїх справах, заборгував і повісився...»*

Від цієї новини ми з Володею заніміли. А Костя продовжував – сказав, що *«Цапобороді»* – Семенов і Недужко, місяць тому по телебаченню показували відзнятий ними фільм про Всесоюзні змагання аквалангістів у Алушті, в якому Недужко значився режисером, а Семенов – оператором, Бакров же – директором фільму. Усі, хто бачив, кажуть, що дуже слабий фільм.

«А я в газеті «Радянська Україна» бачив фото аквалангіста, а під ним підпис: автори – «Семенов і Недужко».

«Ну що ж, сумні вісті припали на мій день народження», – сказав я і, взявши з приготовленого для гостей столу пляшку шампанського, налив його в чотири бокали.

«А четвертий ти для чого налив?» – здивувався Костя.

«Це – Вані, – відповів я. – *Давайте пом'янемо Ваню, хай йому хоч на тому світі буде затишно й комфортно».*

Про перебування на *«Перемичці»* я згадую так детально не тільки тому, що вів тоді щоденні записи, а насамперед тому, що воно багато на що відкрило мені очі. Я вперше так близько й безпосередньо зіштовхнувся з бізнесом і конкуренцією, середовищем, де гроші й багатство визначають правила *«гри»* й поведінки людей, їх стосунки і життєві цінності. Хоча це була лише маленька ділянка тієї всеохоплюючої світ арени, на якій гроші й багатство підминають під себе чесність, порядність, добро, але саме тут, як на театральній сцені, усе це відбувалося наочно й у своїй неприкритій оголеності. *«Перемичка»* допомогла мені побачити, як у людини атрофується все людське, а з первісної глибини її єства випірнає звіряче й немилосердне. Не тільки в Семенова, Недужка, Лаврухіна, Димкова, але й усіх інших, хто тим чи іншим чином був утягнутий у рапанний бізнес, поступово випаровувалося все людське. Єдиний інтерес, єдина радість – гроші! Це второпали й ті, хто мав вищу освіту і навіть наукові ступені, і той, хто був малограмотним або зовсім неграмотним, як господарі дворища – дід і баба.

НА КРАЙ СВІТУ

Назву *«Край Світу»* носить справді крайня точка північно-східної частини острова Шикотан – найбільшого острова Малих Курильських островів. Там мені довелося побувати в липні–серпні 1969 року в складі експедиційної групи від того ж таки Центру підводного плавання і підводних робіт, якими продовжував керувати Володимир Бакров, і за його протекцією. Ця група мала завдання зібрати експонати з морської далекосхідної фауни для Академії наук України, підпорядкованих їй інститутів. Оскільки на Далекому Сході мені не довелося бувати, тим більше з аквалангом і кіноапаратом, то я вирішив пожертвувати літньою відпусткою і податися в далекі мандри. Про них я розповім, користуючись щоденниковими записами, які я тоді регулярно вів.

25 липня вже на аеродромі Борисполя, сидячи серед рюкзаків, запакованих акваланґів, різного експедиційного збіжжя в очікуванні посадки на літак, я роздумував над тим, чи правильно вчинив, відправляючись у ці мандри. Справа в тому, що мені не сподобався склад групи, безглузда сутолока зборів, атмосфера навколо них. Знав наперед, що робити мені як кінооператору з неперевіреною і неякісною апаратурою, тому претензій до мене буде багато.

Летимо на ІЛ-18. Позаду тривожні переживання щодо багажу. Справа в тому, що дозволяється заносити із собою до 30 кілограмів на одного, а в нас на десятьох майже 500. Склали все найбільш важке в сумки ручної поклажі: акваланги також занесли, як особисті речі, і все обійшлося.

Унизу – димка, поруч – хмари, часом дуже кучеряві й красиві. Жаль, що знімати заборонено. Та й кіноапарат я ще не освоїв. Читаю інструкцію.

Західний Сибір, його південна частина – досить плоска й безліса. Перша посадка в Барнаулі, на моє здивування, степовому місті, а я чомусь думав, що воно в передгір'ї. Півгодини поблукали в аеропорту, і знову політ аж до Іркутська. Ліси зустрічаються вже частіше, і річок більше. Під Іркутськом зовсім багато лісу й багато води. В Іркутську знову антракт у півгодини і знімок екіпажу. Там мене здивувало тмяне світло сонця, як це зазвичай буває надвечір. Глянув на свій годинник: усього лише чотирнадцята. Я випустив з уваги, що відбулася зміна часових поясів.

До Хабаровська ще чотири години льоту. Прилетіли вночі, хоча мій годинник показував лише 19^{00}.

26 липня в очікуванні рейсу на Ново-Сахалінськ тягали своє збіжжя (речі) з місця на місце, доки не склали все біля парадного входу в аеропорт під колонами з капітелями, загромадивши прохід. Аеропорт дуже забитий людьми: перевалочний пункт із Заходу на Схід, і навпаки. І не тільки, адже по той бік Амуру – Китай. Блукає багато людей площею перед аеропортом, зали очікування переповнені. Багато людей сплять прямо на підлозі, сидячи в будь-яких позах, часом неймовірних.

Поруч із нами, у напівтемряві, дівицю в голубому плащі і в білих ботах, яка лежить на колінах молодика в білій сорочці, общупує і цілує взасос володар колін. Вона задоволено повискує і жметься до нього. Ще довго чулось це повискування й солонуваті жарти, якими вони обмінювалися.

Хабаровськ. 27 липня. Нудимось усе ще біля того ж парадного під'їзду. Всі наші покотом сплять, використавши для цього спальні мішки, окрім мене, а також Віктора Твердохліба, нашого старшого, і Анатолія Якуби, які заряджають плівки для фотографування.

Хабаровськ. 27 липня. Усе ще нудимося біля парадного входу в аеропорт під колонами з капітелями. Удень кілька годин приділили ознайомленню з містом. Хабаровськ привільно розкинувся на березі могутнього Амуру, порівняно з яким наше Дніпро виглядає дуже скромно.

В аеропорту, під час очікування рейсу на Сахалін. Леонід Сморж – праворуч. Хабаровськ, Росія. 1969. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

У самому потоці води відчувається неймовірна сила, а його ширина просто вражає: протилежний китайський берег ледве видно. Місто досить зелене, в центрі чисто, але забудоване невдало: серед архітектури більш-менш цікаве те, що збудоване до революції. Багато дерев'яних будинків, навіть у центрі є невеликі. У тому ж таки центрі виявив аж три однотипних пам'ятники Леніну, а на одному тролейбусному маршруті – три гасла через дорогу: метрові букви з дощок, в які вмонтовано електричні лампочки: *«Ленин жил! Ленин жив! Ленин будет жить!»* І взагалі, у місті багато гасел і плакатів на честь 100-річчя від дня народження Леніна. Провінція в цьому завжди виявляє велике старання. Зайшов і в Художній музей: маленький, експозиція слабенька, хоча є кілька праць відомих російських художників, але другорядних. Населення Хабаровська змішане: росіяни, українці, буряти, нанайці, гольди, корейці...

28 липня. Вилетіли на Сахалін о 17 годині і приблизно через півтори години прилетіли. Сам острів побачили, коли почали вже знижуватися. Невисокі гори здебільшого вкриті лісом. Під крилом літака – невелике й некомпактне місто. У непоказному аеропорту – невеличкий базар, на якому здебільшого продають зелень і полуницю. Ціни на третину вищі від київських. Продавці переважно корейської національності, жінки. У місті також кожний четвертий житель – кореєць. Серед молодих дівчат і хлопців зустрічаються симпатичні обличчя, чого не скажеш про літніх, особливо жінок. Місто забруднене й укрите пилюкою. Тільки центральна вулиця Леніна, як у справжньому місті. На ній і зосереджено всі адміністративні, торгові й розважальні заклади. Японського ж не залишилось нічого, хіба що погода: похмуро й моросить.

30 липня. Стародубцеве. Виїхали із Ново-Сахалінська о 5^{40} ранку на мотодрезині, або, як її тут називають, на *«мотрисі»*. Пейзаж за вікном досить приємний для ока: невисокий ліс і високі трави: вологи багато, аж занадто, і її прямо пре вгору.

Стародубцеве – село вздовж берега моря з дерев'яними брудно-сірими будиночками, без садів і часто без палісадників і парканів. У селі є рибозавод, на якому в сезон працюють майже всі жителі, включаючи дітей 10-11 років, які виконують допоміжні роботи.

Після висадження з *«мотриси»* наше експедиційне начальство в особі Віктора Ткаченка, Юрія Кушнирюка і Льови Григор'єва бігало дізнаватися, коли на острів Тюленячий буде йти плавзасіб, і домовлятися про можливість на ньому туди дістатися. Ми розговорилися з машиністом-матросом, крупним, середнього віку симпатичним чоловіком з дуже приємним голосом.

З'ясувалося, що клімат тут поганий. Багато опадів улітку і восени, а снігу – взимку; що народ тут здебільшого працює в морі, на промислах

і рибозаводах, частково на лісозаготівлі. Сільським господарством мало хто займається. Як і в нас в Україні в райцентрах усі службовці мають «*пайку*» на буряках, так і тут кожний зі службовців має норму із заготівлі силосу. Говорив він і про те, що в п'ятдесяті роки риби було дуже багато, а ікра коштувала по шість карбованців за кілограм, тобто на теперішні – 60 копійок. Минулого сезону риби було чомусь мало, зате цього – багато: вона заходить у річки, і безліч її гине, гниє, тому там стоїть страшенний сморід. Життя тут нелегке. Не дивлячись на надбавки за «*північ*», молодь тікає геть, на материк.

З ним не погодилася немолода повна жінка з українською вимовою. Виявилося, що вона родом із Кубані, живе тут уже двадцять два роки й весь час боїться їхати на батьківщину, з якою в неї пов'язані спогади про голод: у громадянську війну, в тридцять третьому і в сорок сьомому. 1947 року вона приїжджала на Кубань уже з Камчатки, думала прижитися, та не вдалося. Говорила ця жінка так, що відчувалося, що її тягне на рідну землю, але боїться вона її.

Сахалін – притулок для багатьох, хто терпів нужду й пригноблення в європейській частині Союзу, тому вони й не хочуть повертатися на батьківщину. Тут вільніше, менше контролю, більший простір для ініціативи, більша можливість використовувати дари природи. Але клімат підводить, особливо в південно-східній частині Сахаліну, де холодна течія охолоджує сушу, огортає все туманами й сирістю. Інша справа – західний берег, де тепла течія Куросіо разом з водою несе життя: там сади, городи, можливість комфортного відпочинку.

Поки дійшло до діла, ми повешталися територією рибозаводу, який являв собою великий дощатий сарай без стелі, швидше великий навіс зі стінами, під якими близько трьох-чотирьох десятків людей, переважно молодь і діти, розчиняли горбушу, видаляючи з неї ікру і засолюючи рибу. У хлопчика, що віз у тачці складену в невеликі фанерні ящички ікру, ми, швидше заради жарту, попросили поділитися ікрою, і той без будь-якого вагання відразу ж вивантажив один із тих кілограмових ящичків. Але це була дрібниця порівняно з тим, що привезли на фелюзі Льова, Віктор і Алік. Вони привезли більше ста кілограмів тільки що виловленої горбуші, і ми всі заходилися доводити її до пуття. Треба було б бачити, як ми запрацювали коло неї: одні її розрізали і вичищали, Льова її солив, а я займався ікрою. Але це все відбувалося вже на борту корабля рибоохорони. Консультував нас у цій справі Вася – механік корабля. Зокрема, ікра готується так. Спочатку її протирають через спеціальне сито, потім кладуть на одинадцять хвилин у ропу такої консистенції, щоб у ній плавала, не тонучи, картоплина. Усе це цідиться через марлю і в цій же марлі її підвішують «*підсушуватися*»

(стікати). Тепер їж собі, на здоров'я. Рибу ж тримають у солі шість годин, а після цього вішають на сонце в'ялити.

Корабель рибоохорони стоїть на траверсі Стародубцеве. Ми, хоча й перенесли на нього свої речі, зі страхом ждемо «*начальство*» – рибінспектора, від якого багато що залежить: поїздка на острів Тюленячий і перебування на ньому. Шкіпер скористався перебуванням на борту аквалангістів і попросив подивитися гвинт: у якому він стані і чи не накрутилося на нього що-небудь. Анатолій Якуба занурювався в «*Садко*», а Юрій Кушнирюк підстраховував. Я принагідно зняв кіноапаратом кілька кадрів. Під час підйому Якуби в нього розсипалися свинцеві грузила, Кушнирюк занурювався їх шукати, та все було даремно.

Нарешті о сьомій годині вечора прибула моторка з рибінспектором. Він був напідпитку, доброзичливий, балакучий. Усі ми невдовзі стали з ним на «*ти*», особливо Юра Кушнирюк, і всіляко підлабузнювалися, фотографували його кількома фотоапаратами водночас. Це йому приносило велике задоволення, особливо в ті моменти, коли він сидів між нашими двома дамами, буквально сяяв і сипав дотепами.

Леонід Сморж *(ліворуч)* **біля свого намету в таборі експедиції. Острів Тюленячий, Росія. Липень 1969.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Дев'ята година вечора, на Тюленячому будемо рано, до сходу сонця. Готуємося спати на палубі. Дамам милостиво дали місце в кубрику. Вітер посвіжішав і підняв невисокі хвилі.

31 липня. Уночі було дуже сиро й досить сильно похитувало. Туман був настільки насичений водою, що мав вигляд дуже дрібного дощу. Я і Женя Базеєв розстелили палатку на палубі й залізли в неї, перед цим запхавши туди спальні мішки. Спати було досить комфортно. Цьому сприяли і припіднятість палуби до носа судна, і легка хитавиця його на хвилях. І все ж я кілька разів прокидався, коли особливо сильно хвилями оббризкувало моє обличчя.

Остаточно я прокинувся від брязкоту якірного ланцюга й неголосних реплік: *«Ну, скільки його вийшло?» – «Та не більше восьми...»*

До вух доносилися якісь крики й звуки. Коли я припіднявся, щоб з'ясувати, що відбувається, то за густим туманом нічого не побачив, лише поблизу судна то там, то сям на воді сиділи глупиші (різновид морських птахів). Поступово стали проступати поки що розмиті обриси острова у вигляді темно-сірої полоси туману. Коли вони стали виразнішими, стало видно будівлі, що ступінчасто піднімалися вгору скелею. Шкіпер наказав підвести корабель ближче до острова.

Тільки-но ми стали на якір, поруч у туманній димці загрюкотів якірний ланцюг іншого корабля. Він вимальовувався в тумані могутнім здорованем, кряжистим і впевненим у своїй силі. Невдовзі від нього відділилися дві шлюпки з командами гребців у червоних рятувальних жилетках. По них і по тому, як узгоджено гребці орудують веслами, легко було здогадатися, що це військові моряки, а корабель – невеликий ракетоносець чи сторожовик.

З нашого судна спустили шлюпку, і наша група стала перевозити своє збіжжя на берег. Я ж залишався на борту корабля, щоб зафіксувати на кіноплівку цей епізод. Заодно я уважно розглядав цей невеликий і зовні непримітний клаптик землі, що на карті у вигляді примхливої форми краплі увінчувала дуже довгий і дуже тонкий мис Терпіння. Довжина острова – близько шестисот метрів, а ширина – всього близько ста п'ятдесяти. Це – піщана обмілина, посеред якої піднявся кам'яний гребінь. Острів здаля схожий на динозавра, що опустив голову і хвіст у воду. На західному боці острова, звідки підійшли ми, – кілька дерев'яних будиночків, що ступінчасто приліпилися до скелі. На плоскій поверхні гребеня – пташиний базар: десятки тисяч кайр – морських птиць, які краще плавають і пірнають, ніж літають. Для того, щоб злетіти, кайра бере розгін, на зразок спринтера, швидко перебираючи ногами й немовби зриваючись зі скелі. Приречені на співіснування з людьми, вони майже не звертають на них увагу, навіть на торохтіння електродвигуна, що стоїть фактично впритул біля них. По той

Леонід Григор'єв на борту корабля рибінспекції розглядає пробний відлов горбуші. Стародубцеве, Сахалін, Росія. Липень 1969.
Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж *(зліва)* **на борту корабля рибінспекції. Стародубцеве, Сахалін, Росія. Липень 1969.**
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

1

2

3

1. Кайреня на плечі у Леоніда Григор'єва. Фото Леоніда Сморжа

2. Кайри. Фото Віктора Твердохліба

3. Пташиний базар. Фото Віктора Твердохліба

Острів Тюленячий, Росія. Липень 1969.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікуються вперше

бік гребеня, тобто на сході острова, лежбище котиків, яких тут майже сто п'ятдесят тисяч.

За третім рейсом шлюпки на берег висадився і я. Від одного із будиночків на нас зацікавлено дивилося кілька чоловіків і дві жінки. Одна з них, середніх років дама, привернула мою увагу як своєю імпозантною зовнішністю, так і чудернацькою спорудою на голові із пофарбованого у світло-коричневий колір волосся.

Не затримуючись, я від верхнього будиночка траншеєю із дощок попрямував до невеликої дощаної споруди на зразок сторожової вежі. У ній – три невеликих віконця для спостереження, які відкриваються перед оглядом і закриваються після нього, щоб зайвий раз не турбувати і не лякати котиків.

Я не один раз бачив кінострічки про лежбища котиків, тюленів, моржів, але одна справа – побачити це на екрані, зовсім інша – побачити *«в живу»*, власними очима. Як і в мистецтві, дивитися концерт, записаний на плівку, і самому бути присутнім на ньому. Моїм очам відкрилася картина содому, діючими персонажами якого були тварини, що являли собою масу, яка безладно копошиться, тисячоголосо бекає і виділяє сморід на зразок багатотисячного свинарника.

Роздумуючи над побаченим, я став спускатися вниз, туди, де були складені речі після перевезення з корабля. Раптом я почув крики: *«Льоню! Сморж!»*

Бачу, наші, усі відносно невисокі зростом, оточили високого чоловіка в береті і в темній спортивній куртці, в окулярах і з усмішкою від вуха до вуха. Я його вмить упізнав: академік Копнін, директор Інституту філософії Академії наук Радянського Союзу. Кілька років тому в Україні він займав ту ж посаду, тільки республіканського інституту.

«Як ви сюди потрапили?» – зраділо говорить він, і ми обнімаємося, засипаємо один одного запитаннями.

«А ви як?» – у свою чергу запитую я.

Виявилося, Павло Копнін разом з поетом Левом Ошаніним і композитором Володимиром Шаїнським здійснювали ознайомчу поїздку далекосхідним регіоном Радянського Союзу з дозволу найвищих інстанцій і на запрошення місцевих партійних і державних органів. Для ознайомлення з об'єктами, що знаходилися на островах, командування Тихоокеанського флоту виділило їм сторожовий корабель. Оскільки висадка з обох кораблів – нашого й військового – збіглася в часі, то Копнін поцікавився, звідки люди, що тільки-но *«десантувалися»*. Оскільки мої компаньйони знали його по Києву, то сказали йому, що в групі є і філософ. На запитання, хто ж це такий, відповіли: *«Сморж»*, на що Копнін радісно вигукнув: *«О, так я його дуже добре знаю! Я йому дві двійки на кандидатських екзаменах уліпив»*.

Насправді, двійку він як екзаменатор поставив одну, і не за незнання, а за нечемність, яка проявилася в тому, що я з'явився складати іспит тоді, коли екзаменатори вже виходили з аудиторії. Я ж став наполягати на тому, щоб вони все ж екзамен від мене прийняли. Словом, мене цілком справедливо тоді провчили.

Поки ми обмінювалися репліками й планами на найближче майбутнє, до нашого гурту підійшов середнього зросту немолодий повнуватий чоловік в окулярах, теж у береті і в спортивній куртці.

«Знайомтесь, – сказав Копнін. – *Це – Лев Ошанін. А це філософ із Києва, доцент Сморж. До речі, він філософ-естетик і дисертацію захищав по психології творчості».* Насправді тема в мене була зовсім іншою, але яке це мало значення?!

Ошанін назвав своє ім'я й по батькові, потискуючи мені руку й уважно глянувши мені в очі. Потім відрекомендував супутницю як свою дружину, а далі – чоловіка середніх років, теж невисокого, але осанистого, у чорній куртці й червоному світері: *«Мій композитор Шаїнський. А це його дружина»*, – кивнув він у бік такої ж непримітної, як і його дружина, жінки.

У свою чергу, я відрекомендував своїх товаришів-супутників по експедиції. Зав'язалася жвава розмова, в якій обидві сторони намагалися встигнути виговоритися. Група Копніна-Ошаніна поспішала, бо моряки вже готували шлюпки до відплиття корабля. Нашу групу в цей час знімав кінокамерою Анатолій Якуба. Ми побажали всього доброго одне одному. Гості всілися в шлюпки, і моряки дружно взялися за весла.

Оскільки Копнін мав великий авторитет серед учених України і його добре знали не тільки гуманітарії, але й представники точних і технічних наук, мій престиж відчутно піднявся, хоча про це ніхто вслух не сказав.

То було останнє побачення з Павлом Копніним, ученим-філософом, непересічною людиною, життєлюбцем і гуманістом. Невдовзі він захворів раком горла і після тривалого перебування в одній із московських лікарень помер 1971 року, про що я дізнався з некролога, опублікованого в головній газеті країни *«Правда»*.

Ми швиденько поставили кожний собі намет і таким чином обжили частину пляжу поблизу будиночків і їдальні, яка мала назву *«Сивуч»*. Вийшло зовсім непогано: з одного боку нас затуляла від вітру скеля, а з другого – тішив невгаваючий плескіт хвиль.

День було витрачено на знайомство з островом, його мешканцями й фауною, оскільки флора на Тюленячому відсутня. Частково займався кінозйомкою лежбища котиків і пташиного базару. Із нечисленних людей – мешканців острова – кілька чоловік мають відношення до науки геології, і вони майже непримітні на фоні забійників – людей фізично здорових, на перший погляд добродушних і спокійних. Дивлячись на них, ніяк

не міг утямити, як вони можуть бути такими жорстокими щодо котиків – беззахисних і нешкідливих тварин.

Коли перед висадкою на острів ми на шлюпці відходили від корабля, повз нас від берега відійшов кунгас, навантажений обідраними тушами котиків, який вела на буксирі «*моторка*», а на самому причалі, немов із обчухраних дровиняк, складено довгий, аж до сараю, штабель із трупів котиків.

Трупами дорослих котиків, а особливо малечі, вкрите все лежбище, хоча час від часу проводяться на ньому санітарні заходи прибирання трупів. Особливо багато гине малечі, коли з вини людей на лежбищі піднімається переполох. Тоді незліченна кількість тварин кидається лавиною в бік моря, не вибираючи дороги й підминаючи під себе все і всіх, хто попадається на її шляху.

Лежбищем котиків зайнято тільки східну частину острова. Дорослі котики на цей бік острова не запливають, зате їх малечу – «*чорнишів*» (дорослі котики сіро-золотистого кольору) – інколи заносить течія. Тоді вони, обезсилені, вилазять на берег прямо біля наших палаток, жалібно бекаючи. Кількох із них наші хлопці віднесли поближче до стійбища дорослих котиків.

Гості командувача Тихоокеанським флотом – академік-філософ Павло Копнін, поет Лев Ошанін і композитор Володимир Шаїнський – відпливають з острова Тюленячого. Леонід Сморж – ліворуч. Острів Тюленячий, Росія. Липень 1969. Фото Леоніда Сморжа. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Коли вже зовсім стемніло і всі наші пішли *«на вогник»* до звіробоїв, я заходився в палатці перезаряджати касету до кіноапарата. Буквально поруч забекало дитя котика. Його жалісливий крик ставав усе ближчим і ближчим. Нарешті воно зашурхотіло поруч мене, наштовхнувшись на палатку, і подибало далі. Кинути перезарядку, щоб його віднести до лежбища, я не міг, але ввесь час думав про малюка. Закінчивши роботу, я вирішив подивитися, де маленький котик. Метрів за сто від нашого табору я натрапив на чорну пляму безпосередньо на лінії прибою. Мале слабеньким голосом бекало вже зовсім рідко. Піймавши момент, коли хвиля відійшла, я кинувся до нього з наміром відрізати його від води. Та не так сталося, як думалося. Малюк виявився з норовом. Він не тільки став чимдуж тікати, але й люто клацав зубами під час моїх спроб узяти його на руки або хоча б погладити. Мати помітки його зубів на своїй руці я не мав жодного бажання, бо попереду потрібно неодноразово занурюватися, а рани в морській воді, як відомо, погано загоюються. Тому я потихеньку йшов за малесеньким, час від часу торкаючись до його голови і спини електичним ліхтариком, корегуючи напрямок його руху, а він щоразу люто хапав його зубами. Нарешті він змирився з торканням ліхтаря, і я став торкатися його спини й голови руками. Нарешті, я приноровився і, опустивши рукави светра, схопив його на руки. В ту ж мить він учепився в рукав зубами і не пускав його доти, доки ми не підійшли до загорожі, якою відділено від пляжу котиків. Тут він затих, відпустив рукав, став слухняним і навіть сумирним. Коли я його опустив з іншого боку загорожі, він жваво пошкандибав до своєї спільноти, серед оглушливо бекаючої темної маси якої на фоні неба виділялись силуети самців-сікачів. Я пішов до свого намету із заспокоєною душею і задоволений собою.

Було вже далеко за північ. Із сусідньої палатки долинало богатирське хропіння Жені Базеєва, заглушуючи шум нічного моря. Мій ліхтарик сів і ледве світив, тому пишу майже навпомацки.

1 серпня. Ніч була сирою й холодною. Уранці стояв густий туман, через який усе ж інколи проривалися промені сонця. Незважаючи на туман, світла багато: це показує експонометр. Не чекаючи відкритого неба й сонця, відзняв декілька епізодів на лежбищі котиків. Є, мабуть, і непогані кадри.

Сьогодні був останній у цьому сезоні забій котиків, а перед цим уранці було зроблено попередній підрахунок цьогорічного приплоду. Нарахували близько сорока тисяч. Майстер-звіровод Григорій (Гоша) у розмові зі мною сказав, що поголів'я котиків швидко зростає і їм стало тісно жити на цьому клаптику землі, тому є шанс забити двадцять-тридцять тисяч тварин. Відділивши від лежбища гурт котиків-холостяків, забійники короткими дерев'яними кийками б'ють тварин по голові біля носа, і тварина падає мертвою. Так вони проходять через виділений гурт,

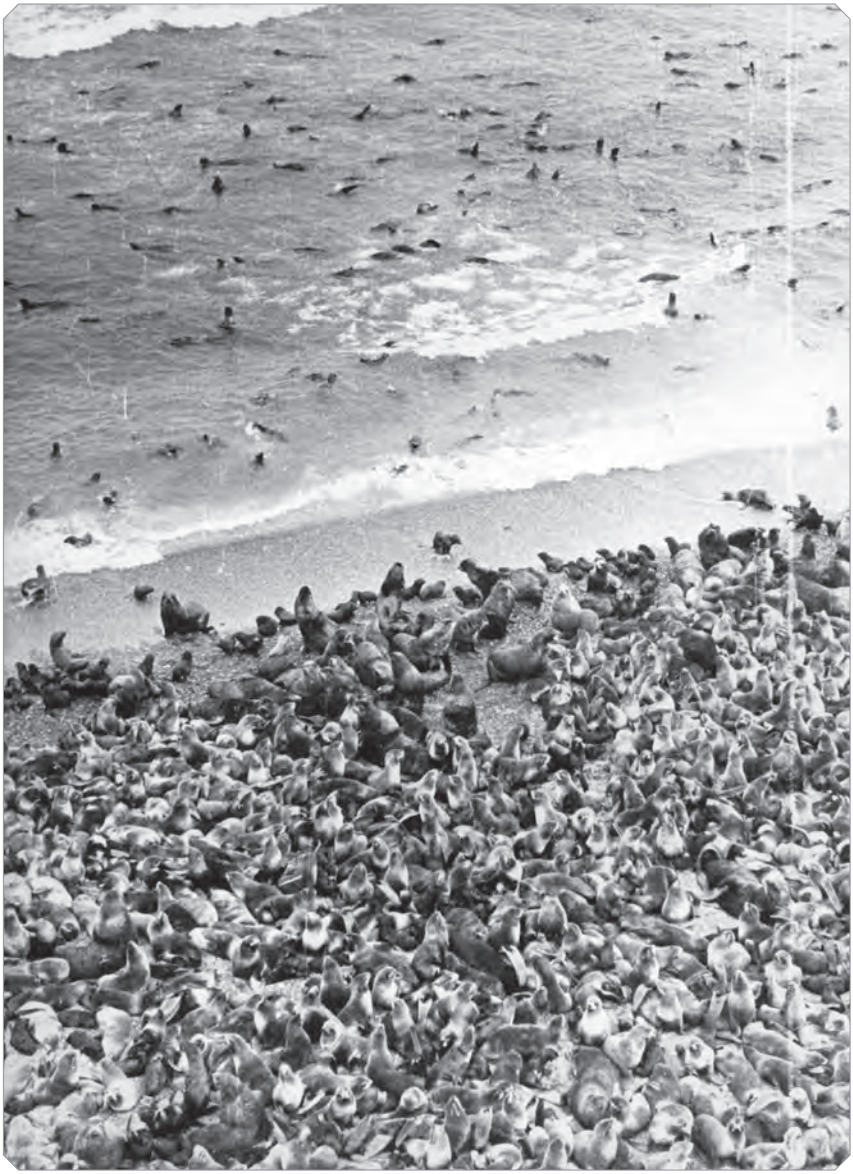

Лежбище морських котиків.
Острів Тюленячий, Росія. Липень 1969. Фото Анатолія Якуби.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

залишаючи позад себе трупи. Після цього налякані котики товпляться біля води, щоб рятуватися в ній на випадок небезпеки, а багато тварин бояться вилазити на берег, плавають неподалік, полохливо поглядаючи на людей. Щоправда, здоровань-сікач, який напередодні люто кидався на мене під час кінозйомки, і тільки загорожа врятувала мене від нього, і тепер був налаштований агресивно.

Наймолодший член нашої групи – Алік – ще звечора зарядив повітрям два акваланги. Сьогодні ж, щоб ознайомитися з морським дном і наявною живністю, пірнали без аквалангів. Дно виявилося нецікавим: кам'янисте й плоске, зате багато крабів різних порід. Після обіду в їдальні забійників «*Сивуч*» зустрічали судно «*Дозорний*», на якому відплив начальник Тюленячого Мануйлов. Зате прибув у короткочасне відрядження з Поронайська – містечка на Сахаліні – працівник розташованої там звіроферми, яка м'ясом котиків відгодовує на хутро норок. Уже зрілий, непримітної зовнішності чоловік склав мені компанію під час огляду пташиного базару і збору яєць кайр.

Мій компаньйон одразу ж заговорив: «*Ви всі якісь дивні, не такі, як ми. Спокійні, неквапливі. Відразу ж видно, що ви не наші*».

«*Це, мабуть, тому, що всі наші з вищою освітою і всі посідають поважні посади*», – відповів я.

«*У нас більша частина складу групи – кандидати наук*».

«*Може, це й так,* – задумливо сказав той. – *А ким ти працюєш і де?*»

«*Доцентом педінституту в Києві*», – відповів я.

«*Ну і х... з тобою, хоч ти й доцент!*» – випалив поронаєць і запитально-уважно подивився в мої очі.

«*Звичайно, справа не у званнях і посадах*», – сказав я.

«*Важливо, щоб кожна людина займала те місце, яке заслуговує і яке потрібне для суспільства*».

«*Саме так,* – охоче погодився мій супутник. – *Уся справа в людині*».

Ми змінили тему й розпочали збирання яєць, які кайри відкладають по одному, як правило, на недоступних уступах скелі.

На вечерю в їдальні «*Сивуч*» була приготовлена печінка сивуча, якого спеціально для цього забили вранці. Їсти вона цілком придатна, хоча і відгонить рибою. Загалом у їдальні годують дуже добре й дешево – лише один карбованець тридцять копійок за день. Це майже задарма, якщо порівнювати з цінами в Києві й у континентальній Росії.

Під час вечері наші начальники налагоджують контакти з місцевим начальством і з цього приводу «*прибризкують*», у тому числі закріплюють зв'язки з уже знайомим рибінспектором Сашою – Олександром Мамчевим.

2 серпня. Після сніданку, очікуючи прогноз погоди, препарував краба. Було, запланував зйомку із середини лежбища, коли бригада звіробоїв

1

2

3

4

1. Самець – котик (сікач).
Фото Анатолія Якуби

2. Морські котики на колоді.
Фото Леоніда Сморжа

3. Морські котики – самець і самка.
Фото Анатолія Якуби або ВікторатВердохліба

4. Діти морських котиків, так звані *«чорниші»*.
Фото Анатолія Якуби

Острів Тюленячий, Росія. Липень 1969.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше

стане прибирати трупи, але через погоду прибирання не відбулося. Між тим, Анатолій Якуба й Алік ходили записувати на магнітофон ревіння котикового стада. В одного з найбільш примітних самців вони намагалися взяти індивідуальне «*інтерв'ю*», та сікач захотів їх покарати за це, і хлопці були змушені рятуватися втечею. З'ясувалося, що це мій старий знайомий.

Сьогодні ж зробили занурення з аквалангами прямо з берега. Спочатку Клава, дружина Віктора Твердохліба, потім Герман Михайлович, третім занурювався я. Гідрокостюм, одягнений на товсту вовняну білизну, під водою обжимає. Плавучість, не дивлячись на солідні грузила на поясі, велика, і весь час виштовхує нагору. Маска тривалий час протікала, що псувало мені настрій. Глибина невелика. Повсюди тельбухи з котиків і навіть цілі обідрані їх туші. В одному із виямків їх було з півдесятка, вже зовсім вибілених морською водою і схожих на завернутих у білі савани мерців, що сумно позирали на мене своїми чорними очима. Морська течія ворушила їх, і це викликало в мене неприємне враження, тому я поспішив до берега. Але під час маневрування страхувальний кінець сплутав мені ноги. Уже біля самого берега я ледве не захлинувся: у легеневий клапан набралася вода, і заклинило дихання. Я висунувся головою з води і, виплюнувши загубник, хапнув рукою за те місце, де, зазвичай, знаходиться трубка для дихання, але її там не виявилося, і я став тонути. Пливти з акваланго́м і важкими свинцевими грузилами було неймовірно важко. Добре, що берег був близько. Зовсім поруч сиділа й теревенила невелика групка звіробоїв. Вони не підозрювали, що на їхніх очах могла загинути людина. Мене ж цей випадок настрахав, і я дав сам собі настанову бути тепер більш обережним.

4 серпня. Вчора було похмуре небо, але без дощу, і гарна видимість, та з кінозйомками нічого не вийшло: барахлив кіноапарат, і я з ним зовсім замучився. Копирсався в ньому до півночі і з досади аж заболіло серце. Ну, а сьогодні пішов дощ, подув несильний вітер, але хвилі підняв він високі. Море розгойдалося так, що ми прибрали свої намети й переселилися в будиночки. Залишився тільки Герман Михайлович. Я вже другу добу жив у будиночку начальника острова Мануйлова разом з Льовою Григор'євим.

На що не доводиться скаржитися, так це на харчування. Повар Юра – спеціаліст високої кваліфікації. Ось і сьогодні на обід були, крім першого, смачні млинці з ікрою, на вечерю – яєчня з яєць кайр. Хліб він пече сніжно-білий, пишний, смачний – їси, і їсти його хочеться.

Невдовзі піднявся шторм і на ніч досяг уже 7-8 балів. Завтра буду його знімати на кіноплівку.

Увечері Віктора Твердохліба, Юрія Кушнирюка і Льва Григор'єва, у розпорядженні яких була певна кількість спирту, силували забійники. Вони до півночі закохано воркували в нашій з Льовою кімнаті, обіцяючи за спирт золоті гори: і препаровані на опудало кайри, і їхні яйця, навіть

натякали на шкіри котиків, принаймні нерп. Та не дивлячись на лагідність і запобігливість у розмові, вони пішли спати, піймавши облизня.

А загалом компанія звіробоїв за своїм типажем підходить для команди будь-якого піратського корабля, принаймні для зйомки фільму про піратів. У кімнаті, де вони сплять, над ліжками в кожного висить по кілька ножів різного розміру і в різних чохлах, стоять, де тільки можна поставити, опудала кайр і чайок. На стінах наклеєно фото напівроздягнених і зовсім голих жінок. В одному із кутків, методом монтажу-колажу, поруч з напівроздягненою дівицею, Микита Сергійович Хрущов стрибає через перепону на вороному жеребці. На шворках через кімнату висять сорочки, тільняшки, онучі, носки. Але всі вони, без винятку, прагнуть вирватися звідси, якщо не на континент, то, принаймні, хоч на Сахалін. У всьому від них відрізняються два дідки-геологи, обидва невисокі за зростом, поважні, суворі, спокійні.

Після перегляду фільму *«Ще раз про кохання»* всі вклалися спати. Мені ж заважали заснути двоє кайренят, яких вилучили з гнізд для кінозйомки. Щоб вони не кричали, я зробив їм щось на зразок гнізда. Та хіба споруджене із ганчірок і газет може замінити теплий живіт і крила матері-кайри? Я, було, взяв їх до себе в постіль, але вони лише тимчасово притихли, а потім почали ще більш жалісливо кричати. До того ж віддякували мені за моє піклування тим, що опаскудили мене так, що ранком мені довелося прати свої труси і майку.

5 серпня. Як і в попередні дні, сніданок, зйомка, біганина. Шторм дещо стих, але хвилі високі. Зате дощу немає, а після обіду крізь хмари пробилося й сонечко. Щоправда, ненадовго, але я щось устиг відзняти на кольорову і чорну плівки. Мені досить непогано асистував Льова. Дуже заморююсь і трішки злюсь, не з'ясовуючи причини як такої. Зате вже звик до смороду, який іде і з пташиного базару, і з лежбища котиків. І птахи, і звірі вже перестали бути екзотикою.

7 серпня. 6-го зранку дознімав на кіноплівку об'єкти, які не встиг відзняти. На завершення з рибінспектором Мамчевим пройшлися пляжем і зайшли на лежбище котиків. Сила-силенна їх відбігла від нас і здаля з тривогою спостерігала за нами. На місці залишилося тільки два малюки-*«чорниші»*, які міцно спали. Мамчев сунув одному з них у рот запалену цигарку, а той продовжував собі безтурботно спати з цигаркою в зубах, як справжній курець. Другий же малюк, коли Мамчев проробив з ним ту ж саму операцію, підскочив і кинувся тікати, не випускаючи цигарку із зубів, і тільки тоді, коли його наздогнали, він став обурено гарчати і випустив її з рота. Цей смішний епізод ми відзняли і на кіноплівку, і фотоапаратом.

Цього ж дня за салом і печінкою котиків прийшов із Сахаліна *«жучок»* (буксирчик) з баржею. Заодно він повинен забрати з Тюленячого шість промисловиків. Оскільки нам на острові вже нічого було робити, а нагоди

1

1. *Зліва направо:* **рибінспектор Мамчев, Леонід Сморж та Олександр Сметанін, а позаду наполохані котики скупчилися на березі**

2. Леонід Сморж *(праворуч)*, **Євген Базеєв і рибінспектор Мамчев ідуть на зйомки**

Острів Тюленячий, Росія. Липень 1969. Автор фото невідомий.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше

2

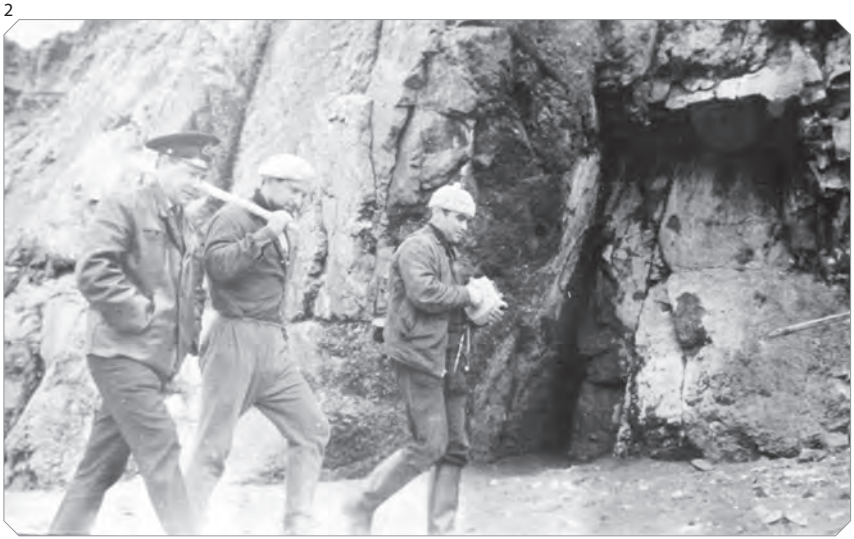

скоро могло не бути, ми попросилися пасажирами на баржу. Вже під час відходу я відзняв кінокамерою Тюленячий. Чим більше ми віддалялися від нього, тим красивішим і водночас сумнішим був його вигляд. Щось зворушливе було в клаптику горбистої суші, що чітко виділялася на фоні безмежного моря й вечірнього неба.

О десятій годині ранку ми були в Стародубцевому. Старшина-прикордонник перевірив наші документи, і ми одразу ж автобусом поїхали в містечко Долинськ, а звідти вузькоколійкою в порт Корсаков.

8-го серпня в Корсакові ми залишили майже всі речі, у той же день поїхали в селище з Муравйового, що на тому боці затоки Буссе – величезної мілководної лагуни з дуже багатою флорою і фауною, зокрема анфельцією, креветками (чилімами), устрицями, уже не кажучи про риб, морських зірок тощо. Вихід із лагуни в море шириною всього метрів тридцять, саме там найкраще ловиться риба. При мені хлопчик років дев'яти-десяти, десь хвилин за сорок, вудочкою наловив роби повний ящик з-під фруктів.

Для житла нам виділили півхати, але ми осіли на довжелезному піщаному пляжі, густо усіяному викинутими морем і вже побілілими на сонці черепашками і панцирями морських раків.

Не гаючи даремно часу, я, Льова і Герман Михайлович з трьома колгоспними рибалками на кунгасі, який буксирувала моторка, ходили на лов риби. Її брали із ставних неводів величезними підсаками. Горбуші було так багато, що я собі й уявити не міг таку її кількість. Досить швидко я вже стояв у кунгасі по пояс завалений рибою, що відчайдушно билася, і намагався зняти все це кінокамерою. Човен завантажили так, що кілька разів виникла небезпека набрати воду. Але бригадир, фігурою, поставою, манерами, голосом, характером дуже схожий на мого зведеного брата Еньку, буксирував його майстерно. Ми допомогли розвантажити кунгас і взяли з собою риби і крабів стільки, скільки захотіли. Увечері все це варили й смажили.

9-го серпня ми з Льовою знову ходили по рибу з тією ж бригадою рибалок і знову набрали її повний кунгас, щоправда, крабів цього разу не було. А решта наших хлопців нарвали анфельції, принесли чілімів (креветок), устриць, трепангів і багато різнокольорових морських зірок. І знову об'їдалися ікрою горбуші, крабами, креветками, устрицями. Трепанги чомусь не пішли в ужиток.

Ні до цього, ні після я не бачив стільки морської живності, такого багатства моря, та люди тут живуть бідно, і молодь намагається виїхати звідси. Як і в Стародубцевому, єдине місце роботи – колгоспний рибозавод, такий же дощатий, розрахований на літній сезон, сарай. У цеху засолу – здебільшого молоденькі, досить гарненькі й небоязкі дівчата, солдати – прикордонники і локаторники, що допомагають обробляти рибу.

Не знаю, що спонукало дівчат, але мене схвилювало, коли одна із них добре поставленим голосом заспівала:

«Місяць на небі, зіроньки сяють,
Тихо по морю човен пливе.
В човні дівчина пісню співає,
А козак чує – серденько мре».

А друга, за іншим столом, також чистою українською мовою і також дуже проникливо заспівала: *«Ой, ви очі волошкові...»*

10 серпня не без труднощів вибралися із Муравйове. У Корсакові біля каси порту зустріли групу Бакрова–Козлова, яка тим самим рейсом на боту *«Курильська»* їхала на Кунашир. Порівняно з нами вони мали вигляд аристократів, вели себе самовпевнено й зверхньо. За винятком Бакрова, ми ні з ким із цієї групи не спілкувалися. Екіпаж *«Курильська»* поводився з пасажирами грубо, особливо жінки. Зате вперше за багато днів ніч провів у ліжку. Час проводив за читанням усячини із суднової бібліотеки й на палубі. Корабель ішов тихим ходом, і біля нього час від часу з'являлися зграї дельфінів, які світло-коричневими торпедами кружляють навколо, щоб зразу ж зникнути з поля зору.

Борт *«Курильська»*. 11.08.1969. Я розповів Бакрову про Тюленячий, про кайр і котиків. Він слухав з великим зацікавленням, разом із ним і його компаньйони. Говорили про спорт-клуб, про журнал *«Океанія»*, перший номер якого повинен вийти у вересні. Старожили клуба, які виявилися в групі Бакрова, стали згадувати, з чого розпочиналося його заснування: з речей, які розміщувалися на балконі квартири Бакрова. А тепер це – багата організація, яка виконує низку важливих робіт у різних кінцях Союзу й кредитує експедиції, у тому числі й нашу.

Уночі сіяв дрібний дощ: палуба мокра, небо похмуре, щоправда, лінія горизонту далеко. *«Курильськ»* ледве плентається, швидкість лише десять миль за годину.

Наступного дня ми виступали перед дітьми з Невельська. Кожний розповів про свою спеціальність: Герман Михайлович, Анатолій Якуба, Леонід Григор'єв, Бакров, Твердохліб і я. Алік мотається по кораблю, має успіх у дівчаток, які їдуть на Шикотан. Записує їх адреси, дає свою. Що значить молодість і енергія, яка, здається, так і б'є через край!

Надвечір 12-го підійшли до Ітурупа – найбільшого острова Курильського архіпелагу, й стали на якір кілометрів за два від берега. Частина пасажирів висадилася, частина прибула. Після двадцять третьої з групою Бакрова–Козлова організували другу вечерю, здебільшого, на наших припасах: риба, ікра, спирт.

День 13-го серпня хоча й почався поганим сніданком корабельного камбуза, але видався непоганим, сонячним і з гарною видимістю.

Ми довгенько спостерігали зграю касаток, які віддалік розгулювали, а потім показався й Кунашир, на який висадилася група Бакрова–Козлова. Їх, як і скрізь, з великою пошаною зустріли прикордонники й місцева влада. У мене підозра, що група складена зі співробітників КДБ, принаймні, її частина.

Ще до підходу до Кунашира, близько восьмої вечора, під час кіносеансу, коли я дивився фільм, корабель різко затрясло, на зразок того, коли сани наїжджають на великі каменюки. Це викликало легенький сміх. Я вискочив на палубу. По корабельному радіо повідомили, що в районі острова Шикотан землетрус вісім балів, очікується цунамі. Далі нас трясло кожні півгодини, але значно легше.

Ранком 13-го серпня підійшли до Шикотану. Круті, вкриті темним лісом і яскравою зеленню береги. Близько десятої ранку увійшли в глибоку, добре захищену від вітрів бухту, де й знаходиться Малокурильськ – адміністративний центр острова. На зовнішньому рейді – близько трьох десятків суден, рибальських сейнерів і плавучий крабозавод. Селище, без садів і декоративних дерев, підковою огинає вузьку бухту будівлями типу дерев'яних бараків. Це три рибозаводи, основа селища. У зв'язку з цунамі була небезпека заборони заходити в порт. Уже під час нашої стоянки на рейді люди з буксира і плашкоута розповідали, що вранці так трясонуло, що вода вийшла з бухти, пошкоджено печі й електропроводку, а люди в очікуванні цунамі евакуювалися на гору. Під час нашої стоянки, як згодом нам сказали на цунамі-станції, земля продовжувала здригатися, але ми цього не відчули.

Нарешті подали плашкоут, пройдено формальності з перевіркою документів, і ми висаджуємося прямо біля причалу рибозаводу. Дві ще молоді жінки з брандспойтів мили дерев'яні ящики для риби. Решта, півдюжини жінок сиділи на ящиках і дружно диміли цигарками, оцінюючи поглядами нас, чоловіків. Першими ж словами, які я почув з їхніх уст, були відбірні матюки, беззлобні, у вигляді жарту.

Тут же, біля причалу, виставлено *«Прожектор»* – рукописний витвір із самодіяльними малюнками, які ілюстрували найбільш характерні й визначні порушення загальноприйнятих норм моралі місцевими представницями прекрасної статі. Звинувачувалися жінки в пияцтві, розпусті, у порушенні громадського порядку, у сварках і бійках.

Поселилися ми на цунамі-станції досить комфортно, але ніякої роботи в нас немає. Справа в тому, що не дивлячись на те, що у нас є всі документи й дозволи, у тому числі від високого прикордонного начальства й адміністративних органів, місцеві прикордонники не дають нам дозволу на занурення. І взагалі, у цих краях прикордонники, фактично, мають необмежену владу й творять свавілля аж до крайнього вияву самодурства.

І все це їм минається, жалітися – даремна справа. Тож і виходить, що вся сила й головний аргумент – мундир. Саме тому наш Льова Григор'єв, коли треба про щось домовитися, *«пробити»*, одягає свій мундир і погони капітана другого рангу і, як правило, вирішує всі проблеми.

Господарем цунамі-станції виявився Анатолій – москвич, який живе тут із дружиною (також москвичкою) вже третій рік і зовсім не поривається звідси. Чоловік дуже любить природу, до того ж він аквалангіст. У будиночку багато експонатів моря, картин брата-художника з краєвидами Шикотана. Дружина – лікар – поділяє думки чоловіка, до того ж очікує на дитину, отже, посилилося почуття й потреба в осідлості.

Познайомився і навіть устиг заприятелювати із завгоспом цунамі-станції Валерієм Петровичем – людиною років п'ятдесяти, невисокого, кремезного, великої фізичної сили, з будьонівськими вусами на круглому обличчі і добрими світлими очима. При всій його доброті й поступливості, він – людина з твердим характером і непересічною волею, ініціативний і хазяйновитий. До цього був на післястроковій службі в морприкордонбригаді. Вийшовши у відставку, тут же, на Шикотані, завів, як і більшість українців, що переселилися на Далекий Схід, міцне господарство, яке б можна було назвати фермою. Він побудував її аж під самою горою: будинок, сараї для худоби й сіна, які мені впали в око в перший же день перебування на острові. І тоді я сказав нашим, що готовий побитися об заклад, що там живе українець. Узагалі, українці-переселенці цим зримо відрізняються від інших. Валерій Петрович із тих, хто і сам себе не образить, і до інших добрий і поступливий. Родом із Дніпропетровщини, він тут, на Шикотані, зібрав кошти, яких, за його висловом, вистачить не тільки йому з дружиною до кінця життя, а і його дітям і внукам. Окрім побудованого тут, він має свій будинок у Дніпропетровську, Білгороді (переписаний на сестру), Петропавловську-на-Камчатці, куди збирається переїздити з часом до сина – військового моряка, капітана третього рангу, нагородженого високим воєнним орденом Червоного Прапора за службу в Середземному морі під час арабо-ізраїльського конфлікту. Він, знавець Курильських островів, переконаний, що Шикотан – найкращий із них.

Тепер у Валерія Петровича п'ятеро корів, а минулого року було десять. Він на день випускає їх на вільне вигулювання на порослий буйнотрав'ям схил гори, що височить над Малокурильськом. Широчезна внизу, вона заокруглено піднімається, здається, до самого неба, бо в похмуру погоду її вершину закривають хмари. Корів, які там пасуться, добре видно впродовж усього дня, так що пастух не потрібен. Монопольно володіючи поголів'ям корів, Валерій Петрович постачає молоко не тільки мешканцям Малокурильська, а й сусіднього Крабозаводського, звідки до нього звертаються за молоком, насамперед, ті, у кого маленькі

діти, бо кому хочеться годувати малечу сухим молоком? Отже, навіть на цьому Валерій Петрович має великий прибуток. До того ж він свого часу зумів дещо придбати під час служби в морській прикордонній охороні, зокрема і з затриманих японських рибацьких шхун. Не гає він даремно часу й працюючи завгоспом на цунамі-станції. При всьому тому, він веде порядний спосіб життя; доброзичливо-стриманий до численного жіноцтва, що щороку прибуває сюди на заробітки; майже зовсім байдужий до горілки, до спиртного взагалі.

На Курилах – *«сухий закон»*, спиртне в будь-якому вигляді – великий дефіцит і найпопулярніший продукт, своєрідна одиниця обміну, тобто бартеру. Наприклад, пляшку горілки можна виміняти за двадцять чотири коробки крабів-консервів. Пляшка самогонки коштує двадцять карбованців, тобто у вісім разів дорожче, ніж на материку. П'ють усе, в чому є хоча б частинка спиртного, уже не кажучи про одеколон, який також є дефіцитним товаром і на руки видається не більше двох флаконів. *«Курильськ»* прихопив чимало ящиків неліквідного пива, і наш корабель, починаючи з Ітурупа, беруть в облогу цілі *«флотилії»* любителів спиртного на різних плавзасобах.

Леонід Сморж і Євген Базеєв на острові Шикотан.
Малокурильськ, Росія. Липень 1969. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

На моїх очах у одного зі щасливчиків, якому подавали пляшки з пивом з борта *«Курильська»* на плашкоут, де він стояв, одна із пляшок вибухнула прямо в руці, а інша тут же здетонувала в нього в кишені штанів. Та на його обличчі був не страх, а горе від такої неоціненної втрати, і він стояв оціпенілий, міцно притиснувши до грудей уцілілу пляшку, очевидно, заклинаючи, щоб залишилася хоч вона. Найбільш доступним питвом залишався одеколон. З-поміж них *«Тройний»* вважався за найвищий сорт і був гостро дефіцитним. При мені один зі споживачів одеколону, притишеним голосом, з ноткою інтимного благання, пробував дізнатися в продавщиці, коли буде *«Тройний»*, на що вона сердито гаркнула, що не знає і що їй уже набридло відповідати на це питання.

У споживанні спиртного місцеве жіноцтво не відстає від чоловіків і за горілку погоджується на будь-що. П'ють у будь-який час, включаючи обідню перерву, а то й під час роботи.

Заходжу в магазинчик. Майже водночас зі мною заходять дві ще молоді жінки з рибозаводу (він зовсім поруч). Одягнені, як тут заведено і модно, у тільняшку на випуск, напівгаліфе кольору хакі, заправлене в гумові чоботи, на голові білі хустки, зав'язані так, як це роблять кухарі, на поясі великий ніж у чохлі. Загалом досить хвацький вигляд. Коротко кидають продавщиці, молодій кореянці: *«Гвоздики!»*. Та подає їм два флакони одеколону. Вони виходять, я слідом за ними. Прямо на ґанку магазину вони відбивають ножем шийки флаконів і прямо з горлечка випивають, як воду, спиртне й неквапливо йдуть на роботу у свій цех.

У рибний сезон на рибозаводи приїжджає багато жінок, здебільшого із Західного Сибіру. Багато з них або розлучені і мріють заробити гроші, або ті, що відбули покарання й планують розпочати нормальне життя, або ті, що взагалі збилися з життєвого шляху і їм подітися вже нікуди, втрачати нічого. Щоправда, є й ті, які входять у студентські загони й приїжджають сюди на час канікулів, за комсомольськими путівками. Усі вони працюють на розробці риби, консервуванні й різних допоміжних роботах. Жінок на Шикотані в рибний сезон разів у п'ять-шість більше ніж чоловіків. Я походив по цехах: важко, мокро, дискомфортно, у тому числі і в барачних гуртожитках. Матюки, п'янки, розпуста – норма існування. Чоловіки працюють на заводах електриками, механіками, технологами, керівниками, решта – екіпажі риболовецьких суден, такі ж сезонники, як і жінки. Така числова диспропорція між жінками й чоловіками призводить до спрацювання закону статевої конкуренції, природа вимагає своє. В інших умовах жінка б подумала про громадську думку, про свою честь і гідність, зробила б вибір, а тут роздумувати не доводиться, а вибирати ні з чого, бо залишишся ні з чим. Ось чому жінки тут такі легкодоступні, а тутешні чоловіки говорять: *«А баб тут навалом. Так наохотишся, що потім і одружуватися не захочеш»*.

Інший, середнього віку чоловік, охоче погоджується: «*Жити тут добре. Баб багато. Самі вночі приходять на корабель і стукають, щоб впустили, а якщо є що випити, то бери будь-яку. Ні, на Шикотані жити можна*».

Ваня, наш земляк із Києва, демобілізований матрос із тутешньої морської прикордонної бригади, який заради заробітку працює до кінця сезону на заводі електриком, а заодно один із творців «*Прожектора*», каже, що в жіночих гуртожитках твориться таке, що ні пером описати, ні уявити не можна. Він ходив туди багаторазово і як дружинник, і, мабуть, як відвідувач за власним бажанням.

Коли я з Женею Базеєвим після нічного марш-кидка вдень пішли скупатися в бухті Відрадна, нас дорогою зустрів і підвіз на машині завгосп цунамі-станції Валерій Петрович і став чекати тут свого співробітника, який повинен був іти з Крабозаводського. Вода тут дуже холодна, і бажаючих купатися мало. Поки ми плавали, Валерій Петрович наносив ящики для вогнища, і ми, голенькі, сушилися біля нього й слухали його оповідки про всячину. Повз нас пройшло кілька груп дівчат чи молодих жінок. В одній

Леонід Сморж на мисі «*Край світу*».
Острів Шикотан, Росія. Серпень 1969. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

із них, що складалася з чотирьох жінок, дві були п'яні, як чіпи. Одна підійшла до нас і попросила закурити. Валерій Петрович неспішно дістав сигарету й подав їй, а вона, не утримавши рівновагу, гепнулася на задницю. Підійшла й друга, невеличка, фарбована блондинка, п'яна не менше за першу. Очевидно, ми з Женею, ще зовсім нестарі чоловіки, викликали певний інтерес у першої, тому вона запропонувала подрузі: «*Давай посидимо тут трішки*».

«*Не хочу,* – відповіла подруга. – *Якщо я сяду, то вже не встану*».

Тоді вона допомогла подрузі піднятися, і вони повільно пішли дорогою, хитаючись і падаючи раз по раз.

Я промовив: «*Нічого не скажеш, гарні жінки на Шикотані*».

«*При чому тут Шикотан?* – буквально вибухнув Валерій Петрович. – *Хіба Шикотан винуватий, що вони такі? Вони ж народилися й виховувалися не тут. Батьки їх не виховували, самі себе не хотіли тримати. Вони приїхали вже такими. Візьміть мене: я на Шикотані вже дванадцять років, а не п'ю, не бражничаю, не скандалю*».

Східний край Шикотана. Бухта Слонова, Росія. Серпень 1969.
Фото Євгена Базеєва. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Я не став заперечувати й про себе визнав правоту Валерія Петровича. Та й не всі жінки пускалися в розпусту, особливо зі студентських загонів. Якось уже в сутінках назустріч мені йшли три дівчини – студентки, і до мого вуха донеслися слова однієї з них: *«Ні, Свєтко, ти мене не збивай з пантелику. Я люблю свого Валеру, нікуди не поїду і ні з ким іншим не хочу бути»*.

Словом, це складне питання, і все ж на Шикотані багато що з того, що в інших умовах прикрите й приховане, тут проявляється й оголюється. Отже, це поле для дослідження соціологами й психологами.

На Шикотані оголилися й остаточно визначилися стосунки в нашій групі, яка від самого початку розділилася на три окремі підгрупи, і їх ніяка сила не здатна була звести в одну, настільки різними були в них люди, характери, інтереси.

Першу групу складали дві сімейні пари: Віктор Твердохліб і Юрій Кушнирюк з дружинами та Анатолій Якуба.

Твердохліб – ще молода, зовні пристойна й недурна людина, яка не дуже порядна й гуманна, – очевидно, убив собі в голову, що він покликаний розпоряджатися іншими, коли випадає можливість, і належним чином виконувати цю роль. Він – дріб'язковий і причепливий до нудоти. Під свою натуру він, очевидно, підбирав собі й жінку, зовні непримітну й терплячу.

Леонід Сморж готується до занурення на мисі «*Край Світу*».
Шикотан, Росія. Серпень 1969. Фото Євгена Базеєва.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

Леонід Сморж під час повернення на берег.
Шикотан, Росія. Серпень 1969. Фото Фото Євгена Базеєва.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

Юрій Кушнирюк – невисокий, трохи згорблений, рухливий чоловік, приблизно одного віку з Твердохлібом – здавалося, від народження покликаний метушитися, галасати, повчати, винюхувати своїм довгим носом і зиркати глибоко посадженими очицями через товсті скельця окулярів на інших, щоб бачити, яке він склав на них враження. Дружина Кушнирюка – звичайна київська обивателька, з елементами флегми й незворушності. Отже, пара...

Анатолій Якуба – *«сірий кардинал»* і *«ідеолог»* трійці. Типовий представник і вихованець своєї нації. За змоги намагається виявити свою ерудованість, вихованість і зверхність, але ніколи не йде на *«силове одноборство»*, не діє напряму.

Усі троє – кандидати наук і складають досить узгоджене й збалансоване тріо, в якому кожний веде свою партію і незамінний у своїй ролі. Усі разом уявляють себе узаконеними начальниками з диктаторськими замашками, що й намагаються реалізовувати повсякденно, маючи об'єктом другу трійцю, в яку входили Женя Базеєв – добродушний чорнобородий молодий здоровань, співробітник Інституту теплофізики Академії наук України, кандидат наук; уже зовсім немолодий Герман Михайлович Щоголів – кандидат наук, науковий співробітник того ж інституту, і я.

Хоча до Жені Базеєва і Германа Михайловича Щоголєва вони особливо приязні й не проявляли, але ставилися до них без вияву будь-якої ворожнечі. До мене ж, з незрозумілих мені причин, вони в різний спосіб і в різній формі, за будь-якої нагоди виявляли свою неприязнь, намагалися повчати і прискіпатися.

Проміжною між цими трійками була двійка ні в чому не схожих одне на одного людей: капітан другого рангу у відставці Леонід Серафимович Григор'єв і Алік Сметанін, вісімнадцятилітній киянин-студент. Обидва цілком уписувалися в ціле, в однаковій мірі контактуючи з обома групами відповідно свого статусу й віку. Григор'єв у всьому *«свій хлопець»*, доки не одягав морську форму, коли цього вимагали обставини. Алік з властивою для його віку розкутістю й жвавістю, самовпевненістю й легковажністю, будь-де і в будь-який час відчуває себе, як риба у воді. Він із тих, хто прагне за будь-яку ціну бути в центрі уваги. Світловолосий, дійсно *«осметанілий»*, він заряджений енергією рухатися, говорити, зачіпати, сперечатися, виставляти, де можна, своє *«я»* й утверджувати його. Скрізь і повсюдно він свій, скрізь втручається, проникає, виникає, але його безцеремонність, шумливість якась щира, витікає з його нутра, безневинна, тому йому все прощається, йому не роблять навіть зауважень. Його безтактність і всюдисущість якась обеззброююча. Хоча він, як кажуть, зірок з неба не хапає, загалом заповнює в колективі ту нішу, яка робить його функціонуючим цілим.

Обід на мисі *«Край Світу»*: *(зліва направо)* **Євген Базеєв, Юрій Кушнирюк, Анатолій Якуба, Леонід Сморж. Шикотан, Росія. Серпень 1969.** Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Леонід Сморж та Євген Базеєв біля поховання японців. Шикотан, Росія. Серпень 1969 року. Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Якщо зазвичай в експедиціях люди чим довше перебувають разом, тим більше зближуються й досягають усе більшого взаєморозуміння, то в нас усе вийшло з точністю до навпаки: на Шикотані експедиційна група остаточно розпалася. Трійця – Твердохліб, Кушнирюк, Якуба – остаточно відокремилася. Вона зайнялася, здебільшого, своїми особистими проблемами: про щось радилися, таємниче шепталися, для чогось розливали спирт у фляги, пакували якісь ящики тощо. Ревний пропагандист колективізму й спільних інтересів Кушнирюк став проявляти особливу активність до придбання екзотичних сувенірів і цілими днями пропадав у морських прикордонників, де об'єктами його інтересу стали, зокрема, японські шхуни, які після їх затримання були приречені гнити у віддаленні від основного причалу. Мені ж Кушнирюк суворо заборонив брати з собою в Київ кілька дрібних черепашок, які нікому в групі не були потрібні. Ця дрібниця й загальна поведінка трійці переконливо підтвердили моє перше враження про неї й негативну оцінку їх як людей. Подальше перебування з ними й контакти ставали з кожним днем усе більш обтяжливими, і це була одна з причин, чому так швидко з'явився сум за Україною, Києвом, домом. Тому я позаздрив Льові Григор'єву, який ще 15-го серпня на військовому кораблі покинув Шикотан і направився в Київ.

У нас же ще залишалися заплановані занурювання, збір флори й фауни, похід на мис «*Край Світу*». Щоб не нудьгувати, вечорами я відвідував своїх нових знайомих – риболовів, зокрема з МРС-202. До речі, екіпажі МРС допомагали нам поповнити експонати для зоомузею, адже нам самостійне занурювання заборонене прикордонниками, а відповіді на посланий нами запит у найвищі інстанції не було.

З Женею і Германом Михайловичем ходили в гори. Вони – зовсім невисокі, але казково красиві: різних відтінків соковита зелень, трава й кущі, темні до чорноти хвойні дерева типу ялини, струмки й річечки, що бадьоро дзюркочуть, пробиваючись до моря. Хмари йдуть так низько, що гори в них ховаються до половини. Згори на селище, бухту, море відкривається захоплюючий краєвид. Коли ж із-за хмар вийшло сонце, усе навколо заграло такою різноманітністю кольорів і відтінків, якої я ніколи не бачив. Усе ожило й повеселіло. Заповнене багатьма кораблями на внутрішньому й зовнішньому рейдах, розбурхане море з білими бурунами заіскрилося й стало блакитним. Праворуч, трішки вище за нас, клубочилися туманоподібні хмари, а ліворуч, немов протягом, проносило каравани красивих кучерявих хмар. Словом, було на що дивитися й чим милуватися. Ми сфотографувалися на пам'ять про цей епізод, але ніяке фото не передасть того, що бачив на власні очі.

20-го серпня я був черговим. У цей день намірилися їхати санями на «*Край Світу*». Чому санями, стане зрозуміло далі. А «*Краєм Світу*» називають

мис, на якому стоїть маяк і який дійсно є крайньою точкою і Шикотана, і всього Курильського архіпелагу, і загалом – далекосхідної частини Радянського Союзу. Далі – тільки Тихий океан, а за ним – Америка.

Заплановано було виїхати об одинадцятій годині, але виїхали приблизно о чотирнадцятій з вини тракториста, що віз саньми продукти людям, які мешкали на маяку.

Дорога, якщо тільки можна назвати нею просвіти в зеленій гущавині й більш-менш рівний ґрунт, украй погана, і тільки тепер я зрозумів, чому тут улітку використовують сани: на них менше відчуваються нерівності поверхні і менше трясе. І все ж трактор із санями кілька разів застрягав, і тракторист довго маневрував, доки вибирався з халепи. На щастя, випав світлий сонячний день, що буває тут не так часто. Ми з Женею навіть до пояса роздягнулися, але на нас одразу ж напали полчища оводів, і нам довелося

Клава Твердохдіб і Олександр Сметанін просушують експонати для музею. Шикотан, Росія. Серпень 1969.
Фото Анатолія Якуби.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

одягтися. На перевалі відкрився прекрасний вид на Тихий океан, поверхня якого була ультрамариново-синьою і, здавалося, застиглою. Спустившись, ми проїхали повз якусь військову частину, що знаходилася біля самого берега в напівземлянках. Військові, закинуті волею вищих воєнних інстанцій у це покинуте й забуте Богом і людьми місце, з великим здивуванням дивилися на наш поїзд і незвичних для них відвідувачів-пасажирів. Мені стало за них сумно й досадно. Минувши військову частину, ми повернули на маяк, побудований японцями. Це – капітальна споруда з належним обладнанням. На ньому живе чотири сім'ї, своєрідні робінзони, адже, окрім військових, нікого поблизу немає.

Вивантажившись, ми спустилися з високого обривистого берега в невеличку бухточку і, не марнуючи часу, запалили вогнище, стали швидко готуватися до занурення. Першим пішов на занурення я. Нічого цікавого я не виявив. Глибина – близько десяти метрів, дно піщане, з якого до поверхні тяглись густі зарослі морської капусти, в яких заплутався мій страхувальний кінець. Із живності – кілька дрібних рибин і черепашки *«трубачі»* невеликого розміру. Затримуватися під водою не було сенсу, і я вийшов нагору. Після мене занурювалося ще двоє, але теж не знайшовши нічого цікавого. Тому, випивши кави, майже о двадцятій годині, прихопивши своє збіжжя, здебільшого акваланги, поспішили повернутися назад. Це було випробування на витривалість і характер, особливо для тих, хто ніс за плечима акваланг. Оскільки дороги як такої не було, то довелося пробиватися крізь буреломи й долати бурхливі річечки й глибокі зарослі, високу траву, канави, болотця й наповнені водою ями. Усе це відбувалося вже в повній темряві, і група дуже розтяглася. Її із самого початку очолив чорнобровий здоровань Женя Базеєв і не поступився своїм лідерством до кінця. Я лише поступово ввійшов у темп і ритм ходи і лише з другої половини дороги, відчувши приплив нових сил, наздогнав Женю, і ми вдвох першими фінішували на цунамі-станції. Після повернення всі стали митися, сушитися, готуватися до завтрашньої посадки на прикордонний корабель, на якому будемо покидати Шикотан.

21-го серпня, спакувавшись і завантажившись, ми відбули із Шикотану на борту ПСКР – прикордонному сторожовому кораблі, на Владивосток. У команди корабля чітко налагоджено розклад, темп і ритм їхньої служби. Час від часу лунають дзвінки, слова команди по радіо. Наші знайомляться з кораблем і командою. Женя і Герман Михайлович уже з першого дня красуються в нових тільняшках і мають вигляд *«морських вовків»*.

Женя Базеєв ще на Тюленячому відварив і очистив від м'яких тканин голови котиків і тепер час від часу виносив їх на верхню палубу для провітрювання, примушуючи всіх затикати носи й тікати геть. Кілька разів хлопці з команди корабля намагалися викинути їх за борт, але Женя

щоразу рятував, заявляючи, що, оскільки він везе їх для зоологічного музею університету, то вони послужать науці й відвідувачам музею. На дошкульні зауваження й бурчання Женя відповідав: «*Та ви що, вони ж зовсім не пахнуть. Я готовий їсти з них суп*».

Матроси – молоді здорові хлопці з різних куточків Союзу, в тому числі й з України. Стосунки між ними дружні, приязні, ніякого натяку на «*дідівщину*» чи будь-які інші нестатутні взаємини. Постійно обмінюються жартами, міряються силою, тискаються, штовхаються, словом, молода енергія б'є через край. Не чути матюків, служба хоч і важка, але не пригнічує і не принижує, щоправда, за домом сумують.

Офіцери теж ще дуже молоді люди, за винятком командира – 37-річного Еміра Богданова – високого статурного чоловіка із залисиною на маківці. Решта за віком майже не відрізняються від своїх підлеглих, з якими на цьому невеликому військовому кораблі в них установилися приязні й добрі стосунки. Сам командир у цьому показує приклад, у всьому бере безпосередню участь, у тому числі в авралі, у перегляді фільмів, бесідах, жартах, не дивлячись на те, що його, було, прихватив живіт.

Коли ми разом з офіцерами відзначали день народження Анатолія Якуби, то з цього приводу було виставлено на стіл прибережені дві пляшки шампанського й пляшку марочного імпортного вина, а також цукерки: вони буквально загіпнотизували помічника командира. Піймавши його пожадливий погляд, я мовчки подав йому одну цукерку, і він буквально засяяв, як дитина. У розмовах з офіцерами від жодного не почув слів захоплення службою: у кожного з них були свої труднощі й клопоти. Наприклад, замполіт, старший лейтенант із штурманів, нарікав на службу й обставини, зокрема на те, що йому не присвоїли чергове звання через дизертирство матроса у відпустці. Незадоволений він і складом команди, її освітою, переважно восьмирічною. А я слухав його, і мені спало на думку, що у війну нерідко зустрічалися офіцери з чотирикласною освітою. І матроси, й офіцери, насамперед, відчувають неволю, залежність від служби, навіть перебуваючи вдома, у своїй сім'ї. Серед матросів я не побачив тих, хто рветься додому. Може, тому, що більшість із них родом із села, а яке там життя – багато розповідати не треба.

На Далекому Сході до цього примішується й почуття тривоги, що особливо стало наростати після подій на острові Даманському. Морська прикордонна охорона, прикордонники це особливо відчули. Крім того, що Японія постійно нагадує про свої права на Курильські острови, час від часу виникають конфлікти через порушення японськими риболовними шхунами російських територіальних вод, одну з яких під час затримання було потоплено, що викликало широкий розголос не тільки в Японії, з боку якої дехто навіть очікував десанту. Одного разу вночі крізь сон я почув:

Під час повернення на материк на кораблі прикордонників: Леонід Сморж *(другий ліворуч)*, **Євген Базеєв** *(з бородою)*, **Олександр Сметанін** *(другий праворуч)*. **Росія. Серпень1969.**
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж на кораблі прикордонників біля рульового. Японське море. Серпень 1969.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж зі штурманом на борту прикордонного сторожового корабля. Японське море, Росія. Серпень 1969. Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

«Гей, Васю, вставай! Китайці напали на Радянський Союз. Тільки що по радіо повідомили про оголошення війни...»

Оскільки мені перед цим снилася війна, я сприйняв ці слова, як правду, як продовження сну. Та коли я перепитав, чи це так, матрос розсміявся, і тільки тоді я зрозумів, що це жарт.

Під час сніданку помічник командира приніс маленьку пташку, схожу на синичку, яка сіла у відкритому морі на корабель. Трішки згодом Герман Михайлович показав мені на другу пташку, яка сіла на палубу. При нашій появі вона піднялася в повітря, пролетіла навколо корабля, опустилася низько над хвилями й сіла під гумовий човен. Вітер хитав її, і з усього було видно, що вона вкрай обезсилена, зморена дальнім перельотом. Потім вона залізла ще нижче, де не було вітру. Звідти стирчав тільки її хвостик. Я пішов на камбуз і взяв для неї трішки хліба. Спустившись до неї трапом, побачив, що вона спить, засунувши голову під крило. І така йшла безнадійність і відчуженість від цієї грудочки життя, що мене огорнув глибокий жаль. Вона була в повному забутті й не чула моїх кроків, тому я без будь-якого опору взяв її в руку, особливо гостро відчувши її слабкість і невагомість. Пташечка якусь мить оторопіло дивилася на мене, потім зробила слабку спробу звільнитися, але для цього в неї не було сил, і вона лише беззвучно

відкривала клюв, і було незрозуміло, чи вона хоче їсти, чи благає про пощаду. Я сунув у клюв крихітку хліба і пустив слину, але вона не могла це проковтнути. Я поніс її до помічника командира, де вже була одна пташка, яка зберегла більше сили. Моя ж стала битися в ілюмінатор, у дзеркало й, обезсилена, упала, лежала, розчепіривши крила і свої маленькі пір'їнки. Гострий жаль охопив мене й досада, що нічим допомогти я їй не можу. Незабаром вона померла. А друга, як тільки до берега залишилось близько двадцяти п'яти кілометрів, піднялася в небо, зробила коло над кораблем і відлетіла, куди їй треба.

Корабель неквапливо долає морські простори, команда несе свою службу, а наші сновигають, як сонні мухи. Запал нашого начальства стух, і ми, знаходячись на великому просторі, майже не бачимо одне одного, за винятком часу, коли їмо. Чим ближче до часу від'їзду, тим більше відчувається наша роз'єднаність: від нічого робити, читаємо, що трапиться під руку. Тому охоче долучилися до команди, яка займалася циклюванням і фарбуванням. У цьому брали участь усі без винятку, навіть командир, який безупинно жартував і сміявся...

23-го нас застав восьмибальний шторм, і командир, не бажаючи ризикувати своєю невеликою і досить слабенькою посудиною, завів корабель у бухту Володимира і поставив його на якір. Хоча в бухті тихіше, ніж у відкритому морі, проте три дні нас дуже покачувало. Навколо досить високі непривітні береги. Видніється поселення, очевидно військовий гарнізон, бо тут одна з баз флоту. Хоча на третій день шторм стих, нас звідси не випустили, оскільки в моряків передбачалися якісь стрільби. Поки дійшло до справи, брали участь в авралі: фарбували й циклювали, начищали металеві частини корабля. Наші, здебільшого, снували по кораблю. На берег дивилися тільки з борту, бо свіжопофарбований плавзасіб командир не захотів спускати з борта, а з берега до нас нічого не прислали. Залишилися без хліба й перейшли на сухарі. Флот же, як висловилися матроси, «*кидав болванки*», тому район був закритий для стрільб, і не було зрозуміло, коли ми знімемося з якоря. До того ж кодові таблиці флоту й прикордонної охорони не збігалися і треба було це узгоджувати, тому ще вранці 26-го було невідомо, чи дозволять нам вийти. Та о 00^{45} 27-го ми все ж знялися з якоря і, супроводжувані хмарою галасливих чайок, вийшли із затоки й узяли курс на Владивосток. Хвилі були ще досить високі, і корабель ішов перевалюючись з борту на борт або пірнаючи носом у хвилю. Було помітно, що тут уже тепліше, ніж на Курилах, і ближче до дому. За час перебування на кораблі близько познайомився і здружився з усіма, передовсім з матросами. Микола Васильєв, наприклад, сказав: «*Залишайтеся у нас замполітом*». Його дружно підтримали Микола Сидоров, Микола Блинов, Володя Батирев, Саша Графов.

Леонід Сморж *(ліворуч)* **з комадою прикордонного сторожового корабля, яка причепурюється перед приходом у Владивосток. Японське море, Росія. Серпень 1969.** Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

27-го кинули якір у Находці, але через якусь годину підняли його й приготувалися до підходу до Владивостока. Матроси й офіцери приодягнулися й підбадьорилися, у наших же настрій був не такий святковий, адже було втрачено тиждень часу і передбачалася ще робота на острові Попова. Я ж з Владивостока вилітав на Київ.

Пропливли повз покриті лісом гористі острови, у тому числі мимо Російського острова – військової цитаделі. Владивосток зустрів димами численних кораблів і дощем. Біля причалу морської прикордонної охорони зібралася група зустрічаючих екіпаж, включаючи командира. Прощання було дружнім. Нам подали машину, і ми виїхали до причалу № 37. Тут я розпрощався зі своїми й відправився за авіаквитком, який легко придбав, але Алік замість мого віддав мені свій. Через це сталася велика плутанина і неприємності. Коли я після митарства в пошуках ночівлі знайшов у домі селянина вільне ліжко, у мене стали вимагати дозвіл на виїзд у Владивосток. У мене ж, окрім паспорта й квитка на літак з чужим

прізвищем, нічого не було. Довелося йти в міліцію, пояснювати ситуацію і брати дозвіл на перебування в готелі. Але цим не закінчилося. Під час реєстрації на посадку на мене косо подивилися, а на літак контролер рішуче не пустила. Як обпечений, я кинувся шукати диспетчера, але так його і не знайшов. Контролер змилостивилася, а то так би й залишився. Лише коли літак відірвався від землі, я полегшено зітхнув. Ось як може нашкодити легковажність, у цьому випадку Аліка.

День перед вильотом снував по Владивостоку. Наткнувся на афішу про концерти Венери Майсурадзе. Серед музикантів її групи – ім'я і прізвище мого двоюрідного брата Володимира Сморжа. Але вони приїздять 31-го. Відвідав картинну галерею. Маленька, усього з трьох залів. Щоправда, серед картин – твори Боровиковського, Щедріна, Айвазовського, Судковського, Боголюбова, Полєнова, Ківшенко та інших. У директорки настрій оптимістичний: обіцяють розширення музею.

Владивосток – велике місто, що включає в себе низку бухт і оточене невисокими горама, до яких чіпляються будинки. Архітектура бідна, а іноді й бездарна. Зелені й вологи багато. А ще більше диму з численних кораблів, який висить над гаванню, утворюючи своєрідний купол. Морські ворота Далекого Сходу, військовий форпост флоту. Величезна кількість військових. Народ – зібраний, багато українців. Багато симпатичних жінок. Вин хороших немає, горілки мало: тут напівсухий закон.

У літаку, коли майже всі дрімали, я записував у щоденник. Потім читав книгу про художника Марке. Три години затримки в Новосибірську. Під Челябінськом численні озера й чисте небо, гарна видимість, хоча сонця немає. Попереду сіро й імла. Літак поступово втрачає висоту. Йдемо на посадку.

Серед знайомств і зустрічей, що відбулися за час так званих *«мандрів»*, я згадаю свою дружбу з художником Іваном Черніковим і свою, на жаль, коротку зустріч з письменником Віктором Некрасовим.

ІВАН ЧЕРНІКОВ

Іван Іванович Черніков був одним із тих людей, які запам'ятовуються не стільки здібностями й заслугами, скільки особливостями характеру й неординарною поведінкою, вчинками, які межують з юродством і скомороством.

Уперше я побачив Чернікова ранньої осені 1963 року. Він ішов по вулиці Володимирській повз Президію Академії наук України. Людей на той час на вулиці було не густо, і чоловік середнього зросту з розкішною бородою, що контрастувала з ріденьким волоссям на голові, одягнений у світлий плащ, явно зношені штани й черевики, з великою плоскою картонною папкою під пахвою, відразу ж упав мені у вічі. Хода його була неспішною, обличчя задоволеної, впевненої в собі людини.

Удруге наші маршрути перетнулися під час моїх клопотів, пов'язаних із квартирним питанням. Серед тих, хто товпився в райкомівській приймальні, щоб потрапити на прийом до відповідного начальства, я побачив того ж бороданя, одягненого в темний костюм і світлу сорочку. Пробиваючись крізь натовп, він дуже голосно й наполегливо говорив, що йому призначено бути на прийомі саме в цей час.

Третя зустріч відбулася в Музеї російського мистецтва, де ми стали обговорювати одну із картин, отже, познайомилися. Під час численних розмов, які велися між нами, з'ясувалося, що він родом зі степової України, з колись прикордонної зони, де були засіки козаків, де вони несли варту, з нетерпінням очікуючи зміни іншою групою козаків. Тому й одержав хутір назву – Терпіння. Зрозуміло, що батьки Чернікова були селянами, вихідцями з Росії, отже, російськомовними, що позначилося й на ньому: він говорив російсько-українським суржиком і в національному питанні не мав чітко окресленої позиції. Його життєвий шлях був багато в чому схожий на мій: селянське походження, участь у війні, майже десятирічна строкова служба, після неї болісне входження в цивільне життя, навчання для придбання середньої спеціальної освіти, інститут. За фахом він був художником-графіком, не видатним, але цілком пристойним. Брав участь у багатьох виставках, був досить відомим широкому загалу фахівців і не тільки: він вважався великим оригіналом, жартівником і любителем епатажу. У ньому був закладений якийсь феномен, який постійно нагадував про себе, не даючи йому спокійно жити, водночас притягуючи до себе інших

і відштовхуючи їх: його витівки й жарти були і веселили, і сердили, але ніколи нікого не залишали байдужими. Якби зібрати все це докупи, то вийшла б товстелезна книжка. Я ж розповім тільки про деякі моменти, про які мені розповідав сам Черніков.

Однією з тих, яка часом циркулювала в наших розмовах, була тема військової служби. З'ясувалося, що Черніков, відбувши дев'ятирічну строкову службу, закінчив короткострокові офіцерські курси, одержав звання молодшого лейтенанта, офіцерські погони, які проносив усього вісім місяців. Я поцікавився, чому так мало.

«*А, демобілізували,* – з лінивенькою досадою відповів Черніков. – *З моїм характером в армії служити неможливо*». І став розповідати:

«Направили мене служити в Болград – таке собі маленьке містечко в Молдавії: місцевість нецікава, лісів немає. Саме там стояв батальйон, де мені належало служити. Буквально на другий день довелося мені бути черговим по батальйону. Як і заведено, зняв пробу з того, що було приготовано на обід. Їжа була приготована непогано. Заглянув на кухню, бачу: на великій сковороді смажаться великі шматки відбірного м'яса. Запитую: «А що це таке?» Відповідають: «Це – комбату». Кажу кухарям: «Для комбата є офіцерська їдальня, хай там і їсть, а це кидайте в загальний казан». Хвилин через тридцять викликають мене до комбата. Заходжу, а там і замполіт Романов. Обидва по-домашньому – роздягнені. Відразу ж з порога взяли вони мене в перехресні матюки. Замполіт горлає: «Як стоїш перед командиром? Ану стань по команді «струнко». Я відповідаю: «Одягніться, як належить по формі, тоді й вимагайте, щоб я стояв перед вами «струнко», а перед людиною в кальсонах я не збираюся це робити». Зрозуміло, що після цього вони мені жити не давали.

А другий випадок був такий. Навколо Болграда безлісо, дров нам не постачають, а варити їжу треба. Тому й ухитрялись для цього знімати хвіртки й паркани на всіх навколишніх вулицях і завулках. Одного дня я заступаю на чергування. Напередодні, проводжаючи дівчину, зробив рекогносцировку: йду з нею, розмовляю про те, інше, а очима примічаю, де що можна вкрасти для печі. Дивлюся, стоїть дуже пристойний будинок у глибині двору, а вздовж вулиці новенький паркан і ворота. Узяв на замітку це місце, намітив орієнтири, а вночі підняв відділення з одинадцяти солдатів, і ми знесли весь паркан. Ну, і ворота заодно прихопили. Думаю, тут якесь міське начальство живе, так я залишу свою записку, щоб знали, хто це зробив і що про солдат піклуватись треба. Удень викликають мене до командира корпусу генерал-лейтенанта Краузе (він із прибалтів). Приходжу, а в нього народу повно. Заходжу. Він сидить за столом, до мене спиною, щось читає. Доповів йому, що прийшов такий-то. Він повернув голову, глянув крізь окуляри на мене:

– Так це ви зняли в мене паркан і ворота?

– Я, – відповідаю.

– Можете йти.

На другий день – ордер на п'ять діб гауптвахти. Відсидів, прийшов у батальйон – увесь командний склад новий, з попереднього складу я один залишився. Прийду в гарнізонний клуб: усі на мене пальцем показують і стороняться, як від прокаженого».

Навчаючись у Київському художньому інституті, Черніков постійно знаходив об'єкти для циркуляції адреналіну в своєму організмі, вдаючись часом до небезневинних жартів. Так, придбавши емаліт (клей, який у авіації використовують з технічною метою), він надоумив одного студента-простачка, що приїхав навчатися в місто із села і поскаржився на випадіння волосся, гарненько його змазати, обв'язати голову хусткою і не спішити її знімати. У того хлопчини голова швидко стала схожою на рицарський металевий шлем, від якого той не скоро позбавився.

Сам Черніков, який рано почав лисіти, вважав, що компенсує цей недолік бородою, багатою волоссям. Та на бороди у студентів з боку вузівської адміністрації було гоніння, як на прояв нерадянських звичок і не нашої моралі. Тому ректор інституту Пащенко, якось перестрівши Чернікова, наказав йому поголити бороду. Той, пообіцявши, навіть не думав цього виконувати. Через якийсь час їхні дороги знову перетнулися. Ректор знову, але вже більш рішучим тоном, повторив свій наказ. І знову Черніков пообіцяв його виконати. Коли ж Черніков із ще більш пишною бородою ще раз потрапив на очі ректора, той, вибухнувши гнівом, закричав, що з нього вже досить, і він не дозволить Чернікову таку зухвалість. Завтра, як сказав Пащенко, відбудуться урочисті збори інституту, присвячені річниці Великої Жовтневої революції, на яких він, ректор, буде робити доповідь, і щоб Черніков з'явився в актовий зал поголеним. Якщо ж той не виконає наказу, то будуть зроблені необхідні висновки.

«Але ж він не сказав мені, що я повинен поголити, – задоволено посміхаючись, розповідав мені про цей епізод Черніков. – *Так я взяв і поголив собі голову, а бороду залишив. Прийшов у актовий зал зарані і сів у першому ряду, якраз навпроти того місця, звідки виступатиме ректор. Поступово актовий зал заповнився викладачами й студентами. Зайняла свої місця і президія. Ректор тут же став оглядати зал, шукаючи мене, але йому головуючий дав слово для доповіді, і той, зайнявши своє місце на трибуні, став читати святкову доповідь. Мовляв, радянський народ, а з ним і весь прогресивний світ сьогодні відзначає в черговий раз таку визначну подію... І тут він, укотре зиркнувши в зал, побачив мене з поголеною головою і розпушеною на всю ширину грудей бородою. Пащенко*

щосили зареготав і, насилу тамуючи сміх, став продовжувати доповідь, та, зиркнувши в мій бік, знову засміявся. Коли і втретє через сміх не зміг читати доповідь, він закричав у мікрофон: «Черніков, вийди геть із залу! Через тебе я не можу прочитати урочисту доповідь!» Коли я піднявся зі свого місця і став виходити, зал вибухнув таким реготом, що, здавалося, стеля обвалиться».

Розповім і про інший епізод, який мав місце під час навчання в художньому інституті і став майже фольклорним і передається з покоління в покоління.

Група студентів інституту добиралася пароплавом на літню практику в Канів, де була для цього відповідна база. У цій групі був і студент Черніков. На пароплаві він зустрівся зі своїм другом-художником, який минулого року закінчив інститут, а тепер у нього передбачалася винятково вигідна «*халтура*»: в якомусь селі розмальовували церкву. Спокусившись, Черніков, нікому нічого не сказавши, серед ночі зійшов із корабля. Прибувши в Канів, відповідальні за практику два доценти підняли тривогу, але ніхто нічого про зникнення Чернікова сказати не міг. Дні йшли один за одним, відповідальні за практику були в стані постійного стресу, не знали, чи живий Черніков, чи вже його немає, чи доповідати керівництву інституту, чи ще почекати. І от тижнів через два хтось зі студентів сказав, що Черніков з'явився. «*Пришліть цього негідника негайно сюди!*», – закричали доценти дуетом, водночас і обурені, і зраділі, що живий.

«*Підійшов я до будиночка, де жили наші викладачі,* – розповідав мені Черніков. – *Один із них сидить на пеньку посеред двору мовчки, насупився і не дивиться на мене. Другий ходить перед ним туди-сюди, теж не дивиться на мене, виливає на мене всю нагромаджену за ці два тижні злість. Говорить, що таких негідників він ще не бачив, що таким студентам немає місця в інституті, що вони вже написали на ім'я ректора доповідну про мою поведінку і після приїзду з практики в Київ мене неминуче виженуть. Тут він глянув на мене, мабуть для того, щоб побачити мою реакцію на цю погрозу, і... як зарегоче. Каже своєму напарнику: «Ти тільки глянь на цього типа, на його ноги глянь. А я стою зарослий, з розкуйовдженою бородою, в майці-сіточці, настільки подраній, що вона тримається купи тільки тому, що її стики я позв'язував, штани на мені теж порвані-порвані, аж до колін розтріпалися, з-під холош – аж чорні від бруду, всі порепані босі ноги, на яких бронзою намальовані римські сандалі. Другий теж розреготався. Пересміявшись і набравши серйозного виразу обличчя, сказали, мовляв, чорт з тобою, не станемо віддавати свою заяву ректору, але зваж, що це в останній раз. А тепер іди геть і будь-що відмий свої ноги й зведи з них свої римські сандалі. Натомість, наказуємо тобі: сходи в магазин і купи собі взуття». Я добре потрудився, доки відмив свої ноги і вивів з них намальоване*

бронзою, і пішов у магазин. Ступнув у грязь. Заходжу, кажу продавщиці, показуючи на свої ноги, чи є взуття на мою ногу. «Ні, на вашу немає», – злякано говорить вона. Доповідаю про це своєму начальству».

Іншим прикладом учинків, які можна кваліфікувати, як хуліганство, було відвідування пляжу в темних окулярах і з ціпком. Удаючи з себе незрячого, Черніков ішов по пляжу між відпочиваючими, тицяючи ціпком уліво і вправо, попадаючи ним, передовсім, у тілистих жінок, сиплячи при цьому вибаченнями й одержуючи від цього велике задоволення.

По закінченні інституту Черніков працював у дирекції виставок. Коли у виставковому павільйоні була виставка «*Інтерфото*», то дирекція оголосила, що 50-тисячний відвідувач буде нагороджений двотижневою путівкою в Карлові Вари. Навколо цього піднявся ажіотаж, суперництво, у тому числі між райкомом партії і заводом «*Більшовик*». Оскільки підбір кандидатури мав ідеологічне забарвлення, то вибір упав на Героя Соціалістичної Праці Шамрая. З Черніковим же працював Шамраєв Олег Іванович – учасник бойових дій, дуже скромна й тиха людина, підкаблучник і об'єкт постійних нападів тещі, яка мріяла про іншого зятя. Іван Черніков підговорив кількох своїх співробітників, і вони виконали сцену озвучування радісної для Шамраєва новини. Шамраєва охопила неймовірна радість, і кілька днів він ходив у стані ейфорії. Окриленому й щасливому, йому здалося, що навіть директор став на нього по-іншому поглядати, а про його дружину й тещу й говорити не треба. Можна зрозуміти розчарування й досаду Шамраєва, коли жартівники, регочучи, зізналися про свою витівку через кілька днів.

З роботою в дирекції виставок пов'язана й інша витівка Чернікова. Робочою формою співробітників були чорні халати. Одна зі співробітників Чернікова – Шурочка, підміняючи свою подругу, залишила свій чорний халат у шафі. Черніков узяв його покористуватися, не попередивши власницю, для того, щоб дефілювати в ньому в Лаврі серед відвідувачів, імітуючи ченця. Олександр Семенович Найден, нині доктор наук, а тоді співробітник Чернікова, сам бачив, як до нього підходили введені в оману його зовнішністю відвідувачі, а затяті віруючі просили в нього благословення, і він хрестив їх, читав молитви, урочисто і з належною серйозністю. Шурочку ж за втрачений халат вилаяли й звільнили з роботи. Коли ж Черніков повернув їй халат, то він уже був їй непотрібний.

На той час Черніков залишався бомжем і в теплу пору ночував прямо на лавці неподалік від павільйону. Він уже був добре знайомий з міліціонерами-охоронцями, і вони, за можливості, терпіли його самоправство. Одного разу знайомий міліціонер став наполегливо просити Чернікова, щоб той знайшов якесь інше місце для спання, бо в нього можуть бути великі неприємності, аж до звільнення з роботи, а йому якраз світить одержати,

нарешті, квартиру. «*А я його заспокоюю,* – розповідав мені Черніков, – *ти тільки відійди трішки вбік і походи собі там, а я тим часом подрімаю». Як на зло, в ту ніч повз проїздив великий начальник з ЦК, побачив мене під час сну, влаштував рознос безпосередньому начальству того міліціонера, а те йому. Він буквально в сльозах каже мені, що я ж тебе просив, щоб ти тут не спав, а ти не послухав. Мене таке взяло зло, що я того ж дня пішов у райком партії, поклав перед першим секретарем свій партквиток і сказав, що не хочу бути в партії, де один змушений ночі проводити на лавках, з яких його прогонять, на той час, як чиновні члени партії мають люксові багатокімнатні квартири з кімнатами не тільки для спання, а й для собаки, і навіть окрему кімнату для вазона з улюбленою квіткою. А ти ж знаєш, що в члени партії попасти не так уже й легко, особливо із середовища інтелігентів, а коли хто виходить з неї за власним бажанням, то це взагалі надзвичайна подія, з негативним резонансом й небажаними наслідками вже для самого партійного керівництва. Тож зі мною негайно поговорили й пообіцяли дати квартиру, і з цим вирішили дуже швидко»*.

Ото й була друга зустріч з Черніковим, про яку я вже говорив. Дали йому однокімнатну квартиру на Павлівській у будиночку-флігелі, зі спільним із сусідами коридорчиком і підвалом. І кімнату, і підвал він швидко заповнив книгами, штабелями вирізаних з лінолеуму гравюр, різним збіжжям, яке обов'язково супроводжує професійного художника.

Черніков був таким художником, що фанатично любив свій фах, віддавав йому всі свої сили й час, терплячи невлаштованість і нестатки. І в цьому він не минав можливості пооригінальничати. Якось, наслідуючи Григорія Сковороду, одягнувшись у щось на зразок свитки, у солом'яному брилі на голові, з торбою за плечима, з етюдником, фотоапаратом на грудях, із ціпком у руці, Черніков, як і письменник, вирушив у творчі мандри Україною, у тому числі Київщиною й Полтавщиною, без документів. Та він мав такий незвичний для тодішньої людини вигляд, що міліція його кілька разів затримувала й відправляла етапом у Київ для з'ясування особи.

Черніков, як я пам'ятаю, більше за все любив малювати старовину: старі куточки Києва, церкви й монастирі, пейзажі. Він був учасником багатьох виставок, але в члени Спілки не п'явся, мені здається, навіть уникав. На виставки він подавав не кращі, а посередні, а то й гірші свої роботи. На мої докори він говорив, що краще він відкладе на потім. «*Коли я постарію, стану погано бачити, не зможу вирізати й гравірувати, тоді я буду діставати відкладене й жити на це*», – відповідав він мені.

Черніков був також фанатичним збирачем рідкісних стародавніх книг і був добре відомий серед букіністів. Він міг ходити в старій сорочці і рваних штанях, але не уникав можливості купити рідкісну книгу. Одного разу, при мені, він приніс старовинну книжку без палітурок, рукописну. Коли

я його запитав про її ціну, він сказав, що написана вона за кілька років до Переяславської ради, і заплатив він, якщо рахувати з того часу, карбованець за кожний рік. Тобто, більше трьохсот карбованців – дуже великі на той час гроші.

Він вів звичний для бурлаки спосіб життя. Ніякого комфорту, ніяких предметів розкоші, майже без кухонного приладдя, окрім найпростішого: сковорідка, чайник, ніж, кілька ложок і виделка. Спиртне він полюбляв, як і жінок. Але жодного разу не бачив його ані п'яним, ані з якоюсь жінкою. Більше я дізнався з його розповідей. Одну з них я записав, і дозволю собі її відтворити:

«Подзвонила мені, каже, чому пропав, не приходиш? Відповідаю: якщо буде півлітра і добрий борщ – прийду.

Вона каже: «Приходь, буде півлітра, буде і борщ».

Дійсно, вона доброго борщу наварила, ще й рагу, картопля. Ну, й оселедці, як належить. Пляшка «екстри» посеред столу. Сіли за стіл. Я їй трошки в чарку налив, а собі в склянку. Згодом знову наливаю їй горілку в чарку, собі – в склянку. Опустошили пляшку, поїли ще, я й кажу, чи немає там ще чогось міцненького? Вона відповідає: «Немає». Ну, кажу, тоді я одягаюсь і йду додому. Що то за гостювання, коли якась півлітра, та й тільки. Одягаю піджак, а вона мене за поли, каже: підожди, вчора подруга приходила, так ми трішки портвейну надпили з пляшки». Знімаю піджак, сідаю знову за стіл. Випили ми й портвейн, а в мене тільки апетит розгорівся. Кажу їй, пошукай гарненько, може ще щось знайдеш. А вона мені на те: «А може, воно вже й досить?» «Е ні, не досить. Якщо таке діло, то я йду додому». Піднімаюсь із-за столу, одягаю піджак і виходжу в передню. А вона вслід кричить: «Підожди, Ваню, здається трішки спирту є!» І дістає із серванта пляшку зі спиртом. Вона медсестрою в лікарні працює. Знімаю піджак і знову сідаю за стіл. Лягли спати, а в мене все виключилось. Прокидаюсь уночі, а голова йде обертом, усе пливе, і сам у стані, схожому на невагомість, ну, ото як космонавт у космосі. Вщипнув себе за ногу – чути, що то моя нога, а голова – їй Богу, не моя. Лап-лап навколо себе – якась жінка біля мене. «Хто ти? – питаю, – і як ти тут опинилась?» А вона у відповідь: «Ти мені ще побалакай, так я тебе викину, щоб ти там на морозі похрюкав! Все одно від тебе ніякої користі».

Тільки під ранок получилася в нас «користь».

Була в нього в коханках і якась молода генеральша, очевидно, вдова, яка кожного разу, коли отримувала від нього *«користь»*, клала йому в кишеню десятку, і, одягаючи штани, він уже знав, що тепер має гроші.

Одного разу після того, як я його відвідав після тривалої перерви, він мені заявив, що одружується з вісімнадцятилітньою дівчиною із села, що в когось працює нянькою. Я став енергійно аргументувати безглуздість його наміру в багатьох параметрах, але він уперто на це відповідав:

«Ну, і що ж? Зате прокинешся вранці, а поруч лежить отакий «пупсик», свіжий і рум'яний».

Коли ми після тривалої перерви зустрілися з Черніковим, я запитав його, чи можна вже поздоровити з придбанням *«пупсика»*, той, сердито вилаявшись, сказав, що все провалилося. Виявляється, між женихом і нареченою все вже було домовлено, залишилися тільки оглядини квартири як місця майбутнього спільного проживання. Дівчина, жителька села, зрозуміло, нічого не тямила в образотворчому мистецтві, зокрема в графіці, яка була професією жениха, мабуть, не прочитала жодної книги, не передбаченої шкільною програмою, очевидно, знала про той ажіотаж, який мав місце на книжковому ринку, особливо навколо книг-раритетів. Побачивши полиці, заставлені раритетними книгами, вона, радісно сплеснувши долонями, вигукнула: *«Ой, Ваню! Та коли ми їх продамо, то купимо машину!» «А в мене при цих словах,* – сумним голосом мовив Черніков, – *серце буквально обірвалось, і я сам собі сказав, що більше, голубонько, ти не ступнеш сюди і кроку»*.

Перед літньою відпусткою 1973 року ми з Іваном Черніковим побачилися в лікарні на Стрілецькій, де він лежав уже з третім інфарктом у напівсидячому положенні, єдино можливому на той час. Перший інфаркт застав його зненацька, і лікарі його довго не визнавали, аж доки він не став помирати. Після півторамісячного перебування в лікарні вийшов, щоб знову через кілька днів потрапити туди ж. Говорив мені: *«Знаєш, удень ще нічого, а вночі так серце хапає, що щоразу думаю, що ґиґну»*. Говорили йому, щоб їхав до матері в село набиратися сил, що треба берегтись і міняти другий поверх на перший. І я зрозумів, що Івану дуже погано і надії на покращення немає. Коли ми в розмові вийшли на його зібрання книг, він сказав, що надіється на мене і на Олексу Мусієнка. А взагалі хотів би заповісти свою бібліотеку Дніпропетровському художньому технікуму, де він навчався, або Дніпропетровському музею. Говорили про спільних друзів і дружбу, про те, що треба частіше зустрічатися, коли одужає, про те, що йому треба виставити кращі роботи, а то його знають за гіршими. Вигляд Іван мав кепський: синюватий колір шкіри, одутлість. Але, як завжди, не втрачав почуття гумору, весь час жартував і явно не панікував, хоча вже знав про свій близький кінець. Показував малюнки – начерки олівцем і чорнилами: усі в стилі сюрреалізму, на теми: *«Істина», «Моя душа після смерті нюхає квітку»* тощо.

Про смерть Чернікова мені повідомив художник Мар'ян Маловський 23 вересня 1973 року. Він зателефонував і сказав, що це сталося півтора місяці тому, тобто незабаром після мого відвідування. Кожна людина – індивідуальна й незамінна. Ніша, яка залишилася після смерті Чернікова, так і залишилася незаповненою.

ВІКТОР НЕКРАСОВ

17 березня 1974 року по *«Бі-Бі-Сі»* передали, що в січні був обшук помешкання письменника Віктора Некрасова, а 11 березня він передав за кордон заяву, в якій йшлося, що під час обшуку в нього вилучили сім мішків паперів, у тому числі рукопис книги про Бабин Яр, що обшук тривав сорок дві години, а його впродовж шести діб допитували в КДБ, зокрема примушували виступати проти Олександра Солженіцина. Нагадали, що 1969 року Некрасова виключили з партії за те, що він поставив свій підпис на листі на захист Андрія Синявського й журналіста В'ячеслава Чорновола.

Ця передача нагадала мені випадок, який одного разу звів мене з Віктором Некрасовим десь у середині тисяча дев'ятсот шістдесятих років, і мені довелося побувати в нього вдома.

Того дня я зустрівся на Хрещатику зі своїм колишнім близьким сусідом, художником Юрієм Доценком, швидкого на знайомства, якими не минав похвалитися. Обмінявшись кількома фразами, ми вже мали розійтися, як Юрій, з'ясувавши, що я нікуди не поспішаю, запропонував мені зайти з ним до Віктора Некрасова, який живе буквально поруч з тим місцем, де ми з ним зустрілися. Письменник на той час уже був у немилості, його критикував Микита Хрущов у своїх виступах за його дорожні записи *«По той бік океану»*, що вийшли друком 1962 року. Він перебував під посиленим наглядом КДБ і в духовній блокаді. І хоча я не любитель візитів без запрошення, мені було цікаво побачити письменника-фронтовика, книги якого *«В окопах Сталінграда»* і *«В рідному місті»* мені дуже сподобалися.

Квартира Віктора Некрасова була в загальновідомому *«Пасажі»*, що на Хрещатику, вихід із середини двору, здається, на цокольний поверх. На наш дзвінок двері відкрив середнього зросту, досить міцної статури, ще нестарий чоловік, з коротко підстриженою головою, високим чолом і видовженим обличчям. На ньому була світла сорочка з незастебнутим коміром, легкі домашні штани й сандалії на босу ногу. Проникливі очі непривітно стрельнули по моєму обличчю, і на ньому відбилася настороженість і недовіра.

Коли проходили через першу велику кімнату, то я побачив за столом двох жінок похилого віку, по домашньому, але чисто одягнених. Та, що була старішою, виявилася матір'ю Некрасова. Він сказав їй, що це пришли його

друзі. У тих кількох словах, якими вони обмінялися, відчувалося велике тепло й шляхетність стосунків.

Некрасов завів нас у другу кімнату, значно меншу за розмірами, з вікном і балконом на інший бік *«пасажу»,* у глухий двір. Кімната, як і передня, була дуже скромно обставлена. Я помітив і запам'ятав фактично лише тафту, над якою висіла майже на всю стіну величезна карта Парижа, на якій відтворено буквально всі вулиці й будинки з проекцією зверху.

Некрасов сів на тафту, підібгавши ноги, і, демонстративно відвернувшись від мене, завів жваву розмову з Юрієм. Розуміючи його становище і свою несподівану появу як непроханого гостя, я зайнявся оглядом кімнати. Крім тафти – письмовий стіл з мінімумом речей на ньому і майже без паперів. Перевів очі на карту і став її розглядати. Помітивши мій інтерес до карти, Некрасов сказав, що він любить цю карту і любить подорожувати по ній вулицями Парижа, в якому він жив у ранньому дитинстві і який для нього рідний і дорогий. Поступово Некрасов усе частіше звертався в розмові до мене і, нарешті, розвернувся до мене *«фасадом»,* а боком до Юрія. Майже годину, а може, й більше, ми вели розмову фактично між собою, удвох. Початкову часткову відчуженість я пояснюю і тим, що Юра відрекомендував мене філософом, викладачем вузу, що в очах Некрасова вже саме по собі викликало недовіру. Закінчилася наша зустріч тим, що Некрасов запрошував мене приходити в гості в будь-який зручний для мене час. Але більше ми з ним не бачилися й не говорили внаслідок низки причин і обставин. Бачив я Некрасова після того тільки разів два, здалека й випадково. Один раз – з молодими людьми, мабуть, іноземцями, другий – з якоюсь жінкою середніх років. Одягнений він був більше ніж скромно, можна сказати, бідно. Такі-сякі штани, поношена, але чиста сорочка, стоптані сандалії на босу ногу. Оце і все, що мені згадалося у зв'язку з радіопередачею *«Бі-Бі-Сі»*.

ДОЛУЧАЮСЯ ДО КЕРАМІКИ Й ОПІШНЕНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА

Те, що існує гончарство взагалі, а в нашій місцевості зокрема, я не міг не знати, адже в побуті в моєму дитинстві переважав глиняний посуд. Про гончарство постійно нагадувало численне череп'я в грядках, де колись була гончарня; знайомі, що на моїй пам'яті працювали в гончарних артілях, а згодом на заводі. Предметом же спеціальної уваги гончарювання й гончарі стали вже після закінчення університету. Почалося це з випадкового відвідування виробництва, невимушених розмов зі знайомими й незнайомими працівниками: гончарями, малювальницями тощо. Поступово я пройнявся їхніми інтересами, проблемами, думами й настроями. На той час фактично було ліквідовано індивідуальне гончарство, і гончарі, залишивши своє заняття, масово пішли в колгоспи або в артілі кустарів, де за інерцією ще животів дух особистої зацікавленості й творчості, але й він став згасати, коли ці артілі передали промисловим підприємствам. Намагання перетворити народне, традиційне, кустарне на промислове, конвейєрне, уніфіковане зі згубною невідворотністю прирікало опішненський гончарний промисел на згасання й загибель. Ті, від кого все це залежало, замість того, щоб закріпити багатовікові традиції опішненського гончарства й створити умови для нового етапу його розвитку, підвищити рівень культури виробництва, підтримувати й розвивати майстерність гончарів і малювальниць, обмежувалися тільки тими нововведеннями, які дозволяли збільшувати кількість виробленого на шкоду якості, втрачалися традиції й особистий інтерес до праці, до професії гончаря загалом.

Глибоко пройнявшись цими розмовами й настроями, схвильований майбутнім гончарства, я написав статтю *«Завтра опішнянської кераміки»*, яка була надрукована в журналі *«Народна творчість та етнографія»* за 1968 рік. Після неї було ще кілька публікацій на захист Опішного як народного художнього гончарного осередку в українських виданнях, всесоюзній газеті *«Правда»*. Я став часто й подовгу бувати на робочому місці гончарів і малювальниць, вести з ними розмови на різні теми, з багатьма подружився, і ці стосунки і зв'язки ніколи не обривалися. Поступово я став одержимий колекціонуванням опішненської кераміки. Коли я їхав після канікул з Опішного в Київ потягом або рейсовим автобусом із Полтави, то був, як кажуть, *«по зав'язку»* завантажений керамікою: глечиками,

куманцями, горщиками, макітрами, левами, баранами тощо, викликаючи у знайомих і родичів здивування, а то й осуд. Значну частину цього я роздаровував уже в Києві, решта ж поступово складала мою колекцію. На початку 1970-х років вона стала досить поважною і являла собою значний інтерес, а мені приносила велике естетично-художнє задоволення. Це, мабуть, було єдиним, що складало моє багатство, бо про інші його прояви я ніколи не мріяв і навіть не думав. Зрозуміло, що з цим небагато хто погоджувався, були й критично щодо цього налаштовані.

Коли моя колишня подруга юності, з якою пов'язані характерні для цього віку драматичні стосунки й широкий розголос в Опішному про їх перебіг, на початку сімдесятих несподівано завітала до мене в Київ, уся в коштовностях, демонструючи досягнутий нею рівень достатку й благополуччя, то, ледве переступивши поріг і кинувши оком на мою кераміку, з властивою їй категоричністю вигукнула: «*Начорта ти навіз у Київ оці опішнянські черепки! Будь я твоєю жінкою, я б у той же день викинула б їх надвір через балкон!*»

«*А я б услід за ними викинув би з балкона й тебе!*» – миттєво відповів на це я.

Моя колишня любов відразу ж прикусила язик і вже більше не торкалася цієї теми. Їй же я порадив не дефілювати вулицями з таким набором коштовностей на собі, щоб не стати жертвою грабіжників.

У процесі своїх пошуків на велосипеді я об'їздив не тільки Опішне, але й навколишні села, побував у таких місцях, куди за інших обставин ніколи б і не заглянув. А в самому Опішному і в його околицях багато можна було побачити й зустріти, дізнати й поговорити. Так, у Малих Будищах – селі, яке фактично злите з Опішним, я заприятелював з Єфросинією Омелянівною Герасименко, яку до цього багато разів бачив, відвідуючи ледве не щодня все літо «*Керамзавод*»: вона там працювала малювальницею і була з гончарського роду. Вже немолода, маленька, худенька жіночка, з явними ознаками нездоров'я на обличчі, з тихим голосом і лагідною посмішкою, бездітна і на той час зовсім одинока, вона не була покинута-позабута: її любили всі її сусіди, односельці й піклувалися про неї. Жила вона в батьківській хаті, особливістю якої було те, що в ній були, так звані, «*миті стіни*», тобто складені із широких дерев'яних відполірованих плах із липи, що мали вигляд зроблених із бурштину. Біля хати – старий садок, а весь двір обсаджений квітами. У хаті прості меблі. У ній завжди затишно й чисто. Щоразу під час канікул я приїжджав у Малі Будища побачитися з Єфросинією Омелянівною, майже завжди заставав її у дворі, серед квітів. Приязно посміхнувшись, вона запрошувала сісти прямо на піддашки, і текла невимушена й неспішна розмова про здоров'я, домашні справи, сусідів і обов'язково згадували про батьків, точніше – батька.

«Татко мій був надзвичайно гарною й доброю людиною, – було, проникливо розповідала вона. – *Сам був красивим і все красиве любив. У хаті і вишивки, і кераміка: вази, куманці, глечики, тарелі настільки красиві, що очей не можна відвести. А найкрасивішою була його душа. Пам'ятаю, ще в дитинстві, було, йде з роботи додому, то по дорозі вкраде для мене, малої, квіточок, сховає в картуз, потім, зайшовши в хату, зніме його з голови і гарно усміхнувшись, протягне їх мені зі словами: «На, доню...»*.

Між нами було хоч і не часте, але тривале листування. Декілька разів я надсилав їй дефіцитні в умовах села ліки, але роки й хвороби брали своє, і 2002 року Єфросинії Омелянівни не стало.

В один із приїздів у Малі Будища, почувши церковний дзвін і спів, звернув на своєму велосипеді до тутешньої церкви. Правив службу ще нестарий, статний, показний чоловік, темноволосий, з невеликою бородою, а регентом була приблизно такого ж віку жінка. Людей у церкві було небагато, а її інтер'єр скромненький: такі собі ікони, деякі з них у вишитих рушниках. Діждавшись кінця служби, я підійшов до батюшки, відрекомендувався, і ми розговорилися. Продовжили свою розмову в хаті при церкві, де й жив батюшка, який назвався Кононом Федоровичем. Облаштована хата була надто скромно. Таким же скромним виявилося й пригощання, яке запропонував хазяїн: півлітрова пляшка самогону з кукурудзяною затичкою, шматок такого собі сала й окраєць чорного хліба. Наливши в склянки самогону, Конон Федорович як ініціатор проголосив тост за знайомство і почав коротко розповідати про себе. Виявилося, що сам він родом із недалекого звідси села. Усіх премудростей церковної служби набрався ще до війни, прислужуючи священикам. У війну йому довелося служити при військовому шпиталі, де він непогано влаштувався чи то санітаром, чи то військовим при начальстві. Словом, воювалося йому непогано в усіх відношеннях, включаючи потребу в жіноцтві, якого в шпиталях завжди було багато, а з його зовнішністю відмови, як правило, не було, і в цій справі він, будучи рядовим, успішно конкурував з офіцерами. Демобілізувавшись, продовжував асистувати священикам, а коли з'явилася вакансія священика в Малих Будищах, то церковне начальство після тривалих зволікань дозволило йому її зайняти. Не забуваючи доливати в склянки самогон, Конон Федорович став уводити мене в таємниці свого успіху серед прихожан, в особливості свого таланту проповідника і співця, говорив про багатство регістру свого голосу. Все це він готовий продемонструвати під час мого наступного відвідування церкви. Ми ще не закінчили чаркування, як у хату без стуку, очевидно за звичкою, зайшла ще нестара жінка. Побачивши мене, вона буркнула, що заглянула для того, щоб зачинити вікна, і миттєво вийшла з хати.

Наступного дня я здійснив обіцяний візит до Конона Федоровича в церкву. Побачивши мене біля дверей, той став гаряче щось говорити регентші на вухо, вона, у свою чергу, хору з трьох жінок і одного чоловіка, і в церкві залунало: *«Лео-ні-ду О-па-на-со-вичу, многіє літа!...»* Я ледве крізь землю не провалився: якщо це дійде до партійних органів, то мені попаде на горіхи. Конон Федорович, як і обіцяв, став демонструвати свій талант співця й унікальність голосових даних. Виявилося, що в батюшки голос гучний, та не все було гаразд зі слухом, тому рулади, до яких він вдавався, викликали в мене сміх, який я намагався вгамувати. Крім неякісного ведення служби, на священика у вищі інстанції йшли постійні скарги прихожан на його *«нестатутну»* поведінку і вчинки, про які йшов далекий розголос. Урешті-решт Конона Федоровича за невідповідність посаді було звільнено, і він, як мені розповідали, повернувся у своє рідне село до рідної жінки.

У спекотний день наприкінці липня пошуки гончарних виробів і вишиванок привели мене в Попівку – село, що, як і Малі Будища, з'єднане з Опішним, тільки південно-західніше. Після безрезультатного снування по селу заїхав на найзахіднішу його околицю в неглибокий, але широкий вибалок, щедрий на зелень: дерева, кущі, траву. В абияк огородженому дворі стояла стара, але ще справна хата, а на вулиці, відокремлено – колодязь. Біля нього – старенька, зігнута в попереку бабуся, що розмовляла з хлопчиною років тринадцяти-чотирнадцяти. Він сидів на цямринні колодязя біля відра й неспішно, явно насолоджуючись, пив воду з квітчастого білого глечика, приязно усміхаючись нам обом: мені й бабусі. Тут паслися і його корови. З'ясувалося, що хлопчик – сирота, і знаходиться на утриманні родичів і знайомих, а влітку пасе людям корів.

Випивши з дозволу бабусі води, розчулений ідилічною картиною, яку являла собою ця затишна й тиха околиця села, дворище, хата, колодязь, корови, хлопчик, я подякував бабусі за прекрасну воду й побажав ще довгих щасливих років.

«Та ти що, синок? – обурено закричала бабця, відмахуючись від мене, немов від нечистої сили. – *Не дай, Боже, такому бути! І як тобі таке на розум спало, на язик вийшло? Я така, хоч би й зараз умерти. У мене немає тієї кісточки, яка б не боліла. Кожної ночі прошу Бога, щоб він прислав мені смерть. То якщо людина молода й здорова, то й жити їй хочеться, а старому краще вмерти»*.

Слова старої жінки, явно одинокої і хворої, вразили мене, і я ще довго роздумував над сказаним нею, а цей епізод закарбувався в моїй пам'яті назавжди.

Багаторічне спілкування з гончарями, а з деякими товаришування і дружба, переконали мене, що деякі з них за своїм культурним рівнем і життєвою позицією, цінностями, якими вони орієнтуються й утверджуються,

вищі за тих, хто більше освічений або має науковий ступінь, тому я з великим задоволенням під час літніх канікул, майже як на роботу, ходив на завод *«Художній керамік»*, був там своєю людиною, з великим задоволенням спостерігав за всім і слухав усе, про що говорилося. Особливо це стало для мене потребою з 1968 року, коли я почав бувати в цеху номер чотири, де зав'язалися дружні стосунки з родиною Пошивайлів – Гаврилом Ничипоровичем, його дружиною Явдохою Данилівною, їхнім сином Миколою й працівниками цього цеху. Мені тут було набагато цікавіше, ніж в інституті, на засіданнях своєї кафедри, у колі своїх учених колег. Я став потихеньку ліпити і як *«свій»* брати участь у всьому, що відбувалося в цеху. Я не міг утриматися, щоб не записати хоча б що-небудь із побаченого й почутого. Як приклад, наведу записи, зроблені 1971 року.

У цеху працювали шестеро гончарів, серед них Гаврило Пошивайло вважався творчим майстром. Він неохоче тиражував глечики, тому, знявши з гончарного круга черговий із них, узяв більшу за попередні глиняну грудку і, кинувши її на центр круга, що крутився, тихим голосом сказав мені: *«Зроблю тобі тикву...»*

Подвір'я заводу *«Художній керамік»*, цех № 4: *(зліва направо)* **?, ?, Євдокія Дроб'язко, Любов Чабан, ?, Ірина Радченко. Опішне, Полтавщина. Кінець 1960-х.** Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Робочий момент на заводі *«Художній керамік»*, цех №4.
Опішне, Полтавщина. Липень 1968. Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

І ось через якісь хвилин дві-три під його руками, ніби силою чаклунства, поблискуючи вологими боками, виросла чудової форми посудина, про яку перед цим говорив я, мріючи про те, щоб мати її у своїй колекції, яку я збираю.

«Добре вийшло, – зупиняючи круг і милуючись посудиною, промовляє Гаврило Пошивайло. – *І пук хороший, і шийка ніжна. А баба моя розмалює. Аби добре випалилось»*.

Він обережно й ніжно взяв виріб і поставив неподалік від себе. Невесело зітхнувши, він знову заходився тиражувати глечики.

У цеху деякий час чути лише глухий шум верстатів та окремі репліки підсобниць. Та охочому до розмов наймолодшому з трьох братів Підгребельних Миколі набридло сидіти мовчки, і він, зиркнувши на тільки-но виготовлений Гаврилом Пошивайлом виріб, почав беззлобно його піддражнювати.

«Оце б скоріше дід пішов на пенсію, а то через нього знову норму збільшать».

1

1. Завод *«Художній керамік»*, цех № 4: *(зліва направо)* **Марія Пошивайло, Любов Маслак, Марія Гребіняк, Майя Гонтар.** Фото Леоніда Сморжа

2. Леонід Сморж, Гаврило Пошивайло, Явдоха Пошивайло, майстер цеху Дмитро Сердюченко на подвір'ї цеху № 4 заводу *«Художній керамік»*. Автор фото невідомий

Опішне, Полтавщина. Липень 1968.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше

2

«Як ви вже мені набридли», – промовляє Гаврило Пошивайло, не відриваючи погляду від рук, під якими виростає зі шматка глини черговий глечик.

«Оце, якби Земля скоріше закрутилася, щоб пройшов липень, серпень, вересень, а там і травень, щоб вирядити діда на пенсію», – маючи на увазі Гаврила Пошивайла, охоче вступив у словесну гру середній із братів, огрядний Гаврило.

«Я на проводи не піду, хай мене дід і запросить», – веде своє Микола.

«Начорта ви мені здалися, – скоромовкою, з відтінком досади, кидає Гаврило Ничипорович. – *І не подумаю запрошувати»*.

«Усе, діду, тепер я і знатися з вами не хочу. Як підете на пенсію, то я мовчки вип'ю двісті грамів і позаздрю вам, що ви вже не робите», – вдавано сумним голосом говорить Микола.

«Оце, як баба дома вас добре поганяє, то вам і пенсія гіркою здасться», – підливає гасу у вогонь брат Гаврило.

Зрозуміло, усі, не тільки в цеху, знають, що Гаврило Ничипорович і Явдоха Данилівна живуть душа в душу, але ж чому б не пожартувати з цього приводу?

Деякий час чути тільки монотонне гудіння гончарних верстатів, та ось знову заговорив брат Микола, любитель пофілософствувати.

«Як воно так влаштовано, – задумливо промовляє він, – *не встигне людина пожити, тільки вивчиться професії, побудується, садок посадить, діточок навчить, і вже пора вмирати»*.

«Раніше вівці з шести років пасли, не до навчання було, – кидає Гаврило Ничипорович, не змінюючи пози і виводячи зі шматка глини черговий глечик. – *А вчитися легше, ніж пасти»*.

«Якби чоловік жив і жив років до п'ятисот», – із задумою в голосі сказав брат Микола.

«То людей стільки б розвелося, що і земля б їх не втримала», – поспішає на це відповісти один з братів, Гаврило.

«І то правда, брате. Бо і скотині ж треба десь пастись, і всякому звіру треба десь жити», – погоджується з братом Микола.

Мені подобається він за веселу вдачу й приязну балакучість, гумор і товариськість, і я, нахилившись до Гаврила Пошивайла, кажу йому про це.

«Рот великий», – досадливо зморщивши обличчя, кидає на це Гаврило Пошивайло, якому щодня доводиться вислуховувати Миколині теревені і піддражнювання.

Микола ж, піднявши від круга на мене свої небесно-сині очі, з яких випромінюється наївне лукавство, адресуючи до Гаврила Пошивайла, говорить мені: *«Дід Кірасир, не дивись, що він худий, знаєш, який він легкий на ногу? Якось ми поїхали на велосипедах по рибу, а дід пішки подався з гори*

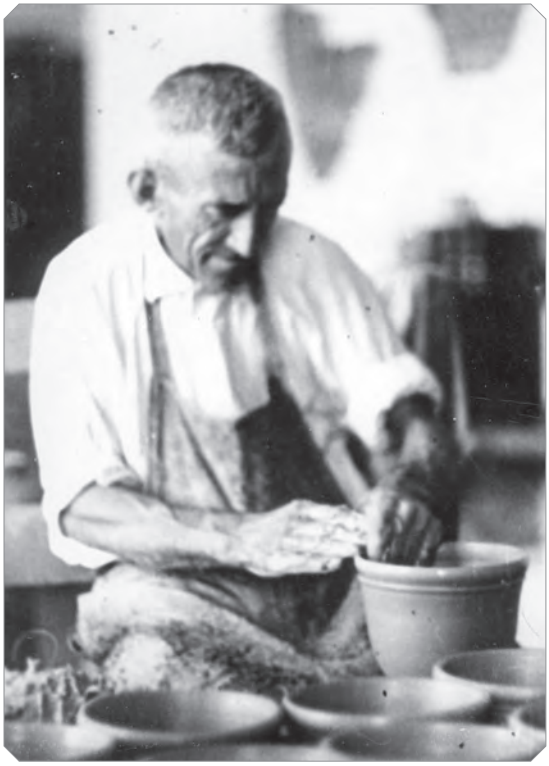

Гаврило Пошивайло за гончарним кругом у цеху №4 заводу *«Художній керамік»*. Опішне, Полтавщина. Липень 1968.
Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

вниз. Туди буде кілометрів з п'ять. Приїхали, дивимося, а дід на містку вже вудки розмотує».

Нахилившись до Гаврила Пошивайла, щоб тільки він почув, питаю, чому *«Кірасир»*?

«Так по-вуличному дражнять», – відповів він.

«А як він у війну з Харкова, з військового ешелону відпросився в командування і навпростець прибіг до своєї баби. Мабуть, більше п'ятдесяти кілометрів біг», – нагадує Гаврило, очевидно, всім відомий епізод з життя подружжя старших Пошивайлів.

«Ото він тоді нашвидку і Володьку зробив», – відгукується на це його брат Микола.

Володимир – середній із синів Гаврила Ничипоровича і Явдохи Данилівни, який нині живе в Полтаві.

«Та вже зліпив! У діда і ноги швидкі, і рука легка: як не спішив, а вийшло все без браку», – відгукується на це його брат Гаврило.

«Ти знаєш, – звертаючись до мене, говорить Микола, – *дід Кірасир зробить, що хоче. Так зробить, що іншим і не снилося. Хай хто спробує таку макітру викрутити»*, – показує вимазаною по лікоть рукою на п'ятивідерну макітру.

Син Гаврила Ничипоровича, Микола, скориставшись паузою, мабуть, щоб виручити батька і перевести розмову в інше русло, витираючи піт з лоба, говорить: *«Диви, надворі й не шелесне. Коли ж воно вже піде дощ?»*

«Як нема дощу, то воно в природі все мертвіє, – тоном філософа підхопив нову тему брат Микола. – *Що воно, як вода? Дивишся – усе чорніє, мертве, а піде дощ – зелененька трава з'являється, листочки у рослин піднімаються, на душі стає весело»*.

«Отож, збираються природу перетворити, – відгукується на це брат Гаврило. – *Та вже і наперетворяли: чимдалі, то стає все гірше і з погодою, і з землею, і з врожаєм»*.

«І ордени не помагають, як дощу немає», – подав, нарешті, голос найстарший із братів Іван, заодно й наймовчазніший.

«Усе-таки, як Бог не дасть, то ніхто не дасть, – поважно промовив брат Гаврило і, трішки помовчавши, додав: – *Мо, його і немає, бо он супутники запустили, то нічого не знайшли»*.

«Як воно виходить, – з ноткою обурення філософствує брат Микола. – *Один каже: треба берегти природу, а другий – рубай ліс, розорюй луки, гати греблі. Навіщо ж тоді говорити й писати, коли ніхто добре не знає, що робити?»*

«А воно завжди так, коли немає доброго хазяїна», – вставля своє в розмову й Іван Вишенський.

«Оце, який ліс був на Макаришиному, а вирубали», – продовжує свою думку брат Микола.

«Слухай, Миколо, воно не все треба і залишати, – заперечує йому брат Гаврило. – *Якщо треба вирубувати, то чому ж не вирубати? А хіба мало понасадили лісу? Візьми, наприклад, сосну, ще до війни посадили, а тепер он як піднялась»*.

«Правду кажеш, Гавриле, – погоджується брат Микола. – *Не все треба зберігати. Візьми, наприклад, садок, ну, яка з нього користь? Якщо не вродить, то якось на душі спокійніше, а як вродить, думаєш, куди дінеш груші, яблука, сливи, вишні. Скотині, і то не згодуєш. Краще викорчувати, то хоч хліб буде»*.

Трішки помовчавши, брат Микола, подумки зваживши всі *«за»* і *«проти»*, рішуче заговорив: *«Що не кажіть, а скільки краси зіпсували. Скотини тієї стільки розвелося, вже і трава не росте, витоптали, одна пилюка»*.

«Треба жити в згоді з природою, – після тривалої мовчанки подав голос Гаврило Пошивайло. – *Є в природі день і ніч. Так повинно бути*

і в житті людини, а то придумали електрику, включають його звечора і або що-небудь роблять при ньому, або дивляться телевізор, або горілку п'ють. Воно ж недаремно так зроблено, щоб стільки-то було темно, а скільки-то світло. Раніше природу берегли, а тепер у землю хімію кидають, річкам русла перекривають, тунелі в горах риють – і все це проти природи, і живемо ми проти нашої природи, а воно себе ще покаже...»

«*Правду кажеш, діду,* – підхоплює думку Гаврила Пошивайла брат Микола. – *Не можна робити насильство над природою. Вона, ото, як жінка, – ласку любить...*»

У цей час подавальниця Майя, молода, статна, вродлива, зі східними рисами обличчя жінка, красиво вигнувшись, понесла до стелажа для сушіння вироблені братом Гаврилом глечики. Той добрим і небайдужим поглядом проводжає жінку й говорить: «*А от Майя – совісна жінка. Наші дівчата можуть мимо пройти, а вона все помітить, зробить, прибере*».

«*Вона, кажуть, і на корівнику акуратно робила, ніхто їй зауважень не робив*», – з повагою в голосі сказав брат Іван, найбільш статечний і поважний із братів, хоча і не вийшов зростом.

«*Вона, по-моєму, не чиста росіянка,* – каже брат Гаврило. – *У ній є щось від казахського чи татарського*».

«*Не важливо, хто вона така, головне, що гарна людина, порядна і красива жінка*», – поставив крапку в розмові про Майю брат Микола.

«*До такої і почащати не гріх*», – усупереч своїй репутації відданого своїй дружині чоловіка, промовив дідів син.

«*Та ти вже віднавчащався. Виконав своє, тепер сиди мовчки на печі біля своєї жінки*», – осаджує його брат Микола.

«*Коли ж він навчащався, як прямо зі школи потрапив у армію?*» – став на захист брат Гаврило.

«*Еге! То ти, брате, не знаєш. Та кум Микола ще в шістнадцять років ходив у Млини, на Левадки, блювати до Олійнички під тин*».

Усі звикли до вигадок брата Миколи, але робить це він не зі зла, просто в нього багата уява, непозбутний гумор і постійна потреба мати для цього об'єкт і матеріал, а фантазії в нього вистачає.

Через бокові двері я вийшов надвір і, коли через кілька хвилин повертаюсь, чую, що в гончарів мова йде про мене. Призупиняюсь і прислухаюсь. Голос брата Гаврила: «*Ми от говоримо, а він увесь час щось пише...*»

Брат Іван: «*Грамотний, тому й пише. Кажуть, дисертацію написав... Що воно таке, не знаю*».

Голос брата Миколи: «*Він – кандидат наук і доцент. Загалом, наука... Щось писав і захищав*».

Голос Івана Вишенського: *«Мабуть, за це добрі гроші платять, бо навіщо ж тоді захищатись?»*

Голос брата Гаврила: *«Оскільки добрі гроші дають, то треба і захищатись»*.

Голос брата Миколи: *«Якось не віриться, що він доцент, – такий простий і з себе непоказний. Хіба доценти так себе ведуть?»*

Тут *«виникаю»* я, і розмова змовкає. Гончарі надолужують прогаяне в розмовах і форсують свої зусилля, щоб виконати норму.

Та ось Марія, що сидить біля дверей на заточуванні посуду, звертаючись до підсобниці Люби, перекриваючи гуркіт гончарних верстатів, різким і неприємним голосом кричить: *«Ти чула, що Порскала звільнили з роботи?»*

«Та що ти таке кажеш? – сплеснувши себе руками у боку, дзвінко кричить Люба, щиро співчуваючи покараному. – *Людині ж півроку залишилося робити до пенсії!»*

«З кожним може таке трапитися. Ну, хто ж тепер п'є!» – запитливо дивиться Марія на Майю, яка щойно підійшла з виразом стурбованості й співчуття на обличчі.

«А наші мужики сиділи, як у рот води набрали, не могли заступитися за людину», – з докором говорить добра й співчутлива Люба.

«Хоч би самі не пили, а то й сьогодні в обід ховалися за дровами, чаркували», – аж лютує гостроязика Марія.

«Я б ото вибачила, – каже добросердна Люба. – *Давайте попросимо Івана Петровича (директора) і візьмемо Порскала на поруки»*.

«Хіба то гріх – випити? – аж кипить від обурення Марія. – *Я така, що і сама люблю чарку випити, і своєму чоловікові не забороняю: хай п'є, поки п'ється»*.

Гончарям явно не до душі розмова, яку ведуть жінки, і вони, крім Гаврила Пошивайла, стали жваво обговорювати останню гру київського *«Динамо»*, щирими й гарячими вболівальниками якого вони є, особливо брати Микола й Гаврило.

Наймолодший Підгребельний вийшов надвір, повернувшись у цех, включив верстат і, кинувши грудку глини в центр круга, запитав Гаврила Пошивайла: *«Це вам, діду, скільки було, коли ви у війну прибігали з Полтави?»*

«Тридцять п'ять».

«О, це менше, ніж мені зараз!» – чомусь радіє брат Гаврило.

«А Володьці вашому скільки? З якого він року?» – допитується брат Микола.

«З сорок третього».

«Ага, значить недаремно прибігали. Як не спішили, а браку не вийшло», – задоволено підсумовує брат Микола.

«Це ж дід тоді в шпиталі лежав», – нагадує всім брат Іван.

«Та доводилось», – сором'язливо відказує Гаврило Пошивайло.

«Страшна таки була війна, скільки людей убито й скалічено, пропало безвісти», – із сумом у голосі говорить брат Гаврило.

Його підтримує брат Микола: *«Не дай, Боже... Не треба й згадувати. Краще вже грудочки давити. Передавиш за день штук двісті, дивишся, за місяць набіжить карбованців сімдесят»*.

Іван Підгребельний: *«Це вже двадцять шість років пройшло, як закінчилась війна. Швидко час іде»*.

Брат Гаврило: *«Ото й добре, що швидко йде»*.

«А що тут хорошого? Швидше до смерті», – говорить брат Іван.

«А смерті ніхто не мине. Ото якби від неї можна було відкупитися...» – зауважує брат Микола.

«То такими б, як ми, і відкупилися», – каже Іван Вишенський.

«Правду кажеш, Іване», – погоджується брат Гаврило.

«Тоді один за рахунок інших жив би собі і жив, а інші б вимерли, як мухи. А так, хоч перед смертю всі рівні», – поспіхом уставляє своє Вишенський.

«Хоч смерть ляка, а то люди вже ні Бога, ні чорта не бояться, – каже брат Микола, і звертається до брата: – *Що, Іване, мо, в доміно вріжемо? Дамо добрячого «козла» діду і його сину. Га?»*

«Воно ж і дома треба щось робити. Це ж не в місті», – з ноткою гіркоти і жалю відповідає брат Іван.

«Правда твоя, брате, – погоджується Микола. – *У місті зовсім інше життя, та метушні там набагато більше, ніж у нас. Оце був я в Полтаві, всі кудись біжать, язика висолопивши, і скрізь черга: у магазині – черга, у кіно – черга, у туалет, і то треба чергу виястояти. Ні, в місті я б не жив. У селі мені добре. До села в мене душа лежить, а от до міста – ні...»*

«Хто як хоче, а я вже шабаш», – говорить добрий гончар Іван Вишенський і зупиняє круг.

«А я ще кілька грудочок роздавлю, щоб була норма», – каже брат Микола, який більше вдатний на язик, ніж гончарювати.

Один за одним зупиняють гончарі круги, зішкрібають з них і верстаків глину, знімають обляпані глиною фартухи, миють руки. Через деякий час у цеху залишилися лише я й Гаврило Пошивайло. Я показую йому тільки-но виліплену фігурку на гоголівський сюжет і з хвилюванням жду оцінки.

«Воно веселе. Буде непогане, якщо випалиться», – говорить Гаврило Ничипорович, і в мене піднімається настрій. Кажу йому, що ще залишуся трішки поліпити.

«Залишайся, тільки ж зайдеш, повечеряємо разом. Я буду тебе ждати».

Гаврило Пошивайло тяжко піднімається, роки вже не ті, і він дуже втомлюється, обгортає вологою ганчіркою виготовлену для мене тикву. І нарешті, опустивши натруджені, жилаві руки, згорблений, повільно йде

мимо верстатів, стелажів із посудом, спиняється на мить біля пустої кімнати малювальниці, в якій сьогодні до обіду працювала Явдоха Пошивайло і, знехотя переступивши поріг, виходить надвір.

Перед цим, завітавши до Пошивайлів, у неділю, я застав у них невисокого, молодого, гостроносого, довговолосого й бородатого, гучноголосого й говіркого чоловіка, який вів себе, як той, хто належним чином ознайомився й обжився тут. Виявилося, що це випускник Львівського інституту прикладного і декоративного мистецтва Петро Ганжа, син сільського гончаря з Вінниччини, який одержав направлення в Опішне на завод «*Художній керамік*» головним художником і заряджений ідеєю зробити на заводі якщо не революцію, то докорінно змінити на ньому виробничу атмосферу й ставлення до творчих майстрів, про яких він був високої думки й плекав на них великі надії в майбутньому. Зовні схожий на попа, тільки без ряси, любитель епатажу й жартівник, не позбавлений честолюбства, але контактний, він швидко знаходив спільну мову з гончарями й малювальницями, і дуже не сподобався начальству заводу, яке звикло до чиношанування й субординації в стосунках і сумлінного виконання його розпоряджень. Особливий деспотизм тут проявляв головний інженер заводу, добрий гончар, але малоосвічений, з чотирма класами початкової школи, Трохим Назарович Демченко, що багато років «*царював*» на заводі. І на службі, і в побуті Ганжа вів себе незвично для Опішного: він міг босоніж ходити по Опішному й приходити на роботу, проводити з гончарями й малювальницями несанкціоновані начальством заходи, хоча вони мали метою покращення виробництва.

Я прийшов до Пошивайлів, коли вже йшло застілля й точилася жвава розмова, темою якої були, здебільшого, професійні справи: гончарювання, оплата праці, стосунки. Усе це мало мозаїчний характер, і співрозмовники не дотримувалися черговості й субординації, і все ж провідними тут були думки й голос Явдохи Данилівни: «*Залишилось нас сім душ дітей. Трьох порозбирали. Мені із сестрою добре попалось, а брату погано. Воно і нам було нелегко: і воду носи, і глину міси, і дітей гляди. А їсти, так куліш зварять на три дні. А ангоби і поливи робили самі. Було, розплавиш свинець, а воно зверху, як небо. Мішаєш його, мішаєш, а воно, як море, очі забирає. Горшків у хаті стільки, що й дитині важко пройти. І на столі, і на підлозі, і на вікнах. Усі в сімействі зайняті гончарюванням. У Гаврюші баба, було, дитину гойдає і, гойдаючи, думає, а сто свистунців виліпить, і це при лампі, а то й у темряві робила, і весела була така... А коли вип'є чарку, то співає. Горшками і жили. Куди тільки не возили! А найчастіше – в Полтаву. Там біля базару була Ільїнська церква. Так ми, опішненські гончарі, душ із тридцять, поскладаємо навколо неї свої вироби, все аж цвіте, очей не відірвеш. А то їздили міняти: насипле макітру зерна, а за горщик – двічі. А тепер беруть*

Поліна Сиса – малювальниця цеху № 1 заводу «*Художній керамік*». Опішне, Полтавщина. 1968. Фото Леоніда Сморжа. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

за вироби, як за вола. Хіба ж можна стільки? Треба дешевше. Дорого ж таки дуже».

«*Ну, чого дорого?* – жваво заперечив Петро Ганжа. – *Зовсім не дорого, якщо врахувати працю і майстерність, матеріали і транспортування... А ви свої вироби задарма віддаєте*».

«*Ну, що таке гроші?* – повернувшись усім тілом до Ганжі, говорить Явдоха Пошивайло. – *Гроші приходять і відходять, як ото вода в пісок, а так люди згадають, що є такий худий гончар*».

«*Он Іван Архипович* (Білик. – Л. С.) *так не робить...*» – веде своє Ганжа.

«*Ну, і хай,* – утручається в розмову Гаврило Пошивайло. – *Уже стільки за життя так пішло, то хай вже так і йде*».

Сам я, хоч і одержав у подарунок чимало виробів від родини Пошивайлів, проте в цьому підтримую Ганжу: «*Я вважаю, що це неправильно, що все краще, як тільки вас попросять, ви роздаєте*».

«*А от Білик не роздає,* – охоче підхоплює мої слова Ганжа, – *у нього і на горищі повно виробів, і в хаті, і в коморі. І скрізь його знають, і скрізь про нього пишуть. Ось і з Ленінграда, з Мухінського училища приїхали, сфотографували. А в Харкові один і диплом на Білику зробив...*»

«*Хай пишуть, хай бігають. Найбільше багатство – людська пам'ять. Це набагато краще, ніж гроші*», – відповіла на це Явдоха Пошивайло.

«*Мені здається, що раніше опішненська продукція була якіснішою*», – кажу я і запитувально дивлюся на неї.

«*Бо робили люди совісно, тому і якість була не та, що тепер,* – відповідала вона. – *Зате робили зранку до вечора. Коли, було, виставлять вироби після випалювання біля печі, то прямо очі забира. І таємниці*

берегли... Гончар, було, і черепочки визбирує, щоб конкуренти не бачили».

«Зараз такого не зробиш, бо все нашвидку, – говорить Гаврило Пошивайло, – *та і глину де таку візьмеш, як раніше. Тоді її брали тільки в певних хазяїнів, її копали за гроші в колодязях, розділяли її на три сорти. «Чорнуху» й «жорству» відкидали, другий сорт – «пісчанка» – йшов на цеглу, а перший – на кераміку. А тепер усе скидають в одну купу. Раніше глина не один рік «перележувала». Було, привезу глину возів двадцять п'ять, накидаю на неї снігу, вона побубнявіє, як каша. Та ще додавали «пісковатки», бо глина була, як масло. А тепер кинуть у неї якого-небудь піску наполовину, пустять через прес разів два, і пускають у справу. А тоді, було, пересічеш глину дротом так, що вона стає такою чистою, як відполірована. А копали Каленик, Жижура і Жилавець Семен».*

«І все ж робота гончаря дуже важка», – кажу я.

Малювальниці цеху № 1 заводу «*Художній керамік*»: Віра Герман *(стоїть ліворуч)*, **Віра Цюрюпа** *(стоїть праворуч)*, **Марія Кужим** *(сидить ліворуч)* **та Поліна Сиса** *(сидить праворуч)*. **Опішне, Полтавщина. Липень 1968.** Фото Леоніда Сморжа. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

«Робота важка, коли не лежить до неї душа, – відповів Гаврило Пошивайло, – *а як цікаво, то і не важко, тоді забуваєш про все, тільки б робив собі і робив. Інколи зробиш – серце радіє, а як не получиться, то і досадно».*

«Чому кращими раніше були вироби? – запитує хазяїв Ганжа, і відповідає: – *А тому, що були кустарями, або вийшли із кустарів. Конкурували».*

«Один від одного ховалися, – погоджується Гаврило Пошивайло. – *От у Різника добре виходило, так я йому заплатив, щоб він показав. Довго по-чорному виходило: було, виймеш зверху, а воно гарне. А далі ще краще. То така від цього радість, що не помітиш, як вихватаєш з печі все до дна, хоч воно і гаряче. А далі я зі шляху збився, стало погано вдаватися. Якщо переймеш у кого щось, то воно все одно не таке буде. Треба, щоб само з тебе вийшло. Коли ж той буде казати: оте не таке, а таке зроби оць так, то воно нічого не буде».*

«Художник – це картина, – знову бере ініціативу в розмові Явдоха Пошивайло. – *А кераміка – її на усіх людей вистачить, то навіщо ж ховатися? Я не можу в другої перезнімати* (вдаватися до плагіату. – Л. С.), *я сама бачу, як малювати: як звикла, так і малюю. А хай інші дивляться. А Зіна* (Зінаїда Петрівна Линник. – Л. С.), *було, відвернеться, щоб не бачили. Боїться, що перехватять. Не треба з цим ховатися, із собою всього не забереш. Може, людина і сама не винна, характер такий. А от батько Зіни, Петро Максимович, був не такий добрий... Та і ти, діду, не дуже розкриваєшся, не покажеш. Он які погані барани роблять, а ти нічого не скажеш».*

«То ти нічого не знаєш, – знічено буркнув Гаврило Пошивайло. – *Ти підожди... Ти...»*

«Людей треба підіймати, щоб люди чули й знали, що одне робить краще, а інше – гірше. А от усі сидять і думають: навіщо воно мені потрібне, шана одна. І я оце пробую малювати свої орнаменти, а дівчата кажуть: ви підете звідси, а нам треба буде тут робити, введуть це в норму, а ми не потягнемо. Так я й плюнула на це, малюю простеньке і звичне. Може, хто і краще за мене малює, а приїдуть практиканти, то кажуть: покажи їм, Пошивайло. То я і показую, що мені, хіба шкода. Мені аж на душі гарно, як молодь на моє дивиться і вчиться. Треба ж їй у когось учитися».

І вважаючи, що тему розмови вичерпано і їй треба зайнятися домашніми справами, говорить мені й Ганжі, щоб ми 18 липня, у неділю, прийшли на весілля: одружується їхній наймолодший син – Віктор.

«Тільки ж ти постарайся прийти без бороди і вусів, – звертається вона до Ганжі. – *Людина живе один раз і повинна молодіти. Навіщо та старість? Вона сама прийде, хоч і не захочеш. А тепер треба молодіти».*

Ганжа помітно знітився і намагався виправдатися, говорив, що, мовляв, йому так голитися ні для кого.

«Ну, й що з того? – говорить Явдоха Пошивайло. – *Людина повинна бути і для себе гарна, і всім людям також. Оце якби твій батько побачив, то й образився б... Дідусь у мене старий, і то голиться»*.

18 липня 1971 року, в неділю, я пізнього ранку підійшов до подвір'я Пошивайлів. День був винятково чудовий: сонячний, тихий, лагідний. Біля двору вже були дві групи цікавих. У самому дворі під великим тентом-навісом ще пусті столи. Тенти прикрашені кількома великими прекрасними рушниками, вишитими традиційно для Опішного червоним кольором, що надає їм особливої святковості. У червоних стрічках і дуги запряжених у брички коней. У дворі й у хаті останніми приготуваннями зайняті близькі родичі: дорослі й діти. Серед них, уперше в моєму житті, *«засвітилися»*, не звернувши уваги на мене, і син старшого сина Миколи – Саша, уже величенький на той час хлопчина, і молодший за нього Ігор, син середульшого сина Володимира.

Підійшли музики і, не гаючи часу, заграли такої, що ноги самі собою виносили в танок.

З хати назустріч мені вийшов Гаврило Пошивайло, на обличчі смуток і сльози на очах. Питаю, чого він такий сумний.

«Та, так. Воно якось сумно трохи. Щось хвилює».

В очікуванні приїзду молодих на весіллі в Пошивайлів.
Опішне, Полтавщина. 18 липня 1971. Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

Музики на весіллі в Пошивайлів.
Опішне, Полтавщина. 18.07.1971. Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Тут люди якось ураз і густо повалили у двір. Явдоха Пошивайло метушиться, пов'язує рушниками й шматками тканини то того, то іншого. Хтось із молодих жінок гукнув їй: *«А що ж нам робити?»*

«Як що? Горілку наливайте, медяники подавайте», – відповіла Явдоха Пошивайло, перев'язуючи чергового гостя, цього разу молодого хлопця.

Люба, дружина сина Миколи, протестує: *«Обо! Хто ж таке бачив, щоб хлопця жіночим перев'язували?»*

«Нічого, хто на це дивитиметься», – відказує Явдоха Пошивайло, яка явно в піднесеному настрої.

Жінки швидко накривали стіл, і ось на ньому вже красуються, пишаючись собою, два величезні весільні короваї, високі, пишні, викладені візерунками з тіста, з устромленими в них пшеничним колоссям і свічкою. Поверх короваїв – калина, ще зелена, лише зарум'янена червоним. Самі короваї перев'язані червоною стрічкою. Вони вельможно спочивають, дожидаючи свого часу у величезних розмальованих глиняних тарелях власного виробництва. Поряд із ними, немов асистують їм, дві пишні високі паляниці з білого борошна. Стоять високі миски із зерном і лісовими горіхами. А до всього цього швидко приєднується горілка, чарки і закуска.

Жених, одягнувши в хаті те, що вимагає в такому випадку поява на люди, нарешті виходить до публіки. Музики з піднесенням грають *«Карапет мой бедный»*, під який відразу стали танцювати кілька пар дівчат.

Весілля в Пошивайлів. Благословення на щасливу дорогу в подружнє життя.
Зліва направо: **Єфросинія Нагірна, Гаврило Пошивайло, Явдоха Пошивайло, Любов Пошивайло (Нагірна), Віктор Пошивайло, Зінаїда Пошивайло (Матвієнко), Олександр Загребельний. Опішне, Полтавщина. 18.07.1971.**
Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Весілля в Пошивайлів. Батьки Гаврило та Явдоха Пошивайли вітають молодят. Поміж ними – Микола Пошивайло. Опішне, Полтавщина. 18.07.1971.
Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Явдоха Пошивайло запрошує всіх до столу перекусити перед основним дійством. Потім жених з дружкою сіли в бричку, а вона стала посипати присутніх зерном і горіхами, благословила сина іконою. Узявши подолом свого плаття повід коней, вивела їх на шлях. За бричкою виїхали друга підвода, легкова машина й вантажівка з музикантами в кузові і з рештою запрошених на весілля, у тому числі і я з Ганжею.

Біля воріт у двір нареченої відбулася традиційна в таких випадках *«торгівля»*. Коли сторони дійшли згоди, вийшла наречена – красива, усміхнена, щаслива. А її батько запросив прибулих до хати. Там молода й молодий навели остаточний блиск, і весільна валка вирушила у фотоательє, що в центрі Опішного. Там уже фотографувалося весілля з Міських Млинів – Микола Рижов зі своєю нареченою – чорнявий, стрункий, красивий, типовий козак-полтавець опішненської сотні. У фотоательє набилося повно народу, і Вася, мій одноліток, сердиться і виганяє зівак. Нарешті сфотографувався і наш гурт. Музики з обох сторін стали змагатися між собою, а потім об'єдналися й врізали так, що майже всі кинулися в танок, у тому числі й Петро Ганжа з дебелезною і язикатою жінкою. Він швидко захекався повертати таку могутню партнерку, а вона, перекриваючи музик, сказала йому, маючи на увазі того, хто правив бричкою і віз молодят:

«Ваш Семен якийсь недороблений: хто ж у тенісці раніше ходив? Ніби на рукава тканини не вистачило...»

Я не стану розповідати про те, як далі проходило весілля, які були обряди й церемонії, лише скажу, що це було хвилююче дійство, наповнене багатим різноманітним змістом, і жаль, що все це, розчинившись у раціоналізованій, прагматичній атмосфері, породженій науково-технічним прогресом, прагматизмом і споживацтвом, зникло безповоротно.

Буквально через два дні після весілля, а саме 20 липня, я прийшов з Млинів до Пошивайлів. Гаврило Ничипорович тільки-но на моторолері з сином Володимиром приїхав з рибалки. Наловили вони карасів і захотіли їх посмажити. Зморена підготовкою до весілля Явдоха Данилівна відмовилася їх чистити, і чоловіки заходилися поратися з ними самі. До карасів була й чарка. Після другої Гаврило Пошивайло захмелів, бо теж ослаб, набігався у зв'язку з весільними клопотами.

На цей час підійшов Петро Ганжа і долучився до гурту, до чаркування, до розмови.

Гаврило Пошивайло, дивлячись в очі Ганжі, сказав: *«Ти, Петре, хороший поки тут, а поїдеш – зразу забудеш. А от цей чоловік* (показує на мене), *ніколи не забуде»*.

«Чому ви так думаєте?» – затараторив сполохано Ганжа.

«Ото, дивись на цього чоловіка і шануй його», – повчальним тоном сказав йому Гаврило Пошивайло.

1

1. Весілля в Пошивайлів. Батьки відряджають молодят у дорогу. Попереду – Гаврило та Явдоха Пошивайли

2. Весілля в Пошивайлів. Весільна валка від'їхала

Опішне, Полтавщина. 18.07.1971. Фото Леоніда Сморжа

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше

2

«А я і так поважаю Леоніда Панасовича», – поспіхом відповів Ганжа.

Далі заговорили про справи в цеху промкомбінату, що останнім часом його вироби нікуди не годяться, що ні головний інженер Павло Білик, син Івана Архиповича Білика, ні директор Іван Петрович Леженін нічого не роблять, щоб це усунути. До цієї розмови, після короткого перепочинку, приєдналася і Явдоха Данилівна.

Подією, яка мала місце на початку серпня 1975 року і про яку сьогодні приємно згадати, був приїзд до мене в гості, у Міські Млини, літератора Анатолія Григоренка. Він побув у мене кілька діб. Я познайомив його зі своїм селом і його околицями, особливо красивими й пам'ятними місцями: *«Швейцарією», «Сірещиною», «Ярами»*. Побували на *«Керамзаводі»*, у старих Пошивайлів, з якими він, можна сказати, відразу ж потоваришував, особливо з Гаврилом Ничипоровичем, якому Анатолій сподобався врівноваженістю, контактністю, а також тим, що в будь-який момент готовий почаркувати. На пам'ять багатенько фотографувалися, прилучивши до цього й Петра Ганжу. Кілька вечорів провели в Григорія і Марії Панченків, також чаркували й самозабутньо співали під старезною липою, під яскравим місячним світлом серед уже заснулого села.

А у квітні наступного року відбулася така бажана й радісна зустріч з Володимиром Тарасовичем Толоком, з яким навчався в ШМАСі і бачився в Євпаторії тільки один раз під час Кримської конференції очільників СРСР, США й Англії (Великої Британії), але він не стерся в моїй пам'яті. Про те, що він живий і роки нашої розлуки провів успішно, я дізнався з газети *«Правда»*, де було надруковано досить великий матеріал про вже відомого вченого-атомника з докторським ступенем і званням члена-кореспондента Академії наук СРСР, заступника відомого харківського фізико-технічного науково-дослідного інституту. Спочатку майнула думка обізватись, вийти на зв'язок із ним, але переважило міркування, що минуло так багато років, і він, якщо й не забув мене, то, ставши великим *«цабе»*, поставиться до мене, як до *«бідного родича»*, до того ж він природничник-технік, а я такий собі гуманітарій. А цими днями все ж наважився зайти в Президію Академії наук України, упросив причетну до відділу кадрів даму, і вона дала адресу й телефон Володимира Толока. Коли той узяв слухавку, я, привітавшись, запитав, чи той 1944 року навчався в ШМАСі. *«Хто ви такий, швидше говоріть?»* – виразивши нетерплячість, закричав він. Відповідаю: *«Сморж, чи пам'ятаєте такого?» «Льоня! Боже мій! Чого ж ти так довго мовчав?»* Кажу: *«Та я про тебе дізнався з публікацій у «Правді» кілька років тому, але не був упевнений, як ти на це зреагуєш». «Ну, це ти даремно. Як ти міг так подумати?»* Я відповів, що часто люди дуже змінюються, особливо коли досягають високих чинів і звань, тим більше, що я гуманітарій, а ти – *«технократ, що в наш час особливо шанується». «Та хіба я «технократ»,*

Петро Ганжа, Гаврило Пошивайло, Леонід Сморж, Явдоха Пошивайло, Анатолій Григоренко. Опішне, Полтавщина. Серпень 1975. Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

– обурився Толок. – *Технократія нині в пошані,* – говорить. – *Треба було негайно ж обізватися*». Далі пішла вже дружня розмова, мов і не минули цілі десятиліття. Не знаю, як видався я йому в цій розмові, а мені він уявився в той момент тим же хлопчиком у морській формі і з напівдитячим теплим і щирим голосом. Він сказав мені, що в нього одразу ж усе випливло з пам'яті, усе перевернулося і повернулося до далекої юності. Сказав, що в березні буде в Києві, записав мою адресу й телефон. Це насамкінець. А до цього коротко згадали найпримітніших людей зі ШМАСу – офіцерів і неофіцерів.

20 квітня 1976 року, близько одинадцятої години, Володимир Толок зателефонував мені, сказав, що в Києві, і запропонував сьогодні зустрітися. А щоб не розминутися й не шукати один одного, вдалися до пароля. Наприклад: «*Чи не продається китайський меблевий гарнітур?*» Я сказав, що до пароля, мабуть, не має потреби вдаватися, краще зустрітися на тролейбусній зупинці «*Салютна*». Він відповів, що буде в голубому костюмі і в білій сорочці, без галстука. Я пообіцяв одягти світло-пісочного кольору костюм і білу вишиванку. Ще здаля бачу: сутулуватий і лисуватий дядечко

стурбовано ходить на зупинці. Підійшовши непоміченим, я привітався, ми потиснули один одному руки. Важко сказати, чи впізнав би я його, якби зустрілися з ним випадково, усе-таки провалля в 32 роки! Дещо залишилося від минулого, але не так багато: щось у голосі і в рисах обличчя. Але очі змертвіли, а обличчя людини, яка вже чималенько пожила й багато пережила, а не сором'язливого сімнадцятилітнього хлопчака з голосом молодого півника. Тепер же звичка до розумової праці й спілкування з людьми свого кола хоч і не виробила в нього пихи, та все ж наклала відбиток.

Я повів його до себе додому. Мій *«музей»* кераміки дуже вразив його, і він кілька разів повторив: *«Не чекав я, що ти такий молодець!»* Хвалив за те, що я ліплю і малюю, фотографую, колекціоную тощо, явно перехвалюючи мої здібності й заслуги. Посидівши за чаркою допізна, поїхали до його родичів і вже в присмерках сфотографувалися. Із його слів я знав, що, будучи заступником директора Фізико-технічого інституту АН СРСР, Володимир Толок має 4 відділи і 15 лабораторій, є членом-кореспондентом АН УРСР, нагороджений орденом Жовтневої Революції й орденом «Знак Пошани». Але дуже хворий. Під час експерименту відбулося опромінення, втратив шість фаланг пальців повністю й частково (промінь пройшов через пучки пальців), два рази йому повністю міняли кров, два роки лікувався в спецлікарні, йому було заборонено мати дітей (на той час у нього вже був син), а нещодавно з нирок вийшов великий камінь. Наша зустріч показала, що Володимир Толок не втратив те краще, що було в ньому в далекій юності, він – порядна, добра й чесна людина, добропорядний сім'янин і громадянин, видатний учений з поміркованими політичними поглядами.

СПРАВИ СІМЕЙНІ – ЗОВСІМ НЕ БАНАЛЬНІСТЬ

Покидаючи свій сімейний притулок 7 листопада 1958 року, я дав собі слово, що моя нога більше не ступить сюди. Свого слова я намагався дотримуватися, хоча мої думки про це, не питаючись моєї згоди, не покидали голови. Особливо болісно я переживав розлучення із сином, тому десь через кілька місяців я наважився його відвідати. З бурхливо калатаючим серцем я постукав у тепер уже зовсім чужі двері. Теща, відчинивши їх, зиркнула на мене й сховалася за ширму у свій закуток, а Вадик, узрівши мене, в нестямній радості став кричати: *«Бабусю, папа прийшов! Папа прийшов! Папа прийшов!»*

Тамуючи сльози, я пригорнув його до своїх грудей, щось говорив йому, про щось розпитував, були обидва до краю збуджені, а прощаючись, я пообіцяв його відвідувати. З того часу, намагаючись не набридати господарям, я приходив до сина. З Іриною ж наші дороги не перехрещувалися: я про неї нічого не знав і не розпитував, тим більше в тещі. Та вона сама якось зайшла до мене на Кафедру психології, не пам'ятаю з якого приводу. Її візити частішали, і в неї явно проявлялися наміри на примирення, але я на це вже не міг піти, не міг пересилити себе, простити нанесену образу й перенесений душевний біль. У кожного з нас йшло своє життя, і про наші стосунки ми розмов не вели. Вона, звичайно ж, пам'ятала, що я був її чоловіком і батьком її сина, я теж не міг це забути й був небайдужим до її життя й подальшої долі. Оскільки візити Ірини стали набирати характер регулярності, я запропонував їй вступити на заочне відділення історичного факультету, оскільки в неї була лише середня спеціальна художня освіта. Вона охоче погодилася, і я цю справу оформив, допомагаючи їй у навчанні і сподіваючись, що з вищою освітою їй буде легше і морально, і матеріально, адже при житті нарізно в нас спільний син. Оскільки Ірина на аліменти не подавала, я належний відсоток від зарплати своєчасно передавав безпосередньо в руки тещі. Ірина ж цим взагалі не переймалася, як і іншими питаннями, що не стосувалися суто її особистого. Поступово в неї згас інтерес і до навчання. Я, за можливості, *«гасив»* заборгованості в навчанні, аж доки на четвертому курсі вона взагалі перестала з'являтися на сесії. Відповідно, вона перестала заходити й до мене на кафедру. У вересні 1961 року я написав їй листа, в якому запропонував

їй, як ініціативній стороні, оформити розлучення й більше не перебувати в стані невизначеності. Після цього листа вона прийшла до мене на роботу, довго сиділа за моїм столом, і їй явно хотілося щось мені сказати, але вона нічого не промовила. Я ж дотримувався гідності, витримував свою марку. Коли вийшли на вулицю, вона хотіла, як було раніше, взяти мене за палець, але я вивільнив його з її руки.

Ранньої осені в мене була поїздка на змагання з важкої атлетики в Дніпропетровськ. Приїхавши в Київ і відвідавши сина, я не міг не побачити змін, що відбулися в кімнаті. Насамперед, це поява двоспального ліжка. Коли я запитав Вадика, чи спить мама вдома, той відповів, що спить, і замовк. 10-го березня я повіз синові гроші. У кімнаті було майже порожньо, зникло ліжко, буфет. Ще не до кінця втямивши, але відчувши душевний біль, запитав тещу: *«Що, Іра заміж вийшла?» – «Так...» – «А де?» – «Тут же, в другому під'їзді»*.

Перед цим до мене дійшли чутки, що за Іриною волочиться якийсь спортсмен-гімнаст, чемпіон Союзу, дарує їй квіти й цінні речі.

«Що, вийшла за спортсмена?» – «Так... Якщо хочете, то підіть, поговоріть із нею, вона вдома... Вона хотіла вас побачити і поговорити». – «А чи потрібно? Та якось і незручно...» – «Поговоріть... Чому ж незручно?» – «Добре, я піду».

Коли я постукав у двері, за якими було чути людські голоси й музику, двері відкрила молоденька, легковажного типу дівчина.

«Іра вдома?» – запитав я.

«Дома. Іро, до тебе...»

Не чекаючи, я ввійшов у кімнату. На дивані спиною до мене лежала Іра, а проти неї, під стіною, лежав молодик. Я рішуче підійшов, і не встигла Іра підняти голову, як я сказав: *«Поздоровляю тебе, Іро, і твого чоловіка зі шлюбом. Я – колишній чоловік Іри»*, – пояснив я свою появу молодику. Він дивився на мене розгублено й знічено.

Ірина піднялася, обличчя її було пом'яте, бліде, від неї несло горілчаним перегаром. На обличчі важка п'яна посмішка. Узяла мене за руку: *«Пішли, Льоню»*.

Вийшли в коридорчик.

«Іди геть, Льоня...»

«Я піду, Іро, але знай, що мене ти будеш любити до кінця свого життя», – сказав я і вийшов.

Зайшовши до тещі (а це, нагадую, в сусідньому під'їзді), я сказав:

«Що ж, ви діждалися бажаного. Але ви даремно думаєте, що вона буде щасливою. І її чоловік, і вона будуть нещасними. Як і я..., син, а також і Ви. Тепер усе, усі шляхи обрізані, але я зараз можу вам сказати, що любив я тільки Іру, і особисте життя для мене закінчилося».

Леонід Сморж із сином Вадимом. Київ. 1958.
Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Дружина Іраїда та син Вадим Леоніда Сморжа. Київ. Жовтень 1968.
Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

«Самі винні, – промовила теща, – *треба було забирати її, не очікувати й не писати листи, такі, що вона ледве не покінчила самогубством. З-під машини витягли, ходила на себе не схожа...»*

Без стуку в кімнату ввійшов той, що лежав на дивані поруч з Іриною. Звертаючись до мене, сказав:

«Ви мене не за того прийняли, його зараз немає, він пішов. Я Вам співчуваю, бо в мене в самого було таке... – і до тещі: – *Сходіть до неї, бо їй погано. Просить, щоб Льоня прийшов».*

«Вадик, – звернулася теща до сина, – *пішли».*

«Вона Вас любить. Ой, як вона Вас любить! Яке нещастя!» – щиро вболіваючим голосом сказав молодик.

«І я її люблю, – відповів я, – *та сталося все не по-людськи. І життя винне, і самі винні, і теща допомогла... А тепер все...»*

Вийшла теща з Вадиком і сказала: *«Ідіть до неї. Вона просить, щоб ви підійшли».*

Я зайшов і побачив: лежить Іра, навзнак, бліда, безвольна, і повним горя, відчаю і розпачу голосом кричить: *«Льонь-к-а-а! Не покидай мене! Льонь-к-а-а, не покидай мене! Льонь-к-а-а!»*

«Замовкни, як тобі не соромно! – сердито сказала теща. – *Не силою тебе віддавали. Сама пішла...»*

«Ма-ма! Іди геть! Іди геть, ма-а-а! Льонь-к-а-а! Залишайся! Не йди, залишайся!»

Я стояв біля Іри, нездатний не те щоб щось зробити, навіть сказати. Інші стояли також мовчки, пригнічені й налякані.

Я намагався заспокоїти Іру: *«Заспокойся, Іро, усе буде гаразд, раз це вже відбулося, то хай вже буде так, як сталося».*

Іра ж продовжувала кричати, хапати мене ослабленими руками, пробувала обійняти, нестямна у своєму горі й відчаї. Я намагався влити їй у рот води з чарки, але вона лилася мимо. Обличчя із закритими очима бліде, як у мертвої. Наляканий Вадик розгублено поглядає то на матір, то на мене.

«Краще я залишу вас», – сказав я і пішов.

У тещину кімнату, де я був, зайшло двоє чоловіків. Один із них той, з ким мені вже довелося говорити. На другого я подумав, що то теперішній чоловік Іри, і може скластися так, що справа дійде до бійки або ще до чогось небажаного. Обидва чоловіки стали провокувати мене на це, але я не став реагувати на образи й придирки, погасив їхню агресію. Попрощавшись, пішов геть. Піймавши таксі, приїхав до гуртожитку, але не став заходити у свою кімнату, а ще довго ходив по нічному місту, приходячи до тями й роздумуючи над усім тим, що відбулося, – над черговим поворотом долі, яка, незрозуміло за які гріхи, наразила мене на такі жорстокі випробування

й примусила так болісно страждати. *«Найтяжчі муки – це муки кохання,* – говорила Маргарита Наварська в XVI столітті, а Лев Толстой вважав, що для людини *«на всі часи... найбільш болісною трагедією була, є і буде – трагедія спальні»*.

Нині, у зимовий період свого життя, згадуючи свій шлюб і те, що відбулося в наших стосунках з Іриною, я схильний думати, що щасливим він бути не міг унаслідок цілої низки обставин об'єктивного й суб'єктивного порядку. По-перше, ми обоє не були до нього готові ні матеріально, ні психологічно, ні соціально, ні особистісно. У нашому родоводі, етнічному менталітеті теж були певні нестикування, як і в характерах. Морально незрілі й економічно залежні, насамперед від матері Ірини, від тещі, ми були приречені на несвободу й залежність. Хвора шизофренією немолода одинока жінка, бажаючи своїй єдиній дочці щастя, зосередила всі свої помисли й волю на реалізації свого бажання – хотіла вивести її з бідування й нестатків, у тому числі й за допомогою вдалого заміжжя. Але замість забезпеченого і люблячого зятя біля неї повстав такий собі студент, родовід якого губиться в селянстві, до того ж не готовий жертвувати собою заради сім'ї, не кажучи вже про її утримання й забезпечення необхідним. Добре, що хоч сам на себе заробляв: стипендія та погодинне викладання на кафедрі фізкультури – але ж це мізер порівняно з тим, що треба сім'ї! Отже, з погляду тещі, я аж ніяк не підходив у ролі чоловіка для її доньки, і чим швидше позбавитися від мене, тим краще. Те, що вже народилася дитина, звичайно, прикрість, велике навантаження на і так мізерний бюджет, але дочка-красуня може виправити це становище, вийшовши заміж за чоловіка з достатком. Коли я вже після Іриного заміжжя, як і до цього, приніс для Вадика гроші, теща кинула мені їх під ноги зі словами: *«Нам не потрібні Ваші копійки, ми обійдемося без них»*. Як варіант, можна було перевестися на заочне навчання й зайнятися підробітками, але на той момент я не міг би з моєю освітою і фахом заробляти на квартиру, їжу, одяг і або кинув би своє навчання, або воно розтяглося б, може, на десяток років. А я вже й так припізнився з навчанням. Припустимо, що я пожертвував би навчанням заради сім'ї й зосередився виключно на заробітках, то де гарантія, що не обрізав би собі будь-яку перспективу, в тому числі й у стосунках із дружиною? Кому потрібен малокваліфікований безперспективний чоловік? Адже любов приходить і проходить, життя дається лише один раз, і кожній жінці хочеться прожити його достойно й красиво, тим більше, якщо вона сама вродлива. А раз так, то завжди будуть спокуси й спокусники, як це й трапилося, зокрема, з Іриною. Нарешті, я прощаю зраду, намагаюся робити вигляд, що не пам'ятаю її і не ношу в собі зла, все налагодилося, утихомирилося і сформувалося якщо не щастя, то хоч натяк на щастя, його облудливий відблиск. Та зраду простити можна, а забути ні. Як говорив

мудрець XVIII століття француз Ларошфуко *«Можна знайти жінку, яка ні разу не зраджувала, але немає такої, яка б зрадила тільки раз»*.

Оскільки мої відвідування сина після заміжжя Ірини стали небажаними, то я, щоб не наражатися на неприємності, скоротив їх до мінімуму. Через якийсь проміжок часу до мене дійшли чутки про якісь непорозуміння в новому сімействі, а згодом про те, що Ірина вже не живе з чоловіком-спортсменом, що вона стала зловживати алкоголем і знайомствами з чоловіками, калейдоскоп яких складався з найрізноманітніших, часом підозрілої поведінки типів, включаючи криміналітет. Вадик, який пішов у школу, опинився винятково під опікою тещі – бездарної вихователькі й нікудишньої господині, але амбітної і вкрай суб'єктивної у своїх судженнях і вчинках, з винятково тяжким характером. Коли я відвідував сина в школі, вчителі скаржилися й на те, що він не вчив уроки, інертний і байдужий до всього, що викладали вчителі; на те, що приходив невмитий, неохайний, занехаяний. Коли одного разу я попробував сказати про це тещі, вона не стала мене слухати, виштовхала в двері й закрила їх на защіпку. Ірина ж як мати зовсім перестала займатися сином, загрузнувши в алкоголізмі й гульбищах, деградуючи морально все більше й більше, аж доки не скотилася на самісіньке дно суспільства, можна сказати, далі нікуди. У процесі цього розгулу вона від одного зі своїх співмешканців народила дівчинку, яку доручила своїй матері, а сама впала в ще більший розгул, ігноруючи свої прямі материнські обов'язки, навіть тоді, коли та була ще грудною дитиною: уже підростаючий Вадим змушений був нишпорити по місту між знайомими матері, щоб знайти її до сестрички на годівлю.

Сам Вадим чимдалі все більше віддалявся від мене, відчужувався, оскільки навколо матері постійно юрмилися добрі дядьки, які не вимагали ходити до школи й навчатися, виконувати обов'язки по дому, дотримуватися добропорядності, пригощали не тільки цукерками, а й пивом, а згодом горілкою, словом, перехоплював і засвоював те, від чого вже до кінця життя, фактично, не можна позбутися. З ним я став бачитися дуже рідко. Він перестав їздити зі мною в Міські Млини, де було сприятливе для його розвитку середовище: добра, турботлива бабуся, прекрасна природа з річкою, лісами, луками, різна домашня живність, спілкування з якою духовно й душевно збагачує дитину. І люди в селі інші, ніж у такому мегаполісі, яким є Київ: доброзичливіші, добросовісніші, моральніші, а відповідно, й культурніші. Вулиця Кіквідзе ж, де з початку шістдесятих років теща одержала квартиру, мала негарну славу, а будинок, у якому проходили дуже важливі для формування світогляду, характеру, психології людини дитячі роки, вирізнявся серед інших у негативному плані. Дитяча спільнота дуже рано прилучилася до всього того, що є гримасою цивілізації, її зворотною стороною, яка швидко і легко затягує у свій водоворот, з якого

Син Вадим та мама Леоніда Сморжа Настя.
Міські Млини, Полтавщина. Літо 1962. Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

не завжди можна вибратися. Оці два потоки впливів – з боку алкогольно-кримінального оточення матері й з боку погано вихованої, криміналізованої порослі з її сумнівними цінностями – чимдалі все більше віддаляли Вадима від мене. Авторитетами для нього стали ті, хто не зважав на мораль і закон. Віднині він навіть став соромитися, звертаючись до мене, вживати слово *«батьку», «тату»*, про що він якось зізнався сам. Школу він відвідував абияк. Дома його чекали необлаштований побут, бездарна господиня й вихователь бабуся, завжди накачана спиртним мати – сама або в супроводі любителів Бахуса.

Одного разу, під час відвідування, я побачив Вадима п'яним біля його дому. Коли я запитав тещу, чи давно він вживає спиртне, дещо знітившись, вона сказала, що давно.

Коли незадовго до смерті Анни Іванівни (тещі) я побачив удруге п'яного Вадима, охоплений гнівом я схопив його за петельки, а він блідий, тоненький, хиткий, як очеретинка, перелякавшись, попросив: *«Папа, я більше не буду»*.

Іраїда – дружина Леоніда Сморжа. Міські Млини, Полтавщина. Серпень 1958.
Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Я вивів його на вулицю розхристаного, з випущеною поверх штанів сорочкою, і в такому вигляді ми ходили з ним години дві, доки з нього потроху виходив хміль. Люди ж із дивуванням дивилися на цю пару: досить респектабельний чоловік з портфелем під руку з обшарпаним і явно *«підгуляним»* підлітком іронічно посміхалися й обмінювалися враженнями від побаченого. А Вадим уперше за багато років немовби привідкрився, став схвильовано говорити: *«Ти не думай, що я тебе не люблю, я тільки не показую цього, я люблю тебе і розумію, що погано веду себе, але мені важко жити. Мені соромно виходити надвір, терпіти через матір ганьбу. Усі з будь-якого приводу пальцями в мене тицяють, за спиною судять і в очі кажуть...»*

Ми ще довго розгулювали й говорили, і я був радий, що Вадим розговорився, і лід між нами розтавав, але, на жаль, так і не розтанув. Думаю, що не все я зробив для того, щоб потепліли наші стосунки, щоб своєчасно допомогти виплутатися з ситуації, яка на той час склалася, не ввійшов у його душу, не запобіг поганому впливу оточення й не проявив належної активності, не вивів з-під поганого впливу баби й матері. На час смерті Анни Іванівни – його бабусі, а моєї тещі, Вадим фактично кинув навчання у вечірній школі, прогулював на *«Арсеналі»*, куди я влаштував його учнем, і в цеху вже не знали, як від нього здихатися, а в пияцтві досяг того рівня, коли вже треба примусово лікувати від алкоголізму.

У листопаді 1971 року, не заставши Вадима вдома, я вже став виходити від них, як несподівано для мене заговорила Анна Іванівна, стоячи на протилежному боці кімнати у своєму зношеному світло-коричневому халаті. Спокійним і проникливим голосом вона сказала, що їй залишилося недовго жити, але перед тим, як померти, вона хоче мені сказати, що в Іри кращого

за мене нікого не було. Тепер після неї двоє дітей залишаються сиротами, бо з Іри толку вже не буде. То вона просила мене не залишити сиротою хоч Вадима. Я став говорити, що їй ще рано говорити про смерть, що все ще може налагодитися, а Вадима я ніколи напризволяще не залишу. Анна Іванівна заперечливо хитнула головою, сказала, що смерть невідворотно наближається до неї, і вона вже незабаром помре.

Пізнього лютневого ранку 1972 року мені зателефонувала Ірина й п'яним голосом сказала, що мама померла і о чотирнадцятій годині її будуть ховати. Я взяв таксі й під'їхав до їхнього дому. П'яна Ірина й напідпитку Вадим. У кімнаті неймовірний бруд і бедлам, а серед усього цього – маленьке худеньке до синяви створіння – дівчинка, донька Ірини – Віта. Поїхав у морг лікарні. Анна Іванівна лежела в збитій із погано обструганих дощок труні в своєму вкрай зношеному світло-коричневому халаті, фактично без всього того, у що зазвичай одягають покійників, зі скорботно запалим ротом і таким виразом обличчя, немовби хотіла сказати: оце і все, здійснилось... Із собою забираю одну гіркоту, одну безвідрадність, життєву невлаштованість і безнадію. У цю мить забулося все несправедливе й образливе, що йшло від неї, і мимовільні сльози бризнули з моїх очей. Приміщення, де стояла домовина, схоже на найвищого рівня богодільню. Були присутні троє чи четверо чоловік зі Спілки художників УРСР, серед них – відомий скульптор Андрій Німенко, двоє старих людей із двору. Оскільки покійниця сказала доньці, щоб під час похоронів її не завозили в будинок, очевидно, соромлячись злиднів і бедламу в квартирі, то невеликий старий напівпорожній автобус, найнятий Спілкою художників України, поганою вибоїстою дорогою, не зупиняючись, від лікарні прямував на далеке кладовище, що на Вигурівщині. Вадим же, який устиг добавити градуси й ледве ворушив язиком, відлежувався вдома. На кладовищі автобус чекали трьоє бадьорих і веселих молодих чоловіків біля виритої ними піщаної ями. Андрій Німенко як парторг секції скульпторів дуже коротко сказав про працелюбство й скромність покійниці й про те, що Спілка буде пам'ятати її; другий член Спілки висловився ще коротше. Ірина поцілувала матір у губи й накрила її обличчя старим вовняним платком у клітинку – останнім із того, що мало ще пристойний вигляд. Труну швиденько забили кришкою, і гробокопачі дружно загребли яму піском. Маленька Віта, радісно сміючись, допомагала їм, нагрібаючи своїми маленькими рученятами пісок у яму. Спілчани поставили на могилу невелику фанерну пірамідку і поклали кілька найпростіших вінків із ялинових гілок. Усі сіли в автобус, і пішла звичайна невимушена розмова про речі, які не мали жодного відношення до похорону. Обійшлися й без поминального обіду. Спілчани висадили Ірину з донькою і мене біля будинку, де жила покійниця, а самі поїхали далі. З Ірини почав виходити алкоголь, і вона, ридаючи, досить врозуміло заговорила,

1

▮ 1. *Зліва направо:* Вадим – син Леоніда Сморжа, Михайло Чирка, мама Леоніда Сморжа – Настя, Енгельс Чирка, Леонід Сморж. Міські Млини, Полтавщина. 1967

▮ 2. Леонід Сморж із сином Вадимом та сином Юрія Пахомова Сергієм. Київ. 1968

Автори фото невідомі. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше*

2

що мамочка її попереджувала, щоб вона не плакала, була мужньою й розумною, бо всьому приходить кінець, а сльозами нічого не зробиш і не допоможеш; що відбулося на похоронах усе гарно; що вона одягла покійницю в усе чисте; що мамочка заспокоювала її. Усе це говорилося в стані марення, слова перемішалися з риданням, цілуванням паперів, пов'язаних з похоронами, скаргами на Вадима. А той, протверезівши на цей час, зі скептичною посмішкою спостерігав за всім цим, між тим, як маленька Віта весело щебетала щось про своє, граючись ганчір'яною лялькою, яку їй, очевидно, зробила бабуся.

Ірина стала просити мене, щоб я залишився в них ночувати, бо їй страшно, але з мене за день було вже досить вражень, і я подався до себе на *«Нивки»*, намагаючись хоч трішки відсторонитися від побаченого й пережитого. Та виявилося, що мої сподівання даремні. Багато з того, що приховувала теща, стало явним. Від цього мені вже не було спокою ні вдень, ні вночі. Маленьку Віту, прилетівши зі Свердловська, забрала до себе сестра покійної тещі, заслужена вчителька Марія Іванівна Крутіховська, а Ірина зі своєї квартири зробила притон з пиятикою й бійками, тримаючи в постійному напруженні не тільки найближчих сусідів, а й увесь будинок, і не тільки. Дільничний міліціонер став часто телефонувати до мене і вимагав, як слід, зайнятися сином, який п'є й бешкетує, ізолювати від матері, яка веде аморальний спосіб життя. У свою чергу я вимагав від міліції прийняти відповідні адміністративні заходи, ближче поцікавитися тим, що робиться на квартирі покійної тещі. А там повним господарем став якийсь Вова, кримінальний тип, якого до матері на проживання привів Вадим. Поселенець-наркоман мав повновладний вплив на Вадима і його матір. Він одразу взяв собі за звичку люто бити Ірину, і синці не сходили з її обличчя, як не виходив з неї алкоголь. Вадим якось розповів, що одного разу, коли Вова несамовито гемселив його матір, він, ридаючи, на колінах просив того не бити її, але він не зважав на його прохання. Підключившись, я домігся, щоб міліція ізолювала Ірину й навіть взяв безпосередню участь у її затримці, коли вона зі своїм співмешканцем тікала: взяли її прямо на паркані, через який Вова вже встиг перелізти, а вона не встигла. Вадим став жити в мене на *«Нивках»*, та всім своїм єством залишався на своїй квартирі й у колі своїх друзів, п'яничок і розбишак, і навіть явно кримінальних типів. У травні Ірину відправили на примусове лікування від алкоголізму в Глеваху, а квартиру закрили на ключ. Але ключ Вадим украв, і відтоді постійно мігрував між *«Нивками»* й вулицею Кіквідзе, не з'являючись ні до школи, ні на роботу, влаштовуючи замість цього пиятики в себе на квартирі. Невдовзі співмешканець Ірини Вова організував їй втечу з Глевахи, і на Кіквідзе пиятики почали відбуватися без антрактів. Звичайно ж, усе це на шкоду навчанню Вадима в школі й роботі.

Син Леоніда Сморжа Вадим. Київ. 1970. Фото Леоніда Сморжа. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Одного вечора на дзвінок я відкрив двері, запитавши, хто там. У квартиру, ледве не збивши мене з ніг, вбігла страхолюдна істота жіночого роду, в лахмітті й зі спотвореним побоями обличчям, і залементувавши Іринининим голосом, стала благати, щоб я не виганяв, дав на цю ніч притулок. Усе обличчя Ірини від побоїв опухло й було в страхітливих синцях, а лоб являв собою суцільну ґулю. Виявляється, під час пиятики Вова приревнував до Ірини свого компаньйона по застіллю, відірвав йому вухо, а Ірину обробив так, що й рідна мати її б не впізнала. Я намагався виштовхати непрохану гостю, а вона опиралася і вкрай жалісливим голосом благала дати змогу перебути хоч на голому паркеті. Та я все ж змилостився, кинувши на паркет старе пальто і щось під голову. Вранці моя Ірина стала просити, щоб я її супроводжував у Глеваху в антиалкогольний профілакторій, а щоб хоч трішки приховати закривавлене обличчя, одягла мої сонцезахистні окуляри. Зціпивши зуби і скріпивши серце, передовсім заради сина, довелося все це виконати.

Вадим же продовжував пиячити, часом напивався до безпам'ятства. Коли я за це лаяв його, він огризався, погрожував, образливими словами провокуючи на бійку. Одного разу я вирішив провчити його, і в коридорі, коли він образливо став говорити, я вдарив його в обличчя, але так, щоб не понівечити. Він упав, підхопився і вийшов геть. Не ночував у мене з тиждень.

Нарешті з «*Арсеналу*» Вадима вигнали. Через знайомих вдалося прилаштувати його на взуттєвій фабриці, де він став вести себе так само. Ірину на цей час взялася перевиховувати й рятувати вольова, амбітна, росла вчителька з Василькова Тетяна Володимирівна Гайдукова, і вона стала в неї жити. Віднині Вадим мав ще один пункт для свого мігрування й час від часу відсиджувався там. Та скоро і Гайдукова рішуче заявила мені, що Вадим украй аморальний тип, якого вже ніхто й ніщо не виправить, і вона не хоче його відвідин.

Зателефонувала з Василькова й мати Вадима, сказала, що не слухається, не працює, кожного дня їздить у Київ і приїздить звідти напідпитку, грубить їй і Тетяні Гайдуковій, а вона – хвора людина, навіщо їй це потрібно? Забирай його в Київ. Те ж саме стала говорити й Гайдукова. Сказала, що її нерви вже не витримують, що її донька пообіцяла в травні приїхати і набити Вадиму морду, що більшого паскудника вона не бачила. Дала слухавку Вадиму. Той, як завжди, у ролі безневинної, беззахисної вівці. Сказав йому: якщо його не влаштовують жінки, які возяться з ним, не влаштовую і я, то хай забирає свої валізи з Василькова і йде до своїх друзів або під забор.

5-го березня зателефонувала з Василькова Ірина й сказала, що Вадима відправляють до мене з валізою. Я відповів, навіщо він мені потрібен? Це було о 21^{30}, а вже близько опівночі Вадим був у мене. Поговорив із ним спокійно, у черговий раз попередив *«в останній раз»*. Він слухав уважно з тим, щоб наступного дня, виспавшись, піднарядившись, поїхати з дому о 12^{00} годині і о 21^{20} повернутися напідпитку. Словом, послухався і розкаявся. От у чому йому не можна було відмовити, так це в тому, що він неухильно вів свою лінію, робив, що хотів. Як він сам зізнався, скільки він себе пам'ятає, для нього не існувало жодних заборон. Він звик, що може робити, що хоче і як схоче. Баба, не дивлячись на свій крутий характер, на диво була безвольною щодо внука, і фактично була рабою своєї безмежної любові до нього, а він спекулював цим. Я став свідком, коли Вадим, уже підліток, голосом примхливого пана наказав бабі: *«Ану, зашнуруй мені черевик!»*. І баба слухняно кинулася виконувати примху внука. У нього виробилося почуття зверхності й авторитарності. Він якось із гордістю мені сказав: *«Мене ще ніхто не переспорив, і ніхто мені нічого не довів»*.

Знаходячись у стані постійного стресу, я намагався бути готовим до будь-яких неприємностей з боку Вадима, але кожного разу вони заставали мене зненацька. Повернувшись із Василькова, Вадим відбив забиті цвяхами двері своєї квартири на Кіквідзе і відновив функціювання свого притону, влаштовуючи там пиятику й бійки, про що мені сигналізували його сусіди по квартирі й дільничний міліціонер Габай. Щоразу, навіть серед ночі, я брав таксі і їхав приборкувати Вадима і залагоджував справу. Ось один із записів у щоденнику.

«13.02.1973.

Вчора, уже о 9 вечора, телефонують: негайно приїжджайте, Вадим із компанією виломлюють двері у свою квартиру. Мене аж пересмикнуло, і одночасно відчув слабкість. Відповів: «зараз їду». Миттєво одягнувся. На всякий випадок узяв у кишеню ніж. Якщо це та ж зграя, що побила Вадима, то своє життя я задарма не віддам. Таксі піймав досить швидко. Їду. Пощупав пульс, – відчуваю, лихоманить. Продумую, як вести себе в різних

ситуаціях. Очевидно, кричати й провокувати на бійку не треба. Можливо, доведеться викликати міліцію.

Приїхав. Заходжу в парадне. На сходах шматки штукатурки. Двері, які багаторазово страждали від виламування, виявилися ще раз постраждалими. Двері поворухнулися, і я відразу ж енергійно на них піднатиснув. Відчуваю, що їх тримають. Піднатиснув сильніше і твердим голосом сказав: «Вадим, ану відчиняй! Досить дурня валяти». Трішки згодом відповідь: «Зараз відчиню». А сам залишається за дверима. Через щілину бачу в мороці ще фігуру чи фігури. Відкриваю двері і кажу: «А тепер марш на світло всі, по одному». Вийшов Вадим і його друг Мишко, який розбещував Вадима з дитинства. Я став соромити їх, але не підвищуючи голосу. Вадим, як завжди, бреше, каже, що двері він не виламував, вони вже були відбиті, і він їх тільки легенько штовхнув. Під хмелем, але не п'яний, веде себе досить пристойно. Я кажу: «Добре, що приїхав я, а не наряд міліції, вам би перепало на горіхи. І взагалі, куда ви йдете, що ви собі думаєте? Ви вже висите на волосинці кримінальної справи». Вадим став казати: «Ну, добре, більше я сюди не приїду. Це сусіди, тільки ми зайшли, встигли тобі зателефонувати. Лише двадцять хвилин пройшло, а ти вже приїхав. Що, я у свою квартиру не маю права ввійти?» Кажу йому: «Так, не маєш, бо ти ведеш себе не по-людськи» – і т. д. і т. п. Взяв у сусідів молоток і гвіздки, знову забив двері, перед цим примусивши Вадима прибрати шматки штукатурки. Говорить, що поїде до матері у Васильків, і попросив Мишка провести його на вокзал. Я сказав, що б Мишко їхав додому, а я проведу його сам».

Одного дня мене викликали в Кримінальний відділ міліції Печерського району. В кімнаті було четверо молодих чоловіків у штатському. Той, що, очевидно, був старшим, уникнувши багатослів'я, сказав, що Вадим у них давно на замітці. За ним уважно слідкують: за його поведінку і вчинки його треба ув'язнювати. Я сказав, що про поведінку сина я взагалі знаю, і, мабуть, він дійсно вже заслуговує на ув'язнення, але він ще в такому віці, що там не тільки не перевиховається, а навпаки, пройде такий вишкіл, після якого вже не стане нормальною людиною. Я спробую довести сина до служби в армії, може, вона його виправить, навчить «*уму-розуму*». Тоді старший із них сказав, що вони давненько вже спостерігають за моїми зусиллями й діями, і не раз, розмовляючи між собою, дивувалися моїй наполегливості й волі, сміливості, яку я проявляв, заходячи в притони, коли розшукував свого сина.

Я з нетерпінням чекав призову в армію, та він встиг ще немало потріпати мені нерви. Ось записи з мого щоденника:

«8.V. З 7-го на 8-е Вадим знову не ночував. Одержав 7-го компенсацію за те, що йде в армію, і зник на час пропивання одержаних грошей. А я ще напередодні, числа 5-6, говорив, щоб він залишив ці гроші на проводи,

продумав, що купити і кого запросити. А на поштові витрати я буду давати, як і завжди. Але спокуса й друзі виявилися сильнішими здорового глузду й благих намірів. Як і очікувалося, Вадим не ночував удома. Зник, як завжди, коли в нього з'являлися гроші. А з цим зник і мій намір влаштувати йому хоча б скромні проводи в армію, бо не заслужив жодних. Більше року він організовував собі суцільні «проводи» й знаходив завжди для цього приводи. Не буду ганчіркою. Я і так поступаюся своїми принципами й прощаю надміру. Немає в мені залізної волі й послідовної безкомпромісності. І воєнкомат підводить. Як на зло, беруть в останню чергу. А я ж просив взяти його якомога швидше. В ім'я ж його врятування. Буду терпіти. Стреси один за одним уже півтора роки. Нерви вже на межі зриву. Так можна і не витримати.

Прийшов Вадим п'яний, брудний, десь валявся під огорожею, як бездомний пес. Бурмоче щось незрозуміле. Я мовчу. Почав він щось там смажити і влаштував, як і попереднього разу, пожежу. Диму повно. Я кажу: «Що ти там робиш? Ідіот ти, чи що?» Та говорити даремно. Треба терпіти. Від грошей залишилося 6 крб. і 15 копійок».

«9.V. Зараз, тільки в 9^{30}, закінчив «душевнорятувальну» розмову з Вадимом. Я прийшов із магазину, а він уже чистився у ванній. Я виклав куплене з портфеля, зайшов у кімнату, взяв широку гумову стрічку для фізичних вправ, скрутив її в джгут і сказав: «Ану, іди сюди!»

«А що таке?» – відповів Вадим, і не дивлячись на мою неоднозначну позу й рішучий вираз обличчя, підійшов до мене.

«Скільки це можна терпіти? Чому ти так себе ведеш?» – сказав я і оперезав Вадима джгутом по сідницях. Він чинив слабкий опір. Я, загнавши його в іншу кімнату, читав йому мораль. Він пустив сльозу. Але я дав ще й ляпаса по фізіономії. Плачучи, він став проситися, що в нього і так усе болить, що він більше не буде. І ліг на ліжко. Я оперезав його джгутом уже лежачого ще раз. Потім він сів, а я, поступово стишивши голос, щоб не чули сусіди, продовжував говорити, хто він, що на нього чекає. Злості в мене не було, одна досада й печаль. Жаль себе, жаль і його. Примусив його почистити свій одяг, а сам пішов у свою кімнату. Не хочеться говорити, і немає бажання злитися. Думалося: можна було б ще потерпіти до його служби в армії. Але, на всяк випадок, йому потрібний «стрес».

«10.V. Знову не ночував. Каже,телефонував».

«Із 13 на 14-те. Не ночував і не дзвонив».

«14.V. Тільки-що, о 12^{00}, зателефонували з міліції – з дитячої кімнати. Кажуть, що прийшла заява від жіночої ради будинку, де жив Вадим, у якій просять прийняти заходи по відношенню до Вадима, який п'яний валяється в під'їзді і час від часу там ночує. Міліція пропонує відправити Вадима хоча б у Тюмень із якимсь студентським загоном, адже він, за їхніми спостереженнями, не працює й пиячить. Я проінформував міліцію про

дійсний стан справ, про те, що його і сьогодні немає вдома, що його беруть в армію 17-го травня».

Та Вадим ще встиг потріпати мені нерви й принести багато клопотів. Він усіляко саботував призов, і тут усе до останнього моменту висіло на волосинці, хоча й було під моїм невсипущим контролем. Вадим же спішив добрати в гульбі й пияцті те, що, на його думку, він ще не встиг, пропивав усе до копійки. Із цих міркувань я не став робити йому «*проводів*», і тільки після довгих умовлянь, слів, що я поступаю *«не по-людськи», «ганьблю його»*, я дав усього-на всього випрохану десятку й не більше.

17 травня 1973 року, о сьомій ранку, я, Вадим і Михайло були у воєнкоматі. Із призовників ще нікого не було. Офіцер послав Вадима стригтися. Хвилин через десять він прийшов наляканий і розгублений, соромлячись своєї обстриженої голови, на якій тепер була світлокоричнева вовняна лижна шапочка. Обличчя його якось змінилося, потемніло, стало зовсім хлопчачим. Вигляд, як у пташеняти, що випало з гнізда. Здавалося, що з усього, що відбувається, його турбує й непокоїть тільки те, що його обстригли, на той час як інші сприймали це відносно спокійно й не накривали своєї голови. Порівняно з іншими призовниками, Вадим був найбільш юним і тендітним. Підійшов ще один товариш Вадима, Микола. Та соромлячись свого вигляду, Вадим не хотів, щоб ще хтось підходив. Я зробив кілька знімків Вадима і його друзів, і вже десь о восьмій підійшов автобус. Вадим швидко сунув нам трьом руку й сів у автобус, який незабаром рушив. Хоч я і чекав цього моменту давно і він був бажаним, мені все ж було дуже сумно. Я цілий день блукав містом, роздумував, сумував. На пересильний пункт у Дарницю я вирішив не їхати, щоб не ятрити душу ні собі, ні сину.

Колізії, які склалися в ці роки, потрясіння й страждання, які їх супроводжували, не деморалізували мене, не знизили моєї творчої потенції, а навпаки, вкрапили мою волю, посилили бажання досягти наміченого. Можна сказати, що це стало поворотним моментом у моєму житті, примусило мене вибирати, шукати, творити, як не дивно, у найболючіші періоди мого життя, адже страждання, проникнуте глибоким смислом, часом, може бути стимулом до творчості. Якщо людина досі жила в якомусь небезпечному маренні, то душевний біль може протверезити її й вивести з цього стану. Він може бути рятувальним засобом, бо інтелект у стані великого напруження спонукає людину більше і ясніше бачити й розуміти, відчувати й бажати, а відповідно, доцільніше діяти й повноцінніше жити. Тобто, страждання стає для людини сестрою милосердя і мучителем водночас, оновленням й відкриттям. Страждання є обов'язковою умовою людського життя, невід'ємно належить «*сутності індивіда*», і людина часом виходить зі страждання оновленою й зміцнілою, оздоровленою душею

й загартованою духовно. Можна сказати, що я пройшов одне з найважчих випробувань, які багато в чому травмували мою душу й залишили в моєму серці рубці, але, водночас, відкрився такий резерв духовних сил і багатство душевних рухів, про які я й сам не підозрював. Нерідко це стає поворотним пунктом у долі людини.

У тому, що в моєму особистому житті наступило затишшя, певною мірою переконували листи Вадима. У листі, одержаному 22 березня 1974 року, він писав: *«Ты часто спрашиваешь, пьешь или нет. Больше не спрашивай. Не очень приятно это. Я уже забыл про это»*. Хочеться вірити, та вже дуже зневірився. Скільки разів надія розвіювалася і ним, і його матір'ю! І все ж, сиджу за столом і працюю, а зсередини струменіє світла хвилька, йде тихе радіння: а може, усе буде добре? Дай Бог! Хай він ким уже не буде, яку не матиме освіту, аби був людиною.

Усю зиму я спокійно працював: воно то те, то се відволікає. Хтось згадав про моє існування, щось покликало на природу. Частенько на вело їжджу в ліс подивитися на проліски, зібрати з берез соку. 26 березня був у лісі. Банку, яку поставив під березу для соку, виявив порожньою. Завернув до сусідньої групи берез, під ними дві вже переповнені соком великі банки, з яких він вже тече через верх. Понадливав із них у свою трилітрову банку, впевнений, що вже через годину вони знову будуть повні. І все ж почував себе злодієм, хоч і виправдовувався перед собою, що з моєї банки хтось сік уже забрав, а з цих, чужих, сік уже лився на землю. На всяк випадок став оглядатися, навіть ножа дістав на той випадок, якщо дійде до бійки. Тут же подумалося: а що, якби мова йшла про золото або інші коштовності? Невже б дійшов до вбивства. Довелося б застосовувати зброю.

Канікули цього року я проводив у Міських Млинах.

Поки не почалися заняття, вирішив відвідати Вадима, підняти йому дух і собі зробити віддушину після напруженої праці над дисертацією. Узяв квиток на Ленінград і вилетів 7 серпня, о восьмій ранку, на літаку ЯК-40 у дощ. Звідти добрався до Горєлово і частини, де служив Вадим. Через часового викликав Вадима, і він через якусь хвилину вийшов, щось дожовуючи. На обличчі здивування моєю появою: телеграми не одержав. Одягнений у вже поношену й брудну форму, на коліні зашита абияк дірка. Привіталися. Каже, що їде з ув'язненими на завод. Підійшов молодий лейтенант, назвався Логачовим. Сказав, що Вадим слухняний, дисциплінований, служить добре, і взагалі, гарний хлопець, за це перевели на чергування на КП, а це певний привілей. Каже мені: *«На три доби з вами я його не можу відпустити, бо людей не вистачає, доведеться на ніч являтися в частину»*.

Поки Вадим переодягався, щоб іти зі мною, я спостерігав, як відбувається відправка ув'язнених на роботу на завод: як у фільмах про німецькі концтабори. Видовисько не з веселих. До мого приїзду Вадим не виходив

за межі своєї частини ні на крок. Досить швидко і без особливих зусиль я знайшов квартиру для себе. У цей день ми відправлялися в Ленінград. Повів Вадима в ресторан *«Баку»*. Вигляд у нього, як у шістнадцятилітнього хлопця, який ще не голиться, і взагалі – дитя. Вродливий, стрункий, височенький. Бачу, Вадиму серед людей у цивільному незвично й ніяково. Говорить про взаємну ненависть охорони й в'язнів. Другого дня Вадима відпустили до 12-ї дня, потім служба з 12 до 17 години. На 16^{30} я підійшов до його частини. З першими машинами, що під'їжджали з місця роботи, Вадима не було. До мене обізвався досить безцеремонно молодий чорнявий лейтенант. Я відрекомендувався йому, і він майже по-дитячому запитав: *«А правда, що ви пишете книги?»*

«Помаленьку пишу», – відповів я.

Заговорив про навчання, про те, що і йому треба б було вчитися. І одразу ж зійшла з його обличчя начальницька суворість. У розташуванні роти був перевіряючий роту капітан. Мені довелося побувати в центрі розмови. Я був солістом і намагався скласти належне враження, і це вийшло. Виявилося, що прізвище чорнявого лейтенанта Алхівіаді. Він заговорив зі мною щиросердно, розповів, що він з дуже бідної сім'ї греків, що живуть

Леонід Сморж із сином Вадимом.
Ленінград. Липень 1974. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

у гірській частині Грузії; що до служби в армії він ніколи не наїдався і взагалі не знав, що таке достаток і благополуччя. Кілька разів він посилав кого-небудь із солдатів за Вадимом. Нарешті Вадим зайшов і якимсь утробним, нечленороздільним голосом рявкнув: «*Дозвольте, товаришу старший лейтенант...*» – і замовк. А треба було б: «*Товаришу капітан! Дозвольте звернутися до товариша лейтенанта...*» – і т. д. Коротше кажучи, відпустили до восьмої ранку. Ночували в моїх господарів, дивилися по телевізору футбол «*Динамо*» (Київ) – «*Зоря*» (Ворошиловград). Наступного дня, з дозволу замполіта Логачова, з Вадимом, який у моїх господарів переодягнувся в цивільне, поїхали в центр Ленінграда, до Ермітажу. Біля каси стояла величенька черга людей, очевидно, з приїжджих, за вхідними квитками. Поруч на зеленому газоні і над ним – сотні горобців, що збилися в один гамірливий гурт. Горобці хмаркою з лютою жадібністю накидалися на кинуті з черги шматочки їстівного, схоплюючи їх прямо в повітрі і не даючи їм упасти на землю. Великі шматки, що впали на землю, ставали ареною запеклої бійки. Схопивши підйомний для нього шматок, горобець чимдуж тікав від переслідувачів у безпечне місце. Усе це супроводжувалося лютою бійкою й оглушливим цвірінчанням. У Києві я таких сцен не спостерігав. У селі також. Очевидно, через велику скупченість людей і техногенні фактори для птаства недостатньо корму, а характерна для Ленінграда дощова погода утруднює її пошук.

Я взяв квиток у Ермітаж без черги. Вадим, зайшовши, одразу ж занудьгував, демонстративно позіхав, волочився за мною, як невільник. Після Ермітажу поїли в ресторані «*Чайка*», поїздили тролейбусом з ескурсійними цілями, походили пішки й поїхали в Горєлово, де перед сном ще довгенько походили й лягли спати після дванадцятої. На дев'яту годину Вадим пішов відмічатися про явку зі звільнення, з тим, щоб знову його відпустили на день до мене. Я ж о 12^{20} повинен вилітати в Київ. Проводжаючи Вадима, я дав йому трішки грошей на сьогоднішні витрати, потім без слів ми подали один одному руки й розійшлися. Мені було сумно дивитися, як він ішов по сірій смузі асфальту, що вела з Горєлова в чорніюче «*нікуди*»: табір ув'язнення розташований у лісі. Потім обидва разом обернулися й помахали один одному. Вадим пішов зсутулений, не озираючись. Я ж зупинився й довго дивився йому вслід, доки він не зник. І ледве не плакав. Думаю, йому тим більше було невесело, адже залишався в неволі, далеко від рідного йому Києва, друзів, звичного йому з дитинства способу життя. Усе-таки я його батько, а він мій син, і погано, що наше життя йшло і йде нарізно, що ми не розуміємо один одного, що час спливає, а чи став він кращим, чи обдумав своє минуле й свою поведінку? Адже в ньому не тільки погане й розпусне, він у глибині душі добрий, м'який, чутливий, з почуттям гумору, не тупий. Тільки запущений, занехаяний, морально скалічений, своєвільний і впертий,

часто там, де зовсім непотрібно. Він мені це показав під час прощання, коли, як заведено, не привітався з молодшим лейтенантом, маленьким чоловічком з портфелем, який, було, вже весь приготувався, щоб відповісти на вітання солдата. Знаю, що це *«дитячість»*, йому хотілося переді мною форсонути. Я йому прочитав *«мораль»*, на яку він зреагував негативно, надувся, і доказував, що не зобов'язаний кожному віддавати честь. Після цього його зіпсований настрій довелося розганяти розмовами про Київ і майбутнє після демобілізації. Учитись усе так само не хотів, втратив віру в себе й багато проґавив. Заговорив про одруження. Я йому розтлумачив на своєму прикладі, що це таке. Про матір судить досить справедливо, вважає її не зовсім здравомислячою, тому в майбутньому буде її контролювати, попробує хоча б примусити її поміняти квартиру у Василькові на квартиру в Києві, без якого він узагалі вже не уявляє свого життя.

Більше, ніж я сказав про ці відвідини сина, я не скажу, зауважу лише, що це найкраще, що я зробив 1974 року.

Колізії, які склалися у зв'язку зі смертю тещі, необхідність загладжувати хоча б деякі проблеми, значна частина яких була прихована від мене, а тепер постала у своїй оголеній страхітливій правді, хоча й пригальмували мою роботу над докторською дисертацією, але не зупинили її. Потрясіння й переживання, які супроводжували їх, усе ж не деморалізували мене, і я знаходив сили й час, щоб продовжувати йти до своєї мети. Були виступи на наукових конференціях, опубліковані наукові статті, а головне – на тему дисертації була написана монографія, редагування й проходження якої в друк я контролював, а наприкінці літа мав можливість видати свою книгу *«Світ десяти муз (мистецтво і дійсність)»*, радіючи їй, не підозрюючи, що вона мені принесе багато неприємностей і на багато років зіпсує наукову репутацію, перекриє мені шлях до захисту докторської дисертації. Доти ж, звільнений від необхідності безпосередньо опікуватися життям і поведінкою сина, вирішувати його проблеми, я енергійно взявся вже безпосередньо завершувати докторську. 17 грудня 1975 року кафедра рекомендувала її до захисту.

Перед цим, уже в жовтні 1974 року, в журналі *«Філософська думка»* вийшла пасквільно-розгромна рецензія Б. Г. Кубланова на мою книжку, дві упереджуючі позитивні рецензії В. Передерія і Ю. Сікорського. У жовтні 1974 року в заохочувальній відпустці в Києві був Вадим, який тримався пристойно, і тільки перед від'їздом випив. Це стало причиною того, що розпрощалися ми без радості, а я залишився в неспокої й тривозі, усвідомлюючи, що з його демобілізацією мене чекають ті ж самі клопоти й неприємності, що були до цього.

Але те, що сталося в дійсності, перевершило всі мої очікування. Вадим повернувся з наміром компенсувати те, що не добрав на службі. Але і там,

як він зізнався, не переставав пити, і вихвалявся, що випивав по літрі горілки, і замполіт цього не помічав. Звичайно ж, приїхав до мене в Київ, причому не сам, а з другом Анатолієм Козюрою, без будь-якої домовленості зі мною і без попередження. Подорослішав, став більш винахідливішим і послідовнішим у неробстві й пияцтві, розкутішим і нахабнішим у стосунках зі мною. Оскільки його мати, незважаючи на бажання сина, здійснила обмін Київ на Васильків, то він виявився виписаним із Києва, але його поведінка не давала мені підстав приписувати його в себе, хоча б із міркувань самозбереження. Адже вже набутий досвід говорив, що Вадим – своєвільний, схильний до агресивності й здатний до вчинків кримінального характеру. Коротко кажучи, антракт, під час якого я встиг дещо прийти до тями, щось зробити для себе, закінчився, і почався новий акт, вже збагачений прийомами й засобами. Те ж саме неробство, ті ж самі п'янки, скандали й бійки, міліція, кримінал. З великими зусиллями примусив Вадима і його друга Козюру перебратися у Васильків, де в матері Вадима була непогана як для Василькова двокімнатна квартира зі зручностями в одноповерховому будинку в самому центрі міста. Ірина на той час *«побила горщики»* з Гайдуковою, яка переконалася в безперспективності своїх зусиль поставити Ірину на шлях праведниці, і та стала вести той же спосіб життя, тільки вже у Василькові, здобуваючи той же авторитет і славу. Свою малу дочку, яку вона забрала від своїх родичів у Свердловську, вона настільки занехаяла, що та стала при живій матері сиротою, а в особі Вадима не мала брата. Як у Києві з вулиці Кіквідзе постійно доходили дзвінки із закликами привести до порядку своїх родичів, так стало повторюватися, але з Василькова: сусіди й міліція закликали мене прийняти заходи і навести порядок, адже я член партії і доцент. Вадима й Козюру тіснили й витісняли друзі Ірини – алкоголіки й бомжі, які мали в цій квартирі надійний і постійний притулок. Фактично, з хати вижили маленьку Віту, яка часом була вимушена, навіть у негоду, перебувати надворі, щоб не заважати гульбі й пияцтву. Дівчинку врешті-решт Тетяна Гайдукова влаштувала в інтернат. Козюру забрала звідси його мати, приїхавши з далекого села, а Вадим у листі до мене слізно благав мене щось зробити, щоб можна було йому дома хоч переспати.

6 січня 1975 року поїхали з Вадимом у Васильків. Вхідні двері, які було висаджено, нині не запиралися. Увійшли в галерею: густий запах самогону й горільчаного перегару. Враження, що напередодні був погром, а не прибиралося місяцями, типовий смітник, звалище. З розчинених дверей на кухню стирчать урізнобіч *«ножицями»* дві пари ніг і тулуб без голови, голова десь за дверима. Точніше, дві голови, що зліпились морда до морди й занурені в купу сміття, на голій підлозі, в обіймах. Одна з них, особливо скуйовджена, відірвавшись від підлоги, промимрила: *«Це ти, Вадику?»* –

і впала назад у сміття. Заходимо у велику кімнату. У ній четверо людей. Один чоловік, зі світлими вусиками, стоїть біля вікна. Другий, чорнявий, середнього віку, з добрими очима, сновигає по кімнаті туди-сюди. На незастеленій тафті, з відламаною однією ніжкою (тому вона перекосилася) – пара: вона і він. Вона заворушилася в обіймах, і з'явилося, обличчя ще нестарої жінки, з синцями під очима, розпухле до непристойності. Обслинивши ротом рот свого коханця, жінка знову знерухомилася. Зате «*він*» поворухнувся, і я побачив таке саме гидке обличчя. У кімнаті, окрім тафти, меблів немає. Правильніше, цілих меблів, купа сміття. Стіни всі побиті й брудні, стоїть густий горілчаний сморід і тютюновий чад. Не затримуючись, вийшов і направився до прокурора міста, сказав йому, що слід реагувати на притон алкоголіків і наркоманів, який розташований майже під стінами прокуратури. Відразу ж написав заяву, заодно і в міськком партії. Уже через десять днів мені зателефонували з Василькова і повідомили, що міліція таки забрала матір Вадима, а з нею ще чоловік шість.

У розгромленій квартирі, в якій до того ж через недбальство виявилася розмороженою опалювальна система, жити вже було неможливо, стиснувши зуби і перемігши сам себе, я дозволив Вадиму пожити в мене в Києві. Тим більше, що в нього з роботою не ладилося. У Василькові зайшли з ним до матері в камеру попереднього ув'язнення, щоб вона написала доручення на переведення особистого рахунку ордера на Вадима, а заодно згоду на зворотний обмін квартири у Василькові на Київ. Я і не помітив, як до Вадима з коридору вискочила якась особа в брудно-сірому одязі. Ми кивнули одне одному, і я вийшов надвір. Ірина страшно схудла й змарніла, зморшки на обличчі, синяк під оком ще не зійшов і тхне спиртним. У понеділок її будуть відправляти в ЛТП під Полтаву, а тепер вона просить десять карбованців. Усе це сказано спокійним голосом, як говориться, коли їдуть у нетривале відрядження. З міліціонерами вона на «*ти*», як це заведено серед добрих знайомих.

16 лютого 1976 року, коли я ще спав, Вадим сказав: «*Мадам прийшла*». Поступово мені доходить: прийшла його мати. Питаю, де ж вона? «*В парадному*», – відповідає він. «*Ну що ж, хай зайде*», – говорю я.

Зайшла й стала біля порога в щонайзлиденнішому одязі. Якийсь кольоровий зім'ятий старезний шарф, мабуть, ще старіше й зношеніше пальто з облізлим коміром, що вже майже відірваний і ось-ось відпаде. Якісь брудні ганчірки замість кофти і вкрай подрані брудно-сірого кольору панчохи, узута в теж подрані черевики на гумовій підошві. Обличчя вкрай зношене, немов не її, руки огрубілі, як у колгоспниці, що працює на буряках. І знову, вкотре, мені стало гірко й боляче за людину, якій природа дала багато, а вона себе занапастила; живий приклад того, як низько може людина опуститися. Жалюгідна, страхітлива руїна замість досконалої

і красивої будови. Мені було ясно, що приїхала вона до мене просити грошей, а їх у мене саме не було, в значній мірі мене *«обезточив»* Вадим, який жив у мене і, не робив і не поспішав заробляти. До того ж я прилаштував його лікуватися від алкоголізму. Знайшов у себе прості жіночі панчохи, що випадково завалялися в моїх речах. Зраділа й відразу ж побігла на кухню одягати їх. Вадим дав свою сорочку з байки. Натягла на себе. Серед збіжжя була стара вовняна сорочка – підділа і її. Вадим пришив їй комір на пальто, я підшив черевики. Віддав їй останню *«троячку»* і дрібні гроші, забрала пачку макаронів, набрала пустих скляних банок, щоб здати, поїла, що було, й пішла, як стара бездомна сучка, якій треба буде ще десь переночувати, може, хоч на смітнику. Вадим, бачу, соромиться матері, жаліє її, але не вірить у те, що з неї ще будуть люди, бо і сам давно й постійно балансує на тій межі, де легко оступитися й остаточно опинитися в ямі.

За Вадима, якщо я стану все описувати, то вийде товстелезна книжка-опус, у якому суцільні приводи до стресів і переживань, матеріал для психологів і наркологів, криміналістів і моралістів, тих, хто одружений і думає одружитися. Здається, усе його єство налаштоване на опір мені, а відповідно, загальноприйнятому, тому, що є умовою співжиття й співіснування. Вважаючи себе настільки дорослим і самостійним, що вправі вибирати спосіб життя, який хоче він, насамперед втіхи й розваги, горілки й гульні. Причому, чим далі, тим більше намагання робити все наперекір, більш явні вияви злості й гніву. Вповні це проявлялося в стискуванні кулаків, киданні різних предметів у мій бік, хоча й не прямо в мене. Коли він не вперше схопив ножа, я зрозумів, що рано чи пізно він може піти в діло. Особливо стосунки загострилися, коли довелося майже рік ремонтувати розморожене опалення й напівзруйновану квартиру, що сталося завдяки пияцтву й нехлюйству його матері. Кинувши всі свої справи, я щодня вдосвіта їхав у Васильків, тормошив комунальників, лаявся, благав, погрожував скаргами, діставав, купував необхідне для ремонту, а нероба-Вадим, як міг, саботував і лютував, якщо я лаяв його за неробство. Я ще не говорив про те, що квартиру ледве не відібрали завзаготпункту, і мені довелося докласти багато сил і часу, щоб її залишити за Вадимом, висудити її, не без допомоги однокурсників по навчанню в університеті: один із них на той час був у Міністерстві юстиції, а інший – в обласному начальстві. Вісім місяців Вадим фактично не робив, сидів у мене на шиї, але вважав таке положення нормальним, а будь-яку роботу, фактично, на себе ж, – насильством, зазіханням на його гідність і свободу. Причому, все частіше він виявляв психічну слабкість, здатність до зривів. То він через дрібне зауваження жбурнув черевик, а виходячи з кімнати так грюкнув дверима, що відвалилася штукатурка; то схопив молоток і жбурнув, що є сили, причому обличчя перекосила злість, і воно стало справді бандитським.

Крім усього цього, мені довелося постійно возити його по лікарнях, до професорів і знахарів, у Києві і його околицях, по містах і селах. Я готовий був віддати все і вся, аби придбати спокій, попрацювати для себе над дисертацією, принаймні – перепочити духовно й душевно. Бог, очевидно, почув мої молитви: Вадим одружився на простій, нерозбещеній дівчині і, так би мовити, *«заякорився»* у Василькові, став жити в тій же квартирі разом зі своєю матір'ю, а через рік став і батьком: народилася донька, словом, зажив сімейним життям. Та очікуваного спокою мені це не принесло, так що мої сподівання на краще виявилися марними.

ЮВІЛЕЙНИЙ 1977-Й РІК

Яким би не було життя, воно, не зупиняючись і не повторюючись, текло у вічність. Стародавні греки ще більше трьох тисячоліть тому зобразили час в образі міфічного титана Кроноса, який породжує й одразу пожирає своїх же дітей. Час невблаганно поглинав відведені людині долею хвилини, години, дні, місяці, роки, а з ними фізичні й духовні сили, сподівання й віру в себе, у своє майбутнє. Уже давно минула моя юність, вичерпувалися й роки, відведені долею на врівноважене, усталене зріле життя. Минуло сорокаліття, а я все ще борсався в каламутному, засміченому різними негараздами й неприємностями потоці повсякденності, а небо наді мною все ще було в чорних хмарах і не передбачалося між ними голубих просвітів із життєдайними сонячними променями. У червні 1973 року я записав у своєму щоденнику: *«Чим далі, тим більше задумуюсь над сенсом життя і над тим, як я його прожив, вслухаюсь сам у себе і придивляюсь до себе»*. Підійшла осінь життя – пора підведення підсумків і формулювання висновків, а відповідно – осінні роздуми й осінні настрої. Якщо я пробував подивитися з усією тверезістю на своє сьогоденне існування й намагався побачити його перспективу, то виникав сумнів у його доцільності. Водночас розумів: якщо все огорнути ілюзіями, то втратиш ґрунт, на якому стоїш, і замість того, щоб піднятися над каламуттю повсякденності, погрузнеш у ній і вже не вирвешся. Мої багаторічні роздуми не дали мені філософського спокою й здатності до безпристрасного споглядання. Замкнувши світ на самому собі, я вже змирився і з тим, з чим раніше не мирився. Від мене якось відокремилося моє дитинство, моя рання юність. Багато з того, що було характерним для мене, що складало сенс мого життя й визначало мою поведінку, злиняло, вивітрилося, щезло. У серпні 1975 року, коли після дванадцяти років ми зустрілися з моєю двоюрідною сестрою Людмилою Гірченко, яку доля закинула в Забайкалля, вона вже після півгодинної розмови буквально вигукнула: *«Льоню! Як ти перемінився! Ти став зовсім іншою людиною! У тобі тепер багато твердості й суворості»*. А 1975 року одна моя давня знайома сказала: *«Раніше, пам'ятаю, посмішка не сходила з твого обличчя»*. І це в умовах і обставинах, коли особливих підстав для радощів і сміху не було, але, очевидно, ще не були витрачені життєві сили і був величезний заряд оптимізму, а тепер, коли дивився в дзеркало, то здебільшого бачив похмуре обличчя й очі, в яких проглядалася

недовіра й настороженість. Насправді ж, за натурою я не песиміст і не малодушна людина. Туга, нудьга з'являються із самого життя людини, мають різні витоки й прояви в юності, зрілості, старості. Якщо в юності туга, нудьга походять, насамперед, від усвідомлення нереалізованих можливостей, від несамовиповнення і нездатності самоутвердження, то під старість і в старості – від втрати перспективи. Зв'язані з відчуттям плинності життя, незлиття з ним, обірваність зв'язків із його реаліями, невідповідністю ідеалів дійсності, нездатністю примиритися з тим, що хотілося, і з тим, що є. Туга, нудьга, смуток суттєво впливають на весь зміст життя людини, її помисли, поведінку й дії.

Для того, щоб було зрозуміліше, чому в мене виникали такі думки й настрої, я вдамся до щоденника за 1977 рік, який відрізнявся від інших здебільшого тільки тим, що був ювілейним: мені виповнювалось п'ятдесят років – поважний вік будь-коли й будь-де.

«03.01.1977.

Пройшов поганющий 1976 рік. Щодо своїх справ, то жодної не здійснив. Не рік, а кошмар, суцільні глухі кути, будь він проклятий! До того ж, який раз захворів грипом.

04.01.1977

Оголошено про підвищення цін на промислові товари, індпошив, таксі, транспорт. Але це зовнішня видима сторона. Справжнє підвищення ще виявиться.

07.01.1977

Відчуття безсилого роздратування й фізична слабкість. Їздив на велосипеді в ліс. Там немає доріг. І слідів тварин. Порожньо і мертво. Як у мене на душі.

11.01.1977

Приїхав до онука Гаврило Ничипорович Пошивайло. Увечері завітали Іван Власенко і Олекса Мусієнко. Повечеряли, погомоніли й розійшлися. Думав приїхати й Сорока Микола. Сьогодні Пошивайло від'їжджає додому. А я все нездужаю: то грип, то простуда. Організм ослаб.

А в неділю був конфлікт з N. Усе дрібниці, але в них вияв різних життєвих позицій. Усе має свою життєву логіку. Дорослу людину не переламати. Можна зламати. Або зламатись. Самостійність – це не просто втеча. Для інших це єдиний засіб самозбереження.

Прочитав «Матеріали і документи до бібліографії Т. Г. Шевченка» (КГУ, 1970), щось можна вивідати, дізнатися. «Лезо бритви» Єфремова –

слабка річ. Спроба знайти джерела й механізми прекрасного, мистецтва, і пояснювати це біологічним відбором, доцільністю. Спроба повернути до індійської філософії, яку слід «модернізувати», зробити активнішою. У прекрасному і в мистецтві вилучено соціальне, соціально-психологічні механізми й джерела.

27.01.1977

21-го виїхали із Сашком – братом – у Млини. О четвертій ранку були в Полтаві. Звідти – попутною по трасі, висадилися проти коровника. Мати спала. У хаті холодно, коза біля печі – якась химера, що і не намалюєш: рогата, бородата, тулуб обгорнутий куфайкою, ноги кози замотані ганчірками. Справжнісінький чорт! Чорт флегматично дивився на нас, а на його морді зміїлася іронічна посмішка, в якій зневага старої баби, що вже бачила та перебачила всього за своє життя. Поспали. Сходили до старих Пошивайлів. Наступного дня – до Панченків. Знову до Пошивайлів, уже до молодих – Миколи і Люби. Поїли, поспівали. А звідти Еньчин Мишко

Ювілей Леоніда Сморжа *(стоїть праворуч)*.
Київ. 04.11.1977. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

забрав нас до себе в Диканьку, де ми й переночували. Увечері були в Полтаві. Заходили до Сілованових. Тепер я дома, в Києві. Справи в мене не йдуть, немає сил ні фізичних, ні духовних. Видихся. Слабка воля. Як себе примусити діяти? Багато сплю. Погода – мокро. Вадим не телефонує.

07.02.1977.

Цілий тиждень хворів, застудився по-дурному: після швидкого бігу. Але добре придавило. Нервую. Багато справ, а я хворію. Канікули пропали. Нічого не зробив і по Вадимовій квартирі також. Ще одна відмова, уже на рівні замголови Укркоопспілки. А ще залишився шанс, візит до нього з Вадимом, а потім підемо в суд. Буду боротися до кінця...

...1-го, у вівторок, був у «Філософській думці», мав розмову з редактором. Мова йшла про надрукування статті. Говорить, що можна. Мені це важливо. Буду брати себе в руки. Час стискається. Для відступу дороги немає.

16.02.1977.

Нервовий спад. Наслідок перенапруги в клопотах з переписування ордера на Вадима й тривалої хвороби. Треба поступово входити в норму, зайнятися фізичною зарядкою й зарядитися духовно.

Внутрішньо-політичне і міжнародне життя напружене. Усе, немовби перед грозою. Індивідуально в масі багато індеферентних. Збагачуйся і насолоджуйся життєвими благами – ось гасло багатьох.

03.03.1977.

Сьогодні день візитів: зовсім рано зателефонувала з вокзалу двоюрідна сестра Люда, а о 12^{00} – Володя Толок. Приїхав до мене десь о 16^{00}. Пообідали, погомоніли. Я йому подарував виготовлений спеціально для нього глиняний виріб «Термояд» – підставку для олівців і ручок у вигляді задоволеного собою чорта, що лежить із келихом у руці біля місткості на зразок бочки. Це символізує його наукову спеціальність – термоядерник, чому він безмежно був радий. Подарував я йому ще великий глиняний таріль, кілька мисок, кухоль. Цього разу той контакт, що був у юності, відновився і, порівняно з першою зустріччю, зник елемент суму, тому розмова пройшла невимушено. Сьогодні ж він о 22^{00} від'їхав від своїх київських родичів до себе в Харків.

Учора був у Василькові. Подав у суд, 9-го буде засідання. Вадима слід вирвати з Василькова.

05.03.1977.

4-го, о 22-й годині 24 хвилини, був землетрус. Усе почалося з того, немов хтось пересуває меблі або ще щось, стало дрижати скло

1

1. Леонід Сморж і Вікторія Панченко.
Міські Млини, Полтавщина. 1970. Автор фото невідомий

2. Леонід Сморж *(праворуч)* **із родиною Панченків** *(зліва направо)*:
Ольга Куликова, Вікторія Панченко, Наталя Панченко, Марія Панченко.
Міські Млини, Полтавщина. 1974. Фото Тетяни Кулікової

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікуються вперше

2

в серванті. Засвітилися вікна в будинках, а люди стали виходити на вулицю і кучкуватися там. Я сам почав, було, одягатися, але передумав. І взагалі, паніки не було. Частково, мабуть, тому, що в нашому районі, на «Нивках», будинки – «хрущовки» – малоповерхівки. Вдень повідомили, що епіцентр землетрусу в Румунії, там він був близько 8 балів, а у нас близько 3-х.

03.05.1977.

Перед травневими святами Вадим звільнився із заводу через конфлікт із бригадиром. Згадали йому й пиятику. Я поїхав у Васильків, щоб висловити Вадиму своє незадоволення й сказати, що умиваю руки. Але мій гнів дорогою вивітрився, а звідти я поїхав дещо заспокоєний. Тим більше, що він влаштувався на «холодильник» по 4-му розряду – це близько 150 крб. проти 100 на попередній роботі, плюс витрати на дорогу й економія часу. Треба йому міняти хату.

Леонід Сморж *(ліворуч)* **і Володимир Толок. Київ. Червень 1976.** Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Родина Леоніда Сморжа: *(перший ряд, зліва направо)* **Валентина** *(дружина брата Віталія)* **з донькою Оленою, Леонід Сморж;** *(другий ряд, зліва направо)* **Володимир** *(чоловік сестри Надії)*, **сестра Надія, Людмила** *(дружина брата Володимира)*, **брат Володимир, брат Борис. Київ, Труханів острів. Початок 1970-х.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

У вівторок, 26 квітня, заглянув на зустріч із білоруськими поетами і письменниками, що проводилася на філологічному факультеті нашого педінституту. Я запізнився хвилин на сорок, і коли з'явився, декан покликав мене в президію. Тільки-но я усівся, чую голос мого товариша, поета Миколи Сома, з яким давненько не бачилися. Обізвався я до нього, він також був у президії, так він прямо загаласував від радощів. А потім, коли йому дали слово для виступу, він почав з дифірамбів на мою адресу. Вів зустріч Іван Драч, а поруч зі мною сидів мій однокурсник, поет Валерій Гужва. Наших молодих поетів було з десяток та стільки ж білоруських. Студенти педінституту особливого інтересу, тим більше ентузіазму, до зустрічі не виявили, не те що було в часи мого навчання в університеті.

Свята провів тихо, працював. І взагалі наступає новий штурм, нові потуги.

09.05.1977.

День перемоги. У ці дні пісні, фільми, розповіді – усе про війну. Тема не нова, але й не байдужа. А я сиджу і працюю вдома, щоправда, малопродуктивно.

12.05.1977.

Сьогодні заради Вадима поїхав на вокзал, щоб передати йому «пару копійок», книжку із собаківництва і піджак для роботи, а заодно домовитися про подальший план, що і як робити з обміном квартири, як йому й дружині жити і що робити. Вадим худий, має поганий вигляд і погано одягнений. Одяг у плямах. Приїхав він зустрічати свою матір, яка приїжджає з Харкова після примусового лікування від алкоголізму, о 7^{30} ранку. Наляканий її приїздом, Вадим скаржився, що на його досаду цієї ночі приїхали й родичі дружини Галі – мати й сестра, і він не хоче, щоб вони її бачили. І взагалі матір він вважає «гадюкою за пазухою». Мені ж це зовсім обтяжливо й клопітливо, особливо враховуючи мою зайнятість і дефіцит часу. Підійшов потяг, і ми помітили у вікні Іринину досить справну й налаковану фізіономію. Побачивши нас, вона кивнула нам головою. Вадим увійшов у вагон, виніс материні речі. Я ж навіть

Рідня Леоніда Сморжа: *(зліва направо)* **брати Віталій і Володимир, Володимир Павелиця** *(чоловік сестри Надії)*, **сестра Надія з донькою Ліною, Оленка** *(донька брата Віталія)*, **брати Олександр та Борис. Київ. 1976.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Мама Леоніда Сморжа Настя з онукою Ларисою та синами *(стоять зліва направо)* **Віталієм, Борисом, Леонідом. Міські Млини, Полтавщина. Кінець 1970-х.** Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

не привітався, хоча в мене на неї й не було злості як такої. Була досада й прикрість, що доводиться з нею не тільки спілкуватись, а й вирішувати ті чи інші проблеми, які вона завжди приносила, між тим як мені вистачало і своїх, не кажучи вже про Вадима. Утрьох ми на привокзальній площі постояли з годину, обговорюючи проблеми обміну квартири й поведінки Ірини. Я попередив, що буду чинити всілякий опір її спробам утворювати в спільній з Вадимовою сім'єю квартирі кубло і вимагатиму її виселення з місця проживання. Провівши Вадима і його матір до електрички, я поїхав у педінститут.

21.06.1977.

Учора, 20-го, зателефонував Вадим із Василькова. Сказав, що вже почалося те, чого так боялися: мати п'є і почала бешкетувати, стала душити дружину Вадима Галю, а Віту – свою дочку, яку Вадим узяв на літо з інтернату, тягала за волосся. Знову безвихідь. Що робити і який вихід?

Я всі ці дні після її повернення з примусового лікування живу з глибокою тривогою і очікуванням біди. Чим і як допомогти Вадиму? Йому не позаздриш. Даремно він забрав свою сестру Віту з інтернату, даремно зв'язався з Васильковом. Краще б десь найняв собі квартиру. Залишається одне: чекати й шукати вихід. Де?

22.06.1977.

О 18^{00} знову телефонував Вадим, сказав, що мати п'є й бешкетує, ображає і лізе битися. Пропиває все, що можна продати, оце понесла продавати останнє – сумку. Вчора я був у зам. прокурора області Занудіна, радився з ним. Є два виходи: здати знову на лікування на два роки, або через суд позбавити її прав на житлову площу. Друге суворе, але єдино результативне, бо нічого іншого не вийде. Якщо залишити на неї квартиру, то вона за місяць-два перетвориться в хлів без дверей і вікон, а сама буде спати під тином або на підлозі, як вона спить і тепер, але вже без охорони з боку сина.

Леонід Сморж. Ялта, Крим. Липень 1977. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

24.06.77.

Їздив у Васильків. Дома були Вадим, Галя й Віта. Мати Вадима й Віти лежала у своїй кімнаті п'яна задом до мене. Біля її голови стояла надпита пляшка із самогоном. Лежала вона на покладеному на підлогу матраці, вкрита старою, грязною ватною ковдрою, яку вона весь час поправляла. У Галі подряпані руки, виявляється, і сьогодні вже була «рукопашна» сутичка. Галя відбивалася друшляком, яким вона помішувала вермішель, про що свідчить і волосся свекрухи. Поговорили з Вадимом, порадилися: він прихильник радикальних заходів, та іншого виходу й немає.

28.06.1977.

Брат Борис у Міських Млинах. Поїхав, як завжди, тихо, не попередивши. Я закінчив екзамени. Марафон із 20-ти екзаменаційних днів. Заморився я дуже. Саша Пошивайло поїхав додому на канікули. Гаврило Пошивайло, його дід, прислав мені листа. Думи мої навколо Вадима, його матері, квартири. Планую гайнути на море, на десяток днів.

04.07.1977.

Брав білет у касі на площі Перемоги. ...Завтра, о 21^{30}, лечу в Ялту. А сьогодні, о 22^{00}, телефонував Володя Толок. Поговорили про відпустку, поділилися новинами. Одержав листа від Наталі Панченко і в ньому журнальну вирізку з новелою Григора Тютюнника «Три зозулі з поклоном». Він таки письменник від Бога.

05.07.1977.

Учора зателефонував Олекса Мусієнко. Терміново просить зустрітися. Але я сказав, що відлітаю до моря, в Ялту. Тоді він попросив зв'язатися після мого приїзду. Очевидно, хоче запропонувати поїздку для збирання матеріалів для роману чи повісті, про що натякав раніше. Треба подумати, бо в самого роботи по зав'язку, та руки не піднімаються.

28.07.1977.

З 6-го по 19-те був у Ялті – «всесоюзній помийниці». На перший погляд, вражає: субтропіки, море, гори, сила-силенна байдикуючих людей, ресторанів, прогулянкові катери, білі пароплави і т. д. і т. п. Далі бачиш надміру людей на пляжах, їх захаращеність, черги в їдальнях, до туалетів тощо. До речі, щоб побувати на пляжі і позагоряти, треба вставати до сходу сонця й чимдуж поспішати зайняти там місце хоча б для того, щоб можна було посидіти чи постояти. Навіть дахи громадських туалетів рясніють тими, кому не дісталося місце на пляжі. Зате вдома вони, очевидно, будуть похвалятися перебуванням у Ялті і своїм південним загаром.

Кімнатку я винайняв на Садовій. Господарі – Люська і Колька – типові кацапи, з пияцтвом і матюками. Лайка і бійки між ними щодня. Двоє дітей. Відвідав Алупку, Мисхор, Лівадію, Ластівчине гніздо, Нікітський сад, Гурзуф, Алушту. І перевірив себе в нових обставинах. Тепер думаю їхати в Млини. Був у Василькові. «Мадам», мати Вадима, не п'є. Лікується від алкоголізму. Не працює, чекає паспорт. Зате про Вадима цього не скажеш: п'є, сусіди скаржилися. Одружився з Галею. Тепер у мене звільнені руки, хоч мені й досадно, що не довів справу про обмін квартири до кінця. Мої брати Саша й Борис і сестра Надя вже відбули в Млини. Мати чудить, як завжди, Саша чимось незадоволений. Від'їжджаючи з Києва на час канікул, маю намір події записувати в щоденник регулярно.

04.08.1977.

Ст. Гоголево Великобагачанського району.

Уже другу добу знаходжуся в сестри Марії. Виїхав із Києва о 14^{20}, а о 19^{00} прибув. У дорозі багато базікав на різні теми з приємним артилеристом-майором, викладачем Полтавського військового училища. Буває в мене такий «прорив».

Мама Леоніда Сморжа Настя *(праворуч)* **із падчіркою Марією.**
Міські Млини, Полтавщина. Липень 1977. Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

Зустріла мене сестра зі своїм чоловіком Гришею. Була вечеря зі смаженим півнем і вином. Багато говорили про те, про се, про своє і чуже. Перед сном Гриша грав на скрипці. Гра абияка, зате похвальне саме тяжіння до музики.

Спав погано. Прокинувся годині о четвертій ранку і довго не міг заснути. Потім усе-таки заснув і прокинувся близько восьмої ранку. За сніданком завели розмову про наших батьків, виявилось багато нового й цікавого для з'ясування деяких моментів із нашого родоводу й взаємин між ріднею.

Марія: «Оце подивилась на тебе, і одразу ж згадався ти мені маленьким. Мати за щось тебе побила, а ти зігнувся, засуєтився. Мати часто тебе била...»

05.08.1977.

Спав важко, і снилися тяжкі сни. Поснідали й поїхали з Гришею на пасіку до бджіл за пергою. Пасіка в хорошому місці, але біля дороги. Скрізь сила-силенна фруктів, що валялися на землі. Немає ні рук, щоб зібрати, ні можливості збуту, а десь люди і не бачать їх.

Гриша – не перший чоловік у Марії, простий, без претензій мужик. Марія каже: «З Гришою живемо мирно, але любові, ясне діло, вже немає. Поважаємо одне одного. А взагалі жінці не можна жити одній. Дуже важко і матеріально, і психологічно. Потрібен чоловік... Гриша, він не такий вже й спокійний. Інколи як розкочегариться, то намагаюся переконати і заспокоїти його. Зрозумівши що я права, починає робити все, як слід».

Марія загалом не зла, але характер показати може. Як гаркнула на старого дядька, що не зачинив за собою двері, зайшовши до хати, той тут же їх причинив. У голосі Марії я почув метал і подумав, що вона може м'яко постелити й твердо покласти, коли робиться не за її бажанням і волею. Воно й не дивно, інакше б вона і не вижила, враховуючи історію її життя й зовнішність, більше ніж скромну. Чи щедра вона? Мабуть, не дуже, у рамках прийнятої пристойності й враховуючи минуле життя, часом злиденне, завжди без великих статків. Це я й по собі знаю, тому з розумінням ставлюсь у цьому і до Марії. Вона давно змирилася зі своїм становищем і з тим, що її очікує, може, в недалекому майбутньому. Відкривши велику скриню, Марія стала показувати мені, що вона собі приготувала «на смерть»: «Оце те, що підстеляти, а це те, що одягати, а цим – накривати». Говориться це урочисто й гордовито, з явним задоволенням.

Цього ж дня я і Марія сіли на поїзд, а в Полтаві – на автобус, і в обід уже були в Млинах.

06.08.1977.

Ранком поснідали втрьох – я, Марія і мати. Потім пішли з Марією до Ворскли. На тому боці річки перевертали сіно двоє чоловіків і жінка. Привітавшись із ними, розговорилися. З'ясувалося, що вони добре знають нашу сім'ю: батька, матір, Петра, мене, Бориса. Коли йшли назад понад берегом, то повз нас пропливла група туристів на трьох байдарках: дорослі й діти. Перед гідростанцією байдарки зупинилися, бо туристам треба переносити їх на той бік греблі. Дітей і жінок чоловіки висадили, й одразу чомусь побігли вниз. Дивимось, винесли з води якусь жінку і пробують її відкачати. Немолода, худенька жінка в мокрому одязі лежала верхньою частиною тіла на березі, а ногами у воді й мала вкрай жалюгідний вигляд, а біля неї купка людей, що стурбовано перемовлялися. Жінка покінчила зі своїм життям, стрибнувши з греблі на бетонний водозлив. Я сказав Марії, що далі тут перебувати не варто, і ми пішли додому.

О другій годині дня приїхав по нас наш племінник, син Еньки (Енгельса) Михайло, і ось ми вже в Михайліву, де живе Енька. Він на той час поїхав з своїм сином Григорієм одержувати зерно на трудодні. Михайло з дружиною Григорія Ольгою стали копати картоплю. Дружина Еньки Софія з Марією почали патрати курей на вечерю. Ольга копала картоплю в купальному костюмі, точніше – у ліфчику й вузеньких плавках, що явно шокувало решту сімейного клану, не кажучи вже про хуторян. Особливо дивовижним їм здавалися її окуляри й підкреслено еротична фактура.

07.08.1977.

Вечеряли всі разом. Потім ми з племінником Гришею лягли спати в машині й довго розмовляли про справи житейські. А справи в нього (сімейні) поки що не йдуть на лад. Чим воно закінчиться – невідомо, але що це «не те», очевидно.

Уночі мене трішки протягло.

13.08.1977.

Кілька днів не записував. Стан мій – внутрішня розслабленість і бездіяльність. Усі ці дні нічого корисного не роблю. Був у вівторок, 9-го, в Полтаві, ознайомився з роботою філософської ради. Потім Зязюн, ректор педінституту, показав новий корпус. Подобається. Дома матері мало в чому допоміг. Різав для сушки яблука, копав картоплю. Сьогодні був у лісі, там натрапив на Панченків, а вже увечері їздив на велосипеді до старих Пошивайлів.

Учора встиг погиркатися з матір'ю. У неї явно виражена манія страху й підозри, що всі – крадії, що все, що в неї є, можуть поцупити. Так вийшло й з дровами; їх склали в сінях і так багато, що в двері зайти

1

1. Леонід Сморж *(праворуч)* **із Григорієм Панченком.**
Міські Млини, Полтавщина. 1977. Автор фото невідомий.

2. Григорій та Марія Панченки.
Міські Млини, Полтавщина. Липень 1977. Фото Леоніда Сморжа.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше

2

Доньки Григорія та Марії Панченків – Наталя *(ліворуч)* **і Вікторія. Міські Млини, Полтавщина. Липень 1977.** Фото Леоніда Сморжа. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

стало вже неможливо. Я став виносити частину дров на піддашки. Мати розлютилася, а я, у свою чергу, вибухнув від обурення її примхою. Сьогодні все спокійно, як нічого й не було: мати задоволена зробленим.

Уже пізно ввечері кажу матері: «Тебе, мабуть, колись хтось дуже злякав, бо ти і тепер боїшся...»

«Еге ж, хіба мало лякало? Пережити отаку війну, і того вистачить. Скільки перебоялася і скільки прийшлося зустрічатися зі смертю. Пам'ятаю, йду з лісопилки, з нічної зміни, несу мішок з тирсою для грубки, назустріч два німці з гвинтівками ведуть двох молодих красивих хлопців на розстріл: розстрілювали неподалік від маслозаводу. Порівнявшись, хлопці сказали: «Здрастуйте». Не встигла я подалі відійти, бабахнули два постріли – убили хлопців...»

14.08.1977.

Встав рано. Ще почитав, лежачи на піддашках. Думав покупатися, згодом поїхати на базар і в церкву. Та несподівано заїхав машиною із Зінькова Володя Мосієнко. Цікавиться горщечками для печені для свого друга, господаря машини. У Млинах він ще ніколи не був, довелося показувати Ворсклу, ГЕС, село загалом. Згодом поїхали з ним і його приятелем до Пошивайлів, спочатку до старих, від них – до молодих. Старі показали гостям свій музей, а молоді – Микола й Люба – подарували Володі, його другові із сім'єю кілька своїх виробів. Явдоха Данилівна, на моє вибачення,

що потурбували, явилися непрохані, сказала: «То ж добре, що люди йдуть. Поки живі, то хай ходять, до могил ніхто не піде».

Коли я поїхав на базар, там уже, фактично, нікого не було. Тоді я поїхав у Попівку, до церкви. Ікона «Охтирська богоматір», яка мене цікавила, уже була обрамлена й повішена на стіну. Звідти я поїхав у Малі Будища до тамтешньої церкви. Там служив уже не мій знайомий Конон Федорович; він нібито по хворобі відбув на батьківщину у своє рідне село на загальне задоволення прихожан, бо новий піп, говорять вони, править службу добре, хоч і щоразу приїжджає з Полтави, де живе. Відвідав я і Єфросинію Омелянівну Герасименко, з якою звично гомоніли про різне. Вона більше за інше говорила про свого батька, згадуючи його зі зворушливою теплотою.

15.08.1977.

Зранку виїхав у Зіньків знайомитися з роботою товариства «Знання» за дорученням республіканського товариства. Секретар А. Яцеменко – хитрун і балясник, проте непогана людина. Згодом завітав до Володі Мосієнка, його родинного гнізда. Ще добра, в належному стані хата, старенька мати, Володина дружина й троє їхніх дітей, що приїхали з Києва на відпочинок. Щоб купити квиток на автобус до Опішного, довелося звернутися до секретаря райвиконкому Сергія Троцького, з яким зустрічався, коли я ще служив на флоті, а він був хлопчаком-хуторянином. Приязно поговорили з ним, і він відвіз мене машиною в Млини.

Увечері був у Панченків. Спостерігав за їхньою молодшою донькою Вітою: виявляє інтерес до моделювання жіночого одягу й малює його, імпровізуючи вправно й швидко. Чи не талант майбутнього модельєра? (Майже через два роки сестра Віти Наталя, зателефонувавши з Черкас, у розмові зі мною сказала, що Віта росте вільнодумцем і бунтарем. І це в сьомому класі. Мої прогнози щодо долі Віти не справдилися, сестрині ж – частково).

17.08.1977.

Учора після обіду привів у порядок стіл у своїй кімнаті й розклав на ньому папери для роботи. Почитав Пушкіна, Лорку. Потім на початку сьомої вечора пішов до Гриші Панченка і разом відправилися по траву.

Гриша – великий оригінал, нестандартна людина зі своїм баченням і розумінням світу. Красиво говорити не вміє, але мислить оригінально, думка пульсує не за встановленими канонами, а за набутим власним досвідом і власними зусиллями, пульсує, здебільшого, правильно. Мовчун, але якщо вже що скаже, то зав'яже: попаде в самий центр. Не політик, не хитрун, дещо прямолінійний. Зовнішня похмурість – маска. За нею добра, м'яка й вразлива душа. Це проявляється й у відношенні до людей, і в ставленні

до всього живого: корова, собака, кури, качки, свині – усе це об'єкти його любові й піклування. З усім він знаходить взаєморозуміння, спільну мову. Чесність і порядність у Григорія Панченка – внутрішнє, непоказне. Усе, що робиться не так, що приносить шкоду, збитки, він називає браконьєрством. Пооране між рядами шовкуна великими брилами, які поросли бур'яном, перетворилися в забур'янілу «лінію перешкод», де можна поламати ноги, він оцінює: «Це – браконьєрство!». Якщо він вважає, що сказане не обґрунтоване належним чином, не варте уваги, то рішуче заявляє: «Це – белетристика!». Коротко і ясно.

Сьогодні зранку відправив на Київ три посилки з керамікою, сливами.

2. З матір'ю вирвали квасолю.

Погода: на небі високі з просвітами хмари, але без сонця. Сиро, грязюка, все вже трошки дихає осінню.

Настрій не те, що хороший, але більш робочий, ніж до цього.

19.08.1977.

Мати. Оце сьогодні яблука святили. Ти тільки подумай, куди воно годиться: вже яблука відійшли, а вони їх ще й не пробували. Це, їй-богу, пани колись придумали, щоб дурні старці не їли. А воно навпаки треба влітку фруктів різних побільше їсти, усі хвороби вилікуються, бо там різні вітаміни. Оце Марія, сусідка, у неї в нозі тріщина, робити не може, ледве ходить, а в церкву на Попівку шість кілометрів пішки йде. Кажу їй: «Поїж, Маріє, яблука, дивись, які гарні». А вона: «Е, ні! В мене ж дітки померли». А щоб тебе лихо взяло! Причому ж тут дітки?

Узагалі я вже давно для себе відзначив, що мова в моїх земляків дуже образна й колоритна: і в Миколи Підгребельного, і в Гаврила та Явдохи Пошивайлів, і в моєї матері.

Говорив з Павлом Івановичем Біликом – головним інженером і парторгом заводу «Художній керамік». Справи в заводі погані. План, норми нав'язують непомірні. Плата низька. У колгосп людей на збирання урожаю забирають. Премій і прогресивки немає. Народ тікає, промисел загалом занепадає.

Увечері заходив Гриша Панченко. Ми напиляли дров, повечеряли. Я попросив матір заграти на гітарі й поспівати. Мати не стала чекати (коли ми її ще попросимо заграти), не сказавши ні слова, вона усім своїм виглядом виявила готовність задовольнити наше прохання, але спочатку зняла фартух, косинку, привела в порядок волосся, якось враз погарнішала й помолодшала. Узявши гітару, вона довго її налаштовувала, перебираючи струни, і нарешті вигукнула: «О! Який красивий акорд! Гарно налаштована». І заспівала дзвінким, молодим, свіжим і приємним голосом. Співала вона проникливо й самозабутньо. Спочатку заспівала «По садочку ходжу, кониченька воджу...», потім – «Ах, зачем эта ночь так была хороша...»,

«Карапет мой бедный, почему ты бледный...». Я їй сказав: «Ти заспівай старовинних українських пісень, а російських я і так багато чую. Мати заспівала «Марусино – серце, пожалій мене», а потім пісню «Ой, горе жити з таким мужем...» про те, як чоловік образив свою дружину. Вона пішла від нього й від діток, а він згодом просив її повернутися. Спів у матері йде з глибини її душі, вразливої й багатостраждальної. Він мене так вражає, що на очі навертаються сльози. Не можна без здивування дивитися на ці огрубілі від виснажливої повсякденної роботи руки з вузлуватими пальцями, які перебирають струни, і не захоплюватися її життєлюбством і оптимізмом. Хай хто інший у сімдесят один рік так буде любити музику і спів, і не тільки!

Днями стали говорити з матір'ю. Я сказав їй, що став кашляти, як дід.

«Авжеж, дід. Справжнісінький дід, – охоче підхопила мати, сказавши це з відтінком певного злорадства. – Я ото не люблю, коли на мене кажуть «баба», хоч би «бабуся», воно все-таки трошки лагідніше, а краще б сказали «Настя Василівна». А то сусідка Тетяна: «бабо» та й «бабо». Куди воно годиться, хіба не можна якось по-іншому назвати?»

21.08.1977. Неділя.

Спав на піддашках. Каштан, тільки відпустив його о 21-й годині, рвонув парубкувати. Уночі йшов дощ. Снилася всячина, у тому числі й розмова з О. Король про дисертацію. Прокинувся від того, що ніби мені хтось тицьнув у губи холодним мокрим квачем. Це Каштан повернувся з нічних мандрів, скучив за мною і в такий спосіб привітався. Прив'язав пса, нагрів чаю й сів за стіл працювати над дисертаційним матеріалом.

Мати принесла з магазину приміряти два вовняних плаття, на які я їй дав гроші. Бачу, хочеться їй обнови. Довго крутиться вона перед дзеркалом, розглядає себе з усіх боків. Хоч воно і не по ній, але, каже, що можна підігнати.

До обіду працював над дисертацією досить в'яло. Матеріал потихеньку утрясається, осідає в голові, структурується. Після обіду вирішив поїхати велосипедом у ліс пошукати грибів, та повз нашу хату їхав Мишко Шипило і запросив на куліш. Біля річки під величезним тополем зібралися родини Шипилів, Шутів, Комашок, Іщенків – здебільшого відпускники.

Увечері заходив до Панченків. Приїхала їхня старша донька Наталя. Скромно повечеряли, погомоніли. Наталя завела розмову про німців, що працюють у них у Черкасах чи під Черкасами на газопроводі. Вона сказала, що хто там не говорив, вона їх не сприймає: «Не знаю, навіщо їх пускають у Радянський Союз: вони негарні люди і ведуть себе нахабно».

«Ото, начиталася книжок та й плетеш казна-що, – сердито сказав на це батько, який і в окупації був, і остарбайтером довелося перестраждати. – А воно не тільки німці, а й наші різні були. Он у нас, коли мене призвали

в радянську армію, один із наших солдат ні за що, ні про що збив полінякою з велосипеда хлопчика років семи-восьми, який ще не вмів як слід їздити. Стали того солдата питати, навіщо ж ти таке неподобство зробив? А він каже, що в їхній сім'ї є ті, що загинули на війні, а над дітьми й старими німці познущались. Коли ж ми поцікавилися, як воно є насправді, то з'ясувалося, що ніхто в їхній сім'ї на війні не вбитий, а його сім'я весь час жила в Сибіру, отже, німці їх не могли ображати й знущатися над ними».

Роздумуючи над цим епізодом, я вже в який раз переконався: пропаганда може в'їдатися в душі людей і формувати викривлене уявлення не тільки про окрему людину, а й про цілу націю. Подібне впроваджувалося під час війни й після війни, мовляв, усі українці – зрадники. Мені самому це доводилося багаторазово чути. Щодо Наталі, то добре знаючи її, впевнений, що то було сказано під впливом певних чуток, моменту, не зі зла, бо взагалі вона добра людина, вся у свого батька.

26.08.1977. Субота.

Ці дні господарював. Нічого особливого не зробив, але виморився. І коли ремонтував огорожу, і коли лагодив сарай для кіз. Ідуть дощі, немає дня, щоб не дощило.

Сьогодні відправив собі в Київ три посилки: кераміка, варення, сухофрукти.

Учора, в п'ятницю, під вечір зустрілися біля млинської автозупинки з Володею Плескачем. Він у солідній машині чорного кольору: його підвищили в посаді, став зампрокурора області. Гарний хлопець, я щиро привітав його з підвищенням по службі.

...Учора ж приїхав до мене в Млини Саша Пошивайло. Пішли на річку. Покупалися. Вода холодна, я був розпарений, і мене протягло. Після Ворскли ми в нас поїли гарбузової каші і поїхали до його діда й баби. Але дід був не в дусі: «запоров» більше тисячі «монеток», і, нашвидку привітавшись із нами, поїхав у центр Опішного по капусту. Молоді ж Пошивайли – Микола й Люба – вибирали картоплю.

По дорозі додому, біля кладовища, о 20^{30} мене підібрав Степан Шут – мій колишній сусід, нині шофер вантажівки. Я ще зайшов до Гриші Панченка, який уже, було, ліг спати. Зрадів моєму приходу, зразу ж одягнувся й став пригощати варениками з капустою й сливами, а також пирогами. На наші голоси піднялася й Марія, дружина Гриші. Сіли грати в дурня, і грали до двадцять третьої години. А перед цим, удень, я фотографував у різних позах Віту й Наталку, їхніх дочок. Наукою не займаюся: то часу немає, то в мандрах.

29.08.1977.

Сьогодні, о 6^{50} ранку, приїхали із Сашею Пошивайлом у Київ. Не обійшлося без пригод. Коли їхали з Опішного, то виявилося, що Сашин знайомий, такий собі «корсар» з вусами і борідкою на ім'я Толік, повинен був брати квитки Саші й мені. Ми повинні були отримати свої квитки о 22^{00} на залізничному вокзалі «Полтава–Південна». Саша ж приїхав на Південний вокзал від свого дяді Віті лише о 22^{15}. «Корсара» з білетами не виявили, тому я став у чергу і взяв білет у загальний вагон. Саша, незважаючи на мої протести, забрав мій білет і пішов на моє місце, а я, звичайно, на його. Нивки зустріли дощем. Я в цей день побував на кафедрі, а Саша влаштувався в гуртожиток.

Учора ж зранку було багато справ. Гриша Панченко зайшов попрощатися десь о десятій, але намагався ще що-небудь зробити по господарству. Сфотографувалися з Гришиною сім'єю, потрапезували на прощання, а о пів на сімнадцяту я став вкидати жужмом свої речі у валізу і саквояж. Коли під'їхав автобус, то я вскочив у нього, навіть не попрощавшись із матір'ю.

04.09.1977.

Першого вересня, намагаючись устигнути сісти в автобус, пошкодив гомілку. Вчора викликав швидку допомогу, наклали гіпс, тепер сиджу вдома: інвалід. Милиці боляче давлять під пахвами. Але сьогодні вже сів за стіл передруковувати статтю за темою дисертації. Студенти, в яких я читаю філософію, їдуть у Житомирську область збирати хміль. Я довго чинив опір, щоб з ними не їхати, посилався на повістку у воєнкомат і на хворобу матері. Так Бог мене покарав за зловживання іменем матері.

12.09.1977.

Досі хворію. Клята нога не давала спати кілька діб. Загальний тонус поганий: слабкість, млявість, апатія. Гіпс зняв сам ще в четвер, 8-го вересня. Ні, у середу ввечері. Додам те, що я пробував ходити і натрудив ногу. Ще одне: надміру застосував мазь проти пухлин, яка стягла шкіру і обпекла її. Набридло лежати й хворіти, а працювати в такому стані не можу.

Тихо, ні до мене ніхто, ні я ні до кого. Як у тюрмі, тільки без вартових.

15.09.1977.

Учора подибав у лікарню, але запис до лікаря вже закінчений. Пішов додому ні з чим. Відвик ходити, на ногах дуже болять підошви. Уночі знову став погано спати, але справа йде на краще: уже ходжу. Після лікарні вдома дивився по телевізору футбол, аж дві гри.

Сьогодні зателефонував до Миколи Сороки в лікарню. Настрій у нього, як завжди, бадьорий. Це людина надзвичайного оптимізму й сили волі. При

болячках, які він придбав, можна або сказитися, або втратити бажання жити. А він жартує, тримається бадьоро. Хворий шлунок, а головне – спинний хребет: не може ні нагнутися, ні сісти, тільки лежить або стоїть. Уже переніс кілька операцій і оце знову ліг у «Феофанію». Надії мало. Дай, Бог, йому здоров'я!

17.09.1977.

Прочитав у «Вітчизні» «Тургенєв» Андре Моруа. Невелика за обсягом книжка-дослідження, яка дає об'ємний портрет письменника як людини й художника. Автор утверджує думку, що мистецтво й мораль, художність і політичні ідеї взаємообумовлюють і взаємовиключають одне одного. Цікаво трактується й співвідношення: письменник і епоха, письменник і його творчість, моральні норми, що утверджуються письменником, і його моральне обличчя, його соціально-політичні симпатії й особисте життя, відображення дійсності у творах письменника.

Мистецтво загалом Моруа ділить на мистецтво стратегічного напрямку й те, що вирішує тактичні завдання, завдання моменту. Панівний клас за мистецтво моменту. Справжній же художник уникає такого мистецтва, він прагне бути вільним від служіння користі, нормі, правилу, настанові, здоровому глузду. Усе це полонить і з часом облітає під «ступою історії», як шкаралупиння, полова, залишається художнє ядро, яке й притягує до себе наступне покоління людей. Прикладом цього і є Іван Тургенєв, Гюстав Флобер та інші. У Льва Толстого те, що було моралізуванням, давно вмерло, ледве встигнувши народитися, живе донині те, що відноситься до людських пристрастей, почуттів, емоцій, настроїв. Щодо Івана Тургенєва, то він холодний у своїх численних любовних пригодах і добровільний раб свого пристрасного до кінця свого життя кохання до нездатної до любові Поліни Віардо. Парадокс, якому важко знайти пояснення, якщо керуватися здоровим глуздом: феномен, який ніколи не буде розгаданим. Любов – завжди хвороба, але різна за характером протікання й наслідками. Вона завжди збуджує, тонізує, але енергетичний ресурс любові різноманітний, і проявляється вона по-різному, у тому числі залежно від статі й віку. Зокрема, літні чоловіки й жінки, боячись нездійсненності, осуду й турботи, вимушені приховувати своє почуття, заганяти його всередину, в глибину. Винятком служать «великі люди», яким це прощають; як правило, ще представники художньої культури: Гете, Тургенєв, Шевченко та інші.

24.09.1977.

Зателефонував Вадим. З'ясувалося, що з вокзалу. Домовилися, що приїде. Я приготував для нього відбивні й печеню. Приїхав він через дві години, дуже худий, погано одягнений, вигляд майже жалюгідний: втрата

гідності й упевненості в собі. Моє серце заболіло. Подумалося, що я все-таки надміру суворий і не дуже щедрий. Хоча порівняно з багатьма іншими, я виконую свій батьківський обов'язок як слід. Пішли з ним по магазинах, купили йому осінньо-зимову куртку, черевики на платформі, дав йому свою шапку і 10 крб. на харчі. Мене він якось соромиться, в очі не дивиться, своїх почуттів не видає, але бачу, що внутрішньо він радий. У мене на душі стало трішки легше, і в моєму серці зменшився біль. Буде вести себе добре, кине пиячити – буду його підтримувати.

01.10.1977.

Приїзд Вадима в ту суботу чомусь дуже вразив мене і демобілізував. Охопив глибокий смуток, я багато роздумував. Треба йому допомагати й надалі, навіть за умови, якщо я йому непотрібний, якщо в нього немає до мене ніякого почуття як до батька. Як завжди, треба робити свою справу, виконувати свій обов'язок, а час усе покаже й скаже, розставить на свої місця.

Учора зателефонувала його мати, каже: хочу поговорити за Вадима. Приготувався вислухати скарги. Виявилося, що клопочеться за Вадима, щоб купив йому костюм, а заодно і їй виділив «пару рубчиків».

Сьогодні приїжджають молоді Пошивайли, батьки Саші – Микола й Люба. Ще ранок, і вони, мабуть, поїхали до сина в гуртожиток.

Цілий тиждень я був не у формі. Це хвороба, але яка – ще не знаю.

Десь о 10^{35} зателефонував Вадим із вокзалу, привіз черевики, щоб поміняти на інші. На обмін черевиків не знайшлося, зате купили йому імпортний піджак і дав на брюки 30 крб. плюс 5 на їжу. Віддав йому і свій шарф. Коли я сідав на тролейбус на «Гарматній», то він не пішов зразу, а зачекав, поки я сяду й поїду. Це вже зрушення, щось у ньому заворушилося, елемент вдячності. Для мене головне, щоб він став людиною, не втратив гідності, віри в себе, в життя, в людей. Тепер, можна сказати, він одягнутий. Я пообіцяв висилати йому потроху грошей. Коли спитав його, коли краще, то він сказав, що краще на кінець поточного і початок нового місяця, бо авансу не вистачає.

Приїхали після обіду Микола й Люба Пошивайли з обома синами – Сашею і молодшим Юрою.

02.10.1977.

Снився дивний сон: неначе я волочу мотузку і таким чином виманюю гадюк різної величини, але завжди чорних. Здається, я це роблю з нашим Вітьком. До чого це?

07.10.1977.

Знову всю ніч снилися химерні сни. ...І Толок снився трошки, і Саша Пошивайло, погано снився...

Біс його знає, що воно і чому...

13.10.1977.

Усе, що відбувається, – не що інше, як погано зрежисований спектакль із нікудишніми акторами, на якому публіку примушують бути присутньою і виражати захоплення й ентузіазм.

16.10.1977.

Тільки що, о 18-й годині, зателефонували з Василькова з міліції. Повідомили, що Вадима затримали. Сором, але я чомусь уже не переживаю, бо не вірю в нього. Якщо не сяде в тюрму до 30 років, то значить – пощастило. Треба ж бути таким дурнем! Поїду в міліцію у вівторок, а поки що його випустили під розписку. Як буде далі, не знаю. У мене були погані передчуття, і я чекав уже цього.

18.10.1977.

Був у Василькові. Видно, що Вадим небезгрішний. А в міліції його побили так, що він не може сидіти. Уладнав справи з суддею Ананко. Присудили штраф 20 карбованців. Домовився, щоб не було поголосу. Мати Вадима, як завжди, добре напідпитку і варнякає казна що, як і всі п'яниці-гультяї. У неї є тепер «друг» 68-ми років, Микола Іванович, а в нього є «бабуся», яка його годує й піклується, а спить він із коханкою.

27.10.1977.

Над дисертацією працюю спохвату і витрачаю на неї мало часу, решту часу або сплю, або просто никаю. Слава Богу, в інституті навчального навантаження небагато, і щодо іншої роботи майже не турбують.

У світі відбуваються, здебільшого, інкубаційні процеси. А ми «заморозилися». Усі зусилля на створення «картини», адже «персонаж» є, і досить типажний і фотогенічний.

04.11.1977. П'ятниця.

У «Столичному» святкували ювілеї: шістдесятиріччя завкафедри Олексія Павелка, завкабінету О. К. Євтушенка, Н. К. Кисельової і мій – п'ятдесятиріччя. Були, здебільшого, наші, у тому числі мої брати Олександр і Віталій. Відбувалося це якось невесело, а в мене був зовсім поганий настрій. Тому під час антракту я, спустившись на перший поверх у вестибюль, із гіркотою роздумуючи про невтішний підсумок свого п'ятдесятиліття,

сидів, усамітнившись, на стільці. Ісай Афонович Табачников, доцент нашої кафедри, амбітний і гонористий представник Богом обраної нації, красивий і в старості, спускаючись із другого поверху, побачив мене засмученим і, зупинившись, здивовано запитав, чого це я засумував. Я відповів, що радіти мені ні з чого – уже п'ятдесят років. «Дурак ти, Льоня! – вигукнув Ісай Афонович. – Якби мені тепер було п'ятдесят, я б підстрибував, намагаючись своїми п'ятками дістати своєї задниці, радіючи з того, що я ще молодий!». На той час йому було вже вісімдесят. (Тепер, з висоти своїх теперішніх років, я розумію, що ранувато я став вважати себе старим, фізично я на той час ще був у добрій формі, а от духовно і душевно я вже встиг постаріти).

Дома застав Юрія Пахомова, гомоніли до 4⁰⁰ ранку. Говорили й про мафію, яка набрала різних форм, у тому числі і відверто бандитських, проникла в партію, державні й судові органи тощо. І корупцію, систему корупцій, системність корупції, систематизовану корупцію.

Сестра Вадима по матері, Вікторія (ліворуч) **та дружина Галина з донькою Оленою. Васильків, Київщина. Жовтень 1977.** Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж *(праворуч)* **з Юрієм Пахомовим та його родиною – дружиною Любою, сином Сергієм та батьком Миколою Пахомовим. Київ. 1968.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

07.11.1977.

Сьогодні, десь о 10^{00}, приїхав Гена Сележинський, привіз іменний коровай із 50-ма свічками і видану ще до революції книжку «Данте и его время». Я був зворушений такою увагою, і зізнаюся, що не гідний її, бо сам щодо нього так би не вчинив, мало того, я навіть не знаю, коли в нього день народження. Це моя невихованість і погана риса – не пам'ятати такі речі.

09.11.1977.

Учора, з 13^{00} до 19^{30}, були в мене мої родичі й відзначали моє п'ятдесятиліття. Були мої брати зі своїми дружинами й дітьми, також Мотя – сестра Борисової дружини Надії, з донькою. Жіноча частина веселилася, а з чоловічої веселився по-справжньому один Саша. Борис був

у поміркованому настрої, а Віталій був явно не в гуморі. Загалом, я втомився із цим ювілеєм і багато часу даремно згаяв. Кращу половину віку вже прожито, то чому ж радіти? Свята вибили мене з колії, в яку я увійшов у своїй роботі над дисертацією.

23.11.1977.

Сьогодні були збори кафедри. Ще раз переконався, як ми любимо пусті балачки. І говорити один одному дифірамби як аванс на те, що тобі повернуть тим же. Причому хвала й роздавання відбуваються відповідно з рангом.

24.11.1977.

Тільки-що зателефонував Юрій Пахомов і сказав, що по іноземному радіо повідомили про те, що в Парижі заарештовано нашого спільного знайомого Мілета Петровича.

Леонід Сморж і Юрій Пахомов. Київ. 1969. Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Мілет Петрович

З Мілетом Петровичем наприкінці шістдесятих років мене познайомив Юрій Пахомов. Тоді обидва вони жили на *«Нивках»,* неподалік від мене. Це був високий, з прямою поставою, ще нестарий чоловік, з невеликими вусами на мужньому, в різких зморшках обличчі, вольовим підборіддям, уважними очима під зсунутими до перенісся бровами. Пахомов мені сказав, що Мілет Петрович – югославський емігрант – був одним із наближених до маршала Йосипа Броз-Тіто людей, під час війни – один із відомих партизанських командирів, у мирний час – посол в одній із держав. Але в комуністичній партії Югославії відбувся розкол на антисталіністів і сталіністів, останні на чолі з Броз-Тіто розправилися з опонентами, і Петрович відсидів у в'язниці сім років. Після короткого перебування на волі друзі Мілета з органів безпеки попередили, що його знову заарештують, і він уник цього, пробравшись до СРСР. Тут він довчився, одружився, написав дисертацію з економіки, за яку, минаючи кандидатську, одержав ступінь доктора наук. Працював він у Інституті економіки АН УРСР.

Наше знайомство не переросло в дружбу, але наші стосунки були приязними. Ми, хоча й не часто, довго гуляли по нічних *«Нивках»* і вели розмови, здебільшого про минулу війну, політику, Броз-Тіто і його оточення, звичаї у верхніх ешелонах влади тощо.

Пам'ятаю, одна з таких розмов під час прогулянки по нічних *«Нивках»* (30.12.1967) закінчилася темою кохання й шлюбних стосунків. Ми обидва зійшлися на тому, що справді, кохання і шлюб під одним дахом не зживаються, що в людині як полігамній істоті не згасає інтерес до інших можливих партнерів, особливо це характерно для жінок, для яких статеве життя найсуттєвіше, і коханці є для них своєрідним пробним каменем при визначенні своєї вартості. Мілет сказав, що, виходячи з цих міркувань, він після семирічної відсидки у в'язниці до своєї дружини вже не повернувся, навіть відмовився з нею зустрічатися, переконаний, що в неї за цей час були сексуальні зв'язки. Приділяючи увагу цій вічній проблемі, ми погодилися із тим, що те кохання, що нині, – не те, що було в минулому, а майбутнє буде іншим, ніж теперішнє. Але я не погодився з твердженням Мілета, що в майбутньому буде повна воля статевих стосунків і чуттєвості, не буде ревнощів і забобонів у цьому питанні: люди будуть жити заради миттєвого задоволення й насолоди. Погодившись із тим, що задоволення в житті людини складають бажані миті як певна психологічна й енергетична розрядка й зарядка, я рішуче заперечував зникнення ревнощів як соціально-психологічного феномену. Джерела ревнощів закладені вже в природному доборі, тільки у тварин спрацьовують біологічні механізми, а в людей ще й більш складні соціально-психологічні, які базуються на цінностях, далеких від фізіології. Сфера стосунків між чоловіками й жінками

ніколи не вийде з того, що підлягає раціонально-нормативному, моралі, релігії, праву тощо.

Мілет, емігрувавши в СРСР, одружився на молодій дівчині Тамарі, своїй співробітниці. У них народився хлопчик, який на той час був ще дошкільного віку. Хоча Петровичі теж жили на «*Нивках*», неподалік від мене, я в них був усього лише два-три рази, і в накуреній кімнаті завжди заставав чоловічу компанію, явно збуджену якимись дискусіями. Усі вони були, як я зрозумів, югославами-емігрантами, противниками режиму Броз-Тіто. Серед них була й сестра Мілета – вірний, відданий йому соратник у цій боротьбі.

Одного разу до мене додому прийшла дружина Мілета – Тамара, і попросила на певний час портативну друкарську машинку. Її через кілька днів приніс мені Мілет. Ми посиділи в мене, погомоніли. Він подарував мені на пам'ять невеличку, вже обкурену люльку. Після цього я його більше не бачив. Мілет Петрович зник, про нього не було жодних відомостей. Юрій Пахомов розповідав, що коли Мілет, слухаючи радіо з Майбородою – одним зі своїх знайомих, почув, що його вибрано Генсеком підпільної компартії Югославії, то сказав, що це йому винесено смертний вирок. Служба безпеки Тіто вислідила Мілета через його дружину Тамару, яка поїхала до нього в Париж. Варто було Мілету кудись зайти у своїх справах, як він до дружини вже не повернувся. Тамара, було, образилася, вважаючи це за вияв нечемності й неповаги, та невдовзі радіо Белграда повідомило про арешт її чоловіка.

«05.01.2008. Позавчора був у Пахомова і запитав, що він знає про подальшу долю Мілета Петровича. Пахомов сказав, що Мілета ув'язнили на 25 років. Близько десяти він відсидів. А дожив своє життя в Києві, де й похований на Лук'янівському цвинтарі. Але дещо не збігається з тим, що говорив раніше. Зокрема, тепер каже, що арештували Мілета в Бельгії».

«28.11.1977.

Відіслав Вадиму гроші й водночас запасся продуктами: картоплею, капустою, цибулею, морквою. Усього тягнув додому близько 20 кілограмів.

Настрій якось урівноважився, але в бік пасивності.

Погода огидна – дощ із мокрим снігом. Сіро й похмуро, осінь явно запізнилася десь днів на двадцять. Зате початок жовтня був морозний.

Викладачі нашої кафедри відвідали мою лекцію. Наш новий викладач З. М. Філіпович похвалила, у тому числі за чіткість формулювань, логіку викладу, вміння триматися за кафедрою, упевненість і спокій. Доцент Іванов, загалом критично налаштована людина, одразу зреагував: «Флегматик...»

Із цим мовчазно погодилися й інші члени кафедри. А мені подумалося: чи справді я флегматик і коли я ним став? Сам собі я здаюся неврівноваженим

і метушливим. Утім, хіба ще на фронті в піхоті мені не говорили, що в мені є щось, що навіює впевненість і спокій? А той випадок у ШМАСі, коли Володя Толок неадекватно повів себе, зненацька вдаривши мене? Ще тоді він зізнався, що здивувався моїй стриманості й урівноваженості.

Дивився тільки що фільм Олександра Довженка «Щорс», щоправда, лише останню третину. Давно було, коли я його бачив цілком. Що я скажу? З суто художнього боку – це досягнення. Є кадри хрестоматійні за своєю майстерністю, виразністю й силою впливу. Актори, атрибутика, прикмети часу – усе це вражає. Гарний Боженко, непоганий, дещо ходульний Щорс, ідеалізований надміру. А от з ідейно-політичної позиції, з позиції історичної й простої людської правди, «Щорс» є глибоким падінням Довженка. Фільм зроблено на замовлення Сталіна й задля потурання смаків Сталіна. Можна навіть стверджувати, що Довженко сфальсифікував події громадянської війни на догоду тирану й деспоту, обмив руки Сталіна, облиті кров'ю багатьох, у тому числі й Щорса. Це переконливий приклад того, що високе мистецтво несумісне з історичною неправдою і служінням насильству й злу.

06.12.1977.

Чимдалі все більше переконуюся, що старію. Працюється слабко, постійно хочеться спати, трішки попрацюю – і приляжу спати. Після сну довго приходжу до тями. Треба міняти обстановку й спосіб життя. А як? Усе думаю про Вадима, і від цього дуже невесело. І про мою матір. Ну, а про себе я думаю постійно і завжди, але роздуми ці невеселі й гіркі.

09.12.1977.

Учора зустрівся з Вадимовою Галею на вокзалі, передав їй 100 карбованців за розстрочку. Поговорили. Вона добра й порядна жінка, але ще «зелена» і ще не завжди правильно думає. Та й не може вона нині бути іншою.

Зараз я обезгрошився. Вадим за останні кілька років витяг із мене усе, що було, а який із цього толк? Молодий він, а багато в чому вже «старий». У пияцтві, у знанні тієї помийниці, в яку завела його горілка і його мати. Здоров'я в нього вже неважне. П'ять зубів у нього вже немає: втратив у бійках. Колір обличчя поганий. Від матері перейшла бездумність і безвідповідальність.

17.12.1977

Сьогодні провів три пари семінарських занять, утомився до краю, поспав, але не відпочив.

У магазинах зникло м'ясо – одна погана ковбаса під назвою «Изобилие».

Епідемія грипу. В групах немає по 12-15 студентів.

Дивився підручники з естетики. Так, мимохідь. І здивувався, які ж вони пусті!

Навіть хороше, якщо воно нав'язується силою, стає злом.

До всього людину слід підводити, а приймати рішення й діяти вона повинна сама, тоді буде бажаний результат.

29.12.1977.

До Нового року залишилося два дні. А живу я, немов уві сні: якесь безладне життя. Підсвідомий неспокій і тривога. Писав привітання. Аж 30 штук. Присилають і мені.

Учора в письменницькому магазині «Сяйво» зустрів Миколу Сома. Такий же запальний, жвавий, худорлявий, але обличчя вже немолоде й жовте.

Учора замість Павелка проводив кафедру. Дивна річ: і я себе відчував незвично, і ті, що виступали, дивились на мене вже як на начальника. Гіпноз влади, посади, хоч і тимчасової. Релігія влади і посада в нас у крові.

Довелося везти з Т. їй додому ялинку з підв'язаними гілками, а в її руках була сумка з дефіцитними, особливо під Новий рік, апельсинами. Коли сідали на 90-й автобус, сумка вислизнула з її рук, і апельсини розсипалися на дорогу. Підійшов автобус і колесами почавив відбірні золотаво-оранжеві плоди. У тому, що відбулося, було щось садистське і святотатське: водій це зробив явно навмисне. Коли відійшов автобус, від красивих плодів залишилося огидне жовтувате місиво й лише два цілих плоди. Мені було досадно, що так трапилося, і на язику вертілися докори на адресу Т., але, розуміючи її стан, я став заспокоювати її. Коли сіли в автобус, то її не можна було впізнати: обличчя її враз злиняло й нахмурилося, з очей полилися рясні сльози, і вся вона стала уособленням горя. Не криючись від інших пасажирів автобуса, стала причитати: «Чому я така нещасна, мені ні в чому не везе. Півдня стояла за апельсинами в черзі, ще позаздрила одна, каже: в тебе один в один, красиві. Ото того, що позаздрила. А ще тому, що працюю в кутовій кімнаті. Мені ворожка говорила, що в кутовій кімнаті мені не буде щастя. Минулого року була некутова кімната, то й не було ніяких неприємностей. Тепер додому хоч не їдь. Мамі не скажу, щоб не переживала, а то в мене неприємність за неприємністю. Учора на п'ять карбованців купила помороженого винограду, а сьогодні апельсини почавило автобусом. А ще раніше віддала на підписку 20 карбованців, а та жінка не відмітила в себе, не признала, що їх одержала. І в особистому житті йде все не так, як хочеться» – і т. д. і т. п. І я, виявляється, був винен у цій пригоді, бо треба було мені кинути геть ялинку, коли підходив автобус. Усе це супроводжувалося рясними сльозами й стражденним виразом обличчя. Мені було її дуже шкода, але я не знав, як її заспокоїти. Та поки їхали до її дому, сльози з її очей перестали литися,

обличчя просвітилося, а коли прощалися, то й усміхнулося. Що то жінки, бодай їх з їхнім характером і примхами!

02.01.1978

Отже, наступив Новий 1978 рік. Що він мені принесе? Чи не закінчиться 1977 роком смуга невдач? А коли в мене була смуга удач? Усе відносно. Але з 1972 року, зі смертю тещі, аж занадто багато було поганого, неприємного, гидкого.

ДОКТОРСЬКА ДИСЕРТАЦІЯ

Я вважаю, що в моєму житті мали місце дві особливо *«чорні»* події: мої сімейні справи й перипетії, пов'язані з моєю докторською дисертацією.

Демобілізувавшись з незакінченою восьмирічною освітою, провчившись на Спецвідділенні Школи тренерів Київського інституту фізкультури, закінчивши філософський факультет Київського університету імені Тараса Шевченка, аспірантуру, написавши й захистивши кандидатську дисертацію й працюючи на Кафедрі філософії Київського педінституту імені Олексія Горького, став доцентом, загалом належним чином виконував покладені на мене службові обов'язки, був на непоганому рахунку в керівництва інституту як фахівець і мав певний авторитет серед студентів. Тепер треба лише бути *«на плаву»* і намагатися в цьому положенні утриматися до пенсії. Словом, життя йшло у звичній для викладача вузу колії і в належному колі обов'язків: виконувалося навчальне навантаження, лекції й семінари; проводилася певна виховна робота серед студентів, мала місце участь у громадських заходах, не відставав від інших членів кафедри і в науковій роботі, яка в педінституті, порівняно з навчально-методичною, була все-таки другорядною, і в мене за неї голова не боліла: щось було написано, щось планувалося написати. Я вважав, що в належній мірі самовиповнився й самоутвердився як особистість у вибраній мною професії й уже не думав про подальшу наукову кар'єру.

Улітку 1967 року в Києві з відрядженням побував мій перший опонент на захисті кандидатської дисертації, доктор філософських наук, професор Володимир Олександрович Розумний, з яким я після захисту не мав ніяких стосунків. Проте він завітав до мене в гості. Він поцікавився зібраною мною колекцією опішненської кераміки, на той час ще дуже скромною. Оглядаючи мою квартиру, він звернув увагу на наштрикнуті на циганську голку папірці на одній зі стін: це були назви того, що я збирався написати для публікацій. Переглянувши їх, Розумний, повернувшись до мене всім корпусом, сказав, що мені не слід розпорошуватися на дрібниці, треба негайно взятися за докторську дисертацію. Він може порекомендувати мені й тему: *«Ідеальне і матеріальне в мистецтві»*, або *«Мистецтво і дійсність»*. Він сам збирався написати книгу на цю тему, але вже дуже втомився й не осилить її, а я осилю. Я став рішуче заперечувати, говорити, що про докторську

я й не думав, з мене досить і того, що супроводжувало кандидатську дисертацію. Розумний став мені гаряче заперечувати, переконувати в тому, що я справлюся без будь-якого сумніву, що коли він читав мою кандидатську, то її текст буквально випромінював творчу енергетику й свідчив про великий потенціал автора.

З від'їздом професора Розумного ця розмова скоро забулася, і до неї я у своїх думках не повертався. Та зайнятися написанням докторської дисертації мені все ж довелося. Усе почалося з того, що складаючи план наукової роботи кафедри на наступний рік, її завідувач Олексій Пилипович Павелко запланував мені працювати над докторською дисертацією, навіть не поговоривши про це зі мною. Коли я став казати, що в мене про докторську ніколи й думки не було, а писати її – тим більше, Павелко став заспокоювати мене, мовляв, є вимога перед кафедрою – наукове зростання, тому кожному з її членів ставиться певне завдання: тому здати кандидатський мінімум, тому написати наукову статтю, тому підготувати для захисту кандидатську дисертацію, а от мені намічено працювати над докторською. Але я не повинен лякатися – це лише для звіту, так би мовити, для *«галочки»*. Наступного року це повторилося, але вже з тією різницею, що проректор з наукової роботи професор Удовиченко викликав мене до себе і став вимагати звіту про пророблену роботу над докторською. Щоб не підводити завідувача кафедри, я не став говорити, що не мав і наміру її писати. Порадившись із Олексієм Павелком, вирішили виходити з положення шляхом переведення мене на посаду старшого наукового співробітника, що зазвичай робиться для завершення написання докторської дисертації та її захисту. З вересня 1972 року мене перевели на цю посаду, і я був на ній до вересня 1974 року.

Та, як кажуть, людина гадає, а Бог рішення приймає. Як тільки я став розробляти запропоновану Володимиром Розумним тему, одразу ж став заходити в безвихідну ситуацію, основною причиною якої був стан у радянській естетиці, для якої були характерні два основних підходи – *«знизу»* і *«зверху»*, тобто з позиції мистецтва й мистецтвознавства, що позбавляло естетику її світоглядної і методологічної функцій як складової філософської науки, здатної вирішувати кардинальні проблеми, що стосуються естетично-художнього. Ті ж, що намагалися вирішувати проблематику естетики *«зверху»*, насамперед прихильники гносеологічної і соціологічної концепцій, черпали свої аргументи й доводи з метафізичних передумов і умоглядних конструкцій. Обидва підходи до проблематики естетики фактично зайшли в глухий кут, що спричинило кризові явища в цій науці, які не вирішені в належній мірі й нині. Проте вони певною мірою задовольняли вимоги офіційних ідеологічних органів, збігалися з політикою, яку вони проводили й утверджували в галузі художньої культури

й естетики. Тому я мав намір передовсім з'ясувати природу й субстанційні цілі естетично-художнього, його специфіку й відміну від решти форм суспільної свідомості й специфіку його впливу на людину, зокрема від науки й політики, знання й ідеології. Керуючись цим наміром, я написав монографію *«Світ десяти муз: Мистецтво і дійсність»* [К. : Мистецтво, 1973].

Не входячи в жодне із наявних наукових угрупувань, так би мовити, *«кустар-одинак»*, зіткнувшись із викладеними в пресі судженнями деяких визнаних у сфері естетики авторитетів, я висловив незгоду з ними і своє розуміння предмета, специфіки й субстанційних цілей мистецтва. Особливо я звернув увагу на судження львівського професора Бориса Кубланова, який узгоджував свої міркування про мистецтво передовсім з положеннями російського демократа XIX століття Віссаріона Бєлінського, який у цих питаннях, у свою чергу, був послідовником німецького філософа, об'єктивного ідеаліста Гегеля (1770–1861), за яким мистецтво є нижчим, порівняно з наукою, щаблем пізнавальних процесів і відрізняється тільки тим, що наука результат пізнавального процесу фіксує в поняттях, а мистецтво – в образах, наука розповідає, а мистецтво – показує. У свою чергу, це положення, на думку Кубланова, узгоджується з положеннями марксизму-ленінізму, вище якого й не може бути, тому будь-який сумнів підлягає осуду й викоріненню.

Ще під час редагування рукопису моєї монографії її редактор Л. Д. Гоголев намагався переконати мене, що в Бориса Кубланова репутація агресивного скандаліста, який не терпить не те що критики, а й жодного зауваження. Та я проігнорував це, мовляв, він люто накидається на інакомислячих, то чому я повинен не зважати на явні, з мого погляду, дурниці. Та виявилося, що я погано знав те, що у сфері науки існують і панують ті ж самі закони й правила, що й у бізнесі, ті ж самі стосунки між людьми й боротьба, в якій не гребують заради перемоги нічим. Тільки-но вийшла моя монографія і потрапила в поле зору Бориса Кубланова, як він із нею кинувся в Київ до свого учня й друга, секретаря ЦК КПУ Валентина Маланчука, закликаючи того бити на сполох, оскільки якийсь Сморж осмілився піддати сумніву підвалини марксизму-ленінізму, на яких побудована вся радянська ідеологія, філософія, естетична наука. Маланчук віддав розпорядження директору Інституту філософії АН України Володимиру Шинкаруку перекрити мені всі можливості для захисту докторської дисертації не тільки в Україні, а загалом на території Радянського Союзу, а в журналі *«Філософська думка»* негайно надрукувати критичну рецензію на мою книгу. Про це я був поінформований співчуваючими мені співробітниками журналу. Я поспішив зробити деякі доступні упереджуючі кроки, які вилилися в рецензії доктора філософських наук В. Ф. Передерія,

надрукованій у *«Літературній Україні»*, і рецензії кандидата філософських наук, співробітника Інституту філософії Ю. Сікорського в газеті *«Культура і життя»*. Одразу редактори цих видань одержали *«виволочку»*, один із них, редактор *«Літературної України»* Гончаренко, зателефонувавши мені, у свою чергу, висловив своє незадоволення мною і сказав, що я підвів його під удар *«зверху»*.

Та ось у журналі *«Філософська думка»* № 4 за 1974 рік було опубліковано статтю Кубланова під назвою *«Нездійсненний задум»*, де автор, з відомих уже теоретичних засад, нещадно паплюжив мою монографію. Зауважу, що редакція журналу, не дивлячись на замовлення *«зверху»* і безпосередній тиск на неї з боку Кубланова, у міру можливостей пом'якшила різкість тону рукопису, вилучила з нього ті місця, де автор, у дусі *«розстрільних»* тридцятих років, навісивши мені ярлик антимарксиста, вимагав належної розправи наді мною. Він не хотів і слухати про те, що часи вже змінилися, що це вже сімдесяті роки, і редакція не може піти на це. Словом, рецензія набрала більш компромісного характеру, а редактор *«Філософської думки»* В. Куценко, запросивши мене до себе, запропонував мені написати пояснення-каяття до своєї статті, надрукування якої і буде підставою для зняття звинувачень Бориса Кубланова і для прийняття моєї дисертації до захисту – це нібито вже узгоджено з вищими інстанціями. Я рішуче відмовився від цієї пропозиції, а редактор не став наполягати. Зате ні Кубланов, ні Маланчук не заспокоїлися на цьому. Зокрема, секретар ЦК КПУ з ідеології, виступаючи у вищій партійній школі перед її слухачами, вагоме місце приділив критиці проявів антимарксизму в суспільних науках, що мало місце, зокрема, в монографії Сморжа. Коли це дійшло до моїх вух, я зі страхом очікував розправи насамперед з боку свого інститутського керівництва, яке завжди було швидке на це, турбуючись за свою лояльність і всіляко засвідчуючи її. Навдивовиж, цього не сталося, як то кажуть *«пронесло»*. Та до захисту докторської дисертації шлях було перекрито. Коли я зустрівся, щоб з'ясувати ситуацію й порадитися з Володимиром Шинкаруком, той сказав, що його Маланчук з цього питання двічі викликав до себе в ЦК КПУ і наказав ні в якій мірі, ніде й ніколи не допускати мене до захисту. Тоді я його запитав, а що ж мені тоді робити. *«Чекай»*, – відповів Шинкарук. *«А скільки ж мені прийдеться чекати?»* – запитав я. *«Чекай, доки Маланчук не піде з цієї посади». «А якщо він буде ще три, п'ять, десять років секретарем ЦК?». «Все одно чекай, іншого виходу немає»*, – сказав Шинкарук. І це була правда. Але для самого Маланчука настала чорна смуга: на самому верху визріло незадоволення його діяльністю й поведінкою, і йому стало не до якогось там Сморжа, усього-навсього доцента вузу.

Захист дисертації. Атмосфера, в якій відбувалася зустріч нового 1978 року загалом була досить спокійною, зустрічали його люди без особливої радості, бо для більшості з них підстав для цього не було. 21 січня 1978 року я записав: *«У сфері економіки, сільському господарстві твориться щось химерне й погане. За уривками можна зрозуміти, що відповідальні за це кола не здатні не те що зробити поворот, але й стабілізувати, зупинити її падіння і розвал. Усе це рано чи пізно спрацює за принципом «зворотного зв'язку». Я ще сподіваюся до цього дожити»*. Одночасно була розгорнута в грандіозних масштабах кампанія з підняття авторитету Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва, який мав уже ознаки маразму, що було неважко помітити будь-кому. Приводом для цієї кампанії стали нібито Брежнєвим написані книжечки *«Мала земля»* і *«Відродження»*. Вони висувалися на Ленінську премію з літератури як видатні твори сучасності. Цьому були присвячені наукові конференції, збори, засідання тощо, де йшло змагання в здатності похвалити, що набирало характеру блюзнірства й недолугих спектаклів. Зокрема, ректор нашого інституту на партійних зборах почав свою доповідь і закінчив словами, що треба вивчати праці Леоніда Брежнєва, без чого не може бути успіхів ні в комуністичному будівництві, ні в комуністичному вихованні. Словом, відбувалося освячене *«зверху»* блюзнірство і юродство, в якому приходилося бути якщо не учасником, то свідком. У дійсності ж цей галас був лише бульбашками, які породило болото, що утворилося в епоху, яка нині іменується *«епохою застою»*.

Щодо мене, то попри всі негаразди й перепони, у сфері науки були значні здвиги. На цей час уже була написана монографія на тему докторської дисертації і наближалося її закінчення. Опублікування монографії мало надто велику вагу, особливо враховуючи ту обставину, що дорога для публікацій мені була перекрита, мої брошури й статті або взагалі не приймали, або заборонялися цензурою, або губилися в редакціях. Опублікувати монографію в ті часи, та ще й рядовому доценту було надзвичайно складно, хоч і дуже престижно. Я скористався тим, що 1979 року будуть відзначати 110-річчя з дня народження Володимира Леніна, а відповідно, видавництва зобов'язані на це належним чином зреагувати. Отож, піднапружившись, я закінчив написання монографії і в квітні 1978 року здав рукопис у видавництво *«Вища школа»*. Він потрапив у руки редактора, фахом якого була ветеринарія. Відповідно до свого фаху, він помітив на полях рукопису своє ставлення до нього й оцінку, виявляючи при цьому своє невігластво й хамство. Зустріч із ним, зрозуміло, являла собою розмову з глухонімим. Рукопис застряв у видавництві й невідомо, що було б із ним далі, якби не ювілей Леніна і відсутність у видавництві належних рукописів для його відзначення. Тим часом, сталася обнадійлива подія не тільки для мене,

▮ У Музеї народної архітектури та побуту: *(зліва направо)* Тетяна Чалкіна, Леонід Сморж та його брат Володимир *(позаду)*. Пирогово, Київська область. Вересень 1979.
Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

а й для всієї України, зокрема для людей гуманітарної сфери: на початку квітня було знято з посади секретаря ЦК КПУ Валентина Маланчука. Мене про це повідомив увечері 9-го квітня мій однокурсник і товариш Полікарп Пиріг. Він привітав мене з тим, що мій ворог знешкоджений. Із тим самим того ж дня поздоровив мене і мій брат Віталій. Щодо монографії, то мені для її проходження потрібен був і фаховий редактор. Коли я звернувся із цим до А. Канарського, який сам був на підході до захисту докторської дисертації, той чванькувато відмовився, ураховуючи мою репутацію у вищих партійних колах. Я став також прощупувати можливості захисту дисертації і, скориставшись тим, що в Києві опонував на захисті докторської у В. П. Іванова провідний естетик Союзу, ленінградський професор Мусій Каган, близький за науковою концепцією вчений, попросив його опонувати й мені в майбутньому. Він дав на це згоду, щоправда, з умовою, що він буде ознайомлений заздалегідь з її планом. Я по свіжому сліду відправив йому в Ленінград план своєї дисертації, і Каган без затримки прислав мені коротенького листа, в якому написав, що в дисертації відсутня новизна, тому опонувати відмовляється, чим, звичайно ж, викликав у мене велику

досаду. Але я продовжував інтенсивно доопрацьовувати текст докторської дисертації, і в травні 1979 року вона була готова. На цей час діяльність наукової ради із захисту докторських дисертацій при Інституті філософії АН УРСР була Москвою призупинена. Тоді я звернувся до директора Інституту філософії Грузії Миколи Зурабовича Чавчавадзе під час його перебування в Києві. Я запитав його, чи є в мене можливість захищатися в Тбілісі, на що без будь-яких з'ясувань, хто я і що я, одержав згоду.

Пізньої осені 1979-го з видавництва мені зателефонувала жінка, і, назвавшись новим редактором рукопису моєї монографії, сказала, що дирекція поставила жорсткі рамки терміну редагування (місяць), і нам обом доведеться наполегливо й посилено працювати. Новий редактор З. В. Олійник, на відміну від її попередника, мала діаметрально протилежну думку про рукопис, і ми з нею, узгоджено й дружно працюючи, вклалися в призначений строк. 2-го грудня 1979 року я закінчив вичитку передруку монографії, а в суботу 29-го, перед самим Новим роком, зателефонувала редактор і радісним голосом сказала: «*Зараз ви почуєте щось приємне, приготуйтесь підстрибувати»,* – і витримавши довгу паузу, додала: – *Тільки що головний редактор підписав рукопис вашої монографії до друку. Планується її випустити в першому кварталі 1980-го року*».

Я подякував їй за таку новину, але повної радості не було, бо на цей час я перетрудився, утомився, водночас працюючи і над докторською, і продовжуючи влагоджувати свої сімейні справи, і виконуючи службові обов'язки в інституті. Про мій тодішній психічний стан свідчить такий епізод. Пообідавши в сусідній з педінститутом їдальні на вулиці Леонтовича, де самообслуговування, я зібрав на піднос посуд і, замість того, щоб віднести його в мийку, поніс на вихід і став уже спускатися з другого поверху по сходах під здивовані погляди студентів і викладачів. Уже на самому низу до мене дійшов комізм ситуації, яку я сам же собі й створив. Мені стало так смішно, що я голосно розреготався, на цей раз здивувавши декана педагогічного факультету Андрощука, який теж тільки-но пообідав. Коли я йому розповів про причини свого сміху, він теж розсміявся.

З виходом із друку монографії в першому кварталі 1980 року чомусь не вийшло. Лише 15 квітня 1980 року прийшла її верстка, а 12-го червня 1980-го я взяв у редакції сигнальний примірник книжки. З одержаних десяти авторських примірників я один, не відкладаючи, відіслав професору Кагану, а він, не затримуючись, прислав телеграму: *«Опонувати згоден»*.

Клопоти у зв'язку з виходом монографії і завершенням докторської збіглися з клопотами з Вадимом і його сім'єю, які без будь-якої домовленості й попередження одного дня явилися з валізою і розташувалися в мене жити, що аж ніяк не входило в мої плани. Та за допомогою брата Олександра, який на той час працював у Оболонському райкомі партії, вдалося вибити

двірницьку квартиру в новому мікрорайоні, де двірником стала працювати дружина Вадима Галя. У суботу сім'я Вадима перебралася, і я з полегшенням зітхнув, бо невідкладною проблемою став захист дисертації в Тбілісі, усіх перепетій якого я не міг на той час уявити і передбачити. Мій однокурсник і товариш Петро Йолон, на той час заступник директора Інституту філософії в Києві, зокрема, сказав мені: якщо в мене в кишені немає принаймні 10 тисяч карбованців, то мені в Тбілісі краще й не потикатися. У мене їх не було і не могло бути, та внаслідок своєї простоти й наївності я все ж став здійснювати свій намір безвідкладно й інтенсивно. У середу, 7 червня, було обговорення моєї дисертації на кафедрі і її рекомендація до захисту, а 3 липня я з нею вже вилетів у Тбілісі. Це вже була в багатьох відношеннях авантюра, у тому числі й тому, що вже був час відпусток. Зустріли мене там досить приязно, хоч звалився я до них несподівано. На правах уже знайомого зустрівся з директором Інституту філософії, академіком Миколою Зурабовичем Чавчавадзе, уже немолодим, невисоким, сутулуватим, худорлявим чоловіком в окулярах із товстим склом на вкритому дрібними зморшками худому обличчі, з невеликими вусиками, що робило його схожим на дрібного чиновника або вчителя; і з Акакієм Акакійовичем Чхартішвілі, носатим і банькатим завідувачем Кафедри естетики університету, який похмуро зиркав на мене, бо був незадоволений тим, що я телефоном домовлявся про свій приліт не з ним, а з Гогеневою, а той про це його не повідомив. Я досить оперативно завершив початковий етап: з'явився і зробив заявку на майбутній захист, ознайомився з обстановкою і з людьми, і відлетів у Київ.

Отже, з перших чисел липня 1980 року я був приречений човниковим способом часто літати в Тбілісі у своїх дисертаційних справах. За перше відвідування я здав належні для прийому до захисту папери, які давали підставу запустити чітко регламентований механізм, який вимагав цілої низки церемоній і процедур. Перший, так би мовити, ознайомчий приліт мав позитивні результати, і все ж справи пішли не зовсім так, як хотілося – і через велику відстань, і через мою недосвідченість я не став форсувати події, проявив деяку пасивність, що викликало незадоволення і в секретаря Вченої ради Лонди Мдівані, і в завідувача Кафедри естетики Тбіліського університету Акакія Чхартішвілі. Обоє в телефонній розмові сказали, що якби я діяв невідкладно, то вже б призначили день захисту моєї дисертації. З 15-го до 18 грудня був у Тбілісі, пройшов апробацію на Кафедрі естетики університету, і були призначені опоненти: Мусій Каган, Микола Гончаренко і Цоцонава.

Від Юрія Пахомова довідався про те, про що сам здогадувався: верхівка київських філософів і естетиків – Володимир Шинкарук, Володимир Мазепа, Вадим Іванов та інші, налаштовані проти мого захисту, вважаючи мене

«аутсайдером», тим, хто не вписується в їхній клан. Наступного разу перебуваючи в Тбілісі, поспіхом друкував автореферат. Прилетів у Київ, поїхав із цим авторефератом до Миколи Гончаренка. Він мене просто з порога грубо й зневажливо осадив: *«Я не хочу бути вашим опонентом взагалі, крім того, я з вашою концепцією не згоден»*. Знову полетів у Тбілісі. Там замість Гончаренка опонентом призначили професора Семена Раппопорта з Москви, якому я відвіз дисертацію. Уже немолодий, одноокий, кульгавий, ошатний чоловік говорив зі мною, не приховуючи своєї неприязні, зневажливо відкопиливши товсту губу. Одержавши згоду Раппопорта на опонування й вручивши йому екземпляр дисертації, відлетів у Тбілісі, де передрукував автореферат і, відповідно до вимог, розіслав його за наданим мені списком. Провідною організацією Вчена рада в Тбілісі призначила Інститут філософії АН УРСР, де, як і очікувалося, вороже поставилися до цього. Моя давня й добра знайома Т. А. Полякова, співробітниця цього закладу, по свіжому сліду, зателефонувавши мені, розповіла, яку бурхливу діяльність із дискредитації моєї дисертації розгорнув заступник директора Інституту філософії А. Гордієнко, як він усіляко опаскуджував мою працю і мене самого, вербував у цій справі собі прихильників і наполегливо настроював їх проти мене. Тому відгук у його першому варіанті був наклепницький і ворожий, схожий на пасквіль. Коли його подали на підпис директору, академіку Володимиру Шинкаруку, він відмовився його підписувати в тому його вигляді й підписав другий варіант, з якого було вилучено явно наклепницькі й образливі висловлювання й оцінки.

Після того, як Микола Гончаренко відмовив мені в опонуванні, і я знову з'явився в Тбілісі, я відчув різку зміну в ставленні до мене і на Кафедрі естетики, і Вченій раді: мене стали буквально уникати, зі мною вже неохоче говорили навіть лаборанти. У цей час із докторською дисертацією в Тбілісі приїхала донька голови Спілки українських кінематографістів, молода, росла, примітна жінка з пишним світло-рудим волоссям. Навколо неї відразу утворилася круговерть, переважно з чоловіків. І хоча вона подала свою дисертацію до захисту майже на три місяці пізніше за мене, захистилася на два місяці раніше, причому з великою помпою; і сам захист, і його увінчання були схожі на добре зрежисований і відпрацьований спектакль. Її батько на ці дні влаштував у Тбілісі ретроспективний показ своїх фільмів, і його закінчення відзначав саме в день захисту дочки великосвітським бенкетом, у якому, звичайно ж, брали участь і члени Вченої ради. У той час бенкети на честь захисту дисертацій були суворо заборонені.

Мій захист був призначений на 3 червня 1980 року. Для його підготовки я вилетів у Тбілісі 28 травня. Для мене був замовлений готель *«Сакартвело»* з окремим номером: дуже зручне місце, яке я вже встиг непогано обжити.

Одразу ж включився в роботу: телефонував, робив візити, писав різні папери, домовлявся й зустрічався. Найбільше мене турбував мій опонент Семен Раппопорт, який давно повинен був прислати мені свій відгук на дисертацію. Я ще з Києва раз по раз телефонував йому в Москву, а він щоразу обмежувався обіцянками. Телефоную вже з Тбілісі. Відповів, що не написав, був зайнятий. Одного дня відповів, що відлітає з дружиною в Сухумі відпочивати до свого друга і відгук доправить прямо на захист. Отже, маю відгук лише від Мусія Кагана, а Цоцонава, місцевий житель, обіцяє ось-ось принести.

Немає ще й зовнішнього відгуку на дисертацію, і її перший екземпляр у академіка Джібладзе, віце-президента Академії наук Грузинської РСР, колишнього секретаря ЦК КП Грузії з ідеології. Секретар Ученої ради Лонда Мдівані за дисертацією посилає мене, а мешкає Джібладзе поруч, упритул з університетом у двоповерховому особняку. Двері відкрив уже немолодий, досить ошатний чоловік з добродушним виразом обличчя. Він сказав, що був дуже зайнятий і дисертацію не прочитав, але не заперечує проти її захисту й дає на це добро. Далі він заходився пригощати мене вином *«Кіндзмараулі»*, виготовленим спеціально для нього кахетинським виноробом – його давнім другом. Вино дійсно виявилося неперевершеним за смаком, і півлітрову пляшку, що була заткнута кукурудзяним качаном, я за короткою бесідою опорожнив сам, бо господар, пославшись на серце, не став пити. На прощання Джібладзе подарував свою невеличку книжечку з теорії літератури, і ми зустрілися з ним уже на захисті, бо він був членом Ученої ради.

Залишився день до захисту, а відгуку від Раппопорта немає. Зателефонував до нього в Сухумі і дізнався, що він прилетить із Сухумі в ніч перед захистом. Увечері, 2 червня, невеличкою компанією приїжджаємо на аеродром Телаві зустрічати Раппопорта. Серед зустрічаючих – його друг Мусій Каган, мій перший опонент. У призначений час літака немає й невідомо, що з ним і чи буде він, адже лінія місцева, і всіляке буває. Уся компанія зустрічаючих, крім мене, вирішила вже не чекати й відправилася додому. Вже коли повернуло за північ, сів одномоторний літак, а з нього вийшов, накульгуючи, Раппопорт з дружиною, худенькою, на тридцять п'ять років молодшою і на голову від нього вищою жінкою. Перед цим я забронював їм місце в готелі, тому відвіз їх туди. У готелі, вже у своєму номері, Раппопорт сказав мені: *«Знаєш що, відгук десь далеко у валізі, а ми притомились, отже, будемо відпочивати. Ти краще приїжджай сюди до нас годині об одинадцятій, а захист буде о чотирнадцятій, і я тобі дам відгук прочитати»*.

Робити нічого, їду до себе в *«Сакартвело»*, нервую, не знаю, що він там написав. І взагалі, своїм шостим чуттям відчуваю, що за моєю спиною діється

щось недобре й вороже мені. Приходжу до Раппопорта об одинадцятій. Він наказав мені почекати, доки приведе себе в порядок, умиється, поголиться і таке інше. Словом, уже після дванадцятої він дав мені прочитати нерозбірливим почерком написаний текст. Як правило, опоненти повинні дати загалом позитивну оцінку, а тут різкі критичні випади й несправедлива критика. Я сказав Раппопорту: *«По-моєму, Ви невиправдано й несправедливо критикуєте мене...»*

Той поморщився і сказав: *«Ти там відміть ті місця, які тобі здаються несправедливими і надто критичними, я під час свого виступу їх або пропущу, або пом'якшу...»*

Ні з ким із Ученої ради, я через свою недосвідченість, окрім Чавчавадзе, не завів знайомства, отже, на підтримку годі було й сподіватися. Так сталося, що і з Чавчавадзе я напередодні не бачився й не говорив. Та, слава Богу, він, хоч із запізненням, прийшов, підійшов до головуючого, щось йому сказав і сів за стіл членів ради. По його обличчю було видно, що він провів хмільну ніч і був не в собі. На моєму захисті повинні були бути присутні представники ВАКу (Вищої атестаційної комісії) з Москви, яка на той час перевіряла університет і його вчені ради.

Першим опонував Мусій Каган, відомий своїм умінням виступити й зацікавити аудиторію, великий ерудит із властивостями бійця-полеміста. Він дав високу оцінку моїй праці, відзначив її теоретичну глибину, сказав, що тут я навіть дещо переборщив, бо це все-таки естетика, тож можна було викласти дещо популярніше. У дисертації немало новизни й по-новому вирішених проблем, зокрема назвав проблему психологічного захисту людини засобами мистецтва, відзначив також глибоке й широке вивчення теоретичних джерел, у тому числі написаних класиками марксизму. Як недолік: я користувався не оригіналами німецькою мовою, а перекладами, зробленими в СРСР.

Ну, а Раппопорт, немов зірвавшись із ланцюга, навалився на мене з критичними звинуваченнями, набагато гострішими й несправедливішими, ніж ті, які були в його рецензії. Виступ третього опонента, професора Цоцонави був досить безбарвним, але оцінив він дисертацію позитивно. Крім офіційних опонентів виступила ціла низка професорів, зокрема Хідашелі, Кукави та інші, які явно перехвалили мене, називаючи мою дисертацію переворотом в естетиці, на зразок здійсненого Коперніком в астрономії (Кукава). Кимось із виступаючих було сказано, що такого захисту на цій раді не було вже років двадцять п'ять. Проти проголосував тільки один член ради, і це був голос академіка Джібладзе, бо тільки він не підійшов мене поздоровити після оголошення результатів голосування. Члени Вченої ради, вишикувавшись у чергу, стали підходити до мене й вітати із захистом. Микола Чавчавадзе кинувся до мене обніматися й цілуватися.

Здавалося, він більше радів успішному закінченню захисту, ніж я, бо я так втомився за ці дні, що не було й сил радіти.

Коли після захисту сиділи за столом у ресторані на останньому поверсі готелю *«Іверія»* й були підняті тости за мій захист і за мене, я, вибравши момент, запитав Раппопорта, що сидів поруч: *«Семене Хасковичу, за що Ви мене так боляче й несправедливо хвицали?»*

Дещо знітившись, він сказав: *«Знаєш, до мене з Києва спеціально приїздили й доручили тебе завалити. Потім ще дві авторитетні особи про це мені говорили. Я ж не знав, що ти такий хороший хлопець...»*

Наступного дня грузини-філософи мали повезти Кагана і Раппопорта як почесних гостей і потрібних людей у першу столицю Грузії Мцхету і завершити екскурсію в ресторані біля ГЕСу. Я, украй утомлений і знесилений, стояв із невеличкою групкою грузинів-учених в очікуванні моїх опонентів. Акакій Чхартішвілі, Како, як на нього кажуть грузини, став неподалік і похмуро позирав на мене. Нарешті він сердито сказав: *«Даремно ти, Сморж, посміхаєшся. Твій захист до останнього моменту висів на волосинці»*.

У мене на це не було ні сил, ні бажання відповідати, і я змовчав.

Бенкетували в ресторані біля самого ГЕСу, з вікон якого було видно руїни фортеці на вершині гори, яку описав Михайло Лермонтов у поемі *«Мцирі»*. За столом було весело й гамірно. Тости були один від одного кращий. Коли підійшла черга пити за батьків і дали слово мені, я чомусь розповів епізод, коли під час літніх канікул після купання у Ворсклі прийшов додому і почув, як мати на самоті грає на гітарі й співає *«Хазбулат молодий, вірна сакля твоя»*, не входячи в хату, заслухався, і її спів зворушив мене до сліз. Оскільки я пройшов тривалий стресовий період і мої нерви явно ослабли, то в мене не просто виступили, а потекли з очей сльози. Я став вибачатися перед присутніми, а Чавчавадзе, що сидів неподалік від мене, схвильовано вигукнув: *«Льоню! Чого ти вибачаєшся? Ти плач, плач! Подивись, я зовсім плачу!»*

Дійсно, по його худих, зморшкуватих щоках з-під окулярів із товстим склом двома суцільними потічками текли сльози. Виступили сльози і в недоброзичливого до мене опонента Раппопорта. І не тільки в нього. З цього моменту я полюбив Миколу Чавчавадзе як людину на все життя, а на Раппопорта вже не так сердився за його вчинок.

Про захист я телефоном повідомив керівництво свого інституту і брата Олександра. Той, привітавши мене, сказав, що Вадим за моєї відсутності інтенсивно пиячив, побив свою дружину Галю так, що вона зі струсом мозку перебуває в лікарні. Олесандр йому навіть прочитав тривалу лекцію з цього приводу, але, як завжди, без бажаних результатів.

Я ще залишився на деякий час у Тбілісі для оформлення документації, яку згодом було відіслано в Москву, у ВАК.

КНЯЗЬ НІКО

Провівши в складі гурту спочатку Мусія Кагана, який відлітав у Ленінград, а через два дні Семена Раппопорта, що відлітав у Москву, я більше тижня оформляв дисертаційні справи. І в підготовчий період до захисту, і під час захисту я обійшовся без подарунків *«потрібним людям»*. І все ж я вирішив особливо причетним до цієї події грузинам Чавчавадзе і Цоцонаві подарувати прекрасно оформлене ювілейне видання класика грузинської літератури Давида Гурамішвілі, здійснене в Україні у двох томах і двох варіантах – україно-грузинському і російсько-грузинському. В мене були обидва варіанти. Знаючи, що для грузинів кращим є російсько-грузинський варіант, українсько-грузинський я віддав Цоцонаві вдома, а російсько-грузинський повіз до Чавчавадзе. Він подарунку дуже зрадів, але коли під час розмови з'ясувалося, що тільки що українсько-грузинський варіант я віддав Цоцонаві, Чавчавадзе несподівано для мене спохмурнів. Він знову взяв у руки подаровані томи і, ніяковіючи, став говорити, що хотів би мати українсько-грузинський варіант і тому, що українську мову любить і трішки знає, і тому, що до українців у нього особлива симпатія і він товаришує з багатьма українцями. А серед родичів у нього найбільш улюбленою й найближчою була українка, яка в дитинстві була йому другою матір'ю.

Я сказав Миколі Чавчавадзе, що помилився, коли думав, що йому кращим і зрозумілішим буде цей варіант, і якщо так сталося, то я, не зволікаючи, поїду до Цоцонаві й зроблю обмін. Цим я приніс задоволення обом.

Чавчавадзе з помітним хвилюванням узяв із моїх рук двотомник, став перегортати сторінки й читати окремі уривки вголос. Читав він не бездоганно, але з явною насолодою.

Потім у нас зав'язалася розмова, під час якої я розповів про своє життя, дитинство, війну, повоєнні митарства, навчання, про свою матір і братів. Розмова була тривалою, і коли підійшов вечір, Чавчавадзе запропонував мені піти разом з ним у магазин.

Жив Микола Чавчавадзе у двох кварталах від *«Сакартвело»* по вулиці Ларська в невеликій двокімнатній квартирі на першому поверсі старого будинку. Кімнати розташовані *«вагончиком»*, притулені боком одна до одної. Перша – вітальня – набагато більша за другу – спальню. Обстановка межово

проста, навіть аскетична: якась стара проста шафа для одягу, ще простіша – для посуду, кілька картин на стінах (їх сюжет не запам'ятався). Виявилося, що Чавчавадзе холостяк. Він, усупереч грузинським традиціям, розлучився років вісім тому. Мав двох синів, що жили окремо. Дружині залишив усе, що в нього було, а сам років шість наймав кімнатку, аж доки про це не довідався перший секретар Компартії Грузії Едуард Шеварнадзе. Дізнався, звичайно, не від Миколи Чавчавадзе, а від інших людей, і дав розпорядження, щоб йому виділили квартиру. Виділили цю, на іншу він і не претендував, хоча й був з Едуардом Амвросійовичем у досить близьких стосунках: він редагував Шеварнадзе його доповіді й виступи. Розумна, чесна, порядна, горда, безкорислива людина. Чавчавадзе був нездатний на компроміси з совістю, інтриги й обман. Якось Лариса Левчук, на той час завідувач Кафедри етики, естетики й логіки Київського університету імені Тараса Шевченка, коли зайшла мова про вирішення якогось питання, де були сумнівні моменти, на чиюсь пораду звернутися для його вирішення до Чавчавадзе, з досадою вигукнула: *«До Чавчавадзе? Нічого не вийде! Він же святий...»*

Коли я одного разу в розмові з Мусієм Каганом, давнім і близьким другом Чавчавадзе, запитав його, як могло трапитися, що в такій звичній до блату й хабарів республіці міг стати директором Інституту філософії Академії наук Грузинської РСР такий безсрібник, до того ж ще й князь, той відповів, що тільки в Грузії це й могло трапитися.

У магазині ми з Миколою Чавчавадзе купили десяток яєць і пляшку *«Кіндзмараулі»*. Коли ми спорожнили пляшку і з'їли яєчню, Ніко (так зазвичай звали Чавчавадзе його друзі й знайомі) запалив цигарку і, задумливо дивлячись на мене, сказав: *«Ви мені розповіли про своє життя. У мене воно також було нелегким. Мій батько, як Ви знаєте, був князем. Він був гвардійським офіцером у царській армії, але нічим себе не заплямував. Не був і контрреволюціонером. Навіть вважав, що революція здійснює відновлення справедливості й що його предки були в чомусь винні перед простими людьми. Особливого багатства в нас не було, лише двоповерховий кам'яний будинок. Тепер багато таких будують приватним чином. Так-от, сталася революція, і нас як колишніх князів вирішили виселити з цього будинку, але нікого з навколишніх сіл не знайшлося, щоб це зробити: не хотіли люди цього робити! Але було одне село, заселене людьми невідомої нікому національності, мову яких ніхто не знав, – так вони нас і виселили. Я був тоді зовсім маленьким, батька на той час з нами не було. Мама зі мною поселилася в лісі, в покинутій церквиці. Вона була вчителькою, тож до неї стали таємно приходити вчитися діти й дехто з дорослих, приносили нам хто шматок хліба, хто кукурудзяного борошна, словом, хто що міг. Коли в наше село приїхав якийсь продзагін, нас попередили, щоб ми сховалися, бо нас розстріляють. Але мама не стала ховатися, а пішла в село, знайшла*

комісара продзагону й сказала, що вона – дружина князя, а я – її син, що нас виселили з власного будинку і збираються розстріляти. Так що їх не треба шукати, бо вона із сином прийшла, щоб їх розстріляли. Комісар був дуже здивований і став кричати: «Що за дурниця? Хто вам таке наговорив?», і розпорядився, щоб нам дали кімнату в багатому, теж експропрійованому будинку. Але мама з часом усе ж перебралася в Тбілісі. Жили там у маленькій, метрів п'ятнадцять, кімнаті, напівпідвальній, без вікон: світло потрапляло через скло у дверях. Крім мене й мами, у тій кімнатці жили моя бабуся й мамина сестра з дочкою. І бабуся, і її дочка, мамина сестра, були хворими, непрацездатними, тому ми всі жили на мізерну зарплату моєї мами, що працювала в книжковому магазині. На базарі купували найдешевше: найдрібнішу картоплю, нікудишню зелень, а про інші продукти й не мріяли. Так і тяглося наше життя до самісінької війни. А там я потрапив у піхотне училище, а з нього – на фронт.

Так склалося, що батько з нами жив мало. У тисяча дев'ятсот двадцять дев'ятому році його арештували за те, що він князь. Сидів він у замку Мцхеті. Ми з мамою двічі ходили до нього, і мене пускали в камеру. Потім, коли його перевели в тюрму, то вже не пускали. Коли ж він сидів у Мцхеті, то пам'ятаю тільки кімнату, переділену навпіл двома решітками, між якими ходив вартовий. Через решітки ми й дивилися один на одного. Я розплакався, і батько став мене соромити: «Замовкни! Ти ж чоловік!». Після тюрми батько працював десь за межами міста й незабаром помер.

На фронті було нелегко. Багато що довелося пережити. Але, знаєте, таланило мені на добрих людей. Якось, у тисяча дев'ятсот сорок третьому році, після тяжкого поранення лежав разом із казахом Джавадом (йому відрізали кисть руки) в одному із середньоазіатських шпиталів. Коли ми підлікувалися, нас обох виписали. Прийшли ми у військкомат, у відділ кадрів. Бачимо – людей багато, вирішили прогулятися, доки дійде до справи. Коли прийшли, то солдат, що чергував (він нас запам'ятав), сказав, що нас уже викликали. Заходжу, з ціпком. За столом уже немолодий майор з виснаженим обличчям і розумними уважними очима. Тільки-но я зайшов, він сердито закричав: «Чому ти ходиш із ціпком? Що це ще за неподобство!» Відповідаю, що з ціпком ходжу тому, що без нього не можу ходити, бо ступня ще не згинається, з ціпком зручніше. Майор знову закричав: «Ану кинь ціпок і пройдись по кімнаті!» Я поставив ціпок у куток і пройшовся. Майор ще сильніше закричав: «І що, тебе виписали зі шпиталю як придатного до стройової служби? Це ж піхота! Негайно на перекомісію, і якщо підтвердиться, то я постараюся перевести тебе на півроку на нестройову службу в Тбілісі (тоді Тифліс)*». Я стояв і плакав: на півроку до мами! Як на зло, я захворів на запалення легенів. Жили ми з Джавадом на квартирі в жінки, що була старшою за нас і мала маленьку дочку. Місяць*

я хворів, так Шаповалов (таким було прізвище майора з військкомата) *щодня приходив і що-небудь приносив: то цукерку, то консерву, то чай, але завжди не з порожніми руками. Одного разу він прийшов і сказав, що отримав дозвіл на переведення мене в Тбілісі. А в мене температура сорок градусів. Але я заявив йому, що відкладати поїздку до мами не буду. Шаповалов став переконувати, що треба ще підлікуватися. Каже: «Куди тобі такому їхати в далеку й важку дорогу?» А я йому кажу, що саме в дорозі до мами я одужаю. Їхав додому через Ташкент, і дорога до Тбілісі зайняла двадцять дев'ять днів. Ви ж пам'ятаєте, як тоді їздили і яка то була їзда?»*

Із захистом кандидатської дисертації в мене не йшло гладко. Я її написав до 1952 року. Для захисту взяв направлення до Москви, бо тут мені поступу не було. Директор інституту – ні риба, ні м'ясо, та все ж дозвіл на захист дав, і я свою дисертацію здав у відділ історичного матеріалізму. Коли приїхав дізнаватися про можливість захисту, випадково почув: «Цьому ходу не давати». Через деякий час приїхав, щоб дізнатися, якої думки про мою дисертацію. Мені сказали, що в дисертації гегельянство. Я відповів: «Покажіть мені, де ж тут Гегель?». І почав доказувати, що Гегеля в дисертації немає. Мені сказали: «Ну, гаразд, Гегеля немає, зате є Кант». Відповідаю: «Де ж тут Кант і в чому виявився Кант?» Мені кажуть: «Так ви ж дисертацію ділили на параграфи». Біля того, хто задавав питання, лежала «Історія ВКПб» Сталіна. Я йому сказав: «Ось вона також поділена на параграфи». А той мені відповів: «Але ж тут великі параграфи, а у вас маленькі». Махнув я на цю справу рукою й поїхав до себе в Тбілісі. А 1954 року, коли повіяло «протягом» і «свіжим повітрям», мені самому запропонували захищати дисертацію вже в Тбілісі».

Далі в нас пішла розмова про наших дітей, про молодь загалом, про те, що панує серед неї культ речей і кар'єризм, що не модні нині добро й порядність, чесність і гідність, про життя міста й села, про перекручування в національному питанні й моральну русифікацію. Я зі схваленням сказав, що мені імпонує те, що грузинські філософи видають свої праці грузинською мовою, у той час як в Україні це фактично неможливо. Чавчавадзе відповів, що вони тут, у Грузії, давно намагаються це робити, а з приходом Шеварнадзе це стало нормою. Щоправда, у Москві на це дивляться скоса.

«Коли приїхала з Москви комісія з перевіркою нашої академії, – став розповідати Чавчавазе, – академік Константинов сердитим голосом у мене запитав: «Чому друкуєте праці грузинською мовою?» Я йому відповів: «Тому, що живемо в Грузії». Той мені погрозливо: «Де твій білет члена партії?» Показав йому білет і сказав: «Ось він. Але тут написано: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!», та не написано «русифікуйтесь». Він сказав, що буде скаржитися на мене. Я йому відповів: «Хай скаржиться, це його турбота, а ми й надалі будемо друкувати грузинською мовою. Якщо Вам буде щось

потрібно, то перекладайте з грузинської на російську, ми вам у цьому допоможемо». У Грузії мене підтримали, і завдяки Шеварнадзе все закінчилося для мене благополучно. І взагалі, Шеварнадзе – ерудована й прогресивно мисляча людина. Він близько цікавився духовним життям Грузії, у тому числі й філософією. Одного разу просидів на засіданні нашого інституту від обіду до самого вечора».

З того дня, завершивши свої справи, щовечора я телефонував Чавчавадзе: *«Миколо Зурабовичу, Ви не дуже зайняті?»*

«Ні, Льоню, приходьте».

Я йшов у винний погріб навпроти готелю, купував пляшку *«Кіндзмараулі»* і поспішав Ларською, що стрімко піднімається вгору від готелю.

Відчинивши двері, Микола Чавчавадзе одразу ж одягав простенький світлий фартушок, запалював газову плиту, ставив на неї сковорідку й смажив яєчню, не перериваючи розмови. В окулярах на самому кінчику носа, у простенькій сорочці з розстебнутим коміром, у домашніх шароварах з бавовняної тканини, у кімнатних туфлях він мав дуже домашній вигляд. Я не витримав і запитав, чому він не одружується. Його наче в сідницю шилом укололи, так смикнувся, що яєчня зі сковорідки, яку він тримав, ледве не випала.

«Навіщо? Ви мені скажіть, навіщо?» – обурений моїм запитанням, закричав він. Оскільки я сам майже так само реагував на подібні запитання, то я змовчав.

Напередодні мого відльоту в Київ, коли я з'явився на Ларську з традиційною пляшкою *«Кіндзмараурі»*, а Микола Чавчавадзе приготував яєчню, накрив стіл, і ми почали чаркувати. Мені чомусь спало на думку запитати його про те, до якого звання він дослужився на війні, і взагалі, яке в нього військове звання.

«Та ні до якого, – жваво відгукнувся він. – *Почав після училища лейтенантом і закінчив лейтенантом. Найвища посада – командир стрілкової роти»*.

«А зараз яке у вас звання?» – запитав я, знаючи, що офіцерів запасу час від часу викликають на перепідготовку і, зазвичай, кожного разу підвищують у званні, а він – академік, живе в Грузії, де, здається, усе можливо.

«Старший лейтенант», – рівним, але не байдужим голосом сказав Чавчавадзе.

Я розсміявся: *«Тоді я Вас наздогнав, я також старший лейтенант запасу. Як же Ви прихитрилися, будучи на фронті, залишитися в такому званні?»*

«З простої причини: довго не затримувався на передовій, місяць-два не більше. То все казки, що можна бути тривалий час на передовій і залишитися

неушкодженим. (Я підтакнув, бо сам про це говорив не раз). *Я був поранений дванадцять разів і кожного разу знав, відчував, що поранить. Відчувають і ті, хто буде вбитий, на обличчі написано. Останній раз перед пораненням також відчував. Було це під Керчю, в тисяча дев'ятсот сорок четвертому. Служив я тоді в грузинській дивізії – були такі військові підрозділи. Командир полку, рідкісний дурень, вирішив захопити висоту, яка була десь попереду, а з боків і позаду неї ще дві, зайняті німцями. Викликав він мене до себе й каже: «Твоя рота буде брати ту висоту, яка знаходиться попереду інших двох (тобто, в тилу в німців). Весь вогонь полкової артилерії направимо на траншеї, які є на цій висоті». Я сказав, що весь вогонь на цю висоту направляти не треба, а тільки половину, а другу половину вогневих засобів слід направити на ті дві висоти, що з боків і позаду тієї, яку мені треба атакувати, інакше німці зверху всіх нас переб'ють. Командир полку став кричати на мене, вилаяв, що моє діло – виконувати наказ, а не роздумувати. Він поскаржився на мене в дивізію. Я там повторив те, що говорив командирові полку. В дивізії мене також вилаяли й пригрозили трибуналом. Довелося висунути роту вперед між боковими висотами, очікувати світанку й сигналу ракетами про початок артпідготовки атаки. Початися це повинно було о п'ятій ранку. У мене було погане передчуття, і я сказав хлопцям: «Доки є час, давайте окопуйтеся». За можливості, сяк-так окопалися. Чекаємо. Настала п'ята година, шоста, сьома, восьма, а сигналу немає. Дзвоню в полк командиру, каже: «Чекайте». Чекаємо ще: уже дванадцята година, чотирнадцята, шістнадцята, вісімнадцята. Знову дзвоню, адже мої люди, як на долоні: німцям їх видно з усіх боків. Відповідають: «Скоро почнемо». Уже коли почало смеркати, піднялися ракети й почалася артпідготовка. Снаряди падали між нами й німцями, неабияк порили землю, а в німців не влучили. Дзвоню в полк і кричу: «Куди ви стріляєте? Перенесіть вогонь уперед!» Відповідають: «Зараз перенесемо». А німці заворушилися, зрозуміли в чому справа й почали нас поливати зверху всіма вогневими засобами. Піднімаюся й наказую йти в атаку, а люди – нізащо, лежать усі. Узяв за шкірку одного, другого й штовхаю, щоб ішли вперед. Те ж саме робить ординарець (у мене за війну було три ординарці, і всі прекрасні хлопці, останній – грузин). Командири відділень також допомагають піднімати людей. Я став іти уздовж фронту, щоб підняти решту. І тут мене вдарило, спочатку в спину, а потім у голову, в самісіньку макітру, і я впав. Ординарець побачив, підскочив до мене і потяг у воронку від бомби. У ній нас виявилося троє разом зі старшиною. Він виявився боягузом: лізе під мене, щоб сховатися. Я – у напівсвідомому стані, зверху мене прикриває Саша-ординарець. Так і лежимо в три поверхи. І тут зовсім поруч розривається снаряд, а осколок влучає старшині в сідницю. Прямо таки загадка, як він у нього вцілив, минаючи нас. Старшина заволав, а ординарець голосно розсміявся. Від цього реготу я очунявся. Запитав:*

«У чому справа?» Саша розповів. Запитую його, що з ротою? Каже, що багато вбитих, решта всі поранені. Вибралися з ординарцем з воронки, добралися до телефону, а він не працює. Кажу про це ординарцю, а він відповідає, що в телефоні не розуміється. Я йому наказав: «Іди по лінії і, де дріт перебито, з'єднай кінці». Той так і зробив. Дзвоню в полк і повідомляю, що всі люди в роті або вбиті, або поранені, і сам поранений, прошу прислати людей на заміну. Командир полку наказує триматися й не вимагати заміни. Тоді я йому, як грузин грузину, по-грузинськи, виказав, використовуючи нецензурну лексику, все, що накипіло на душі за цей день. Він дещо стушувався й пообіцяв прислати людей.

У медсанбаті я опинився в одній палатці з командиром взводу моєї роти, у якого буквально вирвало бік, і з начальником штабу батальйону. Заходять у палатку три генерали – командир дивізії, командир корпусу і ще якийсь, росіянин. Розпитали про все начштабу, комвзводу й мене. Ми говорили одне й те ж. Потім вони запитали лікаря, підполковника, якої тяжкості моє поранення. Той сказав: «Важке поранення». Тоді той генерал, що запитував, проговорив: «Отже, не попадає під трибунал». Виявляється, командир полку накляузничав на мене. Півроку я пролежав у шпиталях і вже в армію не повернувся. У тисяча дев'ятсот сорок п'ятому мене комісували й списали, майже як інваліда. Нічого, поступово вичухався. А з тим начальником батальйону, з яким був після поранення в палаті, якось зустрівся в Тбілісі: виявився земляком. Дивлюсь, а в нього дві «зірочки» – два ордени «Червоної зірки», а раніше, пам'ятаю, була одна. Запитую: «За що одержав другу?» Він відповів: «А за ту висоту...» «Як же це так трапилося?» – здивувався я. «А так, – відповів він. – На другий день було розпочато загальний наступ, і наші пішли вперед і ту висоту взяли без бою». Ось які дурниці бували... А полягло там марно дві роти солдат.

А ось це поранення, – показує Чавчавадзе шрам на передпліччі правої руки, – *я отримав на самому початку фронтового життя.*

Наша рота після переправи через Дон обороняла ділянку на самому березі. Вдало переправилися, із взводу нікого навіть не подряпало, у той час як в інших взводах залишилося по кілька чоловік. Дивізія ж уся розбіглася, хто куди. Перед цим ми, було, взяли якесь містечко, але німці нас звідти виперли, от ми й відійшли до Дону, стали тримати оборону. До нас стали приєднуватися ті, хто був у частинах, які розбіглися. Назбиралося чоловік двісті, і майже всі з кулеметами – ручними й станковими. Спочатку нас німці не чіпали, а потім вирішили нас викурити. Стали вони нас атакувати. Ми їхню атаку відбили, але мене поранило в руку. Я залишився з хлопцями, але за ніч моя рука вся розпухла. Удень з одним червоноармійцем переправилися за Дон у медчастину. Там рану перев'язали й зробили укол. Повернулися до своїх. Сидимо голодні. Підійшов сержант Жданов і говорить: «Слухай, лейтенанте, я сходжу в місто, дістану харчі. Там є склади». Я довго

не погоджувався: небезпечно в тилу в німців. Він сказав, що невідомо, чи німці уб'ють, чи ні, а ми тут з голоду помремо напевно. Я змовчав, а Жданов таки пішов і посеред ночі приніс мішок консервів. Можна сказати, що ризикував життям заради порятунку інших. За це орденами нагороджувати не заведено, але варто...

А в німців змінилася ситуація й наміри. Вони надумали нас вибити із зайнятої нами позиції. Під вечір підійшло до мене троє: мій ординарець, вірменин з Кисловодська, робочий з Підмосков'я – і кажуть: «Лейтенанте, ти поранений і тобі негайно треба переправитися на той бік Дону. Німці нас виб'ють, це факт. Якщо потім доведеться переправлятися, то ти з такою рукою потонеш, а ми здорові, то перепливемо. Я став відмовлятися, протестувати, а вони вперто наполягали на своєму, умовляли. Й умовили... Вранці німці їх знищили, всіх до одного, а я залишився живим. Соромно за себе досі, що піддався слабкості, дав себе умовити. Але те, що було, вже не повернеш...

У медчастині фельдшер, уже немолодий чоловік, який воював ще в громадянську війну, перев'язавши рану, сказав: «Перша рана, як і перше кохання, ніколи не забувається». І я ту рану не забув, і тієї місцевості також – пам'ятаю все до дрібниць.

Якось я був у Москві, були там і мої родичі. Повертаючись до себе в Тбілісі, стали говорити: «Навіщо тобі їхати поїздом, поїхали машиною». Я сказав: «Якщо зробите гак від шосе на сто п'ятдесят кілометрів, поїду, інакше не хочу». Коли стали під'їжджати до тих місць, я став точно називати всі повороти й звивини дороги і весь був охоплений хвилюванням і сумом. Це передалося й решті. Майже нічого не змінилося за цей час, хіба що населені пункти, зокрема Лиски стали Георгіу-Деж, розбудувалися. Інші населені пункти також. А Дон і його береги ті ж самі, хіба тільки кущів стало більше та дерева стали вищими».

Після цього ми з Миколою Чавчавадзе зустрілися вже 20 травня 1983 року в Києві, в Інституті філософії, на зихисті докторської дисертації А. Канарським, у якого він був опонентом. Зустрілися тепло, поцілувалися. Він знав, що мої справи із затвердженням дисертації загальмувалися, тому не став заводити розмову на цю тему. На захисті я ближче познайомився з професором М. Ф. Овсянниковим, завідувачем Відділу естетики Інституту філософії в Москві і завідувачем Кафедри естетики Московського державного університету. Висидівши захист, я попрощався з Миколою Чавчавадзе, як виявилося, назавжди. У Грузії, коли до влади прийшов Гамсахурдіа, на Чавчавадзе як прихильника Шеварнадзе почалися гоніння, і йому тоді було не до мене. Те ж саме я можу сказати й про себе: прийшла нова хвиля неприємностей і проблем, які я був змушений вирішувати, тож наші зв'язки обірвалися й уже ніколи не поновлювалися.

ТБІЛІСІ (з нотаток)

У Тбілісі я до цього ніколи не був, а з грузинами майже не спілкувався. Прилетівши на аеродром Телаві, автобусом поїхав у Тбілісі. На моє щастя, я швидко поселився в готелі *«Сакартвело»*, що в самому центрі міста. Біля столика, за яким сиділа служниця, стояв у позі князя, схожий на іспанського гранда, грузин років сорока. Його вивчаючий погляд ковзнув по мені, і він, гордовито кивнувши підборіддям у мій бік, щось сказав черговій. Я підійшов до неї, і вона виписала мені місце в номері 241, на другому поверсі. Оскільки ще був ранок вихідного дня, я, нашвидку влаштувавшись, вирішив присвятити день ознайомленню з містом.

Місто розташоване в котловині й оточене невисокими горами, що додає йому мальовничості. Але через відсутність протягів за наявності великої кількості автомобільного транспорту надмірна загазованість завдає значного дискомфорту, особливо в літню спеку. Микола Чавчавадзе мені казав, що влітку він тікає з Тбілісі в село. Через ландшафт відчувається й тіснота, особливо в центрі. Потік людей явно інтернаціональний, але мова звучить майже винятково грузинська, і надписи здебільшого зроблено грузинською мовою. Збереглися назви, пов'язані з іменем Сталіна: Парк культури імені Сталіна, міст імені Сталіна, але це вже зовсім не те, що я бачив у провінційному Махарадзе 1960 року. Проїхався я канатною дорогою, що за квартал від готелю, помилувався зверху панорамою міста й відправився в музей, щоб подивитися картини Піросмані та інших художників.

Повернувшись у готель, я застав у своєму номері поселенця, який саме облаштовувався. Це був молодик років тридцяти, середнього зросту, модно одягнений, з коштовним перстнем на пальці лівої руки й золотими застібками на рукавах білосніжної сорочки. Коротке волосся зачесано назад, овальне обличчя, на якому світлі очі й підпухлі повіки людини, у якої негаразди з нирками, невелика, акуратно підстрижена борідка. Словом, вигляд людини, що веде богемне життя, вірить у свою непересічність, у право на особливий спосіб життя, про що він і поспішив заявити, коли я відрекомендувався йому. Назвавши себе юристом з Ленінграда, він сказав: *«Я ж інтелігентна людина: у цьому я впевнений»*.

Прибув він у Тбілісі уладнати фінансові справи якоїсь відомої співачки. Усе життя мріяв побувати в Тбілісі, познайомитися з пам'ятками культури. Свою інтелігентність мій сусід по номеру продемонстрував, коли почав їсти:

він їв із жадібністю людини, що до цього жорстко голодувала, з поспіхом, неохайно, не встигаючи пережовувати й ковтати, тому з його рота в тарілку й на стіл падали шматки їжі. Уранці він не став заправляти своє ліжко. З осудом спостерігав за мною, коли я за давньою звичкою став це робити, сказавши: «*Це не справа справжнього інтелігента. Я за це заплатив гроші*».

Свою «*заповітну мрію*» – ознайомлення з культурними закладами Тбілісі – «*інтелігент*» почав здійснювати одразу ж, обравши об'єктом винні погреба, кількістю яких, а також ціною вин і їх широким асортиментом був задоволений. Увечері «*інтелігент-юрист*», за день уже солідно «*підзаправившись*» спиртним, приніс повний графин вина і поставив його у свою тумбочку. Усю ніч він прикладався до нього, тамуючи свою жагу, і до ранку графин спустошив. Після цього спав мертвецьким сном, що не заважало йому потужно й віртуозно хропіти. Звичайно ж, я спати не міг. Коли відправився з готелю в справах, «*інтелігент*» продовжував спати, і я не знаю, коли він прокинувся. Коли прийшов у свій номер, то майже одразу ж за мною явився і мій сусід з наповненим вином графином. Сяк-так розправивши на своєму ліжку кубло з простирадл і одіяла, закрутившись у це збіжжя, він гучно захропів. Увечері, коли я прийшов, мій сусід був на ногах. Біля його ліжка валялися пожмакані папери, якісь ганчірки, недопалки, а вся кімната провонялася цигарковим димом. Тільки-но я зайшов, мій сусід, повернувши до мене опухлу від пияцтва фізіономію, палко й урочисто проговорив: «*Тбілісі – чудове місто! Я просто у захваті від нього! Яка краса! Яке місто!*»

В останній день свого перебування в Тбілісі я майже насильно витяг його з готелю. Виявилося, що він не був навіть на канатній дорозі, яка за квартал від «*Сакартвело*» і про яку він говорив, як про свою мрію. Коли я його буквально затяг у музей, де першого ж дня уже встиг побувати, сам «*інтелігент*» явно нудьгував, швиденько обійшов усі зали, майже не затримуючись у жодній. Коли ми вийшли, він сказав:

«*Я не можу довго дивитися, я стомлююсь від вражень.* – І з гримасою знавця додав: – *Є гарні, навіть прекрасні речі*».

Коли я в наступні рази прилітав у Тбілісі, зупинявся здебільшого в тому ж готелі «*Сакартвело*», відповідно й харчувався там, переважно в буфеті на третьому поверсі. Особливістю його було те, що кухар-буфетник, ще нестарий, високий, статний грузин, на замовлення відвідувачів готував деякі страви, зокрема смажені курячі потрухи. Замовники, зазвичай жителі периферії у відрядженні, часом аж надто щедро з ним розраховувалися. Я був свідком, як троє ще молодих чоловіків залишили стіл зі стравами, до яких майже не доторкнулися, а один із них, виходячи, кинув на стіл віяло червоних на колір купюр по двадцять п'ять карбованців – а це великі, як на той час, гроші. У мене ж ніколи не було «*дурних грошей*», а дисертаційні

справи зовсім мене *«обезточили»*, то, помітивши, що буфетник досить довільно дає здачу, особливо дрібними, став платити так, щоб було без здачі. Буфетник за це мене не просто незлюбив – він мене зненавидів. Коли одного разу я зайшов у буфет з порожньою склянкою, щоб попросити гарячої води для гоління, буфетник, сердито зиркнувши на мене, буквально вибухнув криком: *«Немає ніякої води! Не дам!»*

Спокійним голосом, із грузинським акцентом, кажу: *«Нахарого, кацо, не по-грузинськи!»*

Буфетник стіпнувся, вихопив з моїх рук склянку, різко розвернувся і зник. Через якісь півхвилини виніс склянку з гарячою водою і мовчки тицьнув її мені, не відповівши на моє *«дякую»*.

Перебуваючи в дисертаційних справах у Тбілісі в лютому 1981 року, я вирішив сходити в знамениту сірчану баню, яку відвідав Олександр Пушкін дорогою в Арзрум і з великою похвалою згадав у своїх нотатках.

Враховуючи її древність, я й розраховував побачити її вияви, але те, що тоді побачив, перевершило всі мої сподівання. Уже вхід у баню мав такий вигляд, що могло відпасти бажання входити в неї. Усередині вона мала вигляд пекла, яке малюють наївні художники-самоуки або яким лякають дітей. Бруд, сморід, сумнівного вигляду інвентар, у клубках пари копошаться людські тіла. Приміщення схоже на складений із цегли й поштукатурений цементом погріб у недбалого господаря; сіро-чорні (чи чорно-сірі) облуплені стіни, такого ж вигляду стеля, під стелею великий прямокутник з іржавих труб, з яких слабенькими цівками тече вода, кілька дерев'яних лавок, на яких лежать відвідувачі. Біля них, схожі на добрих молодців-розбійників, з мочалками в руках мийники-банщики. Наприкінці приміщення – басейн з гарячою водою, де можна посидіти одному чи в компанії.

Пам'ятаючи описане Пушкіним блаженство, яке він пережив у бані, вирішив поблаженствувати й собі й не жалкувати на це грошей. Кажу про своє бажання одному із мийників, служителів цього пекла. Він узяв з мене гроші й нашвидку, недбало помив мене. Коли він оголосив: *«Усе»*, я, обурившись, сказав, що його робота нікуди не годиться, що це – халтура, що я тут уже колись бував і тоді мене зовсім по-іншому помили, з масажем. Словом, взяв його *«на Бога»*. Це його певною мірою пройняло, і він ще трошки помив мене.

Наступного дня, маючи вільний час, я блукав містом без будь-якої мети, просто з цікавості, розглядаючи людей, їхню поведінку й дії. У критому ринку мою увагу привернули невисокий чорнявий середнього віку азербайджанець, що торгував родзинками, і покупець похилого віку – високий і вже *«зів'ялий»* чоловік явно слов'янського типу, в поношеній темно-сірій шляпі і в темному осінньому пальто, з крупними рисами обличчя, на якому виділялися скорботно складені губи під солідним

носом. Між ними йшов упертий і тривалий торг, жодна зі сторін не бажала поступитися. Нарешті торговець скрутив зі шматка газети кульочок і насипав у нього грамів двісті родзинок, зважив і віддав їх чолов'язі. Той самовільно взяв з кучі пучку родзинок і намагався їх вкинути в кульок, добавити. Але азербайджанець на сторожі й енергійно відвів руку чолов'яги від кулька. Той знову спробував укинути в кульок родзинки, які тримав у своїй пучці, і знову рішуче діяв власник товару. У чолов'яги обличчя набрало плаксивого виразу, і він здійснив третю спробу, але й цього разу даремно. Тоді зі страдницьким виразом на обличчі чолов'яга різким кидком відправив родзинки у свій рот, кілька разів ворухнув щелепами й проковтнув їх, явно не відчувши від цього задоволення. Продавець на це ніяк не зреагував, а покупець понуро пошкутильгав геть.

Ця досить сумна, хоча й банальна, сцена чомусь розвеселила мене, і я згадав ще довоєнний кінофільм «*Дівчина поспішає на побачення*», в якому працівниця пошти через побачення переплутала адреси двох чоловіків – шевця й лікаря, які відправилися на курорт і мали одержати грошові перекази, а через плутанину виник цілий клубок пригод. Уже немолодий роботяга швець, потрапивши в місто на курорті, вимушений був спати на околиці в копиці сіна, а опинившись на базарі без грошей, ходив поміж рядами й намагався пробувати продукти, у тому числі молоко й сметану, наражаючись на лайку й прокльони продавців. Налаштувавшись на гумор сценою, яку я тільки що побачив, я й собі став ходити по базару, куштуючи лісові горіхи й родзинки. На завершення купив кілька апельсинів і попрямував додому. Дорогою в готель зайшов у гастроном, щоб купити щось поживніше і щоб відповідало моїм фінансам. Товар фактично весь поганої якості. У вітрині підозрілого вигляду ковбаса й купка худих, аж синіх, тушок курчат, які вже мають ознаки розпаду й покрилися слиззю. На них папірець із написом синім чорнилом російською мовою: «*Куры отечественные*».

Коли я завів розмову з Чавчавадзе про деякі порядки в Грузії, зокрема про хабарі, блат, корупцію тощо, які проявлялися більш відчутно й зримо, ніж в Україні, і запитав, куди ж дивиться Шеварнадзе, про якого так схвально він мені говорив – хіба він не бачить, не чує, не знає, Микола Зурабович сказав, що той і бачить, і чує, і знає, але за теперішньої державної системи він нічого зробити не в силах. І при Сталіні все це було, тільки прагнули приховати, боялися. Тоді я запитав Чавчавадзе, якої він думки про Сталіна. «*Найнегативнішої,* – відповів він. – *Це звір і страховисько, якого світ не бачив. Коли він помер, то папа римський відслужив по ньому молебень, як по найжорстокішій людині, яку тільки знав світ. До речі,* – зауважив він, – *інтелігенції Сталін найбільше знищив у Грузії і в Україні. У Грузії він знищив кожного, хто міг хоч що-небудь сказати або нагадати про його минуле*».

Те, що Сталіну все ж не вдалося зовсім викорінити грузинську інтелігенцію, свідчить факт існування в ній таких людей, як Чавчавадзе. Їх дуже мало, але вони не розчинилися безслідно в масі й тягнуться одне до одного. Кілька разів я заставав у Чавчавадзе чоловіків, які зовнішністю, манерами, поведінкою, розмовами відрізнялися від тих грузинів, яких ми тоді звикли бачити на базарах з лавролистом або апельсинами, в особливих кепках, завдяки яким їх скрізь упізнавали.

Людиною, яка і за походженням, і за менталітетом була близькою до Чавчавадзе, був Шалва Васильович Хідашелі, який, виступаючи на моєму захисті, дуже високо оцінив мою дисертацію, і взагалі, справив тоді на мене дуже приємне враження. Благородного роду, перший доктор філософських наук у післявоєнній Грузії, красива, сива людина. Жив він на Чайковського, 2, у старому будинку навпроти нового будинку ЦК партії. Квартира була запущена й вимагала капітального ремонту. Обстановка дуже скромна, меблі старі й побиті шашелем, зате багато книг, у тому числі з естетики й мистецтва. Людина інтелігентна в повному розумінні цього слова. Виглядав молодо, розмовляв російською й німецькою мовами. Ми довгенько приязно розмовляли за пляшкою *«Кіндзмараулі»*.

Перед відльотом до Києва вирішив побувати в Мцхеті, адже це поруч із Тбілісі, а я там не побував. Поїхав автобусом. Квитки, як тут заведено, не дають. Якась жінка з *«європейської»* частини Союзу спробувала, було, витребувати квиток, потрібний їй для звіту про відрядження, так на неї дружно обурилися самі пасажири автобуса. Мцхета – маленьке, красиве, зелене містечко зі старовинними будівлями й храмами. Оскільки ще був час, я, не затримуючись у Мцхеті, відвідав Горі. Не тому, що тут народився Сталін, а тому, що це центр Картлії і знаходиться на шляху до Тбілісі. Їхали зеленою широкою долиною, густо заселеною й забудованою пристойними приватними будинками. Горі – невелике за нашими масштабами місто, посередині якого – невисока гора зі зруйнованою старовинною фортецею на вершині. Я нашвидку оглянув її й спустився, щоб відвідати музей Сталіна: помпезну, але нічим не вражаючу споруду. Більше вразив своєю простотою, що межує з примітивністю, будиночок, у якому народився Сталін: щось на зразок дачного, який дозволялося будувати міським жителям за радянської влади: дві маленькі кімнатки, що виходять на відкриту веранду, а під підлогою підвал. У кімнаті ліжко типу тахти, стіл, така собі скриня і люстро. Відвідувачів не густо. При мені зайшла лише невелика група екскурсантів з якогось приморського курорту, в якій мою увагу привернув дебелий, товстопузий чоловік з бичачою головою й бичачими манерами: явно охоплений хтивістю, він намагався не відходити від молодої жінки досить звабливої зовнішності, а коли між ними під час руху утворювався проміжок

і його заповнювали інші екскурсанти, він буквально таранив їх своїм пузом і знову притулявся до своєї пасії.

Я ще встиг купити в магазині як дарунок самому собі за успішне авершення справи, якій віддав стільки часу й сил, кинджал, виготовлений дагестанськими майстрами. Я люблю холодну зброю, тому не пошкодував 196 карбованців 20 копійок – на тогочасні гроші дорогий подарунок. Оскільки в Києві були перебої в постачанні чаю, я зайшов у спеціальний магазин на площі Леніна, щоб купити чаю собі й на гостинець родичам і друзям. Усі полиці й вітрини було заставлено різноманітними пачками чаю, та, на мою досаду, майже всі вони підписані грузинською мовою. Надів окуляри й нахилився, щоб прочитати. Боковим зором побачив, що водночас зі мною з тією ж метою нахилився такий самий, як я, немолодий чоловік. Вирішив запитати його, що написано на пачках чаю, і, випрямившись, вічливо звертаюсь: *«Скажіть, будь ласка...»* І в ту ж мить у сивіючому, похмурому чоловікові в окулярах упізнаю самого себе: виявилося, що стіна, біля якої я стояв, дзеркальна, а я на це не звернув уваги. Мене розібрав неспинний сміх, і хоча я намагався його стримати, нічого не зміг зробити. Весь мій вигляд, сльози на очах, що виступили від сміху, привернули увагу покупців, що були в магазині. У багатьох із них обличчя освітилися посмішками, а дехто навіть запитливо засміявся.

Тбілісі не став для мене рідним чи хоча б близьким: надто багато нашарувалося тоді різного, здебільшого неприємного й обтяжливого. Я тоді не знав, та й не міг знати, що попереду мене очікують ще більші неприємності, і мені доведеться вирішувати ще складніші проблеми. І все ж, Тбілісі назавжди ввійшло в моє серце, і я ніколи не забував ні міста, ні тих людей, з якими тоді звела мене доля.

ФРАГМЕНТИ З ПОТОКУ ЧАСУ Й ЖИТТЯ

Упродовж 1978–1981 років я зосередив свою увагу на завершенні й захисті докторської дисертації, написанні й опублікуванні монографії *«Искусство в свете ленинской теории отражения»* і, щоб не відволікати увагу майбутнього читача від цієї теми, промовчав про інші, теж важливі процеси, події й факти як у житті країни, так і в моєму особистому житті. За цей час Радянський Союз увів 100-тисячну армію в Афганістан, погіршивши таким чином своє міжнародне й внутрішнє становище. Зокрема, США законсервували договір про постачання в СРСР 17 мільйонів тон фуражного зерна, значно погіршивши стан тваринництва в країні, з продажу зникло м'ясо. І не тільки. Моя мати в листі від 21.03.1980 року писала, що в магазині немає ні хліба, ні борошна, ні крупи, ні олії, словом, з продуктів нічого немає. У широких масах визрівало й нагромаджувалося незадоволення й негативні щодо влади думки, що в сусідній Польщі вилилося в протистояння народу й влади, в якому, врешті-решт, верх узяв народ. У СРСР, щоб запобігти цьому, стали застосовувати превентивні заходи, різко повертати до реставрації сталінізму. Знаковою подією в цьому відношенні стало рішення Верховної Ради СРСР, ухвалене в січні 1980 року, про позбавлення всіх звань і нагород видатного вченого-атомника, тричі Героя Соціалістичної Праці Андрія Сахарова і вислання його в Горький. Це для загальної характеристики. Для себе виокремлю таке.

Смерть Григора Тютюнника

7-го березня 1980 року від моєї давньої доброї знайомої Катерини Деряжної я дізнався, що покінчив самогубством відомий письменник Григір Тютюнник. Про це мені повідомив ще Іван Городиський, працівник Комітету з преси. Наступного дня я зателефонував Івану Власенку, і той розповів про деякі подробиці цієї трагічної події. Вшанували редакцію журналу *«Веселка»*, куди були запрошені й письменники, у тому числі й Григір Тютюнник, який напередодні одержав Літературну премію імені Лесі Українки. Відбулося це в два прийоми, у двох ресторанах. Спочатку Григір, який був на вшануваннях із дружиною, не пив, але під час *«другого сеансу»* його все ж підбили випити, і він став пити чарку за чаркою. Між ним з дружиною з якогось приводу відбулася сварка. Коли приїхали додому, то дружина пішла до себе спати,

а Григір сів за стіл щось писати. Коли його дружина, прокинувшись, кинулася до чоловіка, то виявила його вже мертвим у ванній.

Григір Тютюнник – мій недалекий земляк, з одного району. Його рідне село Шилівка в тридцяти кілометрах від мого села. 1975 року я прочитав його збірку оповідань *«Крайнебо»* і проникся до нього як письменника великою повагою. Мій брат Віталій став палким прихильником творчості Григора, багаторазово перечитував його оповідання, переповідав їх іншим. Особисто ж із Григором я познайомився під час одного з відвідувань Олекси Мусієнка в його домі. Між Григором і Олексою йшла жвава розмова на фахові теми, в яку я не втручався, а тільки слухав. Уже було пізно, коли ми з Олексою стали проводжати Григора додому. Жив він тоді відносно недалеко від Олекси, тому ми йшли, продовжуючи говорити на ту ж тему, а я не виходив із ролі слухача. Говорив більше Григір і ділився своїми письменницькими

Леонід Сморж на Личаківському цвинтарі біля могили письменника-земляка Григора Тютюнника. Львів. Липень 1983 року. Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.* Публікується вперше

планами. Зокрема, він розповідав про свій задум написати про свою службу на Тихоокеанському флоті, про людей, які повинні стати персонажами його творів. Наше знайомство не переросло в дружбу, при зустрічах у Спілці письменників, куди я в ті часи досить часто зазирав, ми обмежувалися вітаннями, окремими репліками, а то й просто кивками голови чи помахом руки. Якось у короткій розмові він сказав, що Опішне він цінує як видатне вогнище народної художньої культури, часто згадує у своїх оповіданнях, проїжджає через нього при відвідуванні Шилівки, а так і не спромігся спеціально відвідати, познайомитися ближче із селищем, із його людьми. Мабуть, це він так і не здійснив.

Євген Тимошин

Однією з пам'ятних подій 1981 року, що трапилася 4-го лютого, була зустріч із Євгеном Анісімовичем Тимошиним, моїм товаришем по службі в 39 ОАЕ, стрільцем-радистом. Він виділявся серед усіх нас своїм твердим, рішучим характером, прямотою суджень і вірністю слову, яке не розходилося з ділом. Дещо грубуватий у манерах і не політик у стосунках, він був доброю людиною й вірним товаришем. 1954 року Тимошин вступив на навчання в Київське морське військово-політичне училище, куди, за його прикладом, хотів вступити і я, та не вийшло – був у окупації. Якийсь час до мене доходили чутки про навчання Тимошина в Києві, а згодом я вже про нього нічого не чув: дороги наші надто різко розійшлися.

4-го лютого 1981 року я записую в щоденник:

«Сьогодні йду Хрещатиком. Людно. Попереду, трішки збоку, йде чоловік, несе в сітці яблука. В його поставі щось дуже знайоме. Заходжу збоку: профіль Жені Тимошина, з яким не бачилися понад тридцять років. Хоча я його вже впізнав, проте, «для інтриги», ставлю питання: «Де ви яблука купували?»

Призупинившись, повертається, піднімає очі на мене, переводить їх у бік Бессарабки, доброзичливим тоном говорить: «Он там, у ринку. Як зайдете через головний вхід, з лівого боку».

«Спасибі, товариш Тимошин».

Той здивовано дивиться на мене, не впізнає.

«Так, правильно, я Тимошин». – «Що, не впізнаєш, Женю?» – «Не впізнаю».

Мені стало досадно, очевидно, я все-таки дуже змінився, ось тепер я наочно пересвідчився в цьому. Довелося себе назвати. Тимошин дуже зрадів, його обличчя буквально засяяло.

«Льоня! Ну, ти так змінився, тільки очі і біля очей щось від тебе залишилося».

Постояли ще хвилин двадцять, поговорили, домовилися зустрітися найближчим часом. Я зателефонував Тимошину того ж дня на його роботу. Він, капітан другого рангу, тепер завідував роботою народної дружини

в новому районі Києва, на Оболоні. Дух мій після цієї зустрічі значно піднявся, вона розворушила минуле, у ньому було й те, чого мені тепер не вистачало: щирої, безкорисливої дружби й моральної підтримки, взаєморозуміння й порядності в стосунках.

Віднині ми не тільки розмовляли по телефону, а й зустрічалися в нього на роботі й удома, вели нескінченні розмови про минуле, згадували товаришів по службі в 39-й ОАЕ, торкалися політики й моралі, говорили про міжнаціональні стосунки, українську мову й українську культуру. На відміну від багатьох росіян, у нього нічого не було від великоросійського шовінізму. Він із розумінням ставився до ситуації, що склалася в Україні з цієї проблеми, шанував українську культуру й любив українські пісні, хоча в самого були нелади з голосом і слухом.

6-го вересня 1981 року відзначали 55-річчя від дня народження Євгена Тимошина в нього вдома. Крім рідних, була величенька компанія флотської публіки, переважно офіцерів із високим званням, деякі одягнуті у флотську форму. Як і годиться, тости піднімали за ювіляра й говорили приємне й похвальне. Останній тост доручили проголосити ювіляру. Подякувавши за теплі слова й побажання гостей, він сказав: «*Ось ви всі привітали мене, дякую вам усім. А я хочу підняти тост за Льоню Сморжа, з яким довелося служити на початку моєї кар'єри. Хоч ми й були строкової служби, нам як льотному складу жилося непогано, і платили нам на той час непогані гроші. Там ми їх поспішали пропити. А Льоня кожного разу відсилав їх своїй матері, що без чоловіка жила в селі з малими дітьми. Ми водночас і дивувалися, і заздрили його витримці, і обов'язковості. Давайте вип'ємо за Льоню*».

Мені від такої похвали було і приємно, і ніяково, адже я ніколи нікому не говорив, що відсилаю гроші матері, братам і сестричці.

Великий любитель природи, грибник, збирач березового соку, Тимошин і мене втяг у це, і ми часто стали ходити разом у ліс.

Пам'ятаю, одного разу, а саме 8 квітня 1984 року, я і Тимошин зустрілися в умовленому місці, стали ходити лісом і збирати поставлені ним напередодні банки з березовим соком. Було в лісі світло й сонячно, але ще прохолодно. Біля групи берез ми наткнулися на ще нестарого інтелігентного чоловіка з дружиною і сином, що сокирою вирубував виямки на стовбурах дерев, щоб сік біг із них інтенсивно. Тимошин рішуче підійшов і вкрай суворим голосом став його соромити: «*Для чого ти це робиш? Це ж справжнє браконьєрство!*» Я додаю: «*І шкідництво*». – «*Який же ти приклад подаєш своїй дитині? Оце ти так його вчиш любити природу? В цьому відношенні він багато від тебе не візьме. Хіба не можна було обережно, ось таким маленьким свердельцем?*» (показує свій інструмент).

«*Я свій зламав*», – знічено відповів чоловік.

«Так значить рубати дерево сокирою? – гнівно зауважив Тимошин. – *Оце б тебе цією сокирою. І вугольчик треба мати з собою, ось такої форми і так його вставляти* (показує). *Треба ж по-хазяйському, по-людському, тоді буде користь і тобі, й іншим людям»*.

Чоловік мовчав. Дружина його також. Хлопчина, їхній син, збентежено дивився на цю сцену, переводячи погляд із нас на батьків, і навпаки. Думаю, що якийсь висновок із цього уроку винесли й батьки, і син.

У цьому епізоді проявився весь Євген Тимошин: нелукава, пряма, мужня й добра людина. Верховода серед хлопців-односельців у доармійській юності, який свій авторитет утверджував і словом, і кулаком. У дорослий період свого життя був прикладом розсудливості й справедливості, принциповості й солідарності, добросовісності й обов'язковості. Наскільки я знаю, його дружина Олександра, за фахом інженер-виробник, мала в особі чоловіка вірного друга й помічника в усіх домашніх справах, у вихованні дітей: сина Олександра і дочки Тані. Вийшовши в запас у чині капітана другого рангу, Євген Тимошин весь час був у справах, у клопотах, навіть тоді, коли вичерпалися життєві ресурси й відчувався подих смерті, яка прийшла до нього 22 вересня 2005 року.

Поховали Марію

6 квітня 1981 року я одержав телеграму від племінника Григорія про смерть моєї зведеної сестри Марії, 1916 року народження. Коли я в неї гостював у серпні 1977 року в Гоголевому, вона перед моїм від'їздом стала показувати те, що приготувала «на смерть»: *«Оце те, що підстелити, а це – те, що одягнути, а ось це те, що накривати»*. Говорила це із задоволенням і гордістю, хоча зовні їй ще не було підстав говорити про смерть. Та 19 березня 1981 року брат Віталій зателефонував і сказав, що Марія помирає від раку. Ми з'їздили до неї в лікарню у Велику Багачку. Хвороба невпізнанно трансформувала її з повної, ошатної жінки в худеньку, немов охрою пофарбовану, жіночку. Трималася вона належним чином, обминаючи розмову про хворобу. На прощання з порога палати з посмішкою на обличчі помахала рукою. 6-го квітня, пізно ввечері, племінник Григорій прислав мені телеграму з повідомленням, що Марія померла. Я сповістив братів, і наступного дня ми виїхали в Гоголево. Оскільки похорон відкладався на день із розрахунку, що з Казахстану прибуде дочка покійної – Лариса, то ми поїхали до матері в Міські Млини. У матері 8-го квітня – день народження, і вона наш вечірній приїзд зустріла радісними вигуками й виразила з цього приводу велике задоволення, та все повернулось на інше.

Ховали Марію після п'ятнадцятої години. Труну поставили на машину, застелену червоною тканиною з чорною окантовкою, посередині блакитне поле і квіти на ньому. По обидва боки *«тумби»*, які мали ставити на могилі,

біля обличчя покійниці дві немолоді жінки-жалібниці. Процесія рушила в бік кладовища. У першому ряду ми, брати й племінники. Оскільки смерть була очікуваною, а мої стосунки з Марією не відзначалися великою приязню й близькістю, то я сприйняв це відносно спокійно. Очевидно, це, або щось схоже, відчували й інші брати. Одна із жалібниць, глянувши на наші обличчя, запричитала: *«Ой, Гордіївна, Гордіївна! Чому ж ти не хочеш відкрити очі й подивитися на своїх братів? Чому ти не хочеш перемовитися з ними хоча б одним словом? Не будь же такою вредною і глянь на них! Чому ти їх покидаєш і навіщо? До кого ж вони тепер приїдуть і до кого обізвуться? Чому ж ти не дочекалася своєї дочечки, яка так опікувалася тобою і бажала твого виздоровлення? За що ж ти їй так віддячила, Гордіївна?»*

Йдучи за труною й слухаючи ці промовляння жалібниці, я відчував, що її слова приводять у рух моє серце й розм'якшують душу, розмірковував над тим, що плакальниці здавна відігравали роль своєрідного каталізатора і психотерапевтичного засобу, за допомогою якого людина виводилася зі стану оціпеніння, почуття приводилися в рух, а серце звільнялося від пагубної для людини зосередженості, полегшується можливість прийти в себе й зберегти зв'язок живих із мертвими.

Коли через півроку я їхав на прогулянку в ліс через кладовище Берківці в Києві, то дорогу мені перегородив автобус, з якого винесли кришку домовини і стали виходити переважно старенькі бабусі сільського типу, перев'язані сіренькими хустинками вище ліктя лівої руки. Обабіч уже стояла невеличка групка музикантів з трубами – чоловік чотири-п'ять, ще молоді дядьки – і про щось весело перемовлялися. Тільки-но я їх минув, що збіглося з винесенням труни, музиканти заграли траурну мелодію, яка не може не проникнути в душу і не зворушити серце. І я вкотре подумав, що музика в цьому випадку не тільки позбавляє «живої безпосередності», натуральності скорботи як негативного для людини, але й позбавляє людину замкнутості на самій собі, на своїй одиничності.

Заздрість

Моє існування після перипетій із захистом докторської дисертації здавалося мені вкрай порожнім і одноманітним.

Певне розмаїття, водночас перепочинок від набридливих справ внесли мої поїздки в Ясногородку, що в тридцяти кілометрах від Києва, де Іван Власенко купив украй занедбану садибу на піщаному ґрунті й у хащах бузку, який навдивовижу там розрісся. Отож, кожної поїздки ми на пару з Іваном трудилися, щоб його позбутися. Крім того, вже втрьох з його меншою донькою Вітою ходили в ліс по гриби, у чому я завжди пас задніх. Без сумнівну, першість тут мала Віта, взагалі непересічне дитя, усебічно обдароване й людяне, що особливо проявлялося в її ставленні

до батька. Наприкінці травня я був свідком епізоду, коли Іван, за домовленістю з дружиною, зустрівся з нею на Борщагівці в Києві і став розмовляти. Віта, що не бачилася з батьком лише день, підбігла до нього. Її обличчя осяялося радісною посмішкою, і вона стала гаряче цілувати батькову руку. У ту мить я щиро позаздрив Івану...

Гості з Канади

22 липня 1981 року, в середу, будучи у відпустці, повертаючись з Опішного додому в Міські Млини, зайшов до старих Пошивайлів. У обох, баби й діда, заклопотані обличчя. Виявляється, їм належить завтра приймати в себе самодіяльний молодіжний ансамбль канадських українців, і вони це доручення владних органів повинні виконати. Мене ж Явдоха Данилівна і Гаврило Ничипорович попросили обов'язково прийти не пізніше десятої ранку.

Коли наступного дня я прийшов до Пошивайлів, то посеред двору, на всю його довжину, стояв стіл, заставлений великими тарелями зі слящонами та іншим печивом, короваями, вазами з фруктами, посудом із м'ясними продуктами, смаженими карасями, глечиками зі сметаною, компотом, медом тощо. Словом, стіл, у прямому розумінні цього слова, гнувся від приготовленого. Дід і баба одягнені в національний одяг. В українському одязі й дві жінки-сусідки, що погодилися допомагати господарям. Є і представники влади, але вони в тіні. Чекали автобус, мабуть, до 10[45]. Коли автобус підійшов до двору, з нього вивалився чималенький гурт хлопців і дівчат і, не звертаючи уваги на діда й бабу, які їх вітали, і на приготовлений для пригощання стіл, попрямували в хату. Після п'ятидесятихвилинного перебування в ній стали виходити і йти до автобуса. Та Явдоха Данилівна призупинила їх і стала запрошувати до столу, що викликало в них пожвавлення й здивування. Того, що при цьому говорила їм Явдоха Пошивайло, вони не розуміли, бо українською мовою поганенько володіла тільки їхній поводир, уже старенька й сивенька худорлява жінка, виявилось – якийсь провінційний секретар товариства. Явдоха Данилівна не тільки гідно представила наш *«спосіб життя»*, приготувавши такий багатий стіл, а й наш український менталітет, відомий своєю доброзичливістю й душевною щедрістю, до того ж іще й проявила неабиякі якості дипломата й політика.

«Їжте і пийте, діти. Будьте щасливі, а біля вас будемо щасливі й ми, старі люди. Хай у світі царює щастя й мир, будемо робити все, щоб не було війни. Ви нас не займайте, то і ми вас не зачепимо. Давайте краще дружити, отак гарненько одне до одного в гості їздити та обідати гуртом! Їжте все, що є на столі. Ще й мед їжте, у нас його багато...»

Тут хтось із молодих гостей запитав: *«А де ж ваші вулики?»*

«А ми їх у поле вивезли... Аж тридцять штук, – не розгубилася Явдоха Пошивайло, хоча жодного вулика не було, я не пам'ятаю, щоб вони взагалі в них були. – *У нас всього багато, так що беріть і їжте все»*.

Гості це сприйняли в прямому сенсі, і відразу стали вкладати у свої пакети все їстівне, окрім рідкого: пироги, слящони, цукерки, фрукти тощо. Їхня старенька керівниця похапцем доїдала розломлений навпіл пиріг з вишнями, водночас запаковуючи ще два, з яблуками і капустою. Молодик в окулярах, що сидів попереду столу, проголосив багатослівний тост, який старенька керівниця так і не змогла перекласти, підніс господарям – діду й бабі – прапірець своєї провінції і значок свого ансамблю. Завершилося це фотографуванням, у якому взяв участь і я. Гості з веселим гамором усілися в автобус. Від'їжджаючи, вони махали нам руками, а ми їм.

Коли ж гості стали енергійно пакувати собі приготовлений харч, у Явдохи Пошивайло аж щелепа від здивування відвисла.

«От жаднюги! – задумливо сказала вона сама собі. Та глянувши на мене, додала: – *Та хай їдять, аби воно пішло їм на здоров'я...»*

Розраховано ж було на те, що наготовленого вистачить і на гостей, і на нас, господарів і своїх людей, тож після їхнього від'їзду планувалося посидіти за святковим столом, побенкетувати й нам. Гостям же й у голову не прийшло, що на приготовлене пригощання пішли, здебільшого, кошти й припаси господарів. Віднесли все це на рахунок виділеного організаторами їхньої поїздки винятково для них, а поступатися своїм вони не звикли, не так виховані й так у них заведено.

Нагорода

Шостого серпня 1981 року, коли сіли снідати, брат Віталій, наливши в стакани пива мені, брату, що саме перебував у Млинах, сказав: *«Давайте вип'ємо, бо сьогодні для цього є привід. Льоньку нагородили орденом, про це сказали по радіо»*.

Щоб це викликало в мене велику радість, я б не сказав, знаючи, що навколо цього були інтриги й чутки, коли ще тільки звідкілясь *«зверху»* прийшла на це в інститут рознарядка. Тобто ще в грудні 1980 року. Щоб рядового доцента нагороджували орденом, було майже винятковим, а враховуючи мої стосунки з парткомом і з деякими посадовцями, то можна було очікувати всякого. Словом, ця новина аж ніяк не сколихнула мою душу. Все ж, 29 серпня, на зборах викладачів інституту довелося вислухати привітання ректора М. І. Шкіля. 2-го вересня в приміщенні міськради мені вручили орден *«Знак Пошани»*. Орден мені здався дуже непоказним, а жовтого кольору стрічка на його колодці – бридкою. З нашого інституту нагороди одержали ще двоє: секретар парткому О. П. Гош – орден Дружби народів, а завідувач кафедри фізики В. П. Дущенко – орден Трудового

Червоного Прапора. Крім нас трьох нагороди одержала велика група людей різних спеціальностей і галузей.

1981. Весілля Саші Пошивайла

8-го вересня я, нарешті, добровільно поступився своїм постом парторга кафедри, на якому перебував шість років. Усе ж піймав себе на тому, що немовби щось і втрачено, чого тепер не вистачає, хоча відповідальність мене весь час сковувала. Уявляю собі, що відчувають ті, що мають велику владу й високі посади, коли раптом із можновладців стають рядовими підлеглими. Перебуваючи на своїй невисокій і тимчасовій посаді я намагався вести себе якнайпростіше й найнепомітніше.

У ці ж дні я був запрошений на весілля Саші Пошивайла, яке відбулося 12 вересня в Опішному. З Києва найнятим автобусом *«Ікарус»* їхав чималенький гурт родичів, друзів, *«артистів», «весільний староста», «дружка»*, баяніст, скрипаль, фото- і кінорепортери. Передбачалося, що на весіллі буде народна артистка України Ніна Матвієнко і навіть народний артист СРСР Іван Козловський. Весілля за змістом і характером звичайно є специфічним спектаклем, що відбувається за певним сценарієм і традиціями, колективна гра, в якій заздалегідь розподілено ролі й установлено певний порядок, у який вплітається й імпровізація, беруть участь запрошені, публіка. Зрозуміло, що основними персонажами стали молодята: Олександр Пошивайло і Тетяна Марченко – обоє красиві й щасливі, одягнені в святкове українське. Основним місцем дійства стало подвір'я батьків Олександра, яке перетворили в *«палатку»*, під якою розмістилося більше сотні запрошених. Весілля намагалися вести відповідно до звичаю й обрядового ритуалу, що особливо привабило численну публіку: це і вбрання нареченої, і приїзд за нею двох запряжених кіньми бричок, і викуп нареченої, і поїздка в РАЦС і у фотоательє. У клубі, де відбулася реєстрація, було повно людей, особливо жінок. У діло вступили й *«старости»*, і офіційні особи. Цей симбіоз публіка зустріла схвальними оплесками, як це буває в театрі при добре зрежисованому спектаклі й талановитій грі акторів. Потім було зачитано вітальні телеграми, серед багатьох я запам'ятав тільки вітання Івана Козловського й Олексія Мусієнка. Гарно грав оркестр із чотирьох чоловік. До них приєднався і скрипаль, що приїхав у автобусі з нами. Він уміло повів музик за собою, *«окультуривши»* оркестр і урізноманітнивши його звукову палітру. Багато трудилися фотограф – Сергій Марченко, брат нареченої, і кінооператор Юрій Ткаченко, велися записи на магнітофон. Словом, весілля, не втративши традиційного, стало вже дещо осучасненим і європеїзованим. Серед опішненців воно мало широкий розголос.

Переночувавши в себе вдома, у Міських Млинах, прибув на продовження весілля, наприкінці якого (мали виїхати о 15-й годині) стали возити тестя й тещу на малесенькій тачці, підкидати їх на одіялі тощо, не забуваючи й про інших учасників дійства, зокрема старосту й сина тестя. Опішненці мені згодом говорили, що такого весілля дуже давно не було, що вони від цієї вистави одержали велике задоволення.

Через кілька тижнів я був уже на проводах Саші на службу в армії. Це відбулося на квартирі тестя й тещі. Були присутні найближчі до молодят люди – родичі, ну, і я на правах спорідненої людини. Сергій – шурин – показував діафільми зі зроблених на весіллі знімків. Вийшли дуже вдалі і яскраві кадри. Не сподобався тільки я сам собі: обличчя в мене вистраждане й невеселе. На проводах був і весільний староста. Після кількох чарок він став співати старовинні українські пісні. Нас обох Саша й Сергій провели до громадського транспорту, і я поїхав уже до себе на *«Нивки»*.

Між цими двома подіями, а саме в суботу 26 вересня, їздив з Іваном Власенком у Міські Млини. Погода була чудова. Собаки мене зустріли радісно, Жучка прямо шаленіла від радості. Привезла нас на машині моя добра знайома, яка тільки почала освоювати куплену машину. Разом з Панченками ми побували в Котельві на базарі, а потім ходили в ліс по опеньки, які добряче вродили. Я зібрав кілограмів десять, інші не менше, але вони всі в мене пропали – запарилися. Виїжджаючи з Млинів, на горі машина днищем ударилася об камінь і заклинило ручне гальмо. Згодом машина сіла кузовом на бордюр. Я став виявляти своє незадоволення, а водій – дівчина – нервувати. Вона вела свою машину так, що в Івана обличчя спочатку побіліло, потім посіріло, поступово стало чорніти все більше й більше, і коли він вийшов з машини в Києві, воно було чорним, а він ішов, ледве пересуваючи ноги. Наступного дня він мені зателефонував і сказав, що від цієї їзди він захворів, а до цього водія він ніколи й нізащо вже не сяде.

Відрядження в НДР

У жовтні 1981 року я став оформляти документи на відрядження в Німецьку Демократичну Республіку, конкретно – в місто Лейпциг, у тамтешній педінститут імені Клари Цеткін, з яким наш інститут мав домовленість про обмін викладачами на короткий термін. У квітні 1982 року ми в парі з професором Бріциним, завідувачем Кафедри російської мови, приїхали в Берлін, де нас зустрів асистент Шуберт, що викладав в інституті російську мову. В Лейпциг приїхали електричкою на початку першої ночі. По майже порожньому перону величезного критого вокзалу, як вишколений учасник параду часів Гітлера, до нас підійшов уже знайомий мені з 1975 року Берхард Ленк, худий і немов гутаперчевий. Поселили

нас в експериментальній школі для дітей з вадами мови, директором якої була дружина Крістіана Цапфа, що здійснювала кураторство над тими, хто приїздив за відрядженням до інституту. Ми облаштувалися в кімнаті для приїжджаючих батьків. Уранці приїхав сам Цапф. Він привіз сумку з продуктами і пивом, дав талони на проїзд трамваєм й повіз на своєму *«Трабанті»* показувати місто. Дуже симпатичний вигляд мали околиці з котеджами серед зелені. За містом безліса місцевість і величезний глибокий кар'єр, де видобувають буре вугілля. Заїхали до російської церкви-пам'ятника загиблим у відомій Битві народів 22 тисячам російських солдат; пообідали в якомусь із ресторанів за кошти інституту. У свою чергу, ми подарували Цапфу пляшку шампанського й київські сувеніри.

У понеділок, 19 квітня, о 14-й годині мене приймали на Кафедрі філософії. Завідувач кафедри професор Марр відрекомендував мене своїм колегам, проінформував про роботу в цьому відділенні інституту.

20-го, у вівторок, із завідувачем Кафедри естетики Берхардом Ленком, який до 1955 року перебував у СРСР як полонений і добре знав російську мову, поїхав у місто Галле, великий промисловий центр. Там, у педінституті імені Надії Крупської Ленк читав лекції з естетики, приїжджаючи для цього з Лейпцига. Перед лекцією ми побували в художньому музеї, а під час лекції я самостійно прогулявся сусідніми з інститутом вулицями. Наступні дні я готувався до лекцій і виступів перед викладачами й студентами, а 27 квітня здійснив поїздку у Веймар, де побував у будинку-музеї Гете, музейній квартирі Гердера, а також у недалекому від Веймара Бухенвальді. 28 квітня, у середу, я прочитав лекцію-доповідь для викладачів суспільних наук. Перекладав Ленк, збираючись і розтягуючи час. Членам кафедри філософії я подарував значки на честь 1500-ліття Києва, а завідувач кафедри Марр урочисто заявив, що на мою честь найближчим часом організує обід. Дійсно, уже в четвер за мною на своєму *«Москвичі»* заїхав Ленк і відвіз до Марра. Він мешкав неподалік від вокзалу в старому, добротної будови будинку і просторій квартирі. Німці, як відомо, дуже ощадливі й не мають звички влаштовувати розкішні застілля, але цього разу пригощання відбулося за тим мінімумом, який слов'янину, особливо українцю, нелегко уявити. Словом, із цього *«бенкету»* я поїхав зовсім голодний і надолужував з їжею вже в себе вдома.

1 травня я був на святковій демонстрації, яка пройшла дуже скромно, до того ж ще й задощило. Берхард Ленк, який ішов у колоні поруч зі мною, після демонстрації повів мене в церкву, де регентом був знаменитий композитор Себастьян Бах. Там же він і похований. Звідти Ленк привів мене до себе додому. Будинок, на зразок наших *«хрущовок»*, трикімнатна квартира з простими меблями, уже немолода дружина, типова німкеня, білявий височенький син, теж типовий німець, і невістка, чорнява молодиця.

Облаштована квартира руками самого Ленка, який, потрапивши в полон сімнадцятилітнім, перебував у ньому близько семи років. Там навчився всьому, що потрібно для будівельника.

Ближче до вечора до Ленка приїхали Цапф і Бріцин. Ленк дістав пляшку горілки, налив усім по чарці, випили без закуски й поїхали до Рашке, декана факультету, який жив на околиці Лейпцига в триповерховому котеджі. Оскільки Рашке був напарником Ленка, коли той був у Києві 1975 року, то віднісся до мене дуже приязно й влаштував на нашу честь досить шикарний бенкет. По всьому було видно, що сімейство Рашке любить погуляти й поїсти, повеселитися й поспівати. Співали всі, але виділялася донька Рашке, актриса театру. Співали старовинні німецькі пісні, а також радянські. Не обійшлося й без анекдотів, які на російську мову перекладав Цапф. Словом, було гарно й весело, невимушено й щиро. Прощалися о 24-й. Актриса всіх по тричі цілувала, а зі мною обнялася, що викликало в ідейного й морально витривалого Бріцина неприхований осуд.

Лекції в мене були не щодня, тож я встиг дещо ознайомитися з Лейпцигом, придивитися до життя міста, побувати в пам'ятних місцях і поспостерігати за людьми, не забуваючи й про наукову роботу: написав дві статті для наукового збірника Лейпцизького педінституту. 4 травня для колективу педінституту прочитав лекцію *«Роль мистецтва в епоху НТР»*. Було багато запитань. У Лейпцигу я побував на опері *«Чіо-Чіо-Сан»*, а також у Художньому музеї.

8 квітня, у суботу, Ленк повіз мене до відомого в НДР філософа-естетика Йона. Жив він у парковій зоні в невеликому двоповерховому котеджі. Ленк натиснув кнопку на металевих воротах, і на дзвінок вийшла ще нестара симпатична чорнява жінка, з плямою від сажі біля носа. Ленк, очевидно, їй про це сказав, вона, весело засміявшись, легким рухом витерла пляму. Йон сидів у відгородженому рухливими стінами закутку і, піднявшись із крісла, привітався з нами. Це була вже немолода людина з інтелігентним зовнішнім виглядом і манерами. Ми з ним уже бачилися 1975 року, коли він, як і я, прийшов на вокзал у Києві проводжати Ленка й Рашке, що від'їздили на батьківщину. Тоді, почувши моє прізвище, він назвав і мою першу книжку з естетики. Крупна голова, добре кругле обличчя, низький, милозвучний голос професійного лектора й проповідника, гарна, лагідна посмішка. Пішла розмова про Київ, спільних знайомих, потім перейшли на спогади. Він сказав, що народився в Чехії, в Яблоновіці, що чеська мова – його друга рідна мова. Закінчив Празький університет. У ньому колись навчалося дві третини німців і стільки ж німців були викладачами. Були відділення чехів і поляків, а загальною мовою була латинська. За ініціативи Яна Гуса університет став винятково чеським. Тоді німці пішли звідти й заснували університет у Лейпцигу, а поляки – у Кракові.

Фашизм підтримали не всі німці, що жили на території Чехословаччини, але 1945 року їх усіх, включаючи й комуністів, виселити, фактично, з батьківщини. Це дуже болісно переживало старше покоління, бо Німеччина для них була просто землею й нічим іншим. Говорили ми й про Польщу. Йон вважав парадоксом, що промислова Німеччина завозить сільсько-господарські продукти в Польщу, індустріально слабку країну. Особливо це стосується такого продукту, як масло, якого з цієї причини стало мало в магазинах НДР. Йон вважав, що про причину цього слід було б говорити прямо, як, зокрема, це робив Геббельс. Він завжди говорив правду, що трапилося те й те, а винні ті й ті, а не уряд, і люди вірили й терпіли всі негаразди: оскільки уряд знає, то й буде вживати належні заходи.

Леонід Сморж *(ліворуч)* **і професор Бріцин. Лейпциг, Німеччина. Квітень 1982.** Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

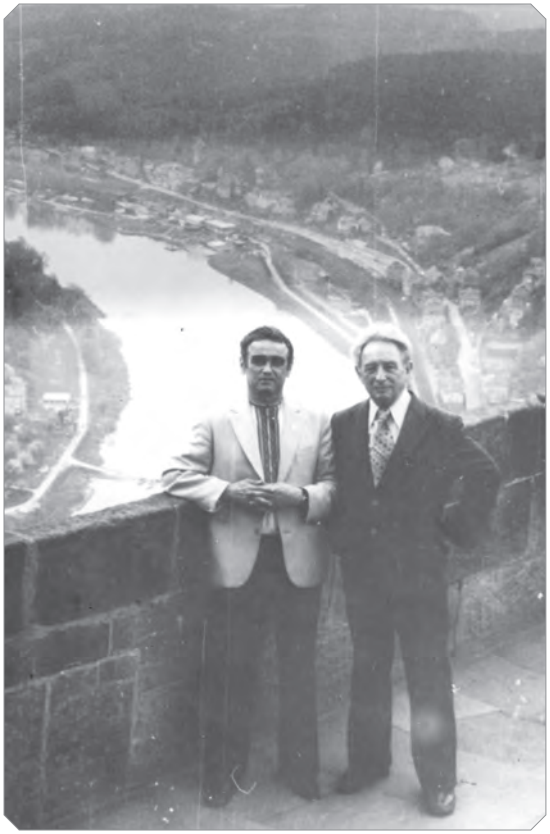

Леонід Сморж *(ліворуч)* **і професор Бріцин у фортеці Лілієнштальь. Саксонські Альпи, Німеччина. Травень 1982.**
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Коли перейшли на суто професійну тему, Йон сказав, що до цього часу партійне керівництво контролювало естетику, науку взагалі, а зараз настав час естетикам і ученим узяти під контроль роботу партійних органів. Йон зробив кілька цікавих екскурсів у історію Німеччини, Чехословаччини, Польщі, Росії. Зокрема, зауважив, що словаки були другорядною нацією порівняно з чехами, тому охоче виступили проти чехів, коли гітлерівська Німеччина окупувала Чехословаччину. Тепер же в лідерах словаки Гусак і Біляк.

На столику як пригощання стояло блюдце з печивом і шоколадними цукерками. Згодом господиня принесла тістечка, макові і яблучні, а пили яблучний сік. Я подарував Йону свою нову книгу «*Мистецтво в світлі ленінської теорії відображення*», ювілейний значок на честь 1500-ліття Києва, а Йон подарував мені 2-й том своїх праць з естетики.

9 травня, в неділю, Ленк повіз мене й Бріцина в Дрезден, насамперед відвідати картинну галерею. Бріцин довго чинив опір, бо вважав, що у вихідний день магазини там зачинені, а галерея його не цікавила. Він говорив, що вже відвідував її під час минулих відряджень. Та я переконав його, що в торгівлі вихідних немає. Коли ж і йому довелося оглядати зали галереї, то з його реакції я переконався, що він тут перебував уперше. Пообідавши, ми поїхали в Кьонінгштайн – фортецю на плоскій вершині пірамідоподібної гори. У фортецю піднімаються ліфтом. Звідти чудові краєвиди на Саксонські Альпи і на Ельбу, що в'ється внизу. Фортеця, за всієї неприступності, для війни так і не знадобилася, проте використовувалася як в'язниця, в одній із камер якої відсиджував і закінчував своє життя винахідник саксонського фарфору, який у середньовіччі привозили з Китаю. Цей фарфор цінився на вагу золота. Отож, володар Саксонії й зробив належний запобіжний захід.

Залишок днів я провів у вже звичному режимі: вранці зарядка, сніданок, далі відвідування інституту або огляд примітних місць і закладів Лейпцига. Бріцин як людина сімейна основну увагу приділив магазинам і пакуванню

Леонід Сморж *(ліворуч)* **і Берхард Ленк.**
Берлін, Німеччина. Травень 1982. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

валіз. Я теж не минав магазинів, але більше через цікавість. Там завжди можна було чути російську мову, особливо від жінок, які або приїхали з Радянського Союзу, або їхали туди у зв'язку з переведенням чоловіків-військових на службу з НДР на батьківщину. У центральному універмазі мене потішив могутньої сили жіночий голос, що був адресований подрузі, яка була в іншому кінці торгового залу: *«Слушай! Манька совсем обалдела: четвертый ковёр купила!»*

На той час килими були в нас у великому дефіциті, тож приїжджаючі й від'їжджаючі намагалися їх придбати.

11 травня, о 3 годині, я і Бріцин були на прийомі в проректора, де на прощання нам сказали *«трафаретні»* слова й подарували альбоми з життя країни. 15-го у мене була доповідь на факультеті Рашке. Людей було не дуже багато, але обговорення пройшло жваво й тривало довго. Була бесіда-діалог з викладачами. Мене охоче слухали й частенько сміялися з моїх реплік і жартів. Насамкінець декан повідомив, що студенти написали в ректорат

Леонід Сморж *(праворуч)* **і професор Бріцин** *(четвертий праворуч)* **з викладачами Кафедри російської мови Педінституту імені Клари Цеткін у Лейпцигу. Берлін, Німеччина. Травень 1982.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

і деканат, буцімто мої лекції були дуже цікавими й змістовними. Показав мені папір із друкованим текстом, де ці слова були підкреслені червоним. За цими словами подарував альбом «*Мистецтво НДР*».

Лейпциг, НДР покидав без жалю, хоча й збагатився певними враженнями й знайомствами. У Берлін приїхали рано, тож залишивши речі в камері зберігання, у супроводі Ленка побродив містом, зокрема побували біля Бранденбурзьких воріт і муру, що тоді розділяв Берлін на радянську й нерадянську зони – розділяв саму країну і народ, який у ній жив. 15 травня 1982 року, о 6^{40} ранку, потяг прибув у Київ. Бріцина зустрічав невеликий гурт друзів із керівного складу інституту. Мене ж удома очікувало чергове «*розбирання*» із сином, який на час мого відрядження залишався за господаря в моїй квартирі. У черговий раз я піддався на його умовляння і вкотре переконався, що його слова й обіцянки нічого не варті: у своїй квартирі я застав безлад і виявив зникнення деяких речей, зокрема дуже цінних для мене.

Візит Володимира Розумного

14 червня 1982 року зателефонував мені мій перший опонент на захисті кандидатської дисертації професор Володимир Розумний з гуртожитку Міністерства культури, де він тимчасово зупинився зі своїм сином. Перед цим він мені телефонував із Москви про свій приїзд до Києва. 15-го, за домовленістю, я його дочекався в гуртожитку десь близько опівночі. У Києві він був на запрошення Міністерства культури з лекціями для керівного складу. Наступного дня я зустрівся з Володимиром Розумним уже в готелі, і ми довго з ним розмовляли. Він прожив цікаве життя. Батько його, відомий кінорежисер, із тих небагатьох, до кого був прихильний Сталін. Виростаючи й виховуючись у такій сім'ї, він багато і багатьох з духовної еліти країни знав і мав з ними близькі взаємини. Зокрема, він розповів про те, як 1941 року в Уфі під час евакуації в маленькій кімнатці на двох ліжках жили дві сім'ї – Розумних і Олександр Довженко зі своєю дружиною Юлією Солнцевою. Олександр Петрович був тоді в званні полковника, побував уже в районі бойових дій, і Володимир розпитував його про враження від війни і про людей на війні. Друга зустріч з Олександром Довженком відбулася вже після війни, коли Сталін зі Спілки кінематографістів залишив діючими тільки сім кінорежисерів, у тому числі і його батька. Коли молодий заговорив із Довженком про кінематографічні справи, той повідомив, що його життя в кіно закінчилося. Тоді Володимир сказав, що не може собі й уявити радянське кіно без Довженка, а Довженка без кіно, що він є класиком художнього кінематографа, і його ім'я знає широкий загал людей. Коли заради експерименту стали запитувати людей – перехожих, чи знають вони Большакова (голову Комітету кінематографістів СРСР), ті відповідали,

що не знають. «*А Довженка?*» – «*А хто ж його не знає? Режисер...*» Це справило позитивне враження на Довженка, і він повеселішав.

«*Довженко,* – шанобливо сказав Володимир Розумний, – *був красивою, духовно цільною і гармонійною, мужньою і мудрою людиною. Це один із небагатьох, хто без лицемірства й підлабузництва говорив навіть зі Сталіном*». Сам Сталін розумів масштаби Довженка і як художника, і як представника української нації. Коли після прийому Сталін віз Довженка на своїй машині і той на Арбаті став виходити з неї, Сталін теж вийшов, щоб його провести. Довженко став говорити, що не слід цього робити, бо надто вже несумірні вони як особистості, і він від цього відчуває велику незручність. Сталін на це відповів, що його будуть пам'ятати завжди, а от його, Сталіна, забудуть.

Володимир Розумний мені розповів також про те, що коли він навчався в аспірантурі, а це був горезвісний час, коли вийшла Постанова ЦК КПРС про оперу Вано Мураделі «*Велика дружба*» і йшла фронтальна критика не тільки автора, а і його прихильників, то він був звинувачений у дружбі з композитором. Коли на зібранні в цьому був звинувачений і Володимир Розумний, той сказав, що товаришувати з Мураделі він не може, оскільки той одноліток його батька, але вважав би за честь бути другом такої талановитої й високоморальної людини. Вано Мураделі нерідко бував у їхньому домі і приязно вітався з Володимиром, але після цього, зустрівшись, Мураделі оголосив його своїм другом. Відтоді Мураделі всіляко виявляв до нього свою прихильність.

Професор Володимир Розумний через кілька днів відбув у Москву. Перед цим я попросив його дізнатися, як ідуть справи із затвердженням ВАКом моєї докторської дисертації. Той відповів, що має там деякі знайомства й спробує це з'ясувати.

25 червня 1982 року Володимир Розумний зателефонував із Москви й повідомив, що дисертацію майже рік тому послали у Свердловськ, а рецензент відмовчується. З ВАКу нібито послали йому попередження. Стало зрозуміло, що інтрига навколо моєї дисертації продовжується, і хмари наді мною згущуються. Через два дні я здійснив телефонний дзвінок у ВАК. Там відповіли: «*Чекайте!*» 2 вересня мені зателефонував Юрій Пахомов і сказав, що у ВАК прийшла негативна рецензія на мою дисертацію від професора Гольдентріха, і мене будуть викликати на експертну комісію. У свою чергу, я зв'язався зі своїми опонентами Мусієм Каганом і Семеном Раппопортом, а також Володимиром Розумним і розповів їм про негативну рецензію, що надійшла у ВАК. Майже місяць я телефонував секретареві Людмилі Володимирівні, щоб хоч би що дізнатися про реальний хід справи, коли мені пришлють рецензію, щоб я з нею ознайомився. Відповіла, що після свята пришлють. Рецензія написана прихильником тієї концепції,

яку я у своїй дисертації критикую. 20-го листопада, в суботу, я весь день писав відповідь на рецензію, а в неділю виїхав у Москву. Після приїзду побачився із Семеном Раппопортом. Він порадив мою відповідь рецензенту скоротити, що я і зробив, а також написав текст свого виступу на Експертній раді. У середу, 24 листопада, я сидів перед дверима зали, куди мене мали викликати. Не встиг я зайти, як мене зустріли злобні вигуки, які злилися в суцільне ревище, в якому все-таки можна було розібрати, що зі мною

Леонід Сморж *(праворуч)* **з двоюрідною сестрою Людмилою Гірченко та її сином Володимиром у Лаврі.**
Київ. Липень 1982. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

як антимарксистом нічого й розмовляти і таких, як я, не слід і близько допускати до захисту. Згодом з'ясувалося, що Михайлу Овсянникову, завідувачу Відділу естетики Інституту філософії АН СРСР, він же завідувач Кафедри естетики Московського університету, було доручено зачитувати написане рецензентом. Той згустив фарби і без того упередженої критики Гольдентріта. Мені ж, фактично, не дали говорити, щоразу перериваючи мій виступ дружнім злобливим ревищем. Дисертація була відхилена, її на перерецензію взяв сам Михайло Овсянников. Морально я себе почував украй кепсько. Я не чекав такого грубого й образливого ставлення від людей, які уособлювали радянську гуманітарну науку. Про яку ж науку може йти мова, якщо все це так вирішується? Отже, і тут діє принцип: якщо ти не з нами, значить ти проти нас.

Валерій Марченко

2 вересня 1982 року, опівдні, на вулиці Щербакова, у себе на «*Нивках*», бачу, йде знайома постать до рундука з кавунами, де щойно я зробив покупку. Щоб переконатися, що це Валерій Марченко, я запитав його, котра година. Коли він повернувся до мене обличчям, щоб відповісти, відбулося взаємне пізнавання. Ми поговорили з ним хвилин 20-30 і домовилися зустрітися в мене вдома. Він прийшов десь близько 18-ї години. Про свої справи він нічого не говорив, а я не став його розпитувати. Почувши від мене, що я працюю там же, в педінституті, на Кафедрі філософії, він сказав, що, на відміну від мене, він ідеаліст, і радив мені читати Біблію. Коли я йому сказав, що поки що хочу перечитати Фрейда, на його худому обличчі відразу з'явилася гримаса огиди, і він сказав, що не варто занурюватися в бруд і в безодню психіки. Поки ми говорили, я уважно вдивлявся в його рухливе обличчя з качиним носом і впалими щоками, у розумні очі, коротке волосся й подумки відзначив, що зовні він усе ж менше змінився, ніж духовно. Ув'язнення його буквально «*переорало*». Через якийсь час до мене дійшла чутка, що його знову заарештовано, а потім я дізнався, що він помер.

Моє знайомство з Валерієм Марченком відбулося завдяки моїй колишній студентці Лідії Маркович, яка несподівано для мене літнього світлого й теплого дня завітала в складі невеликої, веселої й гамірливої групи таких же молодих, як і вона хлопців. Молодь з інтересом розглянула мою колекцію опішненської кераміки, порозмовляла на різні теми і так же легко, невимушено покинула мою оселю. Нічим, на перший погляд, Валерій не вразив: середнього зросту, худорлявий, непоказне обличчя, але він випромінював щось таке, що викликало в мене до нього прихильність і приязнь. Тому, коли наступна зустріч з Валерієм відбулася в редакції газети «*Літературна Україна*», ми заговорили з ним, як давні знайомі й однодумці. Пам'ятаючи про мою колекцію опішненської кераміки, він запитав мене,

чи читав я надруковані в *«Літературній Україні»* матеріали про Опішне, автором яких був молодий Олекса Дмитренко, а якщо я читав, то яке в мене про них враження. Я відповів, що ці матеріали мені не довелося читати, і, у свою чергу, запитав Валерія, що він може про них сказати. Із зневажливою гримасою на обличчі він сказав: *«Полова»*. Були в мене й інші епізодичні зустрічі, на яких ми обмінювалися вітаннями й короткими репліками, які нічого крамольного в собі не несли, тому для мене було великою несподіванкою, коли я дізнався, що він заарештований, осуджений і відбуває покарання.

У першій половині листопада 1982 року помер Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв, і це було сприйнято широким загалом без особливого суму. І фізично, і духовно, і в соціальному плані він вичерпав себе повністю. З його смертю пішла в небуття ціла епоха, названа епохою *«застою»*, і починався катастрофічний розпад СРСР. Юрію Андропову, його наступнику дісталася незавидна спадщина, з якою він гарячково почав, було, боротися, але, тяжко хворий, незабаром він також помер. Його наступником став сіра посередність Костянтин Черненко.

Леонід Сморж *(праворуч)* **і зведений брат Енгельс Чирка.**
Міські Млини, Полтавщина. Літо 1982. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

1

▮ 1. На березі Ворскли: *(зліва направо)* Леонід Сморж, Григорій Більга, Тетяна Чалкіна, Антоніна Твердохліб, Вікторія Панченко. Міські Млини, Полтавщина. Літо 1982

▮ 2. Леонід Сморж *(праворуч)* із сином Вадимом, його дружиною Галиною *(друга ліворуч)* та сестрою по матері Вітою. Міські Млини, Полтавщина. Літо 1982

Автори фото невідомі. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше*

2

▮ *(Зліва направо)* **Леонід Сморж, Вікторія Панченко, брат Віталій, Марія Панченко. Міські Млини, Полтавщина. Літо 1982.** Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Підсумовуючи 1982 рік, я 31 грудня зробив запис: *«1982 рік був роком собаки. В значній мірі він пройшов по-собачому. Особливо Вадим: крові і нервів він попсував чимало. Але в кінцевому «підшився», – вже майже півроку не п'є, хоч і толку з нього немає, а мороки з ним багато. Погано і з дисертацією. Експертна комісія також запам'ятається на все життя. Відпустка теж пройшла без відпочинку, морального задоволення ніщо мені не принесло. Що позитивне? Поїздка в НДР, «підшився» Вадим, покращилось здоров'я (шлунок). Якась заспокоєність у всьому, хоч і зі знаком «мінус».*

Леонід Сморж *(праворуч)* **з племінником Григорієм Чиркою, його дружиною Валентиною** *(перша ліворуч)* **та мамою Настею. Міські Млини, Полтавщина. Літо 1982.**
Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Леонід Сморж з мамою Настею. Міські Млини, Полтавщина. Зима 1982.
Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

Загалом, обтяжливий рік, він повинен стати перехідним, або переломним. Уже скоро північ, а веселощів не чути. ...Надворі біло-біло. Рано. Тихо, все завмерло, лише у вікнах горять вогні, а столи накриті: почалися проводи Старого року і зустріч Нового. Що він принесе? Новорічне поздоровлення (причому, погано) читав В. В. Кузнецов, заступник голови Верховної ради, людина невиразної й жалюгідної зовнішності».

Манява

У перших числах липня 1983 року мої добрі знайомі – музикознавець Леся Сергіївна Цалай-Якименко і музикант Ярослав Володимирович Михайлюк – запропонували мені скласти їм компанію, щоб відвідати знаменитий православний християнський скит у Прикарпатті. З Києва Леся Цалай-Якименко поїхала прямо у Львів, до своєї матері, а ми з Ярославом – у Шешори до його батьків – гуцулів.

Шешори – надзвичайно мальовниче велике село в глибокій долині, вздовж бурхливої гірської річечки з пестливою назвою Пістенька. По обидва боки невисокі гори, вкриті густим лісом. На Пістенці вервечка водоспадів. Над одним із них, на самому краєчку скелі – хата Михайлюків, батьків Ярослава. Дома на час нашого приїзду була мати Ярослава, невисокого зросту, середньої повноти, доброзичлива й говірлива жінка. Мені виділили маленьку кімнатку, так би мовити, на «*бельетажі*», в яку через відкрите вікно з водограю залітали дрібні бризки. До водограю якраз підійшла велика зграя дрібненької риби, і вона стала вистрибувати з води. Брат Ярослава Мирось, схопивши підсаку, побіг туди, гребонув нею і витяг майже відро риби. З Ярославом я ходив у гори, на слизькому місці впав і пошкодив плечовий суглоб.

Батько Ярослава Володимир Іванович, майже сімдесятирічний гуцул, невисокий, жилавий, енергійний, з почуттям власної гідності, у той день десь косив сіно і приїхав додому мотоциклом о двадцять другій годині і, піднявшись до мене, познайомився зі мною.

Під заспокійливий гомін водограю мені добре спалося, а ранком після сніданку брат Ярослава Володимир, що працював у Коломиї екскурсоводом, прихопивши мене, показав мені Музей Гуцульщини. Гуцули, як відомо, люди творчі. Серед них, мабуть, немає жодного, хто б не малював, вирізував на дереві, виплітав із лози, вишивав, ткав килими. Батьки Ярослава удвох уже багато років пишуть поему про «*Тарадугу*», символічно-міфічного героя, заступника простих людей від кривдників і борця за правду.

Після дводенного перебування в Шешорах, 9 липня ми з Ярославом у Коломиї сіли на потяг, і о 14 годині були у Львові. Під час посадки я підвернув ногу, і вона дуже боліла.

Леся Цалай-Якименко вже чекала нас у своєї матері, вчительки за фахом.

Долаючи біль у нозі, у супроводі юного студента київської консерваторії – Саші, до нестями закоханого у Львів, я прогулявся містом. Заодно я зайшов до двоюрідної сестри Лариси. З нею ми пішли до її брата Володимира, що працював музикантом у ресторані. У залі натовп спітнілих від духоти й тісняви людей, що тупцювалися в танці, на естраді з півдесятка музикантів. Один із них – височенький, худорлявий, сивіючий брюнет – Володимир, привітавшись із нами, сказав, що завтра прийде до Лариси об одинадцятій. Ми пішли до Лариси додому і проговорили до другої години ночі.

З тієї розмови запам'ятав насамперед те, що вона розповідала про свого батька, а мого дядька, про його арешт і ув'язнення, чому опинилися у Львові.

Арештували батька в Полтаві й дуже побили. Коли вони з матір'ю дізналися, що арештованих будуть відправляти в місце ув'язнення,

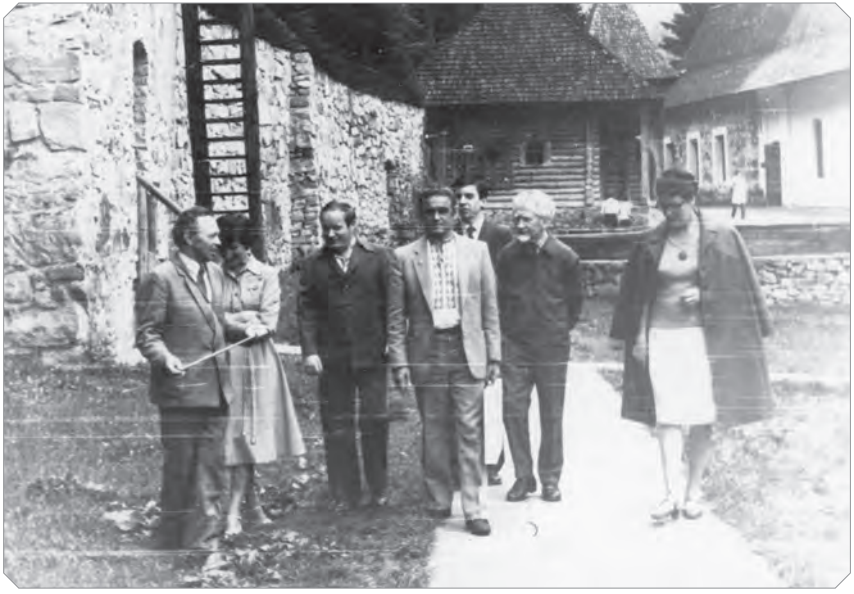

Екскурсія по скиту: Іван Скрипник – директор Музею-заповідника «*Манява*» *(ліворуч)*, Леонід Сморж *(четвертий ліворуч)*.
Манява, Івано-Франківщина. Липень 1983. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж у скиті Манява. Манява, Івано-Франківщина. Липень1983.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

то пішли до місця відправки й через щілину в паркані стали дивитися. Лариса побачила, як батько у своєму сірому легкому пальто на чотирьох добирається до «*чорного ворона*», а конвоїр б'є його ногами, не даючи йому випрямитися. Не стримавшись, вона щосили закричала: «*Що ви робите, негідники? Садисти! Сволота!*». Потім батько їй багато розповідав про те, як знущалися над ним у тюрмі й у таборах, зокрема набивали людьми повні камери, клали голими на облиту водою цементну підлогу, підвішували за ноги, здавлювали член тощо. Випустили батька з ув'язнення вже у війну з останньою стадією сухот, напівпаралізованим і психічно хворим. Дочекавшись визволення Полтави, 1943 року зустрівся зі своєю дружиною Ларисою і молодшим сином Володимиром. Їхав голодним, але тому, коли друзі запропонували йому роботу у Львові, він погодився і став працювати

в системі шкіл південно-західної залізниці. Уже 1948 року одержав орден Леніна. Батько був дуже доброю людиною, але любив випити й гульнути із жінками. Про це мати знала, але, будучи сухотною – *«гнилою»*, не зважала на це, і коли батько помер 1958 року, то сказала Ларисі, що та даремно стояла на заваді батькові в цій справі.

Наступного дня на зустріч Лариси зі мною прийшов Володимир з нерідним онуком. Вів себе невимушено, вільно, імпульсивно, характер незлобливий, але рішучий і твердий. Через кілька годин розмови прийшла його нова дружина Белла, типова міщанка єврейського типу: самовпевнена, неінтелектуальна, груба, хтива. Згодом це сімейство виїхало на постійне проживання в Ізраїль.

11 липня Леся і Ярослав весь день готувалися до виступу в Маняві, репетирували старовинну духовну музику, здебільшого композитора, похованого в скиту. Наступного дня, нашвидку поснідавши, поїхали трамваєм до відомого композитора Миколи Філаретовича Колесси, якому

Скит Манява: *(зліва направо)* Микола Колесса, Леся Цалай-Якименко, Леонід Сморж, Ярослав Михайлюк. Манява, Івано-Франківщина. Липень 1983. Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

вже на той час було за вісімдесят (а прожив усі сто). Невдовзі Леся Цалай-Якименко вийшла з одного з під'їздів з мініатюрним, сухеньким, миловидним дідусем із зачісаним назад сивим волоссям, маленьким клаптиком білої бороди на самому кінчику підборіддя, в костюмі й коричневому плащі.

В Івано-Франківськ поїхали потягом. Там нас зустрів Іван Романович Скрипник, директор Музею-заповідника *«Манява»*, великий патріот української духовної культури, ентузіаст, зусиллями якого, здебільшого, і піднімався з руїн цей острівець православ'я в Західній Україні.

Скит виявився невеликим за площею і з небагатьма будівлями на його території, з високою кам'яною огорожею, яку з одного боку підпирав густий ліс, а з другого – гора, яка, зсуваючись, загрожувала поглинути й сам скит. Своєю архітектурою скит нагадував мені стародавній маєток поміщика середнього достатку, одержаний у спадок від колись заможних віруючих попередників. Під орудою Івана Скрипника скит набрав того вигляду й змісту, коли вже можна проводити по ньому екскурсії, що й довів сам його директор на ділі: кращого й більше зацікавленого екскурсовода годі було й бажати.

Ярослав Михайлюк у склепі біля могил засновника скиту і його музиканта-композитора Феодосія зіграв на сопілці кілька стародавніх мелодій, у тому числі й за авторства похованого тут. І сама музика, й обстановка створювали надзвичайно вражаючий ефект, а сама поїздка – незабутнє враження.

13 липня, у день від'їзду зі Львова до Києва, я встиг відвідати Картинну галерею, Музей українського мистецтва, Музей етнографії та художнього промислу, Будинок-музей Івана Франка, Личаківський цвинтар. На ньому я наткнувся на могилу земляка з недалекої від Опішного Шилівки – Григорія Тютюнника, з його барельєфом на постаменті. Привітавшись уголос зі славним земляком, трохи постоявши біля його останньої домівки і пообіцявши передати уклін Зіньківщині, я попрощався з ним, упевнений, що вже не доведеться мені ще побувати тут.

Маленьким гуртом, що складався з Лесі, Ярослава, їхнього друга Богдана, уже в зовсім пізній час мене провели на київський потяг.

Геннадій Сележинський

24 липня 1984 року, в суботу, мені зателефонувала мати Геннадія Володимировича Сележинського і, ридаючи, сказала, що сьогодні у своїй кімнаті-бібліотеці повісився Гена. Вона відчувала, що з ним коїться щось погане, і намагалася не залишати його самого. Залишила лише на годину у невідкладній справі. На цей час вона послала додому свого другого сина. Той відкрив двері своїм ключем і застав Геннадія вже мертвим.

Геннадій Сележинський народився 1936 року, щоб мучитися й страждати. Від народження вразливий і чутливий, глибоко порядний і інтелігентний, сором'язливий і несміливий, романтик і мрійник, потребуючий доброти й ніжності, підтримки й захисту, він так і не самовиповнився й не самоутвердився, не вписався в соціальне середовище. Нездатний проявити свою волю й активно боротися, живучи в стані *«екзистенційного вакууму»*, він сприймав світ як негуманізоване середовище, де йому відведено роль *«арифметичної одиниці»*. Єдиною людиною, яка розуміла його, жаліла, опікувала, захищала, була його мати, тому більше за все він боявся її смерті. Останнім часом вона хворіла, і Геннадій запанікував. У ранній юності в нього вже була спроба самогубства на ґрунті зради коханої дівчини. Відтоді стосунки з жінками були виключені з його життя, хоча це його не озлило, і він залишався ввічливим і коректним у цьому питанні. Гострою й болісною була для Геннадія його етнічна належність: батько його був єврей, а мати українка, причому зі шляхетного роду. Ця двоїстість виражалася в тому, що зовні він був типовим євреєм, а за духом – далеким від єврейства, якого він дуже соромився, від чого постійно відчував дискомфорт. Закінчивши біологічний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка, він працював у зоомузеї АН УРСР, виготовляючи опудала тварин і птахів, проявляючи високу професійність і художній смак. Озброєний тільки совістю, беззбройний проти зла, він постійно стикався з непорядними черствими людьми, які часто, вільно чи невільно, кривдили його, і тоді він вибухав праведним гнівом. Це продовжувалося й в університетському музеї, куди він вимушений був перейти через дріб'язкові причепки й кривду. Нарешті, Геннадій став працювати вахтером на водній станції товариства *«Динамо»*, де теж не знайшов взаєморозуміння і не вписувався в тамтешнє середовище, що складалося з людей, що сповідували зовсім інші цінності. У Сележинського ж було широке коло інтересів. Він добре знав художню літературу, сам писав вірші, популяризував у художній формі життя тварин і рослин, друкувався в газетах і журналах України, Росії, Білорусії, видав кілька книжок і брошур, зокрема книгу *«Тварини-будівники»* [Київ : *«Наукова думка»*, 1969]. Уже після його смерті в Білорусії вийшла його книжка *«Все про троянди»*, високо оцінена громадськістю.

Ми познайомилися з Геннадієм Сележинським на тренуваннях зі штанги. Очевидно, я найбільше відповідав запитам його душі й інтелекту. В години депресії він приїздив до мене, щоб розрядитися від негативних емоцій і зарядитися оптимізмом. Він і його мати завжди вітали мене зі святами і з днем народження, причому завжди у віршованій формі. Одна з останніх зустрічей відбулася 13 березня 1983 року. Була неділя. Я ще спав, коли мене розбудив телефонний дзвінок. Це був Сележинський. Він сказав, що їде до мене. Приїхав постарілий, дуже схудлий, сумний. Говорив про

свою службу на водній станції, про своє оточення, зовсім чуже його душі й серцю, про те, що багато написано з популяризації тваринного й рослинного світу, але воно лежить у шухлядах редакції, і невідомо, чи вийде з друку взагалі. Словом, справи погані й нічого обнадійливого в майбутньому. Ми довгенько пили чай і гомоніли, досить невесело прощалися. Після того, як Геннадій пішов, мене охопила неясна тривога, і я довго роздумував, але нічого доброго в голову мені не прийшло.

Мрія про Музей гончарства в Опішному стає дійсністю

Ідея створити музей кераміки в Опішному настільки оволоділа нами, Олесем Пошивайлом і мною, що ми при зустрічах часто обговорювали її. Коли ж після одруження його забрали на військову службу, яку він відбував під Києвом, то перед Новим 1983 роком він спочатку написав мені листа, в якому, насамперед, йшла мова про кераміку й музей, співробітництво в цій справі, а в передноворічний день він зателефонував мені, сказав, що відпросився в командування, тож завітає під вечір до мене. Він був у мене з дружиною, прихопивши із собою вже написані ним матеріали про Опішне, які згодом увійшли в монографію і стали основою дисертації. Того вечора ми багато говорили про музей, можливості його утворення, організації, функціонування й шанси на існування. Звільнившись з військової служби, Саша став ходити і сам, і зі мною в справах, які стосувалися музею. Так, у середу 20 лютого 1985 року Саша їздив у Опішне з метою відвоювати під музей кілька заводських приміщень, а наступного дня ми вже вдвох ходили до Бориса Ілліча Олійника, видатного поета й громадського діяча в сфері культури, мого однокурсника по навчанню в університеті й давнього товариша. Вислухавши нас, він пообіцяв нам всіляко допомагати. 30 вересня 1985 року в нас була з ним тривала розмова по телефону з приводу музею і заходів з його організації з уточненням деяких моментів у цій справі. 8 грудня 1985 року ми з Сашею в черговий раз склали й відредагували лист до республіканської газети, в якому порушували це питання. 6 грудня я був на прийомі у завідувача Відділу культури ЦК КПУ Бориса Іваненка, мого товариша по навчанню на філософському факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка. Він сказав, що це нелегка справа, але він докладе всіх зусиль, щоб допомогти, і тут же викликав завідувача секретаріату, щоб віддати належні розпорядження. 3 березня 1986 року Борис Олійник підписав Саші Пошивайлу листа до заступника Голови Ради Міністрів УРСР Марії Орлик про необхідність створення Музею гончарства в Опішному як вогнища національної культури. 11 березня за дорученням Ради Міністрів УРСР було засновано Музей гончарства, перший у колишньому Радянському Союзі. 18 квітня 1986 року Саша Пошивайло привіз мені проект постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР про цей музей,

щоб я через руки Петра Орлика, проректора педінституту, передав його дружині і заступнику Голови Ради Міністрів УРСР з гуманітарних питань. 3 листопада 1989 року було прийнято урядову постанову про формування на його базі Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному з культурно-освітньою, науково-дослідницькою й естетично-художньою функціями. Така скорочена схема проходження й реалізації ідеї Музею гончарства в Опішному, який починався з невеликої кімнати при Опішненському заводі «*Художній керамік*» та трьох співробітників: Олеся Пошивайла як директора, Тетяни Марченко, його дружини, і Ніни Панічевої. Указом Президента України від 29.03.2001 року Музей-заповідник одержав статус національного. Він має солідні приміщення, найбагатші не тільки в Україні зібрання творів кераміки, досить багатолюдний штат і став здатним виконувати широкий діапазон робіт і функцій. Я став співпрацювати з музеєм, став членом його Наглядової ради, брати участь у симпозіумах гончарства, підтримувати постійний зв'язок з Олесем Пошивайлом, що дозволяло бути в курсі справ музею й мати інформацію про моїх друзів-керамістів. Так, саме від Олеся Пошивайла, із телефонної розмови з ним, я дізнався про смерть Олександри Федорівни Селюченко, про яку я написав книжку, уривок з якої подано нижче.

ОЛЕКСАНДРА СЕЛЮЧЕНКО. ДОЛЯ. ХАРАКТЕР. ТВОРЧІСТЬ

Про обставини нашого знайомства Олександра Федорівна Селюченко написала мені в одному зі своїх останніх листів:

«Пам'ятаю, приїхав зразу ж після війни моряк, молодий, красивий. Ну, і я була не стара...

Згадую, була осінь, але ще було тепло. Цвіли квіти і була місячна ніч... Стояв у ті часи на центральній вулиці, неподалік від нашої великий будинок з крильцем на вулицю. Ми сіли там і довго розмовляли толково».

Дійсно, я тоді вперше приїхав у відпустку в післявоєнне Опішне в морській формі, був предметом неабиякої уваги жінок й великої заздрості молодих хлопців, паруботи. Тоді я буквально купався в шані й славі, тож не дивно, що я швидко забув цей епізод і наше короткочасне знайомство відновилося вже на початку шістдесятих років, коли я став серйозно цікавитися опішненським гончарством і гончарями, а Олександра Селюченко була вже широко відомою серед мистців кераміки. Відтоді і до самої її смерті я підтримував зв'язок з нею, листувався, приятелював, пізнавав її як людину, майстра кераміки, творчу особистість, її життєвий шлях, долю і характер, інтереси, смаки. Тож мені є що розповісти про неї як людину, жінку-художницю, її долю, характер, творчість.

Народилася Олесандра Селюченко 6 травня 1921 року в Опішному в родині гончарів. Її батько сам не гончарював, а був у сім'ї технологом, менеджером, а головне – порядною, чесною, доброю людиною, турботливим і ніжним батьком для дітей, люблячим і відданим чоловіком для дружини. Він мав неабиякий естетичний смак, цікавився історією рідного народу. Не чужий йому був інтерес до художньої літератури, хоча він і був малописьменним.

Мати Олександри Селюченко – Явдоха Петрівна – родом з гончарської сім'ї, де міцно трималися злидні й хвороби. Це був той тип української жінки, який заведено називати *«берегинями»*. Талант до ліплення в неї проявився дуже рано, ледве вона навчилася ходити, а навчалася майстерності й набиралася досвіду ліплення в сусідки-гончарки, яка щедро ділилася цим з дівчинкою-сиротою, а та, спостерігаючи за наставницею, робила все по-своєму. Це, у свою чергу, передалося й Олександрі Федорівні. Для неї Явдоха Петрівна була не тільки ніжною й турботливою матір'ю,

а й вимогливим, вольовим навчителем ремесла, до порад якого вона уважно прислухалася аж до її смерті в січні 1951 року.

Брат Олександри Федорівни теж був здібним до гончарювання й ліплення, але він ще підлітком помер під час хірургічної операції 1933 року.

Весь устрій у тодішніх гончарських родинах спрямовувався на те, щоб дитина познайомилася з гончарним ремеслом. Зрозуміло, що, живучи серед глини й глиняних виробів, спостерігаючи за працею дорослих, першим, що взяла в руки маленька Саша, як тільки навчилася повзати й дибати, звичайно ж була глина. Для неї це була гра, в якій брала участь і проводила її любима матуся, непомітно, але неухильно передаючи їй фахові навички й майстерність, спрямовуючи інтерес, зусилля дитини. Завдяки зусиллям мами і вродженим здібностям, кмітливості й живому розуму, Саша вже в шестирічному віці досить вправно ліпила свистунці, переважно качечки й рибки, одержуючи від цього задоволення й радість.

Попри всі труднощі й негаразди, які не могла обминути жодна гончарська сім'я, Саша росла жвавою, кмітливою й веселою дівчинкою, привчаючись не тільки ліпити й допомагати своїм батькам по господарству, а й любити людей, свята, пісні, природу. Особливо їй припали до душі ярмарки, зокрема в самому Опішному і в Полтаві, на які з'їжджалися зі своїм товаром, а то й поспілкуватися, людей побачити й себе показати, люди з різних місць. У ті роки ярмарки були яскравим святковим явищем, з різноманітними видовищами, розвагами, каруселями, бандуристами, циганами тощо. Багато що з побаченого й почутого потім увійшло в її творчість, у її образний фонд, матеріалізувалося в її глиняних виробах.

У школу Саша пішла, як тоді було заведено, з дев'яти років. Ще до школи вона була знайома з творами Гоголя й Шевченка, бо в її сім'ї, не дивлячись на малограмотність батьків, культивувалося читання вголос із подальшим обговоренням прочитаного. Достовірних свідчень, як вона вчилася, немає, а сама вона про це не говорила. Але можна майже безпомилково припустити, що їй подобалися література й історія. З тією ж імовірністю можна стверджувати, що, на відміну від більшості дітей, вона вже знала радість творчості й приймала як належне своє вміння ліпити й малювати. Останньому вона навчилася самостійно, переймаючи навички малювання в жінок, яких батько тимчасово наймав для розмальовування гончарних виробів. Хоча в Саші жив уже потяг до глини, до ремесла, уявлення про своє майбутнє в неї було ще дуже неясним, тим більше, що професія гончаря з кожним роком ставала все більш архаїчною й малопрестижною, навіть в умовах Опішного, і її мама, навчаючи фаху й відкриваючи таємниці майстерності, умовляла дочку в майбутньому не вибирати собі цю професію, яка може принести їй тільки прикрощі й страждання.

На шкільні роки Олександри Селюченко припав і голодомор 1932–1933 років, який родина завдяки гончарюванню пережила більш-менш благополучно (адже брат помер не від голоду). 1937 року в розпал сталінських репресій Олександра закінчила семирічку. Шістнадцятирічній дівчинці треба було визначитися зі своїм майбутнім. З одного боку, вона дуже любила своїх батьків і дуже боялася розлуки з ними, а з іншого – її як романтичну натуру вабили далекі й незвідані краї, особливо ж велике місто. Це відповідало загальним настроям тодішньої сільської молоді, яка бачила в міському житті майже ідеал, рятунок від злиденного й рутинного життя в селі. Олександра зробила спробу вступити до технікуму, але безуспішно. В Опішному ж вибирати ні з чого: або колгосп, або гончарна артіль. До колгоспу в неї не лежала душа, а для артілі не вистачало років, та і вступити туди було нелегко. Тоді Олександра пішла навчатися в Опішненську школу майстрів художньої кераміки, де на той час викладали досвідчені й висококваліфіковані майстри, зокрема Семен Литовченко, Артем Каша, Хома Сакун та інші. У школі Олександра немало почерпнула нового й цікавого для себе й згодом добрим словом згадувала своїх учителів.

Таким чином, обставини життя пов'язали Олександру Селюченко з гончарюванням і глиною, а не її воля й примха, хоча до свого покликання й реалізації свого обдарування вона йшла ще довго й важко. Для Олександри, як і для кожної жінки, у шістнадцять років почався найбільш хвилюючий і романтичний період її буття, бо в цей час у жіночому організмі пробуджується внутрішнє життя жінки, і вона починає відчувати поклик статі й веління крові. Саме з цього періоду вона формується як особистість жіночого роду, а в ній самій складаються основні засади жіночого життя, жіночого характеру, жіночої поведінки, жіночої долі. У цей період душа й тіло жінки містять у собі величезний потенціал енергії, який породжує мрії й марення, сприяє романтичному злету над прозою життя й побутовими дрібницями, перемозі палкого серця над здоровим глуздом і доводами розуму.

Олександра була ще дуже юною, і тяжкі думки не затьмарювали її чоло, а серце ще не зазнало тяжких ударів. За природою романтик, особистість із поетичним баченням світу, Олександра вже підлітком марила за всім тим, що було прочитано в книгах або почуто від людей, уживалася в атмосферу далеких міфічних або козацьких часів, у чарівний світ казок і народних переказів, народних дум і легенд. Ці образи згодом безмірну кількість разів повторювалися в усій її творчості. Але й тепер, як і в ранньому дитинстві, не полишив інтерес до легендарної минувшини, того, що її зачаровувало й підносило над буденністю й життєвою прозою. Хоча Олександра була по-своєму щасливою в цьому замкнутому селищі батьками, друзями,

знайомими, вона чимдалі все більше відчувала втрату того, що включало слово *«щастя»*, а оточуюче водночас і зачаровувало, і лякало її. Вона стала розуміти нездійсненність своїх мрій і бажань. У ній почала жити думка про свою невлаштованість і соціальну незахищеність, і Олександра повільно, болісно звільнялася від ілюзій і всього того, що навіювалося їй у книгах і в засобах масової інформації, від властивої їй ідеалізації людей, дійсності, і чимдалі стрімкіше відбувався її спуск із рожевих небес дитинства на жорстоку землю сучасного їй життя. І в міру все більшого розчарування дійсністю її погляд виявився поверненим, насамперед, у минуле й угору на чарівне марево, яким огорнув її добрий геній ще в дитинстві, коли вона слухала казки й легенди, бачила на ярмарках різні *«дива»* і *«кумедії»*, циган і сліпих бандуристів. Олександра починала розуміти, поки що неясно, що її уявлення й ідеали розходяться з дійсністю, з життєвою реальністю. Тоді куди ж їй іти? Що робити? Як їй бути? Більш інтуїтивно, аніж свідомо, вона відчувала, що кераміка як професія, якщо віддати їй всі свої сили й час, своє серце й душу, може знедолити її або принести обмежене щастя. Про це їй говорила і її мама, говорили й близькі їй люди, але Олександра прислухалася тільки до свого покликання й підкорилася своїй долі, своїй природі. Вона після закінчення школи майстрів художньої кераміки вирішила нарешті залишити своїх батьків і Опішне. Влаштувалася на роботу в Запоріжжя, де її застала війна.

Олександра стала одним із мільйонів свідків того безладу й розпачу, характерних для періоду початку війни. Вона, як і багато інших людей, пережила бомбардування, відчула свою мізерність і безсилля перед безжалісним молохом війни, брела в нескінченному потоці біженців, бачила вбитих і понівечених людей, покинуті поля з незібраним урожаєм, гурти худоби без пастухів і нагляду, залишену напризволяще техніку. Їй здавалося, що все стало дибки, все зрушилося й перевернулося, усе втягнуто в смертоносний вир, з якого нікому й ніколи не вийти.

Повернувшись під час німецької окупації до батьків у Опішне, Олександра намагалася піти працювати в артіль, яка тоді належала німкені з німецької адміністрації, й опішненці знали цю артіль як *«Альвінен верк»* – *«Завод Альвіни»*. Там людям щось платили, часом пшоняним борошном і просом, а головне – молодь тим рятувалася від відправлення до Німеччини, але Олександру туди не взяли. Довелося разом із батьками гончарювати вдома, збуваючи посуд у сусідніх селах і хуторах, жити під постійним страхом, що її можуть забрати на примусові роботи в Німеччину. Але цього разу, як кажуть, Бог милував. Зате її не минула мобілізація на відбудову Донбасу, яка проводилася після визволення Опішного у вересні 1943 року радянською армією. Фактично, забирали всю працездатну молодь – хлопців і дівчат. Умови і режим праці були схожі на ті, що були в місцях ув'язнення,

наприклад, на лісорозробках. Олександра, маючи слабке здоров'я, змушена була тяжко трудитися й голодувати. Доведена до відчаю, писала розпачливі листи своїм батькам у Опішне. Ті вблагали тодішнього голову райвиконкому Сюсюкала, і він сприяв поверненню Олександри додому. Єдиним місцем для працевлаштування була артіль *«Художній керамік»*, яка з великими зусиллями піднімалася на ноги. Олександра там влаштувалася різноробочою, лише поступово стала ліпницею.

На цей час Олександра стала дорослою людиною, особистістю, яка певною мірою визначилася зі своєю долею і в якої сформувався свій характер.

Доля, як відомо, має біологічні й соціальні параметри. До біологічних відносяться природжене й генетично закладене: особливості організму, стан тіла, стать, інстинкти, темперамент, а також природне середовище, клімат, ріки, ліси, повітря, рослинний і тваринний світ. Другий вимір – соціальний, суспільство з його матеріальними й духовними цінностями, суспільними інститутами, соціальною організацією й стосунками людей, потребами і їх задоволенням, розподілом благ і відношенням до людини, співвідношенням добра й зла, справедливості, несправедливості, правди й кривди тощо. Зрозуміло, що суспільні, соціальні виміри й параметри є визначальними в життєдіяльності людини і в її долі, у формуванні її характеру.

З раннього дитинства доля направила кермо життєвого човна Олександри Селюченко в країну художньої кераміки, до берега якої вона пливла все життя, і ніщо не збило її з цього шляху, хоча перешкод і поворотів було чимало. Як рибина в нерест, підкоряючись інстинкту, будь-що намагається добратися до нерестилища, так і Олександра Селюченко підкорялася якійсь закладеній у ній від народження субстанції й уседолаючій силі, і ніщо не могло її збити з обраного шляху. Долею ж їй судилося бути незаміжньою, бездітною й одинокою, прожити все своє життя в нестатках і негараздах у Опішному, яке вона водночас палко любила, пишалася ним, і не раз проклинала, рвалася в чужі краї, але так і не змогла відірватися від батьківщини, як не може відірватися від землі вітряк, як би він відчайдушно не махав своїми крилами.

На долю Олександри Селюченко, певна річ, вплинув і її характер, непростий і суперечливий, як і в будь-якої непересічної особистості, особливо жінки.

Чарівна природа, цілющий клімат, багаті культурні традиції Опішного, добрі й турботливі батьки сприяли формуванню характеру з широким діапазоном реагування й конкретних проявів. Такий характер можна собі уявити тільки в динаміці й у різних змінах станів, настроїв, думок, почуттів, виразу обличчя, очей, жестів. Вона була дуже неоднакова вдома, на заводі, під час ліплення, спілкування з друзями й начальством, з дорослими

і з дітьми, з природою й людьми. У ній було романтичне й поетичне, добре й піднесене. Вона була здатна до захопленого споглядання й пристрасної самобутньої дії, до умиротвореного спокою і горіння в роботі. Водночас обставини життя, негаразди й необлаштованість, несправедливості й утиски, яких Олександра Селюченко зазнавала впродовж життя, сприяли формуванню таких рис характеру, як вразливість, болісне реагування на будь-який вияв неуваги, неповаги, нещирості, підступності, а також упертості, яка досить характерна для вразливих і незахищених жіночих натур, часом невмотивованої і недоречної. Чесна й совісна, «*ніколи не збреше*», Олександра Федорівна, не пробачала нікому брехні й зради. Сором'язлива й мовчазна, терпляча й безвідмовна щодо своїх службових обов'язків, вона могла обуритися й вибухнути гнівом, щоб потім заплакати й довго переживати. Нервова система цієї жінки володіла широким діапазоном вібрації: усі її органи відчуття, її нерви – як струни чутливого музичного інструменту, що здатні реагувати на кожний дотик, навіть на подих вітру. Ніщо в ній не залишалося невідреагованим і ніщо вона не здатна була приховати. Вона однаково чутливо реагувала і на добро, і на зло, завжди віддаючи перевагу добру й повстаючи проти зла. Тому там, де люди з «*нервами-мотузками*» нічого не помічають і не відчувають ніякого дискомфорту, її нерви били на сполох, а сама вона впадала в стан болісного й виснажливого самозахисту. Навіть «*стрілянина*» по ній із «*дрібнокаліберної зброї*» приносила їй великі страждання й душевні муки. Така душа живе в неясній для неї самої тривозі й знаходиться в полоні неясних почуттів, що за певних обставин може перетворити серце людини в суцільну незагоювану рану. Саме в цій особливості натури Олександри Селюченко одна з причин її загального нездоров'я і страждань. Одночасно ця надмірна нервова чутливість – невід'ємна складова її генія, її достоїнство, одне із джерел не тільки страждань, але й щастя.

Для Олександри Селюченко, як і для багатьох художніх обдарувань, були характерні драматизм і незахищеність. Вона була незахищеною від обставин, від інших людей і навіть від самої себе. Передовсім, незахищеність робила її вразливою й стражденною. Але це була й одна із привабливих рис, без якої вона не стала б тим, ким вона була: «*дорослість*» і «*практицизм*», розсудливість і раціональність убили б у ній «*романтика*» й «*поета*», мрійника і філантропа. Міцний «*захист*» направив би її життя в незворушливі гранітні береги «*норм*», «*правил*», а у творчості – до штампів і стереотипів, що пов'язані з тверезим розрахунком і прагматизмом. «*Недорослість*» так і не згасла в Олександрі Федорівні до кінця її життя, вона так і не перейшла ту межу, за якою починається «*здоровий глузд*», «*твереза розсудливість*», «*практична раціональність*».

Така людина менше за інших пристосована до реалій життя і до силових протиборств, без яких не досягнеш бажаного й належного в кар'єрі й у матеріальному достатку.

Жінка з таким характером і такою нервовою системою не могла вести зважений і розсудливий спосіб життя, бо в ній домінувала емоційно-чуттєва сфера, що не заважало їй бути розумною й думаючою людиною. Але мислила вона не по-книжному: її думки – яскраві різнокольорові камінці, добуті з глибини гарячої й схвильованої душі; душа – найчутливіший барометр її єства, яким вона, насамперед, керувалася; її мудрість – буттєва, і базувалася вона майже цілком на інтуїції. Думки її були плодами безсонних ночей і страждань.

Селюченко була досить начитаною людиною й мала певний літературний дар, уміло володіла словом: її мова була образною й метафоричною. До кінця життя вона зберегла любов до творчості Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Лесі Українки. Не випадково чимало сюжетів і образів Олександра Федорівна взяла саме з їхніх творів. Але вона охоче читала й сучасних авторів, зокрема Олеся Гончара, Андрія Головка, Ліну Костенко та інших. Особливо її приваблював Микола Гоголь своїм національним духом і колоритом, романтикою й гумором, гуманізмом і ліризмом. Твори Гоголя дали їй те, чого не вистачало в житті: легендарність, казковість, героїзм, зачарування породили тяжіння до демонічного й фантастичного.

Не дуже освічена, Олександра Селюченко була культурною людиною в повному розумінні цього слова. Крім художньої літератури, вона цікавилася історією, психологією, медициною. У художній літературі її, крім кераміки й літератури, цікавила й захоплювала музика, українські народні пісні й танці.

Музика їй подобалася класична – Бах, Бетховен, Чайковський, Гайдн, Вівальді, Шопен. Мабуть, уже за реакцією на музику можна здогадуватися про велику чуттєвість і жіночність Олександри Селюченко: вона була, безсумнівно, жінкою, з усіма властивостями й рисами, усі її дії й поведінка продиктовані значною мірою імпульсами, що били з найпотаємніших глибин її жіночого єства.

Олександра Селюченко, як відомо, була незаміжньою і бездітною. Чому так сталося – однозначної відповіді немає. Багато що людина приховує від інших – воно не призначене для публічності, не стає надбанням громадськості. Передовсім, це стосується інтимного життя жінок, у якому багато загадкового, того, що вимагає осмислення, виходячи не стільки з фактів, скільки керуючись логікою характеру, умов і обставин життя.

З упевненістю можна стверджувати лише те, що ця жінка не була черницею, тим більше святою або ханжою. Як і кожна жінка, вона хотіла

кохання, одружитися, звити собі «*кубельце*», народити дітей. Словом, бути, як усі, здійснити належний життєвий цикл, реалізуватися й самовиповнитися як жінка. Але реалії післявоєнного життя виявилися несприятливими для цього, насамперед тому, що сільське населення було «*обезчоловічене*»: чоловіки шлюбного віку (по 1924 рік народження) майже всі були вбиті на війні, 1925–1926 років народження – частково, решта були мобілізовані або на військову службу, або в «*трудармію*» на відбудову зруйнованого під час війни. Отже, чоловіки набрали високої ціни й почували себе комфортно, а жінки вимушені були вести між собою конкурентну боротьбу за право бути жінкою. Звичайно ж, перемагали вродливіші, напористіші, хитріші, здоровіші.

Олександра Селюченко в ті юні роки не була красунею в усталеному розумінні цього слова, але в її зовнішності, на перший погляд, досить пересічній, переважало чисте й світле: від неї йшов якийсь магнетизм, що не передала жодна з фотокарток того періоду її життя. Навіть дещо великуватий, з гострим кінчиком ніс не псував загального позитивного враження. Швидше навпаки – надавав обличчю певну оригінальність: характерність цьому, загалом, анонімному обличчю українки за національністю. У зрілому віці її зовнішність також не зачаровувала, особливо тих, хто бачив її вперше. Середнього зросту, середньої повноти, довгообраза, м'який овал обличчя, від високого лоба віє спокоєм, а повнуваті губи не призначені для пристрасного кохання, світловолоса, гладенько зачесана, часто в хустині, а при незнайомих людях часто й неусміхнена. Невже ця непоказна з виду, малопомітна жінка – дійсно талановита ліпниця, художниця, що опоетизувала й одухотворила сіру опішненську глину й прославила цей осередок народної художньої творчості, глиняну іграшку й народну скульптуру? Та ось вона на вас глянула своїми ясними, як весняне небо, очима і посміхнулася тією посмішкою, яку не передала жодна світлина, і обличчя, освітившись зсередини, стало привабливим, і навіть вродливим. Очі, два чистих озерця під високим чолом, і погляд зацікавленої доброти, погляд жінки, здатної любити й терпіти, проливати сльози й спалахувати гнівом, випромінювати веселість і затьмарюватися сумом. Уся духовна сила й душевне багатство зібрані в її очах і в її погляді. Усе решта в її обличчі – її лоб, щоки, ніс, губи, підборіддя – не що інше, як поверхове, покликане приховати найсуттєвіше й найдорогоцінніше в цій жінці. Той, хто має такі очі і такий погляд, не здатний хитрувати й обдурювати, правити іншими, а відповідно, бути щасливим у загальноприйнятому розумінні цього слова. Таким людям, особливо якщо це жінка, випадає, як правило, бути пасинками суспільства, боротися в потоці негараздів серед нерозуміючих і байдужих до них співгромадян, мучитися й страждати.

Олександра Селюченко з дитинства засвоїла, особливо з художньої літератури і кіно, що любов, якщо вона *«гарна»*, повинна бути пристрасною, неозорою, вірною, постійною, що в коханні все благородне й чисте. Це почуття – ідеал. Воно малодосяжне й крилате, пов'язане з ніжністю й самовідданістю, безкорисливістю й самопожертвою, що суперечило реаліям взаємовідносин між чоловіками й жінками в Опішному, особливо в сім'ї з її буденністю й прозою. Сама ж вона належала до того рідкісного типу жінок, які не здатні на легкі знайомства й короткочасні контакти з чоловіками: вони настановлені на романтичне й цнотливе, піднесене й тривале почуття, яке намагаються не афішувати навіть у тому випадку, коли пристрасть сколихнула все їхнє єство аж до найзаповітніших глибин. Таким жінкам чуже любовне сибаритство й розпуста. Така жінка не може бути спокусницею: швидше вона сама може стати жертвою чоловіка-спокусника. Вона ніколи не відчуває себе повністю розкутою й вільною у своїх стосунках із чоловіками, не може їх шукати заради такого природного й життєво необхідного статевого інстинкту. Те, що вона вважає коханням, їй потрібно на все життя, а не на одну ніч. Тому зовні такий відносно рівний, усталений шлях її жіночого почуття, шлях без особливих звивин і поворотів, хоча насправді її дух у постійних протиріччях, а душа здатна до великих бур, які вона намагається приховати від сторонніх і заглушити, згасити в собі.

Щодо Олександри Селюченко, то і внаслідок названих причин, і, можливо, якихось інших, що порушували її жіноче життя, а також унаслідок жіночої духовної охайності, моральних настанов в умовах тодішнього села, вона не проявила необхідної активності й ініціативи щодо влаштування свого особистого життя й часом уникала цього. Адже до неї ще в довоєнні роки женихалися парубки, але вони не відповідали виплеканому в її уяві ідеалу, вона боялася тих чоловіків, які бачили в ній тільки жінку, тільки *«самицю»*, а себе проявляли насамперед як *«самці»*. Страх перед чоловіком як спокусником, страх майже чернечий, який насильно відводив від чоловіків її очі й гасив її почуття, насправді, мабуть, був страхом перед бажанням самовиразитися й самоутвердитися як жінка. Саме ця безмежна тривога очікування й надії, фатальна вимушеність думати й витати над обставинами провінційного життя, надавали її жіночій долі особливого драматизму.

Найближче до влаштування своєї жіночої долі Олександра Селюченко була після повернення з Донбасу 1946 року, коли зустрілася з Дмитром Калюжним – своїм довоєнним знайомим, з яким вона навчалася в школі майстрів художньої кераміки. На цей час вона переступила через чверть віку, і їй набридли безцільні променади з подругами по центру Опішного вечорами й у вихідні дні, мляві залицяння парубків і чоловіків, любителів пригод. Тому зустріч із давнім знайомим і ровесником в умовах *«дефіциту»*

чоловіків давала Олександрі шанс влаштувати свою жіночу долю. На той час вона вже не була *«Джульєтою»*, а він, Дмитро, зовсім не був *«Ромео»*: він був простою, фізично здоровою людиною, чоловіком, який хотів мати фізично здорову дружину-господиню, матір дітей, здатну турбуватися про нього й виховувати дітей. Але він не враховував тієї обставини, що його потенційна дружина не просто кераміст, а художник, романтик, яка хотіла бачити в майбутньому чоловікові не тільки господаря, партнера по ліжку, товариша по дозвіллю, але й духовно близьку, душевно багату людину, хотіла, щоб її обранець мав хоча б натяк на артистизм і піднесеність. Вона розуміла, що сім'я, чоловік, діти, дім заберуть усі її сили, весь її час, усю її саму, і вона втратить змогу займатися керамікою, тяга до якої фатально зростала. У своїх спогадах Олександра Селюченко писала: *«...моя матінка не знала, що вона мені привила глину, що немов чари, за які все життя віддам і ладу не матиму...»*.

Після того, тих чоловіків, яких можна було б віднести до обіцяних женихів, не може пригадати ніхто. Але враховуючи натуру й характер Олександри Федорівни, її мрійливий романтизм, не можна уявити, щоб її почуття й після двадцяти п'яти років почаїлися тихою заводдю, а душа не сколихнулася бурхливим прибоєм, щоб її обійшли стороною, якщо не бурі пристрастей, то хоча б вітерець теплих почуттів, викликаних чоловіком. Можна припустити, що сильне почуття було в неї в далекій юності, але ж не могло воно вичерпатися в одному акті. Інша справа, що воно більше не спалахувало з такою ж силою, а лише сіяло з далини прекрасним маревом, нагадуючи про себе. Тому вона боялася палкої пристрасті, яка зриває покрив із жіночої душі й приносить їй страждання. Та все ж є підстави гадати, що вона не спалила себе як жінка в чорнилі однієї-єдиної пристрасті, після якої серце спить до кінця життя.

У міру все більшого захоплення керамікою, вона так вросла у свій холостяцький спосіб життя, що вже не могла думати про заміжжя без страху, та й серед чоловіків уже не знайшлося такого, хто б наважився мати жінку, яка більше за все любить глину, ліпить із неї іграшки й народні скульптурки, віддаючи цьому всі свої зусилля й час, на шкоду дому й налагодженню в ньому комфорту. Сама Олександра Селюченко це добре розуміла й знала про це. Ось що вона писала у своїх спогадах: *«Одного разу говорить сусід: «Шура, я не жив би з тобою і три дні, хіба викинув би глиняники всі»*.

Глина, ліплення, пристрасть творчості все більше витісняли в ній пристрасть тіла, однак у душі вона не мирилася з незаміжжям, а особливо з бездітністю.

За рік до своєї смерті київському художнику Олександру Фисуну вона сказала: *«Скажу вам одне: дітей я не мала, але люблю...»*. І в самій Олександрі Федорівні було багато чого дитячого: тієї ж дитячої вразливості, дитячої

впертості, здатності розчулюватися тощо, тому легко знаходила з дітьми спільну мову, і вони завжди линули до неї, гуртувалися навколо неї.

Не реалізувавшись як жінка й мати, Олександра Селюченко не втратила жіночності й інстинкту материнства. У ній відбулося те, що Зигмунд Фрейд назвав *«сублімацією»* – переведення природно-чуттєвого, спільного з тваринним у певний вид соціальної діяльності, у більш високе, духовне прагнення. Тому Олександра Селюченко віддавала весь свій вогонь, жіночий егоїзм, інтерес, усі свої сили й енергію кераміці, красі творчості. У той час, як інші жінки з її оточення виходили заміж, народжували дітей, обростали господарством, часом багатіли й *«жиріли»*, вона напружено працювала, через творчість виштовхувала з інтимної сфери свої потяги. Пристрасть творчості майже витіснила пристрасті тіла. Якби не було цього рятівного клапана – художньої творчості, то духовний дискомфорт і душевний розлад міг би, рано чи пізно, привести до психічної катастрофи. А так у ній замість закладених природних інстинктів статі, материнства, дітонародження все більше місце займали відчуття своїх етнічних коренів і усвідомлення свого покликання, яке поступово стало основним сенсом її життя. Хоча вона й розуміла, що кераміка, мистецтво, якщо віддати цьому всі свої сили і своє серце, можуть принести їй тільки часткове щастя. Вона зробила вибір на користь кераміки, мистецтва, краси, а висока духовність і відданість гончарюванню охопили всі її помисли, усе її єство, і вона прожила з ліпленням, як із коханим законним чоловіком, якому вона не зрадила жодного разу. Щодо цього, то тут, мабуть, був елемент еротики: у повній відданості, жадобі віддатися й бути взятою, здатною до самопожертви й розчинитися в іншому. Краса кераміки для неї – *«чоловік»*, який хоч і не забезпечує матеріальними благами й надійним захистом, схильний до капризування й свавілля, але завжди бажаний і коханий. Це стан закоханого однолюбця, для якого важливі не стільки власний дім, кар'єра, достаток, і навіть не шлюбне ложе, а кохання – почуття крилате й безоглядне, ідеал, що постійно вабить і підносить над буденністю й дріб'язковістю, старістю й негараздами. Бо все це – темний берег життя, а краса, мистецтво, творчість – світлий, а відповідно – самовідновлення, духовне збагачення, душевне здоров'я, гармонія, радість і щастя. А це в тисячу разів важливіше й життєдайніше за тупе самозадоволення фізично здорової міщанської посередності обивателя. І хто хоча б раз спробував шаленство й солодкість творчого сп'яніння, насолоду від творчості краси й стану гармонії, той буде постійно горіти жадобою пережити це знову й знову.

«Хвора мистецтвом», охоплена тим поривом, що Стефан Цвейг назвав *«демоном творчості»*, Олександра Селюченко працювала піднесено й самозабутньо, мало звертаючи увагу на побут і саму себе, таким чином руйнуючи своє здоров'я й послаблюючи свої фізичні сили. Якщо

та її частина, що відносилася до вимог тіла, виявляючи незадоволення, обмежувалася ремствуванням і намагалася якось пристосуватися до обставин, адаптуватися до середовища, то її творча суть, коли їй стоять на перепоні, бунтує, чинить опір обставинам, мучить і мучиться, як мучаться й мучать назавжди закохані однолюби. Заради цього вони поступаються своїм особистим життям, благополуччям, але ніколи не проміняють своє «*погибільне життя*» на безбідне, бездумне існування й куплену славу.

Професійна одержимість – це не просто риса характеру, а щось закладене в людині від народження; це споконвічно властива людині стурбованість, викликана прагненням до ідеалу добра, блага, краси, яка не дає людині заскорузнути у своїй професії й буденності. Вона рятує людину від трясовини побуту й гонить людину за межі свого обмеженого «*я*» в безмежжя. Немов сама природа, вкладає в людину якийсь фермент, що служить ні на мить не вгаваючим «*бродилом*», яке не дає душі заснути, а рукам зупинитися. Але ця закладена в людині сила благодатна й сприятлива тільки тоді, коли об'єктивується, опредмечується, переходить із можливості в дійсність.

У психології заведено поділяти художників взагалі на екстравертів і інтравертів.

Художник-екстраверт як особистість, що повернута «*назовні*», підкоряється насамперед вимогам об'єкта й завжди має чіткий задум, план, засоби й очікуваний результат.

Для художника-інтраверта, людини обернутої на саму себе, на свій внутрішній світ, важливим є створення такої художньої реальності, в якій головним є його творчий початок, що живе й проростає в ньому частиною його душі і має в психології назву «*автономного комплексу*». У швейцарського вченого Карла Юнга він одержав назву «*колективне несвідоме*», яке є не що інше, як накопичений поколіннями людей досвід почуттів і переживань, «*світлого*» й «*темного*», страхітливого й радісного, доброго й злого, гротескного й виваженого, прекрасного й потворного. Цей успадкований величезний досвід попередніх поколінь закріплюється в архетипах і фіксується в структурах мозку, про що художник і не знає.

Справді, у людині є щось те, що можна було б назвати досвідом людського існування, що входить у феноменальні структури й не лежить мертвим вантажем у минулому житті людини, а є вічно живими пластами психіки, які намагаються визначити собою всю свідомість, усю психіку, спрямовуючи її процеси в русло, яке відповідає цим структурам, узагалі нав'язати духовному життю людини свій режим функціонування. Тому в діяльності художника-інтраверта цілком природно очікувати могутнього імпульсу, який, продершись зі сфери несвідомого як стихійна, свавільна, некерована сила, неухильно прокладає собі шлях, підкорюючи собі самого

художника, виходячи за межі його задуму й навіть його особистості. Виникає подібний до гіпнотичного стан, і художній твір *«тече»* з-під пальців художника, рука ніби сама по собі творить образи, зокрема казкові й міфологічні, які часом викликають подив у самого автора. Тому цілком виправдано очікувати відходу від прийнятих стандартів і стереотипів, від однозначності зовнішньої правдивості до символів і метафор, до створення *«простору»* для почуттів і думки.

Олександра Федорівна Селюченко – художник від Бога. І тут немає ніякого перебільшення. Можна стверджувати, що вона стала образом якихось трансцендентальних сил, *«долі»*, а її творчість – своєрідне виявлення генетичної програми українського народу, її індивідуальний вияв у конкретному виді мистецтва – у кераміці. Корені її творчості, її уява й фантазія, особливо ж анімалістика, сягають аж у культуру Київської Руси, можливо, і в скіфо-сарматську давнину. Її ж власні національні корені у вигляді етнічних коренів проявляються вже на емоційно-образному і, мабуть, на архетипному рівні; у творчості вона керувалася насамперед архетипами й досвідом дитинства та юності.

Олександра Селюченко – активний носій архетипу й міфу, а міфологізм є однією з важливих підвалин її творчості. Зокрема, міфологічним у її творчості є тяжіння до тваринного й рослинного світів як чогось одухотвореного і єдиного зі світом людей; тяжіння до таємничої реальності, дивовижного, чарівного як такого, що є могутнішим за людину й виходить за межі буденного і звичного, динаміка якого розкривається через низку бінарних опозицій: добро – зло, праведна людина – нечиста сила тощо. Але все це має конкретну прив'язку й замішане на міцному національному матеріалі, утверджуючи тим самим непроминущі національні цінності й водночас розширюючи їх зміст.

Міфологізм Олександри Селюченко таїться в народності, насамперед у селянському житті, побуті, звичаях, фольклорі. Міфологічне світосприйняття й глибокі етнічні корені давали майстрині змогу виводити образи за межі речово-предметного й раціонально-нормативного, кінцевого взагалі, входити в безмежне й вічне, те, що виявляє належне не в зовнішній подібності, речовій достовірності, а у внутрішній енергетиці, закладеній мисткинею в глину, мабуть, найбільш антропоморфний природний матеріал. Глина особливо інтимно об'єднується з індивідуальністю мистця, поєднує в одній і тій же людині майстра й творця, ремісника й художника. Навіть у простому свистунці або горщику завжди зберігається дух майстра, тепло його рук, його вміння й хвилювання.

На відміну від більшості майстрів гончарства, вироби яких можна назвати стереотипними, оскільки вони повторюють якийсь першообраз, її творчий процес протікав руслом певного канону. Олександра

Селюченко була імпровізатором. Вона творила невимушено й легко, ніколи не повторюючись, постійно шукаючи і втілюючи все нові й нові образи. Її голова нагадувала своєрідну реторту, в якій, не зупиняючись, відбувалася бурхлива реакція, у результаті чого виникали найнесподіваніші ідеї: моряк, верхи на рибині, чорти й відьми, дивовижі, яким не вигадати назви. Олександра Селюченко, здається, творила усім своїм єством, усіма сотами свого тіла й глибинами своєї душі, тому здавалося, що образи випливають із неї, як витікає лава з вулкана, або як тече вода у великій річці під час повені. Виліплюючи одну фігурку, вона вже тримала у своїй голові другу, поставивши її на стіл, бралася ліпити третю, а незабаром і четверту... і не було зупинки, не було повторення, не було інкубаційного періоду, було шукання, і все відразу набирало художню форму. Не ліплення, а тайнодійство, чародійство, чаклунство... Діяння як осяяння генія Бога і як прояв інстинкту краси й чистоти.

За Кантом, геній є талант творити те, для чого не існує певного правила й норми, а сам він повинен бути *«наївним»*, що є необхідною умовою його оригінальності, сміливого експериментування, бо розсудливість, раціональність завжди боязлива, обережна. На думку Миколи Бердяєва, виконавча майстерність може повністю задовольняти потреби *«світу»*, певного електорату, просто таланту, може бути вищою майстерності генія і тим самим досягати гармонійного існування й щасливого життя, життя в достатку й комфорті. Геніальність же трагічна за своєю суттю, геній приречений на розлад з дійсністю, на конфлікт з оточенням, на жертовність і страждання, як це було з Олександром Пушкіним, Тарасом Шевченком, Вінсентом Ван Гогом та іншими. Я вважаю, що Олександра Селюченко була художнім талантом із рисами геніальності. Виходячи з традицій і постійно звертаючись до корінного, народного, з материного вишколу, вона розуміла, що саме наслідування традицій загрожує перетворитися в кам'яну межу, споруджену минулим навколо сучасного, тому той, хто хоче проникнути в майбутнє, повинен переступити її, бо культура не любить затримок і потребує постійного свого оновлення. Робити *«по-своєму»* було в крові Олександри Селюченко, вона була у своїй творчості оригінальною, але, на відміну від інших гончарів, не боялася наслідування, або, як говорять гончарі, *«перезнімання»*.

Для Олександри Селюченко мистецтво – романтика. І сама вона вирізнялася на полі української народної кераміки як художник романтичного складу, людина іншого племені на відміну від переважної більшості майстрів гончарства. Після Олександри Селюченко їх вироби здаються прісними й нежиттєвими. Будучи за світоглядом і характером до певної міри ідеалістом, вона своїм внутрішнім зором була обернута насамперед у минуле, бо сучасна дійсність її мало надихала, тому вона,

хоча б подумки, намагалася піднятися над нею. Така проста й земна, вона душею спрямована в небо, їй необхідна висота, простір, щось незвичайне, необтяжене й величне, прекрасне. Тому гончарка сміливо фантазувала, трансформувала, деформувала зовнішній вигляд тих об'єктів, які стали предметом її творчості і є важливою обов'язковою ознакою мистецтва.

Дещо наївні, не завжди ретельно вигладжені, її вироби подвійно життєво свідчать про високий естетичний смак автора. Вона ніколи не гналася за правдоподібною, речовою достовірністю, в її виробах немає нічого дидактичного й раціонально-нормативного. Романтизм не заважав майстрині твердо стояти на землі, яка завжди залишалася для неї рідною, хоча й не завжди була до неї доброю й лагідною.

Глибоко переконана в перевазі краси над іншими цінностями, в її спорідненості з добром, володіючи чутливим інстинктом чистоти, Олександра у творчості уникала *«чорноти»* й низьких пристрастей, навіть носії *«тіні», «руйнівних сил»* – чорти, відьми, різна нечисть – випромінюють доброту, лагідність, щирість, радість і викликають майже обов'язкову посмішку. Від її творів віє озоном, у якому немає отруйних домішків і чаду. Бо й сама вона пронесла через усе своє життя глибоку порядність і чистоту, правдивість і щирість, вірність ідеалам і своєму народу. Мисткиня своєю творчістю й виробами намагалася допомогти своєму народу полюбити свою землю, свою Вітчизну так, як любила вона сама.

Творче сходження майстрині було неухильним і вірним, без різких злетів і падінь, але лише зовні може здатися, що воно було легким і благополучним, рівним і усіяним трояндами. Свого положення й звань Олександра Селюченко домоглася, як кажуть у народі, *«горбом»*, долаючи опір адміністрації й різні перешкоди, набиваючи при цьому *«синці»* й *«ґулі»*, і вже в цьому відношенні все її життя – безперервна драма.

Виявивши ще в ранньому дитинстві і талант ліпниці, і неабиякі здібності малювальниці, Олександра Федорівна протягом багатьох років, до самої пенсії, а точніше – усе життя, виборювала своє право на творчість, без якої вона не могла жити.

Вимушена, як і інші ліпниці, виконувати норму й тиражувати переважно свистунці, вона твердо знала, що це не її справа, що вона здатна на значно більше, ніж ліпити одні й ті ж *«коники»* й *«собачки»*, що чимдалі більше в'язне в сипучому піску ремесла, і їй усе більше загрожує втрата себе як художника й перспективи у творчості. Її намагання злити воєдино життя й мистецтво, ремесло й творчість, достаток і красу зустрічало нерозуміння, а інколи й осуд навіть у друзів і знайомих. Довгі роки вона змушена була пояснювати, доводити, сперечатися, переконувати, що вона здатна на щось більше, аніж день у день ліпити одні й ті ж вироби за утвердженими взірцями, що вона шукає не легкого життя, а хоче творити красу й приносити людям радість.

Важко сказати, коли Олександра Селюченко усвідомила, що вона творець-художник, а кераміка – її покликання, бо кличе художника, насамперед його серце. Творча художня індивідуальність – це не просто вроджене обдарування, яким індивід свавільно користується заради особистого задоволення. Художник (письменник, композитор) як учасник історичного процесу, діючи в складі якогось статистичного ансамблю, як індивідуальність завжди скований рамками завдань, цілей, норм, обов'язків, забобонів тощо, якими його обмежує суспільство. Він також обмежений власним світосприйняттям, схильностями, симпатіями, інтересами, вмінням, методом тощо. Творчість художника являє собою постійну дію двох рівнодіючих сил – покликання і здійснюваних під його впливом зусиль і впливів матеріального, морального, релігійного, політичного, професійного характеру. Оскільки для художника-професіонала його праця – єдиний спосіб заробітку, а відтак й існування, неминуче виникає дилема між свободою творчості й грошовим чи престижним успіхом.

Художники як особливий соціальний тип людей здебільшого менше пристосовані до реалій буденності, їх частіше супроводжують негаразди й конфлікти, нерозуміння з боку влади й обивателів. У художникові постійно бореться бажання мати повноцінний набір предметів для задоволення всіх своїх потреб і пристрасть до творчості, яка безжалісна до всього того, що асоціюється з комфортом, спокоєм, гармонією. Але особливістю крупних художніх обдарувань є те, що вони ніколи не зраджують своєму покликанню, не керуються вигодою й користю, а говорять тільки мовою свого предмета і насамперед в цьому виявляють свою свободу й переживають миті щастя.

Олександра Селюченко в умовах заводського виробництва зазнала утисків з боку адміністрації, зокрема головного інженера Трохима Демченка, але вона намагалася керуватися насамперед своїм покликанням, досвідом, уміннями. Тому в числі кращих опішненських майстрів була прийнята в члени Спілки художників УРСР, а згодом їй присвоїли звання заслуженого майстра народної творчості УРСР.

Було б неправдою твердити, що Олександру Селюченко постійно ображали, обходили увагою, що в усьому вона була покірливою й беззахисною. Її фото неодноразово вивішували на заводській Дошці пошани. Дванадцять років Олександра Селюченко була в різних обраних представницьких органах, у тому числі в обласному. Вона вміла доладно виступати на будь-якому зібранні, зокрема зі справедливою критикою, любила жарти й посміятися, і сміялася вона від душі. Про неї писали, знімали в кіно, малювали її портрети, запрошували на різні наради, симпозіуми, на свята народної творчості. Вироби Олександри Федорівни експонувалися на численних виставках (близько ста), включаючи республіканські, всесоюзні, міжнародні, стали експонатами багатьох музеїв і поповнили

численні колекції. Вона ж так само сиділа на нормі. Відсидівши належні всім години, йшла додому у свій необлаштований і чужий їй дім, щоб, перекусивши чим Бог послав, знову самотньо ліпити до пізньої ночі.

Олександра Федорівна, як і кожна жінка, була не байдужа не тільки до своєї зовнішності, одягу, але й до всього того, що складає поняття *«дім»*: комфорт, достаток, надійний захисток, затишок, куточок, де можна відпочити душею й тілом. Дім для жінки, мабуть, друга після материнства цінність, символ її соціального статусу, усталеності життя, надійності й достатку. Олександра Федорівна формально мала *«дім»*, місце, де вона жила, варила їжу, спала, але жила вона в умовах дискомфорту й невлаштованості, з відчуттям тимчасовості, бо на належні умови в неї не вистачало ні коштів, ні наснаги, ні сили. Навіть тоді, коли вона стала членом Спілки художників УРСР і заслуженим майстром народної творчості УРСР, вона з великими зусиллями ледве зводила кінці з кінцями, економлячи на всьому, аби щось купити з одягу і паливо. Зиму вона переживала особливо тяжко, майже ніколи не нагрівалася, у тому числі й у ліжку, в якому часто спала не роздягаючись. Друга проблема – харчування, з яким за радянської влади завжди були проблеми, і самітня, хвора жінка майже хронічно жила впроголодь. Вона не мала можливості належним чином обробити навіть свою присадибну ділянку, город.

Але й у цих умовах головним для Олександри Селюченко була глина, ліплення, випалювання.

У цій скромній, невибагливій до свого побуту, невлаштованій, хворобливій жінці жила невтримна й непереборна воля до вершин творчості, і вона не могла задовольнитися іншою долею. Тому мисткиня страждала не від того, що їй не відплатили належним чином, а тому, що вона не могла творити, користуватися своїми здібностями, реалізувати своє покликання. Для неї це було важливіше заробітку, грошей, офіційного визнання, слави. Кожний, хто знав Олександру Селюченко, скаже, що там, де мова йшла про користь і славу, вона була дуже скромною і навіть сором'язливою, але помиляються ті, хто думає й стверджує, що вона не знала честолюбства, таким чином применшуючи її постать і збіднюючи її характер. Здорове честолюбство – бути помітною, відомою, коханою тощо – властиве будь-якій людині, а особливо жінці.

Олександра Селюченко була честолюбивою без марнославства й пихи. Вразлива й горда, вона знала собі ціну як майстру кераміки, носію традицій і таланту, але доля її постійно карала чиєюсь заздрістю, байдужістю або грубістю, брехнею або обманом. Потомственна гончарка, вона добре знала, що суперництво поміж гончарями, можна сказати, генетичне явище, але через свою безкорисливу натуру ніколи не мирилася з цим. Водночас вона високо цінувала будь-який вияв цехової солідарності, взаємовиручки,

взаємодопомоги. Особливо гостро вона зрозуміла це, перебуваючи на пенсії, коли адміністрація заводу фактично заблокувала її як творця, коли та пішла на пенсію і вступила в Спілку художників УРСР. У Спілці багато років зволікали з персональною виставкою гончарки, яка була влаштована тільки наприкінці 1984 року, що укріпило дух майстра і впевненість у собі як художника.

Довге життя в атмосфері залякування й страху сприяло тому, що, залишаючись непримиренною до деяких реалій сучасного їй життя, вона не була бунтарем у прямому розумінні цього слова. Такі люди, як Олександра Селюченко, стають *«бунтарями»* не внаслідок своєї громадянської позиції чи своїх ідейних переконань, а через свій характер, темперамент, надмірну вразливість. Але там, де мова йшла про її творчість і творчу свободу, вона боролася мужньо й наполегливо, хоча нерідко й терпіла в цьому поразку. Та в ній не накопичувалося зло, мстивість, вона не стала людиноненависником і мізантропом.

І все ж опішненське середовище ставало для Олександри Селюченко все більш небезпечним болотом, у якому вона боялася зав'язнути назавжди. Єдиним світлим віконцем для неї стали поїздки в Київ, у Музей народної архітектури та побуту України, де вона мала змогу й умови творити вільно й плідно, спілкуватися з його працівниками, з колегами, відвідувачами, де відчувала себе щасливою. Виникла думка взагалі покинути завод, де вона періодично працювала і, перебуваючи вже на пенсії, влаштуватися в Музей і в перспективі одержати в Києві квартиру, або переїхати у Васильків, що під Києвом, і, продавши свій будинок, купити там інший. Багато було обіцяного й багато було обнадійливого. Наближався вихід на пенсію, і, заохочувана колишнім головним художником опішненського керамзаводу Петром Ганжею, Олександра Федорівна наважилася на переїзд у Київ. Зустріли її в Музеї, як завжди, привітно, ставилися приязно, створили умови для творчості, а от із квартирою загальмувалося. Переповнена образою й розчарована в людях, вона повернулася в Опішне, у свою невлаштованість і одинокість.

З її поверненням до Опішного трапилося те, чого вона найбільше боялася: втратилися не тільки звичний темп, ритм роботи і характер праці, а й можливість творити, особливо випалювати свої вироби. Ображена *«зрадою»*, адміністрація заводу відтоді демонстративно ігнорувала видатну майстриню. Її стали запрошувати працювати тільки тоді, коли виникала потреба у виробах на експорт або коли *«горів»* план, а також коли приїздило велике начальство й потрібно було показати виробництво *«з парадної сторони»*. Єдиною розрадою для Олександри Федорівни залишалися поїздки в Київ, де в неї були друзі й порадники.

Тепер вона особливо гостро переживала свою убогість і безсилля, залежність від людей і обставин, грошей і предметів. Усе частіше Олександра Федорівна розмірковувала про сенс життя, усе частіше запитувала себе: «*Хто я така?*». Часом її обличчя набирало втомленого й байдужого вигляду, властивого людині, що самозаглибилася, і тоді затьмарювався погляд, який у добрі часи був здатний сміятися й сяяти, морщилося чоло й гірко опускалися куточки губ, сіріли щоки й гнулися плечі. У такі дні й часи Опішне поставало для неї всього лише здичавілим закутком, у якому людина живе лише внаслідок нещасливого збігу обставин та вироку долі. І живе без радості, як ув'язнений у таборі або в засланні, звідки він прагне втекти за першої ж нагоди, як уже втекло не одне покоління опішненців, у тому числі її однолітків, знайомих і подруг.

Суспільство, з яким Олександра Селюченко була пов'язана своїм народженням, вихованням, життям, на схилі її віку уособлювало в собі все облудне, лицемірне й жорстоке. Вона ж хотіла світу добра й краси, людей без «*масок*», лицемірства й обману, тому сумувала за втратою непроминучих духовних цінностей, романтики й поетичності, страждала від безсилля будь-що змінити в дійсності.

Глибоко пережила вона й занепад гончарства в Опішному. Вогник надії зажеврів, коли в Опішному було засновано Музей гончарства, директором якого став випускник Київського педінституту, історик, внук потомственних гончарів Гаврила Ничипоровича Пошивайла і його дружини Явдохи Данилівни, син їхнього сина Миколи Гавриловича – Олександр. Олександра Федорівна побачила споріднену душу й покладала на нього і на Музей великі надії. Водночас вона розуміла, що організація музею в такому закутку, яким є Опішне, – нелегка й копітка справа.

У самої ж Олександри Федорівни сил і часу залишилося дуже мало. В останні роки свого життя вона фізично дуже ослабла, здебільшого через цілу низку хвороб. Якщо й раніше вона багато страждала, то після виходу на пенсію страждання стало немовби нормою її існування, з якою вона не хотіла миритися. Причому, її фізичні страждання, серед яких головним було страждання від усезростаючого відчуття одинокості, від якого немає нікому порятунку і з якого починається знелюднення, деперсоналізація, розпад особистості. Життя ж послало Олександрі Федорівні, мабуть, найгіршу одинокість – одинокість жінки-мистця, яку обійшло особисте життя, материнство, сімейний комфорт. Усе, що їй урешті-решт дісталося, виявилося лише декораціями на сцені життя, де вона виступала в незрозумілій для себе ролі, з партнерами, які не розуміють її, а вона – їх. Позбавлена взаєморозуміння й духовної опори, вона все більше й більше втрачала віру в людей і в саму себе, в ідеали й добро, їй починало здаватися, що у величезному Всесвіті вона – лише маленька мурашка або ламка

придорожна травинка, яку можуть затоптати навіть мимохідь, не дивлячись під ноги.

Вихід на пенсію загострив це почуття, і воно з кожним роком, місяцем, днем наростало з катастрофічною силою. І в дійсності її зв'язки та знайомства поступово послаблювалися й обривалися. Їй здавалося, що всі її покидають або вже покинули, і навколо неї утворюється безлюдна пустеля. Якщо й раніше вона боялася залишатися одна, то тепер страх став супроводжувати її постійно. Особливо вона боялася темряви, в якій, здавалося, таїлася небезпека й загроза її життю; вона вела себе так, як веде себе дитина: включала світло тільки для ліплення, навіть листи вона часом писала навпомацки. Коли гасила світло, її охоплював такий неспокій і страх, що хотілося закричати, щоб почути хоча б свій голос.

Про повну покинутість і забутість Олександри Федорівни говорити не слід, адже її запрошували жити до себе з Києва, Василькова, Вінниці, але їй було *«тяжко грітись і доживати біля чужого вогню»*, бо розуміла, що гостювати – одне, а постійно жити хворою й немічною – зовсім інше. Їй було недостатньо, щоб її тільки пожаліли, нагодували, пригріли, їй хотілося мати біля себе люблячі обличчя й чутливі душі, але вона розуміла примарність своїх сподівань, бо їй судилося прожити, як вона казала, під *«фортуною сироти»*.

Відчуття одинокості й сирітства, яке супроводжувало все доросле життя Олександру Селюченко, стрімко наростало в його останній фазі, що взагалі властиво для одинокої старості. Вона відчувала й усвідомлювала, що її життя фатально наближається до свого трагічного кінця, і в неї не залишилося ніяких підстав для оптимізму й надії на краще.

Хоча корені життєвого дерева цієї жінки були вже підточені, здатність чинити опір хворобам зовсім ослабла, вона мала ще великий духовний і творчий потенціал, ясний розум і живий інтерес до життя, хорошу пам'ять і ясну думку, багату уяву й іскристу мову. Її голова мала більше свіжих думок і творчих задумів, аніж це було в молоді роки, розширилася й поглибилася її здатність сприймати форми, лінії, кольори. І якщо фізичні недуги, недуги її тіла приносили їй, особливо в останні роки життя, чимало прикрощів, часто приковуючи до ліжка, то її дух завжди був готовий і здатний до пристрасної творчості, а душа – до нев'янучого натхнення. Коли ж наступали хвилини творчості, натхнення, фізичні болі відступали й ховалися у свої тимчасові схованки.

Тільки в ту мить, коли вона ліпила, творила красу, окрилена натхненням, відривалася від реалій життя, забувала про свої хвороби й побутові негаразди, відчувала в собі поряд з відцентрованими силами доцентрові, які надавали духу, хоча б тимчасово, силу й усталеність, здатність самооновлюватися й знешкоджувати все те, що затьмарює прозорий ефір

її душі, що складає *«темне поле»* свідомості. Насамперед, завдяки фанатичній любові до краси, до гончарства, до творчості, страждання цієї жінки-мисткині не трансформували її духовне життя в *«нещасну свідомість»*, яка б неодмінно привела її до обтяжливого безплідного існування й хронічної меланхолії.

«Фермент творчості», «творча одержимість» і на схилі літ, в останні роки, навіть у останні дні життя Олександри Федорівни тонізували її організм, а силою волі вона змушувала себе сідати за стіл і ліпити, і таким чином виходила з безодні відчаю у сферу краси, свободи, а відповідно – у життя. Завдяки творчості, у найболісніші періоди її життя, у момент найжорстокіших депресій, могутність її таланту й уяви не тільки не вичерпувалися, а, здається, навпаки – зростали й досягали своєї кульмінації. Одинокість і страждання останніх років її життя зробили цю жінку ще більш чутливою й уважною до свого оточення, до людей, їхніх пристрастей і дум.

Як і кожна нормальна людина, Олександра Федорівна боялася смерті, особливо в останні роки свого життя. Це почуття корінилося і в її надмірно вразливій тілесній організації, і в надмірній чутливості. У ній був *«місток»*, по якому смерть протягом життя багаторазово навідувалася, але гончарка так і не примирилася з думкою, що вмре, і була з тих людей, яких саме слово *«смерть»* буквально деморалізує, хоча вона інколи бадьорилася: *«Іду я на той світ без страху і муки. Усміхаюсь»*. З раннього дитинства Олександра бачила багато смертей і була достатньо настрахана їх видовищем. Так, дівчиною її злякала смерть брата, молодою жінкою – смерть батька, але особливо панічно вона стала боятися її після смерті своєї матері. Відтоді думка про смерть стала постійною й нав'язливою, а сама смерть, здавалось їй, як на чергування, щоночі приходила до її ліжка, як тільки вона вимикала світло, і примушувала її не спати й трястися від страху.

Олександра Федорівна страждала не тільки від страху перед смертю як такою, але й від усвідомлення своєї невиповненості як жінки і незавершеності як митця. За півроку до своєї смерті й уже відчуваючи її близьку неминучість, вона писала: *«Молю судьбу, щоб і в останні дні було моє натхнення при мені»*.

Тепер її життя вже вимірювалося прожитим днем, навіть годинами й хвилинами, бо за спиною невідступно стояв її безжалісний ворог – смерть, готовий у будь-яку мить перерізати нитку її життя, і перемога йому дістанеться легкою ціною. Але ж разом із цією слабкою і хворою жінкою загине цілий світ задумів, сюжетів, образів, а також світ ілюзій, мрій, якими вона жила все своє життя. Думки про це роїлися в її голові, турбували навіть уночі. Прислухаючись до свого серця і в душевному неспокої, вона, очікуючи світанок, впадала в жорстоку меланхолію. Коли ж за неї бралися хвороби, вона лягала в ліжко, удома або в лікарні, трухлявіючи тілом

і зітліваючи душею, бо не могла жити без глини, без ліплення, без творчості – єдиної своєї радості. Навіть у свою останню зиму, в яку вона особливо часто хворіла й час від часу впадала в меланхолію, в «*антрактах*» між хворобами, протопивши грубку, Олександра Федорівна сідала ліпити, взута у валянки, одягнена в зимове пальто, закутана у велику вовняну хустку, в окулярах на мотузках замість дужок, просиджувала за ліпленням до пізньої ночі, аж доки її очі відмовлялися бачити, а захололі пальці не слухалися, дерев'яніла спина й ноги. На той час радіо вже мовчало, а весь опішненський люд уже давно спав глибоким сном.

У цю останню зиму життєві ресурси Олександри Федорівни були вичерпані майже до кінця, і вона вже не сподівалася дожити до тепла. Коли ж після холодної зими й затяжної весни настали світлі, сонячні, теплі дні, і люди, особливо старі й недужі, з полегшенням зітхнули, познімали теплий одяг і повідкривали вікна, Олександру Федорівну наздоганяла остання хвиля хвороби й нахабна смерть. Востаннє вона потрапила в лікарню через отруєння від консервів, за яким стався інсульт і параліч лівого боку тіла. Був момент, коли їй покращало і вона почала немовби одужувати: трішки відпустило лівий бік, заворушилася рука, посвіжішав колір шкіри на обличчі, прояснилися очі. Вона охоче розмовляла, сміялася, коли її відвідували друзі й знайомі. Зокрема, мені про це розповідала нині покійна Явдоха Данилівна Пошивайло, яка зі своїм чоловіком, Гаврилом Ничипоровичем, відвідували хвору. Та раптом наступило різке погіршення стану хворої, і 23 червня 1987 року, коли яскраве сонце і тепло, здавалося, кликали до життя й живили здоров'я, серце Олександри Селюченко зупинилося, а очі закрилися назавжди.

Як свідчать учасники похорону, в цей день була гроза й лив страшенний дощ. Покійницю ховали за церковним обрядом. Відспівували в хаті. По дорозі на кладовище дощ то переставав, то припускав знову. Відстань майже в три кілометри багатолюдна процесія пройшла приблизно за дві години. Перед захороненням були й промови, і церковна служба – панахида. У цей час гроза притихла, небо прояснилося, і з нього на землю, на присутніх, на покійницю журливо посіявся тихий дощ, немов сама природа оплакувала ту, що була за життя сиротою і не мала того пагінця, який би продовжив її рід і молився за неї перед Богом.

Коли її ховали, дехто, мабуть, подумав, що душа цієї страждальниці-жінки нарешті заспокоїлася. Назавжди. Відтепер, за життя одержима керамікою і схвильована творенням краси, майстриня буде відпочивати в домівці, з якої їй вже ніколи не вийти, а її душа не буде рватися ввись і вдалечінь. У багатьох, мабуть, окрім світлого суму й вдячних спогадів про неї, було присутнє одне почуття – почуття причетності до її смерті, а в декого й почуття вини за ту самотність, невлаштованість, страждання, на які вона

була приречена більшу частину свого життя, за ті тяжкі дні, години, хвилини, коли вона чекала співчуття й розради, але так і не дочекалася, або ж почула не те, що хотіла почути. Я вже не кажу про тих, хто лицемірно брехав або відвернувся, хто не простяг руки допомоги, не підтримав добрим словом і таким чином позбавив віри в людей, надії на майбутнє, отже, підірвав її дух, укорочуючи цим її життя й вік.

Мені на похороні Олександри Селюченко не довелося бути через те, що телеграму я одержав лише в день похорону, бо була неправильно написана адреса й прізвище. І все ж ця обставина не вивільнила мене від почуття якоїсь провини перед покійницею і необхідності каяття, спокути, своєрідним виявом якої постала моя книжка *«Гончарівна (одержима керамікою)»*, написанню й виходу у світ якої сприяв мій молодий колега і друг, доктор історичних наук, директор Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, а згодом – директор Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Олесь Миколайович Пошивайло, теж близька до Олександри Селюченко людина.

ВІКТОР ДРАЧУК

Для мене весь 1983 рік був роком очікування остаточного рішення Вищої атестаційної комісії щодо долі моєї докторської дисертації. Уже 3 січня мені зателефонував Юрій Пахомов і повідомив, що написану Михайлом Овсянниковим позитивну рецензію відаючий суспільними науками у Вищій атестаційній комісії Проваторов направив у експертну раду мистецтвознавців і функціонуючу в ній комісію. Оскільки мистецтвознавці вороже налаштовані до філософів-естетиків, це, звичайно, свідчило, що справа не просто затягується, а робиться все, щоб дисертацію завалили. Відтоді я майже щодня телефонував, довідувався про хід моєї справи, намагався зустрітися з заступником голови Вищої атестаційної комісії Гусєвим. Нарешті зустрівся з ним 13 жовтня 1983 року під час його приїзду в Київ, але ні до чого конкретного не домовився. Той самий результат був і під час зустрічі з Гусєвим у Москві. В очікуванні відгуку мистецтвознавців я буквально висів на телефоні, турбуючи працівників Вищої атестаційної комісії, а заодно професора Михайла Овсянникова і мого опонента Семена Раппопорта та інших. Нарешті інспектор О. В. Рогульська сказала, що відгук мистецтвознавців прийшов, і я в четвер, 26 квітня 1984 року, о 8 годині ранку приїхав у Москву, щоб виступити перед експертною комісією, вислухати її вирок. З вокзалу я зателефонував Михайлу Овсянникову. Він мені сказав, що говорив з головою комісії С. І. Поповим про підтримку. Потім я зателефонував Трофимову, який вів мою справу у Вищій атестаційній комісії, чи не змінився порядок денний. Поїхавши на вокзал, я знайшов там вільне місце й почав готуватися до виступу. Та виявилося, що першу половину тексту я забув удома, у Києві, тож нашвидкоруч написав його заново. На 15^{00} поїхав у Вищу атестаційну комісію, зайшов до Трофимова й попросив його, щоб дав прочитати відгук-рецензію хоч тепер, перед тим, як зайти в зал. У цьому мені теж було відмовлено, причому з явним злорадством і єхидною усмішкою. Очевидно, він був на мене злий тому, що я не зреагував минулого разу на його прозорі натяки на хабар.

О 18 годині, як і минулого разу, той самий довгов'язий тип закликав мене до залу. І головував той самий однорукий, і задав він те ж саме питання: *«Чи пізнає мистецтво істину?»*

Я ледве заговорив, бо відчував усіма фібрами своєї душі, що все вирішено й робиться це лише задля форми, дотримання формальності. Сказали, щоб я вийшов. Довго радилися. Нарешті покликали в зал

і оголосили: *«Перед Президією Вищої атестаційної комісії ми Вас не будемо підтримувати»*.

Я сказав, що не погоджуюсь ні з рецензіями і відгуком, ні з рішенням експертної комісії ВАКу.

Вийшов я звідти в поганому настрої, але не в непритомності, бо очікував такого результату. Але навіщо в такому солідному закладі такі солідні за посадами й званнями люди розігрували цей спектакль? Грають комедію, точніше – трагікомедію?

Зателефонував Михайлу Овсянникову. Його здивував і результат засідання комісії, і те, що на засідання не прийшов Попов, з яким була домовленість про підтримку. Сказав також, що це ще не все, треба оскаржити рішення, добитися перекомісії або перезахисту.

Їхав у вагоні і не міг заснути, переповнений думками про несправедливість і розправу, яку вчинено щодо мене. Марною виявилася моя багаторічна праця, висунуті звинувачення безпідставні, у дусі тридцятих років: відхід від визначеного й декларованого офіціозом і його представниками. Навішений ярлик усе перекрив і звів усі мої зусилля нанівець. Життя й так було захмарене, а тепер стало для мене зовсім чорним. І сни виявилися пророчі. Перед самою поїздкою снилося, що мій човен на прозорій і світлій воді зовсім не тримається і каменюкою йде на дно.

Ті, хто був близько знайомий з ходом моїх справ, просто співчували мені, радили не здаватися, воювати до кінця, звертатися до найвищих інстанцій, або ж зняти дисертацію з захисту і захищати її заново. Вирішив скористатися тим, що з Гусєвим у мене вже є якийсь контакт, але треба поспішати, бо незабаром він змінить своє місце роботи, бо намічено його поставити заступником директора Інституту марксизму-ленінізму. Поки що ж я став писати апеляцію, яку прочитало й ухвалило багато людей, включаючи моїх опонентів. Мусій Каган у телефонній розмові сказав, що апеляція написана *«дуже добре»*, а Семен Раппопорт – *«просто прекрасно»*.

21 вересня 1984 року я був у Інституті філософії АН УРСР на захисті докторської і двох кандидатських дисертацій. Мусій Каган опонував докторську й кандидатську, а Михайло Овсянников – якомусь поляку. Каган при мені сказав Овсянникову, щоб той сходив у Вищу атестаційну комісію щодо моєї дисертації, але той сприйняв це неохоче. Висидівши всі три захисти, я з душного залу вийшов у коридор. Якийсь ще нестарий чоловік, витираючи піт, поскаржився на низький рівень дисертації, нудьгу й духоту в залі. Дізнавшись, що я киянин, запитав, чи знаю я Сморжа. *«А в чому справа?»* – у свою чергу запитав я.

«Книжка в нього дуже гарна, – відповів чоловік. – *Я сам з Тернополя. Потрапивши в Київ, став ходити в книжкові магазини. Бачу: лежить усього одна, я і купив її»*.

Я не зізнався в авторстві книжки, але слова невідомої мені людини були дорожчі будь-якої рецензії. Вони зігріли мою душу й зарядили на боротьбу. Це, насамперед, вилилося в те, що 25 жовтня 1984 року я відіслав лист-заяву академіку Федосєєву, що увінчував філософів у СРСР, не здогадуючись, що вона в недалекому майбутньому «*торпедує*» й остаточно втопить мою дисертацію.

Перед тим, як продовжити свою розповідь про мої дисертаційні справи, я повинен розповісти про Віктора Семеновича Драчука – людину, яка мала деяку причетність і до мого життя взагалі, і до моєї дисертації зокрема. І нагадав він про себе якраз тоді, коли я був весь у клопотах щодо виходу з друку монографії і завершення дисертації.

5 квітня 1979 року, в четвер, мені зателефонували з моєї кафедри додому й сказали, щоб я зв'язався по телефону з Віктором Драчуком, який знаходився в лікарні в Білій Церкві.

Сімнадцятилітній худенький чорнявий хлопчик з далекого від Києва села в Білоцерківщині, який чомусь нагадував мені мого земляка Миколу Гоголя, був моїм однокурсником. Виходець із бідної сім'ї колгоспників, яка ледве зводила кінці з кінцями, кмітливий і вкрай честолюбний, він поклав собі за мету будь-що вибитися в люди. Наполегливий, настирний, упертий, переконаний у своїй винятковій обдарованості (золотий медаліст) і високому покликанні, він вів себе зухвало й не минав можливості «*засвітитися*» перед викладачами як ерудит і здобути авторитет на факультеті. Він зневажливо ставився до «*стариків*», частина яких були набагато старші за нього й встигли повоювати. Я не один раз намагався поговорити з ним на цю тему, але безрезультатно. Ця поведінка й ставлення до старших за віком однокурсників, до думки яких дослухався деканат, очевидно, послугувала вагомим аргументом, коли Драчука з філософського факультету під час його скорочення перевели на історичний. Помінявши професію, Віктор і на історичному відділенні, тепер історико-філософського факультету, став помітною фігурою не тільки на курсі, а й на факультеті, і навіть у загальноуніверситетському масштабі. Уже на третьому курсі він мав наукові публікації, очолював студентське наукове товариство, а після закінчення університету його як червонодипломника й перспективного молодого науковця взяли на роботу в Інститут археології АН УРСР. І там він став виділятися з-поміж своїх колег, устиг дещо зробити, одружився, одержав квартиру, що в ті часи було рідкісною удачею й запорукою щастя. Та матеріальне положення молодшого наукового співробітника було незавидним, зарплата мізерною, на що він мені поскаржився, коли ми з ним якось зустрілися. Після цього я втратив його зі свого поля зору, але до мене дійшли чутки, що в нього психічна хвороба, що, враховуючи його характер і поведінку, мене не здивувало. Коли мій однокурсник Сергій

Ісакович Корист передав мені привіт від хворого Драчука і його прохання, щоб я його відвідав у лікарні, упевнений, що це психіатрична лікарня, я не поспішав з відвідуванням, а з часом і забув про це.

Уже 1965 року, а саме 11 квітня, у п'ятницю, після закінчення аспірантури я пішов на Кафедру етики, естетики й логіки. Там я побачив, як по коридору другого поверху «*жовтого*» корпусу хлопець і дівчина студентського віку за допомогою відомого прийому «*стільчик*» несуть молодого худорлявого чорноволосого чоловіка в світло-сірому елегантному костюмі, білій сорочці і красивій краватці. Коли вони підійшли до деканату історико-філософського факультету, хлопець узяв чоловіка в оберемок і заніс у приміщення деканату.

Коли почалося засідання кафедри, виявилось, що мені і Юрію Сікорському не дісталося стільців, і ми зайшли за ними в деканат, що був навпроти. Дещо затримавшись, я застав Юрія Сікорського за жвавою розмовою з чоловіком у сірому костюмі, якого несли хлопець і дівчина, а тепер сиділи по обидва боки від нього, відпочиваючи. Цим чоловіком виявився Віктор Драчук. Повернувши до мене вузьке бліде обличчя з чорними очима, що виблискували, як антрацит, він заговорив зі мною шпарко й схвильовано, немовби боячись, що він не встигне сказати те, що хоче сказати. Він буквально фонтанував словами. Зі сказаного ним я зрозумів, що під час одного з виїздів працівників академії в сільську місцевість як шефів, п'яний хуліган скалічив його. У Віктора виявилися розбитими тазова кістка й хребет. Лікарі ледве повернули його з клінічної смерті. Він повністю знерухомився, осліп і оглух. Дружина незабаром, забравши з собою дитину, покинула його й зійшлася з іншим. Мати й бабуся не мали можливості забрати його до себе в село, тому він весь час мандрував з однієї лікарні в іншу, із Києва в Євпаторію в спецсанаторій, звідти знову в Київ під нагляд своєї тітки-одиначки, працівниці взуттєвої фабрики. Поки тітка була на роботі, його доглядали її сусіди, перевертали час від часу, допомагали справляти потреби. А тепер, коли йому стало трішки краще, добрі молоді люди носять його, куди йому потрібно, і веде він активну громадсько-політичну роботу, виступає в школах і військових частинах з лекціями на патріотичні теми, зокрема з історії комсомолу. За цей короткий проміжок часу, що ми говорили, він встиг похвалитися й своїми науковими досягненнями, які зробив ще до хвороби й публікує нині, а його остання стаття має всесвітнє значення, оскільки вперше у світі щось у ній виявлено й розкрито. Цю статтю він може мені тут же показати. Драчук став гарячково перебирати в папці папери, і, знайшовши потрібний, тицьнув його мені. Одразу, без будь-якого переходу, став говорити, що став іншим, ніж був у студентські роки, що він не раз згадував наші розмови й визнав свою неправоту. І взагалі, дозрів для того, щоб вступити в комуністичну партію, і сподівається, що я йому для цього дам свою рекомендацію.

Він обов'язково одужає, і я його ще побачу на ногах, а в науці він ще багато зробить, і про нього заговорять як про непересічного вченого. А зараз він від'їжджає в Євпаторію, де нині живе й лікується, має надану державою квартиру. Після повернення в Київ ми повинні обов'язково зустрітися і як слід поговорити. Про зустріч він мені обов'язково зателефонує.

Я дивився в його бліде й худе обличчя з чорними недвижними очима, в яких була запитальна настороженість і потреба в співчутті та увазі, і не вірив у його бадьорий тон і оптимістичні плани. Я сприймав це як зусилля приреченої на безнадійне каліцтво людини триматися за життя і бути потрібним хоча б кому-небудь. Тоді мені подумалося, чи став би я чіплятися за життя, опинившись у такому становищі. Віктор Драчук, узявши собі за взірець життя Миколи Островського, маючи величезний духовно-вольовий потенціал, прагнення жити й не загубитися в історії, вибрав життя і діяльність. З Євпаторії Віктор надіслав мені кілька листів, у яких описував свої справи й давав мені деякі доручення, у тому числі пов'язані з його науковими, видавничими й грошовими справами. Вислав він мені і свою брошуру про підпільну діяльність кримського комсомолу в роки німецької окупації.

Минуло немало часу, й одного літнього дня Драчук зателефонував мені вже з Києва і запросив до себе додому. Він жив на вулиці Пимоненка. На дзвінок у двері вийшов сам Віктор зі словами: *«Я ж тобі казав, що наступного разу зустріну тебе на власних ногах»*. І повів мене в кімнату, дуже захаращену різним мотлохом і друкованою продукцією: книгами, журналами, газетами й паперами. Ми зустріли його тітку, що збиралася йти на роботу. Невисока, некрасива, з великими, не за зростом, жилавими руками: наслідок багаторічної праці затяжницею на взуттєвій фабриці.

Знайшовши місце, де нам сісти, Віктор почав розповідати, що його здоров'я значно покращилося: він здатний самостійно пересуватися, щоправда на спеціально сконструйованих протезах зі складною системою шарнірів, і то не довго, тому змушений користуватися костурами. Але це величезний прогрес порівняно з тим, що було з ним перші місяці, коли його, сліпого й глухого, годували з ложечки й час від часу перевертали з боку на бік. Але свідомість працювала, і йому будь-що хотілося жити. Силою волі він врешті-решт примусив три пальці ноги заворушитися, потім заворушилися ступні, суглоби колін, руки, нарешті зміг сидіти в ліжку. Поступово повернувся слух, а от очі залишалися майже зовсім незрячими, з різними патологічними порушеннями. З властивим йому завзяттям і наполегливістю він став боротися за своє здоров'я і намагався не випасти із суспільного життя. Зокрема, він написав листа керівництву Німецької Демократичної Республіки, за розпорядженням якого йому на відомому заводі Цейса було

виготовлено спеціальні окуляри, зовні схожі на театральний бінокль. Одна з вітчизняних організацій подарувала йому друкарську машинку.

Працюючи в Інституті археології АН УРСР, він уже захистив кандидатську дисертацію і планував докторську. Він здебільшого вивчав різні символічні й смислові написи та зображення давніх та середньовічних піктограм, гербів та їх еволюцію, став провідним спеціалістом з актуальних проблем історії, археології, лінгвістики й допоміжних дисциплін у галузі історії. Опубліковану 1975 року монографію *«Системы знаков Северного Причерноморья»* високо оцінено як у Радянському Союзі, так і за кордоном, а наступного, 1976-го року, вийшла друга його книга *«Дорогами тысячелетий»*, яка мала широкий розголос і масового читача. 1977 року опублікував книгу *«Рассказывает геральдика»*. Готували до виходу з друку інші його праці. Словом, у науці він не з-поміж останніх. Не обділяє його своєю увагою й жіноцтво. Віктор показав мені велику пачку листів від жінок, які пропонували йому свою руку й серце, висловлювали своє бажання поєднати з ним долю й піклуватися про нього, але він не зупинився на жодній із них.

Після тієї зустрічі ми не бачилися, і ось він обізвався. Коли я зателефонував йому в Білу Церкву, то з перших же слів, які він вимовив, з його голосу було зрозуміло, що йому погано: голос був ніби не його, язик у нього заплітався, слова погано вимовлялися, пропускалися в словах букви й склади. Під час розмови, яка тривала більше години, з'ясувалося, що в листопаді 1978 року він їхав до хворої матері на *«Волзі»* – легковій машині, подарованій йому військовим відомством за військово-патріотичну роботу, прикріпивши до нього водієм солдата. Була ожеледиця, і неподалік від Білої Церкви автівку занесло й вдарило об дерево саме тим боком, де сидів Драчук. Солдат-водій не постраждав, а Вікторові кістки лікарі ледве зібрали докупи. На фронті існувало неписане правило, що снаряд чи міна в одне місце двічі не влучає. На Драчуку це правило не спрацювало, бо доля його таки не балувала, хоча б за те, що мав важкий і суперечливий характер, через який і йому, і його оточенню було нелегко жити.

У суботу, 17 листопада 1984 року, мій однокласник Полікарп Пиріг по телефону сказав, що днями зустрівся з Віктором Драчуком, і той просив передати мені, щоб я йому зателефонував. Говорили ми з ним більше ніж півтори години. Потім у нас були ще дві подібні розмови. Нарешті, домовилися зустрітися в нього вдома, на Пимоненка, 4. Порівняно з нашою останньою зустріччю, Віктор значно поповнів, у обличчі з'явилася одутлість і сіруватий відтінок. На моє зауваження з цього приводу Драчук сказав, що це від свинцю, що міститься в друкованій продукції. Нею було переповнене все приміщення: книги, журнали, газети, різні папери сяк-так складені, а іноді й просто купами, були на стелажах, столах, підлозі, сягаючи стелі, на ліжках, кріслах, стільцях, табуретках і навіть у ванній, тільки унітаз був

винятком із паперового засилля. Те, що я побачив, не піддається жодному опису, цього не можна уявити. Знаючи, що з Віктором живе жінка – секретар чи діловод, я запитав його, як же вони влаштовуються спати.

«Тут же, за столом, як і я. Знаєш, – поскаржився Драчук, – по десять діб, а то й більше, взагалі не роздягаюсь, не знімаю протези і не миюсь, доки не виникає потреба помитися повністю. Але найгірше те, що я не можу спати, тому, щоб розслабитися, випиваю трішки коньяку».

Із цими словами Віктор дістав пляшку і налив по чарці мені й собі. Я відлив зі своєї чарки в порожню склянку. Віктор, випивши, налив у свою чарку знову, я ж від другої відмовився.

Потім Віктор повів мене на кухню, де серед паперових стосів сиділи дві некрасиві й дещо занедбані жінки років тридцяти. Вища й худіша жінка з темним обличчям – секретар-діловод Драчука, нижча й світліша, виявилося, раніше була його шофером, але через нервову хворобу нині працює в *«Золотій скарбниці»* в Лаврі. Обидві закохані в Драчука, вірно йому служать і намагаються полегшити його життя. Колишній *«шофер»* невдовзі розпрощалася з нами, а Драчук став розповідати про ту катастрофу, коли лікарі повторно збирали його до купи. А врятувала його теперішній секретар-діловод Надія Петрівна, яка на той час працювала лікарем-ординатором у лікарні, куди він тоді потрапив.

Після випитого коньяку Драчук сп'янів, і його потягло на лірику. Він став мені говорити похвальне про діловода-секретаря, що сиділа тут же за столом, читаючи книжку (чи роблячи вигляд, що читає). Він сказав, що вона не тільки врятувала йому життя, а й втратила через нього свої зуби й свою кар'єру медика. Надія Петрівна для нього створила найсприятливіший режим. Щоб не порушити його, навіть на похорони своєї бабусі не поїхала. І взагалі без Надії Петрівни він ні на що не спроможний.

Жінка незворушно продовжувала читати, немовби мова йде не про неї або вона просто не чує, тільки на її обличчі з'являвся то вираз досади, то воно освітлювалося доброю й лагідною посмішкою.

Пізніше я дізнався, що стосунки Драчука з Надією Петрівною були далеко не безхмарними. Прив'язавшись до нього всім серцем, вона прирекла себе на безшлюбність, виконуючи функцію служниці-лікаря, виснажуючи своє фізичне й психічне здоров'я. Віддаючи всі свої сили й засоби, вона за це не одержувала, фактично, нічого, навіть не мала київської прописки. На той час Драчук з ініціативи Бориса Олійника як депутата Верховної Ради, за розпорядженням першого секретаря міськкому партії Єльченка, отримав у будинку поруч чотирикімнатну квартиру, залишаючи собі й наявну двокімнатну, але це все йшло повз Надію Петрівну. І загалом, у поведінці Драчука, особливо по відношенню до неї, проявлявся своєрідний вампіризм, деспотизм і неповага.

10 листопада 1984 року мені прийшла телеграма, що 20 грудня відбудеться засідання комісії Президії Вищої атестаційної комісії. Про свій намір їхати в Москву я повідомив Драчуку. Оскільки в нього в Москві виявилися деякі справи, він вирішив їхати й собі.

Я, за звичкою, щоб мати резерв часу, приїхав на вокзал на півгодини раніше. Драчук, теж за звичкою, затягував до останньої хвилини. Уже перед самим відходом потяга Драчук зненацька з'явився, гарячково опираючись на костури й викидаючи обидві ноги вперед. Його супроводжували Надія Петрівна і водій приватного *«Москвича»*, що ніс два величезні портфелі й півдюжини торб з якимись паперами. Віктор прихопив їх на всяк випадок, бо не встиг зібратися. У купе, де їхав я, капризувала маленька дитина. Це заважало мені спати.

У Москві нас зустріла давня знайома Драчука Валентина Смирнова – ще нестара інтелігентна жінка, одиначка, в якої він завжди зупинявся під час приїздів у Москву. Побувши у неї вдома деякий час, почаювавши, Драчук і я поїхали у Всесоюзний центр передплатних видань, де Віктора зустріли як давнього і близького знайомого. Залишивши мене одного у фойє, Драчук буквально стрімголов кинувся по кабінетах багатоповерхової будівлі. Через якийсь час він постав переді мною торжествуючий: він передплатив 91 видання. Мене здивувало те, що він *«вибивав»* переважно ті видання, які можна було передплатити без будь-якої мороки і в Києві. А головне, я точно знаю, що він їх не тільки не перечитував, але, здебільшого, і не переглядав, отже, лише продовжував захаращувати квартиру. Розпрощавшись із Драчуком, після 16-ї години я поїхав у Вищу атестаційну комісію, де зустрів Проваторова, який виходив зі свого кабінету. Я відрекомендувався, вважаючи, що він мене не запам'ятав, а він досить чемно став говорити, як мені слід себе вести на засіданні Президії ВАКу.

Ночував я в тітки Лесі Цалай-Якименко, якій я привіз від племінниці листа. Немолода, уже зігнута роками, у легкому бавовняному, синього кольору костюмі, з добрим приємним обличчям і мелодійним голосом, вона була рада поспілкуватися рідною мовою, якою володіла бездоганно. Вона пригостила мене ковбасою, яєчнею й чаєм, а на сон грядущий дала книгу Василевського *«Романови»*, видану 1923 року. Я її читав до третьої ночі і дочитав до царювання Петра І, з якого знято будь-яку велич і святість.

Наступного дня, прокинувшись і почаювавши, поїхав до Валентини Смирнової, де за звичкою отаборився Драчук. Він одержав у своє розпорядження племінника хазяйки з автомобілем *«Москвич»* і був повністю поглинутий своїми численними справами й візитами до знайомих, повертаючись додому захмелілим після першої години ночі. Я ж за ці кілька днів, зателефонувавши, зустрівся із Семеном Раппопортом у нього вдома. У нього саме був відомий естетик Леонід Столович з колишньою аспіранткою

Раппопорта. Принесена мною пляшка коньяку була своєчасною, хоча в її спустошенні я не брав участі. Забравши в Раппопорта написану ним від руки заяву для передруку на машинці, я попросив про це Валентину Смирнову. Кінець заяви ми з нею дещо відредагували. Коли ж я наступного дня її відвіз, Раппопорт гнівно розкричався. Щоб її передрукувати, довелося залишитися в Москві ще на добу.

Можна дивуватися доброті й терпінню Валентини Смирнової, яка, живучи в однокімнатній комунальній квартирі, безвідмовно, упродовж багатьох років, приймала не тільки Драчука з його переважно тривалими наїздами, а й таких *«гастролерів»*, як я. І цього разу на своє ліжко вона помістила Драчука, мене і свого племінника Вадима – на розкладачки, а сама ночувала в сусідів. Усі вечори ми розмовляли з нею до півночі, доки не з'являвся Драчук з Вадимом. В очікуванні Драчука, вона говорила про його нелегку долю й важкий характер, його здатність експлуатувати інших і неспроможність цікавитися їхніми інтересами й думками, його завищене честолюбство й амбіційність, любов до грошей і слави, до показухи й *«гри»*, безпардонність і небажання рахувати чужі гроші, брехливість і необов'язковість. Позитивне – воля й наполегливість у досягненні своєї мети, велика продуктивність у праці, прагнення допомогти іншим і не скупитися, коли виникає потреба витрачати гроші. Талант у нього, безперечно, є, але вузький, *«флюс», «раковий наріст»*. Він виявляється і в ставленні до жінок, на яких він діє гіпнотично: вони йому віддано служать, а він їх нещадно експлуатує, зокрема Надію Петрівну, яку він безсовісно використовує й принижує, позбавляє перспективи на нормальне життя. Самій Валентині Смирновій часті приїзди Драчука давно набридли, але через душевну доброту щоразу приймає і навіть зустрічає на вокзалі, при цьому щоразу намагається його якнайшвидше вирядити в Київ. При мені вона гаряче й наполегливо переконувала Драчука, що йому в Москві робити нічого, що він самою своєю присутністю обмежує її дії й сковує її поведінку, вона нездатна виконувати свої навіть найпростіші домашні обов'язки. Валентина Смирнова стверджувала, що він все одно нічого не робить, тільки мотається по Москві, оскільки в нього нічого не підготовлено, а коли підготовить потрібне в Києві, тоді щоб приїжджав. Драчук усе це вперто заперечував, перераховував, що він за цей час встиг зробити, і навіть сльози виступили на його очах. Та все ж, урешті-решт, він здався і нашвидку зібрався. Ми з Вадимом зупинили таксі. На вокзалі Драчук сказав, що йде до чергової по вокзалу за квитком для мене, а сам не їде. Через декілька хвилин він приніс квиток на потяг № 1 Москва–Київ. Спав я добре. Поїзд запізнився з прибуттям у Київ на дві години – прибув об 11^{30}. У вестибюлі вокзалу мене зустріла Надія Петрівна й сказала, що в бухарестському потязі через півгодини приїде й Драчук. Портфелі Драчуку виніс якийсь молодий

чоловік. На таксі ми поїхали на Пимоненка, у компанії з його тіткою поїли, а згодом, уже без тітки, поїхали на *«Сирець»*, де в кінотеатрі імені Юрія Гагаріна подивилися дуже поганий детектив *«Мідний ангел»*.

1 грудня на 13^{00} поїхав до Володимира Шинкарука в Інститут філософії. Він сказав, що від члена Президії Вищої атестаційної комісії М. Руткевича дізнався, що її члени проти мене. Зателефонував академіку Йовчуку в Москву, щоб той вийшов на нового заступника голови ВАК Москвичова. Заодно він мені порадив перезахищати свою дисертацію.

Від Шинкарука я пішов по магазинах, щоб купити щось Саші Пошивайлу, якого запросили на якусь річницю, а він запросив мене. О 15^{45} я був у нього, застав там його батька й матір, друзів. Запам'яталося, що багато співали – усе українські пісні й навіть думи.

4 грудня зателефонував Драчуку і сказав, що на двадцяте мене викликають на Пленум ВАК, де остаточно буде вирішуватися доля моєї дисертації. З голосу було чути, що Драчук смертельно втомлений. Сказав, що якби я до нього звернувся раніше, то було б усе гаразд, бо ніхто в Україні не може в цих справах зробити більше, ніж він, Драчук. Та все ж, він поїде зі мною в Москву.

У минулий приїзд у Москву я, було, зідзвонився зі своєю однокурсницею Іриною Ладодо, на той час секретарем парткому Інституту соціології АН СРСР. Її директор – Левкін – член президії ВАК. Я попросив її поговорити з ним, щоб він, принаймні, хоча б не валив мою дисертацію. Вона пообіцяла замовити за мене слово, і в мене з ним відбулася зустріч.

15 грудня 1984 року я з Драчуком і Надією Петрівною виїхали в Москву. На вокзалі, як завжди, нас зустріла Валентина Смирнова. Того ж дня відбулася зустріч із Ростиславом Георгійовичем, колишнім працівником ВАКу, людиною ще молодою й симпатичною. Домовилися писати разом із ним додаток до моєї апеляції.

17 грудня, о 16^{30}, мене прийняв заступник голови ВАК Москвичов – ще нестара, середнього зросту й невиразної зовнішності людина. Він уважно вислухав мою схвильовану розповідь про мої митарства з дисертацією. У мене навіть виступили сльози на очах, і я ледве не розридався. Москвичов розчулився, став мене заспокоювати й пообіцяв розібратися й допомогти.

18-го, у вівторок, я весь день писав свій виступ, а увечері був у ВАКу й там дізнався, що мої папери віддали академіку Кеменову, вкрай ворожому естетикам, зокрема моєму першому опоненту Мусію Кагану, і загалом відомого своєю злобивістю й упередженістю. Це розтривожило мене: а як же обіцянка Москвичова? Пізно увечері прийшов Ростислав Георгійович, і ми закінчили правити мій виступ.

30 травня 1984 року мені приснилося, що я чомусь опинився в морі на невеликій крижині з двома незнайомими немолодими чоловіками. Море

неспокійне, шквалом крижину так хитнуло-кинуло, що я на ній залишився один, а вона дуже зменшилася в розмірах. Але я придивився і побачив, що як її не хитає й кидає, вона наближається до берега, і я втримаюсь на ній і по торосам вийду на берег. Сон у руку.

У четвер 20 грудня, об одинадцятій годині, я був у ВАК. Там в очікуванні виклику сиділо двоє вже немолодих людей, з'ясувалося: логік і юрист. У обох справа тягнеться більше чотирьох років. Почали з мене.

За столом сиділо більше десяти людей, серед них візуально впізнав тільки Левкіна, який, на мою думку, повинен, принаймні, не проявляти чемності щодо мене, а з опису я впізнав М. Руткевича, що славився носорогівським характером, і Кеменова, високого, кістлявого, із зовнішністю й манерами ієзуїта.

Москвичов, тільки-но я зайшов, буквально налетів на мене і став розлючено кричати, розчервонілий і з виряченими очима, чим ошелешив мене: *«Ви зухвала зарозуміла людина! Хто вам дозволив так себе вести! Ще й скаржитися! Ви написали антимарксистську працю, компрометуєте ленінізм!»*

Я пробував щось говорити у своє виправдання, сказав, що того, у чому мене звинувачують рецензенти, у дисертації немає. Це легко перевірити, адже дисертація лежить перед вами на столі.

«А нам не треба дивитися, ми довіряємо рецензентам! Навіщо нам дивитися, коли ви зухвала людина! Ви себе зухвало поводили!»

Кеменов зі свого місця й собі викрикував звинувачення на мою адресу. Ошатний, носатий Руткевич холодно дивився мені в очі через товсте скло своїх окулярів. Левкін якось перелякано зіщулився і, здається, боявся дивитися на мене.

«Усе! Ідіть!» – на високій ноті поставив крапку Москвичов.

Обурений і розлючений я вийшов. У слід за мною вийшов Кеменов. Я перегородив йому дорогу і сказав, що рішення Президії ВАК несправедливе, що це не що інше, як розправа з тими, хто не з ними, що концепція самого Кеменова, з якої критикує мою дисертацію, безнадійно застаріла. Це – концепція двадцятих років і в неї немає жодного шансу на перспективу.

«Якраз навпаки, – заперечив мені Кеменов. – *Наша концепція нині стає домінуючою, і нас підтримує Костянтин Устинович* (Черненко. – Л. С.). *От якщо Ви переробите свою дисертацію відповідно до нашої концепції, ми її затвердимо»*.

Я сказав, що принципами науки не торгую, а гідність і чесність ученого мені дорожчі за диплом доктора наук.

«Як хочете, це справа Ваша», – відповів на це Кеменов і попрямував собі далі.

Як не дивно, такий фінал мене обурив, але не пригнітив, бо явно й нахабно мене *«топили»*, прагнули захистити *«честь мундира»*. Відбувалося щось на зразок того, що описав Франц Кафка у своїй повісті *«Процес»*: щось абсурдне й нелюдське, позбавлене здорового глузду, проти чого нормальній людині боротися неможливо.

Зателефонувавши Драчуку на квартиру Валентини Смирнової, я поїхав туди. Драчук, Валентина Петрівна, Надія Петрівна, колишній працівник ВАК Ростислав Георгійович прихильно вислухали мою схвильовану розповідь. Вражений почутим, Ростислав Георгійович вигукнув: *«Мафія!»*.

Віктор Драчук відразу ж став проявляти неабияку активність. Він по телефону домовився про зустріч із головним редактором журналу ЦК КПРС *«Комуніст»* Р. Косолаповим, з яким у нього були досить близькі стосунки. Було домовлено, що він помістить у п'ятому номері журналу мою статтю на тему дисертації, що важить більше, ніж сама дисертація, і тим самим нейтралізується рішення ВАК. Вів себе Р. Косолапов приязно, і загалом, у мене про нього склалося приємне враження. Я відразу ж розпочав писати статтю, що дещо сприяло нервовій розрядці й покращило мій психічний стан. Драчук же навпаки: розслабився, лежав до чотирнадцятої години, не перестаючи лаятися з Валентиною Петрівною й Надією Петрівною, які звинувачували його в марнуванні часу й пияцтві, безрезультатності його перебування в Москві.

Наступного дня, стимульований жіноцтвом, прихопивши мене, Драчук почав відвідувати своїх московських знайомих. Мені запам'ятався молодий інвалід-візочник, колишній гімнаст, майстер спорту, невисокий, світловолосий, з обличчям Ісуса Христа й сумними світло-голубими очима. У нього повна атрофія м'язів, скрючені руки й нерухомі ноги. У нормі тільки голова, розум: пише (надиктовує) якісь книжечки, спілкується з такими ж, як він, обездоленими, у тому числі з іногородніми, по телефону чи листуючись.

Цього ж дня Драчук вирішив їхати в Київ вечірнім поїздом. Як завжди, у Драчука перед від'їздом виявилося багато справ, які він став гарячково вирішувати. За дві години до відправлення поїзда ми з ним поїхали до якогось його родича. Повернувшись, я з Надією Петрівною і якимось Андрієм, молодим асистентом-пошукачем, ухопивши речі, поїхали на вокзал. Драчук же сказав, що наздожене нас і приїде на вокзал разом з Валентиною Смирновою. Поставивши у своєму купе речі, я вийшов із вагона, щоб зустріти Драчука. Та поїзд уже рушив, і я побіг до свого вагона. Поїзд набрав швидкість, і мені довелося чіплятися за чужий вагон, чому стала чинити енергійний опір провідниця, і я буквально силою вдерся в тамбур. Сидимо ми у своєму купе з Надією Петрівною і сумуємо: Віктор не встиг на поїзд, залишився. Хвилин через двадцять у купе заглядує Драчук з усмішкою на все обличчя. Виявляється, на вокзал прибув з Андрієм, коли

вже пролунав сигнал відправлення поїзда. Драчук на костурах щосили кинувся до поїзда і вчепився в останній вагон. У тамбур його за руки втягнув якийсь офіцер, а з перону під зад підштовхував міліціонер, закинувши у тамбур його костури, портфель, а заодно й дипломат з дисертацією Андрія, який не їде, і дипломат доведеться відсилати. З таксистом, який віз, у Драчука був конфлікт, оскільки той, не дивлячись на вимоги Драчука й обіцянку заплатити втридорога, відмовився їхати на знак, що забороняв рух.

Після приїзду в Київ я негайно написав статтю в *«Комуніст»*, а 12 лютого 1985 року Драчук повідомив мені, що Валентина Смирнова прорвалася з моєю статтею в редакцію журналу й віддала її з рук у руки Р. Косолапову. Повної ж упевненості в її опублікуванні в мене не було, і я, буквально без перепочинку, став готувати свою дисертацію до перезахисту. Не погоджуючись із тими, хто радив мені змінити назву дисертації й відмовитися від критики гносеологізму й соціологізму в естетиці, що й згубило її, я намагався *«перелопатити»* якнайбільше матеріалів, у тому числі й нових, щоб посилити аргументацію, надати дисертації більшої доказовості й вагомості. Словом, рутинна, трудомістка й малопродуктивна праця із сумнівною перспективою, оскільки за дисертацією тягся довгий і пишний шлейф негативного, а за її автором – скандального. Таким самим сумнівним виявилося й написання статті в *«Комуніст»*: не дивлячись на обіцянки Р. Косолапова обов'язково її надрукувати, з редакції прийшло повідомлення, підписане консультантом Покровським, що в опублікуванні статті відмовлено, фактично, на тій самій підставі, на якій Президія ВАК відмовила в затвердженні дисертації.

Про мої дисертаційні справи Юрій Пахомов поговорив з нашим спільним знайомим Валерієм Врублевським, помічником першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького. Той сказав, що треба підключити пресу, і якщо вийде про мене стаття або нарис, то можна буде йти в ЦК КПРС, а то й спробувати потрапити на прийом до Генерального секретаря Михайла Горбачова, і відразу ж став телефонувати. Коли я сказав про це Драчуку, він загорівся ідеєю написати нарис про мене. Для цього він забрав у мене фотографії воєнного часу й довідку про снайперський рахунок, видану в 213-му полку. Майже одночасно вийшов на мене молодий кореспондент *«Правди України»* Лук'янченко. Він із годину розмовляв зі мною в приміщенні редакції газети і через досить короткий час по телефону сказав, що нарис готовий і негайно ж піде в трьох частинах. Я зауважив, що перед цим я повинен його прочитати, що не сподобалося журналісту. На основі короткочасного інтерв'ю колишній журналіст *«видав на гора»* великий за обсягом матеріал, у якому смислові й інформаційні прогалини заповнив *«половою»*, вправами з красномовства. Прочитавши нарис, я категорично відмовився від його надрукування в тому його вигляді, в якому він був,

повідомивши про це й редактора газети. Нарис усе-таки вийшов під назвою «*Гвардии рядовой*», дещо підправлений згідно з моїми зауваженнями й значно скорочений: не три, а одна частина.

Матеріал, який готував для нарису Драчук, був суцільним вимислом, схожим на маячню, причому написаний у характерній для того часу штучно-піднесеній, брехливо-героїчній манері. Тоді я при Драчуку виклав ймовірний текст нарису і віддав йому для подальшої роботи. Драчук, відразу ж прочитавши його, був у захваті й буквально сяяв, ніскільки не сумніваючись, що це виключно його робота і його заслуга. Завдяки Валерію Врублевському, нарис Віктора Драчука про мене під назвою «*Однокурсник*» опублікували в журналі «*Соціалістична культура*», а в газеті «*Прапор комунізму*» Драчук опублікував про мене замітку «*Юний снайпер*».

Дізнавшись, що я йду в ЦК партії до Врублевського, Драчук виявив бажання супроводжувати мене, сподіваючись, що той мені дасть запрошення на урочисте засідання з нагоди сорокаліття перемоги у війні. Він горів бажанням на ньому побувати, і з цією метою ми з ним уже побували в будинку Пропаганди і в Інституті філософії. Заради цього запрошення Драчук терпляче чекав мене у фойє будівлі ЦК і одразу ж після моєї появи кинувся дізнаватися про нього, навіть словом не обмовився про ту справу, заради якої я здійснив цей візит.

За час безпосереднього спілкування з Віктором Драчуком у мене склалося про нього двоїсте враження. З одного боку, він як однокурсник і товариш проявляв бажання допомогти, порадити, виходив на зв'язок з тими чи іншими людьми, зовні проявляв кипучу активність, розбурхував і підбурював мене, відволікав від того, що міг би я зробити сам. А тим часом моя справа ні на скільки не зрушилася з місця, і навіть погіршилася. Пообіцявши, він або зволікав, або забував, оскільки одночасно займався багатьма справами, а моя знаходилася в тіні або на периферії його інтересів. Свідомо чи несвідомо Драчук вносив у моє й так неспокійне життя нервозність і невизначеність. Завжди в клопотах про когось і про щось, він часто переадресовував їх на інших, часом штовхаючи на нечесне й авантюрне.

Зокрема, він став ледве не вимагати, щоб я через Юрія Пахомова допоміг одній із його знайомих захистити кандидатську дисертацію і стати директором технікуму. Іншого разу він наполягав, щоб я зайнявся кампанією з нагородження його, Драчука, орденом. На мої слова, що ордени просто так не дають, що їх треба заслужити і що справа ця зовсім непроста, криво посміхнувшись, він сказав, що я в цьому не розуміюсь і нічого не знаю. Схиблений на паперах, перевершивши в жадобі й скупості щодо них гоголівського Плюшкіна, він ледве не силою видирав їх у інших. І з незрівнянно більшою силою доводилося власнику повертати їх собі.

Взявши на час написання нарису мої фото воєнних років і довідку про снайперський рахунок, видану в 213 полку, Драчук під різними приводами не повертав їх мені. Тоді я, скориставшись його відсутністю, доклавши до красномовства наполегливість, зламав опір Надії Петрівни, і вона повернула мені мої фото, а довідку так і не знайшла. Драчук, який на цей час нагодився, влаштував бідній жінці грандіозну сварку, не соромлячись моєї присутності і не зважаючи на її сльози. Як я не намагався, так і не зміг зупинити бурхливий потік лайки й образливих слів: Драчук ігнорував це і робив вигляд, що не чує. Юрій Пахомов, якого я тримав у курсі моїх справ, уже після рішення президії ВАК сказав мені, щоб я *«начхав»* на Драчука й покладався насамперед на себе. Поступово ми майже перестали спілкуватися, тільки коли-не-коли до мене доходила інформація про нього. Останню я одержав від Валентини Смирнової, коли завітав до неї у середині жовтня 1989 року після участі в науковій конференції, присвяченій Михайлу Бахтіну, що відбувалася в Саранську. Вона сказала, що Віктор Драчук помер 16 серпня 1989 року. Останнім часом він особливо багато пив, спілкувався з людьми, які не викликали особливої довіри. Тоді в нього вдома і були саме такі люди. Йшло чаркування й особливо напружена розмова. Очевидно, через цю розмову Драчук не став телефонувати зі своєї квартири і вийшов у двір до металевої телефонної будки. Зачепившись об її поріжок, він упав, ударившись об нього потилицею. Непритомний, він потрапив у реанімацію, де й помер. Можна стверджувати, що помер вчасно, оскільки пив чимдалі більше й більше, деградував. Одна з останніх наших зустрічей відбулася 13 грудня 1988 року. Я тоді зателефонував йому додому, щоб віддати Надії Петрівні журнали, які чомусь опинилися в мене. Слухавку взяв Віктор і став просити, щоб я негайно до нього приїхав, щоб поговорити. По голосу чути, що він напідпитку, але не дуже. Коли я через якусь годину-дві приїхав, то він був уже зовсім п'яний. Він мене обіймав, цілував, говорив казна-що. Надії Петрівни не було, тому я, вирвавшись із його обіймів, поїхав до Юрія Пахомова. Це була, мабуть, остання наша зустріч.

Щодо докторської дисертації: мені її все ж довелося перезахищати, повторювати всі формальності, проходити всі стадії, мати різні клопоти й неприємності, дотримуватися процедур, вступати в стосунки з різними людьми й рахуватися із залежністю від них, зустрічати непорозуміння, а інколи й ворожість.

Остаточно переконавшись у безплідності моїх зусиль і безперспективності моєї боротьби з ВАК, скориставшись прихильністю професора Михайла Овсянникова, я за його згодою подав свою дисертацію в Сектор естетики Інституту філософії, яким він керував, одночасно будучи завідувачем Кафедри естетики Московського університету. 5 червня 1985 року дисертацію було прийнято сектором без опору, але й без ентузіазму.

Потім мені довелося виборювати дозвіл у директора інституту Лапіна, доклавши до цього максимум наполегливості й вагомих аргументів. Дисертацію заново рецензували, але Сектор естетики не поспішав. Лише 13 січня 1986 року дисертацію було рекомендовано до захисту. Але на той час робота наукової ради із захисту була ВАКом призупинена, і мені довелося чекати її відкриття. Цього разу хоча б голова ради Л. Буєва була налаштована до мене прихильно й пообіцяла після її відкриття поставити мій захист першим. І все ж мені довелося багато разів їздити в Москву для вирішення тих чи інших питань, телефонувати Л. Буєвій та іншим людям, що мали відношення до захисту, вирішувати справу з опонентами тощо. Цього разу опонувати погодилися Семен Раппопорт, Арсен Гулига і Володимир Мазепа. Були деякі непорозуміння і з призначенням опонентів, і з надрукуванням автореферату, і з оголошенням у бюлетені ВАК про захист, і з призначенням дня захисту. Неприємною для мене обставиною стало те, що незадовго до захисту Михайло Овсянников пішов з посади завідувача Сектору естетики Інституту філософії, сконцентрувавши свої сили винятково на завідуванні Кафедрою естетики Московського університету, а його місце зайняв професор Долгов, прихильник концепції, яку я критикував у своїй дисертації. Із самим Долговим мені не довелося бачитися, а йому, заклопотаному справами на новому для нього місці, було не до мене, але мене дуже непокоїло, як він поведе себе на моєму захисті.

Захист відбувся 23 квітня 1987 року, о 14[15]. Стан мій спокійний, але не демобілізаційний. Серед членів Ученої ради Овсянникова не було, а Долгов, слава Богу, з'явився тоді, коли голосування вже відбулося. Арсен Гулига у своєму виступі вказав, що в моїй дисертації вперше здійснено ґрунтовну й глибоку критику гносеологізму в естетиці, і чомусь образився на одне із посилань на нього. З похвальним словом щодо дисертації виступили один із членів Ученої ради і сама Л. Буєва. Вона не дала мені змогу розгорнуто відповісти опонентам і поставила дисертацію на голосування. Із 14 голосів проти був один, прізвище його мені відоме. Великого задоволення від результату не було: надто багато зусиль, часу, неприємностей пов'язано із захистом дисертації. За цей час я міг би зробити щось більш корисне й потрібне і для себе, і для суспільства, яке за цей час устигло вже дещо змінитися. Змінилося вже три генеральні секретарі: Андропов, Черненко, Горбачов, з приходом останнього *«потягло протягом»* і намітилися зміни в суспільстві і в поведінці, думках і настроях людей.

Змінилася й погода за час мого перебування в Москві. У день захисту було від снігу все біле, а перед моїм від'їздом з Москви, 6 травня, суттєво потепліло. Увесь цей час напружено працював над оформленням документів, що стосувалися захисту. За цей час відвідав свого земляка й приятеля Володимира Радіоновича Шатька, що жив у одному з нових районів Москви,

Ваганьковське кладовище, де побував на могилах Володимира Висоцького, Сергія Єсеніна, Миколи Баумана, Анатолія Железнякова та інших відомих людей. Звідти поїхав на Червону площу. Хоча це було першого травня, людей було небагато, здебільшого екскурсанти. Що вразило – безліч військових внутрішніх військ. Ними заповнені площа, двори, усі закутки, переходи, під'їзди: повзводно, поротно, побатальйонно, буквально тисячі – і загальновійськові, і піхота...

З Москви я від'їхав 5 травня. Напередодні я з тортом, шоколадом, шампанським відвідав Валентину Смирнову. Як завжди, вона була мені дуже рада. Ми з нею погуляли поблизу її будинку, Арбатом і вулицею Шусєва, пили чай і гомоніли. Як завжди, вона майже не замовкала, а мені залишалося тільки слухати. Згадали ми «*незлим тихим словом*» і Віктора Драчука.

Потяг відходив о 22^{30}, і я ще встиг зустрітися й попрощатися з однополчанином і нині працівником Держкому Г. Суботіним, побродити містом і позаглядати в магазини. Від біганини мої ноги взялися пухирями.

13 травня, у середу, я був на засіданні кафедри. Мене досить тепло привітали із захистом, подарували квіти, плакат з присвяченим мені віршем. Мені здалося, що моєму захисту надали більшого значення, ніж сам я, та, врешті-решт, це було приємно.

СМЕРТЬ МАТЕРІ

Отже, тільки 1987 року завершилася *«одісея»* моєї докторської дисертації й пов'язані з нею клопоти й неприємності. Зрозуміло, що на дисертацію спрямовувалися й зосереджувалися мої зусилля. Але про матір я ніколи не забував і пов'язане з нею ніколи не було в тіні. Я намагався в міру своїх скромних можливостей допомагати їй матеріально, підтримувати духовно, відвідувати, користуючись специфікою роботи у вищому навчальному закладі, де викладач не так жорстко прив'язаний до режиму роботи і має *«вікна»*, а то й значні *«прогалини»* впродовж навчального року. Двомісячні літні канікули я зазвичай проводив у матері в Міських Млинах, де не тільки відпочивав, але й допомагав по господарству, намагаючись полегшити життя сільської жінки-одиначки, в якої завжди багато роботи по хаті, на городі, із живністю, без якої не обходиться в селі жодна людина.

Решта дітей – чотири сини й донька, теж у міру своїх сил і можливостей, не забували матір, допомагали й грошима, і ділом. Інша справа, що ніхто з них не досяг такого положення й статку, щоб можна було взяти матір на своє повне утримання й забезпечити їй спокійне й безбідне життя, оточити увагою й шануванням. Це одна із гримас того суспільства, за яким у декого до цього часу ностальгія. Мати, яка все життя працювала в колгоспі, коли увійшла в пенсійний вік, спочатку нічого не отримувала, потім стала одержувати 12 карбованців, і лише поступово, незадовго до своєї смерті, їй нарахували сорок карбованців. Цих грошей їй явно не вистачало, доповнювалося це тим, що присилали діти спорадично, коли й скільки хто міг. Оскільки мати не дуже вміла розпоряджатися грішми, то їх у неї завжди не вистачало. А жінці-одиначці в селі жити дуже важко, бо багато чоловічої роботи, і за все треба платити, принаймні півлітрою чи півлітрами. Як старшому серед дітей, мені й випало нести більшу відповідальність за неї. Інша справа, як я з цим справлявся. Але завжди, коли в матері виникали проблеми, вона насамперед зверталася до мене. Я намагався приїхати до неї й уладнати її проблеми чи то з дровами, чи з городом, чи з хатою. Чим старішою ставала мати, тим більше в неї виникало проблем, тим менше в нас, її дітей, було можливостей їх вирішувати, хоча б тому, що кожен сам обростав усе новими й новими проблемами, які вимагали вирішення. Якщо в 1960-ті – 1970-ті роки під час літніх канікул було гамірно від дитячих

і жіночих голосів – внуків і невісток, то поступово ставало тихіше, й виникала загроза, що вони в перспективі можуть взагалі затихнути. Вісімдесяті ж роки ні в громадському, ні в індивідуальному житті не обіцяли нічого доброго й сприятливого.

Пропустивши решту років, зупинюся на 1985-му, насамперед, тому, що особливо різко погіршало здоров'я матері, і привид смерті став досить часто нагадувати про себе. Мати майже все життя страждала від ревматизму, в неї часто боліли зуби, а решта ж у неї було відносно в нормі. Принаймні в лікарні вона бувала тільки як породілля. Тепер же вона стала чомусь погано триматися на ногах, почала падати й з великими зусиллями підніматися. Про погіршення здоров'я матері говорив по телефону з братом Віталієм під час його короткочасного перебування в селі.

Зима 1985 року була сніжна, морозна, довга: і в березні стояли великі морози. У ці дні, 11 березня, помер Генеральний секретар ЦК КПРС Костянтин Черненко – один із герентократів брежнєвської плеяди, невиразна людина, типова посередність, яку народ майже не знав, тому байдуже сприйняв звістку про його смерть. У матері ж закінчувалися дрова, і вона у своєму листі забила на сполох. Майже як завжди, треба було їхати мені. 7-го березня о пів на одинадцяту я був у Міських Млинах. Перед цим я зайшов до директора радгоспу Василя Дригози і домовився з ним про дрова для матері. Біля нашої хати ніяких, навіть собачих, слідів. Та собака, як виявилося, усе ж таки є. Незлобливим гавкотом мене зустріла невелика, чорна, з жовто-коричневими облямівками навколо очей і такого ж кольору животом сучка, досить красива й приязна. Дзвоню в двері: ні гу-гу. Дзвоню вдруге, втретє, вчетверте. Став кулаками барабанити в закриті віконниці. Нарешті почулося якесь ворушіння. Подаю голос і поспішаю до дверей. Їх відкриває мати, одягнена в куфайку й закутана у велику вовняну хустку, невмита й замурзана. Виявляється, вона була в порожній половині хати. У хаті холодно, на підлозі сміття, стіни від диму чорні й скрізь, не тільки по кутках, чорна павутина. Із грубки багато диму йде в хату, а вікна мати, щоб зберегти тепло, не відкриває всю зиму. Лінується мати й виходити з хати, у тому числі в магазин і на пошту, хоч вони знаходяться неподалік.

Дочекавшись літа, я став робити деякі запобіжні заходи для подальшого перебування матері в Міських Млинах. Коли на певний час приїжджали брати, то й вони брали в цьому участь. Зокрема, з Віталієм ми в серпні, інтенсивно попрацювавши, зробили для дров і вугілля сарайчик, уперше за час нашого проживання в селі поставили пристойний туалет, заготовили дрова й викопали картоплю. Коли довелося колоти й складати дрова, то в цьому взяли участь брат Борис, що під'їхав з Києва на цей час, а також Вадим зі своєю дружиною.

17 вересня я зателефонував матері. З розмови дізнався, що вона хворіє і просить, щоб приїхала Надя, моя сестра. Кажу матері: *«Може, забрати тебе в Київ?»* Відповідає: *«Поки що не треба»*. Але мати й психічно нездорова Надя не вжилися. Брат Віталій, який побував у Міських Млинах, сказав, що мати слаба, але їхати в Київ не хоче.

На початку квітня 1986 року я в черговий раз відвідав матір, щоб привітати її з 80-річчям. Я приготував дуже скромне застілля, і 6-го прийшли Панченки, Григорій і його дружина Марія, їхня донька Вікторія, материна подруга й близька сусідка Домашка із сином Володимиром, товаришем моїх братів, Бориса і Олександра. Випили, погомоніли, поспівали. Мати мовчала, тільки згодом сказала мені: *«Вкрай погано співали»*. Мати хоч і була задоволена тим, що відзначали її ювілей, була невеселою й майже не розмовляла. 8-го квітня, до самого від'їзду автобуса, я похапцем робив щось по господарству, нашвидку вмився, схопив свої речі й побіг на зупинку. О 18^{00} котелевським автобусом поїхав на Полтаву. Мати все ще сиділа на лавці біля хвіртки. Її червоне плаття я сприймав як сигнал тривоги. Мати вже

Мама Леоніда Сморжа Настя з козенятами.
Міські Млини, Полтавщина. Весна 1984. Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

відчула небезпеку безпосередньо, і я домовився з нею, що восени заберу її в Київ. За день до мого приїзду, обрізаючи малину, мати впала за хатою і не могла встати. Крикнула Домашку, та не змогла її підняти, тоді покликали сусідку-молодицю Наташу. Насилу поставили матір на ноги.

У квітні 1986 року я ще раз їздив до матері в Міські Млини. 29-го, повернувшись у Київ, я записав у щоденнику, що мати дуже слаба, загальмовані реакція й мова, дії невмотивовані. Уже не може ні води принести, ні сходити по хліб. Великий тягар беру на себе, але як не я, то хто? Що ж, буду нести і цей хрест. Їхав потягом і довго не міг заснути. Уже проїхавши більше половини шляху, відчув недомагання, яке наростало, а дома змусило лягти в ліжко. Уже перед обідом включив свій радіоприймач *«Росія»* і з ефіру почув по шведській радіостанції схвильований чоловічий голос, який російською мовою інформував про те, що на Чорнобильській атомній станції катастрофа. Була названа сила радіації і приблизні жертви, напрямок вітру й можливі наслідки від нього. Після цього повідомлення мені став зрозумілим мій стан, хоча я не міг знати, як ця катастрофа вплине на життя моє, України й людства загалом. Вона стала своєрідним лакмусовим папірцем, за допомогою якого багато що стало явним і зрозумілим: державний устрій антигуманний, а влада брехлива. Катастрофа багато що змінила в уявленні людей про науково-технічний прогрес, про науку й людей науки, про їхню моральну відповідальність перед людиною й перед людством. Виявилося, що *«мирний атом»* у руках невігласів і авантюристів несе з собою і сіє навколо себе нещастя й погибель. Радянські ж засоби масової інформації, за вказівкою влади, дезінформували населення про те, що насправді сталося, і яку воно несе небезпеку. Якщо захід вів усебічне обговорення події й висловлював різні судження, давав різні рекомендації потерпілим, то в радянських засобах масової інформації наступного дня було повідомлення в два рядки, через два дні – в чотири-п'ять. 14 травня в програмі *«Час»* виступив Генеральний секретар ЦК КПРС Михайло Горбачов, який обіцяв народу гласність, фактично повторив те, що було опубліковано в пресі й сказано по радіо: усе трапилося випадково, робиться все вчасно, усе добре, винуватих в уряді немає. Ніби нічого не трапилося, провели першотравневе свято, демонстрації, мітинги, на яких говорили про щасливе життя людини в найгуманнішому суспільстві розвиненого соціалізму, про існуючі в ньому рівність і братерство. Та, як кажуть, шило в мішку не сховаєш. Інформація про дійсний масштаб катастрофи й стан, у якому опинилися величезні території й мільйони людей швидко ставала надбанням мас. Народ обурювався антинародною поведінкою й цинізмом влади, вседозволеністю й самовпевненістю технократії в атомній енергетиці. Водночас, наслідки чорнобильської катастрофи з кожним днем усе більше давали про себе знати. Люди стали виїжджати з особливо забруднених

Онука Леоніда Сморжа Олена. Київ. Вересень 1985. Фото Леоніда Сморжа. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

радіацією районів. Вагітні жінки в масовому порядку стали робити аборти. Одна із жінок розповідала, що її подруга-лікар робила по 25 абортів на день, приходила з роботи смертельно втомлена фізично й духовно, у сльозах, бо була не в силах бачити страждання тих жінок, яким робила аборти. На вокзалах справжнє стовпотворіння: вивозили дітей з Києва самопливом, хто як може. Дехто з моїх знайомих це вже зробив, зокрема дружина Саші Пошивайла Таня з малою дитиною вже в Опішному. Поїхав туди й сам Саша.

На ліквідацію наслідків атомної катастрофи було кинуто великі сили й мобілізовано багато людей, які в цій ситуації вели себе по-різному. Приміром, поверхом вище, над моєю квартирою, поселилася якась пара медиків, ще нестарих людей. Вони піднімали такий ґвалт і крики, що було схоже на те, що там відбувається смертовбивство або лютує катівня інквізиції. Із сусідом Василем Івановичем, працівником міліції, ми намагалися з'ясувати, що там коїться і в чому річ. Як тільки починали стукати у двері, у квартирі все затихало, потім усе починалося спочатку: крики, звуки розбитого посуду, тріск зламаних меблів. Нарешті двері відчинилися й з'явилася прогониста, молода жінка в пожмаканому халаті, з-під якого виглядала несвіжа сорочка. Вона повела себе самовпевнено й агресивно: чому ми, мовляв, втручаємося в її особисте життя і, взагалі, що нам до всього того... Поки ми вели з нею розмову, за її спиною з'явився голий до пояса чоловік з блідим і перекошеним від люті обличчям, з кривавими смугами-подряпинами по всьому тілу, немовби його відшмагали канчуком. Стало зрозуміло, що це або наркомани, або сексуальні збоченці.

30 червня одержав від матері телеграму: *«Я впала, дуже хвора, негайно приїжджай»*. 1 липня, усе покинувши, приїхав у Міські Млини. Матір застав на ногах, хоч і схудлу.

«Діло було так, – розповіла мати. – *Під вечір пішла на город підсаджувати огірки. Ноги потерпли, і я, заспотикавшись, упала, ноги відмовили. Лежала. Стала кричати, щоб допомогли. На щастя, вулицею йшла жінка, почула мене. Сама не змогла підняти, покликала Никифора й Гаркуля. Вони й занесли мене в хату»*.

На цей час біля матері в Міських Млинах була сестрина донька Таня, підліток дванадцяти років. Без жодного уявлення про мораль, вона приїхала до бабусі, щоб гуляти й свавільничати, матері нічим не допомагала й дома майже не ночувала. Пробував із нею поговорити – ніякого результату чи навіть готовності вислухати. Виїхав 2 липня, пообіцявши матері незабаром приїхати або кого-небудь прислати. У першій половині липня в Міських Млинах побував брат Борис, сказав, що мати, було, зібралася помирати. Він викликав фельдшера, мати очуняла й підбадьорилася. Борис сказав, що, може, його дочка Іра з двомісячною дитиною якийсь час побудуть тут, у Міських Млинах. Незабаром вона поселилася біля матері. Я ледве знайшов для них у Полтаві холодильник, потурбувався про дрова

Мамі Леоніда Сморжа – 80: *(зліва направо)* **Вікторія Панченко, Леонід Сморж, Марія Панченко, мама Настя, Григорій Панченко, Домаха Кольчик. Міські Млини, Полтавщина. 06.04.1986.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

на випадок, якщо Ірина надумає в Млинах зимувати. Психічно хвора сестра Надія, приїхавши на літо, проявила повну несумісність з матір'ю, а її донька Таня вела себе по відношенню до матері ганебно, усіляко виявляла свою неповагу й презирство, дражнила й перекривляла її, незважаючи навіть на мою присутність. Коли я розтирав ліками матері коліна, робив масаж ніг, вона демонструвала гримаси огиди й навіть плювалася, і в мене не раз виникало бажання вдарити її по фізіономії.

25 серпня, раннім вечором мати вирішила закрити віконниці. Увійшла важко дихаючи й тримаючись за стіни. Каже: стало погано, ледве втрималася на ногах. Важко, лантухом звалилася на ліжко, лягла на бік, а очі вже не тут, а десь у потойбіччі. Я стривожився, заговорюю, відволікаю її, заварив кави, дав випити. Трішки ожила мати, заворушилася. Ліг спати на веранді і довго не міг заснути. А тут ще й собака Марсік завив під ранок, стало сумно й боязко: а як там мати, чи не скоїлося з нею що? Ранком, десь о 7^{30}, мати вийшла на город з лопатою: на душі відлягло. А серед дня Іра каже: «*Слухайте, бабуся співає*». Дійсно, мати правнуку співала одну зі своїх улюблених пісень: «*Як умер Саврадим...*».

Це вперше за останні роки. За дні мого перебування обличчя матері набрало рум'янцю, правильніше – здорового вигляду. Апетит непоганий, навіть гарний, особливо, коли їдять з Іриною на пару, габаритні. Перед обома великі миски, повні їжі, обидві їдять, навалившись грудьми на стіл і відставивши зад, любо на них дивитися. А от тілом мати стала дуже кволою. Як слід не вимита: немає для цього умов. Попросив Іру, обіцяла помити. Після кожного сеансу масажу мати каже мені «*спасибі*», жартома називає мене «*доктором*». Коли диктор по телевізору каже: «*Здрастуйте, товариші!*», мати йому відповідає: «*Драстуйте!*», не сумніваючись, що це жива людина, яка з нею безпосередньо спілкується. Тому вона, зокрема, відмовилася від масажу, коли по телевізору транслювався виступ Михайла Горбачова у Владивостоці. І взагалі відмовлялася оголювати ноги при включеному телевізорі, а також при Тетяні. Рішуча й швидка на руку Ірина встигла кілька разів дати їй ляпаса.

У самої Ірини непростий і суперечливий характер, який багато в чому зумовив її долю. У ньому примхливо переплелися контактність і конфліктність, вразливість і амбіційність, непоступливість і запальність, правдолюбство і суб'єктивність у оцінках і судженнях та інше. Ці риси характеру, міняючись місцями, вивели її життєвий човен на Далекий Схід. Вона там працювала на риболовній флотилії з її специфікою умов і обставин, побутом і стосунками. Там доля звела її з батьком майбутньої дитини. Обставини примусили Ірину спочатку повернутися до своїх батьків у Київ, а потім від чорнобильської катастрофи рятувала дитину на відносно чистій від радіації Полтавщині, біля своєї бабусі. Хоча, починаючи

з раннього дитинства, Ірина часто гостювала в Міських Млинах, справжніх задушевних стосунків між нею й бабусею не склалося. Дві самодостані жінки з непростими характерами, вимушені внаслідок обставин співіснувати, не могли скласти органічне ціле. Тому компроміси як такі ще самі по собі не вирішували проблем, які не могли не виникати, особливо враховуючи вік дитини, невлаштованість побуту в материному домі, невизначеність подальшої долі самої Ірини, оскільки стосунки з батьком дитини розладилися, і їй треба було думати про своє майбутнє. Не можна було назвати взірцевими й стосунки Ірини зі своїми батьками. Словом, їй не позаздриш, а ситуацію, яка склалася, відразу не вирішити. Опинившись у Міських Млинах, Ірина ще не прийняла остаточного рішення: залишатись їй тут чи ні, надовго чи на короткий час. Записи в моєму щоденнику свідчать, що в жовтні 1986 року Ірина з дитиною опинилася в Києві, а моя мати знову залишилася самотньою в Міських Млинах. 26 жовтня брат Олександр зателефонував від матері з Міських Млинів і сказав, щоб я дізнався, чи поїде Ірина, яка зараз у Києві в батьків, знову в Міські Млини, і запитав, що нам робити з матір'ю. Він дав слухавку матері, і та схвильовано стала говорити, щоб її забрали в Київ, бо вона вже нікуди не годиться. Я став матір заспокоювати, але вона мене не чула, і слухавку взяв Олександр. Ми з ним домовилися, що я безпосередньо зв'яжусь з Іриною та її батьком, а про результати я йому повідомлю. З'ясувалося, що Ірина все ж днями їде в Міські Млини з Борисом, своїм батьком. Її речі в Міські Млини відвезе Вадим на мотоциклі з коляскою. Але незабаром Ірина з дитиною опинилися в опішненській лікарні.

12 грудня 1986 року зателефонували з телеграфа: «*Мати дуже хвора, приїжджай. Сусід*». Я до матері не додзвонюся. Телефоную в райвиконком С. Троцькому, щоб перетелефонував матері він. Коли зателефонував Троцькому додому, вклинився в його розмову з матір'ю. Він питає матір: «*Як справи?*»

Каже: «*Погано, холодно*». – «*А чому палива немає?*» – «*Ні, паливо є, піч не гріє, треба ремонт робити*». – «*А як здоров'я?*» – «*Погане здоров'я, нікуди не годиться, буду вмирати*». – «*Так Льоня в неділю приїде, добре? Щоб зараз не їхати...*»

Мати видно недочула, але сказала: «*Хай приїжджає, бо діло погане...*»

Телефоную Олександру й Віталію. Обидва їхати не можуть, їду я, але що я встигну зробити за два-три дні?

14 грудня їхав потягом у вагоні разом із Сашою Пошивайлом і його дружиною Танею. В Опішному зайшли до їхнього місця проживання: добра й тепла хата. Сашина теща пригостила нас сніданком. Зайшов у лікарню: Іра з дитиною вже виписалися. Дома був близько півдня – привіз своєю машиною Сашин батько Микола Гаврилович. Їздив за пічником Андрієм

Пічкою. Той почистив піч, потрусив сажу, і піч стала горіти. Увечері був у Панченків. У них свіжина. Кілька днів порався по господарству, здебільшого утепляв хату за допомогою поролону: закладав його в щілини в дверях і вікнах. Утеплив і собаці будку. Виписав у радгоспі матері для курей 100 кг зерна, а також молоко до Нового року. і, з'ясувавши, що Ірина жити в Міських Млинах збирається не менше, ніж до літа, поїхав у Київ, а там звітував перед братами Олександром і Віталієм про поїздку та її результати.

Зима 1986–1987 років була морозною, топити в материній хаті було чим, тому було тепло. Про це мені повідомила Валентина, дружина племінника Григорія, що побував там у першій половині січня 1987 року. Маленька дитина, тож паливо не економили. Та 2-го лютого, о 5^{00} ранку, зателефонував брат Борис: у материній хаті сталася пожежа. Йому про це повідомив племінник Михайло з Диканьки, а йому – Ірина з Міських Млинів. Сказав, що треба забирати звідти всіх трьох: Ірину з дитиною й матір. Піднявся переполох, телефонні дзвінки на різні адреси: своїм, родичам, і стороннім, зокрема директору радгоспу Василю Дригозі й парторгу Миколі Моргуну, а також сусіду в Міських Млинах Валерію Гаркулю. Той сказав, що загорівся й вигорів дерев'яний брус, до якого притулили грубку. Його загасили водою. Пожежники приїхали, коли пожежу вже було ліквідовано. Ірину з дитиною племінник Михайло забрав у Диканьку, а мати відмовилася кидати хату й туди їхати. Що ж, треба забирати всіх трьох у Київ, іншого виходу немає. Беру квиток на потяг собі й братам: Борису, Олександру. Тим часом, Микола Моргун, побувавши в нашій хаті в Міських Млинах, повідомив, що був там і бачив, що Панченко й сусід Євген М'ягченко успішно кладуть піч і під вечір її затоплять. Мати каже, хай хлопці не їдуть, а Ірина залишається тут. Для підстраховки я ще зателефонував директору Василю Дригозі і, почувши те ж саме, що говорив парторг, я два квитка, свій і Олександра, здав, а квиток Бориса залишив.

23 березня зателефонував брат Олександр і сказав, що йому Ірина у своєму листі написала таке: мати пішла надвір, і чомусь її немає й немає. Пішла її шукати. Дивиться, мати лежить за хатою на снігу й не може встати. А на ній сидить собака. Мати стала, сміючись, розповідати, як це сталося. Загалом, писала Ірина, мати почувала себе добре.

Весну й початок літа присвятив, здебільшого, підготовці до захисту дисертації і самому захисту, оформленню післязахисної документації, а також справам у педінституті й весняно-літній сесії студентів.

25 травня 1987 року, після триденного перебування в Міських Млинах зателефонував Вадим і сказав, що бабуся Настя говорила, що думає помирати – хай Льонька приїжджає.

5-7 червня разом з Іщенками та їхнім зятем Еміром Валеєвим на їхній машині їздив у Опішне і в Міські Млини. Дома застав Вадима з дружиною

і їх донькою, повний розгардіяш у хаті: печі й три стіни Ірина розпорядилася повалити. Плани Ірини, на мій погляд, були безглуздими, і я з цього погляду висловив свої міркування. Ночував у Панченків, а на хвилину заскочив до Пошивайлів, старих і молодих, Миколи й Люби. Мати дуже-дуже квола, але попросила мене: *«Ану, присядь та розкажи що-небудь»*.

Я трішки поговорив з нею, але настрою й бажання говорити не було. Ще цвів бузок, літо обіцяло бути сонячним і врожайним, та на душі було журливо, і в Київ я повернувся в поганому настрої.

2 липня, у четвер, я зателефонував у Міські Млини Ірині. Вона сказала, що піч наполовину зроблена, а Надьчина Тетяна її слухає. Вона також повідомила, що до мене в Київ приїде донька Панченків, Віта, із женихом.

Оскільки в цей мій приїзд відбувся конфлікт із наслідками, які дають себе знати й тепер, я вдамся до свого щоденника, який я ретельно вів і який є своєрідним неспростованим документом.

«17.07.1987. П'ятниця. Виїхали з Іваном Власенком у Млини о 5 годині. У Дарниці з годину шукали Сашу Пошивайла, щоб узяти його речі. Сам приїде наступного дня. Доїхали без пригод. Дома вигляд звичайних руїн. Ірина якраз мазала щось. Піч зробила так, як вона захотіла – посередині великої хати. Вийшла з двох кімнат одна дуже велика, друга ж – занадто мала. Я зразу ж їй сказав, що даремно вона не послухалася й не зробила так, як я радив. Після того, як на купанні ми порадилися з Власенком, я сказав Ірині: «Значить так: хай піч стоїть принаймні до наступного року. Зробимо ті, нові кімнати, а старі залишимо, як є».

Ірина спалахнула: «Якщо ненастеленими будуть підлоги, то я зразу ж збираюся в Київ назавжди».

Вона, до речі, й так збиралася бути до половини серпня, бо Борис перед моїм від'їздом сказав, щоб Ірина їхала – захворів син Діма. А 9 числа весілля в Наталі, сестри Надії, Борисової дружини.

Я відповів Ірині, що то її справа. Я її не можу затримувати чи розпоряджатися нею, а весь обсяг запланованої нею роботи все одно не встигнемо виконати. Та й гроші, не менше 800 крб., ще треба десь узяти. У мене стільки немає. Вона на другий день поїхала. Я ночував з Власенком на сіні Панченків. Не прощалися.

18.07. Ходив увесь день, як хворий. Дуже невчасно конфлікт з Іриною, бо всі плани мої руйнуються. Треба брати матір у Київ. Гриша нас покормив. Ми з Власенком о 16 годині поїхали до Саші Пошивайла. Виявилося, у його дружини день народження – 27 років. Були Сашині батьки й мати Тетяни. Пообідали-повечеряли серед двору. Настрій кислий. Усе думаю. Прямо захворів духовно. Дуже велике для мене горе. Але матір кидати негоже. Не по-людськи. Але чи є гарантія, що Ірина в будь-який час не покине Млини й не гайне в Київ? Та й умов для матері тут взимку немає. Треба підлогу

мити, ходити в туалет. А так мати по-легкому вже ходить під себе. В її кімнаті запахи сечі».

Коли я після від'їзду Ірини пішов по воду до сусіда, приятеля Ірини, Валерія Гаркуля, той суворо мене запитав: *«За що ти вигнав Ірину з дому?»*

Виявилося, що Ірина так пояснила йому свій несподіваний для інших від'їзд у Київ, а своїм батькам його аргументувала моєю критикою виконаної нею роботи, а вона вже стільки зробила, плануючи зимувати в селі, а тепер вона не хоче про це й чути. Отже, створилася безвихідна ситуація, винуватцем якої мої брати стали вважати мене.

21 серпня я написав листа брату Борису в м'якій вибачливій формі з розрахунку, що його буде читати й Ірина, а Валерій Гаркуль порадив мені не гаючи часу їхати в Київ і поговорити з Іриною. Ось запис у моєму щоденнику: *«24.07. ...поїхав до Ірини «каятись», хоча вини й немає. Та брати, особливо Саша, аж сичать від злості, я мовби винуватий. Іру знайшов у Моті* (тьоті). *Я сказав їй, що був неправий, коли висловив незгоду за її варіант печі. Навіть обнялися й просльозилися. Але я не говорив про її повернення в Млини. На весілля* (Наташі, доньки Моті) *запізнилися, і насилу нам знайшли, де сісти. Сашко сердито на мене зиркав, а потім устиг кинути кілька образливих реплік. Я все витерпів. А Борис сказав, що якби я їм попався, коли приїхала Ірина, то набили б морду. І це я витерпів...*

25.07.1987. Неділя. Поїхали до Саші на снідання. Прибули десь об 11[20]. Саша все на мене зиркав, як лютий тхір, аж очі червоні. І кидав репліки образливі. Я пробую виправдатися».

Уже приїхавши в Міські Млини і дещо заспокоївшись, я записав у щоденник події за 28.071987 року. Прийшов до висновку, що вини моєї немає по відношенню до Ірини. І даремно я терпів від братів образи.

Цей епізод у моєму житті ніколи не виходив із моєї голови, я часто роздумував над його причиною, механізмом і ходом, над поведінкою Ірини, братів і самого себе. Зрозуміло, що однозначної відповіді тут не знайти – багато того, що не піддається формулі й логічному доведенню суб'єктивного й ірраціонального, що базується не на здоровому глузді, а на афектах і емоціях. У цьому епізоді проявилося зримо й відчутно те, що в інших випадках могло б і залишитися невідомим. Хіба до цього випадку я міг допустити, що найближчі мені люди – брати, перед якими, як здавалося мені, я ні в чому не погрішив, виявлять у ставленні до мене таку недовіру й спалахи злості? Багаторазово перебираючи у своїй пам'яті стосунки з ними, я так і не знайшов вагомих аргументів у виправданні їхньої поведінки. Мені зрозуміліша поведінка Ірини, ураховуючи її характер, біографію, життєву позицію. Треба віддати їй належне: вона показала, на що здатна жінка, коли не рахуються з її амбіціями, і їй необхідно самовиповнитися й самоутвердитися. У таких випадках жінку *«заносить»*, її покидає *«здоровий*

глузд», вона *«щира»* у своїх домислах і вимислах, у які вона примушує вірити інших і вірить сама. Адже я її не тільки не виганяв, а навіть не вилаяв. Я тільки висловив свою незгоду з тим, що було зроблено нею всупереч нашій домовленості в присутності поважної людини, відомого письменника Івана Власенка, який не втручався в нашу розмову, але розділяв мою думку щодо збудованої печі. Коли вже після двохтисячного року я одного разу в мирній бесіді запитав Ірину, навіщо вона тоді це зробила, вона нічого не відповіда, а тільки сплакнула. Мені ж довелося докласти багато зусиль, щоб перебороти в собі несприйняття Ірини й загасити образу на неї.

Повернувшись із Києва в Міські Млини, я розвинув кипучу всебічну діяльність: ремонт хати, робота на городі, приготування їжі для матері, яка зовсім заслабла й спала майже цілодобово.

3 серпня, у понеділок, після обіду, приїхав до мене Ярослав Юрійович Дацюк як гість та фотокореспондент. Ми знаємо один одного ще з університету й училися на одному курсі, тільки він на факультеті журналістики. Після навчання зустрічалися рідко й випадково, останні ж кілька років ми здружилися як учасники бойових дій: син полку, він умудрився бути чотири рази пораненим, як і я. Розлучений і не думав про одруження. Весь поглинутий улюбленою справою, він ні про що інше, здається, й не думав, хіба що про Карпати, які вже давно полонили його серце, і він багато років майже весь свій вільний від службових обов'язків час пропадав, здебільшого, у Косівщині, фотографуючи все характерне для цього куточка України, передовсім людей. У результаті, він нагромадив величезну кількість матеріалів, яких би вистачило на багато альбомів і виставок. До мене ж він прибув і фотографувати, і просто побути кілька днів. Невисокий, худорлявий, зі шрамами на безволосій голові, він одразу ж включився в моє життя, у мої справи, у коло моїх знайомств. Уже наступного дня, у вівторок, на велосипедах ми поїхали в Опішне, були в старих Пошивайлів. Потім були в їхнього онука Саші, який при керамзаводі вже встиг у музейну кімнату зібрати чимало експонатів. Звідти заїхали до Саші додому, там застали його дружину Таню з дітьми. Не затримуючись надовго, поїхали через Яремиївку і Яри додому, в Міські Млини. Те, що це чудові місця, визнав і закоханий у Карпати Ярослав. Наступного дня Ярослав поїхав на вело в Опішне фотографувати для газети вчительку, а я за цей час домовився із Зіною Рижовою, щоб вона поштукатурила дві ще нежилі кімнати. Після обіду під дощем пішли фотографувати старих Пошивайлів, Явдоху Данилівну й Гаврила Ничипоровича. Був при цьому і Саша, їхній онук. Присутність енергійного Ярослава підбадьорила й матір. Вона проявила характерну для неї боязнь, що її обкрадають. Стала ходити в сарай і сказала, що хтось із мішка надікрав крейду. Я не переконав її, що це я надібрав для своїх потреб. Тоді Ярослав, без мене, заніс цей мішок і сховав у сарай

Леонід Сморж *(праворуч)* **та Ярослав Дацюк.**
Київ. 1987. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

на задоволення матері. Їздили ми з Ярославом тачкою і на ферму за кізяками для штукатурення, і на річку до табору кінних туристів. Бачити нас із тачкою з кізяками було дуже смішно, але що поробиш, для штукатурення вони необхідні. 7 серпня, у п'ятницю, Валеєви, що залишали свою машину на час дощу в нашому дворі, відвезли Ярослава на автостанцію.

8 серпня приїхав брат Віталій, і ми знову стали з ним радитися, як бути з матір'ю. Оскільки розвернувся широкий фронт робіт, а Ірина, на його думку, буде зимувати в Міських Млинах, то, відповідно, і мати буде при ній. Мати, яка була присутня під час цієї розмови й мала вигляд байдужої до неї, несподівано для нас збуджено проговорила: *«Я не хочу залишатися з Оришкою!»* (тобто з Іриною). Ми стали її заспокоювати. Я, зокрема, говорив, що в такому разі мені доведеться забирати її до себе, оскільки ж я працюю в інституті, то їй треба буде терпіти деякі незручності й дискомфорт. Мати якось обм'якла й більше не сказала ні слова. І взагалі, її здоров'я буквально на очах погіршувалося, розумово вона швидко деградувала. Порадилися й за ініціативи Віталія послали телеграму нашому наймолодшому брату Володимиру в Павлодар: *«Материне здоров'я швидко погіршується»*. Телеграму відіслали 11 серпня, а 12 Володимир уже зателефонував із Києва

і повідомив, що наступного дня, тобто 13-го, буде в Міських Млинах. І лаявся, що ми його наполохали. Мабуть, на підставі того, що йому говорили про мене брати Олександр і Борис, з якими він зустрівся після прильоту в Київ.

Прибувши в Міські Млини 13-го, у четвер, Володя відразу ж з властивою йому енергією і вправністю взявся за справу. Ми вже втрьох стали класти лаги для підлоги й настиляти на них дошки. Під вечір Зіна Рижова закінчила штукатурити. Володя з цього приводу поставив півлітра. Зіна посиділа з нами до сутінок, і Володя пішов її проводжати. Коли повернувся, то Віталій завів розмову про мою *«вину»* перед Іриною, а Володя його підтримав. Я вибухнув і став з ним лаятися, а Віталій і Володимир насідали на мене. Потім Володя пішов за ворота, а ми з Віталієм продовжували сперечатися. Зі слів Віталія виходило, що я взагалі нікудишній брат, бо під час навчання йому взагалі нічим не допоміг. У його доріканнях була частина правди: дійсно, фінансово я тоді йому не міг допомогти. Ставка старшого лаборанта, а згодом аспіранта, була 80 карбованців. Четверта частина з цього йшла на аліменти, треба було платити й за квартиру, і матері якусь копійчину висилати. Словом, я сам ледве тримався. У розпалі нашої словесної дуелі у двір стрімко ввірвався з криками й ричанням клубок людей, які зчепилися в бійці, і почувся закличний голос Володі: «Льоню! Вітю!» Зі світла темно, але Володю бачу: він зчепився з якимсь молодиком, обличчя якого біліє в темряві. Лютуючи, б'ю, заодно вцілюю і в друге, що виникло поряд з першим, теж ричу звіром і нахиляюсь, щоб щось схопити важкеньке, але нічого не намацую. Кричу: *«Вітю, дай сокиру! Я їх, гадів, порубаю!»* Нападники вимелися за ворота, залишилися Віталій з полінячкою в руці і Володя з гулею на лобі й синцем під оком, права рука розбита, в крові. Розповідає: вийшов за ворота, навпроти в садку сусіда шурхіт. Підійшов ближче, виходять повагом одна за одною три дівчини. Одну з них узяв за руку: *«Що ти тут робиш?»* А вона крикнула: *«Юро!»* Той, вийшовши з темряви, відразу зацідив Володі в око, а потім, притиснувши до огорожі й застосувавши больовий прийом, сказав: *«Ну, що, дядя, добре пожив?»* Володя йому відповів: *«Нічого, не обіжаюсь, Юра»*. На що той заявив: *«Більше не будеш жити, ми тебе тут прикінчимо»*. Тоді Володя, вирвавшись, кинувся у двір.

Ми ще не відхекалися, як нас нападники стали з вулиці викликати, щоб ми вийшли *«поговорити»*. Ми не стали виходити, зайшли агресори: одна з дівчат-винуватиць і наш сусід Женя М'ягченко. Ініціатор бійки став кричати, що нас він поодинці повбиває, а передовсім *«сідого»*, тобто мене. Це він повторив кілька разів.

Забіяка виявився працівником міліції й сином редактора районної газети в Диканці Олексія Куценка, близького знайомого брата Віталія. Наступні дні цей інцидент розбирало міліцейське керівництво, батько забіяки вибачався за сина, який теж просив вибачення, бо йому загрожувало

ув'язнення. З міліції його звільнили й більше наші дороги не перетиналися.

18 серпня Володя приїхав у Київ, щоб звідти вилетіти в Павлодар. За ці короткі п'ять днів під його орудою ми втрьох зробили дуже багато. Було вистелено підлогу й зведено з цегли стіну, що відділила зловісну піч. На прощання фотографувалися з матір'ю, а Володя, уже виходячи з дому, залишив їй 150 карбованців. Тричі поцілувавши матір, що байдуже сиділа на веранді, став виходити з двору. Я йшов позаду і почув його приглушене ридання. Мене також душили сльози, і я не стримався, сплакнув, бо знав, що він матір уже більше не побачить. Для мене Володя був не просто найменшим братом, а й найулюбленішим, найкращим, хоча він був і не без вад.

А надвечір я побував на весіллі у Панченків. Їхня молодша дочка Віта виходила заміж. Мені в голову ніяк не вкладалося те, що вона, здавалось, ще зовсім недавно маленьке, світловолосе й світлооке дівча, з яким у мене склалися особливо приязні стосунки, входить у доросле життя з усіма його складностями й суперечностями.

Решту серпневих днів ми з Віталієм працювали з максимальним навантаженням і мали відчутні результати. 21 числа до нас долучився племінник Гриша Чирка з дружиною Валентиною, а Ірина зателефонувала з Києва, що приїде 27 серпня. 28 серпня, о 8^{15}, племінник Михайло привіз її. Ми зустрілися дуже стримано. Тим, що було зроблено із часу її від'їзду в Київ, вона загалом була задоволена, хоча й зробила кілька зауважень і побажань. Звичайно, про *«євроремонт»* не могло бути й мови в тих умовах, коли все доводилось шукати, діставати, умовляти, а то й погрожувати, навіть у тих випадках, коли мова йшла про дрібниці.

Після приїзду в Київ включився в роботу в педінституті, побував у Івана Власенка на його дачі в Ясногородці. У нього ж поспілкувалися з Анатолієм Давидовичем, письменником, директором видавництва *«Молодь»*, що там купував собі хату, з місцевим учителем і письменником Павлом Сиченком, з яким у Івана особливо приязні стосунки й співпраця по господарству. В ці ж дні, а саме 4 вересня, по зарубіжному радіо почув, що в еміграції помер письменник Віктор Некрасов. У другій половині вересня був на всесоюзній науковій конференції в Казані, на якій виступив з науковою доповіддю. Восени продовжував працювати над монографією, яка згодом стала називатися *«Орфей в эпоху звездолетов (Искусство в жизни современного человека)»*.

Продовжував робити на велосипеді прогулянки в ліс. І того разу, 6 жовтня, у вівторок, поїхав лісом повз кладовище Берківці на Пущу-Водицю. Погода чудова, навколо осіннє різнобарв'я, краса. Стало сутеніти, поїхав назад. Біля одного з бокових входів на кладовище у великій калюжі лежав старий чоловік, нижня частина його тіла була на суші, а верхня – в канаві

з дуже брудною водою, і він, щоб дихати, намагався голову повернути вбік. Подумавши, що це п'яний, зіскочив з велосипеда. Виявилося, старий набирав відром воду, щоб полити грядку. Відро в калюжі, поряд із калюжою свіжоскопана грядочка. Чоловік тримався спокійно, жодної ознаки страху чи тривоги. Досить легко його визволив із рідкої грязюки, і він одразу ж зачерпнув відром воду, щоб поливати. Якась молодиця з дитиною на руках майже бігом наблизилася й стала кричати, щоб чолов'яга все покинув і йшов геть.

7 листопада, у день мого шістдесятиріччя, були телефонні дзвінки й привітання. Із родичів прийшли брат Борис із дружиною і брат Віталій. Перші вручили мені гетьманську булаву, виготовлену з бронзи там, де працювала Борисова дружина, а Віталій від себе і від Олександра – вітальну листівку й подарунковий набір ложок у коробці з футляром. Посиділи за столом із хмільним годин з півтори й розпрощалися.

17 листопада зателефонував брат Борис, сказав, що Іра з дитиною лягла в лікарню, і мати залишилася одна, комусь треба їхати в Міські Млини. Саша, що продовжував ігнорувати мене, тільки-но повернувся з курорту і,

Леонід Сморж *(ліворуч)* **з мамою та братом Володимиром.**
Міські Млини, Полтавщина. Серпень 1987 року. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

Леонід Сморж *(ліворуч)* **і Віталій Кононенко.**
Міські Млини, Полтавщина. 1961. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

нічого не сказавши мені, поїхав до матері. Тоді я Ірині на день народження, яке буде 28 листопада, купив шампанського і ще дещо, і відвіз до Валеєвих, які їхали в Опішне поминати сорок днів з дня смерті Наталчиної бабусі. Від них з матір'ю Наталі поїхали до її батька Юрія Іщенка, а мого давнього, ще з довоєнного часу, товариша, в лікарню на бульварі Шевченка. У нього рак, і видно було, що він довго не протягне. Під час нашої розмови він пожвавішав і навіть від моїх оповідок сміявся, але через якусь годину втомився, і, вибачившись переді мною, став прощатися, сказавши: «*Ти от підеш, і в мене буде ще більша депресія*». А 25 листопада наш спільний товариш і земляк Віталій Кононенко, зателефонувавши, сказав, що вночі Юра помер.

Тим часом, кістлява провісниця смерті, уже не ховаючи свого обличчя, зайшла й на подвір'я нашої матері. Борис по телефону сказав, що йому телефонувала Ірина з Міських Млинів і повідомила, що мати в дуже поганому стані, розпухла нога, не відає, що робить: то збирається посеред хати розпалювати вогонь, то навстіж відкриває двері, то ще що. Швидку до матері вже викликали, бо було їй погано із серцем. Словом, біда. Що робити і як бути? Ірина запитує, чи кидати їй школу, в яку її насилу вдалося влаштувати. Зв'язавшись по телефону із С. Троцьким, влаштували матір

у лікарню. Там у неї виявили цукровий діабет. Треба комусь їхати, щоб бути в лікарні при матері. Поїхав Віталій, за ним поїду я. Телефоную йому в Опішне. Він каже, що від ноги в матері пішла гангрена, а операцію мати може не витримати. Вона вже не говорить, майже не рухається. Віталій запитує мене, як бути? Кажу йому: якщо немає ніякої надії, то навіщо ще катувати матір на смертельному одрі? Він погодився й повідомив мою думку працівникам лікарні.

19 листопада 1987 року, о 15^{10}, прийшла телеграма від Віталія про тяжкий стан матері, що лікар завіряє телеграму на виклик рідних. Узяв квиток на потяг, який у Полтаву прибуває о 6^{04}. Спати не міг: інстинктом відчув, що мати померла. Біля лікарні зустрілися з Віталієм, який це підтвердив. Я поспішив у контору радгоспу. Хоча була неділя, я там застав директора Василя Дригозу, який уже зібрався їхати на курорт. Він розпорядився відносно труни, машини, оркестру й деяких продуктів. У вівторок, о 10-й ранку, домовину з матір'ю занесли в нашу хату, і, коли відкинули тканину, що закривала їй обличчя, я побачив її схудле скорботне обличчя, особливу скорботність йому надавав рот. Мати немовби перебувала в скорботному сні. По-жіночому заголосила дружина Бориса, Надія. Просльозилися Борис із Віталієм.

Коли о 13^{00} прибув автобус із оркестром, у хаті вже було повно жінок, що сиділи у великій кімнаті на лавках навколо домовини й тихо перемовлялися. Розпорядники від правління радгоспу, профкому вистроїли колону, і вона рушила на кладовище. Попереду червоний прапор із чорними стрічками, фотографія матері, її орден Материнства на подушці. Біля могили відбувся короткий мітинг з промовцями від дирекції радгоспу й від місцевкому. Прощаючись із матір'ю, усі ми, сини, плакали. У цей момент я вперше побачив, що заплакав і Саша, загалом найчутливіший і найдобріший серед нас.

Та смерть матері не примирила тоді мене з братами. Це з'ясувалося, коли в Міських Млинах відзначали сорок днів її смерті. Знову звернусь до щоденника.

«24.01.1988. Неділя. Прийшов додому десь о 9^{00}. О 10^{00} сіли снідати. Взялися хлопці за пляшку. Я сказав: «Як вони її п'ють». Штатна моя фраза. Бо дійсно мене відвертає від горілки. Саша несподівано заговорив до мене образливим тоном і став читати мораль, що, мовляв, свиня я і не даю людям нормально випити, псую настрій тощо. Віталій його підтримав. Я, у свою чергу, також дещо сказав. Обстановка розпалилася. Обмінялися неприємними репліками. Після цього мені вже було неприємно залишатися з ними, і я, взявши портфеля, пішов на Опішне».

Пройшло багато часу, доки наші стосунки налагодилися, і ми стали одне з одним нормально розмовляти й поводитися, як родичі. Чвари між людьми

взагалі – один із основних чинників, які вносять дисгармонію в стосунках і руйнують людську особистість, особливо якщо це чвари між близькими людьми, в сім'ї або між родичами. І *«заживляються»* при цьому одержані травми триваліше й болісніше, а інколи так і залишаються невилікованими, і люди несуть це з собою в могилу.

Смерть батьків, за невеликим винятком, завжди переживається важко: відчуття, що позад тебе утворилося провалля, порожнеча. Не дивлячись на те, що мати вичерпала свій життєвий ресурс, важко було примиритися, що її вже немає й ніколи не буде. Голову не залишали думки, чи все було зроблено для того, щоб продовжити її життя й зробити достойним його фінал. І чи набагато було б краще, якби її забрали в Київ, у чуже й навіть вороже для неї, селянки, міське життя з незвичним для неї побутом і стосунками. Стан, у якому перебувала мати останні місяці свого життя, вимагав особливих умов і особливого догляду, що ми, її діти, так і не спромоглися забезпечити. У цьому наша біда, а не наша провина. Матір треба було забирати із села ще десь із 1976 року, принаймні на зимовий період, але, враховуючи характер матері, її прагнення до незалежності й самостійності, це здійснити було нереально. Звичайно, не всі можливості було використано, і не завжди по відношенню до матері ми діяли як слід. Це залишається на нашій совісті. Проте ніхто з нас її не зганьбив, а їй не довелося ховати кого-небудь зі своїх дітей. Саму ж її провели в інший світ цілком достойно, а одному із нас, Віталію, довелося на смертному одрі закрити їй очі.

Леонід Сморж
біля могили мами Насті.
Міські Млини, Полтавщина.
Липень 2006.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

РОКИ ПЕРЕБУДОВИ Й СПОДІВАНЬ

На цей час, з приходом до влади Михайла Горбачова, який заявив про необхідність перебудови й гласності, деякі події й процеси стали називатися справжніми іменами, по-іншому стали висвітлюватися події внутрішнього й зовнішнього життя країни як минулого, так і сучасності. На більш високий рівень, порівняно з Микитою Хрущовим, було піднято критику Сталіна й сталінізму, а сам термін став усе частіше вживатися як у пресі, так і усно. На захист сталінізму піднялися реакційні консервативні сили, своєрідним маніфестом яких стала стаття Ніни Андрєєвої в газеті «*Советская Россия*». Група Горбачова зрозуміла, що без дискредитації Сталіна й сталінізму, який пустив глибокі корені в суспільстві й у свідомості багатьох людей, суттєвих змін досягти неможливо. Та все ж, урешті-решт, гору взяли консервативні сили, адже фактично все знаходилося в їхніх руках. Це мало місце у всіх сферах суспільного життя, але особливо зримо – у сфері політики, гуманітарної науки, людських стосунків.

Я, зокрема, відчув це на собі під час написання, проходження й опублікування у видавництві «*Політвидав України*» своєї монографії «*Орфей в эпоху звездолетов (Искусство в жизни современного человека)*», над якою працював з часу закінчення роботи над докторською дисертацією. Я здав її в редакцію у квітні 1987 року, а вийшла вона з друку взимку 1989, піддана нещадному скороченню й «*обрізанню*» на підставі сумнівів щодо збігу трактування теми з офіційно-традиційними настановами партії в галузі мистецтва й естетики. Із жінкою-редактором книги щоразу відбувалися розмови на високих тонах, які закінчувалися навіть її плачем, словами, що їй треба на щось жити і на якісь гроші їсти. Ні розмова з головним редактором, ні письмова заява не допомогли. Тоді я вирішив відмовитися від її публікації, та врешті-решт книжка вийшла з друку в «*інвалідному*» вигляді, хоча я не соромлюся її й сьогодні.

На кафедрі, де я працював, її завідувач Олексій Павелко, загалом порядна й добра людина пенсійного віку, турбуючись про своє майбутнє і спокійну старість, будучи в екзаменаційній комісії, підібрав собі «*спадкоємця*» з випускників філософського факультету Київського університету імені Тараса Шевченка, шанобливого й запопадливого студента Григорія Волинка. Той досить швидко завоював прихильність серед жінок кафедри, основної її сили й опори завідувача, «*засвітився*» в парткомі

Леонід Сморж *(ліворуч)* і Олесь Пошивайло у кімнаті Опішненського заводу *«Художній керамік»*, виділеній для Музею гончарства. Опішне, Полтавщина. 05.08.1987. Фото Ярослава Дацюка. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

інституту й через відносно великий проміжок часу став його секретарем, тобто другою після ректора людиною в інституті. У Волинки були спроби налагодити близькі стосунки й зі мною, але ми були дуже вже різними людьми й за віком, і за характером, і за цінностями, які засвоїли і яких дотримувалися. У мене буквально алергія на будь-які прояви кар'єризму й непорядності, нечесність і лицемірство, дріб'язковість і нечестивість, а я їх помічав у Григорія Волинки. У науковому відношенні він, на мою думку, був звичайною посередністю. Тож можна зрозуміти моє здивування, коли він, ледве встигнувши обійняти посаду секретаря парткому, одного разу дав мені неохайно оформлену й сумбурну за змістом рукописну працю, яку він назвав своєю докторською дисертацією. Повертаючи рукопис, я сказав, що написане до науки немає жодного відношення. Можна уявити моє здивування, коли через кілька місяців було намічено обговорення докторської дисертації Григорія Волинки і рекомендацію її до захисту. Рецензувати її завідувач кафедри доручив доценту Анатолію Трубайчуку й мені. Причому дисертація була в одному екземплярі, який дістався Трубайчуку,

а він не поспішав його передати для читання мені, сам же її дочитав тільки до половини. З Трубайчуком я не встиг поговорити, і про його думку з приводу дисертації Волинки я дізнався з саркастичних приміток на полях рукопису і надпису на тому місці, де він закінчив її читати: *«Далі я не взмозі читати, від цієї ахінеї в мене болить голова»*. Я ж цей рукопис не тільки дочитав, а й, ретельно проаналізувавши, зробив украй негативний висновок. Із членів кафедри дисертацію більше ніхто не читав, але, особливо жінки, стали на її захист, дехто з них мали попередньо зі мною розмову, щоб я не критикував *«Гришу»*. А парторг В. С. Володимиринко, який, щоб і собі *«вийти в люди»*, намагався дружити з Волинком, не полінувався для цього довгенько зі мною походити ввечері по Хрещатику, щоб довести мені, що по відношенню до Григорія я вчинив непорядно, бо той не може написати дурниці. А 21 листопада, уже в інституті, підступивши до мене, прокурорським тоном заявив: *«Як парторг, я повинен Вам сказати, що ми не дозволяємо Вам*

У сімейному музеї родини Пошивайлів: *(зліва направо)* **Олесь Пошивайло, Гаврило Пошивайло, Явдоха Пошивайло та Леонід Сморж. Опішне, Полтавщина. 05.08.1987.** Фото Ярослава Дацюка.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

інтригувати проти Волинки і будемо його всіляко захищати». Словом, зусиллями завідувача кафедри Олексія Павелка, а особливо активістки парткому О. В. Король, дисертацію Волинки рекомендували до захисту, і він її, звичайно, захистив. Затримка в її утвердженні ВАКом відбулася тільки тому, що хтось анонімно відіслав у ВАК мою рецензію, що була надрукована в кількох екземплярах для членів кафедри. Дисертації таких людей, як Григорій Волинка, ВАК ніколи не відхиляв. Я ж для себе і «*для історії*» зберігаю переписані мною сторінки й фрагменти дисертації Волинки. Ще перед її захистом, не називаючи автора, я дав прочитати декому з авторитетних філософів її фрагменти й уривки. Заступник директора Інституту філософії АН УРСР Петро Йолон оцінив прочитане одним словом: «*Бред*». Інший видатний український філософ, згодом лауреат Шевченківської премії, Сергій Кримський спочатку по суті сказав те ж саме, але коли я назвав прізвище автора, то «*дав задній хід*», заговорив «*кучеряво*»:

Леонід Сморж *(другий ліворуч)* **на першому Дні гончаря в Опішному. Опішне, Полтавщина. 18.06.1988.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж, Іван Власенко, Явдоха Пошивайло на Дні гончаря в Опішному – йде вибір свистунців. Опішне, Полтавщина. 18.06.1988.
Фото Ярослава Дацюка.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Свистунці підібрано: Явдоха Пошивайло та Леонід Сморж. Опішне, Полтавщина. 18.06.1988.
Фото Ярослава Дацюка.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж з власним глиняним виробом. Київ. 1988.
Фото Ярослава Дацюка.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

мовляв, люди різні, по-різному розуміють, думають і пишуть. Словом, пустив *«димову завісу»*.

Люди, амбіції й претензії яких набагато перевищують їх обдарування й здібності, зустрічаються досить часто й у будь-якій професії й галузі. Цьому сприяють і такі риси характеру, як нахабство, зарозумілість, честолюбство, а також сліпота й глухота інших людей, їхня поступливість і безпринциповість, некомпетентність і невігластво. Для прикладу приведу історію з якимсь В'ячеславом Рисцовим, що в статусі вільного кераміста приїхав у Опішне й розкрутив там бурхливу діяльність, а для своєї *«розкрутки»* домігся опублікування похвальних для нього публікацій, видав буклет і альбом своїх виробів, у яких деякі опішненські майстри впізнали свої. У жінок, які густо заселяють сферу культури, В'ячеслав Рисцов унаслідок своєї зовнішності й поведінки, викликав симпатію й жалість, а відповідно, поступливість і некритичність. Зовсім посередній кераміст, нахаба й авантюрист, В'ячеслав Рисцов став претендувати на Шевченківську премію і вже, було, зібрав для цього необхідні матеріали й рекомендації, що викликало обурення в тих, хто справді розумівся в кераміці. 24 березня 1988 року, о 17-й годині, в Будинку художника в Києві відбулося слухання справи В'ячеслава Рисцова, на якому довелося виступити й мені з небезсторонньою критикою його діяльності й поведінки, з пропозицією провести іспит професійного рівня його як кераміста. Крім того, я мав особисту розмову на цю тему з Борисом Олійником, який мав пряме відношення до шевченківських премій. Словом, цього разу авантюра не пройшла.

Одержавши запрошення як член методичної ради Музею гончарства в Опішному, підписане директором Олесем Пошивайлом, я з письменниками Іваном Власенком і Євгеном Дударем у п'ятницю, 17 червня 1988 року, о 5 годині ранку виїхали машиною Дударя з Києва і вже о 13 годині були в Опішному. Зайшли в оргкомітет Дня гончаря: секретар райкому партії – жінка, завідувач відділу культури Зіньківського району, голова селищної ради, Олесь Пошивайло та інші люди. Домовившись про нашу участь у святі, а мою – у науковій конференції, уточнивши розпорядок, ми поїхали до мене в Міські Млини, де застали вдома племінницю Ірину, що була за господарку, її меншу сестру Ларису й брата Бориса. Вивантаживши цукор і фарбу, ми на ночівлю поїхали до Панченків – це зовсім неподалік. Там і пообідали. Дудар до вечора ловив рибу в річці, а ми з Іваном були, так би мовити, при ньому. Увечері, коли корови йшли з пасовиська, Гришу Панченка збила з ніг його ж корова, яка в цей день кинулася до бика, і він став на певний час непрацездатним. Повечерявши, Дудар і Власенко знову рибалили. Заночували в Панченків, а я пішов до себе, до своєї хати. Уночі, було, пустився дощ, і ранком Власенко з Дударем, не діждавшись мене, пішки попрямували в Опішне. Піймавши трактор, я на ньому догнав *«утікачів»* уже в Опішному,

майже на «*фініші*» – біля Тарапуньки. У селищному Будинку культури йшла наукова конференція, на якій виступив і я, сказав кілька слів на захист проекту майбутньої будівлі Музею гончарства, автором якої був архітектор Анатолій Ігнащенко. Він її бачив у вигляді яйця-писанки, що, на його думку, характеризувало її національну належність і його призначення. Наприкінці дня всіх учасників конференції пригощали вечерею у відремонтованій чайній, а ночувати відвезли за Ворсклу, у так званий профілакторій. Туди ж поїхали своєю машиною Дудар і Власенко.

Наступного дня, прихопивши мене, Дудар і Власенко поїхали в Опішне на свято «*День гончаря*». Воно відбувалося на стадіоні й на вулицях, що прилягали до нього. Багато павільйонів і машин з різним товаром із Зінькова, недалеких Диканьки, Котельви, Гадяча, Решетилівки, курені для гончарів і різні стенди. А головне – дуже багато людей у святковому вбранні й зі святковим настроєм. Був мітинг, виступи керівництва району, самодіяльності, артистів з Полтави, і, звичайно ж, Євгена Дударя, якого, як завжди й скрізь, гаряче вітали, а він себе вів, «*як риба у воді*». Та Дудар

Відзначення 40-ліття від дня Перемоги в Київському педінституті імені Олексія Горького: *(зліва направо)* **Леонід Сморж, В. Власенко, Олексій Павелко, О. Кардаш, М. Рябухін. Київ. Травень 1985.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Ветерани Київського педінституту імені Олексія Горького: *(зліва направо)* **Ф. Місюра, Т. Шашпо, Леонід Сморж** *(позаду)*. **Корсунь-Шевченківський. Травень 1985.** Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

заспішив їхати назад, у Київ, десь об одинадцятій, а біля вісімнадцятої були вже в Києві.

Цього ж літа, нарешті, я здійснив давно задумане відвідування нашого найменшого з-поміж дітей – Володимира, якого хиткий човен долі і непростий характер занесли в Північний Казахстан, у місто Павлодар. Була нагода використати й пільгу на авіарейс як учаснику бойових дій, а заодно на зворотному шляху взяти участь у відзначенні сорокап'ятиліття Курської битви.

Літак вилетів з аеродрому *«Бориспіль»* о 01^{50}, а приземлився в Павлодарі рано вранці. Володя зі своїм сином Сергієм чекав мене на виході на своїх уже ненових *«Жигулях»* світло-коричневого кольору. Повіз на околицю міста, де в нього було півбудинка фінського типу, невеликий город при ньому і гараж. Ще за три кілометри була дачна ділянка з будиночком. Працював на маленькому автобусі, яким розвозив на роботу

Леонід Сморж *(ліворуч)* **зі своїм племінником Вадимом та братом Володимиром. Павлодар, Казахстан. Серпень 1988.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

і з роботи гідромеліораторів. Відмовившись чекати, доки він повернеться додому після розвезення, я поїхав із ним, щоб скористатися можливістю ознайомитися з місцевістю. Зовсім рівний, плоский степ, який перерізає Іртиш – досить велика й повноводна річка, в заплаві якої тільки і є дерева. Після розвезення працівників Володя завіз мене в три населені пункти, всі збудовані за час освоєння цілинних земель. У першому й будинки котеджного типу, і двори несуть на собі печатку занедбаності й нехлюйства. Живуть тут казахи. У наступному селищі занедбані й впорядковані двори вперемiш – живуть тут росіяни й українці. У третьому селищі повний порядок: чисті, охайні будиночки, подвір'я, палісаднички, огорожа: німці. Сам Павлодар не вразив: сірий, невиразний, запилений. Населення – переважно приїжджі, інтернаціонал, казахів зовсім мало. Магазини й базар мало чим відрізняються від українських, у тому числі й київських. А про культуру нічого не можу сказати, оскільки нічого не бачив і спеціально не цікавився. До казахів у інших етносів особливої поваги немає, може, навіть навпаки, іронічне, а то й сатиричне ставлення. Побут у Володі такий, як і в переважної більшості радянських людей, типові умови й типові стосунки

в сім'ї. Дружина – росіянка з Алтаю, багато років працювала на тракторному заводі майстром, із типовим російським характером. Син Сергій на початку дорослого життя. Його інтереси типові для молоді провінційного, хоча й немалого за кількістю населення міста. Старший син Вадим, від першої дружини, удруге одружившись і завівши іншу сім'ю, живе в іншому, далекому від Павлодара місті, та все ж ми з ним побачилися в батька. Дочку Люду, від першої дружини Володі, мені так і не довелося побачити. З Володею на машині його друга Івана Соболевського з'їздили на риболовлю до Іртиша, наловили відро риби й зварили юшку. Від'їжджав я в понеділок. Володя був на роботі, але в обід приїхав попрощатися. Проводжав же мене той же Іван Соболевський на своїх *«Жигулях»*. Загальне враження: візит був потрібним і себе виправдав, більшого я й не очікував. Думаю, що Володя моїм відвідуванням не розчарувався, а я не приніс йому і його сім'ї багато клопоту.

Зустріч однополчан 71 гвардійської стрілкової дивізії:
(зліва направо) **Леонід Сморж, М. І. Шмельков, К. О. Челишев.**
Москва, Росія. Травень 1985. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

г. Омск 18/XII-1984

Дорогой мой однополчанин Леонид Арсентьевич
Здравствуйте!

Прошу принять от души мои слова великой благодарности за твое письмо и фотографии, как я рад!

Читая письмо и рассматривая фотографии тех прошедших военных лет, я вспоминаю и восстанавливаю в памяти те прошедшие военные годы, ведь так много это время прошло с тех пор, уже сорок лет, но фронтовое содружество полков нашего не забыть нельзя, ведь с этой долгой нашей были вместе и недолгие встречи, вспоминаю, как ты прекрасно, смело вел себя на передовой в боевом охранении, как выдвигался на нейтральное поле на снайперские позиции и как чисто был вымыт в ружейной гранатной винтовки.

Я очень прошу тебя ради бога не будь в обиде на меня, что я замешкал с ответом на твое письмо, это все получилось по непредвиденным, сложившимся у меня обстоятельствам, по видимому ты помнишь.

Я, очень и очень рад и благодарен тебе за твою дорогую фотографию, это большая для меня радость вспоминать те военные времена, как жаль, что тебя нет на фотографии рядом, но зато есть вместо тебя нашего нашего полка с военным видом да и в форуповой сильно на внешности Чернетский и настоящий гражданский даже пригодно выглядит серьезно повидимому юрист и также в себе, к великому сожалению и несчастью меня нет в военных лет нет нет сожаления есть все расстояние в то время, когда пред — виделся по ранению!

Рассматривая групповую фотографию, тебя узнал сразу, узнал Кадыкина Петра, Ответ перевел с Сивера с оным рядом как будто Сатаров, Ильиных и больше на все признать не могу дать себя и то подозрением даже фотографии нашей контратности нет повидимому потому что фотографы до нашего полка нет.

В июне 1944 года, 6-я гвардейская армия в ее составе наша 71 гвардейская ордена Ленина Краснознаменная Харьковско Винницкая стрелковая дивизия перешла с II-го Прибалтийского в состав III-го Прибалтийского фронта и начала с севобатрей от нашего — продолжать захватчиков Белорусского направления, правда с большим сопротивлением противника. Наша дивизия со своими полками освобождала сначала за деревней Перино д. Орехи село Сиротина, станцию Шумилино, с. Вешенковичи и так далее и вот мы подошли к реке Западная Двина

Лист від командира групи снайперів, Героя СРСР Якова Сметньова до Леоніда Сморжа. Омськ, Росія. 18.12.1984 *(репринт)*.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

24 июня 1944 года наши полки 71 гв. дивизии форсировали Даугавпилс. Вышел за это мне было присвоено звание Героя Советского Союза. Далее освобождал город Лиепаю, после Лиепаю воевали на территории Латвии где так же освобождали город Даугавпилс далее освобождали город Рига и не дойдя станции Бирзгалс мелкие ранит - контузия, пришлось снова в госпитальная клиника и не позволила принять участие в последующих боевых действиях до самой Победы. Лечение мое проходило в эвакогоспитале города Симферополь. Комиссовал меня Казахом ССР после излечения меня комиссовали и определили мне II группу инвалидности и признали не пригоден для прохождения дальнейшей службы в армии.

После всего этого поехал в Сибирь Омской области к сыну Анатолию родителей всех в январе 1945 года поступил на работу и работал на Заратинно-Советской работе до 1969 года в этом же году переехал в город Омск и работал на административно-хозяйственной работе и в 1974 году вышел на пенсию и не работаю по настоящее время занимаюсь летом на Садовом участке выращиваю клубнику, смородину, малину, яблони, кое-что можно сорвать на поливы, огурцы, лук, чеснок, морковь и т. д.

Не много отстал, как уже сказал сложилась в 1945 году по девичьей работе в РК КПСС познакомился с дочкой и 7 ноября 45 года поженились и вырастили трех дочерей. Сын и две дочери живут они все со своими семьями отдельно в г. Омске. Сейчас уже насчитываю 5 внуков, которые не дают скучать. Снимали всем каждый год ходили к деду с бабой в гости, как дедушке с внучатами.

Леня! Высылаю фотографии с собой и нашей с однополчанином фотографировались в Харькове на встречи в 1982 году. Вот где также я, рядом мой супруга Екатерина Васильевна, полка Герой СССР Кабанов Павел Антонович 210 гв. полк в настоящее время живет Московская обл. г. Электросталь ул. Кургина 17 кв 17. Летом на второй отдых я, второй Пузиков Анатолий Михайлович 213 гв. полка пулеметчиком был живет г. Орск Оренбургской области проспект Ленина 82 кв. 8 - подполковник в кан. полка 219 назначен инвалидом и отставник. Вместо был адрес Каролина не нашел в своем архиве. Ну наверно и все да забыл с Сабанниковым я тоже встречался в 1982 году в г. Шумилино. Он был командир роты 1 стрелковой роты за форсирование Западной Двины приведение Героя СССР. [illegible]

С пожеланием к тебе этажурную [illegible] [illegible]

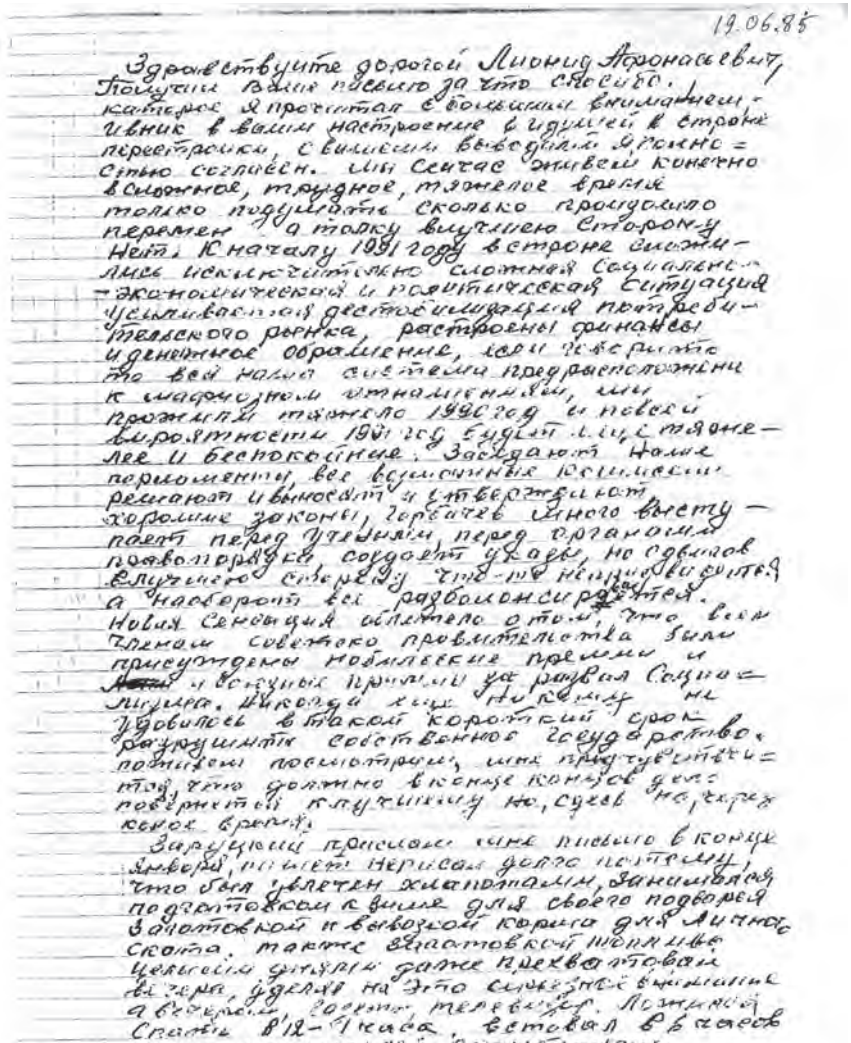

19.06.85

Здравствуйте дорогой Леонид Аронасевич,
Получил Ваше письмо за что спасибо.
которое я прочитал с большим вниманием.
Ивник в вашем настроении в одной в строке
перестройки, с выводами я полностью
согласен. Мы сейчас живем конечно
в сложное, трудное, тяжелое время
только подумать сколько произошло
перемен. А толку внутренней стороны
нет. К началу 1991 года в стране сложи-
лись исключительно сложная социально-
-экономическая и политическая ситуация
усиливается дефицит потреби-
тельского рынка, расторжены финансы
и денежное обращение, если так пойдет
то вся наша система предрасположена
к шарашному отношению, мы
прожили тяжело 1990 год и новый
вероятности 1991 год будет еще тяжелее
и беспокойнее. Заседают наши
парламенты, все важнейшие политические
решают и выносят и утверждают
хорошие законы, Горбачев много высту-
пает перед людьми, перед органами
правопорядка сорвет аплодисменты, но сдвигов
внутренней стороны что-то не видно
а наоборот все разваливается.
Новая сенсация облетела о том, что всем
членам советского правительства были
присуждены Нобелевские премии и
~~Мира~~ и большие премии за развал Социа-
листа. Никогда еще никому не
удавалось в такой короткий срок
разрушить собственное государство.
поэтому посмотрим, мне представляется
что должно в конце концов де-
повернуться к лучшему но, сквозь нерасче-
сенное время.
Зарплаты присылаю мне лишь в конце
января, пишет Не писал долго потому,
что был увлечен хлопотами, занимаясь
подготовкой к зиме для своего подворья
заготовкой и вывозкой корма для личного
скота. также заготовкой топлива
целыми днями даже приходилось
вставать, уделяя на это сложные внешние
а вечером, ложишься, телевизор. Ложишься
спать в 12-1 часа, встаешь в 6 часов
утра и опять за хозяйство.
Леонид Аронасевич несколько слов
воспоминаний военного времени Я
воевал в 1944 году. Вы прибыли

612

Лист від командира групи снайперів, Героя СРСР Якова Сметньова до Леоніда Сморжа. Омськ, Росія. 19.06.1985 *(репринт)*.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

219 полк. Идет к концу завершение битвы
в конце августа на курском дуге мы нашу
Наши сбили в сторону Полтав. Вы прибыли
к первому батальону не помню фамилии
Зам. командира батальона по политчасти
Потери вот оказались в роте и шеф радового
Я вспоминаю, как вы изумлялись отбивали
атаки. Это здорово. Так-ли это было?
Потом вот стали в памяти как шли
на Калининском фронте у нарвскумыся
снайпером по ночам под Московскомбинат
где вы ходили в засады на охоту и
очень удачно били фашистов. Здорово
вспоминаю конференцию снайперов в
какой-то деревушки. Я еще на ней выступал
делился опытом охоты и тактикой
стрельбы из снайперской винтовки выступали
Орлов, Гаврин, Сапаров и ряд зам.
полков, дивизионов. Мы тоже достойно
фронтовиков знайе что умения фронтовиков
не сохранились. Вспоминаю как вы
перевели в 1 Прибалтийский фронт мы
ходили на охоту и когда вы пришли
у тебя вещевой мешок был весь из
решетки пулями. Я в то время удивлялся
да сейчас думаю, как это могло быть
и остался живой и тут вскоре вы
выбыли из части и я не знал. Так-ли это?
Нашли Шарлова это было еще под Сталинградом
он полез на охоту во 2 батальон
и приходит ночью говорит мне что вас
ранило в руку. Я его стал посылать в санчасть
он отказался ит-ти а потом рассказал
как это произошло, была неприятность
чуть не попал в плен и решил сделать
самострел. Сделал две пайки дыма винтовки
и через хлеб выстрелил из своей винтовки
винтовки в лодке но из строя не выходил
мы делали ему перевязку и надели варежку
так он и ходил на охоту и никто про это
не знал. Я хотел потерять еще на Калининском
фронте он каким путем попал 219 полк
и так закончилась наша совместная служба.
Меня спасибо за справку а главное за
принятые выполнено. Рассчитываю что пригодится
спасибо большое. Покрепче
Вашим знакомым желаю всем
всего хорошего. Пишу в свободное
главное о жизни. Что с фронтовиком
вредно все вспоминаю. Чувствую себя
в прекрасном порядке. Ходим посередине
и тебе дам.
С приветом и уважением Яков. Катя!

З квитками, як це і буває в літній час, було дуже важко. Я зумів їх узяти тільки тому, що було виписано на моє ім'я запрошення на відзначення 45-річчя Курської битви.

До зустрічей учасників бойових дій я долучився пізно, 1984 року, коли пілот із нашої 39-ї ОАЕ Іван Яшин від імені ветеранського комітету авіації Чорноморського флоту запросив мене в Сімферополь узяти участь у святкуванні Дня перемоги. На жаль, ні з ЗО ЧАСП, ні з 39-ї я там нікого не зустрів.

На наступну зустріч, цього разу ветеранів 71-ї гвардійської дивізії, яка відбулася в середині травня 1985 року, я поїхав після адресованого мені листа Якова Сметньова, колишнього командира групи снайперів, Героя Радянського Союзу, з надією зустрітися з ним. Та він, через нездоров'я, на мою велику досаду, в Москву не приїхав. Зате відновилося знайомство з колишнім полковим розвідником Віктором Степановим, родом із Валдая. Він був у тій групі, яка наприкінці зими 1944 року на ділянці нашої роти взяла *«язика»*, ошатного рудого фельдфебеля з *«хрестом»*, а я в числі інших прикривав цю операцію. Ми впізнали один одного, обмінялися спогадами

Зустріч ветеранів 71 гвардійської стрілкової дивізії:
(зліва направо) **Г. Ю. Полушкін, Б. Хабаров, Леонід Сморж, Віктор Михайлик.**
Москва, Росія. 19.05.1985. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

про той випадок, про його учасників, а на урочистому обіді сиділи поруч. Деякий час листувалися.

Зустрілися тоді і з Михайлом Слободяником, старшим мінометної роти нашого батальйону, активним учасником усіх зустрічей ветеранів дивізії, з яким у нас виявилося багатенько спільних знайомих. Згодом я гостював у нього в Козятині, а він неодноразово бував у мене в Києві.

З 28 травня по 2 червня 1987 року я був у Москві на зустрічі ветеранів 65-ї армії генерала П. Батова, у склад якої деякий час входила й наша дивізія. Водночас відзначали і його 90-річчя. З нових однополчан побачив командира полку О. Савіді і комсорга нашого батальйону Миколу Меркулова, близького земляка відомого російського поета Олександра Твардовського, чим він дуже пишався. Миколі Меркулову протипіхотною міною відірвало ступню, і він лише в госпіталі, перечитуючи свою записну книжку, вперше звернув увагу на те, що я був наймолодшим солдатом у його батальйоні. Зрозуміло, що за час зустрічі ми вже майже не розлучалися й багато говорили, а згодом листувалися аж до часу його смерті. Урочиста зустріч учасників бойових дій відбулася на Червоній площі. Ми дізналися, що тут на спортивному літаку сів дев'ятнадцятилітній Руст із Західної Німеччини, наробивши цим величезного галасу не тільки в Радянському Союзі, а й у всьому світі. Другого ж дня було звільнено з посади Міністра оборони, а, відповідно, й низку військових посадовців. Літак на час нашого зібрання вже евакуювали, але я обдивився місце посадки літака, яке знаходилося біля Собору Василя Блаженного, що, фактично, стоїть на Червоній площі. Учасникам зустрічі було влаштовано бенкет, але без спиртного. Проте учасники дістали його самі.

1988 рік ознаменувався зустріччю учасників знаменитої Курської битви, на завершальному етапі якої довелося брати участь і мені.

Долетівши до Москви, до Бєлгорода добирався вже поїздом. На вокзалі нас чекали автобуси, а в школі-інтернаті всіх учасників реєстрували. Там же, у дворі я побачив Якова Сметньова. Привіталися тепло, але без зайвих сентиментів. Біля нього – дружина Катерина Василівна, моложава, симпатична, весела, кмітлива жінка. По всьому було видно, що це той випадок, коли люди знайшли один одного й живуть, як одне ціле, у злагоді й взаєморозумінні, *«душа в душу»*. Яків Сметньов розповнів і облисів, великі довгі вуса робили його схожим на гоголівського Тараса Бульбу. Може, під впливом несподіваності нашої зустрічі, Сметньов посерйознішав обличчям, немовби й не було багаторічної розлуки, зробив мені моральну виволочку за той випадок, коли мене з напарником у снайперській засідці через нашу необережність німці накрили мінометним вогнем. Сметньов у цю хвилину видався мені Тарасом Бульбою, а я його зрадливим сином Андрієм. До кінця урочистостей ми, фактично, уже не розлучалися з ним. До нас приєднався

1

1. *Зліва направо:* **П. Пахомов, А. Текутова, П. Семененко, Леонід Сморж.**
Місце зйомки невідоме. 1980-ті

2. Учасники святкування, присвяченого 45-й річниці битви на Курській дузі:
(стоять) **– Яків Сметньов** *(перший праворуч)* **та Леонід Сморж** *(другий праворуч)*;
(сидять) **Катерина Василівна – дружина Якова Сметньова та Микола Заруцький** *(другий праворуч)*
Бєлгород, Росія. 1988

Автори фото невідомі. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше*

2

На зустрічі ветеранів 71 гвардійської стрілкової дивізії: *(справа наліво)* **О. Савіді, Леонід Сморж, Б. Хабаров. Москва, Росія. 30.05.1987.** Фото Миколи Меркулова. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

1

2

1. На зустрічі ветеранів 71 гвардійської стрілкової дивізії: *(зліва направо)* **О. Дьомін, Микола Меркулов, Леонід Сморж, К. Мірзоєв. Москва, Росія. Травень 1987**

2. Леонід Сморж *(праворуч)* **та Іван Малишев. Москва, Росія. Травень 1987**

Автори фото невідомі. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікуються вперше*

Зустріч ветеранів 71 гвардійської стрілкової дивізії, присвячена 45-й річниці битви на Курській дузі: *(зліва направо)* **снайпери В. Ковтуненко, Яків Сметньов, Леонід Сморж, Микола Заруцький. Бєлгород, Росія. 1988.**
Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

ще один підлеглий Якова Сметньова Микола Заруцький, з яким, так уже сталося, у засідках і на снайперському полюванні не доводилося бувати, проте тут, у Бєлгороді, ми склали дружнє тріо. Невисокий, худорлявий, світловолосий, невидний із себе, він був мужньою вольовою людиною, вірним товаришем і надійним партнером у будь-якій справі. Нині він ще працював колгоспником-механізатором, до своїх бойових орденів Вітчизняної війни, Слави та трьох медалей *«За відвагу»*, *«За сумлінну працю»*, а в цьому можна було не сумніватись, Микола Заруцький одержав ще й орден *«Знак пошани»*. Немовби заново знайшовши одне одного, ми ночі проводили за розмовами, викликаючи заздрість і навіть ревнощі в Якова Сметньова, який після поранень був туговухим, тому не міг розібрати, про що ми говоримо, і скаржився згодом на це Миколі Заруцькому.

У Бєлгороді учасників зустрічі розділили на групи, які за часів Другої світової війни складали військові частини. Ці групи розвезли по їхніх ділянках бойових дій. Нашу дивізію повезли в Рокитине, райцентр Бєлгородської області, нічим непримітне селище з україномовним населенням, як і майже

всі навколишні села й містечка. Жили ми в інтернаті, будівлі колишнього маєтку Юсупових, багаторазово, до невпізнання, перебудованого новими господарями району. У селищі – братська могила, де поховано дві тисячі військових із нашої дивізії, на яку, було, особливо люто навалилися німці. Дивізія досить тривалий час стояла тут в обороні, тож дехто з ветеранів кинувся шукати господарів свого постою. Зокрема, у Дмитрівці їх знайшов колишній старшина роти і Михайло Слободяник, і зв'язківець-сержант Іван Малишев, який згодом став Героєм Радянського Союзу. Відбулося взаємне пізнавання й обмін вітаннями-здивуваннями.

«Іване, звідки це ти взявся? – побачивши невисокого й лисого полковника Малишева, вигукнула його колишня господарка хати.

Автобусом їздили на місце, де дивізія дала гвардійську клятву й одержала відповідний прапор, а також на місце, де були траншеї й окопи. Колишній командир батальйону 210-го полку М. Бахонін, ледве дочекавшись зупинки автобуса, вискочив з нього й став метушитися на невисокому, нічим не примітному пагорбі, на якому полягло дві третини його батальйону (близько 500 із 700) лише за перші чотири години бою. Тим часом, місцеві діти, підлітки, молодь майже нічого не знали про ці бої й дивувалися, чому це наїхало стільки немолодих, в орденах і медалях людей. Щоправда, місцеве керівництво увагою ветеранів не обійшло. Колгосп імені Леніна, якому було доручено наше харчування, годував, як кажуть, *«на убой»*, секретар райкому Головко, ще нестара, симпатична людина, усіляко опікувався нами. 4 серпня був мітинг біля пам'ятника невідомому солдату на честь визволення селища й присвоєння звань почесних громадян Рокитиного, серед яких був Яків Сметньов, а також М. Бахонін, Іван Малишев, Ріфат Яраєв. Жителі ж селища до цього майже не проявили інтересу, і глядачів було мало. Сумно, але сучасне населення мало інформоване навіть про свою недавню історію, не кажучи вже про свої етнічні корені. Коли я невеличкій групці молоді в кількох словах розповів, що тут відбувалося сорок п'ять років тому, усі вони були дуже здивовані. На моє запитання, хто ж вони за національністю, знизували плечима, а потім промовляли: *«Хахли»*. Хоча українською мовою говорили не гірш, ніж говорять у Київській, Полтавській чи в сусідній з Бєлгородською Харківській області.

На 5 серпня були заплановані урочистості в Бєлгороді, але я в них уже не став брати участь. Загалом поїздкою на зустріч учасників Курської битви я був задоволений. Насамперед тим, що зустрівся з Яковом Сметньовим і зблизився з Миколою Заруцьким, прекрасною і скромною людиною, мужнім воїном. Сметньов особисто говорив з Р. Яраєвим, головою ради ветеранів 6-ї гвардійської армії про мене як снайпера і мій снайперський рахунок, а той про це повідомив інших, і мій авторитет серед ветеранів різко зріс. Крім того, одна з жінок, родом з-під Сталінграда, упізнала в мені того

хлопця, якого вона 1943 року під Богодуховим бачила і навіть зачисляла на продовольство.

З Бєлгорода я поїхав на Харків, а звідти на Полтаву. Два дні я погостював у Калашниках, селі в чотирнадцяти кілометрах від міста, де племінник Григорій був, як кажуть, у *«приймах»*. Степове село, хата його на околиці, з величеньким садком і невеличким викопаним ставочком.

Племінниця Ірина на той час не жила в Міських Млинах, тому, забравши ключ у сусідки Наталі, я з важким серцем зайшов у двір, і повагавшись, відкрив хату, в якій ще витав дух материної смерті. Як неприкаяний, я походив по неприбраних кімнатах і вийшов надвір. Там теж усе запущено й неприбрано, бур'яни, розкидані дрова. Пішов до Панченків і вже пізно повернувся додому. Було чомусь страшнувато входити у двір і в хату. Закриваючи віконниці, я особливо гостро відчув самотність, у якій довгі роки жила мати. Усе ж наступного дня я заходився наводити лад у хаті й у дворі, у садку і в городі. У цих справах пройшло два тижні, за винятком відвідування Гаврила і Явдохи Пошивайлів, які були мені раді, та їхнього онука Саші, який тепер жив у чудовій трикімнатній квартирі на другому поверсі, у самому центрі Опішного. Будинок для працівників Музею гончарства був збудований щойно, завдяки енергійному клопотанню й діям молодого директора.

Приїхавши в Київ, включився в інститутську роботу, і в суперечки з редакцією *«Політвидаву»*, яка продовжувала *«обрізати»* рукопис моєї книги *«Орфей в эпоху звездолетов»*, що мене втомило не менше, ніж її написання.

10 вересня, у суботу, як і обіцяв, я зателефонував Олексі Мусієнку. Він зрадів і сказав, що негайно їде до мене. Відварили картоплі, був окорок і коньяк. Добре нам сиділося й гомонілося. За цим нас і застав телефонний дзвінок Саші Пошивайла. Сказав, що привіз дружину Таню з дітьми, і щоб я подивився по телебаченню о 20^{20} фільм про Опішне й опішненську кераміку. Ми цей фільм з Олексою подивилися, і він нам сподобався. У фільмі були провідні майстри: Гаврило і Явдоха Пошивайли, Микола – їхній син, Іван Білик, Михайло Китриш, Василь і Петро Омеляненки. Усі задіяні у фільмі говорили, включаючи Олеся (Сашу) Пошивайла, Петра Ганжу. Але найкраще (записав я в щоденнику) – Явдоха Пошивайло. Вона – чудо! О 22-й годині я провів Олексу до тролейбуса.

30 жовтня, у неділю, о 12^{30}, приїхав Саша Пошивайло з дружиною, сином Тарасом і полтавцем-мистецтвознавцем. Погомоніли, попили чай. Потім усі разом поїхали в Будинок художника, де була конференція з екології шевченківських місць. Були гострі виступи з політичним нахилом. Іван Драч у своїй критиці зачепив навіть Володимира Щербицького й говорив про нього без поваги. Говорили про необхідність заснувати *«народний фронт»*.

Здається, *«лід зрушився»*. Борис Олійник виступив поважно, як державна людина, але по справі. Цей захід відбувався з 16^{00} до 19^{30}.

18 листопада 1988 року, в п'ятницю, провівши п'ять пар занять, я поїхав у Лавру на наукову конференцію з народного мистецтва, де застав Олеся Пошивайла, Петра Ганжу та інших. Звідти ми, разом із *«петриківцями»* (майстрами петриківської мальовки) поїхали до архітектора Анатолія Ігнащенка, де й пробули з 20^{00} до 22^{00} години. На конференції ж, на завершення, виступив бандурист із Канади, молодий чоловік років 30-35. Блискуче грав на бандурі, голос слабший. Грав думу про Марусю Богуславку, про чорноморців, музичну п'єсу *«Степ»*. Говорив, що в Австралії мешкає близько двох тисяч українців. Вони мають свій центр, свої школи, видання, відведений на телебаченні час. У Канаді ж, де він живе, в українців є свої коледжі, клуби, хори тощо. Говорив він чистою українською мовою, і нам, слухачам, було соромно й за наш *«суржик»*, і за наше рабство і рабську психологію: ми менше українці, ніж ті, що виїхали за кордон багато десятиліть тому.

Зима 1988–1989 років була малосніжною, принаймні в першій половині лютого, земля була фактично голою. Життя також стало якимсь малозмістовним, малоцікавим, малобажаним. Час марнував за читанням, малюванням, випалюванням кераміки в домашньому муфелі, біля телевізора. Коли на душі ставало зовсім марудно, їхав на *«Оболонь»* до Марченків, батьків Сашиної дружини Тані. Господар, Микола Марченко, зі своїм приятелем, музикантом Сергієм, щоразу на баянах грали й співали з раннього вечора до півночі. Я від цього одержував велике задоволення, але душа залишалася неспокійною. Цей настрій, як прокляття, став уже для мене перманентним. Чи не тому, що моя душа віщує якийсь переломний момент. Якщо не в моєму житті, то в житті суспільства.

У суботу, 4 лютого, о 18^{30}, по першій програмі українського телебачення транслювали репортаж із засідання в Спілці письменників УРСР за участю завідувача ідеологічного відділу ЦК КПУ Леоніда Кравчука. Зібрання пройшло в гострій дискусії, в якій Кравчук картав письменників за складену ними програму *«Народного руху»*, яка не відповідала програмі Комуністичної партії, її ролі як керівної й провідної сили. Вона загалом спрямована на *«демонтаж»* існуючої влади, способу життя. Словом, це не програма, а маніфест політичних вимог і намагання створити альтернативну КПРС структуру. Відозва, складена письменниками, говорив Леонід Кравчук, *«зла»* і вона аж *«шкварчить від зла»*. Із захистом програми Народного руху й одномовності в Україні виступили Дмитро Павличко, Володимир Яворівський, Юрій Щербак, В'ячеслав Брюховецький, Сергій Плачинда, Станіслав Тельнюк, Раїса Іванченко. Остання, зокрема, сказала: *«Перебудова в Україні забуксувала. Усе забуксувало: в економіці, у сільському господарстві,*

Гаврилу Пошивайлу – 80
(праворуч – Леонід Сморж).
Опішне, Полтавщина. 28.03.1989.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Явдоха Пошивайло під час святкування ювілею свого чоловіка – Гаврила Пошивайла
(Леонід Сморж сидить перший ліворуч).
Опішне, Полтавщина. 28.03.1989.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Привітання Гаврилу Пошивайлу з 80-річчям від громадськості Опішного, Полтави, Києва. Опішне, Полтавщина. 28.03.1989.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

у закладах освіти. Треба негайно прийняти проект програми Руху й агітувати не зал, не тих, хто в залі, а йти в народ, говорити з народом».

Ангел перебудови літає над Україною, та не знає, де йому сісти

Одержавши листа від Гаврила Пошивайла, в якому він дуже просив, щоб я приїхав у Опішне на святкування його 80-річчя, я, не затримуючись, у суботу, 25 березня, вранці вже був на місці. Обнялися з Гаврилом Ничипоровичем і Явдохою Данилівною. Дід просльозився. І взагалі, я помітив – очі в нього часто стають мокрими: старий і слабкий. Юрко, внук, батьковою машиною відвіз мене в Міські Млини до Панченків, і я, віддавши їм замовлення, повернувся до Пошивайлів. Десь близько 13-ї години від Спілки художників УРСР і Обласного відділу культури приїхав автобус із організаторами ювілейних шанувань, а також із групами учнів – представниками від обох опішненських шкіл. Одна з них була представлена невеликим хором дівчат. День був сонячний, але прохолодний, тому Гаврила Пошивайла посадили серед двору на сонці, але в шапці. Хтось накинув діду

Гості святкування 80-річчя Гаврила Пошивайла *(Леонід Сморж у другому ряду, третій праворуч)*. **Опішне, Полтавщина. 28.03.1989.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

на плечі пальто. Уповноважені зачитали грамоти, вітальні листівки. Дівчатка для дідуся виконали невеличкий концерт. Явдоха Данилівна винесла з хати два величезні глиняні тарелі: один – з цукерками, другий – із пирогами. Внук Саша і фотокор із Полтави поспішали якнайбільше відзняти. Нарешті всі сіли за стіл, що стояв теж у дворі. Вийшло людей густенько, і не тільки пили-їли, але й співали. Піднімали тости за господарів. Я теж проголосив два: один – за Гаврила Ничипоровича, другий – за Явдоху Данилівну. На завершення урочистостей Саша Пошивайло повіз гостей, серед них і мене, у музей, який на той час уже мав чималу кількість експонатів. Ночував я у Саші. Спав я довгенько, аж доки молоде подружжя не пішло на виборчу дільницю голосувати. Повернувшись звідти, скаржилися, що вибори, як це робилося й раніше, відбуваються під тиском. Члени комісії говорять, щоб люди не викреслювали першого секретаря обкому М'якоту, а помітки на бюлетнях робили олівцем. Гаврило Пошивайло став обурюватися цим, а мене його реакція навіть утішила: значить, йому це ще не байдуже. Потім знову зібралися в старих Пошивайлів і продовжували відзначати ювілей Гаврила Ничипоровича. Знову були тости, і знову говорили гарне й приємне для іменинника. Особливо гарно говорила Явдоха Данилівна: і про фахові якості свого чоловіка, і про його людські якості, завершивши свою хвалу словами, що без діда вона – ніщо. І про те, що люди стали жадними і недоброзичливими. Якщо раніше люди були раді одне одному, ходили в гості і не залишали в біді, то тепер і йти не хочеться, бо зразу ж роззують, щоб килима не зіпсував. Якщо раніше пригощалися, чим Бог пошле, зате від душі веселилися, співали й танцювали, то тепер сидять босі, ноги підібгавши, і більше мовчать або їдять.

На Міські Млини я пішов через *«Швейцарію»*, лісом. В яровинах де-не-де ще лежав сніг, проте на пагорбах – ціле море синіх пролісків. Очей не відвести від такої краси. Я нарвав їх пучок і поклав на могилу матері, поправив на ній гробик, а Гриша Панченко посипав по периметру жовтим піском. Хусткою, яку дала Марія, дружина Гриші, я пов'язав тимчасовий постамент, а біля нього поклав, крім квітів, ще й цукерки. Наступні два дні я порався по господарству у своїй хаті і в городі. Допомагав мені в цьому Гриша.

А вже в середу, в перукарні Києва, після досить тривалої перерви я зустрівся зі своїм другом Володею Толоком. Причому, я спочатку не звернув уваги на досить солідного чолов'ягу, що в очікуванні своєї черги сидів біля входу. При моїй появі його обличчя засвітилося приязною посмішкою.

«Що, Льоню, не признаєш!» – заговорив він до мене.

«Оце так зустріч!» – у свою чергу вигукнув я. Після того, як Толок підстригся, ми з ним посиділи кілька годин у парку біля університету й погомоніли. У мене вдома вечеряли й знову гомоніли, згадували минуле

й обмінювалися думками про сучасне, яке не провіщало нічого доброго. Спілкувалися ми з 14^{30} до 22^{30}. Уже прощаючись, Володя Толок попросив мене подарувати журнал *«Соціалістична культура»* з нарисом Віктора Драчука про мене.

Те, що в Україні все зрушилося й почалися зміни в політичному й громадському житті суспільства, показали вибори, що відбулися в неділю. Чимало партапаратчиків різних рівнів (це вони мали конкурентів) потерпіли поразку. В Україні, Білорусі, Російській Федерації залишилися невибраними деякі секретарі обкомів, що до цього було неймовірним, і навіть секретарі ЦК.

У суботу, 8 квітня, в столиці Грузії Тбілісі, масовий мітинг-протест проти наявної державної системи й за відокремлення республіки від СРСР з неймовірною жорстокістю розігнали військові під командуванням генерала Радіонова, уповноваженого на це Москвою. У сутичці загинули 16 громадян Грузії, здебільшого жінки. В обох сторін було більше сімдесяти поранених. Керівництво країни висловило співчуття потерпілим, були проведені розслідування й зроблені заспокійливі заяви. Але в протестні процеси втягувалися все нові сили, і вогнища обурення стали розгортатися вже в нових регіонах. Стало зрозуміло, що створена Сталіним адміністративно-командна система, в яку він переніс і закріпив принципи мафії, жорстка й непохитна за своєю структурою, що діяла, як добре злагоджений механізм, доки був живим її конструктор, з приходом до влади Микити Хрущова, а особливо Леоніда Брежнєва, під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, роздалася вшир, стала аморфною, втратила монолітність, чіткість, жорсткість і дієвість. Проте чимдалі відбувалася все більша криміналізація владної партії. Мафія завойовувала все нові й нові рубежі, аж доки утворений у результаті цього *«айсберг»* не *«перевернувся»*, і мафія вийшла на державний рівень. Унаслідок цього відбувся перерозподіл сил і впливів і в країні загалом, і в самій мафії. Так, у вісімдесяті роки в СРСР домінуючою була дніпропетровська мафія, а за роки незалежності України верх у ній взяла донецька.

З'їзд народних депутатів, який був проведений у травні 1989 року, переконливо засвідчив про непросту громадсько-політичну обстановку в країні, розшарування суспільства й необхідність суттєвих змін в усіх його сферах, розпад старої політичної системи й формування нової. Водночас з перебігу й характеру з'їзду стало зрозуміло, що старе не збирається здавати свої позиції, що воно всіляко гальмує хід змін і в будь-який момент перейде в наступ. Делегат з'їзду, відомий історик Ю. А. Афанасьєв у своєму виступі сказав, що на з'їзді більшість актуальних і важливих питань не тільки не вирішено, але їх просто-напросто оминули, у тому числі не зреагували на голос делегації з Карабаху, де точаться воєнні дії, залишили в ізоляції

Леонід Сморж і художник Микола Богданович.
Київ. 1987. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

литовську делегацію, яка порушила питання про окупацію Литви 1940 року з боку СРСР, формування сталінсько-брежнєвської Верховної Ради, яка завалила всі ті рішення, які чекає від неї наш народ.

Наприкінці травня, а саме в суботу-неділю (27-28), відбулися дні Києва. За традицією, дійство відбувалося на Андріївському узвозі. Погода була сонячна, народу багато, атмосфера святкова. Я знайшов там подружжя художників – Миколу і Надію Богдановичів, зустрів Віктора Білика і його дружину, архітектора Анатолія Ігнащенка, кераміста з Віти-Поштової Якова Падалку і ще кілька десятків знайомих людей. Серед них – і свою близьку знайому Катерину Деряжну з її мамою і незмінним при них художником Віктором Котляром. Познайомився з відомим художником-графіком Миколою Стратілатом і побував у нього в майстерні, що містилася там же, на узвозі, а також художниками Хомчуком і Калашником, у яких купив по одній картині, написаній олією.

Посеред дня по Андріївському узвозі вниз, долаючи людський потік, промаршировала строєм велика група молоді з жовто-блакитними прапорами, самозабутньо співаючи стрілецьку пісню. Через якихось хвилин 15-20 ця ж, але вже значно поріділа група, з держаками від прапорів,

з ознаками перенесеного насильства і з понурими обличчями, мовчки поверталася назад: попрацювала міліція. Пізніше на цій же площі я був до 21-ї години на концерті груп самодіяльності з різних регіонів України, а також була група з Болгарії. Особливо чудово співав українські пісні колектив із Чугуєва, в якому виділявся прекрасним звучанням тенор, молодий казах (чи киргиз) за національністю. Публіка зустріла це шаленими оплесками й криками *«Браво!»*.

У червні мені довелося бути головою комісії на випускному іспиті на педагогічному факультеті. Тільки я зайшов у аудиторію, де вже були члени комісії, мені було сказано, що студент, якийсь Презенчук, одружився з єврейкою і від'їжджає в Ізраїль. Я запитав: *«Ну й що з цього?»*. Присутні, у тому числі й заступник декана факультету, знизали плечима. Я сказав, що про це я нічого не знаю, і зі мною ніхто про це не говорив, а якщо й буде говорити, то це не означає, що я стану знаряддям чужої волі. Справа в тому, що була неофіційна вказівка *«завалювати»* на випускних іспитах

Кафедра філософії Київського педінституту імені Олексія Горького *(праворуч – Леонід Сморж)*. **Київ. 1988.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж *(праворуч)* **консультує студенток Київського педуніверситету імені Олексія Горького. Київ. 1988.** Фото Ярослава Дацюка.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

тих, хто має виїжджати в Ізраїль, за кордон загалом. Доцент Кафедри наукового комунізму Гордієнко (очевидно, не родичка мого недруга), яка приймала іспит, кудись вийшла, а повернувшись, сказала, що декан хоче, щоб я до нього зайшов. Я відповів, що виберу час і зайду, маючи намір бути присутнім, коли буде екзаменуватися Презенчук. Цього студента я зовсім не знав, чув тільки, що він у активі деканату й ледве не любимчик декана, кандидат в аспіранти. Відповідав Презенчук останнім, очевидно, вже знаючи, що його очікує. Бачу: хлопець, як хлопець, – світленьке волосся, непримітний обличчям, посірілим від нервової напруги. Іспит комбінований: питання з наукового комунізму, політекономії й філософії. Перше питання – так собі, між *«четвіркою»* й *«трійкою»*, друге не знав, третє – десь біля *«четвірки»*. Я виставив загальну оцінку *«задовільно»*, хоча політеконом Соколовська наполягала на *«добре»*. Завершивши іспит, заходжу до декана О. Мороза. Від люті в нього аж лице перекосилося, світлі очі зовсім побіліли. Бризкаючи

слиною й трясучи своєю цапиною борідкою, яка покликана прикрити дегенеративне підборіддя, Мороз став кричати, що Презенчук – негідник, сволота, нікчемність і зрадник, а я, знаючи про це, не послухався і не став його завалювати. Я відповів, що не знав до цього ні Презенчука, ні його справи, а оцінку йому поставив по мінімуму і ніякої провини за собою не відчуваю. Якщо ж Ви маєте підстави й право на покару Презенчука, то є можливість зробити це на наступному іспиті. Зовсім оскаженівши від люті, Мороз заволав, що я хочу зробити це чужими руками, а самому залишитися чистеньким. Я відповів, що якраз навпаки, це Ви хочете зробити капость людині моїми руками, але я на це не піду. Мороз пообіцяв доповісти ректору про мою негідну поведінку, і що з цього буде зроблено необхідні висновки. Презенчука «*завалили*» на наступному іспиті, і подальшої його долі я не знаю, та й не цікавився.

Покінчивши з іспитами й одержавши запрошення дирекції Музею гончарства в Опішному на участь у теоретичній конференції й Дні гончаря, швиденько зібрався і в парі з Іваном Власенком на його машині поїхали в Опішне, прихопивши Іванову племінницю, а також Володимира Мосієнка з дочкою, що їхали в Зіньків на весілля його сестри. 8 червня, о 6 ранку,

Леонід Сморж на урочистих зборах, присвячених дню визволення міста від німецько-фашистських загарбників.
Полоцьк, Білорусія. 05.07.1989. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж і Ріфат Яраєв на місці форсування Західної Двіни під час боїв за Полоцьк. Полоцьк, Білорусія. 1989. Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

вирушили в дорогу. У рідному Івану селі Недригайлові ми побули з годину, перекусили й поїхали на Зіньків. Там у Володимирових родичів перекусили ще раз і вже вдвох попрямували на Опішне. У селищній раді як учасники конференції й Дня гончаря ми зареєструвалися й подалися в Міські Млини.

Устигли ще покупатися у Ворсклі на нашому улюбленому місці, полити кілька саджанців. Повечеряли у Панченків, а ночували вже в нашій хаті. Наступного дня, у п'ятницю, було пленарне засідання наукової конференції в Будинку культури селища. Мою доповідь не дослухали. «*Не за темою*», – обірвав мене головуючий, на мою превелику досаду, адже я ретельно й багато до неї готувався. Саші Пошивайла на той час взагалі не було. Івана Власенка також. Коли я йому поскаржився на свій провал, він заспокоїв, мовляв, я «*сипав перлини перед свинями*». Увечері ми з Іваном знову були в Панченків, чаркували, їли, співали, особливо злагоджено Іван і Гриша, а Марія створювала для цього всі належні умови. Ну, і співала, звичайно ж, бо хіба можна було не співати, якщо такі гості?

У неділю поїхали в Опішне на свято, яке було добре підготовлене й зібрало багато народу, в тому числі були й приїжджі, зокрема народна артистка України Ніна Матвієнко. Цього разу, мені здалося, у святкуванні

чогось не вистачало, не було того мажорного тонусу, що був у минулорічний наш приїзд. Обідали ми з Іваном у Саші Пошивайла вдома. На обіді була й Ніна Матвієнко зі своїм чоловіком Петром. Обоє справили на нас приємне враження. Ми з Іваном ще встигли купити на святі по солом'яному брилю, покупатися у Ворсклі й повечеряти в тих же Панченків, з тим же чаркуванням і співами. На Київ Іван виїхав дуже рано й не став мене будити, а я, прокинувшись, заходився поливати город, бо стояла жахлива спека, і все почало сохнути. Три дні я порався на городі, після чого поспішив у Київ, щоб їхати в Полоцьк на святкування 45-річчя визволення Білорусії. На превелику досаду, я неуважно прочитав запрошення й приїхав на місяць раніше. Довелося зробити другий захід. Вокзал у Полоцьку, куди я прибув у суботу, 1-го липня, був переповнений військовими, обвішаними орденами й медалями. У міськкомі партії я зареєструвався, дізнався, що моя 71-а дивізія поселена на ці дні в Новополоцьку, в 24-й школі. Там мене з обіймами й поцілунками зустріла вчителька Р. Аболок, шеф дивізії, і її учениця-семикласниця Наталя Нестеренко, мій особистий шеф, з якою я вів листування, звичайної зовнішності, мовчазна й приємна дівчина.

Наступного дня, у неділю, разом з однополчанами був на відкритті пам'ятника 23-м гвардійцям, що першими увірвалися в місто через Західну Двіну. Там же відбувся багатолюдний мітинг, який не вміщала міська площа. На ньому виступили представники військових частин із різних родів військ, які брали участь у визволенні міста. Коли слово для виступу одержав голова комітету ветеранів нашої 6-ї гвардійської армії полковник Ріфат Яраєв, я став фотографувати його, намагаючись у цій масі людей знайти потрібну для цього точку. Яраєв, побачивши мене, вигукнув у мікрофон: *«Дивіться, бачите он того, у світло-сірому костюмі, що фотографує? То професор Сморж із Києва, який знищив (назвав мій загальний снайперський рахунок) фашистів»*.

Умить я став центром уваги, у тому числі й для кореспондентської братії. Оскільки я завжди уникав розмов про це й відчув при цьому велику незручність, то вмить пірнув у натовп і розчинився в ньому. Збентежило мене й те, що Яраєв назвав мій загальний снайперський рахунок, а прозвучало, як досягнутий у боях за Полоцьк. А головне, некоректність самого вислову: *«...професор..., який знищив...»*. Мені й тепер про це незручно говорити й чути це від інших. З Ріфатом Яраєвим і П. Семененком, колишнім мінометником, відвідали те місце на березі Західної Двіни, де наша дивізія, полк, мій батальйон форсували річку. Непримітна місцевість, ніщо не нагадувало про це. Побував я й на концерті органної музики в реставрованому Софіївському соборі, який тоді, у 1944-му, служив орієнтиром під час наступу.

4-го серпня Р. Аболок, що здійснювала патронаж, організувала мені зустріч з родиною Наталі. Проста робоча сім'я із семи чоловік, що належали

Голова ради ветеранів 6-ї гвардійської армії Ріфат Яраєв виступає на мітингу, присвяченому дню визволення Білорусії від німецько-фашистських загарбників *(говорить про Леоніда Сморжа й показує на нього)*. **Полоцьк, Білорусія. 18.07.1989.** Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

до трьох поколінь, жила в трьохкімнатній квартирі, без будь-яких ознак заможності. Відкоркували пляшку зі спиртним, яке продавалося тут за талонами, повечеряли, на дорогу наділили мене пакетом з ковбасою, огірками, помідорами й хлібом.

Прощаючись зі мною, Ріфат Яраєв вибачливо сказав, що рада ветеранів 6-ї гвардійської армії внесла моє прізвище в список тих, кому повинні були присвоїти звання почесного громадянина Полоцька, та надто вже багато претендувало військових із високими чинами. Я сказав йому, що це цілком справедливо, бо ким я тоді був – рядовим солдатом, що виконував звичайний обов'язок, хлопчиськом, який тоді мало що тямив. Із Яраєвим я ще довго листувався, і ми обмінювалися телефонними дзвінками.

5 липня я вже їхав у одному вагоні зі своїм однополчанином, старшиною мінометної роти мого батальйону Михайлом Слободяником, жителем Козятина, контактним, балакучим дядьком. У парі з авіаційним полковником, обвішаним геть орденами й медалями, вони самовільно захопили нижні полиці в купе й віднині не розлучалися, а їхні голоси не затихали.

«О, скільки в тебе орденів! – вигукнув Слободяник. – *А Червоного прапора аж п'ять...* (Рахує). *Ні, чотири». – «А скільки в тебе в полку було Героїв?» – «Три». – «А чому так мало?» – «А я не представляв. Бо як Герой, так і кінчена людина: або зіп'ється, або баби зіб'ють із толку».*

І став наводити приклади, а також розповідати про своє знайомство із сином Сталіна Василем, із яким був разом на курсах, дружили сім'ями. Полковник правдиво описав зовнішність Василя Сталіна, розповів про його характер і поведінку тощо, і все ж значна частина з почутого викликала в мене сумніви.

У сусідньому купе також їхали учасники ювілейної зустрічі в Полоцьку й ділилися спогадами. Мою увагу привернув зовні непоказний, із неусміхненим обличчям і нерясними нагородами чоловік. З'ясувалося, це був Павло Лопатко, колишній командир піхотного батальйону 67-ї дивізії, майор у відставці, що на той час проживав у Білій Церкві. Його розповідь я записав після приїзду в Київ, намагаючись не коректувати:

Леонід Сморж *(присів третій ліворуч)* **на зустрічі ветеранів 65-ї армії та 71 гвардійської стрілкової дивізії. Москва, Росія. Травень 1990.**
Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

«Тяжко пораненого, разом з іншими, мене везли поїздом у шпиталь. У Москві поїзд стояв півтори доби: його начальство очікувало розпорядження про подальший маршрут: чи то в Кострому, чи в Сибір. Вийшов я з вагона й сів неподалік. Якийсь молодик крутився навколо того місця, де я сидів, вдивлявся в мене. Нарешті підійшов і запитав: «Ви із 67-ї, другого батальйону?»

«А тобі яке до цього діло?» – відповів йому сердито.

«Ви капітан Лопатко?»

«Ну, Лопатко. А що тобі від мене треба?»

Він нічого не відповів і пішов від мене геть.

А на другий день медики мені кажуть: «Лопатко, до тебе прийшли родичі: батько, мати і брат».

Я їм відповів: «Ніяких родичів тут у мене немає, і я нікуди не піду».

А медики своє: «Вийди, вони дуже просять».

Вийшов з вагона – назустріч мені кинулися немолоді чоловік і жінка й упали мені в ноги. Я знічений, розгубився зовсім, підняв їх і запитав: «У чому справа? Поясніть мені...»

Виявлилося, учорашній молодик – їхній син. В одному з боїв він був тяжко поранений. Рота невдало атакувала, безладно відступила, залишивши на полі тяжко поранених. Я кинувся наводити там порядок, нагримав на ротного, примусив підібрати поранених і відправити їх у тил. Серед них, як виявилося, був і їхній син. Він вилікувався у шпиталі і на півроку одержав відпустку. Після війни він писав мені листи. Вивчився, одружився, усе в нього було, як слід, але на власній машині потрапив у автокатастрофу, й загинула вся сім'я: він, дружина і їхня дитина».

Решта відпустки пройшла в домашніх клопотах, відвідуваннях знайомих, насамперед Панченків і Пошивайлів, старих і молодих. З дводенним візитом, а саме 21-22 липня, був у мене в Міських Млинах Іван Власенко з молодшою донькою Вітою. За цей час Іван устиг допомогти мені обклеїти шпалерами кімнату, назбирати собі лікарських трав і закупити меду на Київ, погостювати в Панченків, почаркувати з Гришею й переночувати в них на сіннику, а вдосвіта 23 липня, у неділю, не розбудивши мене, з донькою від'їхати до Києва.

Того ж дня до мене в Міські Млини зі своїм братом Юрком заїхав Саша Пошивало: вони пригнали з Краснодара для музею машину-фургон і вже встигли привезти нею глиняний посуд, знайдений на Ярах у порожній хаті померлого гончаря Різника. Брав у цьому участь і Гаврило Пошивайло, але чомусь занедужав після відвідування Ярів, тому в неділю на урочистостях з нагоди присвоєння йому звання *«Заслужений майстер народної творчості УРСР»* сидів засмучений, з перев'язаною якимсь шматком тканини головою, і нагадував мені хворого Дон-Кіхота з ілюстрації відомого французького

художника Доре. А наступного дня вже в Саші вдома відзначили хрестини (п'ятиріччя) його сина Тараса.

Уже підійшов час нашого від'їзду, як трапилася пригода, що дуже засмутила мене: загинула під колесами вантажівки сусідська собачка Веста, яку я вже, було, надумав, усупереч своєму принципу (не тримати живність в умовах міста), забрати.

У Гаркулів, сусідів, завжди були собаки. Цього літа в них з'явилися дві зовсім невеличкі молоді собачки. Одна з них, Веста, навдивовижу мініатюрна, висловуха й гостроморда, тонконога й гладкошерста, темної масті з рудуватим животом, уособлення собачої відданості й ніжності, якщо можна так говорити про тварину. Невідомо, звідки і як це явно кімнатне декоративне створіння потрапило до Гаркулів, але йому в їх ньому дворі було, очевидно, незатишно. Біжучи стежкою зі свого двору в наш, собачка побачила мене й зупинилася. Я продовжував займатися своєю справою, а собачка, не рухаючись, спостерігала за мною. Я не робив жодних спроб наблизитися до неї, вона ж проявила зацікавленість у мені, але без улесливості, характерної для собак, коли вони виявляють прихильність і хочуть зблизитися. Словом, між нами, якщо можна так стверджувати, установився духовний контакт. Віднині Веста щодня відвідувала мене, ненав'язливо для мене, і супроводжувала мене повсюди: у магазин, на річку, в ліс, навіть тоді, коли я їхав на велосипеді. Коли 26 серпня, у п'ятницю, повернувшись від Валеєвих, став збиратися в дорогу, мене знадвору покликав Борис. Він стояв серед двору й тримав у руці мертву Весту. Тільки що була жива, а тепер жалюгідний трупик. Їй було з півроку. Скільки б вона могла пробудити добрих почуттів і думок у людині, яка б піклувалася про неї, а вона належно прожила б свій собачий вік! Думка про Весту не виходила з моєї голови багато днів, та й тепер я час від часу згадую це миле створіння.

З цим настроєм у суботу, 26 серпня, я приїхав у Київ, а 30-го відвідав Музей Леніна, де Саша Пошивайло організував експозицію опішненської кераміки. Виставка мене чомусь не вразила: могла бути й кращою.

2 вересня з Анатолієм Фотієвичем Трубайчуком, доцентом педінституту, брав участь у мітингу опозиції біля центрального стадіону Києва. Вели його Чорняк, народний депутат, і Холоденко, секретар радянського райкому компартії. Не дивлячись на те, що міліція в тих, хто йшов на мітинг, відбирала й рвала жовто-блакитні прапори, біля місця, з якого виступали оратори, їх було багатенько. Коли ми йшли на мітинг, я звернув увагу на рослу молоду жінку, яка йшла зі згорнутою великою парасолею. Обігнавши нас і минувши міліцейський кордон, вона розкрила парасолю, яка виявилася жовто-блакитною, і високо підняла її над головою, як прапор, біля самої трибуни.

9 вересня, у суботу, був біля зали в Політехнічному інституті, де йшов з'їзд Народного Руху України, хід якого транслювався на вулицю. Про з'їзд я дізнався від брата Олександра, який і запропонував мені туди піти. Я поїхав, коли закінчувалася перерва, зроблена на обід. Майоріли жовто-блакитні прапори. У шерензі прапороносців стояли дружина Івана Власенка Наталка і їхня донька Віта. Дехто був із жовто-блакитними пов'язками й значками, продавалися газети Руху. Народу було не дуже багато, але серед тих, хто був, пожвавлення було велике. З'їзд обговорював Статут, а згодом Програму. Йшло гаряче, сумбурне їх обговорення, аж доки головування не перейшло до Дмитра Павличка. Особливо гостро дискутували пункт про суверенітет і федерацію, а також про власність. На з'їзді виступили представники від Вірменії й Росії, обох делегати вітали шквалом оплесків, і в залі, і надворі кричали: *«Єдність! Єдність! Єдність!»*. За пропозицією головуючого, зібрання закінчили співом *«Заповіту»*. Два рази пускався дощ, а десь із 19[20] пішов надовго, але люди стояли під парасольками до кінця. 10-го, в неділю, за домовленістю, ми з братом Олександром знову зустрілися біля зали, де відбувався з'їзд. Транслювалися вибори в органи Руху головного заступника, секретаріату, колегії тощо. Головою обрали Івана Драча. Наприкінці читали різні резолюції й звернення, у тому числі й до всіх українців, до тих, хто не зрікся рідної мови. Мав спалах і грубощів, зокрема проти Леоніда Кравчука, на що той відповів стримано й з гідністю. Дмитро Павличко належним чином вів з'їзд, гасив емоції, спрямовував енергетику залу в потрібне русло, формулював думки. Завершився з'їзд виступом вибраного Голови Руху Івана Драча, який вигуком-гаслом *«Хай живе самостійна Україна!»* поставив цьому зібранню крапку. Після цього й делегати, і публіка о двадцять четвертій годині під дощем пішли з національними прапорами до пам'ятника Тараса Шевченка. Коли я з Анатолієм Трубайчуком підійшов до нього, то там було вже багато людей, у тому числі керівники Руху Іван Драч і Володимир Яворівський. Багато людей були з жовто-блакитними, а також із литовськими, білоруськими й польськими прапорами. Усі вони розмахували ними при світлі прожекторів. Це було вражаюче, красиве видовище. Навколо пам'ятника багато міліції і перевдягнених у цивільне представників держбезпеки, які підходили парами або невеликими групами, усі міцні й навіть могутні, немов вовкодави. Та ось підійшла головна колона з силою-силенною жовто-блакитних прапорів із тризубами, а також група бойовиків із пов'язками, жалюгідна порівняно з тими, хто представляв силу влади. Їх прихід зустріли гучними викриками вітання. Спочатку виступили Володимир Яворівський і Іван Драч, потім представники польської солідарності Міхнік і азербайджанського народного фронту (причому говорив він українською мовою) та інші. Їх виступи зустрічали палкими оплесками

й вигуками: *«Єдність! Єдність! Єдність!»*. Оскільки метро вже зачинялося, ми з Трубайчуком поспішили додому. Загалом же, я вважаю, громадськість Києва проявила цього разу якщо не боягузство, то пасивність та інертність. Преса України майже не висвітлювала з'їзд Руху, більше уваги приділила іноземна преса.

15 вересня я був на благодійному вечорі, присвяченому Полтавщині, що проводився Українським фондом культури під опікою Бориса Олійника, зрозуміло – з участю художніх колективів, включаючи й опішненських гончарів з їх виробами. І концерт полтавців, який відкрив Борис Олійник, і виставка виробів керамістів Опішного знімали для телебачення, і вони користувалися великим успіхом.

У третій декаді вересня, скориставшись *«вікном»* у розкладі занять, машиною моєї знайомої я поїхав у Міські Млини, а звідти, майже не затримуючись, уже в компанії мого брата Бориса – у Краснокутськ, провідати ті місця, де довелося жити нашій родині під час окупації. Машина ще в Києві почала показувати свій норов, капризувала, глохла, і вже була думка не їхати на ній взагалі, та немовби підслухавши наші нарікання, вона все ж дозволила нам доїхати спочатку до села, а звідти, вже з Борисом, добратися до Краснокутська. Там машина кілька разів глохла, і я з Борисом, надриваючись у зусиллях, покриваючись потом і пилюкою, розганяли її, щоб завелася. Краснокутськ невпізнанно змінився, попоганів, *«урбанізувався»*, втративши чарівність великого села, з тими вулицями, що поросли шпоришем. Хату біля кладовища, де ми спершу жили, знайшли без великих зусиль, але навколо жили вже люди, які про нас навіть нічого не чули. Другу хату, що на території ремісничого училища, шукати було важче. Коли я її все-таки знайшов, Борис ніяк не хотів її визнавати. Відвідування Краснокутська в моїй душі залишило глибокий смуток.

Цей настрій посилився після повідомлення про смерть моєї колишньої дружини, яка сталася 3 жовтня. Про це мені опівночі по телефону сказала її донька Віта, сестра Вадима. Смерть на ґрунті алкоголізму, давно очікувана й невідворотна, тому в душі майже нічого не зворухнулося, окрім досади за її змарноване життя і за ту силу-силенну прикрощів, які вона мені принесла й тим самим викривила лінію моєї долі й зіпсувала характер. Шкода стало Віту, яка була сиротою при живій матері, не одержала нічого з того, що належить одержати дитині від батьків, особливо від матері. Мабуть, я здійснив черговий гріх: на похороні своєї колишньої дружини я не був: не зміг себе пересилити.

Дещо відволікла мене від сумних роздумів поїздка в Саранськ, столицю Мордовії, на наукову конференцію, присвячену Михайлу Бахтіну, яку я здійснив незабаром. Там я виступив із доповіддю, оглянув місто, побував у Болдіно, в родовому маєтку Олександра Пушкіна, де він через чуму

вимушений був перебувати на карантині три місяці напередодні свого весілля і, нудьгуючи за своєю нареченою, розрядився багатьма своїми кращими творами під загальною назвою *«Болдінська осінь»*.

Повертаючись до Києва, я в Москві завітав до своєї знайомої Валентини Смирнової, яка, зокрема, повідомила про смерть Віктора Драчука й запросила на лекцію знаменитого на той час священика Меня *«Святе писання у творчості російських письменників першої половини XIX століття»*. Середньої величини зал був заповнений. Лектор – високий, стрункий, ще нестарий чоловік у чорній сутані, з миловидним обличчям і невеликою чорною бородою, повільно походжаючи по сцені, вів себе невимушено й викладав матеріал зі знанням своєї справи. Згодом, як відомо, отець Мень був зарубаний сокирою, не пам'ятаю вже з яких причин. У суспільстві, де вже йшов демонтаж державної системи й переплелося політичне й кримінальне, важко було знати дійсні причини того чи іншого явища і передбачити подальший хід подій.

Юрій Пахомов, який особливо активізувався останнім часом у політиці й був серед наближених до Михайла Горбачова людей, отже, був у курсі того, що відбувалося в країні і в партії, під час телефонної розмови, що відбулася 9 листопада, о 22[10], сказав, що був на нараді в Горбачова, і є всі підстави стверджувати, що влада вже в руках мафії, і кримінальні злочинці все відвертіше діють і захоплюють різні підприємства, стають домінуючою силою в країні. Дізнавшись, що я збираюся йти до Валерія Врублевського з проханням сприяти в справі придбання автомобіля, Юрій Пахомов сказав, що той це зробити не зможе. Дійсно, тільки-но я завів про це розмову з Врублевським, він рішуче заявив, що із цим нічого не вийде, бо все це в руках мафії. Я не став продовжувати розмову на цю тему й перейшов на інше. Через хвилин п'ять Валерій Врублевський раптом сказав: *«Знаєш що, давай напиши заяву на ім'я Щербицького, я виберу можливість підсунути йому на підпис і дам їй хід»*. Дійсно, через кілька тижнів, під вечір, пролунав телефонний дзвінок заступника міністра торгівлі. Він сказав, що дозвіл на купівлю машини підписаний, і я можу її одержати. З'ясувалося, що підписав мою заяву вже новий перший секретар ЦК КПУ Івашко.

Уже було зовсім недалеко до нового 1990 року, коли до мене в інститут зайшов Саша Пошивайло і сказав, що Рада Мінстрів України прийняла рішення про створення Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Поїхали до мене додому й стали переглядати мою колекцію кераміки, у тому числі й ті вироби, що були в запасниках. Саша давненько в мене не був, тому все сприймав, як уперше: і *«ахав»* від захоплення, тим самим дивуючи мене, бо я вважав, що особливого в моїй колекції немає. Здивував мене й Іван Власенко, який тут же нагодився; він привіз рукопис моєї повісті *«На мілководді»*, яку я написав на тему свого

перебування на ловлі рапанів під Керчю 1967 року. Повертаючи рукопис, Іван сказав, що в мені помер художник-письменник. У повісті є характери, блискучі з погляду художності місця, але в ній немає вимислу, тому загалом повість не вдалася. Більше я ні до повісті, ні до розмови на цю тему не повертався.

У неділю, 21 січня 1990 року, Народний Рух провів свято *«Злуки»* земель Східної й Західної України, яка мала місце 1920 року. У Києві відбувалося це на площі Богдана Хмельницького при багатолюдді й численних жовто-блакитних прапорах. Усе це транслювали по телебаченню.

У суботу, 10 лютого, о 13-й годині, мені зателефонував Дмитро Горбачов і сказав, що цієї ночі померла його дружина Лілія. Померла тихо, як, догоряючи, гасне свічка. Звечора вона не хотіла вкриватися, говорила, що їй жарко. Коли вночі він підійшов до неї, вона була вже мертвою.

Дмитро й Лілія були тим подружжям, коли сама доля зводить чоловіка й жінку в одне нерозривне ціле, достоїнства одного робить надбанням обох, а недоліки гасяться прагненням обох до гармонії й щастя. Дуже різні й зовні, і за характером, і за темпераментом, і за вподобаннями, вони знаходили одне в одному те, чого кожному з них не вистачало. Якщо Дмитро випромінював урівноваженість і сталість, надійність і миролюбство, то Лілія, журналіст за фахом – уособлення жіночності в динаміці її почуттів і настроїв, зміні станів і намірів. Фундаментальні енцеклопедичні знання Дмитра духовної, зокрема художньої культури України, з'єднавшись із невситимою цікавістю й невичерпною енергією Лілії, сприяли тому, що вони відвідали майже всі місця, пов'язані з визначними подіями в історії України та її діячами.

Діма зайжди був надійним і безвідмовним. Це він продемонстрував і в спорті. Записавшись у секцію важкої атлетики університету з метою мати атлетичну статуру, наполегливий Дмитро через якийсь час досяг того, що на його тренування стали приходити помилуватися ним дівчата з його курсу. Він став чемпіоном університету і виступав на міських і республіканських змаганнях. Оскільки в команді не було важковаговика, то напівважковаговик Дмитро Горбачов, в інтересах команди, компенсував це. Випивши перед змаганнями чогось рідкого: компоту або води. Одного разу змагання з важкої атлетики серед вузів Києва проводилися в спортзалі Політехнічного інституту, якраз навпроти будинку, де жив на той час Дмитро. Звідти він і з'явився на зважування з двома трилітровими банками кави з молоком, яка ще не встигла прохолонути. Як тільки стрілка вагів перейшла бажану цифру дев'яносто, Діма сказав мені: *«А тепер, Льоню пішли в туалет. У тебе пальці стерильні? То сунь мені їх у рот, я поблюю»*.

Після закінчення університету наша дружба продовжувалася. Під час зустрічей я завжди запитував Дмитра, чи той не одружився. І щоразу

із заспокійливою усмішкою він відповідав: *«Як тільки мені виповниться двадцять вісім років, приходь до мене додому, і ти в ліжку, під моїм боком, побачиш дружину»*. Дійсно, Дмитро одружився у 28 років. Я, було, грішним ділом подумав, що ним керував розум і здоровий глузд, насправді ж це було справжнє кохання, непоказне, але глибоке й постійне. Я не був частим гостем у його сім'ї, але й моїх, здебільшого випадкових, відвідувань було досить, щоб не бути чужим і бути в курсі його сімейних справ.

23 травня 1985 року Дмитро в телефонній розмові з сумом у голосі сказав, що Лілія серйозно хвора. 1 липня 1987 року, домовившись, ми зустрілися в них удома, попили чаю й поїхали до Лілії в лікарню вчених. Її хвороба вже вийшла на критичну стадію, що позначилося на її зовнішності й поведінці. Усе ж вона досить приязно зустріла мене й охоче включилася в розмову. Я ж намагався розважати її, розповідаючи, здебільшого, смішні історії й пригоди. 16-го листопада, після 16 години, ми зустрілися з Дмитром у нього вдома. Говорили про різне, але все так чи інакше мало відношення до хвороби його дружини. Він говорив, що Лілія хоч і намагається триматися, але по всьому видно, що довго вона не витримає, і говорить про це, як про вирішене й невідворотне. Уже через рік після похорону дружини, а саме 1 січня 1991 року, коли мова зайшла за жінок і шлюбні стосунки, Дмитро сказав: *«Коли Лілечка була вже дуже хворою і було вже видно, що вона помре, коли я підійшов до неї, а вона лежала ось на цьому дивані, Ліля, дивлячись на мене сумними очима, з болем у голосі сказала: «Невже ти будеш таким же близьким і ніжним з іншою жінкою, як був близьким і лагідним зі мною? І будеш обіймати її так само, як обіймав мене?» Я відповів, що цього ніколи не буде, бо в моєму серці самим Богом місце відведено тільки для неї. І справді, серед жінок у мене багато знайомих і прихильниць, але жодна з них не може мені замінити Лілечку – я однолюб»*.

11-го лютого, у неділю, о 9[55], приїхавши на похорон Лілії, я застав біля під'їзду із сотню людей і приєднався до них. Труну винесли в супроводі зовні спокійного Дмитра й поставили на табуретки. В труну стали класти квіти. Поклав квіти і я. Лілія лежала в домовині з блідим одухотвореним обличчям. Я підійшов до Дмитра, і він сказав, що надворі обличчя Лілечки виглядає світлішим, ніж у приміщенні. Очевидно, це зауваження адресувалося тим, хто робив косметику небіжчиці. Маленька групка оркестрантів зіграла в скороченому варіанті кілька придатних для цього мелодій, і труну поставили в автобус. Ще один автобус був призначений для тих, хто прийшов провести Лілію в останній шлях, але я в нього не помістився, а де будуть ховати небіжницю, на якому кладовищі, забув спитати. Словом, поминав Лілію вже на дев'ятиденні, 17 лютого, у Дмитра вдома, де були присутні близько двадцяти людей. Дмитро був, як завжди, спокійний і тактовний.

НЕСПОКІЙНІ ДЕВ'ЯНОСТІ (ХРОНІКА)

1990-й рік

У січні 1990 року я таки купив машину, а в серпні – хату мого колишнього товариша, однокласника, що неподалік від нашої. З технікою я не в ладах, а хата виявилася вкрай занедбаною і старою, отже, клопотів збільшилося принаймні вдвічі. Досвіду автомобіліста в мене не було, тож із машиною часто була морока, а господарювання на два подвір'я: материне й куплене, вимагало багато часу, зусиль і коштів. Купити собі хату змусила та обставина, що решта рідні теж планували літні канікули й відпустки проводити в Міських Млинах. І справді, перші роки після смерті матері наїжджало багато люду, і було гамірно й неспокійно, а я звик до самотності й тиші. З часом, з різних причин, рідня переставала приїжджати, а куплена мною хата продовжувала пустувати, і я все ніяк не міг її довести до ладу. Дві хати, город, садок не давали мені нудьгувати під час літніх канікул і наїздів, коли в навчальному процесі виникали *«вікна»*. При цьому я ще знаходив час для купання у Ворсклі, відвідування родичів і знайомих, зокрема гончарів, не кидав і ліплення в керамзаводі і вдома.

Наприкінці травня 1990-го я побував на черговій зустрічі ветеранів війни в Москві, яка нічим особливим мені не запам'яталася.

24 червня побував на святі Опішного, що відбулося на стадіоні, де, серед іншого, була невелика виставка кераміки опішненських майстрів. Зі свята я заїхав додому до Саші Пошивайла, який щойно повернувся з Норвегії, де брав участь у європейському симпозіумі з кераміки і багато розповідав як про рівень кераміки в Норвегії, так і про рівень життя й культури норвежців, що незрівнянно вищий нашого.

15 липня я став хрещеним батьком Романа, сина Наталі Панченко і її чоловіка Владислава Кирея. Заодно вони хрестили й свою дочку, дворічну Надю, у неї за хрещеного батька був зять Панченків, Анатолій Зубань. Роман, уже майже підліток, спокійно й уважно поставився до обряду хрещення. Надя ж була спокійною доти, доки ще нестарий малобудищанський священик не став її оголювати для охрещення: такої наруги над собою вона не стала терпіти, почала несамовито кричати й замовкла тільки тоді, коли мати її одягнула.

Наобіцявши Гаврилу Пошивайлу підстригти, я заїхав до нього 11 серпня. Дід був дуже задоволений моєю роботою: *«Гарно підстриг, старався,*

не те що в перукарні – аби швидше, кожну волосинку перебрав. Оце, мабуть, останній раз підстриг. А може, ще разів зо два...»

Явдоха Пошивайло, що саме зайшла знадвору, вигукнула: *«О! Аж помолодів!»*

Узагалі Гаврило Пошивайло останнім часом дуже змарнів, кволий, ледве ходить дрібненькими кроками, невеселий і хмурний.

На Київ я виїхав 26 серпня, у неділю. За час моєї відпустки, це відчувалося, здається, в самій атмосфері, щось змінилося. Речовим підтвердженням цього, зокрема, став жовто-блакитний прапор біля міськради, що майорів поряд із червоно-синім.

30 серпня з Валерієм Врублевським їздили його *«Запорожцем»* на його дачу прооліфити її фронтон. Дача – досить пристойний котедж зі зручностями, гаражем і маленьким басейном. А от про машину цього не скажеш, явно не за рангом. Коли я про це сказав Валерію, він відповів, що Щербицький не дозволяв своєму оточенню користуватися службовим становищем, суворо за це карав. Коли того ж дня, прооліфивши фронтон будинку, поверталися в Київ, я, між іншим, поцікавився в нього, кого він з апарату ЦК вважає найбільш освіченим і ерудованим. Він без вагань сказав: *«Знаєш, Кравчук»*.

23 вересня Валерій Врублевський, заїхавши з Андрієвським, забрав мене на свою дачу. Дорогою він розповів, як у складі делегації від СРСР їздив на з'їзд Комуністичної партії Румунії. Проводився з'їзд помпезно, генеральний секретар Чаушеску піднятий на рівень культу, скрізь його портрети, уже не кажучи про приміщення, де відбувався з'їзд. Чаушеску сидів у центрі президії, поруч його дружина. Доповідь, яку робив Чаушеску, тривала дві з половиною години. Говорив він нудотно, через абзац переходячи на високі тони, після чого зал аплодував, а іноді й вставав. Врублевський сказав, що нарахував більше 50-ти вставань і перестав вставати, подумки пославши оратора до біса. Дехто з гостей з'їзду також перестав уставати. За п'ятнадцять хвилин до закінчення до нього підійшов працівник таємної поліції й поманив, щоб він ішов за ним. Ішли дуже довго, якимись підземними й наземними переходами. Агент поспішав, аж захекався. Нарешті вийшли на Володимира Щербицького, голову урядової делегації, і Миколу Рижкова, тодішнього секретаря ЦК КПРС з промисловості. Разом з ними його привели в приміщення, де був Чаушеску і його дружина. Чаушеску – маленький, плюгавий, слюнявий, довгоносий чоловік, надзвичайно пихатий і самолюбивий. Дружина – з неприродно білим обличчям і неприємним виразом на ньому. Під час розмови обоє трималися зверхньо й не приховували цього. Коли Рижков сказав щось таке, що не сподобалося Чаушеску, той у подальшому демонстративно не звертав на нього уваги й говорив лише зі Щербицьким. Незабаром

після цієї розповіді Валерія Врублевського Чаушеску і його дружину було заарештовано повсталим народом і розстріляно.

13 вересня Іван Власенко телефоном мені сказав, що виходить з лав Комуністичної партії, а 19-го, коли на партгрупі кафедри обирали делегатів на партконференцію і запропонували мою кандидатуру, я сказав, що не бажаю брати в ній участь, і взагалі, думаю покласти партквиток. У партгрупорга В. С. Володимиренка аж обличчя посіріло від жаху, і він, ледве отямившись, спотикаючись на словах, заговорив: *«Леоніде Панасовичу! Та ви що? Всерйоз? Я прошу Вас: не робіть цього! Навіть не думайте про це!»*

Я сказав, що вже давно думаю над цим, і намірів своїх не мінятиму. У Києві у жовтні заворушилися студенти. В їхній демонстрації брали участь близько ста тисяч. Прорвавши міліцейські кордони, вони захопили площу біля Верховної Ради, а в університеті – центральний червоний корпус. Коли я 9 жовтня пішов у центр міста, то на площі Жовтневої революції, нині – Незалежності, побачив наметове містечко студентів. Там був і намет студентів Київського педінституту імені Олексія Горького. 128 голодуючих студентів висунули п'ять вимог, серед яких – відставка прем'єр-міністра Масола, повний суверенітет, розпуск парламенту, військова служба в межах України, вирішення проблеми майна Компартії. Над наметовим містечком – жовто-блакитні й червоно-чорні прапори. Самих голодуючих не видно, між наметами вештається *«обслуга»*, у тому числі медики в білих халатах. А навколо кучкувалася публіка і йшли жваві розмови. На декому – значки Руху й Степана Бандери, у руках неофіційна преса й гасла.

Скориставшись черговим *«вікном»* у заняттях, у перших числах жовтня 1990 року я з Іваном Власенком черговий раз з'їздили на мою батьківщину. Звісно ж, ми не обминули й родину Пошивайлів, насамперед Гаврила Ничипоровича і Явдоху Данилівну.

5 жовтня ми завітали до них. Тільки відбувся обмін вітаннями, Явдоха Пошивайло посадила нас за стіл обідати: пригощала борщем, вареними буряками, гарбузовою кашею. Пам'ятаючи про нас, гостей, Явдоха Данилівна все ж основну увагу приділяла Гаврилу Ничипоровичу, який сидів з невеселим обличчям і байдуже ворушив ложкою борщ.

«Що, ще підсипати?» – турботливо запитала вона чоловіка.

Той мовчки відсунув від себе миску з борщем.

«Ну, чого ти? Їж», – занепокоєно сказала Явдоха Данилівна, підсовуючи до нього миску. Той мовчки знову відсунув миску.

«Свиня...» – з беззлобним докором, як це можна сказати любимій дитині, що закапризувала, сказала Явдоха Данилівна.

Гаврило Ничипорович змовчав, лише обличчя стало ображеним, а очі ще більше потьмарилися й вкрилися вологою. Ми ж із Іваном вибухнули непристойним реготом.

Явдоха Данилівна дещо знітилася й мовила: *«То я люблячи так сказала... Нічого, це не кривдно...»*

Взагалі, у неї до Гаврила Ничипоровича було особливе почуття, що схоже на материнське, тому часом і говорила про нього *«воно»*. І взагалі, у своїй сім'ї Явдоха Данилівна була лідером. Гаврило Ничипорович вважав, що так і повинно бути, тому говорив мені: *«Жінки в усьому старші. Як жінка захоче, так і буде. Обов'язково примусить чоловіка зробити по-своєму. Жінки у всьому беруть верх, за ними завжди останнє слово»*. Але Явдоха Данилівна не зловживала своїм лідерством і високо цінувала свого чоловіка і як майстра-гончаря, і як людину, і говорила: *«Усі ми, жінки, розумні, поки біля нас є чоловіки: поки діда, доки й хліба. У мене троє дітей, я їх усіх дуже люблю, і не дай Бог, щоб хто з них помер, але якщо помре Гаврюша, я цього не переживу»*. А напередодні вона поскаржилася мені: *«Оце старість прийшла, нема нічого гіршого. Особливо ноги болять. Аж страшно, як подумаю, що Гаврюша може вмерти, і я залишусь одна»*. Я сказав, що невідомо, хто раніше помре.

«І правда, – погодилася Явдоха Данилівна. – *То буде ще гірше... Погано на старість залишатися одному. Тут, у моїх сусідів, жила одинока бабуся, їхніх близнюків доглядала. Бувало, лущить насіння й складає зернятка на дві купки: близнюкам. І все біля хвіртки молодих хазяїв виглядає, бо нудно їй самій. То я її до себе покличу, нагодую, волосся їй розчешу. А вона намагається мені чим-небудь віддячити: то двір підмете, то яблука визбирає, і все до мене якось тулиться. І я до неї так звикла, що, коли вона вмерла, так наче шматок серця відірвали, так воно боліло»*.

Незабаром я ще раз поїхав у Міські Млини, і вже від'їжджаючи, зупинив машину, щоб попрощатися зі старими Пошивайлами. Явдохи Данилівни дома не було, а Гаврило Ничипорович, безвольний і знесилений, лежав у передній кімнаті на лавці, одягнений у куфайку і в шапці, опустивши на підлогу ноги, взуті у теплі черевики. Він не озвався на моє привітання, і на його обличчі нічого не відбилося. Знічений і стурбований, я сказав: *«Що, Гаврило Ничипоровичу, Вам погано?»*

«Погано», – ледь ворухнувши губами, відповів він.

«Я вже їду, машина біля ваших воріт, тож до побачення», – сказав я. І, не очікуючи відповіді, вийшов із хати, упевнений, що бачився з ним в останній раз.

24 січня 1991 року, у четвер, о 10^{30} ранку мені зателефонувала Ніна, дружина Сергія Марченка, брата Тані Пошивайло, і повідомила, що Гаврило Пошивайло помер.

У своєму щоденнику я записав, що *«чекав сумної звістки і знав, що довше, ніж до весни, він не протягне. Тому звістку про смерть Гаврила Ничипоровича сприйняв досить спокійно. Хоча знаю, що з ним відійшов*

могутній пласт мого життя, мого спілкування, джерело мого духовного збагачення... Як без нього буде жити Явдоха Данилівна? І скільки?.. Що буде з їхньою хатою? Із садибою? Чи Сашко не зробить із неї філіал Музею кераміки?» Мені було гірко усвідомлювати, що я вже не побачу його характерної постави і його ходи, худого зморшкуватого обличчя з блакитними, як у галки, очима, в яких і простодушність, і лукавство, і мудрість, і добро, і гнів, коли йдеться про несправедливе й ганебне, а то й сльози, хоча це й не личить чоловікові, який на війні проявив себе хоробрим воїном.

Велика різниця в роках і в соціальному статусі не була на заваді нашої щирої дружби й глибокої потреби один у одному. Зокрема, я не уникав жодної можливості поспілкуватися з Гаврилом Ничипоровичем, відвести душу в розмові й порадитися, а він завжди радів нашим зустрічам і потребував їх. 13 травня 1979 року, коли я завітав до нього й ми сіли за стіл, випили по чарчині за зустріч, трішки захмілілий він, повернувшись усім корпусом до мене і звеселілими очима вдивляючись у моє обличчя, сказав: *«Ну, чого ти до мене так пристав? Прямо в душу ввійшов, немає того дня, щоб я про тебе не думав»*.

На похорон я приїхав близько восьмої ранку.

У дворі померлого юрмилося вже чимало людей, у тому числі приїжджих із Полтави і Києва. Небіжчик лежав дуже схудлий, а його дещо звислий за життя ніс загострився і став подібним на *«грузинський»*. Побачивши, що я зайшов із двома киянами, Явдоха Данилівна хрипким від тривалого голосіння голосом стала промовляти: *«О, мій золотий хазяїне! Як же мені без тебе жити, і що я без тебе буду робити? Хто ж тепер мене вислухає й зрозуміє, пригріє й пожаліє? Кому ж я тепер поскаржусь і до кого притулюся? Чому ж ти мене покинув, і чим я тобі недогодила? Та я ж тебе все життя жаліла й доглядала, гріла й мила до останньої хвилиночки! А ти вже був зовсім слабеньким, уже й говорити не міг, тільки на мене дивився своїми дорогими оченятами! Мій дорогий хазяїне, мій любий і лагідний, чому ти не береш мене із собою, чому покинув мене одну? Та я буду до тебе щодня ходити і з тобою говорити!»*

Біля небіжчика я побув з півгодини і пішов на Міські Млини, щоб там залишити свій портфель і повернутися на поховання, призначене на тринадцяту годину. Поховання відбулося за двома обрядами: цивільним і релігійним. Через те, що священик звітував про фінансові питання в селищній раді, поховання відбулося пізніше. Було багато вінків, виступи офіційних осіб – місцевих і з області. Виступив і я, здається, не дуже вдало.

Явдоха Пошивайло, наридавшись і накричавшись до хрипоти, на самому похованні і на поминальній трапезі вела себе цілком урівноважено й розсудливо, уміло розпоряджалася й керувала поминальним обідом.

Але після смерті Гаврила Ничипоровича вона змінилася й характером, і поведінкою, стала похмурою й дратівливою. Коли я 13 квітня 1991 року заїхав до неї, вона поскаржилася, що не може забути чоловіка, і він не сходить з її думок: «*Коли лягаю спати, то поруч кладу його подушку, а на неї свою руку, тільки тоді й засну. Якось вирішила для того, щоб заснути, випити склянку горілки, але потім сказала собі: «Стій! Не роби цього, що ж люди скажуть? Який буде сором: баба спилася. Взяла кукурудзу й лущила до самого ранку*».

Якщо за життя Гаврила Пошивайла майже не було випадків, щоб я пройшов повз його подвір'я, не відвідавши, бодай не привітавшись, то тепер чимось тужливим стало віяти від його обійстя, не дивлячись на те, що порядок у ньому підтримувався: вивітрився дух самого хазяїна. Щодо Явдохи Пошивайло, то чимдалі вона все більше поступалася старості, нездоров'ю, смутку. Щоб якось розігнати нудьгу, вона вирішила взяти квартиранткою яку-небудь дівчину, але з цього нічого не вийшло. Коли я в червні 1992 року завітав до неї, то бачив одну з них, молоду, худорляву, світловолосу, в окулярах, мовчазну й непривітливу. Спілкування з ріднею хоч і пом'якшувало нудьгу й скрашувало самотність, усе ж не компенсувало втрати душі й серця.

На початку січня 1994 року я їздив у Міські Млини, тож завітав і до Явдохи Пошивайло. Хата була зачинена на замок. Її близький сусід Віктор Чугуєвець сказав, що вона впала й дуже скалічилася, не здатна ходити і тепер лежить у сина Миколи. Додав, що вона вже перепитувала про мене й виявляє бажання мене бачити. Я негайно ж пішов до Миколи. Явдоха Данилівна була мені дуже рада. Сказала, що на вулиці було дуже слизько, і вона пошкодила тазову кістку так, що не могла поворухнутися, а от тепер вже сидить, пробує ходити. Та жити, казала, вже не хочеться, досить, нажилася. І запитала: «*Ти приїдеш на похорон? Дивись, обов'язково приїдь*». Похвалила Миколину жінку Любу за турботу, але зізналася, що мала намір або задушитися, або повіситися, та стало соромно від людей. Про те, що могла бути ганьба на все Опішне, з обуренням мені сказала й Люба.

Останній тиждень квітня 1994 року, перебуваючи в Міських Млинах, я трудився на грядці. У суботу, 30 квітня, із сином Вадимом і племінницею Іриною садили картоплю. Десь близько дванадцятої дня повз наш двір ішла стара єврейка, що купила в нашому селі хату і жила в ній. Вона сказала, що Явдоха Пошивайло померла, і її сьогодні, о 13-й годині, хоронитимуть. Я швиденько нарвав великий букет червоних тюльпанів і машиною подався до Опішного. Людей було багато. Довго чекали священика, як і тоді, коли ховали Гаврила Пошивайла. Проте й службу він правив довго, бо поспішати не треба було, адже не було представників влади й промовців. Її бажання, висловлене й мені, і її родичам, щоб я був на похороні, я виконав і перед

спуском її в могилу поцілував, що робив у своєму житті вдруге, після своєї матері.

Поховали Явдоху Данилівну поруч із Гаврилом Ничипоровичем. На їхніх могилах поставили однакові хрести. Відтоді вони знову разом, а їхні душі складають одне ціле, в якому домінує любов, ніжність і злагода. Щоразу, коли я відвідую їхні могили, то вголос вітаюсь із ними й дякую долі, що вона свого часу звела мене з цими людьми.

1991-й рік

20 лютого 1991 року мені зателефонували з Полтави родичі і повідомили, що помер мій двоюрідний брат Сергій Сморж. Коли я заїздив до нього з похорону Гаврила Пошивайла, він був дуже слабкий духовно, пригнічений, одинокий і покинутий. З ним я не знався, а відповідно й не спілкувався до 1945 року, до моєї першої *«філософської»* відпустки. Про те, що він є, я знав десь із чотирирічного віку, коли вітчим завідував клубом в Опішному, а Сергій уже був парубком. Вечорами перед кіносеансами надворі, у складі оркестру, грав на трубі, зиркаючи на дівчат. Після школи він закінчив Сумське артилерійське училище, воював на Халхін-Голі 1939 року, за що одержав орден Червоної Зірки і якийсь монгольський; пройшов усю Другу світову війну, брав участь майже в усіх великих битвах, у тому числі й під Москвою, Сталінградом, на Курській дузі, форсував Дніпро тощо; нагороджений багатьма орденами й медалями; служив і після війни, але дослужився тільки до звання підполковника і до посади командира артилерійського полку, з якої і був звільнений у зв'язку з проведеним Микитою Хрущовим скороченням збройних сил. Причиною звільнення було, мабуть, і те, що в нього не було вищої військової освіти, і те, що більше за все на світі він полюбляв горілку: в ній він бачив сенс свого життя, на ній сходилися всі його інтереси й помисли. Боротися з пияцтвом він не намагався, й іншим цього не дозволяв. Його дружина Любов, вродлива, розумна, вихована жінка, знаходячись у стані постійного стресу, захворіла невиліковною хворобою й померла, залишивши його з підлітком-сином, який з часом поряд із батьком теж став п'яничкою, на цьому ґрунті загинув. Сергій недовго побув удівцем. Він одружився на габаритній, уже немолодій медпрацівниці Олександрі Петрівні, яка теж розпочала безуспішну боротьбу з його пияцтвом. Працюючи в Полтаві на заводі, у цеху, де виготовляли антени до телевізорів, контролером, він швидко *«скооперувався»* з такими ж, як він, відставниками і вже до обіду випивав, як сам зізнався, півлітри горілки. Ішов із роботи спеціально пішки, щоб не минути вісім ларьків, що продавали вино. Біля кожного з них щоразу *«остаканювався»*. Переступивши поріг свого дому, він гучним командирським баритоном кричав дружині: *«Гей, Сашок! Негайно подавай «стопаря!»* Дружина з обуренням говорила, що він

і так уже встиг набратися, час і зупинитися! І таке інше. Тоді Сергій заявляв, що, якщо в його рідному домі його рідна жінка відмовляє чоловікові в чарці, тоді він у цю ж мить іде в магазин за пляшкою. Із цими словами Сергій прямував до дверей, а Олександра Петрівна сполохано кричала: *«Стій, не ходи! Наллю я вже тобі, щоб ти нею захлинувся!»* І виходила в сусідню кімнату, де в неї була захована пляшка з горілкою.

«Ти чому мені налила в «гранчак»? Ти ж знаєш, що з «гранчака» я не п'ю!»

Олександрі Петрівні доводилося шукати *«нормальний»* стакан, у який уміщується всі двісті грамів, і Сергій на якийсь час утихомирювався. Пив Сергій неймовірно багато. Мене ж як непитущого недолюблював, хоча й гордився мною як ученим. Особливо він деградував після смерті Олександри Петрівни. Його квартира стала осередком для розпивання спиртного різного роду покидьками суспільства. Там і знайшла його смерть, розпластаного на брудній підлозі, серед калюжі крові, непоголеного й невмитого. Вважають, що Сергій у п'яному стані за чимось уставав і впав, ударившись потилицею об поріг. На його поховання прибула машина з військовим оркестром, курсантами військового училища, які несли труну й ордени, а на кладовищі влаштували салют. Кілька гільз після нього я взяв собі на згадку. Залишилася в мене і пам'ять про нього як про талановитого оповідача різних історій, особливо про війну і військову службу.

У третій декаді травня 1991 року я був у Калінінграді на науковій конференції, на яку запросив мене мій друг і однокурсник Віктор Овчинников. На конференції я виступив із доповіддю, решту часу я присвятив місту й пам'ятним із років служби місцям. Майже все в Калінінграді змінилося до невпізнаваності. Тоді, хоча місто й було нещадно спалене, своїми мертвими кварталами й архітектурою виражало дух того народу, який століттями жив на цій землі. Тепер же від попереднього залишилися лише околиці з їх котеджами. Центр міста, що вигорів, знесено, на його місці або побудовано сучасні будинки-коробки, або зроблено площі із зеленими насадженнями. Поки що збереглися викладені з темно-червоної цегли стіни знаменитого кафедрального собору з могилою філософа Іммануїла Канта, який німці обіцяли реконструювати. Зробив я також поїздку в курортне містечко Світлогорськ з вишуканою архітектурою, яке знаходиться на самому березі моря. На той час саме штормило, хвилі накочувалися на берег. На лінії прибою я на згадку назбирав жменю шматочків бурштину. Словом, ні Калінінград, ні університет, у якому працював Віктор Овчинников, нічим особливим мене не вразили.

Канікулярне літо я провів у Міських Млинах, і воно теж пройшло якось безбарвно. У мені самому відбулися якісь зміни не на краще. Щось було вже безповоротно втрачено, обірвалися якісь нитки, що прив'язували до рідної землі, а вона втратила для мене якусь інтимність: земля, повітря,

вода, люди стали для мене вже не тими, що були раніше. Я продовжував спілкуватися майже з тим самим контингентом людей, займатися тими ж справами: хатою, садком, городом, купатися у Ворсклі і час від часу ліпити, але все це сприймалося й переживалося по-іншому. В цьому проявлялися й пов'язані з моїм віком зміни, і ті зміни, що відбувалися в суспільстві й не обіцяли нічого доброго.

1 серпня в Опішне завітала група немісцевої молоді із жовто-блакитними прапорами, і стали закликати місцевий люд до національного й культурного відродження. Серед них було троє американців українського походження. Людей на зібрання прийшло чимало. Відразу ж підійшла міліція й дебелі молодики, що із селищної ради принесли червоно-синій прапор УРСР, і стали навпроти мітингуючих. Протилежні сторони обмінювалися образливими словами, але до бійки не дійшло.

У середині серпня в Москві партійно-мілітаристською хунтою було здійснено переворот, метою якого було усунення від влади Михайла Горбачова. Крючков, Павлов, Пуго, Язов, Янаєв оголосили в країні надзвичайний стан і дію союзних законів, увели цензуру. Та вже в середу, 21 серпня, ситуація різко змінилася, хунта ганебно втекла, а Верховна Рада СРСР її різко осудила. Михайло Горбачов, якого на той час заблокували в кримському санаторії *«Форос»* прибічники хунти, був розблокований і повернувся до Москви. Головні змовники були заарештовані, а один із них – міністр внутрішніх справ Пуго – застрелився.

Переворот остаточно підірвав авторитет Комуністичної партії й виявив обличчя її провідних функціонерів. У деяких союзних республіках її оголосили поза законом (Прибалтика) або ж призупинили її діяльність. 23 серпня Михайло Горбачов оголосив про розпуск КПРС і склав з себе повноваження генерального секретаря.

24 серпня Верховна Рада УРСР прийняла рішення про вихід України зі складу СРСР і про її незалежність. Результати голосування зал зустрів оваціями.

Усю цю інформацію я вислуховував по радіоприймачу в Міських Млинах, використовуючи для цього будь-яку можливість і будь-де: дома, на річці і навіть перебуваючи в гостях. Як і в попередні роки, я, крім Панченків, відвідував Пошивайлів, звичайно ж і Явдоху Данилівну. Повз її двір я не проїжджав, щоб не зайти до неї. Того місяця вона серйозно хворіла, і Саша – внук, частенько ночував у неї. Наступного ж місяця, 21 вересня, одружувався його брат Юрій на Світлані Шкурпелі. Я був серед гостей, і на своїй машині брав участь у весільному кортежі, що здійснював ритуальну поїздку в Любку до *«журавля»* (колодязя), до Розритої Могили й на ГЕС (гідроелектростанцію). Юра – усебічно обдарована людина, добра

й порядна, тому в мене не було сумніву, що зі Світланою вони зів'ють належне сімейне гніздо.

У листопаді в Україні розвернулася кампанія з обрання президента й проведення референдуму щодо незалежності України, який відбувся 1 грудня 1991 року. Президентом було обрано Леоніда Кравчука – майже 60 % виборців, а за незалежність проголосували майже 90 % виборців. Цьому раділи всі мої друзі й брати Олександр, Борис, Віталій. У четвер, 5 грудня, о 14-й годині, по телевізору транслювалося засідання Верховної Ради України, на якому Леонід Кравчук приніс присягу, а Дмитро Павличко прочитав декларацію до народів світу про незалежність України. З промовою виступав і Олесь Гончар.

8 грудня Борис Єльцин, Леонід Кравчук, Станіслав Шушкевич зробили спільну заяву, що віднині СРСР призупинив своє існування. Це викликало шок і в нас, і в усьому світі. А буквально за дві години до цієї заяви, о 19-й, Михайло Горбачов у інтерв'ю по телебаченню знервовано погрожував, що не дозволить Україні відділитися, а її народ з розумінням поставиться до будівництва нового союзу й візьме в цьому активну участь. Підняли шалений крик з цього приводу й російські шовіністи. У самій Україні все

Леонід Сморж *(стоїть)* **на вечорі студентської художньої самодіяльності. Київ. 1991.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

зрушилося зі звичного місця, що проявилося і в засіданнях Верховної Ради, і з цим вона ввійшла в новий 1992 рік. Уже 4 січня відбулося її екстренне засідання, на якому був шквал звинувачень у бік уряду й вимога відставки прем'єра Вітольда Фокіна, гостра критика Леоніда Кравчука. Почалося формування українських збройних сил, постала проблема Чорноморського флоту, яка залишається невирішеною й нині. Єльцин як президент і політик виявився необов'язковою, непослідовною й нечесною людиною щодо України, а Росія розпочала здійснювати економічний і політичний тиск на неї – її засоби масової інформації зловтішалися з цього приводу, як це роблять і нині.

1992-й рік

1992 рік позначився активною роботою Верховної Ради України і її намаганням вирішувати низку екстремальних проблем, пов'язаних зі станом в економіці і в соціально-політичному житті України. Продовжувалися негаразди як у самій Україні, так і в її стосунках із сусідами, насамперед зі своїм північно-східним сусідом – Росією. Особливо вони погіршилися у зв'язку з тим, що Україна розпочала формування й організацію власних збройних сил і гостро постала проблема базування російського флоту в Севастополі, а Верховна Рада Криму прийняла рішення про вихід зі складу України. У сусідній Молдові, де самоутвердилася Придністровська Республіка, склалась украй напружена ситуація, яку всіляко стимулювала Росія на чолі з президентом Борисом Єльциним, який не приховував своїх симпатій. У внутрішньому житті України продовжувався той самий безлад і пограбунок народу, панування мафіозно-олігархічних кланів, зростання цін і зниження життєвого рівня людей. Керівник Служби національної безпеки, генерал Євген Марчук на сесії Верховної Ради України наприкінці року повідомляв про засилля мафії на всіх рівнях і в усіх сферах, і що без рішучої боротьби з нею нічого не вийде. Згодом, уже як кандидат на пост президента, 1999 року на зустрічі з активом «*Народної солідарності*» він сказав: «*Злочинний світ веде неоголошену, але нещадну війну проти держави, в якій дістає дедалі більше перемог. Він настільки проник у вищі ешелони влади, що може діяти цілком безкарно. Поки кримінальний світ не зазнає потужного удару, поки структури державної влади не буде очищено від його представників, ніякі реформи в країні не підуть, і тут ключову роль грає боротьба з корупцією*». «*...Без ліквідації 5-7 мафіозно-кланових сімей Україна тупцюватиметься на місці ще довгий час. Ці клани мають, по суті, необмежені можливості: ними контролюються і енергоринок, цукрова, лікерно-горілчана і тютюнова промисловість, інформаційний простір, добралися вже й до хліба, вже зробили оцінку українській землі. Якщо будуть розгромлені клани – то розвалиться вся піраміда, вибудована ними*

від Києва до регіонів. І я упевнений, що люди підтримають того, хто візьметься за це. Для мафії настануть тяжкі часи. Чесна людина розправить плечі». (Скорочений виступ на зустрічі з активом «Народна солідарність [Народна солідарність: Інформаційний бюлетень всеукраїнського громадського об'єднання. – Жовтень, 1999]). На жаль, ці слова залишилися словами, а сам Євген Марчук давно відійшов від активного політичного життя. Ніхто із очільників держави так і не ризикнув замахнутися на кримінальний світ, який в Україні став паралельною владою, набагато реальнішою, ніж офіційна, а офіційна *«все більше стає засобом створення, примноження та охорони награбованих капіталів»* (Там само).

Упродовж 1992 року я особливо часто їздив у Міські Млини, бо треба було облаштувати куплену хату-руїну й просто навідуватися в село. З приходом тепла, літа роботи стало сила-силенна: довелося обкладати хату цеглою, вирівнювати підлогу, застеляти лінолеум тощо. Для цього треба було домовлятися, діставати, привозити, слідкувати тощо. Словом, рутинна, марудна робота. І все це у велику спеку, від якої не рятувала й Ворскла. Зрозуміло, що я не обмежувався господарськими справами. Не залишалися поза моєю увагою й мої родичі, знайомі, їхнє життя й інтереси, зокрема полтавці, диканьчани, опішненці. Зв'язки й взаємозв'язки продовжували функціонувати. Із Калінінграда прилітав в Україну і гостив кілька днів у Міських Млинах мій однокурсник Віктор Овчинников. У мене був постійний зв'язок з Олесем Пошивайлом і музеєм. Мені було приємно чути, що Міністр культури Лариса Хоролець, спеціально відвідавши Опішне, високо оцінила пророблене музеєм, не дивлячись на його злиденний кошторис. Цікаво мені було послухати Олеся Пошивайла, який на початку серпня повернувся з відрядження у Францію та Англію і показував відзняті там відеоматеріали. Цього літа я нарешті зробив те, що не давало мені спокою з 1987 року: остаточно упорядкував могилу матері. Перед самим від'їздом у Київ пішов до могили удвох з Гришою Панченком. Він причепурився, одягнув чистий піджак і свіжу сорочку, був мовчазний і урочистий. Коли я виставив пляшку бальзаму, пляшку тернівки, дволітрову банку домашнього вина, Гриша здивовано вигукнув: *«Ну, в тебе ж і витримка! Був тут усю відпустку, робили в тебе люди, були брати, а спиртне залишилось цілим»*.

Сам Григорій реагує на спиртне, як кіт на валер'янку: ніяка сила його не стримає, якщо в хаті є спиртне. Навіть якщо воно не його. Коли одного разу, від'їжджаючи в Київ, я залишив йому на зберігання 30-літровий бутель вина і наступного літа запитав про нього, Гриша вкрай зніяковіло, соромливо сказав: *«Я його випив»*.

Від'їжджав із Міських Млинів із Вадимом. За цей час не відпочив, а заморився й від марудної роботи по господарству, коли доводилося носити цеглу, штукатурити, мазати, в городі поратися, із фруктами возитися,

й від спілкування з Вадимом і братами: довге перебування з близькими родичами під одним дахом рано чи пізно викликає певні непорозуміння, а іноді й конфлікти. І цього разу були випадки, коли в стосунках з моїми родичами «*іскрило*».

Виїхали ми з Вадимом дуже рано, усю дорогу розмовляли. Здебільшого говорив Вадим про своє життя, справи й плани. Нікчемне, змарноване життя. Усе дрібно, безкрило, сіро. Багато в ньому незрілого, напівдитячого, невизначеного, сумнівного. Скоро сорок років, а в його голові так і не сформувалося те, що складає сенс життя в його високому справжньому розумінні. Те, що він говорив, його бажання й прагнення – венігрет, приготовлений абияк. Вадим говорив зі мною не як з батьком, а як з людиною, з якою є привід виговоритися. Він незадоволений своїм життям, своїм становищем, оточенням і мріє про свій власний куток, свою квартиру, свій шматок білого хліба з маслом, словом, про свої маленькі радощі. Я слухав, а в мене наростала досада, що ми з Вадимом однофамільці, а не рідні батько й син, бо в ранньому його віці нас розвела доля. Наше життя йшло нарізно, різні цінності, різні інтереси й прагнення. Чи міг би він стати іншим, якби в його ранньому віці не обірвався зв'язок зі мною? Чи став би він алкоголіком, людиною цілком поневоленою спиртним? Щодо останнього не можу категорично твердити, адже є скільки прикладів благополучного початку й печального фінішу. Тепер же наші шляхи ніколи не зійдуться так, щоб можна було йти нога в ногу, пліч-о-пліч. Якщо до цього в мені ще жевріла якась надія на можливість взаєморозуміння, то ця сповідальна розповідь Вадима про самого себе розвіяла мою ілюзію, і на душі стало ще тяжче й безрадісніше, ніж було до цього.

Після Міських Млинів я був пригнічений і немовби спустошений. Досить важко входив у міське життя й свої службові обов'язки. Неохоче виходив у парк на зарядку. Не приносили мені задоволення й поїздки на велосипеді в ліс. Він утратив свою принадність, спохмурнів і здичавів, став якимсь чужим і ворожим не тільки через радіацію, але й через людей, які дедалі стають усе агресивнішими й непередбачуваними.

У жовтні вкотре їздив у Міські Млини. В Опішному заїхав у музей, де в бібліотеці застав Олеся Пошивайла. Він мені сказав, що завтра буде відкриття школи мистецтв для дітей. Наступного дня, 14 жовтня, у середу, я був присутній на цьому дійстві. Відкривала Світлана Козача, її директор. Близько десяти учнів. Пообідав у Саші Пошивайла, заодно говорили про справи музейні й особисті.

У жовтні було відправлено у відставку уряд Вітольда Фокіна й призначено нового прем'єр-міністра Леоніда Кучму. Зовнішність його мені дуже не сподобалася, але подумалося: може, в нього належні ділові якості, як не як колишній директор величезного оборонного заводу.

Сіро й буденно пройшов мій день народження в сіру й мокру погоду.

Перед Новим роком приїхав Вадим зі своє донькою Оленою, отже, моєю онукою. Вродлива, зріла, хоча тільки 16 років. Подумав, чи буде з неї толк, і чи не піде вона шляхом батька і його матері, бо і в неї життя склалося не так як слід. З дуже раннього віку жила при вітчимі. Стосунки з ним не склалися, тож доводилося тривалий час жити в селі з батьками матері, а в школі вчилася без бажання. Розпрощавшись із Вадимом і Оленою, відвідав свого давнього друга Андрія Горбунова, бо давно пообіцяв. Андрій мав дуже поганий і занедбаний вигляд, важко дихав і важко ходив. Мені, як завжди, був радий. Я привіз із собою пляшку яблучного вина, і ми випили по чарці, але й того вистачило, щоб Андрій захмілів: дуже давно не пив нічого хмільного. Багато говорили про різне, а найбільше про війну.

1993-й рік

31 грудня мені об 11 годині зателефонувала секретарка Юрія Пахомова. Він узяв у неї слухавку й став наполегливо пропонувати зустріти Новий рік у нього вдома. У мене був поганий настрій, і мені нікуди не хотілося йти з дому, але Пахомов пообіцяв багато що цікавого розповісти про Китай, звідки він нещодавно повернувся, і дещо показати із сувенірів. Тож, коли ми з ним зустрілися о 21-й, він спочатку показав привезені з Китаю сувеніри, а згодом розповів про вражаючі зміни в соціально-економічному житті Китаю: легка промисловість буквально фонтанує, безліч якісних і дешевих товарів. Зокрема, за один долар він купив своїй дружині Любові Борисівні шикарні темно-коричневі теплі черевики. Як завжди, багато ми говорили й про персоналії, приходячи до спільних оцінок. Пахомов дуже високо оцінив інтелектуальні можливості Бориса Олійника: він на засіданнях ЦК КПРС виступав розумно, об'ємно, його останнім часом побоювався і Горбачов. Кравчука Пахомов оцінив невисоко, вважав його *«рухівцем»*, а Лариса Скорик – ланка, що пов'язує Кравчука з Рухом. Говорив про свої стосунки з Валерієм Врублевським, колишнім помічником Володимира Щербицького. Як і Євген Марчук, Юрій Пахомов вважав, що все в руках мафії. До неї належать усі верхні ешелони, у тому числі Михайло Горбачов і Борис Єльцин. Путч у Москві минулого року – вистава, зрежисована США. Горбачов увесь час із Фороса мав зв'язок з Москвою і Єльциним. На підтвердження сказаного навів факти. Про Сталіна ми говорили як про генія з характером диявола, який і Леніна в якійсь мірі підім'яв під себе. Пахомов у захопленні від системи, яку створив Сталін і яка продовжує діяти й функціонувати нині. Хоча сам він живе матеріально краще, ніж за радянської влади, він жалкує за тим минулим, бо все пішло шкереберть. Коли я Пахомову сказав, що Леонід Кучма у Верховній Раді пообіцяв розправитися з мафією упродовж двох місяців, той розсміявся: *«Ні Кучма, ні будь-хто інший за умов, що склалися*

в Україні, нічого не зробить на краще. Ось побачиш, залишиться все, як було, якщо не погіршає».

Пророцтво Пахомова підтвердилося. За час правління Кучми, особливо його президентства, мафія успішно процвітала. Життя людей в Україні помітно погіршало. Про це свідчило, зокрема, й те, що День Незалежності народ зустрів без ентузіазму, а в Опішному він пройшов украй кволо.

Про цьогорічні настрої простого люду свідчить випадково підслухана розмова двох чоловіків середнього віку на площі Незалежності, що на той час слугувала й місцем стихійних політичних дискусій, і місцем, де йшла жвава торгівля різною національного змісту атрибутикою й пресою. У четвер, 19 травня, опинившись на площі Незалежності, я спочатку слухав, про що говорили в невеликому гурті: було порушено досить широкий спектр проблем. Потім став розглядати, що ж продається на розкладках. Чую, один із продавців каже іншому, з приводу обрання Олександра Мороза головою Верховної Ради України:

«Вибрали «комуняку». – «Тепер зрозуміло, куди воно піде». – «Я, почувши це, з горя напився». – «Так. Добра від них не жди».

Україна одержала в спадок від СРСР, окрім могутнього економіко-промислового потенціалу й чи не найплодючіших у світі земель, і те, що було характерне для адміністративно-командної системи, яка стала мафієзованою й продовжувала функціонувати, визначаючи життя й порядок у державі. Її представники у Верховній Раді України мали 229 голосів, тобто більшість, і цим усе сказано. У такому складі Верховна Рада не могла, та й не хотіла, щоб Україна міцніла й розвивалася, складала моноліт, тому відцентрові сили переважали доцентрові, що негативно позначилося на всіх сферах суспільного життя: на економіці й політиці, на матеріальному й духовному житті України. Нова влада, привласнивши все, що створював народ десятиліттями, і продовжуючи його грабувати, зруйнувала той позитивний здобуток, який було досягнуто за радянської влади: гарантовану роботу, відпустку, безкоштовне навчання й лікування, стабільніший спосіб життя й укоріненість. Перефарбована компартійна й торгово-фінансова мафія фактично поклала Україну «*на лопатки*», залишаючись зацікавленою в стабілізації суспільства як умови вкладати гроші з метою нарощування капіталу. За нової влади багато українців перетворилися в заробітчан, у жебраків, що шукають за межами України можливість заробити, щоб їсти, пити, одягатись, жити. Складалося враження, що певні соціальні сили цілеспрямовано випробовують витримку й терпіння народу з тим, щоб на хвилі ностальгії за минулим зробити «*відкат*» до радянського минулого й до «*братського союзу*» з Росією. Коли Леонід Кучма, на той час прем'єр-міністр, перед президентськими виборами в статусі претендента на цю посаду з трибуни Верховної Ради України російською мовою оголосив, що вестиме

проросійський курс, а російську мову буде узаконено як офіційну, зал це привітав нестямними оплесками й радісними вигуками, за винятком того крила, де сиділи рухівці.

У січні 1993 року відбулося поховання останньої з моїх старших родичів – тьоті Паші, Параски Сисоївни. Повідомлення з Полтави від її сина Олега, що у неї інсульт, я одержав у вересні 1992 року, а 26 грудня, від'їжджаючи з Полтави після короткочасного перебування в Міських Млинах, відвідав тьотю Пашу. Вона доживала свої останні дні в молодшої доньки Ніни під її невсипущою, гідною прикладу, опікою. За час хвороби тьотя Паша стала невпізнаваною: неприродно жовте схудле обличчя, позбавлені сенсу очі. І все ж у них щось ворухнулося, коли я постав перед нею. Вона на диво міцно тримала мою руку у своїй і силкувалася щось сказати. Більш-менш врозуміло вона спромоглася сказати-запитати, чи поснідав я. Було цілком очевидно, що дні її лічені, і коли ранком 28 січня 1993 року зателефонував мені в Київ її син Олег, почувши його голос, я сказав: «*Що, вже все?*»

Ховали тьотю Пашу на віддаленому міському кладовищі в Розсошинцях, у мороз, на відкритому місці, «*на семи вітрах*». Кілька слів сказала служка від поховального бюро, хвилинку грав оркестр і, не діждавшись кінця поховання, накивав п'ятами. У кафе, що біля будинку, де жила Ніна, був поминальний обід, і всі учасники поховання, з морозу, мовчки накинулися на їжу. Я не втримався й попросив слово. Як і що я говорив, не скажу, а обидві дочки тьоті Паші дуже хвалили моє поминальне слово. Може, і справді я говорив як слід, бо все сказане йшло з мого серця.

Серед подій 1993 року згадаю ту, яка через мою неуважність ледве не стала для мене фатальною. У ніч з 11 на 12 травня мені приснився величезний смолянисто-чорний, виблискуючий глянцем носоріг, з яким я несподівано зіткнувся десь у місті, у вузькому завулку. Він не кинувся на мене, а лише, гучно хоркнувши, протиснувся до узбіччя, вивільняючи мені дорогу й показуючи тим самим, що не збирається на мене нападати. Слідом за агресивним носорогом ішов миролюбиво налаштований білий слон. У той день я прокинувся о 6^{30} і став збиратися на заняття в Інститут підвищення кваліфікації, де вже місяць не був. Щоб потрапити на 9 ранку, вийшов за годину двадцять раніше. Пішов через парк на ріг Салютної й Туполєва, за звичкою зиркнув ліворуч, праворуч і неквапливо почав переходити проїжджу частину. Раптом упритул чую різкий сигнал. Майже зачепивши мене, пролетів, обдавши вітром і пилом, невеликий світлий автобус без пасажирів. Водій різко загальмував і зупинив машину. До мене дійшла думка, що зупинився водій, щоб з'ясувати зі мною стосунки. Впритул за автобусом, неквапом проїжджає міліцейська машина з двома міліціонерами, і один другому голосно каже: «*Зараз він його буде бити...*» І поїхали собі далі. Бачу: невисокий, опецькуватий водій вискакує

з *«монтировкою»* в руках і біжить до мене. Врахувавши зауваження міліціонерів, приймаю єдино правильне в цій ситуації рішення: ретируватися якнайшвидше. Скориставшись рядком густих кущів біля автобусної зупинки й відсутністю людей, я зробив спринтерський ривок метрів на сто в бік заводу Антонова. Зупинившись, оглядаюсь і бачу, що водій уже стоїть на тому місці, де тільки що знаходився я, і, з усього видно, не здатний на подальше переслідування. Відтоді я майже завжди згадую цей епізод, коли сідаю тут в автобус. Узагалі недостатньо уважний, я того разу не врахував, що з обох боків дороги росли дерева й кущі, а майже зовсім вільна від машин траса вносить оманливе заспокоєння й пішоходам, і водіям.

У червні 1993 року, відвідавши Міські Млини, бачився з Явдохою Пошивайло і її внуком Сашею. Навівши з допомогою Гриші Панченка хоч якийсь лад в обох своїх господарствах – спільному материнському і моєму особистому – подався в Полтаву. Там з двоюрідною сестрою Ніною Білоус їздили на могилу її матері, а моєї тітки, яку поховали в січні. Заодно ми вирвали бур'яни на могилі Сергія Сморжа й поставили квіти. На Київському вокзалі мене гукнули: *«Професоре! Професоре!»* Глянув – Саша Пошивайло й Світлана Козача, Сашина співробітниця; з ними Ігор Пошивайло, Сашин двоюрідний брат. Перші двоє їхали в Київ на похорони Івана Макаровича Гончара, скульптора, колекціонера, етнографа, на панахиді за яким я був 22 червня. Провели її дуже пишно. Вів її сам митрополит. Дуже гарно співав хор. Саша Пошивайло знімав усе на відео. Був присутній і Борис Олійник, з яким обмінялися вітаннями у вигляді кивка.

Відпусткові липень і серпень 1993 року, як завжди, проводив у Міських Млинах, зайнятий турботами про обидва господарства, де було роботи непочатий край. Будівлі, сад, город, і рідня, яка, спорадично наїжджаючи з Києва, мала на все законні права й вимагала належного ставлення до себе. Цього року тут були брат Олександр з онукою Катею і Вадим із собакою Боєм – гібридом добермана з чимось вовкоподібним, своєвільним і непередбачуваним, як і його господар, схильний до агресії й непокори. Тож відразу ж з'ясувалося, що Каті й Бою під одним дахом не вжитися: дівчинка стала боятися заходити в хату, а Бой, відчуваючи себе господарем, за нагоди демонстрував свою перевагу. Зрозуміло, що брату Олександру це було не до вподоби, про що він і заявив Вадиму як господарю пса, а також мені як причетному до цієї ситуації. Я запропонував Вадиму вибратися звідси в Київ разом із собакою і мотоциклом, через який теж було багато клопоту, оскільки в ньому постійно щось було несправним, і ці несправності він намагався усувати в компанії із зятем Панченків, Анатолієм, чоловіком Віти, теж любителем спиртного. На цьому ґрунті між мною і Вадимом щоразу спалахувала сварка, яка ні до чого не приводила: усе залишалося по-старому, доводилося лише чекати кінця відпустки.

Цього літа частіше, ніж раніше спалахували лайки між мною і подружжям Панченків під час обговорення політичних тем, які ніяк не можна було оминути. Чим зрозуміліше ставало, що радянська влада вже *«почила в Бозі»*, а комуністичній партії вже не повернутися, тим лютіше ми з Григорієм сперечалися, доходячи до взаємних образ. Марія, як і належить дружині, гаряче брала бік чоловіка, але чомусь основним об'єктом її люті були *«західняки»* – жителі західних регіонів України, ледве не основні винуватці наявних в Україні негараздів. Спільником Панченків був артилерійський полковник у відставці, односелець, їхній сусід Микола Олійник – брат мого однокласника Володимира, кавалер багатьох бойових орденів. Живучи решту року в Білорусії, він усіляко вихваляв Олександра Лукашенка як продовжувача більшовизму в нових умовах і взірця для України й українців. Словом, відпустка влітку 1993 року не сприяла розрядці нервової напруги, яка нагромаджувалася впродовж навчального процесу в інституті. Деяке полегшення я відчував, коли намагався справитися з багатим урожаєм фруктів і ягід, у тому числі шляхом роздаровування їх наліво й направо, а також купанням у Ворсклі й рибальством, звичайно не вудочкою, а ятерем у старому руслі Ворскли. Улов – не більше двох-трьох кілограмів дрібних карасиків. І яблуками, і ягодами, і карасиками я за нагоди ділився з Явдохою Пошивайло, яка це сприймала і як вияв нашої дружби, і як привід поспілкуватися, поговорити, зокрема про кераміку й справи гончарські в рідному Опішному і на рідному їй заводі.

1994-й рік

Із відносно прісного 1993 року в новий 1994-й я увійшов без будь-яких відчутних досягнень і без сподівань на краще. Те ж саме на роботі в інституті, ті ж самі домашні клопоти, стосунки з родичами й сином. Так само використовував *«вікна»* для поїздок у Міські Млини, адже там господарство із двох подвір'їв, у обох хатах залишено на зиму осінній урожай овочів і фруктів.

7 січня 1994 року спочатку поїздом, далі – легковою машиною приїхав у Опішне й звідти *«розвозкою»* в Млини. Як завжди, зайшов до Панченків. Гришу застав за доїнням корови. Зрозумів, що Марія хвора. Не виявляючи себе, став спостерігати, як Гриша видоює рештки молока з вимені корови, смикаючи то один, то інший сосок. Нарешті Гриша повернув зосереджене й серйозне обличчя до дверей, і воно осяялося радісною посмішкою: *«О, Льоня!»*

У хаті хвора Марія теж зраділо привіталася. У неї давня болячка – горло. Поснідали разом. Я дістав пляшку вишнівки. Марія теж випила сто грамів. Нашу хату в перший день лише обійшов навколо. Сумна картина покинутості й пустки, що посилюється гидкою погодою: бруд і мокрота.

Сухі бур'яни, гнилі яблука на землі в садку; в брилах землі погано зорана грядка; відчинена сусідами хвіртка, щоб їхнім курям було вільно ходити на нашу садибу. На купленій садибі менш сумна картина. У хаті, у погребі, крім зогнилих гарбузів, усе ціле: овочі й фрукти. Наступного дня пішли з Гришею в Опішне: він – відвідати батька, а я – Явдоху Пошивайло, яка на той час уже скалічилася й перебувала в сина Миколи. Ця поїздка викликала в мені глибокий смуток, і, мабуть, було б краще, якби я обійшовся без неї.

Та через тиждень довелося знову брати квитки на Полтаву: 17 січня, надвечір, зателефонував зведений брат Енька (Енгельс) і повідомив, що померла його дружина Соня, попросив, щоб я повідомив про це решту братів. Поховали її в Диканьці, на кладовищі біля родової церкви Кочубеїв. Після похорону з братом Олександром і Віталієм з'їздили в Міські Млини. Зайшли й до Панченків – Марію вже забрали в тублікарню.

У лютому Олекса Мусієнко опублікував у *«Літературній Україні»* нарис про Григора Тютюнника, в якому, зокрема, торкнувся ролі Анатолія Гордієнка як консультанта Маланчука й переслідувача в загибелі письменника. Гордієнко зателефонував Олексі й голосом людини *«під хмільком»* намагався протестувати й виправдовуватися. Одним із докорів Олексі було те, що той назвав його кандидатом філософських наук, насправді ж він доктор філософських наук. Я в телефонній розмові похвалив Олексу за нарис і за критику Гордієнка, а той запропонував мені написати критичну статтю про Гордієнка як філософа-естетика, але я не став цього робити.

У квітні 1994-го, з невеличким інтервалом у часі, померли дві близькі й дорогі мені людини: Андрій Горбунов і Явдоха Пошивайло. Її онук Олександр якраз захищав у Києві докторську дисертацію, минаючи кандидатську. За багато часу до цього, у розмові на цю тему, я висловив побоювання щодо можливої реакції на це членів Ученої ради через заздрість щодо швидкого успіху молодого вченого. Я був присутнім на цьому захисті і брав участь в обговоренні дисертації. Усі виступаючі хвалили, усе йшло гладко й поважно. Присутні в залі родичі й друзі Олександра дуже хвилювалися, особливо його дружина Тетяна, щоки якої через це палали, і тільки наприкінці захисту вона заспокоїлася. У результаті голосування виявилося, що вісім голосів – *«за»*, а сім – *«проти»*. Треба, щоб дві третини голосів було *«за»*. Отже, завалили... Член Ученої ради, відомий мистецтвознавець, уже старий Григорій Логвин відразу ж з обуренням заявив, що виходить із Ради. За ним те ж саме сказав Всеволод Наулко і ще хтось із членів Ради. Гіркий урок, але його врахувавши, Саша 30 березня 1995 року в Інституті національних відносин і політології успішно (одноголосно) перезахистив свою докторську дисертацію.

А мені перед першим захистом привидівся химерний сон: їду машиною, по тротуару біжить величезний дивний птах, прискорюючи біг

і розкриваючи крила. У цього нелітаючого птаха химерна голова, схожа на одудову, і довгі м'язисті ноги. А узбіччям дороги мчить на низенькому коні, розмахуючи шаблею, хтось немилосердний і кровожерливий. За ним ще ціла ватага переслідувачів, безлика й зла, згуртована жадобою вбивства. Той, що на коні, ще нестарий, наздоганяє птаха й шаблею рубає йому по ногам: ноги у птаха відламуються, і він падає на коліна, приречений на смерть. Щоб прикінчити птаха, вбивця замахується шаблею, але я цього вже не бачу, бо моя машина промчала мимо. Словом, як кажуть, *«сон у руку»*.

Однією з поганих моїх звичок є відкладання справ *«на завтра»*, щоб потім, коли *«припече»*, розвивати бурхливу діяльність, під час якої щось важливе залишається незробленим або недоробленим. Так було й цього року. Останні дні серпня 1994 року були перенасичені невідкладними справами, неминучими зустрічами, несподіваними проблемами, які треба було вирішувати. З приїздом брата Віталія їх побільшало, але удвох їх залагоджувати стало легше. Ми разом займалися садибою, городом, вели з ним розмови на різні теми, відпочивали. 19 серпня, у день його приїзду, нас обох на святкування Спаса запросило подружжя Гуменюків – Олександр і Наталка, самі з-під Києва. Вони придбали й облаштували стареньку хату над розлогим величезним, зарослим латками кущів і дерев яром, що межує з Міськими Млинами. Щоліта Гуменюки сюди приїздили, сумлінно трудилися, щоб їхня дача набрала належного вигляду, а садок, що піднімався крутими схилами до хати, буйно ріс і рясно родив. Обоє гостинні й великі любителі співу. Олександр прекрасно грав на акордеоні й співав. Крім мене і Віталія, була пара киян, інженер і керамістка, що відпочивали в Опішному. Компанія довго вела застілля й багато співала. Киян я відвіз годині о десятій, а ми з Віталієм залишалися майже до дванадцятої. Удома гомоніли з Віталієм до ранку. Він був у захваті від вечора й господарів.

Віталій від'їхав у Київ 27 серпня, а я з Вітою, дочкою Гриші й Марії, – наступного дня, прикріпивши до багажника автомобіля виготовлені Овсієм Величком рами для балкона. Віта їхала в широко й гучно розрекламований центр хірургії очей у Пухівці під Києвом, куратором якого був знаменитий у всьому світі Святослав Федоров. Справа в тому, що у Віти велика близькозорість, успадкована від батька. Це вносило в її життя великий дискомфорт і глибокі переживання. З Вітою в мене склалися особливо теплі стосунки, ледве їй виповнилося п'ять років. Тому мені дуже хотілося, щоб вона нарешті позбавилася того, що приносить їй багато прикрощів. Згідно з рекламою, за методикою Федорова і впровадженою ним технологією це цілком можливо. Отже, приїхали в Київ повні оптимізму й сподівань на краще. Кілька днів пішло на адаптацію до ситуації, на довідки, відвідування Міністерства охорони здоров'я, Лаври, музеїв, а 5 вересня ми поїхали в Пухівку, що знаходилася серед соснового лісу. Віта в лікарні пройшла

діагностику, заплативши 480 тисяч купоно-карбованців, результати якої виявилися гіршими, ніж очікувалося: пошкоджена сітківка, тому операцію робити не можна. Вона приречена на одвічні окуляри, а можливо й сліпоту. В пригніченому стані ми їхали назад, і я всю дорогу, як міг, намагався заспокоїти Віту. Вже в Києві, неподалік від мого дому, за розмовою я проґавив сигнал світлофора й запізнився з гальмуванням. Машина проповзла кілька метрів і вдарилася в ту, що виявилася попереду, теж *«Жигулі»*, вдавивши їй багажник. У моїй же машині розбилися фари, зім'яло капот, пошкодило радіатор. З потерпілої машини вискочив зрілого віку чоловік, виявилося – татарин за національністю. Підійшов іще один учасник дорожнього руху й став говорити йому, щоб той не викликав міліцію. Татарин, колишній офіцер, забрав у мене права, записав мою адресу й телефон, узяв на буксир мою машину і доправив її на стоянку. Я був у шоковому стані й довго виходив з нього. Не буду вже говорити про те, скільки мені коштував ремонт обох машин – і фінансово, і нервово, особливо враховуючи те, як у нас поставлено цю справу. 13 вересня я провів Віту на поїзд, і наше прощання, зрозуміло, було невеселим. Украй гострою постала проблема грошей на ремонт обох машин: татарина і моєї. Для цього спробував через знайомого здати свої гончарні вироби в спеціалізований магазин, але із цього нічого не вийшло. Довелося залазити в борги.

На початку жовтня кілька областей України охопила епідемія холери, епіцентр – Миколаївщина. На 50-70 % подорожчав хліб, що стурбувало народ, який уже отупів від таких сюрпризів влади, але нарікає на це, здебільшого, тихо – адаптувався.

У ці ж дні я побував у Міських Млинах, а відповідно, і в музеї. Саша Пошивайло, здебільшого силами співробітників музею, вивершив уже другий поверх добудови, розгорнув видавничу діяльність і вже видав дещо, зокрема *«Іван Котляревський у листуванні»*, екземпляр якої подарував і мені. Я ж інтенсифікував свої зусилля над написанням монографії про Олександру Селюченко.

1994 рік запам'ятався ще однією подією: ювілеєм мого друга, відомого письменника Івана Микитовича Власенка, якому 26 листопада виповнилося шістдесят років. На відзначенні були подружжя Мосієнків, Щегельських, Ковалів, а також Микола Сорока, Петро Сиченко. Решту не пам'ятаю. За гарно накритим столом належним чином посиділи, як це й годиться серед уже немолодих і поважних людей.

Цього року я почав інтенсивно працювати над темою Олександри Селюченко, а також захопився малюванням олією. У цьому моїм наставником став Микола Богданович, мій знайомий ще з часу його навчання в Училищі прикладних мистецтв, у дворі якого я жив після одруження. Ще тоді я бачив деякі його роботи, які подобалися своїм ліризмом і колоритом. Жаль,

що він тривалий час не реалізував свій талант, і тільки перебуваючи на пенсії повернувся до творчості. Його картини охоче приймали на продаж художні салони, мав він визнання й серед художників-професіоналів. У мене є кілька його картин-оригіналів, і є мої копії з них.

1995-й рік

Новий 1995-й рік почався після розгрому 31 грудня російських військ під час спроби взяти штурмом столицю Чечні – Грозний, що викликало серед широких верств населення Росії незадоволення Президентом Борисом Єльциним, міністром оборони Павлом Грачовим та іншими посадовцями, причетними до війни в Чечні.

В Україні новий Президент Леонід Кучма виявився таким же безпорадним у вирішенні економічних і політичних проблем, як і Леонід Кравчук. Коли я про це у випадковій розмові сказав Валерію Врублевському, який до цього хвалив Кравчука за розум, той досадливо махнувши рукою, сказав, що Кравчук живе не реаліями, а у вигаданому ним світі. Одним із показників того, що в Україні життя людей погіршується, стало ставлення людей до купоно-карбованців. Напередодні Нового року на автобусній зупинці біля метро Святошино я бачив розкиданими по землі декілька купюр по двісті купоно-карбованців, які ніхто не став підбирати.

Наприкінці травня 1995 року на запрошення Комітету ветеранів війни я брав участь у святкуванні п'ятдесятиріччя з дня перемоги у війні 1941–1945 років. З моєї 71-ї гвардійської дивізії з усього колишнього Радянського Союзу приїхало четверо, а з України – я один. І кількість, і склад, і настрій учасників святкувань, порівняно з минулими роками суттєво змінилися: усе якось потьмарилося й вилиняло, втратило урочистість і піднесеність, радість і гордість. На проведення цього святкування Москва витратила величезні кошти, у тому числі на побудову меморіального комплексу на Поклонній горі і на встановлення монумента, автором якого є Зураб Церетелі, а також на проведення різних заходів для ветеранів і населення. Але все це не компенсувало того, що було втрачено й відійшло в минуле. Тож я залишив Москву зовсім не у святковому настрої. У поїзді його ще більше зіпсував чоловік років тридцяти, який з неприязню позирав на мої колодочки орденів і медалей. Коли ми з ним опинилися в тамбурі віч-на-віч, він сердито заговорив, що я їздив у Москву на святкування Дня перемоги за обіцяні гроші, і взагалі, ганебно носити радянську символіку. Я йому відповів: а що, було б краще, якби я воював на боці фашистів-німців, як це робили російські власівці? А ці скромні нагороди свідчать, що в мене є таке, за що цінуються справжні чоловіки. Щодо грошей, то навпаки, я поїздку оплатив своїми коштами й ніскільки не шкодую про це, бо є те, що не продається за гроші: фронтова дружба й пам'ять про тих,

хто не діждався цього дня. Сердито зиркнувши на мене, чоловік мовчки відійшов геть. Оскільки у вагоні їхали, ніби спеціально підібрані, жінки з широкими стегнами, переважно єврейки, то через їхні розмови я довго не міг заснути.

У середині червня 1995 року в Будьоновську, російському місті, що на Північному Кавказі, чеченські бойовики під керівництвом Шаміля Басаєва захопили будівлю з двома тисячами заручників, вимагаючи виведення російських військ із Чечні, при цьому вже було вбито сорок мирних жителів. Наробивши великого галасу й крові, Басаєв усе ж вислизнув із Будьоновська і ще довго псував нерви й настрій росіянам.

На початку третьої декади червня, перед канікулами, ректор Педінституту в Переяславі-Хмельницькому І. Стогній і завідувач нашої кафедри Г. І. Волинка, під егідою налагодження контактів між двома колективами, організували їх зустріч. Для цього ректор виділив автобус. Насправді ж, це було зроблено для того, щоб рекомендувати до захисту кандидатську дисертацію фаворитки І. Стогнія Білобородової, колишнього

Леонід Сморж *(ліворуч)* і **Володимир Толок.** **Міські Млини, Полтавщина. Літо 1995.**
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж *(праворуч)*, **дружина брата Віталія – Валентина з онуком, Надія Піскун (двоюрідна сестра Леоніда Сморжа). Єлизаветівка, Полтавщина. Літо 1995.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

секретаря міськкому партії. Уже в Переяславі-Хмельницькому, перед самим спільним засіданням, я встиг нашвидку прочитати автореферат дисертантки й був вражений небаченим невіглаством автора й елементарною безграмотністю. Коли на спільному засіданні дійшло до рекомендації дисертації Білобородової до захисту, то ректор І. Стогній, що вів засідання, охарактеризувавши й автора, і дисертацію винятково високими епітетами, запропонував рекомендувати її до захисту без подальшого обговорення. Тоді встав я і коротко виклав усе, що про неї думав, заодно дорікнувши Волинку за профанацію самої процедури захисту дисертації і втягування в брудну гру членів кафедри. Ректор від моїх слів утратив дар мови, а Волинка, спалахнувши гнівом, закричав, що він до цього автореферату не має ніякого відношення, і відразу ж пошматував його, кинувши під ноги. Словом, хоча обід з цього приводу, фінансований і організований претенденткою на захист, відбувся, але без урочистостей і поздоровлень. А три співробітники Білобородової з вдячністю потиснули мені руку, щоправда коли ніхто цього не бачив. Тож у автобусі, яким ми поверталися в Київ, було невесело, а мені це не минуло даремно.

Перебуваючи у відпустці в Міських Млинах, я став свідком конфлікту, який відбувся між працівниками музею на чолі з його директором Олесем Пошивайлом і виконавцями проекту прокладання асфальтової дороги з яристої околиці Опішного до вже обезлюдненого Яблучного на Ворсклі. У цьому були зацікавлені й жителі цієї околиці, які постійно страждали від непролазної багнюки, і ті, хто полюбляв купатися в річці чи відпочивати у вихідні дні, у тому числі зіньківці з райцентру. Олесь Пошивайло ж намагався зберегти цей куточок незайманим як історичний ландшафт із стародавнім слов'янським городищем. Скориставшись деякою неясністю під час складання угоди, ініціатори й шляховики енергійно взялися за роботу, але наткнулися на відчайдушний опір музейників. Коли я дістався до місця конфлікту, то застав там техніку шляховиків і величенький натовп жителів із навколишніх поселень. Їм протистояла невелика групка музейних працівників, на чолі з Сашею Пошивайлом. Вона блокувала техніку, зокрема бульдозер, а розлютовані люди, особливо жінки, шаленіючи від люті, штовхали, відривали руки від машин, намагалися вдарити. Усе це відзнімав Ігор Пошивайло, а йому не давали й стали відбирати апарат. Тоді втрутився і я, заявивши, що це вже самосуд і за це доведеться відповідати перед законом. Це допомогло. А тут саме під'їхав начальник районної міліції, підполковник Анатолій Плескач, мій односелець, з полковником міліції з Полтави, представником від Обласного відділу культури і кореспондентом обласної газети. Весь день йшло розбирання: на місці події, в Опішному, в райцентрі Зінькові, до якого долучали й мене. У кінцевому результаті все залишилося, як було, і нагадує про цю подію, особливо в дощову погоду, тільки той шматок шляху, де встиг поритися бульдозер. Тоді знизу наверх вибратися неможливо.

Літо випало спекотним, від жари, за можливості, рятувався у Ворсклі. Але не забував домашні справи, а також ліплення, тому часто їздив у керамзавод. Одного надвечір'я, повернувшись додому, виявив записку, залишену в дверях: від Володі Толока. Він написав, що знаходиться на відпочинку в Баранівці, на Пслі. Наступного ж дня, прихопивши ранніх яблук, я приїхав до нього. Він з дружиною там відпочивав уже не першу відпустку в однієї самотньої старої жінки, розташувавшись зі своєю машиною під гіллястим деревом. У ній подружжя і проводило весь час, майже не заходячи в хату. Толок і його дружина насамперед пригостили мене обідом з теплою приязною розмовою. Був чудовий сонячний день, тож покупалися в Пслі. Оскільки цього дня я повертався в Міські Млини, то домовилися, що вони дорогою в Харків заїдуть і в моє село. Не минуло й десяти днів, як у мій двір заїхала біла *«Волга»* Толоків. Була дев'ята ранку, тож я встиг сходити з ними на мою дачу, побувати на Ворсклі біля гідроелектростанції. Подружжя було вражене краєвидами, які відкрилися для їхніх очей. *«Яка краса! Та це ж диво!»*

– вигукнув вразливий Володимир Тарасович, змушений визнати, що Міські Млини красивіші за Баранівку, а Ворскла чистіша за Псел. Не витримавши, покупалися й раділи з цього. Вдома Володя Толок подарував свої вірші, набрані ним на комп'ютері, а я йому свої дві книги з естетики. У передвечір'я, тепло попрощавшись, подружжя поїхало на Харків.

Уже під час навчального року, а саме 3 листопада, я їздив автобусом *«Ікарус»* в Опішне з групою таких самих запрошених на відкриття наукового центру гончарства, що свідчило про масштабність і значущість справи, яку започаткував тут і розгорнув Олесь Пошивайло, якого я все ще нечемно називаю *«Сашею»*. На 7^{15} я був біля Українського дому. Там уже стояла купка людей, серед них – Таня, дружина Саші, і Світлана Козача, а також письменник Олесь Бердник і художник Володимир Кальненко. Згодом підійшов доктор наук Май Панчук без головного убору з пожмаканим обличчям, одягнений у легенький плащ і дуже змерзлий, письменник і мистецтвознавець Микола Кагарлицький та інші відомі широкому загалу люди. Словом, набралося майже на повний *«Ікарус»*. Але він довго не приходив, і Тані доводилося телефонувати з цього приводу. Виїхали ми з Києва о 8^{45} другим *«Ікарусом»*. Приїхали в Опішне о 13^{40}. В автобусі я сидів у парі з Маєм Панчуком, з яким зналися з університету, говорили про різне. Зокрема, він сказав, що працюючи в ЦК партії, він знав, що я критично налаштований щодо тамтешніх посадовців, але насправді там не всі заслуговують критики, є і цілком порядні люди. Говорили про спільних університетських знайомих. Біля музею в Опішному вже стояв автобус, що привіз гостей із Полтави. Урочистості були підготовлені й проведені на високому рівні, а Олесь Пошивайло вкотре показав свою здатність створювати святковий і належний настрій. У вестибюлі новобудови були вітальні збори, які вів начальник Обласного управління культури Петро Бондаревський. Потім виступили Май Панчук, Олесь Бердник, Володимир Данилейко, Катерина Мотрич, Юрій Лащук, Володимир Прядка, Петро Ротач, Микола Кагарлицький, Марія Драч, Володимир Титаренко, Володимир Куєвда та інші. Після того, як було перерізано синю стрічку, присутніх запросили в зал, де на столах був багатий набір бутербродів, цукерок і пляшок із шампанським. Потім полтавці й опішненці відокремилися, а кияни поїхали в кафе-ресторан, де були вже накриті належним чином столи з відповідним набором страв, закусок і спиртного. Я запропонував Маю Панчуку роль тамади, і він її охоче взяв, належним чином справився з нею. Були співи, гра на бандурі, жарти й сміх. У Київ я поїхав самостійно, перед цим зиркнувши на свою садибу в Міських Млинах і завітавши до Панченків.

1996-й рік

Черговий рік незалежності – 1996-й, пройшов неспокійно, але без великих потрясінь і змін. В економіці і в політиці відбувалися ті ж самі процеси, а перед Україною стояли ті ж проблеми. У Верховній Раді точилися баталії навколо проекту нової конституції. У травні Леонід Кучма своїм указом звільнив Євгена Марчука з посади прем'єр-міністра, аргументуючи це досить непереконливо. У вересні було вбито донецького можновладця Євгена Щербаня, що змусило того ж Кучму виправдовуватися. У наших сусідів і родичів – у росіян, початок 1996 року ознаменувався зухвалими й сміливими захопленнями заручників – спочатку в Кізлярі, а через кілька днів – у Первомайську. В обох випадках заручниками стали по дві тисячі чоловік, і обидва рази нападники успішно вийшли з облоги. А здійснено це було з вимогою виведення російських військ із Чечні. У відповідь росіяни здійснили спецоперацію з убивства керівника чеченців Джохара Дудаєва. У березні російська Дума денонсувала Біловезьку угоду про ліквідацію СРСР, а в листопаді оголосили Севастополь російським містом, військово-морською базою російського Чорноморського флоту. В унісон цим подіям президент Білорусі Олександр Лукашенко оголосив курс на союз із Росією й утворення ССР – Союзу Суверенних Республік.

І в особистому житті 1996 року не відбулося суттєвих змін.

У сірі березневі дні виїхав у Ізраїль мій співучень по університету, приятель і постійний опонент у суперечках на будь-яку тему Павло Закута з дружиною Беллою. Там вони швидко обжилися, але нудьга за покинутим Києвом ятрила його душу. Згодом, у одному з листів він написав, що, прочитавши мого вірша *«Лелеко, лелеко...»*, плакав. У вірші оповідається про сумування птаха, що відлетів на зиму в теплі краї, за рідним гніздом і любимим краєм.

Сіру березневу нудьгу я розганяв нечастими візитами до близьких знайомих і друзів. Так, 15 березня я був запрошений сімейством Марченків: Миколою Кириловичем, Уляною Прокопівною і їхньою донькою Тетяною – на обід на честь онучки Марійки, якій виповнилося вісім років. Я її довгенько не бачив, то вона за цей час набагато підросла. Був їхній син, брат Тані – Сергій, із дружиною, приятель Миколи Кириловича, музикант із дружиною й сином, якась знайома вчителька. У такій невеличкій компанії за гарно накритим столом, з належним набором спиртного й страв ми тепло й весело посиділи, випили й закусили, а головне – була гра у два баяни: Миколи Кириловича і його приятеля-музиканта, і спів – сольний і гуртовий.

У березні я був кілька разів у Юрія Пахомова в Кічеєвому під Києвом, на його дачі, схожій на фортецю, з майже триметровим парканом і трьома величезними псами-монстрами, серед яких стокілограмовий вовкодав Буран, що був страховидним. Дача Пахомова серед густих високих сосен,

які навіть у гарну погоду не сприяють веселому настрою. Пахомов же навпаки – саме тут відчував себе комфортно. Казав, що в Києві не бачить ні неба, ні зірок, бо ніколи на них не піднімає очей, а тут передовсім бачить небо й зірки на ньому. Як продукт численних схрещувань, особа невизначеної національності Пахомов усвідомлює себе тільки росіянином і в незалежній Україні, в статусі *«меншості»* відчуває себе дуже некомфортно й принизливо. І ленінізм, який він критикував у далекі сімдесяті роки під час наших ледве не щоденних зустрічей і розмов, тепер ним оцінювався зовсім по-іншому, здебільшого, позитивно.

До Пахомова в Кічеєве час від часу наїздять гості й просто візитери, хоча як ділова, віддана науці й кар'єрі людина він не любить витрачати час на пусті розмови й спілкування з нецікавими людьми.

23 березня, переночувавши й випивши чаю, ми їздили в Немішаєво, купили м'яса на шашлик і їжу для собак. Удома стали готувати шашлик. Під'їхав мер Ірпеня Гарі Гарольдович Мартін – русифікований німець зрілого віку. У нього були з Пахомовим якісь спільні важливі справи. Після шашлику і приязної розмови, коли настав час розлучатися, а мені їхати в Київ, мер Ірпеня запропонував мені підвезти до електрички. Доки їхали, вдячний меру за люб'язність, я вирішив відповісти люб'язністю і став вихваляти німців як націю за їхній практицизм, пунктуальність, обов'язковість, акуратність тощо. Гарі Гарольдович вислухав і з несподіваною для мене категоричністю і з ноткою осуду сказав: *«Знаєте що, Леоніде Опанасовичу, я німець і патріот німецької нації, але скажу, що українці не менш за німців здібні, і працювати можуть не гірше, а то й краще, та їм ніколи не створювали для цього умов і не культивували в них це».*

Я промовчав, але сказане мені приємно було чути.

Підійшов квітень, і я за звичаєм вирішив з'їздити в Міські Млини, щоб на свої очі пересвідчитися, в якому стані обидва наші господарства, і дещо зробити за цей короткочасний приїзд. Про цю поїздку я міг би й не писати, якби пізнього вечора перед власним від'їздом не трапилася пригода, яка ледве не коштувала мені життя. Уже зовсім зібравшись до вранішнього від'їзду, я вирішив винести сміття. Подвір'я й смітник не освітлені. У темряві перед смітником вгадується якась велика купа. Співчуваючи двірнику, вирішую не вивершувати купу, а висипати сміття з іншого боку. Ставлю одну ногу на купу, роблю другий крок, і з вершини купи падаю пластом на бетонну підлогу: ногою я потрапив у петлю із ганчірок, які й складали кучу. Встигаю відвернути обличчя, але грудьми вдаряюся так сильно, що моє дихання обривається і мої спроби його відновити марні. Уже коли мав наступити мій кінець, буквально в останню мить мої легені спрацювали. Болять груди, праве плече, голова. Приходжу до тями, дістаюся до себе

на другий поверх, приймаю ванну, осмислюю тільки що пережите. І сьогодні, згадуючи цей випадок, думаю, яким усе-таки крихким і ламким є людське життя, а його кінець непередбачуваним, навіть тоді, коли все з'ясоване й зрозуміле.

5 травня 1996 року Олесь Пошивайло тріумфально провів прекрасно організований ювілей-ушанування Олександри Селюченко в Опішному за участю теоретиків і практиків гончарної справи, мистецтвознавців і гончарів, запрошених з усіх кінців України, і місцевих жителів, друзів і знайомих. Розпочав ушанування і вів його Олесь Пошивайло. Спочатку було показано фрагменти фільму про майстриню, далі були виступи учасників ушанувань. Першому дали слово мені, і я прочитав досить довгу доповідь про гончарку, яка була схвально сприйнята й високо оцінена всіма присутніми, передовсім фахівцями. Мистецтвознавець Тетяна Марченко, дружина Олеся Пошивайла, наступного дня сказала, що моя доповідь викликала фурор. Хвалили мене й інші мистецтвознавці, такі як професор Юрій Лащук, Володимир Данилейко, Ігор Пошивайло, які теж мали що сказати про цю жінку – фанатку кераміки, з драматичною долею.

Літо 1996 року, принаймні в Полтавщині, було спекотним, тому під час відпустки в Міських Млинах доводилося рятуватися від жари у Ворсклі. Там само часто зустрічався з сім'єю Олеся Пошивайла, яка на березі річки поставила намет і облаштувала собі своєрідний мікротабір. Туди частенько на велосипеді навідувався і я. Там відбувалися цікаві розмови, а іноді й просто приємне марнування часу в тіні дерев і серед кущів. Того разу на самому краї крутого протилежного берега я побачив украй п'яного земляка-млинянина, нікчемного п'яницю, негідного звання людини, мого тезку, від якого вже старим батькам не було життя. Він, уже зовсім безсилий, ось-ось мав скотитися з обриву в глибоку воду, тому, покликавши Сашу Пошивайла, я кинувся на протилежний берег і буквально в останню мить перехопив його. Удвох із Сашею ми відтягли його від берега метрів на 20-25 і залишили під кущем приходити до тями. Під вечір п'яниця піднявся і на нетвердих ногах поплентався геть. Через 2-3 дні, зустрівши його батька Омеляна (Милька, по-домашньому), сказав йому про цю пригоду, щоб якось застерегти батьків від можливої трагедії.

«Навіщо ви його рятували? – несподівано для мене гнівно вигукнув батько. – *Хай би до чорта втопився, а то вже так набрид своєю п'янкою та знущанням над нами, батьками».*

Якщо нещадне сонце ледве не попалило город, то я, завдяки властивому мені нехлюйству, ледве не спалив 28 серпня хату. Із самого ранку з перервами йшов дощ, і мене потягло на сон. Після обіду прояснилося, і я пішов на своє господарство нарвати черешень і малини. Додому мене прогнав дощ. Коли я зайшов у хату, то побачив кип'ятильник, розплавлену

скляну банку, в якій він знаходився разом з водою, і обвуглений дубовий луток, на якому стояла ця банка. Минулого року була вже така пригода, та вона мене не навчила, а Бог і цього разу мене помилував. Та не пощадив він мій город. Десь о 12 годині дня почалася гроза, сильна злива з градом. О пів на одинадцяту вечора затихло. Вийшов надвір: на траві шар льоду й біло. У гумових чоботях іду до воріт, води ледве не по коліна, а на вулиці набагато більше, і тече, як у гірській річці. Грядки залиті водою, тільки де-не-де виглядають вершечки посадженого. А була гарна грядка з видами на добрий урожай. Коли вранці при денному світлі я дивився на грядки, то було враження навмисного погрому: все пошматоване й полягло в грязюці, видно лише якісь жалюгідні рештки. Узагалі стійка кукурудза, і та вкрай посічена, дихає на ладан. Про огірки, кавуни й дині нічого й говорити – усе пошматовано й прилито грязюкою. Де довелося садити заново, дещо піднімати з багна, словом, вистачало роботи і в серпні. Олімпіада, яка відбувалася в останньому місяці літа, цього разу мало цікавила. Ніщо на ній не викликало великого захоплення й пристрасного вболівання. Частково тому, що вже минув час щирих захоплень і великих пристрастей, бо в моєму житті вже пізня осінь, ні, зима, адже впритул підійшло моє сімдесятиліття.

Та і в цьому віці час від часу я вдавався до пустощів, проявляв невідповідну моїм рокам легковажність, особливо в спілкуванні з Гришею Панченком, що старший за мене на два роки. Уже діди, ми з ним могли поборюкатися, як хлопчаки, вдатися до якоїсь витівки, попустувати. Пам'ятаю, уже напередодні від'їзду в Київ, о 17^{00}, пішов до Гриші, який тоді пас корів, нарвати шипшини. Гриша мене не помітив, ходив з паличкою і самозабутньо співав *«Стоїть гора високая»*. Я сховався за кущ, і коли Гриша впритул підійшов, крикнув: *«Хенде хох!»* (*«Руки вгору!»*). Гриша здригнувся, але поспішив сказати: *«А я не дуже злякався»*. Подібні дрібниці між нами траплялися частенько, і мені не соромно про це говорити. А шипшини я тоді нарвав майже відро.

Та все ж роки взяли своє, і це проявлялося у всьому, в тому числі й у моєму ставленні до свого села й односельців. Уже не викликало воно в мені того душевного трепету, який завжди виникав, коли я підходив чи під'їжджав до нього, його панорама, що відкривається з Млинської гори і проглядується на багато кілометрів, губиться вдалині: не виникало потреби привітатися, а то й погомоніти із зустрічним, бо майже всі люди в селі стали або незнайомими й чужими, або байдужими до своїх приїжджаючих на літо земляків. Село за роки Незалежності не просто занепало – воно деградувало, – можна сказати загинуло й вже ніколи не відродиться, бо підрубані корені й вимито гумус. І немає жодних ознак, що може повернути на краще: безнадія в уже немолодих людей, безперспективність

існування в тієї малочисельної молоді, яка поки що живе в селі: ні роботи-заробітку, ні відпочинку-розваг, тому в'яле байдикування або горілка. У мене завжди душа боліла, коли я це бачив, і брала глибока досада, що безсилий що-небудь зробити, щоб люди села могли вилізти з цієї ями. З кожним роком збільшувалося відчуження від рідної землі й від людей, яким належить бути ріднішими за інших, звужувалося коло тих, з ким можна було спілкуватися, до кого можна було звернутися чи в справах, чи за порадою. Тому мої стосунки з односельцями фактично замкнулися на сімействі Панченків, оскільки були з ними в одній віковій категорії і дотримувалися, здебільшого, одних і тих же цінностей.

Із тих, для кого Міські Млини були місцем відпочинку, літнього проживання, я назву насамперед сімейство Валеєвих. Голова його, – Емір Хамідович, кандидат технічних наук, татарин за національністю, бізнесмен за покликанням, уособлення енергії, волі й життєлюбства. Його батько – казанський татарин Хамід Валеєвич Валеєв, колишній артилерист-полковник, кавалер восьми бойових орденів, уособлення незворушності й урівноваженості; мати – Софія Хасанівна, із астраханських татар, уся неспокій і публічність, динаміка й турботи. Дружина Еміра, Наталя, донька моїх однолітків, знайомих мені з довоєнних часів, Юрія Іщенка й Марії Адамської. Закінчила Київський інститут культури, але своїм покликанням визнала сім'ю і на цьому зосередила свої інтереси й зусилля. Молоде подружжя побудувало в Міських Млинах майже власними руками невеликий котедж і фактично всю теплу пору року проводило тут. На правах давнього знайомого батьків Наталки я підтримував із її сім'єю теплі зв'язки.

Роками пізніше такі ж теплі приязні стосунки в мене склалися з молодими жінками, сестрами Світланою й Людмилою, корені яких були в Міських Млинах, де їх називали *«Германами»*. Їхні дві старі незаміжні тітки мали хату біля самої річки, тож Світлана з донькою Анею, а Людмила з сином Русланом щоліта відпочивали в нашому селі, щодня пропадаючи на Ворсклі. Між нами встановилися ні до чого не зобов'язуючі стосунки, які, однак, стали взаємною духовною потребою.

1997-й рік

Напередодні Нового року з Юрієм Пахомовим було домовлено, що Новий рік я зустріну в нього. Незадовго до цього він побував у відрядженні в Ірані, тож цікаво було послухати його враження від поїздки, міркування про розклад політичних сил в Україні і його думку про персон, які визначають її політику. Після короткого застілля у вузькому колі – Пахомов з дружиною Любою, син Сергій з невісткою – ми проговорили з ним до другої ночі. Він охарактеризував Леоніда Кучму як типового радянського директора, голову кучмівської адміністрації Дмитра Табачника як розумну

колючу людину, Павла Лазаренка як міліардера з кримінальними звичками. Єдиною порядною й надійною людиною, на думку Юрія Пахомова, є Євген Марчук, на нього він і робить ставку. Тому і склав для нього рекомендації на майбутні президентські вибори про заходи в економіці та в соціальній галузі. Виклавши переді мною ксерокопії цих матеріалів, Пахомов вимкнув світло й ліг спати, а я занурився в їх читання до самого ранку.

8 січня Іван Власенко зателефонував і повідомив, що помер Микола Якович Олійник – письменник і публіцист. Особисто я його знав відтоді, як став ходити в Спілку письменників, на Орджонікідзе. Там мені зразу ж кинувся у вічі кремезний чоловік з пишною шевелюрою і суворим виразом обличчя, неквапливий у рухах і мові. Знайомство відбулося завдяки Олексі Мусієнку й Івану Власенку, що працювали тривалий час у президії Спілки письменників. Мої зустрічі й спілкування з Миколою Олійником були нечастими й переважно випадковими, але й вони нас дуже міцно зв'язали й поєднали, тому щоразу ми були раді один одному без зайвих слів і завірянь.

11 січня, о пів на першу, я був у Спілці письменників. Там уже було багатенько людей, серед них – Іван Власенко, Микола Сорока, Олекса

Леонід Сморж *(праворуч)* **і Григорій Панченко.**
Міські Млини, Полтавщина. Березень 1997. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

Мусієнко. Згодом підійшли Юрій Мушкетик, Борис Олійник та інші. Розпорядником був Олекса Мусієнко. Він уже проголосив коротку промову, змістовну й теплу. На кладовищі службу правили молоді священик і дяк, а трапеза була в спілчанському *«Енеї»*.

Наприкінці січня відбулися *«Гончарівські читання»*, на яких виступив і я. Мав місце й диспут, у якому взяла участь низка спеціалістів з кераміки. Цього разу до організації читань у мене були певні претензії.

Весна й літо ювілейного для мене 1997 року пройшли без особливих подій і пригод, принаймні в тому, що відбувалося, не було новизни й воно не несло з собою радість. Те, що пов'язане з поведінкою сина, доводило до стресу. Зокрема, одержавши від своєї сестри Вікторії 1650 доларів за продану спільну квартиру у Василькові і плануючи за них купити собі хату під Києвом, що на той час було цілком реально, він поспішив їх пропити і тим самим прирік себе на бомжування. Він мене цим настільки розсердив, що я обірвав із ним будь-які стосунки й не спілкувався майже десять років.

Улітку в мене гостювали внуки зведеного брата Енгельса (Еньки), Вася і Юра. Їм настільки припали до вподоби Міські Млини й Ворскла, що вони згідні були терпіти той дискомфорт, який породжувався моїм холостяцьким способом життя. Зокрема, вони здебільшого самі готували їжу й обслуговували себе. Коли ж за ними приїхали батьки, Григорій і Валентина, вони, уже підлітки, дременули від них і сховалися, аж доки ті не поїхали геть.

А 12 серпня до мене в Міські Млини приїхав Володя Толок із дружиною і внуком. Гостювало сімейство лише чотири дні. За станом здоров'я й за характером Володимир не схильний, та й не здатний, для тривалих прогулянок, значних фізичних навантажень, до будь-якої роботи, окрім інтелектуальної. Тому час ми проводили в нескінченних розмовах на різні теми, включаючи економіку й політику, фізику й історію, мораль і мистецтво. Толоку не подобалося те, що відбулося з СРСР і що відбувається в сучасній Україні. Він критично, навіть із сарказмом, відгукнувся про деякі явища і політичних діячів. Зрозуміло, що багато часу ми приділили спогадам про ШМАС і службу на Чорноморському флоті, товаришам по навчанню й службі. Цікавими були наші розмови про атомну енергетику і її майбутнє, про перспективи науки й людства загалом, про долю гуманітарної сфери, зокрема мистецтва, в епоху науково-технічного прогресу. Погоджуючись, що атом несе в собі небезпеку, Толок говорив, що все одно альтернативи йому немає. Водночас він погодився зі мною, що немає альтернативи й мистецтву: воно незамінно-одвічне. Я прочитав Володимиру кілька уривків з рукопису про Олександру Селюченко, які його дуже схвилювали. У свою чергу, він став читати свої вірші, і значною мірою політизовані, але професіонально зрілі й щирі. Я теж прочитав йому кілька своїх віршів. Толок сказав, що його вірші *«чорно-білі»*, а мої *«кольорові»*. 15-го, у п'ятницю, пообідавши, Толоки

від'їхали з Міських Млинів на Баранівку з одноденним візитом до господині, в якої до цього літа відпочивали.

Повернення з відпустки з Міських Млинів у Київ завжди викликало в мені смуток і очікування чогось неприємного. Цього разу неприємності почалися вже в дорозі: під'їжджаючи до Миргорода, я виявив, що в перевантаженій машині зламався амортизатор. Довелося її розвантажувати і зварювати його. На другий день після приїзду в Київ на зборах ректор заявив, що на учасників бойових дій кошти цього року не виділено. Отже, треба шукати роботу, бо на мізерну пенсію прожити важко. Якоюсь мірою повторювалася ситуація, що склалася 1950 року, коли під час відпустки мене демобілізували. У ці дні було опубліковано постанову, згідно з якою учасники бойових дій не підлягали ні звільненню, ні скороченню. Але в нас закони існують самі по собі, а люди даремно апелюють до них, коли їх кривдять. Тож мої ходіння по юридичних і профспілкових інстанціях нічого не дали. Найвище профспілкове освітянське начальство в розмові віч-на-віч

Колеги Леоніда Сморжа по Кафедрі філософії Київського національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова:
(сидять, зліва направо) **Л. В. Сєрова, З. М. Філіпович, О. В. Король;**
(стоять, зліва направо) **Н. В. Ківенко, Леонід Сморж.**
Київ. 1997. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

визнало, що я нічого у своїй справі не доб'юся, бо все вирішується на місці. Оскільки завідувач кафедри Г. Волинка тільки й чекав нагоди від мене спекатися, а ректор, коли я йому зателефонував, замість відповіді, запитав: *«Зі мною по телефону говорив Волинка. Скажіть, чому він Вами грає?»* Я не став пояснювати, адже ректор був у курсі моїх стосунків з Волинкою. Хотів мені допомогти в цій справі голова профкому вузу Горбачук, але залишили мене працювати лише до кінця навчального року. Через якийсь час випадково вийшов на Раїсу Петрівну Іванченко. Її покійний чоловік – Григорій Тихонович Іванов – був доцентом нашої кафедри, але ми одне одного майже не знали. Раїса Іванченко на той час завідувала Кафедрою суспільних наук новоствореного приватного Міжнародного інституту лінгвістики й права, ректором якого був Хачатур Володимирович Хачатурян, нестарий, кремезний, ініціативний вірменин. Після зустрічі спочатку із завідувачем кафедри, а згодом з ректором, вирішилася моя подальша доля. А поки що я продовжував працювати в Київському національному педагогічному університеті імені Михайла Драгоманова. Як і до цього, користуючись *«вікнами»* в навчальному процесі, їздив у Міські Млини, жодного разу не минаючи Панченків і Пошивайлів.

Коли 1 жовтня я відвідав Олеся Пошивайла, він мене запитав, як я готуюся до відзначення свого 70-річчя в Опішному, про яке ми говорили під час моєї відпустки. Тоді я висловив сумнів щодо доцільності проведення мого ювілею загалом, і в Опішному зокрема, і з погляду невеликих моїх заслуг, і мого негативного ставлення до публічності й ушанувань. Олесь Пошивайло тоді змовчав, а в мене жевріла надія, що питання знято з повістки денної. Коли я тепер сказав йому про це, він з легким обуренням відповів, що ні в якому разі воно не знімається і над цим інтенсивно працює ціла група людей, тож і я повинен цьому сприяти. Відразу ж було названо дату – 11 листопада 1997 року.

Напередодні дня мого народження, а саме 5 листопада, відбувся захист докторської дисертації з мистецтвознавства Олександром Найденом, моїм давнім знайомим, широко ерудованою людиною й патріотом, де я виступив опонентом. Для мене було приємністю, що першим опонентом був теж філософ, Мирослав Попович. І взагалі, у Вченій раді була ціла низка філософів, у тому числі колишній міністр культури Сергій Безклубенко і відомий філософ Сергій Кримський. Захист пройшов нормально й завершився фуршетом.

7 й 8 листопада з приводу мого дня народження було багато поздоровчих телеграм і телефонних дзвінків. Головна ж урочистість мене очікувала 11 листопада. Перед самим від'їздом у Опішне, 10 листопада ввечері, зателефонував мій давній товариш, земляк, одноліток Віталій Кононенко. Ще раз привітавши мене з днем народження, із сумом заговорив

про своє погане здоров'я, хворе серце, поскаржився на звуження кола друзів, на те, що ми з ним рідко зустрічаємося, і запропонував якнайчастіше контактувати, адже не так вже й багато нам залишилося жити.

11 листопада, вівторок – день від'їзду в Опішне. Ранок у зборах і телефонних дзвінках. Приїхали Іван Власенко, Олекса Дмитренко, трохи згодом Петро Ганжа. Євген Дудар очікував нас на Гарматній. У Миколи Сингаївського з поїздкою щось не склалося. Чекали Юру Пошивайла з машиною, а він чомусь запізнювався. Зателефонували Тані Марченко-Пошивайло в Музей Івана Гончара. Вона сказала, що вже виїхали від них з Тарасом (сином). Уже пів на дванадцяту. Телефонний дзвінок. Беру слухавку, чую жіночий голос: *«Віталій помер півгодини тому»*. Я онімів: Віталієм звати і мого молодшого брата. *«А хто це говорить?»* – запитую. *«Люба»*, – відповідає. Я починаю розуміти: помер Віталій Кононенко, з яким ми цього вечора розмовляли телефоном. Я сказав Любі, що їду в Опішне, а вона з моїх слів записала телефон Валеєвих, наших спільних знайомих, приятелів уже покійного Віталія.

Виїхали від мене о тринадцятій і заїхали на Гарматну за Дударем. Євген довго збирався, вийшов жвавий, у веселому настрої. Хлопці ще в межах міста стали відкорковувати пляшки зі спиртним. Усю дорогу було чути голос Дударя, і всі ми слухали його оповідки. Густий туман, з яким ми виїздили з Києва, біля Лубен розвіявся. Приїхали до клубу в Опішному майже о дев'ятнадцятій. Там нас очікував Олесь Пошивайло. Дударя він забрав до себе, Олексу Дмитренка й Петра Ганжу поселив у своїх батьків, а мене та Івана Власенка відвезли в Міські Млини. Залишивши в нашій хаті речі, ми пішли до Панченків, де нас зустріли радісними вигуками й обіймами. Маленька Наталочка так уподобала Івана Власенка, що не злазила з його колін. Чаркували й гомоніли майже до 23-ї. Оскільки ключі я замкнув у хаті, то довелося залазити по них через кватирку в галереї. Я ще спробував затопити піч, але дим пішов на хату, що викликало сердите бурчання у Власенка.

Наступного дня, 12 листопада, у середу, за нами і групою школярів приїхав автобус і відвіз нас до селищного клубу. Там уже було багато людей, у тому числі мої родичі з Полтави, дружина мого племінника Григорія, Валентина Чирка із синами Василем і Юрієм. І сам клуб, і його інтер'єр мали святковий вигляд. Відтоді, як клуб, бібліотеку, школу-колегіум підпорядкували Олесю Пошивайлу, вони зажили зовсім іншим життям, що підбадьорило й мешканців Опішного, про що вони стали говорити вголос. І взагалі, для Олеся Пошивайла характерний потяг до святкового й прекрасного, він уникає сірості й буденності. Тож і мій ювілей він провів на рівні, що набагато перевищував усі мої особисті заслуги й скромні можливості селища, застосовуючи сучасні засоби інформування

й розкручування: повідомлення в пресі, афіші, запрошення, стенди з моїми науковими роботами, гончарними виробами і картинами. Було задіяно Обласне управління культури, обласне радіо й газети, уже не кажучи про місцеві, районні.

Перед урочистостями я побував біля присвячених мені стендів. Там я зустрівся зі знаменитими майстрами кераміки, моїми друзями, опішненцями – Михайлом Китришем, Василем і Петром Омеляненками, Миколою Пошивайлом, Володимиром Нікітченком, В'ячеславом Біликом і Настею Білик-Пошивайло. Остання, обнявши мене, просльозилася.

Людей набився повний зал, досить великий як для селища. Мене посадили на сцені за столом поруч з ведучою вшанування. Я відчував себе вкрай незручно й ніяковів, бо взагалі не дуже люблю публічність. Зрозуміло, що вшанування відкрив Олесь Пошивайло. Він багато сказав похвального про мене, надів на голову вінок із ще зеленого барвінку, а на шию – велику медаль із випаленої глини, виготовлену на цей випадок Ніною Дубинкою. Від імені начальника Обласного управління культури Петра Бондаревського, Олесь Пошивайло зачитав вітальну листівку. Далі чергувалися номери художньої самодіяльності і виступи промовців. Письменники Євген Дудар, Олекса Дмитренко, Іван Власенко, а також Петро Ганжа після закінчення свого виступу дарували свої книжки. Євген Дудар прочитав три свої гумористичні оповідання, у котрий раз продемонструвавши свій артистизм і любов до публічності. Від жіноцтва мене вітала співробітниця музею Ніна Панічева, а також моя родичка Валентина Чирка. Вона виконала пісню, продемонструвавши свої неабиякі здібності, що визнала й публіка. Завершився вечір вставанням залу на мою честь і моїм коротким словом, у якому я висловлював подяку за свято його організаторам і публіці. Крапка вшануванню була поставлена фуршетом, під час якого, розбившись на групки, люди ще довго вели жваві розмови. У невимушеній розмові Євген Дудар, Іван Власенко, Олекса Дмитренко, Петро Ганжа висловили своє велике задоволення від поїздки в Опішне і від ювілейного вечора.

Ночувати я з Іваном Власенком поїхав до Зубанів. Вони вже спали. Двері відчинив сонний зять Панченків – Анатолій. Спати вклалися о першій годині ночі. Іван одразу ж відключився, а я ще довго не спав. Десь о третій годині ночі чую, що по моєму обличчю бігає щось м'яке й тепле: миша? Ні, щось крупніше: пацюк! Прокидаючись, різким рухом скидаю його зі свого обличчя, але він одразу ж пробігає по обличчю вдруге, і я остаточно прокидаюся. Це маленька Наталочка! Її старша сестра Ліна подає голос і каже, що то Наталка думала, що це мама. Забираю Наталку до себе під ковдру. Вона, трішки полежавши, пішла спати на своє місце. Я ж уже не спав. Близько чотирьох ночі піднялася Віта, мати Наталки, і почала поратися на кухні, а я сів там на стілець і говорив з нею. О 4^{45} я збудив Власенка.

Ми нашвидку перекусили й попили чаю. Незабаром під'їхала машина. Ми попрощалися з Вітою, у Миколи Пошивайла забрали Олексу Дмитренка й Петра Ганжу, а в Олеся Пошивайла – Євгена Дударя і вже о 6^{06} виїхали на Київ.

Удома, ледве отямившись після дороги, поспішив на похорон Віталія Кононенка, який розпочався о десятій ранку. Ховали з військовим оркестром і салютом. Організацію похорону взяв на себе комерційний банк, в якому він працював останнім часом. Поминальний обід свідчив і про масштабність особи покійника, і про солідні фінансові можливості закладу, а виступи й тости – про фах і менталітет присутніх. *«Рило»* чиновництва показувало себе в усьому: стосунках між учасниками, їх лексиконі й манерах. Організатор застілля – керівник банку, у своєму спічі сказав, що покійник був взірцевим фінансистом-контролером, *«суворо перевіряв»* і *«дотримувався інструкції»*, карав порушників закону, і вони його боялися. Згадуючи видатні заслуги покійного під час війни, оратор підтвердив це тим, що на Київ було одержано всього десять медалей Жукова, і одну з них одержав Віталій Кононенко. Небіжчик ще якусь медаль одержав, яку давали лише обраним людям з великими заслугами у війні. Узагалі, те, що говорилося цього разу, могло б бути матеріалом для гумору або сатири, але мені було не до цього. Хоча у Віталія й були деякі риси характеру, які не імпонували мені, і в поведінці було багато того, що я не сприймав і що підлягало осудженню, але сприяло адаптуванню, у тому числі й під час військової служби, і в чиновницькому середовищі, він усе-таки був не тільки моїм близьким земляком і однолітком, а й товаришем, готовим вислухати й прийти на допомогу. Про це останнє я і сказав у своєму слові на прощальній трапезі, змовчуючи про інше.

1998-й рік

Новий 1998 рік зустрічав спочатку в Деряжних, а о 21-й пішки від них добрався до Дмитра Горбачова, який на той час жив уже у своєї молодої дружини Нелі. Як завжди, він був радий нашій зустрічі. Була вегетаріанська вечеря й вино, розмови до другої години ночі. 1 і 2 січня я провів у Пахомових у Кічеєво за розмовами й читанням книг.

6 січня з ініціативи Дмитра Горбачова, об 11^{25}, разом з його теперішньою сім'єю, Нелею і її дочкою Вірою, і моєю знайомою по університету Людмилою Яловенко виїхали на Качанівку, широко відомий маєток Тарновських, осередок українства й української культури, де свого часу побувало дуже багато відомих осіб, зокрема композитор Глінка і поет Тарас Шевченко. Нині маєток став музеєм-заповідником, а заступником директора в ньому є ще зовсім молодий Сергій Папета, який раніше працював і в Опішному. З Дмитром Горбачовим у нього склалися особливо тісні й близькі стосунки,

тож і поїхали ми, як бажані гості. О 14^{30} були в Прилуках. Там нас зустрів у *«бобику»* шофер Микола з музею. У його голосі – повага до Сергія Папети. Дорога погана. Сергій Папета чекав нас біля музейної будівлі, яка слугувала готелем. Розмістилися ми гарно, вечеряли під фонограму й при свічках у кімнаті, де жив друг Шевченка – Василь Штернберг, а їжу нам носили з флігеля. Погода гарна, снігу багатенько, на той час як аж до Прилук гола земля.

Качанівка – суто дворянський маєток з палацом і службами, з будівлями для челяді й хатами тих, хто обслуговував панів. Тож населення в ній небагато, і все воно, навіть у наш час, так чи інакше прив'язане до маєтку. Знаходиться маєток серед невеликого лісового масиву, біля глибокої впадини, яка утворила величенький ставок, до якого з маєтку веде широка алея, що закінчується альтанкою. Говорять, що саме в цій альтанці Глінка писав свою оперу *«Руслан і Людмила»*.

7 січня, в середу, з обіду стали готуватися до колядування під орудою Сергія Папети, фаната української культури й широкого гуманіста. На той час уже розлучений, він тим хлопцям, що є в заповіднику, служить взірцем поведінки й служіння народу: вони його поважають і люблять. А він робить усе, що може, аби Качанівка не була тим закутком, якого цурається молоде покоління. Ніхто з молоді в Качанівці не пиячить і не бешкетує. Тож і тепер цей невеличкий гурт хлопців бере активну участь у колядуванні за сценарієм, розробленим Сергієм Папетою.

Наступала прекрасна, білосніжна, місячна Різдвяна ніч. Казково виглядають укриті пишною паморозззю дерева й кущі. Четверо хлопців на чолі з Сергієм Папетою, до яких долучився й Дмитро Горбачов із врученою йому зіркою-символом, вирушили на колядування. Із жінок у тому гурті була тільки Неля, його дружина. Я з Людмилою Яловенко і донькою Нелі Вірою йшли позаду. Спочатку обійшли квартири обслуги музею. Зустрічали радо й дарували щедро. І заслужено, бо Сергій Папета зробив хороший сценарій і текст для нього, сам був провідним виконавцем і зразком для інших. Дмитро Горбачов теж органічно ввійшов у гурт колядників і час від часу крутив зірку і співав колядки. Неля йшла поруч із ним і теж сумлінно співала. Обійшовши ті хати, що розташовані за музеєм, колядники повернулися десь близько двадцять другої години, збуджені й веселі, з трофеями вагою понад п'ятдесят кілограмів і з дюжиною пляшок спиртного. Але всі хлопці (а вони із обслуги музею) від горілки й спиртного взагалі відмовилися, у компанії з нами просто поїли й поспівали. Не стали вони брати із собою і *«трофеї»* у вигляді продуктів.

8 січня, пізно прокинувшись, перекусили наколядованим, на тому ж музейному *«бобику»* о 13^{30} приїхали в Прилуки. Усе змінилося, як у казці з поганим кінцем: ніщо навіть не нагадувало про вчорашню чудову погоду

– погоду в ніч перед Різдвом. Уночі йшов дощ, небо стало похмурим, дерева чорними. Земля вкрита мокрим снігом, що втратив білизну. Квитків на Київ не було, їхали стоячи й окремо, не могли навіть перекинутися словом. Дома я був уже о 18^{30}. Тут же телефонний дзвінок: Дмитро Горбачов турбується, що я не прихопив свою частку із наколядованого нашим гуртом. Короткочасна поїздка в Качанівку була світлим моментом мого життя. Отже, 1998 рік – рік тигра, почався для мене зі світлої смуги, але ж на його шкірі не менше й темних. Це підтвердило і саме життя-буття, у тому числі під час майже чвертьвікової роботи в Київському педагогічному інституті імені Олексія Горького, згодом – Київського національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, який так і не став мені рідним, але ж не був і зовсім чужим: виробилися певні сталі зв'язки і знайомства, визначився зміст і характер роботи, стереотипи стосунків і поведінки, гарантована зарплата, яка в ті часи вважалася досить високою.

Зустріч випускників-філософів Київського університету імені Тараса Шевченка 1958 року: *(зліва направо)* **С. Уманець, Полікарп Пиріг, Віктор Овчинников, В. Кармаліта, Г. Деревицька, Б. Деревицький, Леонід Сморж.**
Київ. 1998. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Залишений тимчасово на півставки в умовах знецінення грошей і подорожчання життя, я був вимушений погодинно викладати естетику в новоствореному, здебільшого зусиллями викладача нашої кафедри Г. П. Балабанової, Інституті східної лінгвістики й права, базою якого була Спеціалізована гімназія східних мов з її приміщеннями й контингентом.

Новий 1998–1999 навчальний рік я починав уже викладачем Київського міжнародного інституту лінгвістики й права. Це збіглося в часі з уселенням інституту у власне п'ятиповерхове приміщення, колишній гуртожиток, пристосований під навчальний корпус. До цього інститут орендував аудиторії для проведення своїх занять у школах, і загалом був у стані становлення й подальшого визначення щодо спеціалізації, контингенту студентів та викладачів. Ректор – Хачатур Хачатурян, лінгвіст за освітою, амбітна ділова людина, поставив собі за мету, як він говорив мені, створити *«український Оксфорд»*. У подальшому, вже при мені, це частково підтвердилося: нині Київський міжнародний університет розміщується в двох облаштованих належним чином корпусах, один із яких дванадцятиповерховий. Завідувачем Кафедри суспільних наук, тобто моїм безпосереднім начальником, стала Раїса Іванченко, кандидат історичних наук, лауреат Шевченківської премії з літератури, енергійна, амбітна, контактна жінка, здатна постояти за себе й відстояти іншого, самозабутньо працювати й активізувати інших. Загалом вона жінка як жінка, і ніщо жіноче їй не чуже. Від самого початку в мене з нею налагодилися добрі робочі контакти й стосунки.

Зазвичай, я продовжував час від часу їздити в Міські Млини, слідкувати за громадсько-політичним життям в Україні, підтримував зв'язок із земляками, зокрема з Музеєм гончарства. Так, 12 липня, у неділю, я брав участь у Дні гончаря в Опішному. Після обов'язкового в таких випадках церемоніалу, організатор свята Олесь Пошивайло надав мені слово для виступу, а згодом включив у склад журі з визначення переможців конкурсу гончарів.

Перед цим, наприкінці червня, у мене гостював мій однокурсник і друг Віктор Овчинников, що прилетів з Калінінграда, щоб заодно відзначити сорокаліття закінчення університету. Він з'явився на мої очі десь о 22 годині, став телефонувати тим однокурсникам, хто мешкав у Києві і був ще живий, намітивши їм зібратися в мене назавтра о 19 годині. Гомоніли ми з ним о четвертої ранку. Зібралися лише п'ять: Петро Йолон, Олександр Лук'янов, Полікарп Пиріг, Віктор Овчинников і я. Після цього наші лави ще більше поріділи й ми більше вже не збиралися.

Наступного місяця вже в Міських Млинах зі мною сталася пригода, яка дуже стурбувала мене й довго не виходила з голови.

20 липня, прокинувшись о 7^{20}, стурбований тим, що напередодні зник замок від хати, став знову його шукати, але даремно. Досадуючи з цього приводу, накачав колеса велосипеда, поклав у капронову торбу книжку, окуляри, рушник і чорненький плоский гаманець з ключем від хати, поїхав на річку. Покупавшись і витершись рушником, подивився, чи в торбі мій гаманець. Гаманця немає. Не вірю своїм очам. Гарячково шукаю в траві, заглядаю в торбу, трясу рушник – немає. Отже, і доступу в обидві хати немає. Голова моя паморочиться, і я відчуваю, що втрачаю свідомість. Намагаюсь чинити опір цьому, але мене валить з ніг, і я падаю в траву. Трохи полежав, дещо полегшало. Встаю з думкою, що треба якнайшвидше їхати своїм ранковим слідом, може, гаманець випав і ще ніхто на нього не натрапив. Ще раз пробую шукати біля себе, і цього разу втрачаю свідомість. Очунююсь, моя голова на спицях колеса велосипеда. Насилу піднімаюсь і намагаюсь прийти до тями, але мене водить і я ледве тримаюся на ногах. Нарешті, сідаю на вело й повільно їду, уважно дивлячись під колесо. Гаманця не видно. Вдома став шукати біля порога, там, де брав велосипед і сідав на нього. Немає. Вирішую ще раз проїхати тим самим шляхом до річки. Виводжу велосипед до хвіртки, сідаю на нього і тут же бачу в грязюці овальної форми темний предмет: мій гаманець з ключами. Якраз проти виїзду транспорту з двору Гаркуля, і він, чи хтось інший, уже проїхав по ньому. Радіти вже не було сил. Зайшов у хату, для заспокоєння став читати книжку. А вже через півгодини поснідав. Пригода, як тривожний дзвінок, попередження на майбутнє.

Адаптування до нового місця роботи й умов пройшло без особливих ускладнень. У новоутвореному вузі йшли звичні для подібного процеси. Продовжувалося формування факультетів, кафедр, програм тощо. Зрозуміло, що все остаточно й одноосібно вирішував ректор, а отже, він завжди і в усьому правий. Дещо демократичніше вели себе декани й завідувачі кафедр, але їхній демократизм і лібералізм стосувався фактично тільки студентів, адже вони оплачували навчання і за їхні гроші одержували платню викладачі. Про це мені сказав і ректор під час нашого знайомства. Зарплату встановлював винятково ректор, залежно від наукового звання, професії, особистої думки і його симпатії. До таких, як я, він запровадив погодинну оплату, хоча фактично зарахований у штат. Але й за таких умов перша зарплата, яку я одержав у жовтні за вересень, була дещо вищою за ту, яку мав на попередньому місці роботи.

Тож мій настрій дещо піднявся. Цьому сприяла й прекрасна погода, коли і сонце лагідно пригріває, і очі тішить уже позолочене листя на деревах і кущах, і безхмарне кобальтове небо. Безжурно роздумуючи, іду до тролейбуса біля станції метро *«Нивки»*. Поруч з'являється чоловік років 30-35, середнього зросту й повноти, з качачим носом і лисуватою маківкою,

одягнений у сіруватий костюм. Починає говорити, підлаштовуючись під мій хід, що підібрав щойно чийсь гаманець, очевидно з грошима, і не знає, що з ним робити. Раджу звернутись до міліціонера – він обов'язково повинен бути в метро і вирішить це. Минаємо вхід у метро. Мій супутник пропонує подивитися вдвох, чи є папери з прізвищем і даними власника гаманця. Зупинившись неподалік входу в метро, але в майже безлюдному місці, чоловік неспішно починає діставати з бокової кишені піджака гаманець. У цей час підбігає до нас захеканий високий, чорнявий, семітського типу молодик у синій нейлоновій куртці й гарячково говорить, що тільки що загубив гаманець із великою сумою грошей, які не йому належать, а фірмі. Одна з жінок бачила, що його підняли ми. Номери ж банкнот переписані, тому він вимагає, щоб ми показали для звірки свої. Звертається до мого супутника. Той дає свій гаманець і, після кількасекундної перевірки, одержує його назад. Тоді я віддаю йому в руки свій. Звірка відбувається дещо триваліше. Поклавши гаманець у кишеню, іду до метро з уже зіпсованим цією пригодою настроєм. Дома виникла потреба сходити в магазин. Беру гаманець, а він без грошей. Було ж у ньому майже півтори тисячі гривень: получка на новому місці роботи й збережені гроші від заробітку на попередній роботі. Тепер же в мене залишилися 1 гривня 49 копійок. Не варто описувати свою досаду й нарікання на самого себе. Адже про різні шахрайства я не раз чув, а в поведінці цих двох, як згадалося мені на свіжу голову, була ціла низка підозрілих дій. Уже те, що пограбувавши, вони поспіхом, майже бігом одночасно ретирувалися, мало мені свідчити, що це неспроста. Звернення в міліцію, написання заяви, намагання самому знайти злочинців виявилися марними. Деякий час від досади на себе я погано спав, не міг звільнитися від думок і сорому перед самим собою й перед людьми: адже це шахрайство було прошите білими нитками по чорному. У міліції слідчий заспокоював мене тим, що не я один такий, що і їхній, досить високий посадовець, піймався на гачок шахраїв і втратив майже дві тисячі доларів.

Цього разу темна смуга мого життя простяглася в листопад: восьмого, у фактичний день мого народження, на ранковій зарядці в парку, пробігаючи по викладеній із квадратних бетонних плит доріжці, спіткнувшись об одну із них, упав, пошкодивши стегно на лівій нозі й ліве плече, ще 1983 року травмоване під час відвідання Шешор.

Наступного дня заняття в інституті. Накульгуючи, добираюсь до тролейбуса, з нього на метро *«Святошин»*. Там неспішно спустився східцями вниз, став на металеву решітку, що на вході до поїздів, і раптом різко упав у *«шпагат»*, немов якась незалежна від мене сила водночас смикнула кожну із ніг. Удар тазом об решітку настільки сильний, що від болю я втратив свідомість. Очунююсь, лежу на боці, шляпа кудись відлетіла. Мене

підводять, але стояти не можу. Таке враження, що лівої ноги в мене немає й опертися мені ні на що. Руки мої в крові, голова в запамороченому стані. Підійшла проректор з виховання Г. П. Левківська, що натрапила на мене дорогою на роботу. Витерла своїм носовичком кров на моєму обличчі. Нога дещо відійшла, принаймні я став її відчувати. Левківська довела мене до *«Автосвіту»*, і я, добравшись до інституту, провів три пари занять. Страшний біль, нога вся, від пальців ступні до самого паху, синьо-чорна й дуже розпухла, болить так, що я не можу ні роздягнутися, ні одягнутися, ні роззутися, ні взутися, навіть дістатися руками до колін. З неймовірними труднощами вклався в ліжко, але і в ньому не міг знайти положення, яке б зменшило біль. Кожне піднімання й лягання вимагало низку маніпуляцій і процедур, супроводжувалося страшним болем і вимагало багато часу. Спати лягав одягненим і взутим. Ранком зміг умитися й сяк-так поснідати, дошкандибати до автобуса й провести дві пари занять. Розпочалися безсонні ночі й болісні дні, коли стало проблемою дістатися до роботи й вистояти за кафедрою лекцію. Через десять днів після травми, йдучи темним коридором з лінолеумним покриттям, я наступив на чиєсь харкотиння, знову розчахнувся, немов зрізаний болем, упав. Мене занесли в медпункт і хотіли зробити обезболюючі уколи, але, оскільки я за ці дні гігієнічно дещо занехаявся, то, соромлячись цього, відмовився. До зупинки автобуса добрався, попросившись у машину до ректора, що якраз від'їжджав з інституту.

У болях, у безсонні тяглися дні листопада, які непомітно перейшли в морозний і сніжний грудень. За цей час на моє прохання брати Олександр і Борис приїжджали мене помити й переодягти. Побачивши мою синьо-чорну розпухлу ногу, обидва були дуже здивовані побаченим, а також тим, що я при цьому ще працюю. За порадою Любові Шевцової, дружини покійного Віталія Кононенка, був у одного самодіяльного костоправа, на Вітряних Горах, до якого насилу додибав по глибокому свіжому снігу. Він, оглянувши ногу й щось трохи поправивши в ступні, сказав, що моя травма надовго. Так воно й сталося: багаторічні зусилля її позбутися майже ні до чого не призвели. Якщо у війну Бог заступився й пощадив мене неодноразово, то тепер за щось жорстоко покарав, багато в чому змінивши моє подальше життя. Навіть просте ходіння стало проблемою: час ішов, а я все ще боявся під час ходьби розчахнутися. Але це не заважало мені слідкувати за всім тим, що відбувалося в Україні і за її межами, спілкуватися, хоча б телефонм, і з родичами, і зі своїми знайомими.

Зокрема, залишило небайдужим повідомлення, що авіація США й Англії нанесла удари по Іраку, що спричинило великі втрати серед мирного населення, а в Китаї відбувся суд над дисидентами, що намагалися створити демократичну партію. Слухаючи Верховну Раду України, звернув

увагу на те, що Євген Марчук у зв'язку з президентськими виборами, склав повноваження голови парламентської комісії й закликав наслідувати його тих, хто хоче брати участь у виборах. Юрій Пахомов, заїхавши під вечір 18 грудня, щоб запропонувати зустріти Новий рік у нього, у зв'язку з повідомленням, що у Швейцарії випущено на волю перед цим заарештованого там Павла Лазаренка, сказав, що швейцарці цим зробили собі гучну рекламу: весь світ побачив, що будь-хто, будь-коли може вкладати гроші в швейцарські банки і за будь-яких обставин виходити сухим і непорочним.

Словом, рік тигра, характерний контрастами, у підсумку не приніс нічого обнадійливого й радісного. Це намагалися компенсувати друзі й добрі знайомі в поздоровчих листівках і телефонних дзвінках. Про один із таких дзвінків я розповім, не називаючи прізвище співрозмовниці.

Я вже розповідав, що 1964 року, хоча я вже одержав квартиру, щоб зручніше було працювати над дисертацією й не витрачати час на поїздки в бібліотеку, жив в університетському гуртожитку на вулиці Жертв революції. Звідти в теплу пору я став ранком спускатися до Дніпра, щоб скупатися. Поступово з таких, як я, купальщиків утворилася група людей різного віку й статі. Відповідно, перезнайомилися поміж собою, здружилися. Серед цих людей виділялася зовсім юна (років шістнадцяти білявка, фізично зріла, весела й самовпевнена, розкута). Дуже швидко вона стала звертатися до мене на *«ти»* і заходити в гуртожиток, щоб разом спускатися до Дніпра. Незабаром вона познайомила мене зі своєю матір'ю, учителем за фахом, інвалідом війни: була в політвідділі армії на офіцерській посаді. Не дивлячись на скаліченість обох рук, вона була великим життєлюбом і оптимістом, з нею було цікаво спілкуватися. Зваживши на це, я вирішив познайомити з нею Сергія Аганесова, інваліда без обох рук і ноги, сподіваючись, що це знайомство обом їм піде на користь. Дійсно, була в них жвава розмова, і вони тепло розпрощалися. Коли ми вийшли за поріг, Аганесов, ставши навпроти мене, вивергнув гнівну тираду: *«Олень ти безрогий! Невже ти не бачив, що вони тебе вважають за жениха і ось-ось одягнуть на тебе хомут!»*

Від цих слів я буквально отетерів: я навіть у думці цього не міг собі допустити, бо, обпікшись на своїй дружині, узагалі зарікся більше не одружуватися й всіляко уникав будь-яких тісних стосунків з жінками, тим більше близькості. Щодо юної білявки, то з самого початку в моїй свідомості була встановлена та межа, яку я ніколи не міг переступити. Висловлене Аганесовим усе ж сполохало мене, і я, як мовиться, *«випав у осад»*: повністю зосередився на науковій роботі. Усе ж одного разу, за відсутності білявки, я зайшов до її матері. Без будь-яких підготовчих слів вона сказала: *«Знаєш, Льоню, ти більше до нас не приходь»*.

Із часом до мене дійшли плітки, що в білявки роман з відомим спортсменом і спортивним коментатором. Були випадкові зустрічі, що обмежувалися вітанням. Далі бачив уже з донькою-підлітком, що займалася професійно танцями. І ось, 31 грудня 1998 року, в телефонній слухавці її голос, який ні з яким іншим не сплутати. З нього чути, що жінка під хмелем. Питає, чи пам'ятаю я, що колись ми ставили за мету мені стати професором, а їй – народною артисткою (вона тоді займалася, окрім загальноосвітньої, і в музичній школі)? Так ось її донька стала народною артисткою. Далі в процесі розмови звання доньки знизилося до заслуженої артистки. Виявилося, що донька була тричі одружена. Сама ж білявка живе на широку ногу, має дві квартири в Києві: одну, трикімнатну, на Хрещатику, вона здає по півтори тисячі доларів за місяць, а в однокімнатній у Дарниці живе. Нічого вона не потребує, окрім чоловічої ласки, бо їй постійно потрібно, щоб біля неї був чоловік, мужчина. Тож чому мені не зайняти це місце? Я сказав, що ніколи не був тим чоловіком, який їй потрібний, а тепер я зовсім не мужчина, став зовсім нікудишнім. Це її не переконало, і вона запропонувала зустріти разом Новий рік. Тоді я сказав, що скалічився й мені не до святкування й веселощів. Вона на це відповіла, що привезе мене машиною, а після того, як побуду в неї, відвезе мене назад. Я її перша й найбільша любов, і даремно я не захотів тоді нею оволодіти. Я їй сказав, що не педофіл і нізащо б не став псувати її майбутнє, тому совість моя чиста.

1999-й рік

На Різдво зателефонувала Катерина Деряжна, сказала, що снилося, ніби ми цілувалися з нею. Я відповів, що таке може тільки приснитися. Погомонівши, домовилися на завтра зустрітися на Алішера Навої у Горбачова й там посвяткувати. Зустріли нас радісно й душевно. За стіл слугував журнальний столик, на ньому – скромне частування й пляшка вина. Незабаром наша компанія поповнилася художником-мистецтвознавцем, прізвище якого забулося. З частуванням хутко вправилися, вино випили, а те, що було мого власного виготовлення, пішло *«на ура»*. Решту часу передивлялися фільми, до яких причетний Дмитро Горбачов, зокрема фільм про художню колекцію князя Лобанова-Ростовського, про поїздку з дружиною Нелею і колективом кінотеатру в Японію. На завершення святкування Катерина Деряжна подарувала Дмитру й мені книжку віршів своєї подруги Людмили Гнатюк, частину яких мені вже довелося читати. Перед сном я її прочитав усю, і вірші мені сподобалися. Про це я наступного дня зателефонував Катерині Деряжній, яка із задоволенням вислухала мою похвалу її подрузі, тим більше, що проілюструвала книжку вона.

У Каті батьки – професійні художники, а сама вона одержала вищу художню освіту, багато зробила в ілюструванні книжок, а особливо

в долученні дітей до образотворчого мистецтва: вона багато років працює з дітьми в закладах дитячої творчості, і діти дуже люблять свою вчительку. І слід визнати – є за що. У цьому я пересвідчився, відвідавши 17 січня республіканську бібліотеку, де була міська виставка представників таких осередків. Ведучою цього заходу була Людмила Гнатюк, подруга Катерини Деряжної, а сама Катя, як ніколи, була моложавою й вродливою.

10 лютого, у середу, на 16 годину приїхав за запрошенням на презентацію виставки кераміки Опішного. На ній було багато відомих опішненців: Михайло Китриш, Микола Пошивайло, Олександр Шкурпела, Юрій Пошивайло, його дружина Світлана, Ніна Дубинка; із киян: Борис Олійник, Ніна Матвієнко, Євген Дудар, Олекса Дмитренко, Петро Ганжа, Тетяна Марченко, Світлана Козача, Катерина Деряжна. Полтавське обласне управління культури представляв його начальник Петро Бондаревський. Виставка, її обговорення, в якому взяли участь Борис Олійник, Олекса Дмитренко, Петро Ганжа, Ніна Матвієнко і я, пройшла під орудою Олеся Пошивайла, закінчилася гамірно й скромним фуршетом. Опішненці мали намір їхати на Опішне вночі, тому Олесь Пошивайло просив мене не поспішати додому, але я повинен був провести свою компаньйонку Катерину Деряжну до метро і покинув земляків десь близько 12-ї години.

16 лютого по «*Інтеру*» передали повідомлення, що троє опішненців – Іван Білик, Михайло Китриш і Василь Омеляненко – пройшли комітет з Шевченківських премій. А 17-го, з 10-ї до 18-ї, слухав Верховну Раду, де вирішувалося питання про зняття імунітету з колишнього голови уряду Павла Лазаренка. Він уже втік за кордон і вивіз туди свою сім'ю. Звідти прислав сльозливу телеграму й довідку, що хворий, і просив відкласти його справу до повного одужання. Прокурор Потебенько зачитав довжелезне подання з переліком зловживань з боку Лазаренка, а комітет, що розбирав у себе це подання, виставив його ледве не ягням, яке ображають і хочуть з'їсти кровожерливі вовки. Спікер Олександр Мороз і цього разу був проти арешту Павла Лазаренка, хоча визнав наявність мафії в Україні і гостро критикував Леоніда Кучму. Незабаром Павла Лазаренка затримали в Нью-Йоркському аеропорту через неправильно оформлену візу, з аргентинським паспортом. Віднині він довго там перебуватиме, не втрачаючи надії повернутися на батьківщину: і докладаючи для цього величезні зусилля, і вкладаючи багатомільйонні кошти.

9 березня вручали Шевченківські премії з трансляцією по телебаченню. Серед лауреатів, яким вручав премії Президент України Леонід Кучма, були опішненці Іван Білик, Михайло Китриш, Василь Омеляненко. Іван Білик дуже постарілий, із зовсім білою бородою й фізично немічний. Я дуже радий за нагороджених, за високу оцінку їхніх заслуг, хоча добре знаю, що у їх визнанні й відзнаках втілено великі, копіткі, наполегливі зусилля

Олеся Пошивайла. Закінчилися урочистості великим концертом на честь 180 річниці від народження Тараса Шевченка. Телеоператори з публіки вихопили Олеся Пошивайла з його вже другою дружиною Людмилою. Хор саме заспівав *«Заповіт»*, зал шалено зааплодував, у Саші і в його молодої дружини обличчя були святковими, а очі світилися щастям. Насамкінець Саша і його дружина промайнули на екрані телевізора ще раз.

26 березня, у п'ятницю, перше, що я почув по радіо о дев'ятій ранку, – це загибель В'ячеслава Чорновола напередодні, о 23 годині, десь під Борисполем. Його машина на великій швидкості налетіла на вантажівку, яка знаходилася на той час упоперек дороги. Живим залишився його помічник, що дрімав на задньому сидінні. Я не був великим прихильником В'ячеслава Чорновола: у його манерах і поведінці було те, що мені не подобалося, викликало супротив, але я визнавав його як масштабну історичну

Співробітники кафедри суспільних наук Київського міжнародного університету:
(сидять, зліва направо) Раїса Іванченко, Олена Доценко;
(стоять, зліва направо) Микола Бровко, ?, Тетяна Крицька, Леонід Сморж.
Київ. Травень 1999 року. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

особистість, без якої не обійтися, коли мова йде про незалежність України й установлення її державності. Обставини й причини катастрофи, у результаті якої він загинув, залишаються нез'ясованими й донині. Ховали В'ячеслава Чорновола в понеділок. У похоронній процесії брало участь більше 20 тисяч людей. День був сонячний, теплий, багато прапорів і портретів покійного. У похованні брали участь Президент України Леонід Кучма і Голова Верховної Ради України Олександр Ткаченко та інші чільні посадовці. Словом, поховали за найвищим розрядом. А Рух зі смертю В'ячеслава Чорновола значно порідів, хоча його занепад розпочався ще за його життя.

У Верховній Раді України активізувалися *«ліві»*, особливо під час обговорення ставлення до НАТО і до подій у Сербії, де відбувалися бомбардування мирного населення авіацією цього альянсу. Депутати вимагали відставки міністра іноземних справ Бориса Тарасюка, військового міністра Олександра Кузьмука, секретаря Ради національної безпеки й оборони Горбуліна.

19 квітня повідомив мені брат Олександр, а він дізнався з телефонного дзвінка від племінниці Ірини, що нашу хату в Міських Млинах пограбовано. Через день виїжджаю і встановлюю, що грабіжники, вибивши в галереї бокову раму, вивели велосипед, винесли телевізор, двадцятилітровий бутиль вина, шкіряне пальто й гітару, на якій до кінця свого життя грала моя мати. З усього було видно, що грабіжники неспішно побенкетували й чимало насмітили. Очевидно, бутиль вина їм був дорожчим за телевізор, тому телевізор покинули, ледве винісши за ворота. Я заявив про пограбування в міліцію. Її представники склали акт. На цьому все й завершилося, хоча, як на мене, встановити грабіжників не складало великих зусиль. Досаду породили не стільки матеріальні втрати, скільки моральний бік: виникло почуття опаскудження рідної оселі.

У квітні ж поховали Тамару Полякову, про що мені повідомив під час зустрічі на Хрещатику Дмитро Кучерюк. Тамару я знав із часу вступу на філософський факультет. Вона ж вступила на два роки раніше. Знайомство майже винятково візуальне, ніяких інших контактів. І все ж вона впала мені в очі: білява, струнка, в окулярах, з легким рум'янцем на щоках, елегантна, стримані манери й поведінка. Тип учительки чи виховательки дитячого садка. Деякі контакти між нами встановилися під час мого перебування в аспірантурі й проходження захисту кандидатської дисертації. Тамара на той час працювала у Відділі естетики Інституту філософії, де в неї було хитке становище. Коли на Відділі естетики Інституту філософії проходила обговорення моя докторська дисертація, яку всіляко ганьбили всесильний А. Гордієнко і його прибічники, Тамара Полякова сміливо й гаряче стала на захист мене й дисертації. Коли ж я її захистив у Тбілісі, щиро привітала

й пораділа разом зі мною. У наших нечастих телефонних розмовах вона ділилася своїми непростими стосунками з колегами по відділу, скаржилася на своє хитке становище в інституті, домашні негаразди. Коли вона через хворобу припинила працювати в інституті, то наші телефонні розмови стали дуже нечастими, разів два на рік, але щоразу відчувалося, що це приносило їй велике задоволення й радість. Ми тоді подовгу й про різне говорили, у тому числі планувалося, що я відвідаю її дім, але завжди щось ставало на заваді. Перед Новим роком Тамара зателефонувала, сказала, що дуже хворіла, перенесла тяжку операцію і, якщо видужає й надворі потепліє, то обов'язково зустрінемося в неї дома. Восьмого березня телефоном я поздоровив Тамару з жіночим святом. Вона дуже зраділа моєму дзвінку, і ми проговорили з нею майже годину. Домовилися, що вона хоч трохи впорається зі своїм занедбаним через хворобу господарством, і ми нарешті зустрінемося. Та мій візит до Тамари Полякової відбувся лише 3 червня 1999 року, в четвер, після дзвінка її сина, коли я на шістнадцяту годину поїхав на її поминки. Невеликий будинок на крутому схилі перед Сталінкою, садочок, високий паркан і пара маленьких собачок-*«дворняжок»*. Людей на поминах небагато. Зі знайомих тільки кілька філософів, подружжя Попових, Борис і Яна, що закінчували університет роком раніше за мене, та Дмитро Кучерюк, естетик. Сина Тамари бачу вперше – уже дорослий повнуватий чоловік. Стали говорити про покійницю. Почав Борис Попов, за ним її подруги. Згадували тільки пов'язане з хорошим. Одна з її подруг стазала, що, умираючи, Тамара очікувала від мене дзвінка і, якби я тоді їй подзвонив, то це б її окрилило. Вислуховуючи все це, я роздумував, що якби я був письменником, ця історія могла б послужити сюжетом для новели або іншого літературного твору. В житті все більш прозаїчно: усе сталося як сталося, хто його знає, може, це і на краще! Принаймні, в пам'яті залишився нічим не затьмарений світлий образ.

30 травня – святкування Дня Києва – збіглося з виборами міського голови. Я проголосував за Олександра Омельченка, більш-менш пристойну кандидатуру, і відправився на Андріївський узвіз. Там, уже традиційно, купив собі вишиванку й повештався серед численного люду, постійно натикаючись на знайомих, зокрема опішненських гончарів із їхніми виробами. Якийсь немолодий тип у кепці з очима в'яленої вобли, при габаритній дамі з невиразним обличчям, злостиво зиркаючи, причепився, чому я ношу значок ветерана Чорноморського флоту, на якому радянська символіка – серп і молот, і запитав, чи я справді ціную ці символи і вірю в них. Мене розізлила його манера зі мною говорити, і я сказав, що не тільки ціную й вірю, але й готовий за них боротися. Пара одразу ж відійшла й розчинилася в натовпі.

У червні я, було, затіяв у квартирі частковий ремонт і влаштував у ній звичний у таких випадках гармидер, тож відпочив від нього в Міських Млинах. В Опішному в липні відбувся симпозіум гончарства, де я зустрів своїх знайомих, зокрема Михайла Денисенка з Василькова й Петра Печорного з Києва. 23 липня я заїхав до садиби покійних Гаврила та Явдохи Пошивайлів. Там я застав Олеся Пошивайла, який категорично зобов'язав мене наступного дня виступити на відкритті музею-садиби своїх пращурів. Я мав із собою в Міських Млинах відповідні матеріали й заготовки, тож, не марнуючи часу, засів за текст свого виступу й працював над ним усю ніч. Відкриття хати-музею відбулося урочисто. Присутніми були представники місцевої влади, учасники симпозіуму, гончарі-опішненці – Михайло Китриш, Василь Омеляненко, Микола Пошивайло та інші. Увечері в селищному клубі на честь подружжя Пошивайлів був концерт і виступи зі спогадами. Було заслухано загалом і мій виступ. 31 липня журі, членом якого був і я, присуджувало учасникам гончарського симпозіуму премії, а 4 серпня було підведено підсумки цього заходу. Більшість учасників симпозіуму були незадоволені цими рішеннями журі, не з усим був згоден і я.

18 серпня я взяв інтерв'ю, яке записав на диктофон, у Паші Петрівни Біляк – однієї з найкращих опішненських малювальниць, найближчої подруги Олександри Селюченко, добропорядної лагідної жінки, що доживала свій вік самотньою й майже зовсім забутою. Параска Біляк – моя землячка з Міських Млинів, тож один одного ми добре знали, але так трапилося, що навіть у своєму селі наші стежки майже не перетиналися. Проведені заходи з увіковічнення подружжя Пошивайлів, під час яких було згадано й ім'я Параски Біляк, сподвигло мене відвідати майстриню й поспілкуватися з нею.

Паша Біляк, уже майже сліпа й *«обезножена»*, закінчувала своє життя в старій хаті, зовсім не виходячи з двору за межі залишків воріт. Жила винятково минулим і володіючи ще доброю пам'яттю, спогадами про кращі роки свого життя. Ними вона вважала свою працю малювальницею в компанії таких майстринь, як Мотрона Назарчук, Зінаїда Линник, Явдоха Пошивайло і, звичайно ж, Олександра Селюченко. Рада моєму відвідуванню, Паша Біляк із сумом сказала, що їй дуже хочеться хоча б побачитися з ким-небудь зі своїх приятельок по заводу. Я пообіцяв її звозити в Опішне до однієї з її подруг і незабаром здійснив це. Для цього довелося мені потрудитися, щоб важке, драглисте, немічне тіло старої, далеко за вісімдесят років, жінки посадити в машину, а після візиту висадити. Зате мені було приємно дивитися на осяяні радістю обличчя старих жінок, які, можливо, востаннє зустрілися в цьому житті, а в потойбічному можуть уже й не зустрітися. Дещо згодом до Паші Біляк побачитися із нею я привозив і подружжя Омеляненків – Василя і його дружину.

У це відпусткове літо я багато часу витратив на роботу в городі, на наведення ладу на своїй дачі й менше, ніж зазвичай, тому, що стосувалося кераміки. В Україні розвернулася передвиборча кампанія, де, всіляко використовуючи адміністративний ресурс, лідирував Леонід Кучма. «*Канівська четвірка*», коаліція, яка мала за мету усунути Леоніда Кучму від влади, через розбрат і чвари розвалилася, і нелюбимий народу президент залишився на другий термін.

У наших північно-східних сусідів непереливки у зв'язку з діями чеченських бойовиків: у Дагестані йде справжня війна, а в Москві було підірвано житловий будинок, незабаром і другий: наслідок – велика кількість загиблих. Президент Росії Борис Єльцин, намагаючись вийти з цього становища, 9 серпня призначив головою уряду колишнього полковника КДБ Володимира Путіна.

Після приїзду в Київ я включився в навчальний процес, за можливості, беручи участь у громадсько-політичному житті, не пориваючи зв'язків зі своїми земляками. Так, 10 листопада я був на презентації виданого опішненцями двотомника «*Українці*», який представляв Олесь Пошивайло. Поруч зі мною сидів Олекса Мусієнко, неподалік – Дмитро Горбачов, а також уже дуже постарілий Григорій Логвин.

3 грудня пізно ввечері мені з Опішного зателефонував Олесь Пошивайло і сказав, що прочитав мою статтю для збірника про гончарство «*Олександра Селюченко як творча особистість і художник*», знаходиться під великим враженням від неї й назвав її геніальною. Збірник з моєю статтею вийде після нового року, тоді ж почнуть набирати на комп'ютері і мою монографію про Олександру Селюченко.

В останню декаду грудня настали великі морози й випало багато снігу. 23 грудня Віктора Ющенка затвердили головою уряду. 31-го по РТР було передано, що Борис Єльцин пішов у відставку і свої повноваження передав Володимиру Путіну. По телебаченню він зворушливо попрощався й щиро вибачився, що не виправдав сподівань росіян, не все зробив, що пообіцяв, сказав, що далі Росію повинні вести молоді.

У передноворічний день я відвіз продукти своїй хворій сестрі Надії. Вона була вдома й відчинила двері майже зразу. Досить спокійна, і розмова досить нормальна. Поскаржилася на брата Віталія, що за два з половиною роки її перебування в лікарні в Глевасі постійно їздив мимо на свою дачу й жодного разу її не відвідав. Увесь вечір, з 31 грудня на 1 січня, я сам телефонував, поздоровляючи, і мені теж телефонували, вітали. Приходив двохтисячний рік, але ні в чому це зовні не проявлялося й внутрішньо не відчувалося.

Останній рік тисячоліття

1 січня 2000 року, субота. Прокинувся після 8^{30}. Снігу дуже багато, і я брів по ньому до місця зарядки майже по коліна. Людей на вулиці мало. Тихо. Усе завмерло. Поснідав і, почитавши Віктора Франка, куховарив до обіду й після. О п'ятнадцятій пообідав і *«повис»* на телефоні: поздоровляв, кого зміг. Зателефонував до Володимира Мішури, а він, виявляється, помер від раку ще в червні. До мене з Опішного зателефонував і привітав Саша Пошивайло: четвертого з Києва забиратиме сина Тараса. Радилися щодо симпозіуму в Опішному. Казав, що запропонує взяти в ньому участь і зарубіжжю, і що є вже три кандидатури, з Ірану зокрема. Можна використати на користь музею призначення Віктора Ющенка прем'єром, а Миколи Жулинського – віце-прем'єром, адже вони побували в Опішному і в музеї: Віктор Ющенко і сам митець.

Телефонував уже ввечері брат Саша: кляне життя з його злиднями й стресами. Я з ним згоден. По телевізору йде *«полова»*, аби людей відволікати. Гомонів і з Миколою Дзекуновим (телефоном): як і я, він святкував удома, на самоті. Досади на це в мене особливої немає, бо немає й тих, з ким хотілося бути в новорічну ніч. Втрата цінностей, втрата смислу життя й інтересу до нього. Відчуваю слабкість, втрату життєвого тонусу, творчого напруження.

Зимові місяці без примітних для мене подій. Як і до цього, я щоранку робив масаж травмованої ноги, виходив у парк, проводив заняття в інституті, якщо вони були в розкладі, займався буденними домашніми справами. А головне – писав книгу *«Особа і суспільство (філософсько-психологічний аспект)»*, на що наштовхнула й наполегливо нагадувала завідувач кафедри Раїса Іванченко.

У Верховній Раді продовжувалося запекле протистояння *«лівих»* і *«правих», «більшовиків»*. Це вилилося в те, що *«ліві»* захопили приміщення Верховної Ради і блокували її роботу. Тоді засідання було перенесено в Український дім, де було усунуто її голову Олександра Ткаченка й обрано Івана Плюща, а його заступниками Віктора Медведчука і Степана Гавриша.

12 лютого, у суботу, гостюючи в Юрія Пахомова в Кічеєве, багато що почув від нього з того, що характеризувало вищі ешелони влади як злочинні. Середовище, в якому немає нічого доброго й святого. Це він проілюстрував на прикладі Павла Лазаренка, з яким мав контакти і був якоюсь мірою причетним до його виїзду за кордон.

З 21 лютого, поступившись дружнім наполяганням Петра Філоненка, *«куратора»* тих, кого зачисляють до *«синів полків»*, я виписав путівку в санаторій *«Україна»* для учасників Великої Вітчизняної війни, що знаходився у Ворзелі, не пориваючи з навчальним процесом в інституті. Там я пройшов діагностику, виконував рекомендації медиків, ходив на процедури.

Контингент – літні люди з усталеними поглядами й зовсім іншими, ніж у мене, інтересами, тож близьких контактів ні з ким не завів. Вільний від процедур і загальних заходів час я використовував для роботи над монографією за допомогою портативної друкарської машинки, яку привіз із собою. Двічі мене відвідав Юрій Пахомов. Він із Кічеєвого, зі своєї дачі, прогулюючись, заглядав і до мене.

Лише наприкінці квітня я з'їздив у Міські Млини. На моїй дачі полум'яніли тюльпани. Я нарвав їх цілий сніп, частину якого поклав на могилу матері, частину – на могили Гаврила і Явдохи Пошивайлів, решту поклав на братську могилу загиблих у війні.

Проректор з виховної роботи Г. П. Левицька ще задовго до Дня Перемоги почала мене умовляти, щоб я у святковий день з'явився з усіма нагородами, орденами й медалями. Соромлячись, я привіз піджак з нагородами в сумці, і тільки вже заходячи в зал, одягнув його. Більшість нагород мали відношення до ювілеїв і пам'ятних дат, але на непосвячених у це людей мій *«іконостас»* подіяв вражаюче: я опинився в центрі уваги переповненого людьми залу, серед яких були й іноземці, викладачі мов. З них двоє – ще молоді люди, персіянка й китаєць, дочекавшись закінчення урочистого засідання, підійшли до мене й гаряче тисли мене до гурту, фотографувалися зі мною.

20 травня відбулася зустріч психологів-дослідників, які випускалися 1985 року. У них я викладав лише півроку. Це була група з медалістів і *«червонодипломників»* педучилищ. На зустрічі було їх п'ятнадцять, майже всі захистили кандидатські дисертації, а один, Гусак, і докторську. Вів зустріч їхній колишній керівник О. В. Киричук, тож і розмова точилася між ними. Але тільки-но Киричук пішов, усі хлопці один за одним стали гаряче дякувати мені за мою мужність, правду, патріотизм, яким я їх навчив і подавав особистий приклад, виражали захват і дивувалися цим. Я ж, коли викладав їм, не думав про це і навіть не підозрював, що вони це винесуть з мого викладання.

З 4 червня в мене гостював, прилетівши з Калінінграда, Віктор Овчинников. Було здійснено традиційні прогулянки Києвом, зокрема по Андріївському узвозу, Контрактовій площі, Лаврі, Бабиному Яру, візити до однокурсників Івана Козлова, Полікарпа Пирога, Петра Йолона, ну, і тривалі, майже до ранку, розмови.

Уже наприкінці навчального року Вчена рада інституту рекомендувала мою монографію *«Особа і суспільство»* до друку, а 9 липня я виїхав з Києва на Міські Млини зі зведеним братом Енгельсом і сином племінниці Ірини Дімою. В Опішному я включився в роботу симпозіуму з кераміки, брав участь у вечорі, присвяченому Олександрі Селюченко, вичитував верстку присвяченої їй моєї монографії *«Гончарівна»*, побував і на Дні гончаря,

в неділю, 8 серпня. 13 серпня завітав до Параски Біляк: вона фізично – зовсім руїна, а мова і пам'ять – у нормі. Я приніс їй фруктів і цукерок, а наступного разу, через два дні – харчі. Вона цього разу відчувала себе кепсько, але продуктам була рада, згадувала Бога, який її ніяк не забирає, але й не забуває.

У серпні стояла спека, рано достигли сливи, тож постала проблема, як справитися з ними. Племінниця Ірина їх продавала, я ж роздавав кому тільки міг.

Від'їхав я з Міських Млинів 28 серпня. Київ мене зустрів двома неприємностями: більшу частину навчального навантаження (а відповідно, і грошей) ректор передав іншому викладачеві, а друга – брат Борис потрапив у лікарню з тяжкою формою астми, в не гідні медичного закладу умови, коли немає навіть недефіцитних ліків. Його донька Лариса добилася деякого покращення умов, а от щодо ліків довелося піклуватися мені.

У переддень мого дня народження, 6 листопада, після двадцять третьої дивився програму *«Табу»*, яку вів журналіст Микола Вересень: дискусія щодо оцінки жовтневої революції. За позитивну оцінку її комуністами, здебільшого, старі люди. Коли ведучий підніс мікрофон Петру Філоненку, той в істеричному тоні став кричати, що буде її захищати впритул аж до самоспалення, що він уже у війну повторив смерть Матросова, тож і тепер він не зупиниться ні перед чим. Микола Вересень різко відсторонився від Петра, а він усе одно продовжував кричати, зайшовшись в істериці. Мені стало його шкода і за консерватизм його переконань, і за слабкі нерви, хвору психіку.

9 листопада, у четвер, відбулося засідання кафедри й фуршет на честь мого дня народження. Для мене було великим сюрпризом почути від Раїси Іванченко, що моя монографія, рекомендована Вченою радою до друку, *«європейського рівня»*, і що Інститут філософії такого рівня працю не написав і не напише, а тому її треба *«розкрутити»*.

«Розкрутка» ж почалася не моєї монографії, а всієї України у зв'язку з убивством журналіста Георгія Гонгадзе й оприлюдненням плівок майора Миколи Мельниченка з охорони Президента Леоніда Кучми. Лідер соціалістів Олександр Мороз заявив про причетність до цього Леоніда Кучми, голови його адміністрації Володимира Литвина, міністра внутрішніх справ Юрія Кравченка. Проти Кучми на площі Незалежності одразу ж виросло наметове містечко.

Останній день другого тисячоліття пройшов зовсім буденно. Ходив після самомасажу на зарядку. Погода, як у середині листопада: похмуро, потихеньку мрячить, мокро, гола земля, голі чорні дерева – непривабливо й сумно. Під цей настрій телефонний дзвінок із Диканьки: племінник Михайло, привітавши з Новим роком, попросив, щоб я приїхав у Полтаву,

де в лікарні лежить його брат Григорій. Треба мені з ним поговорити, заспокоїти, підозрюють, що в нього рак.

Отже, нічого відрадного в цьому знаковому році в мене не відбулося, а перший рік третього тисячоліття й не обіцяє. Записуючи події останнього дня року, відчуваю, як душу огортає тихий сум. Сумно вже тому, що минув ще один рік життя, отже, постарів ще більше, навколо більшає паскудства й свавілля, а попереду, якщо не чорний морок, то сіра імла.

А от у *«білявки»* з мого минулого ресурс інтересу до мене після телефонної розмови напередодні Нового 1999 року не вичерпався. Знову зателефонувала 6 січня 2001 року, в ніч перед Різдвом, рівно о 24-й годині. Явно *«під газом»*. Відразу ж повела розмову про те, що всі ці роки вона любила тільки мене, що була б щасливою, якби я тоді, в її ранній юності, не був боязливим і *«взяв її»* як жінку, бо вона була готова до цього й дуже хотіла, щоб це сталося, але я весь час боягузливо уникав. Тоді вона з мамою бідували, тепер же в неї все є: і гроші, і норкові шуби, і породисті собаки, і *«мерседес»*, а от щастя немає. Я щось на це просторікував, намагаючись не дратувати п'яну жінку й не образити її. Під час розмови вона кілька разів просила мене: *«Ну, скажи, що ти любиш мене!»*, – але я у своєму житті ніколи цим словом не розкидався і уникав його вживання вслух, тож і цього разу його не сказав, промимривши щось незрозуміле. Тоді зі слухавки пролунало: *«Знаєш, що я тобі на прощання скажу? Будь ти проклятий!»*

Сон у мене пропав. Я довго лежав у повній пітьмі і роздумував про неймовірну складність людського життя, людських стосунків, про втаємниченість жіночої душі, її некеровану здоровим глуздом стихію, силу й слабкість жіночої натури.

Після цієї розмови я вже не сподівався, що почую голос своєї знайомої, але вона зателефонувала напередодні Нового 2008 року. В голосі жінки вже не було тієї, що була минулого разу, самовпевненості й розкутості, хвалькуватості й бравади. Дещо знічено вибачилася за сказане минулого разу і, витримавши паузу, запитала, скільки тепер мені років. Я сказав, що вісімдесят. Після цього наша розмова вичерпалась і, напевне, вже ніколи не поновиться.

* * *

Почалося нове тисячоліття. У перший його рік у моєму особистому житті нічого особливо примітного не відбулося. Робота в інституті пройшла без ускладнень і конфліктів, монографія і кілька наукових статей вийшли друком, виступив з доповідями на кількох наукових конференціях. Літня відпустка пройшла безбарвно й беззмістовно. Частково причиною цього стала операція двосторонньої грижі, на яку я після довгих вагань наважився. Але це значно обмежило мої фізичні можливості й примушувало бути обережним у рухах і фізичних діях. У суто особистому – заспокоєння,

незворушність, загальмованість, свідчення того, що хвилювання особистого плану, здебільшого, відійшли в минуле, що, можливо, зменшило ймовірність і силу страждань, але, водночас, не обіцяє й справжнього, великого щастя. Мабуть, найхарактернішим для 2001 року є кількість померлих родичів, моїх друзів і близьких знайомих.

4 лютого брат Борис повідомив про смерть сестри його дружини, Мотрони. Нарешті, закінчилося безрадісне й безталанне існування.

5 лютого, у понеділок, помер Сергій Ісакович. Із ним я товаришував з першого курсу університету, і ця дружба не обірвалася, коли він на другому курсі перевівся на юридичний факультет, і після закінчення університету, і на подальшому життєвому шляху. Фізично сильний, він у шкільні роки займався стрибками із жердиною, вільною боротьбою, і загалом любив похизуватися силою, не зловживаючи нею. Мав успіх у дівчат і жінок, і це йому не йшло на користь, про що свідчать його неодноразові одруження й колізії, що виникали на цьому ґрунті. Вимушений постійно вирішувати грошові проблеми, він працював у кількох місцях, оскільки ж не цурався й спиртного, то підірвав своє здоров'я, особливо за останні роки. Взагалі ж він був пестуном долі, що створила йому стартові умови, яким можна було позаздрити: вродливий, фізично здоровий, інтелектуально розвинений, матеріально забезпечений. Батьки – знані й поважні люди. Володимир Ісакович, білорус за національністю, член Комуністичної партії з 1911 року, воював у Першій світовій, згодом у Громадянській, був комісаром дивізії, якою командував Микола Щорс. Високий, худорлявий, з прямою поставою й неусміхненим обличчям, він був уособленням незворушної порядності, принциповості й чесності. У значній мірі ці риси його характеру нашкодили його кар'єрі, коли ще на початку двадцятих років він, будучи секретарем Сормовського міськкому партії, вступив у конфлікт із секретарем Нижньо-Новгородського губкому Андрієм Ждановим, у подальшому одним із найближчих Сталіну людей, ініціатор гонінь у сфері ідеології, і загалом духовної культури. Вимушений перебратися в Україну. Володимир Ісакович працював уже в системі академії наук. Мати Сергія, Галина Голосова, мала від першого шлюбу сина Артема, теж була ветераном партії, активним учасником усіх її заходів, залишившись суб'єктивно чесною й чистою, принциповою й справедливою, доброю й рішучою. Якщо мовчазного Володимира Ісаковича нелегко було спонукати до розмови на теми партійного життя, громадянської війни, про роки репресій, голодомору 1932–1933 років, то від Галини Голосової я багато почув того, що ніде не публікувалося й не говорилося. Обоє: і батько, і мати – до мене ставилися з особливою повагою й довірою, вважали, що я позитивно впливаю на Сергія. Та батьки його один за одним померли, а за ними й брат Артем, а це надійшла черга й до Сергія.

Прощалися із Сергієм Ісаковичем 8 лютого, об 11^{30}, в холі Міжнародного інституту імені Тараса Шевченка, в якому він працював. Було багато людей, квітів і вінків. Коли я підійшов, саме під'їхала Ніна Карпачова, уповноважена Верховної Ради України з прав людини, з розкішним вінком. Я висловив своє співчуття останній дружині Сергія, його синам Дмитру й Володимиру, родичам, з якими давно не бачився. З'явилася біля покійного і його перша дружина Валентина Оленева, дуже худа й постаріла, кивнула мені головою й швидкою ходою пішла геть. В їдальні Технологічного інституту, де був поминальний обід, коли стали говорити про покійного, то сказав про нього кілька слів і я.

У лютому, у зв'язку з *«касетним скандалом»*, у Києві стала розгортатися акція *«Україна без Кучми»*. Уже 6 лютого на Хрещатику було розбито наметове містечко *«антикучмістів»*, розгром якого міліцією привітав не тільки Кучма, а й російська Дума. 9 березня по РТР було показано бійку *«стінка на стінку»* – демонстрації з міліцією, яка охороняла Кучму. Ініціатори цієї акції Олександр Мороз і Григорій Омельченко осудили і Президента Кучму, і Прем'єр-міністра Віктора Ющенка. Зокрема, Григорій Омельченко заявив, що Ющенко своєю поведінкою демонструє свою лояльність щодо Кучми, свій *«бабський»* характер і *«боягузство»* і тим самим зраджує свій народ. У ці ж дні було здійснено й арешт Юлії Тимошенко як превентивну акцію, яка знайшла схвалення і в Росії.

14 березня на кафедрі повідомили про смерть багаторічного її завідувача Олексія Павелка. Для загальної характеристики цієї людини я не можу вжити жодного поганого слова. Як і в кожної людини, у нього були певні недоліки, слабкі місця, помилки, але все це із запасом перекривалося добротою, порядністю, відсутністю зарозумілості, мстивості. Привабливий зовнішністю й манерами, він володів особливим талантом ладити з людьми, нейтралізувати зло, гасити конфлікти й спрямовувати їх енергію в русло злагоди й миру. Життєлюб і певною мірою сибарит, він створював навколо себе ауру приязні й любові, що особливо відчували на собі жінки, які домінували в житті кафедри, і, незважаючи на різницю характерів і вподобань, складали її ядро, яке в тій чи іншій формі і вигляді, продовжувало існувати й після смерті завідувача.

Через два тижні я брав участь у похованні Хаміда Валеєва, відставного полковника-артилериста, кавалера восьми бойових орденів, христоматійно військової людини, татарина за національністю й по суті. Багаторічні контакти з ним у літній період на дачі його сина Еміра в Міських Млинах стали підставою моєї обов'язкової присутності на похороні, які відбулися в Києві водночас і за законами ісламу, і з військовими почестями.

Кінець навчального року запам'ятався великою завантаженістю, призупиненням активного політичного життя в Україні, виставкою

фотографій Ярослава Дацюка; приїздом Віти Зубань з донькою Ліною за профілактором Євмінова для неї; моїми турботами про операцію двосторонньої грижі й здійснення її у військовому госпіталі, куди допоміг мені влаштуватися Петро Філоненко. Зробили її дуже неякісно, що можна визначити навіть візуально. Робили операцію під місцевим наркозом, але і його зробили невдало: його дія припинилася ще до кінця операції, і я її витерпів уже без нього.

Липень був дуже спекотним. У Міські Млини виїхав у четвер. Після Миргорода аж до Опішного страшна злива й гроза. Дома світла немає. Слідом під'їхали Кононенки: дружина Віталія Любов і син Костя. Вони відвідали село в пам'ять чоловіка й батька, побули два дні. А в неділю, 29 липня, у Панченків справляли 50-ліття подружнього життя Григорія й Марії, відповідно, були гості, поздоровлення й обід.

В останній день липня, на десяту годину, поїхав у Опішне, в Колегіум, де відбувався симпозіум, а на ньому була дискусія про художні осередки і їх перспективи, в якій я теж узяв участь. Наступного дня учасники симпозіуму здійснили від'їзд автобусом маршрутом Полтава–Решетилівка–Миргород, де відвідали тамтешні художні осередки. 2 серпня, на десяту ранку, продовження симпозіуму, де мені надали слово для доповіді. Другий раз, того ж дня, Олесь Пошивайло надав мені слово для виступу на відкритті виставки в клубі Опішного. Третій раз за день мені довелося виступати на презентації щорічника й журналу: в обох опубліковані мої статті про Олександру Селюченко, а в щорічнику ще й *«Незабутні»* – про Гаврила і Явдоху Пошивайлів.

Після обіду возив проректора Київського інституту реклами і дизайну Євгена Антоновича спочатку до ГЕС і на мою садибу, згодом на слов'янське городище VIII століття. Він був у захваті.

5 серпня, у неділю, був прощальний фуршет з учасниками симпозіуму, останнього симпозіуму з гончарства загалом, як оголосив про це Олесь Пошивайло.

Решту днів спекотного серпня я проводив, здебільшого, на Ворсклі, у компанії моїх родичів, онуків Енгельса і синів Григорія й Валентини – Василя і Юрія.

28 серпня, коли повертався в Київ, уже виїжджаючи з двору, машина закапризувала, а через двадцять кілометрів від Опішного зовсім відмовила. Довелося в селі Волошковому найняти машину для буксирування й доправити свою в Опішне в майстерню, шукати диск зчеплення, чекати черги на ремонт і ночувати в себе у Міських Млинах. Виїхав о четвертій ранку, ще було темно. Їхав спочатку за якимсь *«далекобійником»*, а потім його обігнав. О 8^{30} приїхав до Києва.

11 вересня, у вівторок, у США було здійснено терористичний акт, велика кількість жертв. Усі засоби масової інформації заповнені повідомленнями й коментарями, оголошено день жалоби. Основна тема преси й радіо – підготовка нападу США на талібів, тобто на Афганістан. Таліби ж, у свою чергу, погрожували США новими нападами. США фактично вже *«товкли»* Афганістан ракетами і й бомбами, відповідно зростала кількість жертв серед мирного населення. Зростало й обурення ісламського світу, і не тільки.

2 листопада я був на зібранні воєнних моряків у клубі заводу *«Арсенал»*. Укотре прослухав антиукраїнські шовіністичні виступи. Десь у середині засідання прибув із російського посольства його секретар, і мені вручили ювілейну медаль на честь 300-ліття російського флоту. Потім усі навалилися на горілку й бутерброди, а я поїхав додому. А 4 листопада я в автобусі поблизу метро *«Лівобережна»* загубив гаманець з медаллю й грошима. Щоправда, невдовзі гаманець з медаллю знайшовся, але без грошей.

11 листопада, десь близько четвертої ранку, племінник Михайло зателефонував з Диканьки і повідомив, що помер його брат Григорій. Ця смерть очікувалася, вона була невідворотною. Обставини складалися так, що на сам похорон я не міг поїхати, бо сталося харчове отруєння, і я відчував себе зле. Вийшовши на зв'язок з Диканькою, я домовився, що приїду на дев'ятидення.

Григорій, старший син мого зведеного брата Енгельса, був уособленням доброзичливості й незворушності, спокою й усталеності. Нездатний до агресивності й лідерства, марнославства й кар'єризму, Григорій умів зберігати свою гідність і авторитет, до його слова дослухалися, а його поведінка й вчинки високо цінувалися. Пам'ятаю, якось зайшов до нього в студентський гуртожиток. У великій кімнаті – близько десяти студентів, досить гамірно, бо ще не вщухла суперечка. Жартуючи, пропоную прислати миротворця. Хтось із хлопців каже: *«Присилати не треба, у нас миротворець Гриша – сама його присутність гасить суперечки»*. Бувало, лаються, кричать, до бійки йдеться, заходить Гриша – усе стихає. Він немовби вносить спокій і мир. Але він не був ні флегмою, ні конформістом. Він міг не тільки обурюватися, але й відстоювати своє *«я»*, а то й заступитися за іншого. Як історик він багато чим цікавився з минулого України і не був байдужим до її сучасного й майбутнього, багато читав, особливо в молоді роки. У його особі я мав вдячного слухача з багатьох питань. Діти Василь і Юрій не можуть поскаржитися на його неувагу до них, тим більше на його жорстокість, швидше йому можна б було дорікнути на недостатню суворість до них. Словом, велика втрата не тільки для його сім'ї, але й усіх, хто його знав. А певною мірою і для людства загалом, адже воно втратило непересічну особистість гуманіста й праведника.

Те ж саме я скажу й про Якова Сметньова, якого поховали в Омську в листопаді 2001 року. Це той випадок, коли стосунки й пам'ять визначаються не посадою і часом, а особистісними якостями й значущістю спілкування у відповідальні моменти життя. Короткими були наші фронтові зустрічі, післявоєнна тільки одна, решта – листування, але ця людина назавжди ввійшла в моє серце, і спогади про неї гріють мою душу.

У передноворічний день, 31 грудня, поховали Володимира Шинкарука, директора Інституту філософії, академіка. Багато йому було дано звань, нагород, почестей, а от здоров'я йому Бог не дав. Скільки я його пам'ятаю, а це з часу вступу в університет, він мав вигляд нездорової людини. У філософії він намагався, здебільшого, *«перетравити»* Канта й Гегеля, проявляв цілковиту лояльність до марксизму і до радянської влади, і цього було достатньо, щоб опинитися на чолі філософської науки в Україні. Петро Йолон, його заступник упродовж багатьох років, який через тривалі хвороби Шинкарука фактично здійснював керівництво інститутом, відмічав його холодність у стосунках і консерватизм у мисленні. Ми були з ним досить близько знайомі, але наші стосунки не переросли в дружбу, бо жили ми і мислили в різних системах координат. Під час проходження моєї докторської, на стадії рецензування й рекомендації до захисту він мене не підтримував, але дещо пригальмував ту негативну *«розкрутку»*, яку тоді затіяв А. Гордієнко. Крім того, він дещо замортизував той тиск і натиск, що йшов від секретаря ЦК КПУ Валентина Маланчука, який жадав розправи й *«крові»*. Якщо у сфері громадсько-політичній Володимир Шинкарук був усе-таки *«пестуном»*, то здебільшого, доля обійшлася з ним жорстоко: цього ж року одна за одною померли дружина й донька, а в онкології, де лежав його син, з косою напоготові чергувала смерть.

ОЛЕКСА МУСІЄНКО

28 лютого 2002 року, у четвер, десь об одинадцятій, мені зателефонував Микола Сорока і сказав, що вночі помер від тромбу Олекса.

У бібліографічному довіднику *«Письменники радянської України. 1917–1987»* [Київ: *«Радянський письменник»*, 1988] написано, що прозаїк Мусієнко Олекса Григорович народився 25 лютого 1935 року в селі Велика Павлівка Зіньківського району в Полтавщині. У ранньому дитинстві залишився круглим сиротою. Закінчив факультет журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка (1958). З 1957 року працював у газетній та видавничій сфері. Нагороджений орденом *«Знак Пошани»*, медалями та Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, член КПРС.

Автор історико-документальних романів (у співавторстві з Іваном Головченком) *«Золоті ворота»* (1962), *«Чорне сонце»* (1966), *«Білий морок»* (1970), *«Голубий берег»* (1978), *«Багряна вежа»* (1982), повісті *«Перевал»* (1975), збірки есе *«Пересвіти»* (1985).

Олекса Мусієнко – мій близький земляк, нині – з одного району, однокурсник за навчанням у Київському університеті (правда, навчалися на різних факультетах – він на факультеті журналістики, а я – на філософському), мій товариш і друг, хоча я й старший за нього на вісім років. Я не пам'ятаю, як відбулося наше знайомство і що саме звело нас, але десь із другого курсу ми стали вже добрими знайомими, наші зустрічі частішали, а приємність від них збільшувалася й поступово стала потребою, яку ми, за можливості, задовольняли, і так продовжувалося аж до його смерті.

Олекса був неординарною особистістю, людиною зі складним нелегким характером. Я не беруся давати його повний і достовірний портрет. Більш близько за мене знає Олексу Мусієнка його однокласник і майже однофамілець Володимир Мосієнко, у родині якого Олекса рік жив під час навчання в десятирічці, а також Іван Власенко, однокурсник по навчанню в Університеті імені Тараса Шевченка на факультеті журналістики і найближчий його соратник і друг. Упродовж багатьох років вони складали, здавалось, нерозривну пару, на зразок тандему. Це тривало багато років. Але і в мене є певні підстави сказати своє слово про Олексу Мусієнка. Я спробую це зробити, використовуючи для цього, насамперед, свою пам'ять і записи в щоденниках.

Олекса Мусієнко. Місце, час зйомки та автор фото невідомі *[Літературна Україна. – 2002. – 7 березня. – С. 2]*

Із розповіді Олекси виходить, що батько був не з бідних селян, бо коли його забрали в царську армію, то він дослужився до штабс-капітана. Після революції був воєнкомом повіту, що на той час прирівнювалося до звання комбрига. Офіцерство батька й було основною причиною його арешту й знищення в 1937 році під час розпалу сталінських репресій. Батька забрали, коли сім'я вечеряла. Незабаром забрали й матір. Коли її забирали, то кинули на воза так, що вона, ударившись об нього, знепритомніла і, коли віз поїхав, то її довге волосся волочилося по землі в хмарі пилюки. Батька при матері мордували, забивали під нігті розпечені гвіздки тощо, а матері трощили дверима кістки. Коли вона вже зовсім упала з ніг після низки таких допитів, її відвезли в Полтаву з туберкульозом кісток. А батька вбили там же, у Зінькові. Брату Олекси на той час було всього-на-всього місяць із лишком від роду. Його під час арешту матері прямо з колиски схопила двоюрідна сестра батька Ольга і втекла з ним. У знайомої їй молодиці була майже такого віку дитина, то вона вигодувала своєю груддю і Олексиного брата.

Олексу ж відвезли в табір для дітей репресованих, який знаходився в райцентрі Чутове. Там одягли в робу-уніформу, тримали під суворим наглядом узаперті. Оскільки ж він проявляв непокору й свавілля, то часто сидів у погребі-карцері серед мишей, пацюків і жаб.

З початком війни Олекса став безпритульним і вів відповідне до свого статусу життя. Таких, як він, зібрався невеликий гурт – зграя зі своїм ватажком. Вони вели кримінальний спосіб життя. Коли була критична ситуація, ватага розбіглася. Було це взимку, тож напівроздягнений, без шапки Олекса дорогою додому вимушений був ночувати, де доведеться, у тому числі в стіжках, підстеляючи і кутаючись у крадений мішок, який слугував йому і замість шапки. Чоботи він також прихопив у однієї вчительки, що, було, пустила його переночувати, залишивши їй свої зношені. Олекса в морози довго брів по льоду річки, то ховаючи руки під пахви, то розтираючи ними вуха й обличчя. Уже втрачаючи свідомість, він почув запах олії і вийшов на дядька, що мав олійницю. Там йому натерли гарячою

олією обличчя й руки, нагодували. На цей час там були люди з Олексиного краю. Один із них – німий, знав його батька. Він і повіз Олексу саночками на макусі. Їх перестріли так звані партизани й відібрали макуху й олію. Німий випросив у них залишити олії хоч трішки в якості ліків для Олекси. Ті ж самі партизани навідалися до німого й у Зінькові, так він їх напоїв горілкою й повбивав, бо був злий на радянську владу з часів колективізації. Тоді він не хотів вступати до колгоспу, так його за це побили й понівечили так, що, вважаючи його мертвим, кинули в річку. У цей час хтось їхав кіньми бродом, а коні не пішли на людину. Ті, що були на підводі, витягли його з води, бо впевнилися, що він живий. Але з того часу цей чоловік онімів. Віддавши своє майно в колгосп, сам він пішов жити до сестри-одиначки. Робив то біля овець, то біля курей. А із сестрою, як це помітив Олекса, німий жив, як із дружиною. Потім Олексу взяв до себе батюшка Коркошка із Зінькова. Він навчив Олексу читати по церковно-слов'янському і зробив паламарем. Під час одного з наїздів до якоїсь церкви він і зустрівся зі своїм братом, який був поводирем у якогось старця. Коли німці привезли з Полтави хвору матір, він із нею не став родичатися, а вона з ним. Коркошка привів Олексія до матері й велів поклонитися їй, але це вже була чужа для нього людина, і матері він також став нерідним. Мати перебувала в такому стані, у таких муках, що її свідомість затьмарилася, у неї *«виходили кістки»*. Її стогони не давали Олексі спати, і вже за це він не міг її любити. Поневіряння Олекси продовжувалися і з визволенням Зіньківщини від німецької окупації. І все ж йому вдалося вчасно піти до школи. Він став одним із кращих учнів у класі і в школі, проявив інтерес до мови й літератури, чим завдячує вчителю російської мови й літератури Саві Сметані, який у хлопчикові-сироті розгледів талант літератора. Середню школу Олекса закінчив медалістом. І з професією на той час він уже визначився, тому без вагань вступив на факультет журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка.

Коли 15 травня 1981 року ми зустрілися з Олексою в мене вдома, він сказав: *«Я ще в школі писав вірші і думав, що краще мене писав хіба що Тарас Шевченко. Коли приїхав у Київ і почав вивчати в університеті античну поезію, то зрозумів, що ніякий я не поет, а раз так, то краще буду писати прозу, і тільки правду. Засів у архіви й написав сім брошурок на історичні теми. Мене помітили історики й журналісти. Тема з історії комсомолу була відзначена срібною медаллю на Всесоюзному конкурсі. А через півроку дали мені університетську Сталінську стипендію. Ось тоді й розпочалася кампанія проти мене як кар'єриста. Особливо старалися Степан Колесник і Михайло Чорний. Обидва цілили у вожді, і не менше. Та який же з Колесника вождь, як він схожий на пуголовка! Голова велика, а сам, як пуцьвірок. Чого тільки вони про мене не писали. Їздили навіть у моє село, у Велику Павлівку, збирати компрометуючі мене матеріали як сина ворога народу. А я закінчив*

університет, пішов працювати в «Київський комсомолець» і через дев'ять місяців став редактором. Та вони руками Миколи Шудрі зробили мені «Чорного спрута», щоб задушити мене, обрізали мені перспективу. А я тоді сів за свою тему Вітчизняної війни і підпілля в Києві, багато перелопатив архівів, зустрічався з багатьма учасниками оборони Києва і Київського підпілля, словом, став збирати матеріали для роману. Згодом зустрівся з Іваном Головченком. Двадцять сім років я ув'язнював себе в бібліотеках і архівах. Те, що написав, не напише ніхто у світі, бо це моє життя, мої сили й нерви, моє благополуччя й здоров'я. Майже сто друкованих аркушів складають написані мною два томи – «Золоті ворота» й «Чорне сонце». Хай хто інший похвалиться таким здобутком! Це тобі не якась «Твоя зоря», теревені про історію: це згусток тисяч документів і доль. Колись, років через двісті, люди будуть вивчати історію по моїх книгах».

Я запитав Олексу, чи багато персонажів його книг є реальними особами? Він відповів: «*Приходь до мене додому, я тобі покажу фотографії їх усіх*».

Можна з упевненістю стверджувати, що мало хто може похвалитися кількістю переглянутих, досліджених матеріалів про Другу світову війну і Київське підпілля, відкриттям нових фактів, у тому числі й тих, що суттєво змінили й уявлення про загальну картину, і про долю окремих людей. Зокрема, працюючи над архівами Гестапо, Олекса натрапив на протокол допиту батька свого знайомого Володимира Варакова, працівника КДБ, залишеного для підпільної роботи в Києві і виданого німцям. Після цього відбулася низка провалів і арештів. Тавро зрадника переносилося й на сина. Олекса ж за матеріалами допиту встановив невинність Варакова старшого, й відразу ж, після другої години ночі, зателефонував Володимиру й повідомив йому про це.

Упевнений у своєму покликанні, одержимий бажанням самовиповнитися й самоутвердитися в цьому, Олекса Мусієнко всі свої помисли, усю свою життєву енергію віддавав літературній творчості й справді досяг значних успіхів, що давало йому підстави категорично, часом несправедливо, судити про творчість інших літераторів. Олекса про всіх письменників судив тільки зі свого погляду, «*мусієнківського*», тому він заздалегідь був налаштований на певну оцінку, позицію, з якої його вже не збити, не зіштовхнути – усі повинні розуміти й говорити, як він думає і як він сказав. Зокрема, його судження про Григорія і Григора Тютюнників, літературний талант яких він визнавав, але був несправедливим, коли звинувачував їх у тому, що їхні твори недостатньо соціально загострені. Це наслідок того, що сам Олекса був відверто тенденційним, що певною мірою і вимагала його документальна манера письма. Коли ми гостювали з ним у нашого спільного друга Володимира Мосієнка і зав'язалася розмова

про літературу, в якій, за звичкою, виконував соло Олекса, він провів пряму від Шевченка до себе. Крупний спеціаліст у медицині Володимир Мосієнко, який щиро вірив у талант Олекси, став хвалити його щойно написаний роман *«Багряна вежа»* і порівнювати його з *«Війною і миром»* Лева Толстого. У мене ж думка збігається з думкою близької до Олекси людини – письменника Івана Власенка, що в Мусієнкові поєднався письменник і науковець, дослідник і творець, що в іпостасі художника-дослідника він набагато сильніший, ніж у якості знавця людської душі й духовності. Це, передовсім, стосується людських характерів. У цьому якраз була сила Тютюнників. Та все ж Олекса Мусієнко рішуче виступив на захист Григора Тютюнника, коли розгорнулася кампанія проти письменника, ініційована директором Інституту літератури АН УРСР Миколою Шамотою і його заступником Анатолієм Гордієнком. Та й після цього Олекса Мусієнко вважав, що Григір до належного рівня не дотягував, бо не працював над собою, став *«у позу»* й багато приділяв їй уваги. Як земляки й люди однієї фахової гільдії Олекса з Григором досить інтенсивно спілкувалися, зустрічалися не тільки в Спілці письменників УРСР і в *«Енеї»*. Одного літнього передвечір'я я застав Григора у Олекси. По всьому було видно, що в них ішла серйозна розмова на фахову тему, обговорення якої продовжувалося й коли ми проводжали Григора додому вже при електричному освітленні вулиць. Григір говорив про намір написати на тему своєї служби на Тихоокеанському флоті, що вона вже вистоялася, зібрана, у його кулаці, треба тільки взяти в пальці ручку й писати. Після того з Григором Тютюнником ми зустрічалися тільки епізодично, як земляки, й обмежувалися при цьому привітаннями й короткими репліками.

Олекса міг бути упередженим і несправедливим у своїх судженнях про інше. Це проявилося по відношенню до його найближчого друга Івана Власенка, з яким тривалі роки були нерозлий-вода. Але через багато років після закінчення університету між ними пробігла *«чорна кішка»,* і Олекса не приховував своєї неприязні до Івана, навіть ворожнечі.

Коли при зустрічі Олекса став у черговий раз *«котити бочку»* на Івана, докоряючи тим, що він витяг його з невідомості й підняв до нинішнього рівня, не допустив, щоб той поїхав у райгазету, влаштував до Миколи Сороки в журнал *«Знання та праця»*, а згодом перевів редактором у видавництво *«Радянський письменник»*, звідти – в Президію Спілки письменників, правив усі перші Іванові книжки байок у прозі тощо, а він такий-сякий, невдячний, нещирий, підступний, непорядний... Я слухав-слухав Олексу і, обірвавши його скарги, сказав: *«Слухай, Олексо! Даремно ти так паплюжиш Івана. Він порядна людина, чесна й незрадлива, він говорить про тебе тільки хороше, у тому числі високо ставить тебе як письменника й ерудита, цінує тебе як людину»*. Більше при мені Олекса так уже не говорив.

16 січня 1983 року, десь о 17-й годині, після телефонного дзвінка приїхав до мене додому Олекса й подарував мені першу написану без співавтора книжку про київське підпілля й партизанську війну в Київщині *«Багряна вежа»* і запропонуав мені написати на неї рецензію, а поки що прочитати й висловити свої думки щодо неї по-товаристськи, без скидок на знайомство й дружбу. Не затягуючи часу, я прочитав книжку, і коли ми незабаром зустрілися, я зробив якісь другорядні зауваження. По бурхливій реакції Олекси я зрозумів, що критики в рецензії не повинно бути. У *«Багряну вежу»* перейшла не тільки тематика й ідеї, а й деякі персонажі з театрології, написаної спільно з Іваном Головченком. Думаю, що цією книгою Олекса розвіяв сумніви відносно того, хто насправді написав *«Золоті ворота»*, *«Чорне сонце»*, *«Білий морок»*, *«Голубий берег»*. 12 лютого 1983 року я приніс рецензію, яка цілком задовольнила Олексу, і коли її було надруковано в газеті *«Прапор комунізму»*, вважав її кращою за решту рецензій і не раз мені про це говорив.

За роки нашого знайомства з Олексою я вів нерегулярні записи наших розмов, зустрічей – і наодинці, і в гурті з іншими письменниками. Деякі з них, на мою думку, допомагають краще зрозуміти Олексу Мусієнка як письменника й людину, його характер і манеру поведінки. Обмежусь тільки одним записом зі щоденника від 04.09.1981 року.

«Вчора зайшов у Академку до Олекси Мусієнка. Пішли з ним у книжковий магазин «Сяйво», щоб купити там щось на подарунок моєму другу по службі на флоті, капітану другого рангу у відставці Євгену Тимошину. Там здибалися з письменником Миколою Олійником. Прийшли до думки, що непогано було б випити шампанського. Відправилися пішки вулицею Саксаганського. Зайшли в магазин і випили пляшку вина. Після цього попрямували на вокзал, щоб звідти роз'їхатися по домівках. Уже на вокзалі я запропонував поїхати до мене на «Нивки» на свіжі коропи. Пропозицію було прийнято. Та вже на станції «Святошин» загубився Микола Олійник. Ми близько години шукали його вже біля моєї домівки на «Нивках». Олекса для цього навіть об'їхав дев'яностий маршрут автобуса, а я виглядав Миколу на автобусній зупинці. Нарешті ми прийшли до думки, що краще піти до мене додому й очікувати Миколу вже там. Спочатку зателефонували до Івана Власенка додому, щоб дали мої координати Олійнику, якщо той зателефонує. Незабаром зателефонував мені Микола Сорока і став скаржитися, що його забули запросити, і сказав, що скоро під'їде до нас. Майже водночас зателефонував зблизька й Микола Олійник. Олекса пішов його зустрічати, а я заходився смажити коропів. Урешті-решт зібралися всі докупи. Я виставив усе необхідне для такого випадку на стіл, зі спиртного – мого власного виготовлення неперевершену тернівку.

На самому початку застілля хлопці привітали мене з нагородженням орденом «Знак Пошани», веліли показати орден, а Сорока опустив його у вже налитий бокал зі спиртним.

Зав'язалася цікава й експресивна розмова, яка почалася десь із п'ятнадцятої години і закінчилась о пів на першу ночі. В основі були літературні, білялітературні й близькі до них теми. Очевидно, щоб зробити мені приємність, стали радити мені писати рецензії на твори художньої літератури. Одразу Олекса згадав і про Івана Власенка, у якого покликання – байки. До цього приєдналися Олійник і Сорока, причому дуже хвалили Івана як байкаря.

Скоро розмова перетворилась фактично в діалог Олекси Мусієнка й Миколи Олійника, в який я і Сорока майже не втручалися. Поступово мова про загальнописьменницькі справи перейшла на мову про особисті справи й стосунки, творчість і її результат, її оцінку і попит. При цьому проявлялися характерні для творчих людей честолюбство й амбіції; вони оминали гострі критичні зауваження щодо один одного і гаряче озвучували позитивне, похвальне у творчості візаві. Це набирало характеру суперечки-похвали. Сильні характери зі схільністю до агресії, часом аж занадто прямі й категоричні у своїх судженнях, водночас вразливі й образливі, вони в цей момент були схожі на фехтувальників, які хоч і ввійшли в раж, пам'ятають про необхідність дотримувались правил безпеки. Коли Олекса став хвалити Миколині «Жилюки», той із гіркотою в голосі сказав, що сучасна молодь не буде читати цей роман, бо вона стала нікчемною й гнилою, читає винятково детективи й різну низькопробну літературу, живе думками про гроші й ганчір'я. Тут Олекса урочистим голосом проголосив досить довгу промову про те, що велика література пишеться не для такої юрби, про яку говорив Микола Олійник, що серед численної молоді обов'язково є двоє-троє розумних і думаючих, які зрозуміють написане справжніми письменниками й самі напишуть високохудожні твори, і з них, у майбутньому, виростуть світочі й генії української художньої культури, нові Шевченко, Франко, Леся Українка. Олійник погодився з цим, і у зв'язку з існуючою несправедливістю в оцінці художніх творів, заявив, що відділ прози Спілки письменників України буде висувати книгу Олекси «Багряна вежа» на Шевченківську премію. З цього приводу в розмові-діалозі Олекса Мусієнко і Микола Олійник з'ясували позицію Павла Загребельного. Олекса сказав, що тема Києва вже вичерпана, і він задумав і буде писати роман-епопею про наш край, тобто про краян. Для цього він піде на прийом до першого секретаря Полтавського обкому партії Федора Моргуна, скаже йому про це, про те, щоб йому він побудував хату в Міських Млинах, у Льониному селі, гроші для цього дасть. «Поселюсь там, буду жити біля тебе (повернувся Олекса обличчям, як справжній житель села), буду вивчати життя людей».

Наша розмова систематично підкріплювалася чарками тернівки й проголошенням тостів. Найбільше їх проголошували на мою честь, віддячуючи за можливість затишно посидіти й погомоніти. Захмілілий Микола Сорока, що був пасивним учасником розмови, проявив свою активність тим, що в кульмінаційний момент спічу Олекси поклав йому в тарілку голову з'їденого ним коропа, на що той обурено заволав: «Ти що, приймаєш мене за свиню?»

«Ти ж любиш розбирати голову риби», – не сподіваючись на таку бурхливу реакцію, знічено промовив Сорока.

Далі п'яненький Сорока, скориставшись моєю увагою до розмови, став відрізати в мене краватку. Тоді я вибухнув праведним гнівом і обірвав його відповідними на цей момент словами. Сорока і цього разу знітився, бо ніхто до мене, сказав він, проти цього в таких випадках так бурхливо не протестував.

На завершення цих «посиденьок» ми подарували один одному книжку «Київ. Енциклопедичний довідник», з похвальними словами тому, кому вона призначалася».

Час ішов, один рік приходив на зміну попередньому, поступово старіли ми і змінювалося наше суспільство, змінилися цінності, на які раніше ми орієнтувалися, а відповідно, наші бажання й плани. Багато в чому змінився й Олекса Мусієнко. Усе частіше він говорив про свою смерть, усе більше він боявся відвідати свою Велику Павлівку, пов'язуючи це відвідування зі смертельною для нього небезпекою. Якщо й планував відвідати її, то тільки в надійному супроводі, який повинен був уособлювати я в ролі *«охоронця»*, озброєного ножем і пістолетом. Роман-епопея в його голові все ще жив і визрівав, часом він по пам'яті читав з нього цілі уривки, які обіцяли вирости в цілісний, багатоаспектний художній твір. Та поступово його думки й зусилля перемістилися в документальну публіцистику, зокрема, він став укладачем мартирологу загиблих у Афганістані українців *«Чорні тюльпани»*. Останнім часом він посилено працював над книгою про знищення радянським режимом діячів української культури, серед яких тільки письменників було 300 чоловік. 1991 року вийшла в *«Радянському письменнику»* книга *«З порога смерті»* (*«Письменники України – жертви сталінських репресій»*), упорядником якої був Олекса Мусієнко. Залучивши до цієї праці письменників, істориків, журналістів, Олекса впрягся в дуже важкий віз, який він, без сумніву, врешті-решт довіз би, якби не нагла смерть. Не позбавлений честолюбства, амбітності, а інколи й елементів зарозумілості, Олекса Мусієнко все ж не одержав відповідної його таланту й зусиллю літературної премії: на той час їх одержували посередності. Людина з таким характером не стане просити й плакатися, вивертати перед іншими свою душу: вона все це тримає в собі, руйнуючи тим самим своє

серце. Треба тільки дивуватися, як ця людина не деградувала як особистість. І можна гадати, що це, певною мірою, є причиною пристрасті Олекси Мусієнка до спиртного, яка стала особливо помітною в останні роки його життя. Великий ерудит, невтомний працелюб, принциповий і категоричний, безкомпромісний і нездатний до півтонів, анахронічний і консервативний у сімейній моралі, він не міг бути повністю щасливим і в сімейному житті.

3-го жовтня 1977 року, пізно ввечері, мені зателефонував Олекса й попросив, щоб я обов'язково негайно приїхав до нього додому. По його голосу я відчув, що в нього погано на душі й він хоче зі мною поговорити-вибалакатися. Я впіймав таксі і був у Олекси вдома вже о пів на двадцять другу годину. Олекса вже був напідпитку, а дружини на той час не було вдома. Прийшла вона десь через годину й незабаром залишила нас удвох. Олекса час від часу перехиляв чарку і силував пити мене, але я рішуче відмовився. Розмова в нас, здебільшого, йшла про сімейні справи, які приносили йому великі неприємності й прикрощі. Він говорив про цілковите неприйняття тещі і її дочок, про охолодження стосунків із дружиною і розлад у подружньому житті тощо. Доньку ж свою Оксану любив нестямно, балував її й пестив. Розмовляли ми до пів на четверту ранку.

30 травня 1990 року, о 18^{30}, зателефонував Олекса й повідомив, що приїде до мене з конструктивною пропозицією. Я приготував на вечерю картоплю й салат, спиртне, яке в мене завжди є в належному асортименті, зокрема тернівка, самогон, вино власного приготування.

Олекса, який давненько в мене не був, із захопленням дивився на мої останні глиняні вироби й підсумував своє враження словами: *«Ти міг би бути мільйонером або напівмільйонером, якби відкрив кооператив або продавав через салон. Тільки чортів на кухлі не треба робити, краще зроби бабу з цицьками: нехай цицьки звисають у кухоль. Людина буде пити й дивитися на цицьки»*.

Олекса й далі продовжував просторікувати на цю тему, наповнюючи її ще більш епатажними деталями, пообіцявши для цього влаштувати мені можливість побувати в гінекології.

Далі пішла розмова про роботу над романом-епопеєю на ту тему, на яку я його давно штовхаю: про наш край, про його минуле. Олекса сказав, що він уже визрів, і тема його покликала, що він хоче просити мене бути при ньому *«зброєносцем»*, сам же він боїться їхати через машину грабіжників. Хоче ще назбирати матеріали, але не сам, бо є люди, що хочуть його смерті. Насамкінець, дуже наполегливо радив кинути все й писати прозу або спогади.

Чаркуючи, Олекса спочатку прийнявся за пляшку із самогоном, потім взявся за баклажку з тернівкою. Коли я йому сказав, щоб він дуже не захоплювався спиртним, зневажливо дивлячись на мене, сказав:

«Жалієш?» Я відповів, що в такому разі я б ставив не дві пляшки, а одну, і то неповну. Олекса погодився із цим аргументом і в темпі став спустошувати баклажку. Залишок, грамів 20, він вилив у мій бокал із вином. Я відразу виплеснув його в раковину. В Олекси це викликало вигук обурення й жалю. Коли ми вже виходили з дому, він зайшов на кухню, де ми сиділи, вилив у свій бокал залишки вина із пляшки, з якої пив я, і тільки після цього пішов на вихід.

Коли вже йшли до тролейбусної зупинки, Олекса зупинився, повернувся всім корпусом до мене і жалісним голосом став говорити, що жінки – акули, що їм завжди мало грошей, що він весь час працював, не відпочивав, не гуляв. Більше того, уникав компанії і пиятики, бо хотів заощадити гроші: *«Подумаю: отут я заощаджую, там та-та-та. Підрахую, 600 карбованців є! Бо треба купити машину, дачу, дочці треба гроші зібрати. Так що для себе я і не пожив...»*

Олекса стояв проти мене з обличчям, здивованим від власного відкриття і нещасним від жалю до самого себе.

Пам'ятаю, другого серпня 1979 року Олекса зателефонував мені й став говорити про своє життя таким голосом і в такому тоні, що мені стало тривожно на душі. Перед цим він мені якось говорив, що я письменник, він уже виписався, до того ж сліпне, тому йому треба вийти із життя, поїхати в Полтавщину й там умерти. А перед смертю з кимось походити по полях, потоптати рідну землю, траву, бур'яни, послухати шум вітру, спів птахів, розмови людей рідного краю. Коли я йому сказав, що з Іваном Власенком їздили на велосипедах до річки Мерло, де наприкінці чотирнадцятого століття відбулася битва з татарами литовського князя Вітовта, у військо якого входили й наші земляки, на Розриту Могилу, то Олекса буквально вигукнув: *«Ну, знаєш, це удар нижче пояса!»* (тобто, він дуже заздрить нам).

Думка про свою смерть у Олекси сформувалася, очевидно, ще в ранньому віці у зв'язку зі смертю батька й матері, смерті близьких родичів, яким укоротило життя не вік і хвороби, а репресивний політичний режим і злі люди. І його рідне село Велика Павлівка, і Зіньків – райцентр, де чинили розправу над його батьками і де навчався він у старших класах, у нього асоціювалися, насамперед, зі смертю і страхом перед нею. Олекса постійно, особливо в останні роки, відчував за своєю спиною смерть і дуже боявся її, хоча й намагався бадьоритися, коли говорив мені, що його вік – 50 років. Прожив же він 67.

Прощання з Олексою Мусієнком відбувалося 2-го березня в будинку Спілки письменників України. З букетом червоних троянд я прибув, коли там уже, окрім дружини й доньки, були Іван Власенко з великим букетом світло-рожевих із жовтою окантовкою гвоздик, Володимир Мосієнко і Микола Сорока з квітами, інші письменники й поети. Згодом підійшов

і Борис Олійник, однокурсник і товариш Олекси. Майже своєчасно прибув спецавтобус із покійником. Вів процедуру Петро Осадчук. Виступали з коротким словом-некрологом Вілль Гримич, Дмитро Міщенко та інші. Поховали Олексу на Байковому кладовищі, навпроти могил Івана Світличного й Леоніда Бикова. Коли підійшла остання хвилина прощання з покійником, у Івана Власенка, що стояв за моєю спиною, крізь болісно стиснуті губи мимовільно тихо видихнулось: *«Краще б ти був живим...»*. На поминальний обід ми троє: я, Іван Власенко, Володимир Мосієнко – не пішли. Іван запросив нас до себе, у свій робочий кабінет працівника *«Урядового кур'єра»*. Поминали ми його, не минаючи й деякі негативні риси його характеру, і вчинки, гідні осуду. І були одностайні в тому, що Олекса Мусієнко – крупна, масштабна постать в українській художній культурі, суперечлива, неординарна особистість, яка мала величезний інтелектуальний і творчий потенціал. Говорили, що разом із його смертю утворилася велика прогалина в емоційно-особистому спектрі нашого буття, і що нам його довго, а може й до кінця нашого життя, буде не вистачати.

НАХМАРИЛО

Весна 2002 року прийшла рано, і в березні була погода, як у квітні. Уже в половині місяця я одягнув плащ, а на велосипеді став їздити в ліс. Рано активізувалося й політичне життя в Україні, розгорнулася міжпартійна боротьба перед виборами у Верховну Раду, які й відбулися 31 березня, у неділю. Проголосувавши на виборчій дільниці, я уважно стежив по телевізору за репортажем про хід виборів. На першому місці йшла *«Наша Україна»*, на другому – комуністи, на третьому – *«За єдину Україну»*, яка зловживала адміністративними ресурсами. Прохідний бал набирали соціалісти і *«БЮТ»*, а *«вітренківці»* й *«озиме покоління»* шансів не мали. 14 травня Верховна Рада нового скликання почала свою роботу, і одразу ж стало ясно, що миру й злагоди в Раді не буде.

Користуючись резервом часу через невелике навчальне навантаження й стимульований завідувачем кафедри, я до літніх канікул інтенсивно працював над посібником з філософії. Одного дня, підходячи вже до свого інституту, почув позаду гучне кахикання. Повернувшись, побачив немолоду, вже не сільського, але й не міського типу бідно одягнену жінку. Вона стала вибачатися за свій кашель, посилаючись на свою старість, явно шукаючи привід заговорити зі мною. Я сказав, що вона не така вже й стара, щоб скаржитися на роки й бідкатися. Жінка стала говорити, що вже нажилася, і життя її не радує.

«Оце, біля магазину стояв мій син і лаявся, чого це я тут ходжу. Вже і ходити мені забороняє. Десять років не робить і п'є».

Я запитав, чи хоч не ображає.

«Ображає, вже не знаю, що й робити. Може, отравити, гада?»

Я сказав їй, що за це доведеться відповідати перед законом на суді.

«А чи не спробувати вам розмінятися. Квартира двокімнатна?» – запитав я.

«Так він одразу ж проп'є свою».

«А ви що, після цього його приймете?»

«А куди ж я дінусь? Прийму», – тяжко зітхнувши, сказала жінка.

Я зайшов у свій інститут, а жінка попрямувала далі, але розмова з нею ще довго трималася в моїй голові – я впродовж усього дня подумки повертався до неї.

Спекотливі липень і серпень я провів, здебільшого в неробстві й невеселих роздумах, дійсні витоки яких не завжди були зрозумілими

й мені. Уже націлюючись на зворотний шлях до Києва, у супроводі своїх знайомих – молодих жінок, сестер Світлани й Людмили, у середу, 4 серпня, поїхав купувати мед у пасічника Івана – «*Моряка*». Його пасіка знаходилася в глибокому, зарослому кущами й деревами яру, над яким височіло давньослов'янське городище, а нижче були розлогі луки й Ворскла. Виявилося, що Іван на мотоциклі поїхав до річки. Жінки підбили їхати його шукати. Не знайшли й поїхали назад. Неподалік від Іванової пасіки, в яру, машина заглохла. Причину я був не в змозі з'ясувати. Під'їхав Іван із товаришем, також колишнім моряком. Теж виявилися безпорадними. Швидко сутеніло, а ми на безлюдді, в глибокому яру. Іван мотоциклом поїхав до майстра й швидко повернувся «*п'яний*». Уже в пітьмі «*джип*» із двома молодцями відбуксирував нас у Міські Млини. Попрощавшись зі Світланою й Людмилою, уже закриваючи машину, я кинув свій портфель, в якому були всі мої документи і величенька сума грошей. Включив у машині світло, фари, обшукав, здавалося, все, навіть біля воріт – немає. Побіг до Світлани й Людмили, може, механічно прихопили, буває ж і таке. Вони тільки руками розвели й співчутливо поойкали. Стали пригадувати, де це я міг його залишити. Схилялися, що це трапилося в яру, де машина заглохла. Вирішили розбудити когось, у кого є чим їхати, і майнути туди. Перед цим зайшли в мій двір, і одна з жінок знімає мій портфель із даху машини. Отаке буває запаморочення голови, коли здіймається метушня. А в машині виявилися серйозні поломки, які довелося усувати аж до від'їзду в Київ, багаторазово їздити з майстром у Полтаву за деталями, приводити машину до ладу.

Уже на полагодженій машині в супроводі зведеного брата Енгельса, племінниці Ірини і її сина Діми я з'їздив нарешті в Орданівку, щоб побувати там, де я народився і де «*заритий мій пуп*». Село середньої величини, нічим особливо не примітне, але лікарню ми знайшли не зразу. Старе, занедбане приміщення, пристанище для павуків і мишей. Мене сфотографували на фоні колишньої лікарні з тим, щоб більше її не бачити.

Перед від'їздом у Київ під час однієї з розмов Олесь Пошивайло заговорив про те, щоб я став писати спогади. Я не став відмовлятися від такої пропозиції, але й не поспішав погоджуватися, «*масштаб*» у мене не той, а це дуже трудомістка й відповідальна справа. Під час розмови я став розповідати деякі епізоди зі свого життя. Це тривало годин зо три і, очевидно, укріпило Олеся Пошивайла у його намірах підтримувати мене в цій справі.

Цього разу від'їзд із рідного села був чомусь особливо невеселим. Смуток навіювали цього літа й відвідування Панченків. З Григорієм відбувалися якісь метаморфози як зовні, так і в його поведінці. Обличчя було водночас і його, і не його, він уже не ув'язувався в суперечки зі мною на політичні теми й майже не посміхався. Мабуть, тільки у своїй любові

Леонід Сморж на Андріївському узвозі в День Києва. Київ. Травень 2001. Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

до тварин і в залежності від спиртного він залишився все тим же. Коли незадовго до свого від'їзду я прийшов до Панченків і запитав Марію, де Гриша, вона сказала, що той п'яний валяється біля двору німого Михайла. Я пішов туди. Гриша лежав на траві, обнімаючись зі своєю собакою, досить крупненьким, темної масті псом. Побачивши мене, Гриша покликав мене слабким голосом, але через собаку я до нього не підійшов. Уже завантаживши машину, зовсім пізно я зайшов до Панченків попрощатися, щоб удосвіта виїхати до Києва. Гриша спав, і його не стали будити, а Марія чомусь невесело заговорила про похорон, маючи на увазі й мій. Сказала, що в Київ вони не приїдуть, а от я, щоб обов'язково приїхав. Про себе я не подумав, а от Григорій і Марія були в мене під сумнівом: обоє вироблені й слабкі, особливо Гриша. Удосвіта, вже виїжджаючи, я попрощався з Григорієм, що порався біля сушні.

Ранком, 27 серпня, заїхав за Тарасом до Олеся Пошивайла. На дзвінок вийшов Саша. Тарас уже був готовий їхати. Я випив склянку чаю. Саша знову став говорити про мої мемуари. Я промовчав, але подумки сказав собі, що треба за цю справу братися серйозно й надовго. Іван Власенко, коли я йому після приїзду до Києва сказав про пропозицію Олеся Пошивайла, гаряче нагадав, що він мені давно про це казав, що я багато що знаю, маю дар примічати цікаве й важливе, давати правильні характеристики людям і подіям, і, якщо я напишу, то це буде основним моїм доробком і підсумком мого творчого шляху.

Перше вересня було чудовим днем, який не відповідав моєму настрою. Зовсім зіпсувало настрій те, що ректор особисто виділив мені мізерну кількість годин, відповідно таку ж і заробітну плату. Як керівник інституту він враховував винятково власні міркування й симпатії, суто суб'єктивними критеріями. Якби я не працював над посібником із філософії, то перейшов би в будь-який інститут, хоча б нетрадиційної медицини, куди так хотіли мене взяти. Тепло, сонячно, тихо, тільки радіти, а я в стані депресії. Чимдалі все більше відчувається вік, невлаштованість і відчуженість. Усе це поєднується з тим неподобством, що відбувається в суспільному житті. Україна поділена між мафіозними кланами, які, хоч і ворогують між собою, єдині в намаганні володіти награбованим, і не тільки його утримати, а й постійно збільшувати. Телефонував Петро Філоненко, сказав, щоб я оформляв пенсію за особливі заслуги перед Україною. Мої чотири ордени дають мені на це право. Але я знаю, що це не так просто, як говориться: вимотають усі жили і вивернуть душу, і все повернеться на своє місце. Так воно й трапилося згодом. Пробувала мене розрадити в телефонній розмові Катерина Деряжна, яка усіх жаліє, усім хоче добра, усіх намагається утішити. Та я віддав би перевагу не втішанню, а боротьбі. Бо не один я такий, не одному мені погано, не тільки я обурююсь і протестую, щоправда, з різних причин і мотивів.

Дивився 3 вересня відкриття сесії Верховної Ради, слухав заклики депутатів Юлії Тимошенко, Олександра Мороза, Петра Симоненка повстати проти Кучми й роздумував, чому такі нікчемні люди, як Кучма, випливають на самий верх і вершать долі мільйонів людей? У розмові з Юрієм Пахомовим на його дачі в Кічеєвому я сказав, що загалом Кучма, на мій погляд, тягне на конюха, і не більше, як на завідувача свиноферми. Пахомов сказав, що коли він на самому початку зайшов у зал засідань Верховної Ради і став розглядати депутатів, цікавитися, хто з його знайомих потрапив у їхні лави, то йому в очі кинулося обличчя одного з них. Він запитав свого знайомого: «*Хто це?*» Той відповів, що це директор «*Південмашу*» – Кучма. Він надзвичайно хитрий, фактично безпомилково планує й завжди здійснює свої плани, уміло підбирає людей і наближує до себе насамперед тих, хто відданий і надійний.

Про Юлію Тимошенко Юрій Пахомов відгукнувся негативно, як про амбітну жінку, яка веде подвійну гру. Ющенко ж – добра й порядна людина, але слабкий інтелектом і характером. У Віктора Медведчука як *«апаратчика»* шансів стати президентом немає, ще менше їх у Володимира Литвина як канцеляриста. Про мене Юрій Пахомов сказав, що при жодній владі і при жодному режимі я не зможу жити в більшому достатку, ніж живу тепер, якщо й зможу, то не набагато краще. Як не прикро було це слухати, сказане було правдою.

10 вересня, у вівторок, я був на площі Незалежності, де о 16^{30} почався мітинг. Першим виступив Олександр Мороз, за ним Петро Симоненко, Анатолій Матвієнко і Юлія Тимошенко. Усі вони різко критикували Кучму, характеризуючи його образливими словами. Петро Симоненко почав немовби нехотя, в'яло, але поступово увійшов у раж і перейшов на високі ноти. Найгарячіше публіка зустріла Юлію Тимошенко, і говорила вона найпалкіше й найдовше. Наприкінці звідкись випірнув Володимир Яворівський, і хоча збори вже закінчилися, йому дали слово. Він сказав, що *«Наша Україна»* приєднується до думки і дій мітингуючих, до висловленого щодо Кучми. Яворівського я давно не бачив. Через коротку зачіску він за цей час зовні змінився.

Леонід Сморж на садибі в гончаря Василя Омеляненка та його дружини. Опішне, Полтавщина. Літо 2001. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

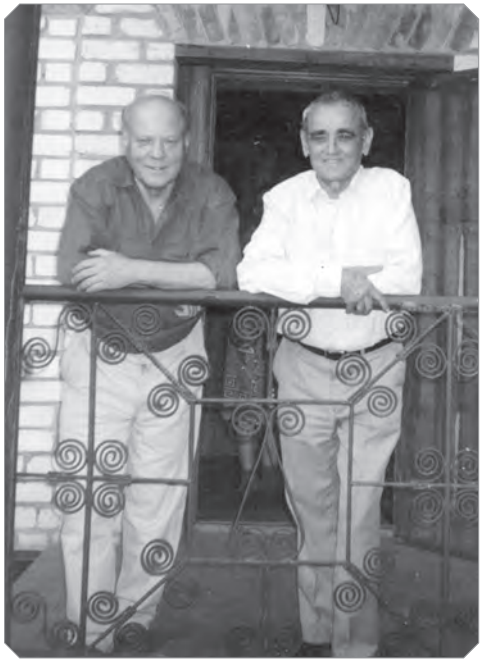

Леонід Сморж та Юрій Пахомов. Кічеєве, Київщина. Вересень 2001.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

16 вересня, на 15-ту годину, я поїхав на Європейську площу, де відбувався мітинг антикучмівських сил. Якраз із площі Незалежності на Хрещатик з білими прапорами з сердечком на них виходила колона Блоку Юлії Тимошенко із самою його очільницею попереду і Степаном Хмарою поруч із нею. На цей час на Європейській площі вже були соціалісти, а зверху до них спускалася колона комуністів. Дуже багато людей і прапорів. Я вибрав собі місце, з якого було добре видно й чути виступаючих.

Мітинг відкрив комуніст Адам Мартинюк. Далі виступали Олександр Мороз, Юлія Тимошенко, Петро Симоненко, Віктор Ющенко. Люди сприймали їх гаряче, скандуючи: *«Кучму геть!»*. Олександр Турчинов зачитав резолюцію мітингу, колони його учасників пішли на Банківську вулицю, я ж відправився додому.

12 жовтня на Європейській площі Києва, зініційований антикучмівськими силами: соціалістами, комуністами, *«тимошенківцями»*, *«нашоукраїнцями»*, відбувся публічний, театралізований суд над Кучмою. Я приїхав у центр, коли почалося заповнення Європейської площі людьми й прапорами. Найбільше було червоних і білих із червоним серцем, менше – *«нашоукраїнських»* і націоналістів. За повідомленням *«Бі-Бі-Сі»*, було

15 тисяч чоловік, дещо менше, ніж 16 вересня. Люди прийшли, здебільшого, немолоді. Молодь проявляла пасивність, не визначилася з ідеями й цінностями, не виробила імунітету на ідеали прагматизму й споживацтва, туманить свідомість орієнтація на багатство, бізнес, успіх, гроші, секс. Крім того, немає протестного досвіду й генетично успадкований страх можливої покари, відсутність харизматичного лідера, людини, яка б запалила й повела маси за собою.

І цього разу я став так, щоб було зручно бачити й слухати. Провідники акції, як і 16 вересня, розташувалися на сходах Українського Дому. Після оголошення повістки денної було обрано склад трибуналу, його головою вибрали Володимир Олійника, колишнього мера Черкас. Обвинувачувачами – Шишкіна, Головатого, Омельченка, Єрмака, а захисником – редактора газети *«Свобода»* Ляшка. Усі вони звинувачували Кучму по багатьох пунктах. Свідками виступали Петро Симоненко, Олександр Мороз, Володимир Яворівський та інші. Виступи емоційні, але малозмістовні. Завершила ці виступи Юлія Тимошенко, як і решта ораторів, вигуком: *«Кучму геть!»*, – але слухали її і сприймали краще, за інших. Потім було зачитано вирок:

Колеги Леоніда Сморжа по Кафедрі філософії Київського національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова: *(зліва направо)* О. Король, Є. Осичнюк, Н. Кисельова, Леонід Сморж, З. Філіпович. Київ. 2002. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

На Кафедрі суспільних наук Київського міжнародного університету:
Раїса Іванченко *(сидить)*;
(стоять, зліва направо)
Олена Доценко, Леонід Сморж.
Київ. 2003.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

довічне ув'язнення. Голосували всі присутні на площі підняттям рук. Після цього колона повинна була йти до резиденції Кучми, але я туди вже не пішов.

23 листопада поїхав на Сінний базар, а звідти – на мітинг перед Михайлівським собором, присвячений 70-річчю голодомору 1932–1933 років і жертвам політичних репресій. Очікував, що площі буде мало для мітингуючих, а побачив невеликий гурт немолодих, а то й зовсім старих людей. Привіталися й обнялися з Євгеном Пронюком, поділилися з ним своїми враженнями, обурювалися байдужістю й аполітизмом людей, слабкою національною самосвідомістю, точніше – її відсутністю. Із тримільйонного Києва прийшли віддати шану загиблим близько півтори сотні людей, ну, від сили дві сотні. Зустрівши матір Валерія Марченка, коротко поговорили з нею. Подали два великих автобуси на два маршрути: Байкове кладовище – Гатне, Бабин Яр – Биківня. Оскільки місць не вистачало, я своїм поступився якійсь старій жінці.

11 грудня я віддав рукопис посібника з філософії в Міністерство освіти України на одержання дозволу на його публікацію, а 19 грудня видавництво «*Кондор*» взяло його в роботу. На душі стало легше, адже я в ньому виклав своє розуміння філософії, її проблем і завдань, повернув, так би мовити, «*обличчям*» до людини й людського. Ще одна новорічна радість: нарешті додзвонився до Володимира Толока. Голос, яким він відгукнувся на мій дзвінок, свідчив, що він поділяє мою радість. Він якраз відзначав свій день народження з рідними, отже, сказав, що вип'ють келих і за моє здоров'я.

Новий 2003 рік я зустрів у Юрія Пахомова вдома. Приїхав я до нього о 19^{30}. Його дружина Люба подала нам чай і до чаю. Ми гомоніли з годину. Потім до нас приєднався його син Сергій, під'їхавши зі своєю дамою, і вже всі разом зустріли Новий рік. Після того, як молодша пара відбула, а Люба лягла відпочивати, ми, як завжди, заговорили про політику. Цього разу Юрій Пахомов нічого особливо цікавого й нового не розповів, окрім того, що Володимир Путін і Джордж Буш майбутнім президентом України бачили Миколу Азарова, представника донецького клану, який навіть демонструє своє ігнорування української мови. Опозиція ж жодного кандидата не висувала й обмежувалася гаслом «*Геть Кучму!*». Кучма ж добре «*тримав удар*» і дотягував до терміну переобрання.

Січень 2003 року був характерний політичним затишшям як в Україні загалом, так і у Верховній Раді. У студентів же це час напружених зусиль й турбот: зимова сесія. Відповідно, завантаженими виявляються й викладачі, адже, окрім стаціонару, включаються в роботу й заочники.

26 січня, о 15 годині, із Черкас зателефонувала Наталка Панченко й, ридаючи, сказала, що помер її батько. Смерть ця була для мене передбачувана, очікувана, але від усвідомлення цього на душі не ставало легше.

Майже мій одноліток, виходець із близького від Міських Млинів села Биківка, жителі якого майже поголовно вимерли під час голодомору 1932–1933 років, пройшовши остарбайтерство, каторжну службу в будівельному батальйоні, працю пересічного колгоспника й нижчі ланки колгоспного керівництва, сумлінний партієць, з глибокою вірою в соціалістичний лад і комуністичну партію, він у своєму житті керувався не реаліями, а тим кліше, що сформувалося в його голові під впливом комуністичної пропаганди, зробило сліпим і глухим до всього, що суперечило її постулатам. Люди з його світоглядом і переконаннями, стилем життя й поведінки найбільше підходили для будівництва сталінського соціалізму, сам же Григорій Панченко від радянської влади й комуністичної партії не одержав жодних привілеїв, крім привілею служити віддано й самозречено. Це погано пов'язувалося з його дійсною натурою, його глибинною суттю. Обов'язковий, чесний і порядний, безкорисливий і прямодумний, надзвичайно чуйний

до чужої образи, Григорій Панченко любив життя і все живе, він жив працею й турботами не тільки власної сім'ї, але й за інших. Може, не завжди умілий і вправний, він був у постійних клопотах і роботі, у тому числі, коли й вийшов на пенсію і підійшов до свого вісімдесятиліття. І помер він, так би мовити, «*на бойовому посту*»: на стіжку сіна, набираючи корм корові. Тиха і, можна сказати, гарна смерть. Мене на похорон Григорія Панченка ректор не відпустив, посилаючись на необхідність приймати іспити на стаціонарі і в заочників. Зате належне віддали покійному його земляки не тільки з Міських Млинів, але й із навколишніх сіл. Для мене ж Міські Млини без Григорія Панченка опустіли. Під час наїздів туди я щоразу відвідую його могилу, а коли доводиться проходити повз його хату, куплену кимось під дачу, душу огортає тихий смуток.

ЗБУРЕНЕ ЗАТИШШЯ

Затишшя в політичному житті України, у роботі Верховної Ради було порушено 9 березня, у річницю з дня народження Тараса Шевченка. До його пам'ятника на мітинг я поїхав на дванадцяту годину. Там уже було тисяч дві людей. Підійшли колони БЮТ, Соціалістичної партії, комуністів, «Нашої України». Були й представники УНА-УНСО зі своїми прапорами. Вів мітинг Володимир Яворівський, перше слово він надав Юлії Тимошенко. Нового вона нічого не сказала, але говорила гарно. Другим говорив Віктор Ющенко, читаючи з паперу, як завжди, розважливо й помірковано, третім – Олександр Мороз, четвертим – Петро Симоненко. Після його виступу я поспішив до метро. Скільки було людей на мітингу, не можу сказати, думаю, близько 80-100 тисяч. По радіо ж сказали, що 12 тисяч.

20 березня, зайшовши до Івана Власенка в редакцію *«Урядового кур'єра»*, застав його за терміновим написанням некролога Олесю Берднику, з яким я колись познайомився при відвідуванні редакції журналу *«Знання та праця»*. Це був молодий, двометрового зросту, стрункий, вродливий чоловік, здатний задовольнити запити будь-якої жінки. Мене йому відрекомендували як викладача філософії, і Бердник відразу став критично висловлюватися щодо марксизму-ленінізму, і своє ставлення до цієї філософії він частково переніс і в ставлення до мене. Принаймні, під час подальших нечастих зустрічей ми обмежувалися кивками голови. Поступово Бердник узяв на себе роль духовного патріарха й засновника духовної республіки, його довге сиве волосся й сива борода вже самі по собі говорили про взяту ним функцію проповідника й святого, який мав певний успіх, насамперед серед жінок. Одного разу за проханням Тані Марченко-Пошивайло, десь на початку вісімдесятих років, я відвозив її з Олесем Бердником в Опішне на один із їхніх заходів. Більше з ним я не зустрічався.

4 квітня, о 22 годині, вийшов на звичну для себе прогулянку перед сном біля свого будинку. Світла немає, темрява й безлюддя. Повільно йдучи в напрямку вулиці Туполева, налаштовую радіоприймач на бажану хвилю. На відстані 25-30 метрів від свого будинку мене збивають з ніг потужним ударом у правий бік. Чується сміх жінки, йому вторить чоловічий регіт. У цей час проїжджає машина із включеними фарами. Бачу себе на асфальті скрюченого й безпорадного, неподалік мій уже зламаний приймач, попереду джерело жіночого й чоловічого сміху, молода пара. А мене минає

здоровань гевел, який своїм ударом продемонстрував свою натренованість у східних єдиноборствах і потішив своїх супутників. Я став пробувати піднятися. Нападник, що вже, було, відходив, зупинився з явним наміром повернутися до мене, але переконавшись у моєму безсиллі, рушив за своїми партнерами в напрямку *«забігайлівки»*. Мені туди йти не було ні сил, ні резону. Міліції в цей час у цьому місці шукати – марна справа. Місце, куди влучив удар, болить поки що не дуже, більше турбує окривавлена рука і розбитий палець. Брат Саша неодноразово попереджав, щоб я пізно сам у таких місцях не ходив, тож це мені було уроком і попередженням. Переляку чи особливої досади не було: могло бути й гірше. Зайшовши до себе, став хіхікати з цієї пригоди, та смішного тут немає. При спробі спротиву мене могли б скалічити. Став би кликати на допомогу, ніхто в таку пору і в таких нетрях не кинеться рятувати, якщо й почує. Зрозуміло, що спав я після цієї прогулянки погано й від болю, і від досади. Кілька разів я вечорами підходив до *«забігайлівки»*, сподіваючись наткнутися на здорованя, якого запам'ятав за силуетом і ходою, та даремно.

Ще болів від падіння мій бік і рука, а я 22 квітня поїхав на велосипеді на кладовище Берківці, щоб прогулятися на заасфальтованих і майже безлюдних його алеях. Біля входу в кладовище перевів у руках велосипед через заповнену машинами трасу і тільки сів на нього, щоб їхати вже по кладовищу, як мене прямо на тротуарі збиває червоний *«Запорожець»*-*«вухань»*, господар якого, очевидно, мав садову ділянку в районі кладовища. Туди він і ринув щодуху, залишивши мене лежати на асфальті нездатним ні встати, ні навіть дихати. По обидва боки тротуару продавці квітів і вінків, чоловіки і жінки, вже немолоді. Ніхто з них не підійшов, не поцікавився, що зі мною і чи здатний я самостійно хоча б піднятися. Ледве підвівшись, став поновлювати дихання, здатність ходити. Спочатку повів велосипед у руках, але перед своїм домом сів на нього – швидше через самолюбство, ніж із потреби. Дві такі пригоди за один місяць – все-таки забагато...

На початку травня з Німеччини на відпочинок до своєї матері Галини приїхала моя онука Олена зі своїм чоловіком Юрієм, русифікованим німцем з-під Омська, і дворічною донькою Гелею. 7 травня в Андріївській церкві правнучку й зятя охрестили в моїй присутності, а наприкінці травня це молоде сімейство побуло кілька днів у Міських Млинах. Їхній візит нічим не запам'ятався.

Зате в міжнародному житті відбулася подія великого масштабу і з наслідками, які будуть давати про себе знати багато десятиліть: США в коаліції з Великобританією розпочали війну проти Іраку під приводом скинути Саддама Хусейна з посади президента. Насправді ж, більш важливою була боротьба за нафтові ресурси. Водночас, США ув'язли в превентивну війну в Афганістані.

Літо розпочалося спекотним червнем, і я з полегшенням зітхнув, покінчивши з весняно-літньою екзаменаційною сесією. Але багато працював із редактором над текстом посібника з філософії. Під настрій зателефонував знічев'я Миколі Сому. Він сказав, що не працює, не поладнав із Павлом Мовчаном. Ганив і Мовчана, і Володимира Яворівського за їхню поведінку й характер. Через деякий час Микола радісним голосом повідомив, що, дякуючи Борі Олійнику, працює при Бібліотеці імені Лесі Українки. Домовилися, як і в попередні рази, зустрітися, але щоразу це залишалося розмовою.

Із 19 липня я був у Міських Млинах. Фруктів, особливо яблук, як сміття, – нікому не потрібні, гниють. Частково ними користуються діти з оздоровчого табору, що розташований по сусідству, в школі. Школа ж як така ліквідовується через відсутність дітей шкільного віку, замість неї планується відкрити відпочивально-реабілітаційний заклад.

На другий же день після приїзду відвідав Сашу Пошивайла, якого його син Тарас знайшов у підвалі за господарськими справами разом із дружиною Людою. Тарас розповнів, зматерів, а Саша все той же молодий і енергійний. Люда швидко приготувала для мене вечерю з гречаної каші, смаженої яєчні, салату й чаю з медом. Саша сказав, щоб я, не зволікаючи, підібрав фото для своєї книжки про Олександру Селюченко – будуть її випускати із друку, чим я і став займатися в музеї з наступного ж дня. Крім того, вичитував гранки майбутньої книги.

27 липня до мене завітали, приїхавши спеціально для цього з Києва, дружина покійного Віталія Кононенка Люба і її син Костя в супроводі чорного лабрадора Жака, рідкісно-чарівної, розумної й доброї собаки. Основна їх мета – угамувати нудьгу за минулим, багато в чому пов'язаним із цими місцями, особливо в Кості, який дуже жалкував, що дозволив продати хату, де останні роки під час канікул він перебував із батьком. Ці кілька днів я був у розпорядженні гостей. Побували ми в пам'ятних для них місцях, а також у Полтаві і, звичайно ж, у Музеї гончарства в Опішному. І скрізь у супроводі лабрадора Жака як рівноправного учасника всіх відвідувань. Я у своєму житті мало зустрічав таких чарівних собак, як Джек. Його поведінка була схожа на поведінку хлопчика дошкільного віку, пестуна й пустуна, на якого не можна розсердитися, а тільки милуватися й втішатися. Надзвичайно лагідний і добрий. Джек особливо любив дітей, і з першої ж хвилини знайомства з ними він вів себе, як рівний, намагаючись усіляко з ними зблизитися й догодити. Він робив це делікатно, не по-собачому: не підплигував, щоб лизнути, не чіплявся, а насамперед починав демонструвати все те, чому його навчили в школі собаківництва, без будь-якого спонукання й команди. У ці кілька днів його перебування в Міських Млинах у один і той же час Жак підходив до мого ліжка, *«хекав»*

біля мого вуха, коли ж я на це не реагував, починав лапами знімати з мене ковдру. Не здирати, а чемно знімати. Така собака, звичайно, розкіш і велика відповідальність.

18 серпня пішов до школи, яку назавжди закрили через відсутність дітей шкільного віку, і більше двох годин слухав ще нестарого сторожа й молодого чоловіка, що майже водночас зі мною підійшов. Обидва гірко скаржилися на своє жалюгідне, безпросвітне життя, про втрату будь-якої надії на краще. У минулому механізатори широкого профілю, були затребувані й у шані. Хоча тема їхньої розмови була одна, вона в цьому діалозі засвітилася багатьма гранями, зазвучала багатоваріантно. Безробіття, відчуття непотрібності, упослідженості, беззахисності, безнадії. Це настільки визріло в них, що лилося й лилося, здавалося, з невичерпної глибини їхньої душі. Вихід бачуть тільки в пиятиці, у горілці або ж грабіжництві, адже тільки так можна вижити. Усі, хто нині багатий, усі вони розжилися грабіжництвом. Я, вибачившись, попрощався з ними, а вони залишилися виливати свою душу один одному.

Із школи ж усе придатне й непридатне вивозили, виносили, викидали. Бібліотека, біокабінет, фізкабінет тощо; столи, парти, стільці – усе, що багато років збиралося й зберігалося, стало надбанням випадкових людей або ж підлягало знищенню. Бачити це теж було невесело.

28 серпня, завантажившись здебільшого фруктами й купленим медом, попрощавшись на кладовищі спочатку з матір'ю і Григорієм Панченком, а в Опішному з Гаврилом та Явдохою Пошивайлами, виїхав на Київ. І цього разу не обійшлося без неприємностей: у Лубнах якийсь шофер-лихач, розбивши в моїй машині фару, втік. Моє звернення до автоінспекторів нічого не дало, і я в'їхав у Київ на понівеченій машині. Словом, повернення було безрадісним, як безрадісною була й обстановка в Україні й у Києві. Народ пригнічений настільки, що, мабуть, йому вже й не піднятися. Жодної відданої народу політичної сили. Серед тих, хто уважається лідером, жодної надійної людини. Ведеться жорстока, відверта підкилимна боротьба за владу, привілеї, багатство, гроші. Життєвий же рівень неухильно падає, ціни, особливо на продукти, передовсім м'ясо, дуже виросли. Як людям жити, за які кошти? Незадоволення нагромаджується і майбутнє не обіцяє нічого доброго.

7 вересня, після 21-ї години, зателефонував Ярославу Дацюку. Як завжди, скаржиться на брак часу: готує свою фотовиставку за багато років, яка відкриється в Спілці журналістів України 25 числа, у четвер. Оскільки я приїхав на годину раніше, вирішив зайти в підземний перехід на Хрещатику й подивитися, що там є. Несподівано виявив під Хрещатиком ціле торгове містечко для багатих: шик і блиск! Цілі вулиці з дорогими речами, у тому числі й у розкішних палітурках книги. Мені подумалося:

народився я старцем, жив у постійній нужді і фінішую аутсайдером. Усе, що тут нагромаджено й виставлено на продаж, не для мене і таких, як я. Вийшов із переходу, зайшов у двір сусіднього з Хрещатиком будинку: прямо на асфальті спить п'яний чоловік із якимось збіжжям під головою, зарослий чорною щетиною. Очевидно, бомж. Подумалося: зростання кількості дорогих речей і споживацької лихоманки пов'язане з наростанням кількості людей, що в цьому світі втрачають людську подобу.

Відкриття виставки відбулося прісно й скупо: з десяток-півтора пристаркуватих колег Ярослава, звичні слова привітання, фотографування. Дев'ять чоловік пішли до Дацюка в його підвальне житло-фотолабораторію. Ярослав поставив на стіл п'ятилітровий бутиль вишнівки власного виробництва, бутерброди, яблука й помідори. Вдома я був о 22^{30}.

З вересня активізувалося політичне життя в Україні, стала розгортатися антиющенківська кампанія, особливо в столиці Донбасу Донецьку, де не дали провести з'їзд *«Нашої України»*. Це було підхоплено й у Верховній Раді. Опозиція стала вимагати звіту міністрів-силовиків і міністра освіти, заблокувала трибуну, примусивши спікера Володимира Литвина закрити засідання.

Активізувалися й наші північно-східні сусіди: 21 жовтня Росія почала будувати дамбу з материка на український острів Тузла, що в Керченській протоці, з метою його привласнення. Це викликало протест широкої громадськості України. Навіть Кучма, що на той час перебував з візитом у Бразилії, достроково повернувся в Україну і заявив, що Тузли він нікому не віддасть. Цей конфлікт показав у черговий раз, що собою являє Росія і чого варта дружба з нею, водночас, сприяв згуртуванню українців.

Мій день народження цього року збігся з концертним вечором Ніни Матвієнко, який відбувся в Будинку вчителя 8 листопада. Туди мене запросила Таня Марченко (Пошивайло). Там я побачився з її батьком Миколою Кириловичем, її дітьми, Ігорем Пошивайлом і багатьма знайомими, зокрема з Іваном Драчем, який, побачивши мене, покинув свій гурт і підійшов до мене привітатися. Серед тих, хто піднімався на сцену з вітанням, були Віктор Ющенко, Микола Жулинський, Іван Драч, Борис Олійник, Катерина Мотрич, Микола Кагарлицький. Багато часу, аж занадто, присвятили книзі спогадів Ніни Матвієнко з її фотографіями, піснями, нотами тощо. Скромно одягнений у той вечір Віктор Ющенко і вів себе скромно, і говорив невиразно, словом, відповідно до свого одягу.

Весь час уважно стежив за роботою Верховної Ради: жодна з фракцій мені не до вподоби, боротьба між ними – боротьба між кланами за власні інтереси, посади й гроші. Комуністи, які на словах апелюють до народу і захищають народ, насправді живуть старими ідеями, уявленнями й намірами, штампами, орієнтуються на Росію й мріють про відновлення СРСР.

«*Нашоукраїнці*» як «*праві*», що орієнтуються на європейську демократію, яку вони хочуть схрестити з національними цінностями, мені також не імпонують. Віктора Ющенка на цей час «*затюкали*», і є за що, хоча б за те, що Кучму назвав «*батьком*», а протестантів – учасників антикучміської акції на Хрещатику 2001 року – назвав «*фашистами*». Нерішучий, непослідовний, необов'язковий, він не з тих, хто здатний підняти людей на боротьбу з несправедливістю й злом, повести за собою й пожертвувати собою.

Більш активно й радикально діють політичні сили в Грузії. Вони добилися відставки Едуарда Шеварнадзе й налаштовані відстоювати суто національні інтереси, здійснювати волю свого народу. Події Грузії дещо розворушили політичний бомонд і в Україні.

Утягнутий у свою повсякденну роботу, я хоч і слідкував за політичним життям, усе ж не надто ним переймався: у мене було, окрім політики, над чим думати й клопотатися. Зокрема, ось-ось повинен вийти посібник із філософії. 26 листопада телефонували з видавництва «*Кондор*», сказали, що після правок зроблено набір і чекають відправлення в типографію.

Через два дні, 28 листопада, у п'ятницю, перед обідом зателефонував Саша Пошивайло і запросив на творчий звіт Полтавської області, який

Юрій Пахомов *(праворуч)* **і екс-прем'єр-міністр Вітольд Фокін. Київ. 2003.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

того ж дня мав відбутися в палаці *«Україна»*. Сидів я на вісімнадцятому ряду балкона поруч із Танею Марченко. Перша частина свята – народні пісні й різні співочі колективи – сподобалася мені більше, ніж друга, побудована на виступі танцювальних ансамблів, у тому числі дитячих. Пішов із вечора дещо раніше. Біля гардероба зустрів сватів: Миколу Пошивайла й Миколу Марченка, які за столиком, приязно розмовляючи, чаркували. Долучили й мене. Згодом підійшла Таня з дітьми, що вже подорослішали, а Тарас – так той став справжнім вродливим парубком.

Із подій, що відбулися в грудні 2003 року, відзначу вибори в російську Думу, які показали, що Росія йде до сталінізму й імперського стилю існування. В Іраку заарештували Саддама Хусейна і з пропагандистською метою показали його зарослим і здичавілим, жалюгідним і нікчемним, але з мільярдами доларів. У Іраці відбувся страхітливий землетрус із великою руйнацією й десятками тисяч жертв. В Українському парламенті велися *«авангардні бої»* між фракціями: між *«більшовиками»* – проросійськими прокучмівськими силами, і *«меншовиками»* – опозицією. У вівторок 23 грудня опозиція заблокувала трибуну Верховної Ради. По телевізору показали, як гурт опозиціонерів гучно кричав: *«Кучму геть! Кучму геть!»*. На другий день опозиція закрилася в сесійній залі, і 50 її представників ночували там. При її відкритті відбулася сутичка між *«меншовиками»* й *«більшовиками»*. Було зіпсовано табло, тому *«більшовики»* свої рішення приймали простим підняттям рук.

28 грудня, уже ввечері, зателефонував Юрій Пахомов із пропозицією разом зустріти Новий рік. Я відповів, що цього разу не зможу, і побажав йому в Новому році успіхів більших, аніж у тому році, що минає. Пахомов невесело сказав, що наступний рік явно не буде кращим за цей, особливо якщо до влади не прийдуть люди на зразок Віктора Януковича, який володіє потужним талантом адміністратора.

Події, що відбувалися у Верховній Раді, яка почала працювати з 3 січня, стали підтвердженням того, що всі проросійські сили України з наближенням виборів президента почали *«розкручувати»* Віктора Януковича як свого кандидата на цю посаду, заодно всіляко паплюжити його суперника Віктора Ющенка, а також його партію *«Наша Україна»*. Лідер комуністів Петро Симоненко став називати її представників не інакше, як *«нашисти»*, а його прихильники не соромилися називати їх і *«фашистами»*.

В Україні розгорнулася широка кампанія зі збору голосів за Віктора Януковича, містами й селами вешталися тисячі емісарів, які різними способами включали в ці списки людей, часто користуючись їхньою необізнаністю і навіть вдаючись до примусу. Перебуваючи у відпустці в Міських Млинах, я багаторазово розмовляв із тими, які під тиском, моральним чи адміністративним, давали згоду на голосування за Януковича.

Одночасно було оприлюднено й матеріали про кримінальне минуле Януковича, відповідно розповсюджувалася інформація, яка *«відбілювала»* кандидата в майбутні Президенти України. Преса, телебачення й радіо всіляко рекламували Януковича, адаптуючи до нього населення.

Для мене 2004 рік почався приємністю: із січня у видавництві *«Кондор»* я отримав сигнальні примірники мого посібника з філософії. У всіх відношеннях його було приємно тримати в руках, починаючи з обкладинки, і загалом її оформлення й редагування. Завідувач кафедри Раїса Іванченко, здавалося, була рада виходу з друку підручника більше, ніж я. Вона наполягала, щоб я одразу подарував його екземпляр ректору. Коли я зайшов до нього в кабінет, то, уже поінформований про причину мого візиту, ректор вийшов із-за столу і, приязно посміхаючись, потиснув мені руку й запитав, чому я такий скромний? Не сказав йому, що в мене таке мале навантаження. Він сказав, що віднині дає мені надбавку в сто гривень, обіцяв наступного року донавантажити. Оскільки мені довелося

Леонід Сморж зі студентами-юристами Київського міжнародного університету. Київ. Червень 2004. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж з Валентиною Чиркою *(дружиною Григорія, сина зведеного брата Енгельса)* **та собакою Кармен. Міські Млини, Полтавщина. 2004.** Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

читати естетику погодинно в Інституті реклами і дизайну, зіткнувшись з невідповідністю наявних підручників з моїм уявленням про філософську дисципліну, я вирішив написати свій, не марнуючи часу й користуючись тим енергетичним запалом, з яким я писав посібник з філософії і який ще не згас у мені.

Перед відпусткою я мав честь привітати Олеся Пошивайла з народженням доньки, а під час відпустки спілкуватися з ним, у тому числі беручи участь у роботі Вченої Ради Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. Перед відпусткою він домовився зі мною, що я працюватиму в нього на півставки.

14 липня в Міських Млинах ховали колишню вчительку, мою однокласницю й близьку сусідку Надію Левіну (Волощенко). На прохання місцевої громади довелося сказати кілька слів про покійну й мені.

Через місяць я сам ледве не відправився до прабатьків через отруєння їжею: пообідав у Енгельса в Диканці, здавалось би, свіжими стравами, з домашніх продуктів, але шлунок – це така своєвільна лабораторія, яка часом породжує явища, що не підлягають здоровому глузду. Я ще їздив у Полтаву до Олега. Забравши з міста Валентину Чирку із сином, поїхав у Млини. Ходив із ними купатися у Ворсклі, але відчуття нездоров'я

не проходило, а посилювалося. Коли вийшли з дому, мені стало зовсім зле, нестерпно боліло в грудях, стали німіти руки й паморочитися голова. Ледве дійшовши до своєї дачі, перепочив. Трохи відлежавшись, усе ж пішов із Валентиною до річки. Став купатися, але мене так прихопило, що я ледве добрався додому. У понеділок уранці Юра зварив суп і разом із матір'ю умовив мене поїсти й випити кави з молоком. Мене цього разу прихопило ще сильніше. Став пити мінеральну воду *«Купель»*, молоко, викликав рвоту – не допомагало. Однак через свою дурість запропонував Валентині і Юрі прогулятися *«Швейцарією»*, але сил іти в мене не було, тож вимушені були повернутися додому. Жінки, Валентина й племінниця Ірина, стали рекомендувати кожна свої рецепти, я ж обмежився тим, що просто відлежався, а під вечір відвіз Валентину і Юру на автостанцію в Опішне. Наступного дня мені полегшало.

У перші ж дні приїзду в село пішов на свою забур'янену й занехаяну *«дачу»*. Серед купи складених посеред двору деревин почув гарчання щеняти. Не скавучання, а саме гарчання. У проміжку між дровами я побачив світло-коричневе цуценя. Відразу на очі потрапило й друге, світле, майже біле. Я кинув шматочок батона в сметані, і ця двійка, не вилазячи з купи дровиняк, стала їх їсти. Цуценята ще зовсім маленькі, але дуже полохливі. Доки відкривав двері в хату, з'явилася і їхня мати, невелика, невисока на ногах, чорної масті зі світло-коричневим животом і обплямівками біля очей, досить довгошерста, але не кудлата, і красива своєю собачою вродою. Вона неподалік від мене лежала й спостерігала за мною, не наближаючись до цуценят. Коли я став кидати їй шматочки хліба, вона вправно ловила їх у повітрі. Через кілька годин вона вже брала хліб із моїх рук, а наступного ранку прибігла до мене додому. Я зварив їй макарони. Вона їх поїла і, начисто вилизавши посудину, побігла годувати цуценят. Під вечір вона знову прибігла й стала палко до мене лащитися: уся прихильність і любов. За це вона від мене одержала ім'я *«Кармен»*. Я виніс їй із хати великий шматок *«бородінського»* хліба. Вона, було, кинулася із хлібом до хвіртки, вже й голову з неї висунула, але мабуть передумала, розвернулася й почимчикувала до своїх цуценят. Якщо Кармен уже майже не виходила з двору й не відходила від мене, хіба що бігала годувати цуценят, то вони залишалися такими ж дикими й не давалися в руки, усе ще ховаючись у купі дровиняк. Усі мої намагання виманити їх звідти й взяти в руки або повести за собою були марними. Можна уявити моє здивування, коли одного дня я побачив Кармен біля самого двору з двома цуценятами. Оскільки вони продовжували не даватися в руки, то я їх за допомогою Кармен заманив у хату, ув'язнив і доклав зусиль для того, щоб у когось прилаштувати їх. Це виявилося нелегкою справою. Цуценята продовжували цуратися людей і за першої ж нагоди тікали від них. Особливо дикими виявилося третє,

чорне цуценя. Щоб його прилаштувати й закріпити за кимось, мені довелося багато повозитися, аж до самого від'їзду в Київ, але і в останній день воно зуміло від мене втекти. Кармен же всі дні була відданою мені і всією своєю поведінкою переконувала мене в цьому. Вона майже невідступно була біля мене, а якщо й траплялось нам тимчасово розлучитися, то вона знаходила мене в межах села, де б я не був, і раділа, як тільки може радіти своєму господарю випещена ним собака. Час неминучого прощання з Кармен не на жарт турбував мене, але вірний своєму принципу не тримати тварин у себе, тим більше в Києві, я її не взяв із собою. Від'їхав, коли вона була відсутня, від чого на душі стало дещо легше.

Сумною звісткою зустрів мене Київ: помер мій давній і близький товариш Микола Дзекунов. Про це мене повідомив буквально в день повернення в Київ його син Ігор.

Із Миколою Дзекуновим я познайомився 1952 року, під час республіканських змагань з гирьового спорту, які відбувалися з метою відбору на всесоюзні змагання. Успішно виступивши в перший день змагань і зарезервувавши собі місце в збірній України, я наступного дня пішов дивитися, як ідуть змагання в більш важких вагових категоріях. Тільки що закінчилися виступи середньоваговиків, і я в одному з підсобних (допоміжних) приміщень побачив усе ще роздягненого спортсмена, що сидів на лаві загорьований і пониклий. Я підсів до нього, і ми розговорилися. Він сказав, що змагання почав із ваги, яку впевнено брав на тренуванні, а тут щось із ним трапилося, і він схопив *«бублик»*, нуль. Користуючись прихильністю до мене голови спортивного товариства *«Колгоспник»*, яке проводило ці змагання, А. О. Мізяка, я умовив його включити сумчанина Миколу Дзекунова в склад збірної України. Микола тоді став чемпіоном СРСР, як і команда України, що стало причиною скандалу, адже повинна була перемогти Росія як чільна республіка. Згодом ми обидва навчалися в Київському університеті: я – на філософському, а Микола – на геологічному факультетах, продовжували займатися спортом, брали участь у різних змаганнях і в різних видах спорту, особливо Дзекунов, якого на факультеті використовували майже в усіх видах спорту. Після закінчення університету Дзекунов побував у геологічних експедиціях в азійській частині СРСР. Одружився на бурятці й знову опинився в Києві, в університеті, але вже в лабораторії з гідрогеології. Від шлюбу з буряткою в Дзекунова народився син Ігор, але шлюб, як і слід було цього очікувати, розпався. Микола після цього ще двічі одружувався, й обидва шлюби розпадалися. Але які б повороти не робила його й моя долі, зв'язок між нами не обривався, а стосунки були стабільно-товариськими і за місцем роботи в університеті, і за місце проживання, переважно на *«Нивках»*. Ми регулярно зустрічалися, разом відзначали свята, вели приватні розмови, сперечалися тощо,

стали один для одного потребою, необхідним компонентом існування. Тривалий час ми жили по-сусідству, тож рідко коли день проходив без бодай телефонного дзвінка. Микола Дзекунов був компанійською людиною, у нього було широке коло знайомств, щоправда, з людьми, близькими за профілем роботи й спеціальністю. А ще був солідарним щодо спиртного, яке він вживав регулярно, багатенько, але не до безтями. Він сам виготовляв спиртне і в будь-який час будь-хто, зайшовши до нього чи додому, чи на роботу, мав нагоду *«причаститися»* чаркою. Я за це його не хвалив, але й не гудив, бо спиртне його діловим якостям шкодило. Як спеціаліст гідрогеології Микола Дзекунов високо цінувався не тільки в Україні, а й за її межами. Щодо гуманітарної сфери, у питаннях політики, моралі, мистецтва, як це і повелося серед технізованої інтелігенції, його інформованість була досить обмеженою. Гена Сележинський, зокрема, скаржився, що йому з Миколою ні про що говорити. У політиці ж його судження часом були консервативними, а іноді, з мого погляду, і реакційними. Зокрема, він украй негативно ставився до ідеї незалежності України, до державності української мови й самобутності української культури тощо. І це при тому, що народився і до служби на флоті жив у Сумщині, у селі. Мати (я особисто спілкувався з нею, коли вона приїздила в Київ) – чиста українка – і в мові, і в поведінці. Його українофобство, витоки якого мені малозрозумілі, псувало нашим стосункам, і все ж сума позитивного набагато переважала негативне, тож його смерть, фізично могутньої людини, від якоїсь застуди, посеред літа, була і великою несподіванкою, і великою прикрістю.

ПІДНЯЛИСЯ З КОЛІН

Осінь 2004 року не обіцяла нічого доброго. Вона почалася захопленням терористами школи в Беслані (Північна Осетія), під час штурму якої загинуло 200 й поранено 500 чоловік, майже всі вони – діти. Росія і Європа збуджені подіями в Беслані, громадськість обурена брехнею, яку розповсюджують російські засоби масової інформації. В Україні продовжується наростання політичного напруження. Коли я зателефонував Юрію Пахомову, він натякнув, що Україну в цю осінь чекають страхітливі потрясіння. У засобах масової інформації прокручують висновки експертизи плівок Миколи Мельниченка, згідно з якими вони неоригінальні. Влада нагнітає обстановку. Віктор Янукович весь час на телеекранах. Віктор Ющенко після отруєння став рішучішим і *«крутішим»* – почав не тільки оборонятися, але й наступати. Кучма ж посилив свої позиції, зокрема, й тим, що зняв із поста Міністра оборони Євгена Марчука і поставив на його місце більш надійного Олександра Кузьмука. Навколо хвороби Ющенка було піднято багато галасу, а *«більшовики»* у Верховній Раді вимагали, щоб він зняв свою кандидатуру з президентських перегонів, оскільки, мовляв, він сфальсифікував своє отруєння. Словом, виборча кампанія ставала все напруженішою. Активно запрацювали російські спецслужби й російські піарщики типу Гліба Павловського.

15 вересня, у середу, о 21 годині, зателефонував з Опішного Олесь Пошивайло – помер його тесть Микола Марченко. Завтра ховатимуть. Він із батьком приїдуть десь на 8-му годину, а о 10-й ранку буде автобус, який повезе небіжчика й супроводжуючих на кладовище.

Багато років відтоді, як Саша одружився, я досить близько знав Миколу Марченка. Надзвичайно комунікабельна, жвава й приязна людина, любитель компанії, музики й співів: у будь-який момент і за будь-яких умов він був готовий взяти баян і заспівати або ж розповісти анекдот і послухати його з інших вуст. Звиклий бути на людях і серед людей, працювати в державних закладах, останні роки – на пенсії, він був вибитий із колії, без усього цього був, як риба без води. Поховали його за Києвом, у Стайках. Там, у невеличкій церкві відслужили молебінь за автокефальним обрядом і поховали на сільському кладовищі. Відкрите місце, здебільшого прості могили з хрестами. Поминали Миколу Марченка в Будинку профспілок у Києві. Серед тих, хто сказав поминальне слово, був і Саша Пошивайло.

Він його закінчив, ледве стримуючи ридання. Таня ж, що сиділа на чолі нашого столу, під час Сашиного виступу буквально заливалася слізьми. Загалом же рідня Миколи Марченка вела себе стримано й відносно спокійно. Навіть обличчя його дружини Уляни Прокопівни, яке дуже постаріло й змарніло за час, як ми востаннє бачилися, було безслізним: горе сльози висушило. Коли я став прощатися із Сашею, він встиг сказати, щоб я не забував про свій обов'язок писати спогади.

24 вересня ми знову зустрілися із Сашею в Лаврі, де він у фондах Державного музею українського народного декоративного мистецтва фотографував роботи Олександри Селюченко. Була з ним генеральний директор Національного музею-заповдника українського гончарства Людмила Дяченко. Увечері вони були в мене. Саша розповів, що художник-кераміст Сергій Радько, який раніше працював у Опішному в Колегіумі мистецтв і в музеї, а нині, через обставини, живе в Черкаській області, ближче до батьків, приїхавши в Опішне, у бібліотеці наткнувся на мою *«Філософію»* і так зачитався, що на три дні затримався з від'їздом. Сказав, що в моїй книжці знайшов те, над чим роздумував багато, і що хотів би її купити.

Буквально через декілька днів після цього мій брат Олександр попросив подарувати йому мій підручник, заодно хотів мені повернути гроші за мед, що я купив для нього під час відпустки. Від грошей я відмовився, сказав, що це йому подарунок. Саша знітився, трохи промовчав і заговорив про один випадок, що трапився багато років тому. Ми з ним у матері дома трудилися над чимось, що не відповідало акуратисту й чистюлі Саші, і його це дратувало, а тут ще під ногами, нявкаючи, плуталося мале кошеня. Саша схопив його і, матюкнувшись, викинув через вікно надвір, а я коли-не-коли та й згадував цей випадок з прикрістю: виявляється він здатний на жорстокий учинок. Але Саша сам собі не простив той учинок, глибоко переживав через нього й відтоді не дозволяв собі нічого подібного. Цим визнанням він звільнив і мою свідомість від сумніву щодо його гуманності, просвітлив свій образ. Узагалі Саша – найвразливіший і найчуйніший з усіх нас, братів і сестри, найделікатніший у стосунках, найобережніший у вчинках, що часом викликало в мене критичне зауваження або іронічну посмішку. Життя ж показало, що в критичних ситуаціях Саша може проявити мужність і відвагу. Ще Арістотель говорив, що мужній не той, хто нічого не боїться, – тоді б взірцем мужності був би камінь, мужнім є той, хто за небезпеки веде себе належним чином. Приведу лише один приклад. У Олександрового сусіда, відомого кераміста, м'яко кажучи, дуже неблагонадійний син, у якого, так би мовити, екстремальні стосунки зі своїми батьками. Саші вони – просто сусіди по коридору. Коли одного разу він почув із квартири сусідів відчайдушні крики про допомогу, не роздумуючи, увірвався туди. На підлозі розпластаний, весь окривавлений лежав його сусід, над ним із ножем

і перекошеним від люті обличчям – його син. Неподалік, теж у крові лежала мати нападника. Сухенький і на вид слабенький Саша, кинувшись на нього, схопив за обидві руки й притис до підлоги. У такому положенні він тримав молодого здорованя аж доки не приїхала за викликом міліція. Долання свого страху за необхідності чинити, як вимагає ситуація і обов'язок, – це і є те, що називають мужністю. Проявом мужності з боку брата Олександра було й те, що хоч йому й доводилося працювати в партійних органах, з перших же днів незалежності став на бік патріотичних сил і не пропускав жодної акції на їхню підтримку. Якщо інші, перефарбувавшись і змінивши личину, в нових умовах виявилися *«наверху»*, володіли владою й багатіли, то Олександр, щоб вижити, вимушений був півтора десятиліття працювати сторожем в одному з офісів. І все ж він знаходив час і можливості, щоб бувати на мітингах і зібраннях патріотичних сил.

У мене ж украй розболілася травмована нога, і я майже втратив змогу ходити взагалі. *«Вікном»* у світ подій у Києві і в Україні став для мене 5-й телевізійний канал. По цьому каналу 23 жовтня транслювався масовий мітинг на площі Незалежності, яка була вщерть заповнена мітингуючими киянами й приїжджими з інших міст. Біля входу у виборчком відбулася сутичка між прибічниками Януковича і Ющенка. Влада агітує, вербує, погрожує, попереджає, що може застосувати силу, але опозиція цього разу не збирається поступатися. Закордон широко коментує наші вибори й різко критикує владу за тиск на *«проющенківські»* сили, за сприяння Януковичу, якого розглядають як маріонетку клану донбаського мільярдера Рената Ахметова.

31 жовтня відбулися вибори. Людей на виборчих дільницях було повно. Ішов теле- і радіорепортаж про їхній хід. Було зрозуміло, що російськомовний і криміналізований Донбас, Крим, південь України – за Януковича. Але ж ще є Київ, Центр і Західна Україна. Словом, загалом виходить 50х50. Остаточні ж результати голосування були оприлюднені згодом. Поки що зрозуміло, що прихильники Януковича вдаються до масових фальсифікацій і порушень виборчого закону.

15 жовтня, з 19^{00} до 20^{45}, дивився по першому каналу дебати між Ющенком і Януковичем. Ющенко мав вигляд більш інтелектуального опонента, але нервував, що псувало враження. Агресивно налаштований Янукович впевнено *«відстрілювався»* загатовленими його прихильниками *«патронами»*, закінчивши свій виступ російською мовою. Його прибічники, серед яких були Леонід Кравчук, Раїса Богатирьова, Наталя Вітренко та інші, одразу висловили захоплення виступом Януковича й стали паплюжити виступ Ющенка.

Вся Україна, і не тільки, напружено очікувала від Центральної виборчої комісії результатів голосування, оскільки дуже вже багато робилося для

їх фальсифікації з боку влади й прихильників Януковича. 22 листопада, о 4 годині ночі, мені зателефонував В. Ісаєвич, давній знайомий, інвалід першої групи, що палко переживав за вибори, і схвильовано сказав, що оголошено про перемогу Януковича. Наступного дня на площі Незалежності відбувся грандіозний мітинг, на якому цього разу було багато молоді. Різко-критично на ньому виступили Віктор Ющенко і Юлія Тимошенко. Люди не розходилися, не дивлячись на непогоду й холод. Стали підніматися й інші міста, зокрема Львів, Вінниця, Трускавець та інші. Частина міст присягли Ющенкові. Присягнувся йому й один із військових гарнізонів. Присягалися йому й окремі навчальні заклади, зокрема Києво-Могилянська академія на чолі з ректором В'ячеслав Брюховецьким.

23 листопада, у вівторок, відбулося засідання Верховної Ради України за участю тільки *«бунтуючих»* проти режиму Кучми, фракцій, які різко критикували Центральну виборчу комісію, Кучму і *«більшовиків»*. Спікер Володимир Литвин зробив досить виважений виступ, але не дозволив оголосити Ющенка президентом і покинув трибуну. Тоді Віктор Ющенко на стародавній Острозькій Біблії проголосив клятву як Президент України. Оголошене ЦВК вибрання Януковича без надрукування його постанови в газеті *«Урядовий кур'єр»* не мало силу закону, а вона не була надрукованою. Віктор Ющенко закликав громадян України до загального страйку й до створення Комітету національного порятунку.

Не дивлячись на те, що випав пухкий сніг, протестантів у центрі Києва не поменшало, до них приєднувалися й кияни, і приїжджі з інших міст і сіл України. Стало зрозуміло, що народ піднявся з колін, і навіть у випадку, коли для його приборкання буде застосована сила, він не підкориться, Україна вже не та, що була до цього. Весь центр Києва був загружений радіючими і тріумфуючими людьми з оранжевими прапорами й стрічками, з плакатами з написами, кого і який населений пункт вони представляють. Усе це відбувалося з великим ентузіазмом і дуже миролюбиво, панувала атмосфера приязні й любові, як це буває на найбільшому і найбажанішому святі. Зовсім незнайомі люди радісно віталися й обіймалися, зворушені до сліз. У броунівському русі сили-силенної людей жодного похмурого обличчя, жодної п'яної морди. Легкові машини, що, прорвавшись на Хрещатик, влилися в потік людей і водії клаксонами видавали сигнали, що сприймалися як скандування: *«Ю-щен-ко! Ю-щен-ко! Ю-щен-ко!»* Люди вийшли на майдан, об'єднані незадоволенням існуючими порядками, несправедливістю й несвободою, з наміром відстояти свою гідність і честь, утвердитися у своїй національній ідентичності і в належності до великого українського народу. Ця подія стала руйнацією міфу про політичну лінивість і млявість українців, їхню байдужість до національної ідеї, хуторянство й міщанство. Українці в ці дні показали, що вони мають свої ідеали, свою історію, здатні до

Леонід Сморж з Іваном Власенком обговорюють актуальні події.
Київ. Листопад 2004. Фото Леоніда Сморжа.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

згуртування й боротьби, солідарності й спротиву несправедливості й злу. Кияни, яких часом докоряли аполітизмом і міщанством, у ці дні прихистили й нагодували багатьох приїжджих. У мого брата Олександра, зокрема, знайшли притулок молоді диканьчани. У мене ж – земляки з Полтави, родичі Юрій Чирка і його друг Дмитро, обидва студенти. Згодом до них приєднався брат Юрія – Василь. Хлопці пишалися своєю участю в акціях, пишалися пов'язками з написом «*Нічна варта*» і помаранчевого кольору жилетами від дощу й снігу.

Я ж події перших днів міг спостерігати тільки по телевізору, здебільшого по 5-му каналу, бо в мене дуже розболілася травмована нога, і я, фактично, втратив здатність ходити взагалі. А напередодні виборів, пізно ввечері, а саме після 22 години, Олесь Пошивало привіз до мене на рецензію кандидатську дисертацію Анатолія Щербаня і верстку моєї книжки «*Гончарівна*». 26 листопада, у п'ятницю, він зателефонував мені й сказав, що дуже зайнятий, тому мені самому треба привезти рецензію й верстку книги. Домовилися зустрітися біля станції метро «*Хрещатик*» на двадцяту годину. Долаючи нестерпний біль, можна сказати, «*обезножений*», я опинився

на Хрещатику, і від побаченого й почутого в мене аж запаморочилася голова. Я завбачливо приїхав раніше більше ніж на півгодини, тож не стримався, щоб не влитися в потік радісних і тріумфуючих людей, проникнутися їхніми почуттями й настроєм. Те, що я відчув і пережив за ці лічені хвилини, назавжди закарбувалося в моїй пам'яті й відклалося в душі. У метро повні вагони молоді з помаранчевими стрічками, обличчя усміхнені, приязні. Міліції не видно. Вокзал заселили і *«ющенківці»*, і прихильники Януковича із синьо-білими прапорами й стрічками. Спілкуються, знайомляться, обмінюються жартами, адресами. Стало відчутно, що напруга в Києві спадає. У суботу табір біло-синіх, що розташувався біля стадіону *«Динамо»*, самоліквідувався. Зате зросло напруження в Донбасі, Харкові, Криму, звідки лунали погрози відділення від України: це задекларував і проведений проросійськими силами з'їзд у Донецьку. На ньому з провокаційними заявами виступив мер Москви Юрій Лужков. Ситуація була тривожною, у Києві засідала Рада безпеки й оборони, а Віктор Ющенко закликав не покидати майдан. Провідники помаранчевих сил були готові до силового варіанту розвитку подій, визначалися польові командири Стецьків, Філенко, Луценко, Івченко, а Юлія Тимошенко звернулася з ультиматумом до Кучми й Генерального Прокурора України, погрожуючи, що в *«помаранчевих»* є свої люди не тільки у Верховній Раді, але й у Збройних Силах і в міліції.

У таборі антипомаранчевих сил ознаки кризи: начальник виборчого штабу Януковича, голова Національного банку України Сергій Тігіпко подав у відставку. Кучма мав вигляд кота, що нашкодив і боїться покари. Янукович був схожий на розлюченого тигра, готового кинутися й розірвати за першої ж нагоди. Ющенко ж, виступаючи у Верховній Раді України, зі спотвореним діоксином обличчям, був уже іншим Ющенком: це вже був гладіатор, доля якого вирішувалася саме в цю мить.

У ці знакові дні не пройшла непоміченою для широкого кола знайомих і друзів ювілейна дата Івана Власенка – його сімдесятиліття. 27 листопада ювілей відсвяткували в кафе *«Супербой»*. Серед двох десятків причетних до цього дійства був і Володимир Мосієнко.

1 грудня, о десятій, розпочалося засідання Верховної Ради України. З'явилися 242 депутати, провладні ж партії й комуністи не з'явилися. Від комуністів був один Борис Олійник, який виступив із заявою, що залишається комуністом, але підкоряється волі свого народу. Володимир Литвин уміло провів засідання, і було прийнято постанову про відставку уряду Януковича і формування уряду народної довіри. Представники й прихильники помаранчевих зустріли це із захватом, обнімалися й цілувалися до нестями. Віктор Ющенко о 20 годині на Майдані сказав, що зроблено ще один крок до перемоги, подякував народу і закликав боротися до завершення поставлених революцією завдань. Наступного дня, виступаючи на Майдані

перед півмільйонною аудиторією, Ющенко повторив сказане вчора, що влада маневрує, зволікає, збирає сили, але боротьбу треба вести до повної перемоги й застосовувати при цьому всі засоби.

3 грудня було оголошено, що Верховний Суд України результати виборів скасував і ухвалив рішення про повторне голосування. Це викликало широкий резонанс у всьому світі. У Росії ж проімперські сили аж скаженіли. Ющенко на 4 грудня оголосив свято, а учасникам демонстрацій і мітингів пообіцяв спеціальні посвідчення. Але обіцяного феєрверку 4 грудня не відбулося: уже проявився розлад і розкол у лавах учасників, зокрема між «*нашоукраїнцями*» й соціалістами, що позначилося й на виступі Ющенка на Майдані, сумбурно-знервованому, зовсім несвятковому. Верховну Раду закрили до 16 грудня, що свідчило про те, що хитрун Кучма передбачив чвари в коаліції антикучмівських сил. Народ же продовжував сподіватися, у центрі його було багато, і все в помаранчевому кольорі: прапори, стрічки, гасла.

5 грудня телефоном домовилися з Катериною Деряжною зустрітися на Хрещатику, щоб прогулятися, а заодно забрати свою вишиту сорочку,

Леонід Сморж з художницею Катериною Деряжною на Хрещатику під час Помаранчевої революції. Київ. Кінець листопада 2004. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

Леонід Сморж уночі на Хрещатику.
Київ. Кінець листопада 2004. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

яку вона брала підправити. Я мав ще півгодини резерву, і тому пройшовся повз Будинок письменників до резиденції Кучми. Сонце, сила-силенна людей – весь простір був заповнений людьми. Палахкотіла помаранчева гамма – від майже червоного до блідо-жовтого. Лунала музика, диміли «*буржуйки*», у спеціальних наметах бажаючі пригощалися бутербродами і чаєм. Усе це підбадьорило мене, підняло настрій після побаченого й почутого у Верховній Раді України від Ющенка, від соціалістів, що все ж лавірували й «*темнили*».

8 грудня Кучма підписав документ про зміни в ЦВК, Уряді та Генерального Прокурора. Увечері, о 20-й, мітинг. На трибуні Віктор Ющенко, Юлія Тимошенко, Олександр Мороз, Анатолій Кінах, Петро Порошенко, Олександр Зінченко, Микола Томенко, Юрій Луценко, Дмитро Павличко, Володимир Яворівський та інші. Віктор Ющенко зі своїми дітьми.

26 грудня відбулися повторні вибори, які весь день транслювали. Уже на 22 годину стало зрозуміло, що у виборчому марафоні веде Віктор Ющенко. Але грозові хмари над Україною не розійшлися, а небо не стало ясним і чистим. Помаранчева революція пройшла безкровно, але кров усе-таки пролилася: кров колишнього Міністра транспорту та зв'язку Георгія Кірпи.

ГРОЗОВІ ХМАРИ РОЗІЙШЛИСЯ, ПОМАРАНЧЕВИЙ ТУМАН РОЗСІЯВСЯ

Для мене ж 2005 рік почався тим, що в січні і в лютому я лікував травмовану ногу в костоправа, якого мені порекомендував Іван Власенко. Часу й зусиль це забрало багато, а допомогло дуже мало. Зате на цей час був готовий рукопис посібника *«Естетика»*, і я очікував на його рецензію, у тому числі й від Юрія Пахомова. У квітні християнський світ прощався з Папою Іоанном II, а я і моя рідня – з братом Віталієм. 12 числа йому зробили операцію, і він, не виходячи з лікарні, помер. Народившись у передвоєнному 1939 році, він із перших же днів свого життя застав нестатки й голод, жив в умовах, коли часто не було навіть найпростішого: хліба, картоплі, а в хаті – тепла. Ще скрутніше стало жити, коли мати з нами, дітьми, під час німецької окупації вимушена була перебувати в Краснокутську без даху над головою і без будь-яких засобів існування. Малій дитині довелося пережити і голод, і холод, і бомбардування, й обстріли. Нелегке життя випало йому й після повернення з Краснокутська в Міські Млини: майже те ж саме, тільки у своїй хаті, як і до війни – необлаштованій, а взимку холодній, бо завжди не було дров, тож дитині доводилося ходити за ними в ліс у будь-яку погоду в якому-небудь дранті, здебільшого босим. Особливо сутужно йому було після того, як старші за віком Борис і Олександр вступили в ремісниче училище в Зінькові. Віднині він був за старшого й по господарству, і по відношенню до молодших сестрички Надії й братика Володі. У школі Віталій був одним із кращих учнів. Самотужки навчився грати на баяні, а біля мене – малювати. Після семи класів поїхав до братів Бориса й Олександра в Київ, які працювали слюсарями на автозаводі й жили в гуртожитку. Прилаштувався там, працював і навчався у вечірній школі, вступив на географічний факультет університету. Після закінчення навчання Віталій кілька років працював у Інституті геології АН України, написав і захистив кандидатську дисертацію, побував у закордонному відрядженні на науково-дослідному кораблі *«Академік В. І. Вернадський»*. Далі він працював на природничо-географічному факультеті Київського педінституту імені Олексія Горького (згодом перейменованого в імені Михайла Драгоманова в статусі педагогічного університету), де останні роки завідував кафедрою. Усі ці роки між нами були гарні стосунки. Звичайно, було й тертя, траплялися й невеликі сварки, але це швидко проходило.

Унаслідок пережитого в ранньому дитинстві, а особливо перенесеної хвороби під час навчання в університеті (хвороба Боткіна), Віталій часом проявляв невмотивовану роздратованість і конфліктність, передовсім щодо близьких йому людей, рідні. Це траплялося й між нами, особливо коли ми подовгу були разом у Міських Млинах. Часом *«іскрило»* через дрібниці, і він буквально вибухав, виходив із себе. За моїми спостереженнями, з роками це проявлялося все сильніше й частіше, очевидно, під впливом хвороби, яка не покидала його багато років і чимдалі все більше давала про себе знати, у тому числі проявляючись у його поведінці й стосунках з близькими. Останній конфлікт між нами відбувся 8 серпня 1995 року, під час нашого спільного перебування в Міських Млинах, фактично, через дрібницю. Ми обмінялися образливими словами. Як старший за віком, я одразу спробував погасити суперечку й запропонував забути її, та Віталій затявся і всі мої подальші спроби помиритися ігнорував. Так і помер він, не помирившись зі мною.

Те, що склалися такі стосунки між нами, братами, можна пояснити різницею в характерах, можна шукати в нетрях психіки, яка була

Леонід Сморж у Володимира Баля на його дачі.
Київщина. 2005. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.
Публікується вперше

і залишається таємницею. Те ж, що стало відбуватися в українському політикумі після перемоги помаранчевих сил, пояснити набагато простіше: витоки й джерела розбрату в їхніх лавах – влада, економіка, багатство. Ті, що стояли пліч-о-пліч на трибуні майдану й вигукували антикучмівські гасла, іронізували на адресу Віктора Януковича, дочекавшись інавгурації Віктора Ющенка, кинулися боротися за портфелі. Юлія Тимошенко й Петро Порошенко, окрім портфеля Прем'єр-міністра, іншого не хотіли брати, а він тільки один. Віктор Ющенко хотів бачити біля себе тільки *«любих друзів»*, і оточив себе олігархами. Пообіцявши *«бандитам тюрьми»*, він сприяв створенню в суспільстві атмосфери, в якій криміналітет почував себе, як риба у воді. Корупція, зло, яке Ющенко пообіцяв Майдану викорінити, з перших же днів набрало таких масштабів, що очільник його секретаріату Олександр Зінченко виступив з цього приводу з викривальною заявою й відмовився від свого поста. З великими зусиллями Юлія Тимошенко добилася посади Прем'єр-міністра. З-поміж комуністів за неї у Верховній Раді проголосував один Борис Олійник, за що його негайно виключили з фракції. На це він сказав: *«Фракція – ще не партія»*. Але й у роботі уряду Юлії Тимошенко від самого початку почалися збої, зокрема з цінами на м'ясопродукти. Спроба Міністра внутрішніх справ Юрія Луценка притягнути до кримінальної відповідальності одного з очільників донецького клану Бориса Колеснікова наштовхнулася на дружній опір олігархічної більшості в парламенті. *«Регіони»* й *«Есдеки»* (соціал-демократи) у Верховній Раді блокували трибуну, йшла справжня війна за Бориса Колеснікова. Після нетривалої відсидки з тріумфом вийшов на волю і включився в активне політичне життя України в лавах *«регіоналів»* як один з їхніх провідників. Біло-голубі не припинили вести фронтальний наступ на позиції оранжевих (помаранчевих), а в тих пробуксовувало, авторитет різко упав, усередині йшли чвари й міжусобиці. Ющенко ж, виявившись нездатним на радикальні дії й не маючи стратегічного плану діяльності, одягнув на себе машкару месії й увірував у власну непогрішимість, проявляючи непослідовність, необов'язковість, ненадійність, непередбачуваність.

Уже коли почався відпускний період у вузах, а саме 9 липня, мені зателефонувала дружина Миколи Овксентійовича Кириченка й сказала, що її чоловік помер, і назвала час поховання. Я висловив їй велике співчуття, бо дуже високо цінував його і як людину, і як фахівця-художника, що багато років був професором на педагогічному факультеті мого інституту. Він користувався великою повагою і любов'ю студентів та викладачів, був для багатьох взірцем порядності й людяності. На жаль, у той день на похорон я не зміг прийти, бо від'їжджав у Опішне, тому вибачився перед його рідними.

В Опішному відразу ж потрапив на Вчену раду Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, а через кілька днів

1

1. Леонід Сморж *(другий ліворуч)* **з директором Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Олесем Пошивайлом** *(ліворуч)* **та його співробітниками: Тетяною Лихопій, Світланою Литвиненко, Оксаною Ликовою, Валентиною Троцькою, Віктором Міщанином, Оксаною Коваленко, Людмилою Меткою, Анатолієм Гейком, Анатолієм Щербанем, Богданом Пошивайлом. Опішне, Полтавщина. 09.08.2005.** Автор фото невідомий

2. Леонід Сморж *(праворуч)* **і Олесь Пошивайло на засіданні Вченої ради Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. Опішне, Полтавщина. Червень 2005.** Фото Анатолія Щербаня

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства в Опішному

2

Леонід Сморж *(ліворуч)* **на святкуванні 80-річчя гончаря Василя Омеляненка** *(праворуч)*. **Опішне, Полтавщина. 2005.** Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше*

одержав авторський примірник своєї книги про Олександру Селюченко *«Гончарівна (одержима керамікою)»*. З цього приводу 28 липня було організовано презентацію.

Наступний масштабний захід Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національний музей-заповідник українського гончарства провели на честь 80-річчя лауреата Шевченківської премії України Василя Онуфрійовича Омеляненка. Я мало зустрічав у своєму житті таких доброзичливих, безхитрісних, безкорисливих людей, як Василь Омеляненко, з яким у мене здавна склалися дружні й приязні стосунки. Це та людина, про яку ніхто не скаже поганого слова, не стане дорікати в непорядності й підступності, нечесності й лицемірстві. Тож від щирого серця і я його привітав із ювілеєм.

17 серпня, у середу, повинен був заїхати в Опішне, у Музей гончарства, Президент України Віктор Ющенко, який у Великих Сорочинцях відкривав славнозвісний ярмарок. Олесь Пошивайло наказав мені як своєму співробітникові й підлеглому бути в музеї о дванадцятій годині, бо на тринадцяту під'їде президентський кортеж. У музеї було все підготовлено

до зустрічі, включаючи приміщення й двір. За чверть дванадцятої президентська охорона із собакою оглянула всі приміщення й подвір'я. Співробітники музею та інституту зайняли відповідні місця біля воріт у дворі, а за ворітьми нечисленний гурт опішненців. Представники охорони весь час давали якісь вказівки, а люди в очікуванні приїзду Президента України потерпали від спекотного сонця аж до шістнадцятої сорок, у тому числі і я, одягнений з цього приводу в чорну вишиванку. Нарешті машина Президента під'їхала, і Ющенко вийшов весь у білому, в темпі ввійшов у натовп людей за воротами, тиснув руки тим, хто кинувся до нього ручкатися й обніматися. Розвернувшись, опинився перед місцевою адміністрацією, голова якої став йому щось доповідати, але Ющенко не став його слухати й попрямував через ворота у двір музею. Майже не зупиняючись, поцілував кілька одягнених у національні костюми дівчат – співробітників музею, і зайшов у приміщення в супроводі Олеся Пошивайла та інших, визначених для цього людей. Ющенко оглянув приміщення музею, побіжно експонати. Олесь Пошивайло подарував йому досить великий стос книг музейного

Зліва направо: Василь Омеляненко, Леонід Сморж *(позаду)*, Тарас Пошивайло, Людмила Дяченко, Віктор Ющенко.
Опішне, Полтавщина. 17.08.2005. Фото Олеся Пошивайла.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства в Опішному. Публікується вперше

Леонід Сморж під час відвідування Опішного Президентом України Віктором Ющенком: *(зліва направо)* **Леонід Сморж, Любов Пошивайло, Микола Пошивайло, Юрій Луценко, Григорій Гринь. Опішне, Полтавщина. 17.08.2005.** Фото Тараса Пошивайла.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства в Опішному

видавництва, серед яких і мою *«Гончарівну»* з надписом: *«Президенту Незалежної України Віктору Андрійовичу Ющенку з побажанням виконати свої обіцянки, які він давав на Майдані Українському Народові»*. Тут же Віктор Ющенко і Олесь Пошивайло підписали документи про статус і подальшу долю музею, Опішного як унікального осередку української національної культури. На жаль, Ющенко і цього разу не виконав обіцяного і при нагадуванні про це, як говорив Олесь Пошивайло, досадливо відмахнувся: не до цього, мовляв, є більш важливі справи. Міністру внутрішніх справ Юрію Луценку, що стояв біля входу в музей у вишиванці, я сказав, що одобрюю його дії в боротьбі з криміналом і побажав подальших успіхів у цій справі. Хтось, щоб надати мені вагу, втрутившись у нашу розмову, сказав Луценку, що я професор. Той, непристойно гигикнувши, сказав: *«Ну й що? Професорів у Києві багато, а я один...»* Я не став очікувати від'їзду Ющенка з його супроводом і вже о 19 годині був у Міських Млинах. Ні поведінка Ющенка, ні його зовнішність мене нічим не вразили, і я не стану гордитися, що за цю коротку зустріч мені довелося з ним двічі ручкатися й дивитися один одному в очі: нічого особливого я в них не побачив.

Загалом, цю відпустку я провів малопродуктивно. Дещо порадувало: посібник *«Естетика»* вже в типографії, але я не став чекати його виходу й поїхав у Міські Млини. Після приїзду зустрівся з Кармен, про яку я весь рік не забував: ні-ні, та й згадаю. У перший же день побачив її здалеку й став кликати. Повного впізнавання спочатку не було, але в її голові щось відбулося, і вона стала помахувати хвостом дедалі частіше, ще хвилина, дві – вона підбігла до мене, лащилася й очікувала від мене ласку. Рік для собаки – усе-таки великий проміжок, щоб принаймні відвикнути. Кармен стала щодня перебувати в моєму дворі, супроводжувати мене по селу й на річку, була лагідна й чемна зі мною, але розлука все ж спрацювала, вже не було тієї пристрасті й радості, що були торік.

Були підстави порадіти за Віту Зубань (Панченко): вона майже подолала свою хворобу, про це свідчив її колір обличчя, і голос, і поведінка. Зустрівши її з дочкою Наталею на базарі, одягненою, як нині одягаються молоді дівчата – з оголеною спиною, порадів за неї: значить, справи пішли на лад, і вона відчуває себе молодою й здоровою. А от щодо її старшої доньки Ліни, інваліда з дитинства, вийшло непорозуміння: вона не набрала належних балів, щоб вступити в Полтавський університет на стаціонар. Мої спроби щось виправити виявилися запізнілими й марними. Ліні довелося вступати на заочне відділення і тільки через два роки, завдяки успішному навчанню, її перевели на стаціонар.

29 серпня, у день повернення до Києва, одержав повідомлення з друкарні, що моя *«Естетика»* вийшла у світ. Це принесло мені моральне задоволення, адже як філософ я був усе-таки, насамперед, спеціалістом із цієї галузі й присвятив їй багато років тяжкої, наполегливої праці, пережив багато неприємностей.

У політичному житті України відбувся черговий зиґзаґ: Ющенко відправив у відставку Уряд Юлії Тимошенко, який перед цим хвалив як кращий за попередні, і натомість призначив більш зручного й слухняного Єханурова, якого Верховна Рада затвердила на цій посаді 22 вересня. Стало зрозуміло, що дороги Ющенка й Тимошенко розійшлися, й обоє націлилися на майбутні президентські вибори. В Ющенка були підстави вважати Тимошенко реальним конкурентом, за цілою низкою показників вона переважала його, не поступалася йому в честолюбстві й марнославстві. Крім того, на той час, як авторитет Ющенка неухильно падав, у Тимошенко він зростав. Вона провела з'їзд своїх прихильників, здійснила контакти із зарубіжними очільниками, зокрема з державним секретарем США Кондолізою Райз, і заявила, що впевнена у своїй перемозі. Словом, війна між Ющенком і Тимошенко розпочалася і розгорталася, до неї стали залучатися все нові й нові сили, формуючи громадську думку й утворюючи два табори вже і в середовищі помаранчевих сил.

У листопаді знову нагадав про себе мій син Вадим, з яким, було, обірвалися стосунки майже на десять років, після того, як він пропив свою долю грошей за продану у Василькові квартиру, остаточно прирікши себе на бомжування. Уперше він обізвався до мене на початку квітня, а 3 листопада його супутниця життя Анна Павлівна, стримуючи плач, сказала, що Вадима десь підібрали в дуже тяжкому стані та йому робитимуть операцію. Мене це настільки роздосадувало й розізлило, що я їй категорично заявив, що не хочу його ні бачити, ні чути. Будучи батьком, я повинен був негайно кинутися до лікарні й лікарів, узяти активну участь у лікуванні, але за багато років, упродовж яких він мені постійно капостив, моя душа вигоріла, а серце скам'яніло. Очевидно, є й гірші варіанти, типи синів, але з мене було досить і мого. Була операція, два місяці в реанімації, але з Вадимом я ще не скоро побачився й почав контактувати. Побачив дуже схудлого й постарілого. Пити він не перестав, але тепер пив із перервами, різними за тривалістю. А в Анни Павлівни в ці дні на ґрунті пияцтва померла її молодша донька, двадцятишестирічна Наталя, залишивши своїй матері семилітнього сина, який і до цього вимушений був жити біля бабусі.

27 листопада мені повідомили, що помер Євген Тимошин, мій друг і співслужбовець по 39 ОАЕ, про якого я вже писав, висвітлюючи події 1980-х років.

У жовтні й листопаді в Києві стояла гарна погода й такою залишалася до початку грудня. У Верховній Раді домінували противники помаранчевих. 15 грудня Верховна Рада провалила бюджет, у цьому брали участь соціалісти і БЮТ (*«тимошенківці»*). Та 20 грудня 226 голосами його було затверджено. Явно в піку Ющенку і Єханурову, Росія знову стала розкручувати проблему газу, використовуючи її з політичних мотивів. Газовий конфлікт між Україною й Росією наприкінці грудня досяг свого апогею. Опозиція, торжествуючи з цього приводу, вимагала відставки уряду, намагаючись перетасувати блоки і їх списки. 24 грудня Юрій Пахомов, запрошуючи мене в телефонній розмові провести разом Новий рік, устиг порадіти, що *«вітер повіяв зі сходу»*. Коли ми під час зустрічі Нового року, 31 грудня, з діаметрально протилежних позицій стали обговорювати газовий конфлікт, Юрій Пахомов сказав, що поведінка Росії закономірна, необхідна й правильна – це урок Україні й крах кар'єри Ющенка. Він знову охарактеризував і його, і Юлію Тимошенко вкрай негативно. Усе негативне, що відбувалося в Україні, включаючи вбивство Георгія Гонгадзе, Георгія Кірпи, Юрія Кравченка, так чи інакше пов'язане з Віктором Ющенком. Інша справа – Віктор Янукович, з яким у Пахомова була сповідальна розмова, під час якої той розповів про своє життя. Усе там було, але згодом Янукович зробив кар'єру як вроджений менеджер і талановитий організатор. На президентських виборах Янукович переміг би, та його *«здав»* Кучма, а частково Кірпа, який пропустив на Київ тільки один

ешелон з *«донбасівцями»*, замість одинадцяти. За це Янукович розправився з Кірпою власноручно і не зволікаючи. Загалом же Янукович – втілення доброти й порядності, безкористя й моральної чистоти. До того ж глибоко віруюча людина, він навіть перебував рік у монашестві. За словами Юрія Пахомова, можна стверджувати, що це свята людина, яка здатна допомагати людям у біді, поділитися з ними останнім.

Про 2005-й рік не можна говорити, що він пройшов зовсім безуспішно вже тому, що було видано мою *«Естетику»*, а видану раніше роками *«Філософію»* швидко розкупили. Але я майже цілий рік не працював над спогадами, частково тому, що в мене мешкав з пізньої осені до раннього літа мій родич із Полтави Василь Чирка, який намагався облаштуватися в Києві, а я звик працювати винятково вдома і в повній самотності. Отож, у 2006-й рік я ввійшов з наміром надолужити в цьому, тим більше, що в університеті мені дещо підвищили платню.

Україна ж продовжувала жити в умовах протистояння політичних сил у її внутрішньому житті, і *«газової війни»* з Росією. Рейтинг Віктора Януковича зростав, а Віктора Ющенка – падав. Верховна Рада України відправила у відставку Уряд його ставленика Юрія Єханурова, активну участь у цьому взяв і блок Юлії Тимошенко.

23 січня, у річницю свого президентства, Віктор Ющенко виступив по телебаченню із зверненням до українського народу, в якому розповів про досягнення під час свого правління й деякі недоліки. Зрозуміло, що акцентував на успіхах.

Що ж насправді дала українському народу Помаранчева революція і президенство Віктора Ющенка?

Насамперед, слід відповісти на питання, чи були події 2004 року революцією. Термін *«революція»* щодо суспільства означає докорінну зміну існуючої соціальної системи з її інститутами правління, регулювання й контролю, створення нової, більш прогресивної й ефективної, метою і завданням якої є людина, її свобода, фізичне й духовне здоров'я, праця за покликанням і щастя. Це ідеал, на який орієнтують людей ті, які хочуть прийти до влади й обіцяють його реалізувати. Обіцяли його реалізувати й комуністи, коли йшли до влади. Що з цього вийшло, відомо. Переконавшись, що розвинутий соціалізм разом з обмеженими можливостями науково-технічної революції нічого доброго Україні не принесли, чільні українські політики з приходом незалежності побачили вихід у конвергенції капіталізму й соціалізму. Леонід Кравчук і Леонід Кучма обіцяли народу волю й високі життєві стандарти, торжество закону й справедливості, долучення до європейських цінностей і національну ідентифікацію. Але змінилися тільки декорації. Так звана ліберальна демократія нічого не змінила на краще.

Те, що відбулося 2004 року в Україні – не бунт *«черні», «сіромах»*, і не *«палацовий переворот»* з використанням численних статистів. Україна чекала Майдан багато років. Чекала й належного, надійного поводиря, здатного якщо не на докорінні революційні зміни в суспільстві, то, принаймні, на дійові ефективні реформи, здатного виставити далекоглядні цілі й вирішувати актуальні проблеми, бути гарантом прав і свобод громадян, цілісності й незалежності держави. Але Ющенко не став президентом-реформатором, творцем ефективної економіко-політичної системи, гарантом свободи й справедливості, не використав енергію народу, який усвідомив свою самодостатність на дійсно революційні перетворення. Моральний ресурс, який розбудив Майдан, вийшов у *«свисток»*. Ідеали й реалії знову виявивилися далекими одне від одного. Сили, що прийшли до влади на зміну попереднім, ні за своєю суттю, ні за політичною культурою виявилися нездатними ні злитися зі своїм народом, ні інтегруватися в європейські й світові структури. Ті, хто здавався взірцем демократії і втіленням сподівань народу, виявилися такими ж корупціонерами, розкрадачами всенародного багатства, як і їхні попередники. Усі свої сили вони зосередили на розподілі владних вакансій і грошових потоків, створення бажаного для себе оточення із родичів і відданих їм людей, підгодовуючи заодно і тих, хто буде їм вірно служити й захищати. І діяти влада стала за старою, але перевіреною моделлю: обіцяти, втішати, заспокоювати, відволікати від сьогодення й гострих проблем. Щодо Віктора Ющенка, то, за висловом відомого політолога Дмитра Видріна, він *«примудрився останнім часом розгубити не лише своїх друзів, а й ворогів»*. Відбулося формальне відкочування в соціальному житті України, зневіра вселилася в душі багатьох людей. Помаранчевий туман, яким була огорнута Україна наприкінці 2004 і на початку 2005 років, став швидко розсіюватися, але це не означало, що над Україною незабаром буде чисте небо й прозорі горизонти.

СУТІНКИ – ПРОВІСНИКИ НОЧІ

Серед подій, що відбулися взимку 2006 року, виокремлю дві: зимові Оліймпійські ігри і передвиборчу гарячку, яка в черговий раз розбурхала Україну. Щодо власних справ, то я після майже річної перерви відновив роботу над спогадами. Окрім того, за ініціативою завідувача кафедри Раїси Іванченко, лауреата Шевченківської премії з літератури, став одним із трьох співавторів невеличкої збірки віршів *«Засяяли вічні стожари»* (Р. І. Панченко, В. О. Панченко, Л. О. Сморж). Поетом я себе ніколи не вважав і не вважаю. Писалися вірші в рідкісні хвилини й винятково під настрій.

26 березня, простоявши тривалий час у черзі, я здійснив свій громадянський обов'язок: проголосував. Уже в п'ятницю, 31-го, стали відомі результати виборів. *«Вилетіли»* із числа претендентів у члени Верховної Ради такі партії і блоки, як прогресивні соціалісти з Наталею Вітренко, *«Віче»* Інни Богословської, Народно-демократична партія Людмили Супрун, блок Юрія Костенка та Івана Плюща, блок Володимира Литвина. Найбільше голосів набрала *«Партія регіонів»* на чолі з Віктором Януковичем та Блок Юлії Тимошенко, що представляв помаранчеві сили. Серед *«помаранчевих»* одразу ж зав'язалася боротьба: Петро Порошенко, Роман Безсмертний, Юрій Єхануров рішуче виступили проти того, щоб прем'єр-міністром стала Юлія Тимошенко. Юлія ж була налаштована боротися за крісло прем'єр-міністра до кінця.

Усю зиму й весну 2006 року я відчував млявість і слабкість, стала турбувати прогресуюча глухота. За протекцією Івана Власенка у квітні я на два тижні ліг у клініку відомого спеціаліста Олександра Чемеркіна. Там я написав відгук на кандидатську дисертацію Людмили Меткої. На самому ж захисті я не зміг бути.

У проміжок з 4 до 10 травня я був у Опішному на конференції-читаннях, присвячених Олександрі Селюченко. Пунктом, де збиралися учасники, був Центр розвитку духовної культури, а засідання відбулися в науково-дослідницькому центрі музею. Шосте травня – день, присвячений винятково й безпосередньо Олександрі Селюченко: кладовище, садиба, там маленький концерт, пригощання пирогами за хатою, біля невеликого горна. У ньому були закладені тріски й папір для розтоплення. Я підбив Миколу Пошивайла запалити горно, за що батько від сина одержав *«виволочку»*. Після 17-ої була презентація моєї книги про Олександру Селюченко *«Гончарівна»*,

Леонід Сморж на відкритті пам'ятника на могилі Олександри Селюченко. Опішне, Полтавщина. 06.05.2006.
Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства в Опішному. Публікується вперше

Надгробний знак на могилі гончарки Олександри Селюченко. Опішне, Полтавщина. 06.05.2006.
Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства в Опішному. Публікується вперше

яка, вважаю, пройшла на високому рівні. Говорили тільки похвальне, відзначали тільки позитивне, тож який автор стане проти цього заперечувати?

Кераміст із Ялти Микола Вакуленко, зокрема, сказав, що його уявлення про філософію обмежувалися навчальним курсом з марксистсько-ленінської філософії, а прочитавши *«Гончарівну»*, зрозумів, що є інша філософія, яка йде від життя й допомагає пізнати життя. *«Якби я раніше прочитав цю книжку, то дивився б і на життя, і на жінок по-іншому, по-іншому б і одружувався»*.

Анатолій Щербань, говорячи про достоїнства *«Гончарівни»*, торкнувся і моєї *«Філософії»*, сказавши, що звертається до неї, як до *«Біблії»*, і вона завжди лежить у нього на столі. Звичайно, приємно таке чути з вуст неупереджених і щирих людей.

Олесь Пошивайло був задоволений і моїм приїздом, і виступом на кладовищі, і під час обговорення моєї книги про Олександру Селюченко, і загалом моєю присутністю на цьому зібранні.

На закінчення був фуршет. Я ще встиг побувати у Віти Зубань і її матері Марії Панченко, перекинутися кількома словами з доньками Віти – Ліною і Наталею. Заночувавши у племінниці Ірини, я вранці від неї спустився пішки з гори вниз на материнське обійстя. Поговорив кілька годин із близьким сусідом Валерієм Гаркулем, у тому числі й про політику, а перед обідом за мною заїхав Юра Пошивайло, брат Олександра. На моїй *«дачі»* ми зрізали тюльпани. Вийшов великий сніп і залежно від того, як ми рухалися, поклали квіти спочатку на могилі Григорія Панченка, потім моєї матері, а з'їхавши на гору до опішненського кладовища, на могили Гаврила і Явдохи Пошивайлів.

У Полтаві через гучномовці в парках і на вулицях звучала музика, і я згадав, що це на честь Дня Перемоги. Зателефонував своїм родичам, давньому, знайомому з юних років, товаришу Володимиру Полівару. Він запропонував зустрітися і, довідавшись, що я вже від'їжджаю, сказав, що встигне мене провести на потяг. Так і сталося: я встиг йому підписати свою *«Естетику»* як людині, причетній до мистецтва.

26 травня, у п'ятницю, пізнього вечора ліг спати, смакуючи наперед завтрашнє відвідування Андріївського узвозу, на якому відбудеться традиційне святкування Дня Києва. Там щоразу я зустрічаю багато знайомих, а трапляється, що і купую що-небудь, найчастіше сорочку-вишиванку. Літні ночі короткі, але цю мені не довелося доспати. Уже надворі стало сіріти, як я прокинувся від відчуття, що зі мною щось негаразд, мій організм у дисбалансі, а душа в неспокої. Подумав: може, шлунок про себе нагадує. Піднявся і випив мінеральну воду *«Поляна-купель»* і знову ліг. Та відчув, як починають мені відмовляти мої руки й ноги, і до мене дійшло: у мене інсульт. Про цю хворобу я дещо чув, але що воно таке – я не знав. Швиденько, доки руки ще працюють, набираю телефон брата Олександра. Кажу йому: *«Саша,*

мені зле. Викликай швидку допомогу». Саша, не зволікаючи з розпитуванням, сказав, щоб я, якщо в змозі, залишив двері незамкненими. Насилу я добрався до дверей, на більше в мене вже не було сил. Швидка не затрималася: десь хвилин через 20-25 приїхала. Я ще спромігся й одягти вовняний спортивний костюм, але на ногах я вже зовсім не тримався: до машини мене фактично винесли.

У лікарні я пробув відведений медичними інстанціями 21 день. У палаті я був шостим інсультником, два з них – із дворічним стажем, лежачі, годували їх із ложки й ходили вони під себе. Я ж уже другого дня мав намір самостійно сходити в туалет, який був навпроти нашої палати. На ноги я все-таки зіп'явся, та коли попробував іти, тримаючись за бильця ліжка, гримнувся на підлогу. Підскочили дві санітарки і, підхопивши мене під руки, віднесли в туалет і посадили на унітаз.

І під час перебування в лікарні, і коли я вже був удома, мене не залишали без уваги мої родичі й знайомі, приносячи гостинці й ліки, утішаючи вже своєю присутністю. Особливо якості *«сестри милосердя»* проявила племінниця Ліна. За короткочасний візит вона встигла зробити багато для покращення умов мого перебування в палаті. Уже коли був у себе вдома, до мене завітали Олесь Пошивайло з братом Юрком і генеральним директором музею Людмилою Дяченко. Наступного дня він прислав до мене свого сина Тараса з дефіцитними ліками. Багато допоміг мені з ліками і Юрій Пахомов. Усім, хто не забував мене в цей час, я глибоко вдячний. І все ж вибиратися з хвороби треба було самому. Хоча я ледве тримався на ногах і під час ходьби мене *«хитало»*, я вимушений був ходити в магазин, а часом якось добиратися й на ринок. І все ж буває за цієї хвороби набагато гірше. Доля пожаліла мене хоча б у тому, що залишила мені відносно ясний розум і мову.

Реабілітуватися від хвороби я планував у Міських Млинах. Там з початку липня вже перебував мій син Вадим зі своєю Анною Павлівною і її внуком Женею. Я ж мав намір добратися на своїй машині, яку, за моїм задумом, мав вести мій брат Володимир, що проживав у казахстанському містечку Павлодар.

Володимир – наймолодший серед дітей моєї матері, мій найулюбленіший брат. Він народився 3 січня 1941 року, за півроку до початку Великої Вітчизняної війни. Його не змогла як слід погодувати груддю мати, не довелося йому комфортно поспати в дитячій колисці, бо з війною почалося жахливе поневіряння й злидарювання, перебування в стані голоду і беззахисності, зустрічатися з несправедливістю і жорстокістю, бездушністю й образою, причому не тільки під час війни, за німецької окупації, а й за радянської влади, за яку поклали голови його батько й найстарший з-поміж братів Петро. Хронічні нестатки, голод і холод, відчуття

1

2

▮ 1. Працівники Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Оксана Ликова *(ліворуч)*, Людмила Дяченко *(друга праворуч)* та Юрко Пошивайло під час візиту до Леоніда Сморжа *(другий ліворуч)*

▮ 2. Брат Леоніда Сморжа Володимир

▮ 3. Леонід Сморж та генеральний директор Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Людмила Дяченко

Київ. 2006. Фото Олеся Пошивайла.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства в Опішному. Публікуються вперше

3

незахищеності й несправедливості, образи й кривди, які доводилося терпіти чутливій і вразливій дитині, сформували й непростий характер, який у тій чи іншій мірі проявлявся і в його поведінці, не завжди бездоганній. Та й не могла вона бути бездоганною в напівсироти, мати якого відчайдушно борсалася в потоці життєвих проблем, щоб якось вижити самій і дати вижити дітям. Невисокий, худенький, слабенький, але заряджений життєвою енергією, Володя рано став проявляти прагнення до самостійності й свободи, самоутвердження в діях і вчинках. Але не в шкільних знаннях. Він був твердим трієчником, і, здавалося, ніщо не могло його наштовхнути на інші оцінки. Завжди голодна, одягнена в дрантя дитина думає про інше й живе іншим. Ще в школі Володя пробував долучатися до якої-небудь роботи в колгоспі, заробити хоч якусь копійку. Після семирічки намагався переконати голову колгоспу, щоб він послав його навчатися на механізатора, й одержав відмову. Нарешті, за прикладом одного з приятелів закінчив у Полтаві річну школу малярів, і почалося нове, теж нелегке життя будівельника з мандрами і невлаштованістю, безкультур'ям і грубістю. Нудьгуючи за власним *«гніздом»* і затишком, душа підштовхнула вісімнадцятилітнього хлопчину

Леонід Сморж удома, на своєму робочому місці.
Київ. 2006. Фото Олеся Пошивайла.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства в Опішному

на одруження на такій же, як він, дівчині-будівельниці. Та доля йому послала вкрай конфліктну дружину, з якою він, давши життя двом діткам – хлопчику й дівчинці, знайшов нарешті постійне пристанище у Павлодар (Казахстан). Вимушений розлучитися, кинути нажите й почати все спочатку, одружився вдруге, нажив сина Сергія, облаштувався в Павлодарі як його мешканець у фінському будиночку. Володимир багато років працював уже водієм на автомашинах різних марок, задоволений дружиною, а до певного віку й сином. Найбільше йому дошкуляла хвороба: псоріаз, від якого він ніяк не міг здихатися. І все ж він нудьгував за батьківщиною, за Міськими Млинами, за товаришами дитинства, за Ворсклою, лісами й луками, тому час від часу бував у Міських Млинах і в Києві, у своїх братів, звичайно, й у мене. Не раз він нам, братам, говорив, що хотів би повернутися в Україну, жити в Києві, але в радянські часи це була надзвичайно важка справа, яка вимагала багато часу й зусиль. Ніхто ж із нас на той час не володів ні належною посадою, ні грошима, тому з цим нічого не вийшло, а в нього не вистачило терпіння чекати. У Володимира склалося враження, що брати для цього не доклали належних зусиль і не мали великого бажання робити цього. Образа на братів глибоко в'їлася в душу Володимира, і він поніс її з собою по своєму життю, у відносинах повіяло холодком. Останній раз Володимир прилітав із Павлодара за телеграмою про тяжкий стан матері у серпні 1987 року, і думка про те, щоб надихнути його на відвідування батьківщини, часто приходила мені в голову. Про це я говорив у телефонних розмовах, які траплялися дуже рідко. Цього року я зателефонував йому на День Перемоги, сказав про свою хворобу й бажання побачитися. Володимир легко погодився, але сказав, що сам він нині хворіє на тяжку форму алергії, ніяк не вийде з неї, і треба почекати видужання. Ми домовилися й про те, що з Києва Володя на моїй машині повезе мене в Міські Млини і на ній же відвезе назад у Київ.

Володимир прибув 28 липня потягом *«Астана–Київ»* о 9^{55}. Зустрічали ми його втрьох: я, Борис і Олександр. *«Заякорився»* він на перші дні у Саші. Відвідав у психічному інтернаті хвору сестру Надію в супроводі її доньки Ліни, могилу брата Віталія разом з його дружиною Валентиною, побував кілька днів на дачі брата Олександра, і 5 серпня ми втрьох – я, Володимир і Олександр – удосвіта на моїй машині виїхали на Міські Млини, довгенько поблукавши в напівпітьмі безлюдними вулицями. За кермом був Володя, я сів збоку. Водій не став церемонитися зі мною, коли я почав коментувати дорогу. Тоді я сів позаду, а на моє місце сів Олександр. Уже за Борисполем нас зупинив міліціонер за перевищення швидкості, але глянувши на наші сиві голови, махнув рукою: *«Їдьте...»*

У Міські Млини ми приїхали в передобідню пору, і в компанії з Вадимом і Анною Павлівною сіли за стіл, на якому, звичайно ж, була горілка й пиво.

Таке застілля стало звичним на час гостювання моїх братів. Саме під час чаркування, здебільшого, тривали розмови, в яких я не брав активної участі, а більше спостерігав за своїми родичами. Зрозуміло, що основним об'єктом моїх спостережень був Володимир. За час, який ми не бачилися, він суттєво змінився, не так зовнішністю, скільки духовно-психологічно. Зовні він мав вигляд ще не дуже старого міцного мужика, але обличчям він залишився майже тим же. Духовно ж і в поведінці відбулися суттєві зміни: у нього зникли ті безпосередність і щирість, живість і зацікавленість у стосунках із родичами, які були характерні для нього раніше. Усе в поведінці Володимира свідчило про відчудження від усього, чим він раніше жив і за чим нудьгував: за рідним селом, Ворсклою, луками, лісами. Жодного разу він не виявив бажання ні прогулятися, ні відвідати кого-небудь для розмови – сидить на лавці під горіхом похмурий і мовчазний, і тільки пиво або чарка горілки розв'язують йому язик. Тоді, здебільшого, він починав скаржитися на своє минуле, на сучасне життя, на свого сина, який не виправдав його сподівань, байдикує і п'є, потрапляє в різні пригоди, за які доводиться відповідати батькові, зовсім не рахується з матір'ю, в якої вже зовсім погане здоров'я. Зовні Володимир не виявив ні радості, ні задоволення й під час відвідування родичів у Диканьці, Полтаві, Калашниках. Пожвавішав він тільки тоді, коли до нього в Міські Млини з Полтави приїхав Олег Сілованов, у ранньому дитинстві близький друг, а через мене й родич (його мати – сестра мого батька). До України взагалі, до всього, що в ній відбувається після проголошення незалежності, Володимир ставиться негативно, а помаранчева революція й помаранчеві сили викликають у нього осуд і презирство. Про Україну він говорив, як скривджений пасинок говорить про злу й несправедливу мачуху. Вважаючи, що я займаюсь наукою заради слави, він п'яним, у присутності Анни Павлівни і її внука Жені, без будь-якого приводу став люто кричати: «*Навіщо тобі слава! Чого ти її добиваєшся?*», – і, не даючи мені говорити, продовжував викрикувати ці слова. Але особливе роздратування у Володимира викликали мої білі полотняні штани, які він оцінив як не гідні професора, до того ж як слід не випрані й не вигладжені. Він мене срамив і паплюжив, як за якесь паскудство. Справді, я останнім часом, здебільшого через хворобу, дещо занехаяв себе, перестав належним чином за собою слідкувати: жити не хотілося, не те, що займатися пранням і вигладжуванням.

Брат Олександр, побувши в Міських Млинах чотири дні, поїхав у Київ. Володимиру ж після його приїзду вдалося взяти квиток на поїзд лише на 6 вересня, отже, цей проміжок часу ми вимушені були проводити вдвох. Мені вдалося вмовити Володимира відвідати Музей гончарства в Опішному. Не скажу, яке в нього враження викликали експонати, але сам музей і порядки в ньому йому явно сподобалися.

15 серпня Анна Павлівна з онуком Женею поїхали до Києва, залишивши на мене Вадима. Він позичив у мене гроші, щоб я купив у зятя Панченків Анатолія мотоцикл із коляскою. На ньому планував поїхати в Київ. На моє побоювання, чи не зап'є Вадим з від'їздом Анни Павлівни, вона завірила, що не буде пити. Та Вадим наступного ж дня дуже напився і вже з цього часу пиячив без будь-якої перерви, до безтями й білої гарячки. Володимир, якому я розповідав про багаторічне безпробудне пияцтво сина, вислухав мене зі співчуттям, бо і в самого син час від часу запиває, але побачене власними очима примусило його вигукнути: *«Оце тобі й Вадим! Ну, і видає ж він!»* Наслідком цього стресу, як було встановлено кардіологами, був інфаркт, перенесений *«на ногах»* услід за інсультом, що в подальшому суттєво вплинуло на моє здоров'я й долю.

Уже наблизився день нашого від'їзду, а Вадим у п'яному безпам'ятстві. Пляшки із самогоном, на який він витратив залишені Анною Павлівною гроші на бензин і дорогу, він позаховував у різних місцях, тож не чекати нам, поки вичерпається його самогонний ресурс. Права ж на водіння мотоцикла прихопила Анна Павлівна. Переганяти мотоцикл без прав – великий ризик. Із Олегом, який під'їхав із Полтави, ламаємо голови, як вийти з цієї ситуації. 23 серпня Вадим прийшов до тями. Я дав йому гроші на дорогу. В Полтаві він переночував у Олега, і той посадив його на потяг на Київ.

6 вересня з братом Олександром проводжали Володимира на Київському вокзалі. Він повертався додому тим же потягом *«Київ–Астана»*, у тому ж самому вагоні, на тому ж самому місці і з тією ж самою провідницею. Уже коли Володимир був у вагоні і підійшов до відкритого вікна, щоб перекинутися останнім словом, я сказав: *«Ну, Володя, прощай! Це була наша остання зустріч...»*

У брата Саші при цих словах потекли сльози. У Володі очі теж стали вологими. Казахстан так і не став для нього батьківщиною, а Павлодар – рідним містом, не тільки тому, що, як він каже, надихався радіацією, яку заносять вітри із Семипалатинського полігону. Я відчув, що десь у глибині душі в нього жевріє думка про Україну, рідну Полтавщину, але реальність, обставини, сімейна ситуація виявляються сильнішими за власне бажання. 10 вересня Володимир зателефонував із Павлодара й повідомив, що він уже вдома.

У Міжнародному університеті зустріли мене тепло, а завідуюч кафедри Раїса Іванченко обняла й поцілувала. Я згодився працювати з мінімальним навантаженням, одна-дві пари на тиждень, щоб при явному погіршенні здоров'я звільнитися. Та не дивлячись на все, я працював до кінця і навчального семестру, і року. Найбільшого клопоту мені завдавали ноги, особливо коли випав сніг і настали морози: я панічно боявся впасти, тим більше *«розчахнутися»*.

Хвороба не завадила мені бути в курсі справ у політичному житті України, зокрема слідкувати за подіями у Верховній Раді. Для мене, і не тільки, було великою неприємністю те, що, скориставшись зволіканнями і нерозторопністю *«помаранчевих»*, увійшовши в змову з комуністами й соціалістами, регіонали спочатку заблокували роботу Верховної Ради, а розблокувавши, обрали спікером Олександра Мороза з наміром скинути з поста Прем'єр-міністра Юлію Тимошенко й призначити на її місце Віктора Януковича. Це був ляпас і Вікторові Ющенкові, якого так і не навчили ні 2002, ні 2004 роки. Відбулася зрада, насамперед Майдану, через пасивність, бездарність, нерішучість провідників *«помаранчевих»*, цілий ланцюг провалів у політиці. Створена антикризова коаліція з регіоналів, комуністів і соціалістів 8 липня провела з'їзд і намітила низку заходів у своїй діяльності, утвердила уряд на чолі з Віктором Януковичем. Але відчувалося, що на цьому все не закінчиться. Слабко вірилося в те, що *«регіонали»* як партія олігархів і мільйонерів поладнають у всьому зі своїми антагоністами-комуністами. Так що ейфорія в таборі противників помаранчевих завчасна. Визрівала небезпека розпуску Верховної Ради. На перше серпня протистояння *«Верховна Рада – Ющенко»* досягло свого піку. Спікер Олександр Мороз провів велику роботу серед депутатів, щоб набрати 300 голосів, з якими йому легко буде маніпулювати Верховною Радою і нав'язувати свою волю президенту. Для цього були застосовані різні методи й прийоми, включаючи й підкуп.

Після серпневого затишшя у вересні знову завирувала політична боротьба: противники антикризової коаліції заявили, що уряд Януковича – нелегітимний, що коаліційний уряд нічим позитивним себе не проявив, швидше навпаки: становище народу погіршало. Однак Янукович чимдалі все більше тиснув на Ющенка, намагаючись якнайбільше набрати владних повноважень. Ющенко став шукати захисту серед олігархів, зокрема він призначив секретарем РНБО представника донецького клану, мільярдера Гайдука, підтримував його й мільярдер Тарута. Це грошова база майбутніх президентських виборів, на яких основним своїм конкурентом Ющенко бачить Юлію Тимошенко. Ющенко покладав свої надії й на *«Нашу Україну»*, з'їзд якої відбувся 21 жовтня, у суботу. На ньому був присутнім Ющенко.

Зрада *«помаранчевої»* верхівки і розгорнутий тиск *«біло-синіх»* не вивітрили в багатьох простих людей революційний дух, і вони *«самопливом»* 22 листопада зібралися на майдані разом із польовими командирами.

28 листопада Верховна Рада вустами її спікера Олександра Мороза нарешті визнала голодомор в Україні 1932–1933 років геноцидом, але не української нації, а українського народу. Проти голосували комуністи й регіонали. Велося витискування з уряду міністрів – Бориса Тарасюка, Юрія

Луценка і Анатолія Гриценка. У київській міськраді фракції БЮТ, Кличка, *«Нашої України»* намагалися скинути мера Києва Леоніда Черновецького, і справа доходила до рукопашної. А навпроти мерії відбувалися грандіозні мітинги громадян Києва, які протестували проти чотирикратного збільшення тарифів за комунальні послуги.

Загалом же складалося враження, що *«синьо-білі»* надовго взяли верх, а Віктор Янукович ось-ось *«дожме»* Віктора Ющенка лопатками до землі.

25 грудня я дозвонився в Харків до Володі Толока, поздоровив із 80-річчям. Подякувавши, він сказав, що його дружина померла від інсульту, мене ж похвалив, що тримаюся, а сам він зараз іде на засідання, на якому відзначатиметься його ювілей. З того дня мені більше не вдавалося з ним зв'язатися.

28 грудня мені зателефонував О. Лук'янов і сказав, що помер Володимир Гріненко, наш однокурсник, який останнім часом жив у Ніжині й часто відвідував нас у Києві. Гріненко був компанійською, доброю, компромісною й народженою не для кар'єри і слави людиною. До мене він виявляв прихильність ще з першого курсу навчання в університеті.

2007 рік, майже традиційно, зустрів у Пахомових. Як завжди, вели довгі розмови, здебільшого на політичні теми. Те, що Пахомов говорив минулого разу про політичне життя України і її діячів, говорив він і цього разу. Впевнений, що *«біло-сині»* цього разу вже не здадуть свої позиції, а Віктор Янукович прийшов до влади надовго, бо він, хто б що не говорив, видатна особистість.

Для мене ж 2006 рік – один із найгірших і через інсульт, і через духовний неспокій, який довільно зародившись у глибинах моєї душі, породжує невеселі думки і зафарбовує все моє життя в сутінкові кольори.

Ювілейний 2007 рік не приніс мені ні великих радощів, ні помітних успіхів. Воно й зрозуміло: старість, як говориться, не радість. Пройшовши життєвий шлях, людина опиняється на фінішній прямій, але, на відміну від бігуна-спортсмена, у неї немає бажання робити прискорення, щоб кинутися на фінішну стрічку. На старість у людини нагромаджуються різноманітні проблеми, у тому числі зі здоров'ям, з облаштуванням побуту, зі стосунками з родичами, з життям узагалі.

Коли молода журналістка, беручи інтерв'ю у відомого актора Кирила Лаврова, мліючи від бажання сказати щось приємне своєму кумиру, сказала, що в нього щаслива старість, той буквально вибухнув від обурення: *«Яка в чорта щаслива старість? Не буває щасливої старості!»*

Справді, по-справжньому повного й великого щастя в старості не може бути, старість може бути благополучною, спокійною, забезпеченою, у тому числі наглядом і увагою тощо. Я ж до свого ювілею підійшов без усього цього, отже, щасливою вона й не могла бути. Я не нагромадив

ні грошей, ні багатства. Десятки років висидів за книгами й паперами, маючи за це незначні відшкодування, без догляду й піклування. До того ж щодня різні медпроцедури і заміри, на це йде близько 5 годин. Спочатку я покалічив ногу, потім у мене стався інсульт. Накульгуючи і долаючи біль у нозі і рецидиви інсульту, я читав студентам університету філософію, етику й естетику, щоправда, в незначному навантаженні. Такими ж, якими були, залишилися мої стосунки з родичами, друзями й знайомими. Я продовжував виходити на зарядку в парк, готував собі сніданок, ворушив папери на столі, у тому числі й ті, які використовував для написання спогадів. Продовжував я слідкувати й за політичним життям в Україні. Основний його зміст і характерні риси перенеслися з 2006 і в 2007 рік. У Верховній Раді те ж протистояння, відверта боротьба між фракціями і в самих фракціях. Між Віктором Ющенком і Юлією Тимошенко продовжувався обмін *«уколами»* й *«ударами»*. На закон Ющенка про уряд, яким він робив його ще більш підконтрольним, Юлія Тимошенко разом з *«регіоналами»* наклала на нього вето. Останнім часом Ющенко своєю поведінкою і діями спонукав свого спільника по Майдану, лідера Партії промисловців і підприємців Анатолія Кінаха разом із групою своїх депутатів перейти на бік Януковича, і той його призначив на посаду Міністра економіки у своєму уряді.

«Бандити», які за обіцянкою Ющенка повинні *«сидіти в тюрмах»*, тепер намагаються зробити це з своїми викривачами, зокрема з Юрієм Луценком, у якого на квартирі було зроблено ретельний обшук. Міністр внутрішніх справ від *«біло-голубих соціалістів»* Василь Цушко став погрожувати всім, хто буде брати участь у акціях з Юрієм Луценком, а в Харкові такий мітинг було заборонено. Розділення українського політикуму на два непримиримі табори продемонструвало святкування дня народження Тараса Шевченка: квіти біля пам'ятника покладали в різний час і окремо Олександр Мороз із Віктором Януковичем, Віктор Ющенко з Юлією Тимошенко. Одним із пунктів зіткнення протилежних сил було призначення Міністром закордонних справ Володимира Огризка, яке *«регіонали»* й комуністи рішуче заблокували, але погодилися на запропоновану Ющенком кандидатуру Арсенія Яценюка. Основні супротивники готувалися до баталій стратегічного масштабу, а поки що вони вели авангардні бої. Зокрема, *«регіонали»* готували поїзди й автобуси на Київ *«на захист порядку»*. Стурбований Ющенко пригрозив видати указ про розпуск парламенту, на що антикризова коаліція стала страхати його імпічментом. А в п'ятницю, 30 березня, на Європейській площі Києва вона провела попереджувальний мітинг, на якому перед молодіжною аудиторією, привезеною поїздами й автобусами зі сходу, виступив Віктор Янукович. Молодь, яка одержала гроші за участь у мітингу, була налаштована благодушно й навіть весело: у Києві побували,

як на екскурсії, пристойні гроші виплатили, концертами їх розважали. Політичний же бік цієї акції їм був «*по барабану*».

Поруч, на майдані Незалежності, зібралася опозиція зі своїми прапорами й гаслами, більша числом і різноманітніша за складом. Обидва табори роз'єднали металевим парканом. На трибуні Юлія Тимошенко, В'ячеслав Кириленко, Юрій Луценко, а також члени Комітету національного порятунку. Перше слово дали Юлії Тимошенко. Говорила багатенько й палко, пафосно про те, що не виконали обіцяне Майдану, діяли неузгоджено, допустили помилки, що треба боротися з мафіозно-олігархічним режимом. Другим виступив В'ячеслав Кириленко, вибраний у той день головою «*Нашої України*», третім – Юрій Луценко, лідер новоствореної «*Народної самооборони*». Обидва промовці проявили високе ораторське мистецтво, аудиторія слухала захоплено й аплодувала гаряче. Запропоновану з трибуни постанову про розпуск парламенту майдан прийняв одноголосно з тим, щоб вручити її президенту.

2 квітня, о 21-й годині, Віктор Ющенко по телебаченню оголосив Указ про розпуск Верховної Ради. Зібрана в приміщенні Верховної Ради коаліція мала дуже стурбований вигляд. Янукович сидів із лютим виразом обличчя, а Олександр Мороз і Адам Мартинюк являли собою уособлення несправедливо ображених, були розгніваними й обуреними. Тут же була зачитана постанова Верховної Ради про безпідставність і незаконність Указу Президента, тому він не підлягає виконанню. Водночас у Верховній Раді готувалися до «*кругової оборони*», а за її стінами йшла мобілізація тих, хто прибув поїздами й автобусами по заклику «*регіоналів*». Але не дрімала й президентська команда: біля Ющенка відразу з'явилися Юлія Тимошенко, В'ячеслав Кириленко, Юрій Луценко, а також Давид Жванія, Юрій Костенко, Юрій Кармазін та інші. Виконуючий обов'язки голови СБУ Валентин Наливайченко сказав по телебаченню, що ситуація під контролем, а Міністр оборони Анатолій Гриценко заявив, що Збройні Сили не будуть втручатися в події. Партія «*Пора*» оголосила, що бере під свою охорону всі ключові пункти й заклади і закликала всі опозиційні сили приєднатися. У центрі міста, особливо на майданах, стало дуже людно, народ усе прибував, хоча йшла вже 24 година: чекали виступу лідерів опозиції. Гомін, жарти, сміх. Прапорів небагато. Короткі виступи Юлії Тимошенко, В'ячеслава Кириленка, Юрія Луценка з коментуванням Указу Президента. Виступаючих охороняли. На запитання публіки відповідала здебільшого Юлія Тимошенко. У цей час у Верховній Раді Олександр Мороз зачитав лист Президенту Ющенку про неконституційність його Указу з вимогою його відмінити. Мороз говорив, що є повідомлення про танкову дивізію, яка одержала повний боєкомплект, а командиру дивізії генерал-майору обіцяно звання генерал-лейтенанта. Словом, «*вітчизна в небезпеці*», треба бути готовим до всього.

9 квітня переляканий і змарнілий Олександр Мороз по першому каналу телебачення виступив із зверненням-попередженням, що готується державний переворот, і на це кинуто всі сили *«проющенківців»*. Ющенко винен у тому, що твориться нині. Навколо Конституційного Суду було піднято бурхливу вовтузню і йшла боротьба за нього. Особливий тиск був з боку Януковича. 11 квітня до Олександра Мороза у Верховну Раду України приїхали депутати російської Думи, до Ющенка на допомогу поспішив із Польщі Олександр Квасневський.

Я забув сказати, що цього разу майдан Незалежності окупували представники антикризової коаліції, а *«помаранчеві»* нашвидку стали освоювати Європейську площу. Оскільки вони знаходяться поруч, то це сприяло ще більшому напруженню в протистоянні. Мітингуючі маси переливалися з однієї площі на другу, адже на цих мітингах стали переважати не послідовні й щирі прихильники *«біло-голубих»* чи *«оранжевих»*, а ті, яким платили і які одержали гроші. А платили цього разу обидві сторони. Тож навіть з'явився вид заробітчанства, і дехто примудрявся одержувати в обох таборах, і немалі гроші: по 150 гривень за день. Отож, приїжджали на мітинги, насамперед щоб заробити гроші. Важливо було, щоб відмітили, і розписатися.

Доки Президент Ющенко і Прем'єр-міністр Янукович з'ясовували стосунки, Олександр Мороз докладав усі зусилля, щоб зберегти нинішню Верховну Раду. Юлія Тимошенко, В'ячеслав Кириленко, Юрій Луценко 18 квітня, у середу, по 5 каналу телебачення зробили заяву про складання 160-ма депутатами своїх повноважень, що за 82 статтею Конституції України робить Верховну Раду недієздатною. На це *«біло-голубі»* відповіли мітингом у п'ятницю, 20-го. Не залишилися в боргу й *«помаранчеві»*, і в центрі Києва замайоріли, крім біло-синіх прапорів *«регіоналів»*, оранжеві, бордові, жовті прапори, білі з сердечком (*«тимошенківці»*), і червоно-чорні (УНА-УНСО). Гаряче зустрінута Юлія Тимошенко говорила про промахи уряду Януковича, про те, що в Україну повертається *«кучмізм»*, що *«кучмісти»* засіли і в Конституційному Суді, продажному й антиукраїнському.

Політичні маневрування Ющенка і Януковича закінчилися тим, що Президент 25 квітня видав новий Указ про розпуск Верховної Ради, а Піскуна поновив на посаді Генерального Прокурора. Цей указ був неочікуваним для Януковича й Мороза і наполохав їх, тому обидва перервали свої закордонні відрядженя.

Апогей боротьби між політичними таборами припав на кінець квітня, і її напруження спало у зв'язку з тим, що Віктор Янукович у телевізійному зверненні заявив, що *«регіонали»* йдуть на вибори. Тобто, Ющенко і його команда досягли свого, а Янукович *«здав»* Олександра Мороза й Петра Симоненка. Скориставшись ситуацією, Віктор Ющенко, окрім до цього

звільненої Сюзанни Станік, звільнив ще кількох членів Конституційного Суду і тим самим фактично зруйнував його. Ющенко зняв з поста Генпрокурора, і поновив на цій посаді Святослава Піскуна. Тоді *«регіонали»* взяли штурмом прокуратуру, *«беркутівці»* на чолі з Міністром внутрішніх справ Василем Цушком вибили двері кабінету Піскуна. Янукович, що виступив по телебаченню зі зверненням до українського народу, всю вину за ці й інші події поклав, зрозуміло, на Ющенка та на опозицію.

У результаті переговорів між Ющенком, Януковичем і Морозом нові вибори були призначені на 30 вересня 2007 року. Цушку ж за самоуправство і штурм Генеральної прокуратури загрожувало покарання, але він уник його, прикрившись інфарктом і лікарнями, таким чином *«злинявши»* з політичної арени й зникнувши з очей усевидючої преси.

Такою була політична ситуація в Києві перед моєю літньою відпусткою, яку й цього року я провів у Міських Млинах. І цього року мене на моїй машині везли з тим, щоб на ній же привезти до Києва. За це охоче взявся мій двоюрідний брат Олег Сілованов.

Виїхали ми з Києва 31 липня і того ж дня опівдні були вдома. У Міських Млинах уже був Вадим зі своєю Анною Павлівною і її онуком Женею,

Олесь Пошивайло зі своїми дітьми під час візиту до Леоніда Сморжа:
(зліва направо) **Марія Пошивайло, Богдан Пошивайло, Леонід Сморж, Олесь Пошивайло, Тарас Пошивайло. Київ. 2007.** Фото Олеся Пошивайла.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства в Опішному. Публікується вперше

Леонід Сморж *(другий ліворуч)* **та професор медицини, зіньківчанин Володимир Мосієнко з сином і його сім'єю. Міські Млини, Полтавщина. 2007.** Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства в Опішному. Публікується вперше

пропадаючи на Ворсклі і не знаючи, що робити з морем фруктів: яблук, груш, вишень. Оскільки в сільському магазині цього року приймали яблука, то моїм садком користувався кожний, кому було не лінь, і досить швидко врожай таким чином був зібраний.

2 серпня до мене в село заїхав Володимир Мосієнко із сином, невісткою і внуком. Виявилося, що вони вже побували в Музеї гончарства в Опішному, й екскурсоводом у них була моя племінниця Ірина. Від неї він дізнався, що я в Міських Млинах, тож вирішив завітати й до мене. Не затримуючись, з'їздили до ГЕСу, помилувалися з греблі на Ворсклу, пофотографувалися і, дуже задоволені цим коротким візитом у Опішне, у музей і до мене, тепло розпрощалися.

Того ж дня, уже увечері, удвох із маленькою донечкою Мар'янкою на одному велосипеді приїхав до мене з Опішного Олесь Пошивайло. Я коротко проінформував його, що зроблено з того, що мені було задано зробити, у тому числі й про спогади. Стало вже зовсім темно, тож забравши в мене готову частину рукопису, домовившись про наступну зустріч і співпрацю, ми розпрощалися.

Леонід Сморж з Людмилою Пошивайло та її донькою Мар'яною. Опішне, Полтавщина. 2007.
Фото Олеся Пошивайла. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства в Опішному. Публікується вперше*

Леонід Сморж з донькою Олеся Пошивайла Мар'янкою. Опішне, Полтавщина. 2007.
Фото Олеся Пошивайла. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства в Опішному. Публікується вперше*

Леонід Сморж з братом Володимиром і сином Вадимом під час відвідування Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Опішне, Полтавщина. 2007.
Фото Олеся Пошивайла. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства в Опішному. Публікується вперше*

Леонід Сморж з директором Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Олесем Пошивайлом та його співробітниками під час роботи археологічної експедиції. Опішне, Полтавщина. 2007.
Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства в Опішному. Публікується вперше*

Леонід Сморж *(ліворуч)* **з Олегом Сілованoвим у Міських Млинах. Міські Млини, Полтавщина. 2007.**
Автор фото невідомий. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства в Опішному. Публікується вперше*

4 серпня, у суботу, Олесь Пошивайло заїхав до мене машиною й повіз у Хижняківку, що поблизу Опішного, де Віктор Міщанин, його співробітник, проводив свято колись величенького гончарського хутора, від якого нині залишилася лише одна велика хата. От на її базі вже який рік поспіль, за ініціативою Віктора Міщанина, і збираються хуторяни, які для цього приїжджають не тільки з ближніх сіл, але й здалеку. Взяли участь у цьому дійстві близько 150 чоловік. Було й районне начальство, і самодіяльні ансамблі з Зінькова та Малих Будищ. Усім вистачило місця за довжелезним столом у старому садку. Навколо дерева, кущі, соковиті трави. Мене зворушила атмосфера приязні, яка панувала між колишніми хуторянами на цій зустрічі, вияв любові до цього шматочка землі, на якій жили їхні предки, а дехто тут народився й жив.

Хоча Олесь Пошивайло у серпні був у відпустці, ми часто з ним зустрічалися як у службових справах, так і приватно, але завжди в присутності Мар'янки, яка явно симпатизувала *«професору»*. Перед самим від'їздом у Київ я одержав від нього завдання по роботі в інституті, а також він сказав, що вирішено мій ювілей провести в Опішному, отже, я теж повинен до нього готуватися. Мої слова, що я не люблю ювілеїв, і взагалі публічності, його не переконали, і він перевів нашу прощальну розмову на іншу тему.

30 серпня, як і було домовлено, у Київ мене на моїй машині повіз Олег Сілованов. У самому Києві неодноразово потрапляли в *«пробки»*, заблукали, розвантажилися, а о 20 годині в компанії з братом Олександром уже сиділи за столом із пляшкою і частуванням. Наступного дня в цьому ж складі з'їздили до брата Бориса на хутір Дудки, що в 60 кілометрах від Києва. Покинуте людьми й забуте владою місце проживання кількох сімей, винятково пенсіонерів, без будь-якого постачання й соціального захисту. Поговоривши пару годин, забравши онука Діму, який гостював у них, поїхали на Київ.

Моє життя в Києві після відпустки пішло за минулорічним сценарієм: той же університет, кафедра, помірне навантаження. Не зволікаючи, відіслав у Опішне, на Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України відгук на автореферат кандидатської дисертації Віктора Міщанина і ввійшов у зміст і ритм життя столиці.

На цей час виборча кампанія набрала найбільших обертів. Для того, щоб узяти в ній безпосередньо активну участь, Віктор Янукович узяв відпустку. Оскільки ціни стали стрімко зростати, і народ почав виявляти незадоволення, то в поведінці й діях Януковича з'явилася розгубленість і невпевненість. Але й *«помаранчеві»* з цього не раділи, адже на випадок перемоги саме їм доведеться розібрати *«завали»* і засипати *«провали»*.

30 вересня відбулися вибори, цього разу спокійно і без великих черг. Найбільше голосів набрали *«регіонали»* і БЮТ, а соціалісти провалилися і у Верховну Раду не ввійшли. Отже, Олександра Мороза *«висмикнули»* зі спікерського крісла. Разом з ним втратив крісло і його перший заступник – комуніст Адам Мартинюк, який перед цим самовпевнено заявляв, що воно залишиться за ним. Тепер, після виборів постала проблема створення коаліції, яка б сформувала уряд. Віктор Ющенко маневрував і вів і прямі, й закулісні переговори з лідерами фракцій, був схильний створювати широку коаліцію за участю *«регіоналів»* і БЮТ, але Юлія Тимошенко заявила, що в такому випадку вона піде в опозицію. Наступив новий етап кризи: хто стане прем'єр-міністром. Користуючись ситуацією, Віктор Ющенко намагався повернути деякі втрачені свої президентські повноваження. Широкий розголос одержало і визнання Ющенком УПА воюючою стороною, а також присвоєння її лідеру полковнику Роману Шухевичу звання Героя України. *«Ліві»* з цього приводу лютували, а *«вітренківці»* 14 жовтня намагалися розправитися з учасниками демонстрації УПА, але їх до цього не допустили.

13 жовтня в Будинку вчених відзначали 70-ліття мого друга, видатного вченого й людини з великої літери – Дмитра Горбачова. Людей було не так багато, як я очікував, і свято пройшло за звичним сценарієм. Вітали переважно жінки, і говорили вони винятково приємне про високі людські якості ювіляра, його ерудованість як ученого, зачитували вітальні листівки й дарували квіти. Дмитро Омелянович у парі з однією зі своїх близьких знайомих зачитували великі цитати з прозових творів Тараса Шевченка задля того, щоб проілюструвати майстерність його як прозаїка й знавця російської мови. Закінчилося святкування фуршетом, на який я не залишився, подибав потихеньку до метро *«Золоті ворота»*. Уже на ескалаторі в мене з руки випав ціпок і став сповзати вниз, між тим як я мав підніматися вгору. Тож я кинувся, щоб його схопити, і в ту ж мить упав, боляче ударившись боком об східці. При цьому моя голова виявилася внизу, а ноги вгорі. Ескалатор зупинили, а мене кинулися піднімати. Запитали, чи треба швидку допомогу. Від швидкої і взагалі від будь-якої іншої допомоги я відмовився, але, щоб прийти до тями, потрібен був певний час: у черевик із ноги стікала кров, боліли ребра, кров'янилися руки. Словом, моя працездатність була на кілька тижнів обмежена, а падіння нагадувало про себе ще не один місяць.

У такому фізичному стані я підійшов до свого ювілею, ось чому питання про проведення його в Опішному відпало само собою. Та Олесь Пошивайло не з тих людей, щоб відмовлятися від задуманого й запланованого. 8 листопада, у четвер, після обіду, він з братом Юрієм і трьома своїми співробітницями приїхали мікроавтобусом до мене на *«Нивки»*. Зачитав

Леонід Сморж з членами кафедри Київського міжнародного університету в день ювілею. Київ. 2007. Фото Олеся Пошивайла.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства в Опішному. Публікується вперше

Проректор Київського міжнародного університету Леонід Сидорчук зачитує вітальну адресу. Київ. 2007. Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа. Публікується вперше

привітання, вручив диплом і грошову премію за *«Гончарівну»*, альбом зі спеціально відібраних фотографій за час моєї праці в Інституті керамології – відділенні Інституту народознавства НАН України і цьогорічної відпустки, велику мою фотографію в рамці. Жінки вручили мені спеціально випечений ювілейний коровай, квіти й подарували цілий віночок пісень. Моє частування гості рішуче відхилили, і накрили стіл своїми стравами на свій смак. Було невимушено й весело, та коли стали прощатися десь о 21 годині, то і трохи сумно. На цих *«мікроурочистостях»* був присутнім і Діма, син моєї племінниці Ірини. Згадав я його ще й тому, що на моє 70-ліття, яке відзначалося в опішненському клубі, він був один хлопець серед невеликого гурту дівчаток, що привітали мене. Тепер же це був міцний і статний парубок приємної зовнішності й похвальної поведінки, словом, завидний жених.

Після ювілею зміст і характер мого життя зовні ні в чому не змінився, але внутрішньо, психологічно виникло й закріпилось відчуття, що перейшов якийсь рубіж, увійшов у ту смугу життя, коли сутінки можуть в одну мить перетворитися в ніч. Нормальну людину це не може веселити, але не варто й забувати, що смерть – усезагальний закон усього живого. Це явище включено в процеси самого життя. *«У день свого народження,* – писав філософ епохи Відродження Монтень, – *ви такою ж мірою починаєте жити, як і вмирати. Перебуваючи в житті, ви перебуваєте в смерті, бо смерть відстане від вас не раніше, ніж покинете життя»* [Монтень. Опыты. – Москва–Ленинград: Издание Академии наук СССР, 1960. – Кн.1.– С.116-117]. Але тільки для тварини життя і смерть є простим нескінченим повторенням, а індивід є лише засобом збереження давнього виду, і його смерть є простим *«ніщо»*. Людині ж надано здатність усвідомлювати свою належність до роду, своє народження й смерть і тим самим піднятися над смертю як такою, а сама смерть набирає соціального смислу, стає предметом релігії, моралі, психології, соціології, філософії.

Діхотомія життя й смерті – основна діхотомія людського існування. Як остання можливість існування, смерть не може не викликати страху, найбільшого й найзгубнішого серед інших страхів. Саме слово *«смерть»* настільки зловісне, що римляни підміняли його словом *«перестав жити»* або *«пішов із життя»*. Причому, чим освідченіші люди, тим більш характерним є для них прояв страху. Більше й частіше страх проявляється в незахищених і несвободних. Загалом же смерть – закономірний висновок, до якого приходять на основі всього життєвого досвіду: не обрив, а фініш, підготовлений і обумовлений різноманітними факторами й умовами існування. *«Якщо нам не судилося бути безсмертними,* – писав Ціцерон, – *то все-таки краще заснути у свій строк: адже природа встановила міру для життя як для всієї решти, старість же – остання сцена в драмі*

життя, а наприкінці ми повинні уникати виснаження сил і тим більше перенасичення». [Цицерон. Избранные сочинения. – М. : Академия наук СССР, 1975. – С.348-385].

* * *

Важливо не скільки жити, а для чого і як жити. Людина повинна максимально використати відведений долею термін для життя, пам'ятаючи про його незворотність і кінцевість. Це накладає на людину велику відповідальність: що ж усе-таки залишиться після неї і від неї після смерті? Невже тільки діти, нащадки, майно, гроші? А то, може, і «*ніщо*»? Страх перед «*ніщо*» сильніший страху перед смертю. Сподіваюсь, що людям залишиться після мене щось добре, корисне й повчальне. Цьому певною мірою послужать і мої спогади.

Київ–Міські Млини. 2007

ДОДАТОК

ЛІРИКА

Коротке слово автора спогадів
«Розповіді про незабутнє і незабутніх»* про його додаток *«Лірика»

Мистецтво історично виникло, розвивалося й функціонувало як украй необхідний і нічим не замінний засіб гармонізації духовного світу людини, її психологічного захисту, руйнації *«темного»* поля свідомості й розширення *«світлого»* як умови для свободи, оптимізму, творчості й щастя. Особливо на це здатна поезія як та форма естетично-художньої діяльності, яка більше й глибше за інші види й жанри мистецтва здатна на чи не найширший діапазон діяльності людської особистості, яка проникає в найглибші й найпотаємніші пласти людської душі.

Поезія й музика найбільш суб'єктивні й інтимні види художньої творчості. До них людина вдається лише тоді, коли їй неспокійно, небайдуже, і вона намагається звільнитися від негативного й *«темного»*, утвердитися в прекрасному й світлому, висповідатися, утішитися, використовуючи для цього специфічні засоби, прийоми, форми. Для поетичних творів характерна, насамперед, щирість і сердечність, здатність зворушити, сколихнути душу людини й зарядити позитивною енергією, красою й добром. На характер і зміст поезії більше ніж деінде впливають особливості покликання, темперамент, доля і характер автора. Усе це так чи інакше відкладається в його творах.

Оскільки мова йде про мої вірші, то в них, передовсім, відбилося моє досить непросте й неблагополучне життя, тому вони декому здадуться недостатньо оптимістичними й навіть похмурими. Так воно і є, бо вони народилися під час кризових або переломних моментів у моєму житті. Писати вірші я почав лише в зрілому віці, майже в тридцять років, а опублікував частину їх лише 2006-го, та й то завдяки наполегливості завідувача Кафедри суспільних наук Київського міжнародного університету, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Раїси Іванченко. Що ж насправді являють мої вірші, скаже про це вже читач.

У збірку ввійшли вірші, об'єднані намаганням автора дати краще зрозуміти його як людину, його долю й характер.

31.03.2009

* * *

За зеленим ставом
Стежка згубилася в житах,
Сині й жовті октави
В небі виспівує птах.

Вітер ворушить волосся,
Зрошені ноги мої.
«Здрастуй!» – шепоче колосся.
«Ти це?» – питають гаї.

Солодко серцю до крику,
Кров водограєм гуде...
Рідная земле! Навіки
Буду любити тебе!

* * *

Над Ворсклою висять білі тумани,
Дерева мріють у ранковій млі,
Коня іржання будить згадки ранні,
Думки про долю рідної землі.

Земля проснулась від неясних гулів,
І ось уже ввижається мені,
Що здалека ідуть полчища гунів,
З вождем своїм на білому коні.

Співає військо свої дикі гімни,
Литаври б'ють, дудки якісь свистять,
І спалених будівель рештки димні
Над Ворсклою туманами висять.

* * *

Їхав козак вздовж річки Самарки,
А над ним чорний ворон каркав,
Знать, біду він йому віщує,
А козак ворона мов не чує.

Зачекалася мати сина
Й попросила зозулю сиву,
Щоб вона стала їй кувати,
Скільки їй ще синочка чекати.

Та не стала зозуля кувати,
І вже ворон над хатою кряче –
В безнадії старенька мати
День і ніч за синочком плаче.

* * *

Танцюй гопак ти, молодий козаче,
Хай з-під чобіт вверх курява летить,
А десь далеко твоя матуся плаче,
Бо за синочком серденько болить.

Колись ти батьку й матері належав,
Потім тинявсь по світу, неборак,
Тож, лихо, геть! Бо ти, козак, не лежень,
Танцюй, козаче, вогняний гопак!

Є в цьому світі радощі й печалі,
Є і отрута, але є й вино.
Хіба ж вгадаєш, що не буде далі?
Життя ж у нас у всіх лише одно.

Тож вдар чимдуж об землю ти журбою,
Хай радість піднімає тебе ввись,
Може, назавтра вступиш ти до бою,
Ну, а сьогодні – пий і веселись!

* * *

Мені ніколи, мабуть, не досниться
Один і той же дивний сон:
Стоїть стіною визріла пшениця,
Перепілки співають в унісон.

Малим іду з матусею тим полем –
Вузька стажина вдаль кудись іде.
Шепоче нам колосся з тихим болем,
Що стежка та додому не веде.

Попереду нахмарюється небо,
І хмари нам погрожують громами,
А я, злякавшись, став кричать: «Не треба!», –
І з зляку притуляюся до мами.

Та не минув в житті своєму грому,
Не раз карала доленьки десниця.
А чи дійшли з матусею додому,
Мені тепер вже, мабуть, не досниться.

* * *

В дитинстві нерідко за певну провину
Карали мене, і я, було, плачу,
Та ніч, огорнувши у драну ряднину,
Мені обіцяла назавтра удачу.

А нині я сплю під новим покривалом,
Але я не в змозі як слід відпочити:
Наляканий сном, страхітливо кривавим,
Втрачаю бажання і спати, і жити.

Тож хочу у сон безтурботний поринуть,
в обнімку із добрим, веселим Морфеєм.
Не треба нової м'якої перини,
мені б лиш подушку, наповнену хмелем.

* * *

Сіно пахне далекими снами,
Мріють зорі у чорній імлі.
Ось вже заспаними голосами
Проспівали опівніч півні.

А моя голова на долоні,
Мов у човні хиткому пливе:
Хоч сьогодні я в рідному домі,
Сон до мене ніяк не іде.

Мамо, спи, я твій сон не порушу
І від тебе біду відведу.
Чуєш – падають? Думаєш – груші?
Зорі падають в нашім саду.

Буду я стерегти синю тишу
І збирати тобі зорепад.
Я нічого собі не залишу,
Лиш дитинство я взяв би назад.

Може, сином не був між синами, –
Роки давні, мов докір мені,
Повернуть би з дитячими снами,
Та розтанути в чорній імлі.

* * *

Не журись, нене,
Не журись за мене:
Я змужнів і виріс,
Мов той дуб зелений.

А от ти схилилась
До землі вже, вербо,
Стали твої очі,
Як осіннє небо:

То прозоре з того,
Що вже зиму бачить,
То за теплим літом
День і ніч все плаче.

* * *

Ой, моя ненько,
Рідная мамо!
Моє серденько
В криницю впало,
Та і об воду
Вдарилось глухо,
Немов жарина,
В пітьмі потухло.
Прислухайсь, рідна:
Щось там зітхає,
Набери в відра
Водиці, мамо,
Вилий на грядці,
Не будь байдужа,
Побачиш уранці –
Виросла ружа.
Візьмеш у руки
Квіти червоні:
То сина муки
В твоїй долоні.

* * *

Не клади свої руки на серце,
Моя бідна, старенька мамо,
Не журися, на мене не сердься,
Хіба клопоту в тебе мало?

Ну, не треба більш плакати, досить!
Й своїх сліз не ховай від мене.
Бачиш – вітер сніжинки носить,
Білий килим на землю стеле.

І у тебе волосся біле,
під очима давно вже зморшки.
Біле й у мене на скроні сіло,
Хоч не стільки, як в тебе, – трошки.

Що ж, старієм з тобою, мамо,
Не старіє лиш наше серце,
Хоч приніс я турбот немало,
Усміхнися і вже не сердься.
(Осінь 1962)

* * *

Листи, телеграми
Не шлю тобі, мамо,
Та серцем я завжди з тобою.
То нащо ж так тяжко
Зітхать, сива пташко,
І ятрити серце журбою.

Я знаю, про мене
і зараз ти, нене,
Задумалась в темне вікно.
Так тихо надворі,
На небі лиш зорі –
Пора тобі спати давно.

Ніч – геть. Уже ранок.
Ти вийдеш на ґанок
І тяжко, ох, тяжко зітхнеш,
А небо вже квітне,
Червоне й блакитне,
А ти все ще спати не йдеш.

Лиш сядеш у хаті,
І пальці вузлаті
Перо будуть міцно тримати:
Про думи, турботи,
Про ланку, роботу –
Про все будеш довго писати.

І будеш ти, мамо,
Листи, телеграми
Від діток своїх дожидати,
Мене ж ти полаєш,
Ледачим згадаєш,
А зараз – іди, мамо, спати...
(Серпень 1962)

* * *

Мамо, голубонько сивая,
Знову приснилась мені,
Ніби до тебе з новиною
Їду на білім коні.

Їду полями і луками,
Села минаю, міста.
Чому ж звело тобі мукою
Висохлі, чорні вуста?

Мамо, ану посміхнися!
З розуму зводить печаль.
В сукню нову нарядися,
Швидко здолаю я даль.

Кінь мій, стрімкий і крилатий,
З цього путі не змине –
Прямо до нашої хати
Вчасно домчить він мене.

Ось обіймаєш ти сина
І усміхнулась мені.
Мамо! Голубонько сива!
Це наяву чи вві сні?

* * *

Руки

(присвячується матері)

Коли цілують дамам
Пещені, білі руки,
Ті, що не були в ділі
І не зазнали муки,

Згадую часом з болем
В довгії дні розлуки
Мами потріскані руки,
Чорні, як в спеку поле.

Пальці – немов коріння,
Що уп'ялося в землю,
Щоб проросло насіння
І зеленіти хмелю.

Руки ті бачили горе,
Діток ніжно кохали,
Переробили ж море
І відпочинку не знали.

* * *

Мамо! Цвіте твоя вишня...
Скоро цвітіння мине...
Ти цього разу не вийшла,
Щоб зустрічати мене.

Пусткою віє від хати,
І неприм'ятий шпориш –
Ти вже не вийдеш стрічати,
Бо у могилі лежиш.

Сіре захмарене небо
Плаче, мов зна про біду.
Поговорити до тебе
На кладовище іду.

В'ється стежина угору,
Мов велетенська змія.
Ось і могила. Говорю:
«Чуєш, матусю? Це я...

Вже зацвіла твоя вишня,
І зеленіє шпориш,
Жде тебе хата колишня –
Ти ж в домовині лежиш.

Світ став без тебе пусткою,
Радість тепер обмине...
Знаю, ти запнута хусткою,
Тому й не чуєш мене».

* * *

Нічого нині не бачить
Закритими вікнами хата...
Давно в домовині лежить
Хазяйка її – наша мати.
Врізнобіч порозлетілись
Вже сиві забудьки-сини,
Обжившись в містах,
Згадували її коли-не-коли.
У матері ж і в інших світах
Серце б'ється за ними,
Як у клітці птах.

* * *

У смертельному бою, в кривавій перестрілці,
Де в соняшниках цвів безмежний степ,
У голову мені вцілили німці,
А мої груди проколов багнет.

Я помирав – дивилась смерть у вічі,
Уважно так дивилася стара,
Чи вже помер, чи став би жити двічі,
А я на зло їй не вмирав.

Гаряча кров з грудей моїх лилася,
Під спиною мокріла вже земля,
А смерть квапливо у землі греблася,
Щоб яму вирити, де б умістився я.

Слабів мій зір, спрямований у небо,
А так хотілось бачити блакить!
Сказав я смерті: «Заривать не треба –
Мене жде мама, я повинен жить!

Йди геть від мене, чудище безносе!
Я ще вернусь до матері в село.
Дивись! Бджола мед з соняшників носе,
Мені ж пелюстка впала на чоло.

Співа птах-жайвір, полетівши в вирій, –
Не смерті, а життю він гімн співа.
Ти ж поспішай для себе яму вирить,
Щоб я тебе в ній поховав.

Я ж буду жить, бо я прожив ще мало,
І не помру, усупереч всьому.
Я ще побачу свою рідну маму
І поклонюся рідному селу».

Пройшли роки... Померла вже матуся,
І зовсім занепало вже село,
Сам від життя і старості зігнувся,
І зморшками змережало чоло.

Та не забуть мені той бій кривавий,
В квітучих соняхах безмежний степ
І те, що та моя любов до мами
Допомогла мені здолати смерть.

* * *

Весна зрива з зими вуаль,
Щоб глянуть на старечі зморшки;
Побачила в очах печаль –
Їй стало жаль стареньку трошки.

Ця егоїстка молода
Не знає ще журби та горя:
Теплом дихнула, і вода
Задзюркотіла в річку, в море.

Неначе й не було зими,
Від неї й сліду не лишилось...
Отак відійдемо і ми,
Віддавшись вічності на милість.

Нам зміна йде вже молода,
Що з нас сміється, лає, гудить,
Життя ж – тече, як та вода,
Тож їх нащадки теж забудуть.

* * *

Ночі стоять ще довгі й холодні,
Та вже серед глухої пітьми,
Почувши весну, на любов голодні,
Підняли ґвалт під вікнами коти.

Нема мені віднині вже покою,
Доки в котів інтим не промине,
Бо кожен з них тепер в нього слугою,
Та все ж не затривожило мене.

Не клич природи, знаю я достоту,
Хай би й волали, хоч безперестанку,
Аби зійшли на більш густішу ноту,
І виспатись дали мені до ранку.

* * *

Коли розтопить сонце сірий сніг,
Й мокра земля вже прилипа до ніг,

Здалеку, з теплого далека,
У своє гніздо вертається лелека.

Голі дерева знову листя ждуть,
Знов у лісі сині проліски цвітуть,

Пробившись крізь зігниле листя.
Знать, повернулася весна барвиста.

І я весні, як і усе, радію,
Мене також весняне сонце гріє,

Хоч жаль мені, що не вернусь я знов
В той дім, де вмерла перша любов.

* * *

Розмаяне небо вітрами
Назустріч весні голубіє,
Серпанок повис над полями,
Вітряк за селом про щось мріє...

Від барв мерехтливих весняних
Замружилось сонце над ставом,
А явір хитнувся, як п'яний,
Гнучким парубоцьким станом.

Неначе зеленая ліра,
Під вітром верба зазвучала,
І пісня її неймовірна
У далеч прозору помчала.

* * *

Як гарно і сонячно в полі,
Подалі від міст і доріг:
Тут вітер гуляє на волі –
Її тільки тут Бог зберіг.

І жайвора пісня весела
Спадає з небес на ріллю,
Далекі видніються села,
Які більше міста люблю.

Так гарно мені і все любе:
І поле, і сонце, і спів, –
Ніколи того не забуду,
Що тут я відразу зустрів.

* * *

В квітневий день, коли від сонця
Зникли сніги й зійшла вода,
Весна заглянула в віконце –
Весела, світла, молода.

Мурличе кіт на підвіконні,
Віддавшись сонцю і теплу:
Напівзакриті очі сонні –
Весні співає він хвалу.

А у дворі біля веранди
Вже зеленіє де-не-де;
Набряк вже соком кущ троянди –
Комусь і цвіт перепаде.

Вже більша день – з цього набутку
Радіє небо і земля;
Немає місця горю й смутку,
Набравсь бадьорості і я.

* * *

Тих спогадів дивні розмаї
Сплелися в казкове панно.
Букетик пахучих конвалій
Собі я поклав на вікно.

Мене заколисують мрії
На хвилях зелених весни,
І квіти верби, немов вії,
Опущені в синії сни.

* * *

Яблуня мріє близь жита
У мовчазному цвітінні,
Тінь синя вскіс відбита –
Чорні пташки на тіні.

Маревом все оповите –
Ніжним, тремтливим, духмяним.
Яблуня пахне житом –
Жито від яблуні п’яне.

* * *

Цілує дівчину чубатий хлопчина –
Побачили це зовсім юні тичини.

Їм теж захотілось в цілунку зіткнутись,
Та змоги нема для цього нагнутись.

І стали шептатись – журливо і тихо:
«Ой, що нам робити? За що таке лихо?

Чому ми повинні окремо стояти
І одне другого не можем обняти?

Хіба до кохання придатні лиш люди?
І в нас ніч кохання тремтливеє будить...»

А вітер почув ці сумні нарікання –
Жаль стало старому тичинок кохання.

І він потихеньку медами подув –
В гарячім цілунку тичинки зіткнув.

* * *

Набігають квітневі хвилі:
Всюди регіт луна гомінкий,
Підкорившись незвіданій силі,
Мов кришталь, я чутливий, дзвінкий.

Нині ранок прозорий і русий,
Вже над хатами встали дими,
Закричали на озері гуси,
Мов питаючи, звідти, де ми?

Мила, спи у вишневім гойданні,
Хай насняться тобі гарні сни,
Пропливає наш човен кохання
По зеленому морю весни.

* * *

Літають ластівки
на дощ чи вітровій;
Чомусь тривожно
у душі моїй.
Та знає це
один лише Всевишній.
Мабуть, вночі
обіб'є дощ
квітучі вишні
Або обтрусить
лютий вітер:
Тоді не вистачить
ні голосу, ні літер,
Щоб висловить
досаду та печаль.
І не тому,
що не діждуся
ягід зрілих,
Жаль пелюсток
незайманих і білих,
Якими нині милувавсь,
А завтра буде –
зась...

* * *

Ще вчора цвів садок вишневий,
Мов з неба сіли білі хмари,
І ніжні пахощі на мене
Навіювали світлі чари.

Сьогодні ж вишні зовсім голі –
Вночі був лютий вітровій;
І пелюстки зів'ялі долі,
І чорний сум – в душі моїй.

* * *

Гуде бджола
над білим цвітом,
В гілках налитих
весняний сік,

Димить земля,
сонцем нагріта,
В садах веселих
пташиний спів.
А на узліссі,
кудись у вирій,
Свічки-тополі
рвонулися увись,
По чорній стрісі
ходить лелека,
Що знов у колесі
вже помостивсь.

* * *

Квіти опалі
на підвіконні,
Спів солов'їний
наводить сум,
Темніють далі,
зірки вечірні,
Лежу в полоні
весняних дум.

* * *

Буйний вітер, весняний вітер!
То від тебе п'янка голова,
А із серця, із звичних літер,
Золоті вилітають слова.

Разом з вітром, такий веселий
Я вулицями міста йду,
Знаю й вірю – в якійсь оселі
Своє щастя, нарешті, знайду!

* * *

Відбуяло вишневеє море,
А на лузі зацвів деревій.
Повстрічався з тобою – на горе,
Стала болем ти в долі моїй.

Наливається жито зелене,
ланом хвиля гуляє лунка;
твої губи цвітуть не для мене,
Не для мене зростаєш така.

В небі – крик журавлиний тривожний,
Мов мені накликає біду;
Я від себе втекти неспроможний –
І до тебе ніяк не дійду.

* * *

Сохне сіно понад оболонями,
Пахнуть свіжо в грядках огірки,
В небі мчать яблукатими конями
Кучерявії білі хмарки.

А за гаєм хвилюється жито,
Наче море прилинуло в степ.
О, як хочеться в день такий жити
І не думати зовсім про смерть!

Враз забути, що в світі є горе,
Про образи забути і зло
Й опустити у житнєє море
Своїх мрій золотеє весло,

Попливти в даль понад оболонями,
Біля хат, де в грядках огірки,
І погладити ніжно долонями
Кучерявії білі хмарки.

* * *

Хмарки легкою ходою
Тихо, одна за одною,
Мов дні життя мого линуть,
Щоб десь за обрієм згинуть...

* * *

Вітер хмарку жене невеличку,
І чомусь так здалося мені:
Це пастух-невидимка ягничку
Гонить грітися при вогні,
Який сонце собі запалило,
Перед тим, як укластися спать,
Тож зустрівши гостей йому милих
Буде з ними всю ніч розмовлять.

* * *

Білою квіткою в небі
Світиться сонця пляма.
Давно дощу вже треба –
Рослинність від спеки в'яла.

Кажуть, що дощ вже в Полтаві,
А може, і того ближче,
Соняшники ж золотаві
Голови хилять все нижче.

Ну, Бог і послав погоду:
Ні вітерця, ні тіні.
З ходу б кинутись у воду,
Щоб тільки бризки летіли.

А соняшники золотаві –
Що вони мають робити?
Якщо правда, що дощ у Полтаві,
Скоро буде й в Млинах дощити.

* * *

Літній дощ

Темно враз стало. Блиска.
І загуло далеко.
Явір хитнувсь, як колиска.
Принишк у гнізді лелека.

Ось вже і дощик пада,
Миє у яблук личка.
Зелень дощику рада,
Прибадьорилась травичка.

Бо не буває страху
Там, де життя вирує.
Весело дощ по даху,
Мов у барабан, лупцює.

Я влаштувавсь на сіні –
Щось захотілося спати.
Відблиски. Марево. Тіні.
Сниться війна... Гармати...

* * *

Відлунали страхітливі грози,
І поривчастий вітер замовк.
Якщо вірити телепрогнозам,
Тихим дням наступає вже строк.

Як на мене, то хай би гриміло,
Хай би вітру тривожив порив,
Аби в мене пішло добре діло,
Щоб я сам не трухлявів, творив.

* * *

Сонце над морем спустилося низько,
Стомлене в денних трудах, зітхнуло,
І, запаливши в хмарах вогнисько,
Раптом у теплую воду пірнуло.

* * *

День помирав,
Поранившись об сосен верховіття,
І бік його розірваний палав,
А рану роздував вечірній вітер.

Так селянин,
На гостру борону упавши від утоми,
Кона в степу один,
І вже сім'я його не діждеться додому.

* * *

Як тільки сонце піде собі спати,
Й огорне землю ночі чорна тінь,
Вже мчить по небу білий, яблукатий,
У золотих підковах дивний кінь.

Викрешуються іскри з-під копит,
І ось у небі чорно-неозорім
Над втомленим селом, що міцно спить,
Вже мерехтять оці іскринки-зорі.

* * *

Вечір до сну вже стелиться,
Світяться в хаті вогні,
Де ж ти, моя привереднице, –
Вийдеш до мене чи ні?

Ген хтось іде квапливо
В сірій далечині.
Серце тривогу забило –
Ти це, кохана, чи ні?

Хустка майнула між вишнями –
Радісно стало мені:
Зорі «кохаю» вишили –
Бачиш, кохана, чи ні?

* * *

За світлим днем іде похмура ніч,
Отож – ще крутиться бабусенька-земля.
Розбіглись зорі в небі врізнобіч,
А я зірвав листок з календаря.

Так, день пройшов. І ніч ця промине.
Раніше це мене не турбувало –
Сьогодні ж щось стривожило мене,
В душі моїй щось неспокійно стало.

Земля ж, як завжди, у безмежжя мчиться,
Панахаючи чорну сутінь неба,
Нічого, що мені тепер не спиться:
Мені у тишу вслухатися треба.
До вух, щоб чути, прикладую руки –
Та тихо, бо ж усе навколо спить.
Лиш чуються якісь рипучі звуки:
То вісь землі іржавая скрипить.

* * *

Запопеліла дальня даль,
І ніч холодною рукою
Веде повільно за собою
Глуху пітьму – чорну печаль.

Вже небо зорями іскриться,
Галактики задумливо мовчать...
Чому ж задумала кричать
Моя душа, мов чайка-жалібниця?

І очі мертві, і вуста без крові,
І руки кволі зрадливо тремтять;
Мабуть, не варто в роки вечорові
Утрачене для суму споминать.

* * *

Навколо вже панує чорна тьма...
Всі люди сплять – їх обмина тривога,
Лише дрімоті спокою нема –
Ходить між хатами нещасна і убога.

Не зна вона, куди себе подіти,
Душу б розважити, стражденну й хвору,
Хоча б з ким-небудь хоч погомоніти.
Поплентались до вдовиного двору...

* * *

Заклякли в сні селянські білі хати,
Сопе тихенько стомлена земля,
На оболоню вийшли погуляти,
На двійки розділившись, тополя,

Щоб цілу ніч при місячнім тремтінні
Розмову довгу про любов вести.
На кладовищі ж хилять чорні тіні
На сонну землю срібнії хрести.
А за ставком, в нескошеному полі,
Десь затаївшись у густих житах,
Як гімн життю, коханню, щастю, волі,
Виспівує пісні незнаний птах.

* * *

Як хочу я,
небачений ніким,
Піднятись над
заснулою землею,
Й летіти
вітерцем нічним,
Щоб говорить
з коханою зорею.

* * *

Шепоче стрункій тополі
Про щире кохання вітер,
І затремтіли в безволлі
Тоненькі тополині віти.

А в зір заморгали вії,
І сум опустився над степом;
Вночі помирають надії,
Огорнуті чорним крепом.

* * *

Із мойого суму чорний саван
Вже ніч пряде;
Чумацьким шляхом над лісами
Дрімота йде.

Сполохана зоря далеко
Зірвалась вниз;
Лелечисі зіграв лелека
Вальс-каприз...

* * *

Хочу я спати,
Як спить нічний ставок,
Бездумно віддзеркалюючи зорі,
Без тяжких снів
І без сумних думок,
Що сотнями
Народжуються в горі.

* * *

Місяць прийшов до броду,
Низько над ним схилився
Й довго на себе дивився,
На свою місячну вроду.

* * *

На небі місяць у срібній колісниці,
За річкою дрімає темний ліс,
Звідкільсь лунає крик нічної птиці,
А вітерець гречаний мед приніс.

З своїх орбіт зірки в річку плигають,
Освічуючи її чорну глиб.
Вони пустують і того не знають,
Що цим вони лякають сонних риб.

* * *

Немов часникова долька,
Місяць на небі тьмяніє,
На сіре хутро вовка
Срібне проміння сіє.

А він це сприйняв неохоче –
Й на місяць завив, неборака,
В селі ж на виття те вовче
Завалували собаки.

Враз засвітилися вікна:
Тікай, вовче, у ліс, чимдуже!
А місяць ллє собі світло –
До вовка йому байдуже.

* * *

Ходить селом нашим місяць рогатий –
Лічить знічев'я на небі зірки:
То через вікна заглянув у хату,
То на деревах хитає гілки.

Нудотно старому, нема що робити,
Люди ж, втомившись, в хатах уже сплять,
Тому й никає, ледащо, сердитий –
Ні з ким йому по селу погулять.

* * *

Гойдається місяць на верболозі,
Немов те наївне дитя,
Яке не жило ще в турботах, тривозі
І зовсім не знає життя.

А місяць одвічний – все знає і баче,
Йому найдорожче – пора його рання,
Тож і зберіг він наївне й дитяче,
І здатність свою до нічного гойдання.

* * *

Мов куля вогняна,
з пращі запущена,
Зірка промчалася
над лісом-пущею,
Й розсипавши по небу
жаринки золоті,
У річку впала
між береги круті.
Це знак, що відбуло
у чорне небуття
Чиєсь бурхливе
і палке життя.

* * *

Є щось журливе в колиханні
Достиглих золотих пшениць:
Мов між собою наостаннє,
Поперед тим, як впасти ниць

Під нещадливою косою,
Колосся шепче між собою.
Куди їм дітись? Що їм буде?
Та інших їм нема доріг:
Бог їм не дав ні крил, ні ніг
І їх все рівно скосять люди.
(1995)

* * *

Вже блідий місяць ледве світить –
Тьмяніє небозвод,
В останній раз підступний вітер
Бере акорд.

Здригнулись верби гнучкостанні...
Старий романс
Зіграв їм вітер наостаннє –
Любові аванс.

О, вітре! Мо, й мене прославиш?
Прошу тебе!
Натисни і для мене клавіш...
Вже ранок йде...

* * *

Село ще спить: селян чека робота –
Примарлива ранковая пора.
Між хатами блукає ще дрімота
І в чорні очі вікон зазира.

Ось купол неба зовсім став прозорим,
Й дуби заклякли, наче на посту,
А блідий місяць полохливі зорі
Погнав кудись, немов овець пастух.

В чиїмсь дворі вже скрипнули ворота,
А перший промінь доторкнувсь води,
І в паніці побігла геть дрімота,
В росяних травах гублячи сліди.

* * *

Місяць на хату спустивсь обережно,
Сріблом сорочку мені помережив,
Потім у річку закинув він невід –
І повернувся на чорнеє небо.

* * *

А в полі жито
Вже половіє:
Чого ж співаєш,
Мій соловіє?

Хіба не знаєш –
Минає літо,
Скоро на південь
Тобі летіти.

Вже у копицях
Скошені трави,
А ти співаєш
Майські октави.

Спитати мушу:
Чи спать не можеш?
Чом мою душу
Співом тривожиш?

* * *

В полях давно вже викосили жито,
І вся природа впала у зажур,
Бо у теплі лишилось мало жити,
І скоро літу я «Прощай!» скажу.

Холодний вітер з півночі подме,
Закружить лист пожовклий, наполоханий,
Й тоді мені залишиться одне:
Сум розважать – небажаний, непроханий.

* * *

Скачуть осені жовто-червонії коні,
Запалали дерева на вітрі, мов ватра,
А в моєї задуми холодні долоні,
Бо не знаю, що буде зі мною завтра.

* * *

Лелеко, лелеко,
Куди ти летиш?
Напевно, далеко,
Бо тужно кричиш...
Хоч вливсь у велику
Пташину зграю.
Тікаєш від лиха
До теплого краю?
Там снігу немає,
Синіє там море,
Там хмари цілують
Високії гори,
Троянди червоні,
І білі жоржини
Цвітуть без упину
Щодня, щогодини.
І пташці прибулій
Живеться нівроку...
Та хто про минуле
Забуде хоч трохи?
І ти, мій лелеко,
В теплі біля цвіту
Все будеш здалека
Чекати привіту
Від рідного краю
І білої хати,
Від лугу, де – знаю –
Любив ти літати.

* * *

Ходить осінь-свекруха –
То тихо, то скоком,
Золотеє листя
Топчуть в грязь її чорні чоботи.
Вона у вікна мої
Зазирає рубіновим оком
І сипле в скроні мені
Сірий попіл скорботи.

* * *

Прийшла й на цей раз осінь золота:
Журливо в небі журавлі курличуть,
Мов гомонять: «Життя тут – марнота!»,
І відлітати геть з собою кличуть.

Та відлітати я боюсь, признаюсь,
І мандри не по силі вже мені,
Тож від людей надійно я сховаюсь
І поселюсь в старому курені.

Стану чужим для інших і для себе
І сумуватиму в глухім мовчанні,
Що з журавлями не полинув в небо,
Утративши на щастя шанс останній.

* * *

В нечесаних, багряно-жовтих косах,
Приплентались до нас звідкільсь осінь.
Носила пензлі, фарби повні відра,
У жовте фарбувала все і в срібне.

В моїм садку дерева обшукала,
Останнє яблуко на яблуні зірвала
Й заклякла вмить – враз посивіли скроні,
А яблуко гнило в її долоні,
І біль її, і серця її щем
На землю впав зажуреним дощем.

* * *

Похилилась стара верба,
Опустила ріденькі віти:
Доконала її журба,
Обража її часто вітер.

І стояти їй стало твердо,
Ясне сонечко вже не гріє:
Скоро вже помирать тобі, вербо,
Он вже й смерть вдалині бовваніє.

* * *

Вже відцвіли троянди
Біля моєї хати...
Скоро вже осінь зайде,
Листя почне зривати.

В небі холодні зорі
Блимають ледве-ледве,
немовби в чорнім морі
місяць пливе, як лебідь.

Древнім Чумацьким шляхом
Прадіди їдут наші,
Над задрімавшим дахом
Варять в казанах кашу.

І золоті пшонини
Падають в трави глухо:
Це дорогій Україні,
В дар неспокійним внукам.

Слава, тому, хто знайде,
Честь, хто почне шукати...
Вже відцвіли троянди
Біля моєї хати.

* * *

В гаю моєму осінньому,
Вечором калиновим,
Вітер в кущі облисілому
Ягоди трусить червоні,
Наче краплини крові.

В танці дивнім, химернім
Листя опале скаче...
Небо, немов за померлим,
Цілодобово плаче,
А мертве листя скаче...

* * *

Заклякли далі охололі,
І на околицю села,
Як вияв зла і кара долі,
Похмура осінь підійшла.

Завмерло все в німій тривозі –
На небі, в лісі, на землі:
Зима зловісна вже в дорозі,
Уже видніється в імлі.

Переживу пору зимову,
Сніги й морози уві сні,
Або віддам належне слову –
Складатиму хвалу весні.

* * *

Із-за гаїв прийшов світанок русий
Й сховавсь в тумані посеред двору –
Давно на південь відлетіли гуси,
Й нам до зими іти пора.

У тишині звучать тривожно кроки,
В моїй руці тримтить твоя рука,
Мов не були в розлуці довгі роки,
Й наша любов вернулась здалека.

Так тихо тут, ніщо не заколише...
В падінні лист останній закруживсь.
Не будемо ж будить заснулу тишу
І наше юне, золоте «колись».

* * *

Забуто,
замито,
запінено,
І потонуло в журбі,
Та серце моє зарубінено
На подарунок тобі.

* * *

Іду, задумливий, я парком,
Яким ходжу вже стільки літ,
Й мені здається, лише жартом,
Що золотим стає мій слід.

Листя з дерев тихо вальсує –
Уже зів'яле й золоте...
Нащо ж задумуватись всує,
Коли не вернеться все те,

Що було свіже і зелене –
Тепер на ньому смерті знак...
Ніяк не дійде це до мене,
Не хочу вірить в це ніяк.

* * *

Обриваються струни осінніх еолових арф,
Мертве листя в останньому вальсі кружляє:
Ще недавно життя вирувало в веселих садах,
А тепер – ні плодів, ні птахів в них немає.

Все живе помирає уже – і царює скрізь прах,
Між буттям й небуттям нині стерті границі:
Та ще прийде весна, й замість звуків еолових арф
У квітучих садах заспівають веселі жар-птиці.

* * *

В лісі пустому, в полі порожнім
Вітер никає знедоленим бомжем.
Я запитав його, чому никає,
Що він по холоду вперто шукає.
Може, йому стало осені жаль:
З неї ж зірвав, було, теплую шаль.
Та вітер заслаб, наче знятий з хреста,
Навіть не в силі відкрити вуста.

* * *

Промайнуло літо, наступила осінь,
Вже з дерев злітають жовтії листки,
Вітер павутинння між гілками носить
І зриває з квітів бліді пелюстки.

Падають і б'ються на землі каштани,
А в алеях тихих вже пташок нема:
Скоро, зовсім скоро вже тепла не стане,
Холодом вже диха здалеку зима.

Я ходжу садами – сам чому не знаю,
Щось сумне шепоче листя золоте,
Може – те, що долю я не повстрічаю,
Що шляхи до неї снігом замете.

Від такої думи ще журніше стане...
Я дивлюсь, як падають із дерев листки,
А об землю б'ються стиглії каштани,
І злітають з квітів бліді пелюстки.

* * *

Осінь багряна,
Холодне небо,
Пташки відлинули
У теплий край...
Прощай, кохана,
Іду від тебе,
Й себе до мене
Не повертай.

Ночами тужно
Ридає вітер,
Мов проводжає
В останню путь.
Уже не буде,
Кохана, літа,
Прощай навіки,
Мене забудь.

* * *

Вже ніч, усе навколо спить.
Піду до саду,
Послухаю, як в гілках бринить
Сум листопаду,

Як осінь пісню награє
На струнах вітру,
До різнобарв'я додає
Звуків палітру.

Скоро на землю упадуть
Білі сніжини,
І хуртовини заметуть
У сад стежини.

Коли у білій німоті
Найде досада,
Як і тепер, на самоті,
Піду до саду:

Може, там грає вже весна
На струнах вітру,
Як не звільнилась ще від сну,
То сліз не витру.

* * *

Блакитний лід,
А в білий простір
Стрімкого звіра слід,
І наглий постріл.

І тиша знов –
Лиш, де спинився біг,
Червона кров
Та стоптаний чобітьми сніг.

* * *

Вночі сніжок пухнастий випав,
Навколо стало білим-біло:
Тепер задумливії липи
Легенько струшують сніг з гілок.

* * *

Ворони
(за К. Галчинським)

Повітря морозне, розріджене, сонне –
На дерево з криком сідають ворони.
Їх галас невпинний далеко лунає...

Став падати сніг, легковісний, лапатий, –
Воронам не хочеться більше літати.
І сніг поступово ворон засипає...

Біліє вже поле, і річка біліє,
Лише на тім боці містечко темніє,
Являючи масу невиразну, чорну.

А ворони собі, як ворони:
Тільки зиркають оком червоним –
Ворона на ворону.

Вони, може, й далі б охоче кричали,
Якби й інші ноти для співанки знали,
А так галас їх поступово стихає...

Сидять, настовбурчені і занімілі, –
Ніч стелить їм килим пухнастий і білий.
Й ввижається їм: небо вже розсвітає,

Й на землю блакитнеє світло струмить.
Ніч. Тихо. Навколо все спить...
Добраніч, вам, білі ворони!

* * *

Куди подітися, коли кругом зима:
Незатишок, пітьма і лютий холод,
А просвіту ніякого нема,
Й на спілкування відчуваю голод.

Та разом з тим тікаю від людей –
Від людних вулиць й суєти мирської,
Відсиджуюся близь зачинених дверей
І трухлявію з самоти міської.

Якби мені колись сказали вголос
Ті, що відносились до мене, гірше звірів,
Що вік свій доживатиму, як одинокий колос,
Я б в це тоді нізащо не повірив.

І все ж не нарікаю я, не нарікаю, –
Боюсь розчарувань не менше, ніж холери,
Тому й від тих, кого люблю, тікаю
І намертво я зачиняю двері.

* * *

Біла акація, акація біла,
Ніжний весняний цвіт...
Немов кохана мене зустріла
З давніх моїх вісімнадцяти літ.

Біла акація, листя сріблясте,
Вітер мінори ллє...
Де ж ти блукаєш, загублене щастя,
Щастя твоє і моє?

Років шумує шалений політ –
Що вже без тебе значу я?
Ніжний, пахучий весняний цвіт,
Біла акація...

* * *

Може, то й не кохання,
Те, що між нами було...
Пам'ятаю: весна була рання,
Все у природі цвіло.

Ти на побачення вийшла
В білому платті із ситцю,
Немов квітучая вишня, –
Досі мені все це сниться.

Пахли духмяно конвалії,
Співали в кущах солов'ї...
Торкнувсь до твоєї талії –
Очі всміхнулись твої.

Очі, що кольору неба, –
В них щиросердна блакить.
Тихо сказала: «Не треба,
Серце не треба будить».

Взявшись несміло за руки,
Мовчки садами пішли,
Знали, що ждуть нас розлуки, –
В серці тривогу несли.

Зустріч була та остання,
День той поглинула даль.
Мабуть, було то кохання,
Бо не проходить печаль.

* * *

Коли недвижима
сидиш у ручая,
Й з усмішкою вдивляєшся
в струю живую,
О німфа! Як тоді
тебе люблю я,
Й до ручая, страждаючи,
ревную!

* * *

То було не зі мною,
Був то зовсім не я,
І не влітку – зимою,
Й не було солов'я.

І не я був з тобою,
І була то не ти;
Іншим сяяв з журбою
Місяць вниз з висоти.

І не ми то прощались,
Де стоять дві верби,
І не нам то дістались
Два шляхи – дві журби.

* * *

За річкою дзвони,
На цім боці човен,
Покотилось полем
Сонечко червоне.

Загорілись трави,
Запалало небо.
Я човен направив,
Кохана, до тебе.

Виглянь у віконце:
Догоріло сонце,
Посіріло поле,
Підпливає човен.

* * *

Дні йдуть, зникаючи в безмежжі –
Моя ж печаль стає незмінна:
Так після хвиль на узбережжі
В піску завжди біліє піна.

* * *

У чорну сутінь
веде алея,
мов у печаль.
Іду до тебе.
моя лілеє,
тамуй відчай!

Бачиш: зоря
з неба упала
у сонний став.
То я, щоб ти
мене стрічала,
свій знак подав.

* * *

Схвильовано упали звуки
В німу печаль –
Сховала ти обличчя й руки
В чорну шаль.

І очі в траурній орбіті...
Журитись кинь!
Хочеш, я буду веселити,
Я – Арлекін!

Минулого не нагадаю.
Ідем же! Йдем!
До теплого земного раю –
В край орхідей.

* * *

Життя змінило гамму й колір:
Було воно світло-рожеве,
А стало темно-фіалкове –
Все світле сум і думи зжерли.

* * *

Кохання моє, кохання,
Я знаю, ти спиш давно,
Бо ніч і пора не рання,
І темне твоє вікно.

Тебе розбудити боюся,
А в думці у мене одне:
Якщо я тобі не приснюся,
То, мабуть, не любиш мене.

Єдина моя на світі, –
Кажу я це тільки тобі, –
Ти квітка найкраща між квітів,
Без тебе я сохну в журбі.

Ти щастя моє весняне
І сонечка літнє тепло;
З кохання ходжу, мов п'яний, –
Такого раніш не було.

В мольбі піднімаю долоні
І в Бога благаю я,
Щоб ти крізь вуста свої сонні
Шепнула моє ім'я.

* * *

Зливаються ріки –
Єднаються й долі,
Якщо це справді кохання.
Ввійти ж з благовірною
В дім обрученим –
Це ще велике питання,

Бо в шлюбі серця
Висихають, як трави,
Що переходять у сіно,
Благочестиве ж
Розвіє вітрами,
Рожеве зробить сірим.

* * *

Він назавжди у серці,
Той дарований долею вечір...
Як найбільшу коштовність,
Я леліяв його і беріг.
Пам'ятаю, як місяць
Опустивсь на твої
Вкриті хусткою плечі,
Догораючі зорі
Падали до наших ніг.
Щось сумне шепотіла
Над нами висока тополя,
А під ранок тривожно
Закричали досвітні півні –
Знак того, що обох нас
Чекає розлука й недоля,
Що не буде вже щастя –
Ні тобі, ні мені.

* * *

Ти де, моя мріє, де, дика трояндо?
Я місце для тебе у серці зберіг;
Я кращої в світі не знаю принади,
Хоча обійшов вже чимало доріг.

І мариться часто у сні голубому,
Що бачу знайомі лани і гаї,
Що я вже підходжу до рідного дому,
Де руки сплетуться твої і мої.

Хай я натомлюся, хай буду страждати,
Хай кажуть, що бачив тебе лиш вві сні, –
Я вперто ітиму до милої хати
І буду співати про тебе пісні.

Мені їх для тебе дороги складають
І сиплять в сліди мої золото літер.
Трояндо! Ти чуєш, як кроки лунають?
Іду – твій закоханий вітер...
(За К. Галчинським, 1961–1976)

* * *

Нас доля розвела,
Далеко нині ти,
Але душею
Лину я до тебе.

Не спи в цю ніч
І знай, що з висоти
На тебе я дивлюсь
Тисячозорим небом.

* * *

Коли зоря встає над морем
Й хлюпоче лагідно прибій,
Мені здається – ти говориш,
Що то я чую голос твій.
В цю ніч примарливо-чарівну
Всі звуки у пітьмі ловлю,
Все жду тебе, мою царівну,
Бо лиш тебе одну люблю.

Я – берег твій, моя надіє, –
Прилинь і більше не тікай.
Зоря над морем тихо мріє,
Вже рожевіє небокрай.

* * *

Зір підійми у пітьму неозору –
Бачиш, там сяють далекі зорі?
А серед них наша зірка сія:
Ти її взнаєш – упевнений я.

Може, тієї зорі вже немає –
Тільки проміння її долітає?
І поміж нами – вже даль неозора,
А від кохання – лиш спогадів море.

* * *

Мені і досі часто сниться,
Немов і не пройшли роки,
Твоя хустина біла з ситцю
Й тепло дівочої руки.

Хоч я не той, що був раніше,
Знаю, і ти давно не та, –
Твій образ душу так колише,
Як вітер стиглії жита.

Бо і тепер тебе кохаю...
Хай вороття назад нема –
Щоночі голосно прохаю:
«Вернись!» Та ніч глуха й німа...

* * *

Зорі падають в серпень
І зникають в пітьмі:
Ти, кохана, нестерпно
Пригадалась мені.

Вранці білі тумани
Заповзають в доли:
В серці давняя рана
Не стихає, болить.

Вже холоднії ночі,
Стигне в травах роса:
Де ж твої сині очі,
Твоя ніжна краса?

Знав би – де, то зорею
До твоїх ніг упав
Чи приповз над землею
Як ранковий туман.

* * *

Довго чекать довелося:
Промінь на вітах тремтів,
Твого золотого волосся
Я доторкнутись хотів.

Будь же ти лагідна, ладо,
Вивільни очі з-під вій,
Може, в очах твоїх зрада,
Вирок любові моїй?

Мо, я коханець поганий,
З іншими краще тобі?
Серце – розтулена рана,
Душу втоплю я в журбі.

Мила, нам, мабуть, не треба
Більш говорить про любов,
В мене нема вже для тебе
Слів для сердечних розмов.

Все мимо нас пронеслося:
Пристрасті, спалах чуттів;
Відблиском твого волосся
Промінь на вітах тремтів.

* * *

Пройшли роки втомливої розлуки,
і ось нарешті ми зустрілись знову,
та почуття не пролились в розмову,
і не сплелись в обіймах наші руки.

Ми одне одному давно вже все простили,
життя навчило нас, як треба жити,
і все ж минуле нам не варто ворушити,
якщо в розлуці почуття остигли.

Чужими стали ми, чужі тепер ми люди,
і все ж минулого до щему в серці жаль,
і хоч його поглинула вже даль,
його ми вже ніколи не забудем.

* * *

Примарливо блукають сині тіні,
Земля чомусь гойдається легка,
Весь світ пливе у місячнім тремтінні,
Й твоя тремтить обручена рука.

Ти скарб чужий, чиясь чужа дружина,
А я – лиш гість примарних володінь...
Під вікнами хитаються жоржини –
Квітки наших розхитаних надій.

Я так боюсь своєї прохолоди
І суму синього твоїх сумних очей!
Вечірні зорі водять хороводи
На цвинтарі відмріяних ночей...

Журитись – знаю – буду за тобою,
І ще не раз згадаєш ти мене,
Та в гавані одвічного покою
Печалі тінь назавжди промине.

* * *

Колись прийду до тебе я зненацька,
Але не за прощенням, ти затям:
Така вже в мене вдача чудернацька,
Хоч вдачі цій завдячую життям.

Прийду, мабуть, порою вечоровою,
Коли вже спати полягають люди,
А місяць все навколо зачаровує;
Мій же прихід тебе, знаю, розбудить.

Я уявляю твій лякливий подив,
Та заспокійливо скажу тобі:
До тебе я не по любов приходив –
Хотів відправить поминки журбі!

* * *

Сховався вітерець і трав вже не колише,
Лист на деревах теж не шелестить...
Ступай, кохана, я прошу, тихіше –
Нехай минуле безтурботно спить!

Бачиш? У зір замерехтіли вії.
Одна упала – мабуть, хтось помер...
Ті давні дні – палкі і больовії –
Не варто нам їх згадувать тепер.

Все, що було, уже неповторимо,
Життя ж, як низка ницих клоунад,
А щастя, сміючись, промчалось мимо,
То ж нащо озиратися назад.

* * *

Повертатись – погана прикмета,
Та до тебе в думках повернусь.
Ти була муза й мрія поета,
А тепер лиш одна із бабусь.

Де поділась краса твоя й зваба,
Твій гнучкий кипарисовий стан?
Ти тепер звичайнісінька баба,
Й по тобі я б журитись не став.

Мені прикро і гірко за тебе,
Що не зможеш вже заворожить.
Я і сам вже спустився із неба
І звикаю вже прозою жить.

Вже не вийде з мене поета –
Став я кволий старезний дідусь...
Повертатись – погана прикмета,
Та до тебе в думках повернусь.

* * *

Я не можу тебе простити –
Знаєш про це ти й сама.
Тепер нам вже разом не жити,
Бо можна зійти з ума.

Я хочу тебе забути,
Та в серці назавжди ти –
Живеш в ньому, немов отрута...
Краще б з ума зійти!

* * *

Без почуттів та висоти понять
Ми, мов раби, томилися в неволі;
Увільнених з докучливої долі,
Нам наших душ уже не поєднать.

Бо в нас, погаслих, зовсім мертва хіть,
Немає в нас ні пристрасті, ні волі –
Як у давно засохлої тополі,
Нема чому в верхів'ї шелестіть.

* * *

Серце моє –
Ще не серце твоє!
Що ж ти хочеш від мене?
Думка моя –
Ще не думка твоя:
Жовтеє і зелене.
Все, що є в мене, –
Тільки моє –
Так повеліло Небо.
Багато мені
Недостає,
Та чужого мені
Не треба.

* * *

Без вогню не буває диму.
Нема диму – знать, нічому й тліть.
Я не хочу тебе, нелюбиму,
Ні до чого мені твоя хіть.

І не злися на мене, не сердься,
Адже знаєш, напевно, й сама,
Не накажеш любити серцю:
Бо не слухає серце ума.

Тож даремні твої наряди,
Й час, затрачений на макіяж,
Позабудь мене, слухайсь поради,
Не впадаючи в злобу і в раж.

Мені жаль тебе, нелюбиму,
І твою нерозтрачену хіть.
Не буває, ти ж знаєш, диму,
Якщо нічому навіть і тліть.
(Червень – вересень 2001)

* * *

Закохалася юна берізка в клена –
Й затремтіло в неї листя зелене.
І у клена затряслися гілки і крона,
Кров із зеленої стала червона.

Полюбила зріла ялина дуба –
І ялина та була дубу люба,
Та в неї засмість листя – голки,
Тож і цілуватися їм було неловко.

Вподобала стара верба граба,
Та не розбудила в нього бажань – баба.
Тож куди їй тепер хіть свою діти?
Буде в одинокості трухлявіти...
(28.11.2001)

* * *

Коли пливе вдаль бригантина,
Піднявши білі паруса,
Мені ввижається дівчина –
Вся юність, свіжість і краса,

Яка з весілля, наче птиця,
Що в клітку мали посадити,
Втіка, бо гониться сердитий,
Той, хто на ній мав одружиться.

Вона таки втече й покине
Нелюбого й нерідний рай.
Ти ж, білокрила бригантино,
Скоріш додому повертай.

Бо тільки тут твої причали –
Одержиш тут ти свій вінець:
Турботи, радощі, печалі...
Й життя тут зійде нанівець...

* * *

Гей, капітан! Не поспішай у море,
І дівчину ти не лякай гудком:
Хіба не бачиш, що у неї горе,
Й комусь вона помахує платком?

Будь милостив: врахуй дівочі муки
Й виходити у море не спіши –
Продовж хвилини їхньої розлуки,
Заради цього в службі согріши.

Та теплохід, лякаючи гудком,
Рушив у море монстром величезним,
А дівчина махала все платком,
Аж доки він за обрієм не щезнув.

* * *

Хоч сердся ти на мене,
хоч не сердся,
Не хочу я входити
в твоє серце,
Бо для мене твоє серце –
тюрма,
Тож надії звідти вийти
нема.

* * *

Минулого вже не забути,
Від нього в серці моїм щем;
Теперішнє ж – в ланцюг закуте
І не осмислене іще...

Не знаю, чим я буду жити,
Лише упевнено скажу:
Не стану за «тепер» тужити
І за минулим не тужу.

* * *

Я слухаю неквапливий прибій,
Дивлюсь, як гладь колише хвиля сонна,
І бачу, як у далі голубій
Пливе «Арго» з командою Ясона.

Здолавши перепони, лиха, біди,
Вони пливуть до Греції своєї
З далекої болотної Колхіди,
І золоте руно сія на реї.

Я теж чимало перепон здолав,
Та на досаду зрозумів давно,
Що я для себе так і не дістав
Людського щастя золоте руно.

* * *

Ранком тривожним,
Вечером раннім
Був я гожим
І був коханим.

Все пролетіло,
все промайнуло:
обличчя змарніло,
серце заснуло...

* * *

Буваю я з грошима,
Частіше – без,
І все ж не говорю:
«Мені не повезло».
Якби я був багатим,
Наче Крез,
Мене б частіш
Відвідувало зло.

* * *

Невиправний мрійник іще живе в мені –
Цей дух мене відвідує донині.
Хоч бачу чорні хмари вдалині,
Вони чимдуж здаля до мене линули.

Вже хмарами весь горизонт закрило,
Та я на це ніяк не потураю,
Знаю, Еол споруджує вітрило,
Доправити мене прямо до раю.

Хоч я знаходжусь у осінній зморі,
І часом сонце блимає зрадливо,
Вітрильник мій не заблукає в морі,
Бо ще з дитинства вірю я у диво.

* * *

В морі – рожеве вітрило
на голубій воді,
Небо – у сонячнім тливі,
пагорби сяють руді.

Вітер, що, мов парубійко,
Звечора буйно гуляв,
Хвилечку, синюю хвильку
нині мрійливо люля.

Чайка зі стогоном пада
В царство медуз і риб...
Море! Ти серцю відрада,
Мрії моєї глиб!

Здавна твій запах солоний,
Плескіт глянцований хвиль
Міцно тримає в полоні
Снами наміряних миль.

Море для мене розкрило
Тканий надіями зонт;
Жаль, що рожеве вітрило
Вже заховав горизонт.

* * *

Не підніма, пригнічує життя,
І все ж яким би не було буття,
Я прагну не втопитися в ганьбі
І не піддаюсь набридливій журбі,
Щоразу кажу рішуче «Ні»
Й ховаю сум у серця глибині,
Навіть тоді, коли стомлюсь до краю,
Наступний день з усмішкою стрічаю.

* * *

Людина зовсім я не горда,
Не буду нині сумувать.
Розгадуватиму кросворди,
Візьмуся ребуси складать.

Надворі вогко й сірувато –
Не вийду нині я гулять,
Напхаю в вуха свої вати,
І ляжу я спокійно спать.

Нехай в сусіда пісня, гамір,
Нехай весь світ стає вверх дном, –
Я не мінятиму свій намір
І буду спати все одно.

А вранці, витягнувши вату,
Оту свою заглушку вух,
Провітрю я свою кімнату
І, перевівши трохи дух,

Не зважу на сиру погоду,
Не буду більше сонця ждать –
Розгадуватиму кросворди
Й візьмуся ребуси складать.

* * *

За право жити дякувать кому?
Кому за це складати маю шану?
Стою вже на останньому кону,
Тож дякувати, мабуть, вже не стану.

Кому потрібні брехні і лукавство?
Прожив я так, як зовсім не хотілось:
Таке собі земне маленьке царство,
В якому серце так і не зігрілось.

* * *

Від лицемірного – моя печаль,
Від неминучого – мій сон тривожний –
Усе святе відходить вдаль,
І я приготував мішок дорожний.

Піду, і вже не повернусь
З безповоротного далека,
Як занедужавший лелека
В свою болотну Білорусь.

* * *

Депресія... Мов долі докір.
Напала лінь і зівота.
Немає сил чинити опір,
Та й сила вже давно не та.

На людях я іще бравую,
На самоті ж вогню нема;
Сам відчуваю – деградую,
Нема ні сили, ні ума.

* * *

Вчакловує дрімотна тиша ночі,
Замерло все, відходячи у сон,
Лише мої ще не закриті очі
Та Богоматір дивиться з ікон.

І співчуття зволожує їй очі,
Від співстраждання серце їй пече...
Якби могла, то й посеред ночі
Підставила б мені своє плече.

Та хоч вона і породила Бога,
Все ж не для щастя, вийшло – на біду.
Мені ж уже вготована дорога,
Тож я по ній як-небудь сам дійду.

* * *

Хай же люди мене засміють,
що ховаюся я від життя:
Засную я себе, засную
Павутинням із забуття.
Та чогось моя совість не спить,
Серце доводи вперто не слуха,
І болить воно, і бринить,
Як в павутинні муха.

* * *

Навіщо, доле, я тобі?
Ти ж не рахуєшся зі мною!
Скільки разів в нічній журбі
Я розмовляв про це з тобою?
Хай я нічого вже не значу,
Навіть для себе я ніщо,
Не попрошу в тебе удачу,
Не попрошу більш ні про що.

* * *

Накульгуючи, йдуть мої роки
Крізь видива химерні і примарні,
А дні летять, немов чорні круки, –
І зупинити їх надії мої марні.

Вночі журба заглядує в зіниці,
наче черниця, чорна і хмурна.
Вона у Бога в ролі жалібниці –
Її зусилля пропадуть дарма.

Бо нічого жаліть, душа моя убога,
А серце вже навіки охололо –
Нічим його вже розігріть незмога...
То що може зробити її слово?

Якби ти, жалібнице, о, якби
Заглянула в мої скорботні груди,
То бачила б, що там були скарби,
Та їх пограбували злії люди.

* * *

Не перший тиждень серед ночі,
Коли все стихне і засне,
Журба відкриє мені очі
І почина журить мене.

Вона журить і за минуле,
І за теперішнєє теж –
Порозворушить все заснуле,
Й воно пече сильніш пожеж.

Твої слова, журбо, тверезі,
І спростувань в мене нема;
Душу ж не зважиш на терезах,
То краще б ти була німа.

Бачиш? Надворі посвітліло,
Заглянув ранок у вікно.
Іди собі, якщо є діло,
Вночі ж ти прийдеш все одно.

І все ж я дякую за ласку,
За те, що ревно ходиш ти,
Може, на сон розкажеш казку,
Й Морфей до мене прилетить...

* * *

Накрий мене ніч чорнориз-покривалом,
Щоб міг я сьогодні, як слід, відпочити,
І сном не лякай страхітливо-кривавим,
Бо й так стало страшно на цім світі жити.

Коли у дитинстві каравсь за провину,
Мене ти звільняла від кривди і плачу,
Бо огорнувши у грубу ряднину
Мені обіцяла назавтра удачу.

А нині тебе про одне попрохаю:
Якщо не подружиш мене із Морфеєм,
Не треба перини, не треба і раю,
Мені б лише спокій й подушку з хмелем.

* * *

Болиголов вже зацвітає
І п'янко здалеку пахтить.
Мені ж все спокою немає,
І голова від дум болить.

Вночі звертаюся до Бога –
Хай пахощі геть віднесе.
І думи... Чи їх не замного?
Грішив я, може, над усе?

І Бога, каюсь, часто ганив –
Він, мабуть, чув це з висоти.
Тепер, коли мені погано, –
Гріхи, благаю, відпусти!

Залиш надію, хоч убогу,
Забуть колишні злі слова!
Я ж зрозумів пересторогу –
Тож хай спочине голова.

Не стану більше мудрувати –
До цього я вже охолов,
Піду собі спостерігати,
Як зацвіта болиголов.

* * *

Іду крізь ніч. Ні вогника, ні звуку –
Все огорнула тиша і пітьма.
Мене охоплює не страх – скоріш розлука,
Що йду один, й товариша нема.

Тому й думки тривожні, невеселі,
І важко йти – хода уже не та.
Удвох, напевне, вийшли б до оселі,
А так зусилля – явна марнота.

* * *

Мого життя віз
Іде вже під укіс,
І до провалля
З кожним днем все ближче.
Я не шукаю
Гальма для коліс,
Лиш до землі
Хилюсь дедалі нижче,
Щоб вона чула
Серця мого стук,
І хоч мені,
Мов мачуха, була,
Хочу, коли
Підійде час розлук,
Вона мене,
Як мати, прийняла.

* * *

Біля люстра

Хто я? Що я? Дотепер не знаю,
Хоч давно вже став немолодим,
Уві сні тепер я не літаю –
Мрії всі розвіялись, як дим.

І коли дивлюся часом в люстро,
Кожний раз одне і те ж я бачу:
Зморшками обличчя вкрите густо,
А в очах пригніченість собачу.

Що ж, життя мене жорстоко м'яло,
Зла була життєва течія,
Від колишнього мене лишилось мало,
Тож чи я у люстрі, чи не я?

* * *

Знову ніч – знов марити, не спати.
Тишина. Завмерло все, мовчить.
Зорі... Місяць йде до них гуляти.
Чорні тіні. Бите скло блищить.

Сумно. Та зважать на це не треба,
Тож дивитись буду до світанку,
Як безжурно і посеред неба
Місяць з зорями кружляють в танку.

Інформація

Національний
музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному
Мандруймо
Гончарською столицею України!
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: (+ 3 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 3 05353) 42416
E-mail: opishne-museum@ukr.net
Музей відчинено щодня
www.opishne-museum.gov.ua
www.ceramology.gov.ua
КЕРАМОЛОГІЧНИЙ

Опішне

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Нині селище Зіньківського району Полтавської області; близько 6 тисяч жителів. Постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 №878 селище включено до «Списку історичних населених місць України». **Один із наймогутніших і найславетніших центрів культурної самобутності українців, загальновизнана столиця українського гончарства.**

На території містечка досліджено городище скіфського часу «Кардашів вал» (IV–III ст. до н.е.), городище роменської археологічної культури (VIII ст.). Неподалік знаходиться одне з найбільших городищ скіфського часу – Більське. **1737 року в Опішному утворилася перша в Україні й тривалий час найбільша в Російській імперії Опішненська компанія селітроварних підприємств.** У добу середньовіччя в містечку збудовано **розгалужену систему підземних ходів, які планується музеєфікувати**.

У XIX столітті Опішне стало одним із найбільших і найвизначнішим гончарним осередком України. У місцевому гончарстві на початку XX століття було зайнято більше тисячі осіб. Вироби гончарів продавалися не лише в українських губерніях, а й у багатьох країнах європейського та американського континентів. 1894 року в Опішному було відкрито **першу в Лівобережній Україні земську губернську навчально-показову гончарну майстерню**. (Донині зберігся один із будинків майстерні, зведений 1916 року за проектом всесвітньо відомого українського мистця Василя Кричевського в стилі українського модерну). **Опішне – єдиний в Україні осередок традиційного гончарства, де вже більше століття розвивається гончарне шкільництво.**

В Опішному **функціонували найбільші в Україні гончарний завод «Художній керамік»**, що знаходився в системі «Укрхудожпрому», **та гончарний завод «Керамік»**, підпорядкований «Укоопспілці». **Завод «Художній керамік», заснований 1929 року, був найстарішим і найзнаменитішим гончарним підприємством в Україні.** Нині тут **діють приватні гончарні художні майстерні відомих українських мистців**, заслужених майстрів народної творчості України – Михайла Китриша, Василя Омеляненка, Миколи Пошивайла та багатьох молодих майстрів кераміки. Дванадцять гончарів стали членами Спілки художників України. Творчість 8 гончарів відзначено почесним званням «Заслужений майстер народної творчості України», трьох (єдиних з гончарів України!) – Державною премією України імені Тараса Шевченка, одного – Всеукраїнською літературно-мистецькою премією імені Івана Нечуя-Левицького.

Опішненська кераміка стала своєрідним етнічним символом української культури XX століття. (Найбільш влучно про це сказав, побувавши в Опішному, колишній посол Польщі в Україні Єжи Бар: «Я думав, що глину побачу, а побачив народ»). Саме тому усвідомлення україноствердужуючого покликання Опішного і дбайливе плекання головного дійства в цьому священному куточку України – гончарства – мають стати наріжним каменем культурної політики Української Держави.

З гончарством Опішного пов'язана творча доля знаменитих українських мистців: гончарів – **Федора Чирвенка, Остапа Ночовника, Івана Гладиревського, Василя Поросного**; художників-керамістів – **Юрка Лебіщака, Осипа Білоскурського, Петра Вауліна; художників – Василя Кричевського, Сергія Васильківського, Миколи Самокиша, Опанаса Сластьона, Єлизавети Трипільської, Леоніда Позена**; письменників – **Якова Майстренка, Василя Вражливого-Штанька, Олександра Косенка**, історика літератури **Назара Фіялковського**; археолога **Івана Зарецького**; етнографів – **Віктора Василенка, Михайла Русова, Федора Вовка, Якова Риженка, Костянтина Мощенка**; керамолога й мистецтвознавця **Юрія Лащука**; публіциста й політичного діяча української діаспори **Івана Майстренка**.

Містечко стало місцем проведення Установчого з'їзду Українського керамічного товариства (2000). **2015 року в Опішному засновано громадську організацію «Конгрес українських керамологів»** (КУК). Тут знаходиться постійнодіючий виконавчий орган КУК – Правління.

В Опішному нині функціонують три заклади державного значення: Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному **(на пострадянському просторі, у країнах Центральної і Південної Європи аналогів немає)**, Державна спеціалізована художня школа-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному» імені Василя Кричевського **(на пострадянському просторі, в інших країнах Європи аналогів немає)**, Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України **(на пострадянському просторі аналогів немає)**. Сформувався численний науковий колектив, інтелектуальний потенціал якого в сфері дослідження гончарства не має рівних в Україні.

На буревійних шляхах історії містечко не раз дощенту спалювали чужинці,
але воно, немовби Фенікс із попелу, знову й знову воскресало,
щоразу постаючи ще потужнішим Осердям Народної Духовності.
Занепали скіфські, праслов'янські городища, завмерло середньовічне козацьке
містечко, проте не зник на приворсклянських пагорбах Божий Дар Плекання Краси.
У найтрагічніші і найзастійніші часи вогнецвітне мистецтво Опішненських
Гончарів утверджувало Непоборність Народного Духу.
Нерукотворний Духовний Храм протистояв імперським намаганням
зруйнувати Генотип Національної Свідомості.
Інтенсивність нівелювання Основ Етнобуття – прямо пропорційна стану гончарства:
чим більше воно занепадає, тим помітніше деградує суспільство,
тим глобальніші катастрофи загрожують планеті.
Та обставина, що Опішне й сьогодні лишається одним із найбільших осередків
ГОНЧАРСТВА в Україні, виявляє його месіянську роль для Українського Суспільства.
Саме тому усвідомлення сакрального покликання Опішного і дбайливе плекання
головного дійства в цьому священному куточку України — ГОНЧАРСТВА —
поступово стають наріжним каменем культурної Політики Української Держави.
Спрагло припадіть до цього Предковічного джерела Духовності Нації,
звідки незлічимими струмочками розтікається в широкий світ,
у батьківські і чужинецькі краї потужна енергетика Космічної Гармонії!
Пізнайте Благодать Спілкування з Предивним Світом Нетлінної Краси!
Гончарство – індикатор Духовного Здоров'я Нації.
Кожний Гончар – Творець, і чим більше таких Особистостей, тим щільнішу
світлоносну Ауру Суспільства вони вибудовують, тим потужніше остання
протистоїть деструктивним космічним силам, Антидуху.
Гончарство – наймогутніша, хоча і найутаємниченіша Твердиня
Самозбереження Нації, джерело її Поступу.
Як не пригадати тут особливе обожнення гончарства японцями!
Чи не в цьому одна з передумов становлення й розвитку
авангардної нації сьогодення?!
У поруйнованому й сплюндрованому Українському
Світі утаємничений Духовний Потенціал Опішного
постає Великоднім Камертоном,
за яким найтонші почування й діяння
Українців налаштовуються
на гармонійний лад

З дня на день, через літа у віки творить Опішне гончарний літопис українського буття.
Таїна його Величі – за сімома замками Історії.
Джерела її Сили – лише для Посвячених у Апостоли Народного Духу.
Опішне творитиме Україну і хвилюватиме нас доти, доки залишатиметься нерозгаданою таїна його наснаги, допоки на сторожі його джерел поставатимуть світлоносні гончарі – чарівники-царі неосяжних вершин Людського Животворящого Вогню, провідники Космічного Ладу.
Їхніми заповітними руками Опішне промовляє до Нас Великомудрістю Предків.
Вслухаймося разом!

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

11 березня 1986 року в Опішному, за дорученням Ради Міністрів України, засновано Музей гончарства. Через три роки (03.11.1989) прийнято постанову про формування на його базі Державного музею-заповідника українського гончарства – етномистецького науково-дослідного і культурно-освітнього закладу, національної гончарної скарбниці України. Враховуючи виняткове значення музею-заповідника в справі збереження, вивчення й популяризації гончарної спадщини, а також його роль у розвитку національно-культурних традицій українського народу, Указом Президента України від 29.03.2001 року №220/2001, закладу надано статус національного.

Діяльність музею-заповідника спрямовано на збирання польових матеріалів, формування колекцій, наукове дослідження й популяризацію українського гончарства. У його структурі функціонують: Гончарська книгозбірня України, яка має найбільшу в Україні збірку літератури з проблем українського та світового гончарства; Національний архів українського гончарства; видавництво «Українське Народознавство», яке готує до видання літературу з проблем гончарства та українського народознавства, зокрема національний культурологічний щорічник «Українське гончарство», національні наукові щорічники «Українська керамологія», «Бібліографія українського гончарства», національний науковий часопис «Український керамологічний журнал»; Меморіальні музеї-садиби гончарської родини Пошивайлів, гончарки Олександри Селюченко, філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа, в яких у недоторканому вигляді збереглися інтер'єри жител, предмети побуту, гончарні твори та декоративні мальовки, вишивки, народні картини, безліч фотографій та багата епістолярна спадщина (листи, щоденники тощо). Найголовніше багатство музею – фондова колекція гончарних виробів, на сьогодні найбільша в Україні, яка щороку поповнюється.

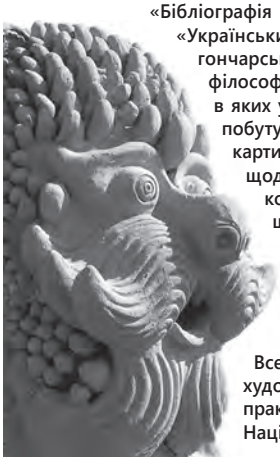

Музей ініціював проведення в Опішному Всеукраїнських симпозіумів монументальної кераміки «Поезія гончарства на майданах і парках України», Національних симпозіумів гончарства, у результаті яких з'явилася унікальна Національна галерея монументальної кераміки, розміщена просто неба; Всеукраїнських гончарських фестивалів, Національних конкурсів художньої кераміки, Міжнародних і Всеукраїнських науково-практичних конференцій і семінарів з проблем гончарства, Тижнів Національного Гончарного Здвиження, Національного Дня гончаря

ІНСТИТУТ КЕРАМОЛОГІЇ – ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ НАРОДОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ

На базі Науково-дослідного центру українського гончарства Національного музею--заповідника українського гончарства в Опішному 2000 року було засновано нову академічну наукову установу – Інститут керамології як відділення Інституту народознавства НАН України. За короткий проміжок часу, що минув відтоді, Інститут керамології став провідним в Україні у галузі керамології, ствердивши пріоритетні позиції України в розвитку цієї новітньої наукової дисципліни. Головною метою діяльності Інституту керамології є комплексне вивчення гончарства як феномена людської діяльності; проведення фундаментальних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про закономірності виникнення й розвитку гончарства, його роль і місце в традиційно-побутовій і сучасній культурі українців та інших народів світу; проведення прикладних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про глини та вироби з них, їх використання для примноження національного багатства Української Держави. Вчені Інституту вивчають гончарство на території України від найдавніших часів до наших днів; проводять польові керамологічні, археологічні та лінгвістичні експедиції в різних регіонах країни; формують Національний інформаційний банк даних про гончарство, вивчають і узагальнюють світові досягнення в галузі керамології.

Нині ведеться підготовка фундаментальної багатотомної енциклопедії «Українське гончарство», «Національного словника українських гончарів» та інших наукових праць

ДЕРЖАВНА СПЕЦІАЛІЗОВАНА ХУДОЖНЯ ШКОЛА-ІНТЕРНАТ І-ІІІ СТУПЕНІВ «КОЛЕГІУМ МИСТЕЦТВ У ОПІШНОМУ» ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

1997 року в структурі Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному було створено перший і єдиний в Україні подібного типу спеціалізований навчальний мистецький заклад – Колегіум мистецтв у Опішному. 04.12.2001 року його було реорганізовано в Спеціалізовану художню школу-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному». З 2004 року – це Державна спеціалізована художня школа-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному», підпорядкована Міністерству культури і туризму України.

Мета закладу: здобуття загальної середньої освіти, національне художньо-естетичне виховання дітей і підлітків, усебічний розвиток їх таланту, природних здібностей; виховання високоосвічених, фізично здорових, духовно розкутих і вільних людей, з прагненням до правди, добра і краси, здатних на незалежні судження й оцінки, з широким світоглядом, які турбуються про розвиток і збереження своєї культури, поважають інші народи; творення гармонійно розвиненої особистості з високим культурним потенціалом, розвиненим почуттям прекрасного, усталеними художніми смаками, готовністю до практичної творчої діяльності. Колегіум спеціалізується на опануванні гончарства.

Мистецький заклад став творчою базою Всеукраїнських гончарських фестивалів та Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів

ВЕЛЬМИШАНОВНІ ДОБРОДІЇ!

КЕРАМОЛОГИ, ТЕХНОЛОГИ, АРХЕОЛОГИ, ЕТНОГРАФИ, ІСТОРИКИ, МИСТЕЦТВОЗНАВЦІ, КУЛЬТУРОЛОГИ, ХУДОЖНИКИ, ЖУРНАЛІСТИ, КРАЄЗНАВЦІ, УСІ, КОМУ НЕ БАЙДУЖИЙ ДУХОВНИЙ ПОСТУП УКРАЇНИ! ГОНЧАРСЬКА КНИГОЗБІРНЯ УКРАЇНИ ЩИРОСЕРДНО ПРОСИТЬ ВАС НАДСИЛАТИ ЇЙ УСІ ВАШІ ПУБЛІКАЦІЇ З ПИТАНЬ ГОНЧАРСТВА УКРАЇНИ ТА ІНШИХ КРАЇН СВІТУ, В ОРИГІНАЛАХ ЧИ КСЕРОКОПІЯХ

Усі Ваші публікації, публікації про Вас будуть включені до анотованих статей «Бібліографії українського гончарства»

Умовою публікації в щорічнику Ваших матеріалів є наявність їх у Гончарській Книгозбірні України чи в Національному архіві українського гончарства. При цьому необхідно чітко зазначити джерело публікації за такою схемою:

для книг: Автор. – Назва книги. – Місце видання: Видавництво, Рік видання. – Кількість сторінок;

для статей: Автор. Назва статті // Назва періодичного видання (книги), де надрукована стаття. – Місце видання: Видавництво, Рік видання. – №. – Випуск. – Том. – День. – №№ сторінок.

За необхідності, Книгозбірня оплатить поштові витрати та вартість надісланих видань

Гончарська книгозбірня України,
Вул.Партизанська, 102,
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс (05353) 42416, 42475;
e-mail: opishne-museum@ukr.net

«Бібліографію українського гончарства»
за 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009 роки
можна замовити за адресою:
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164,
тел./факс (05353) 42416, 42175;
e-mail: opishne-museum@ukr.net

КЕРАМОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ 2011–2017 РОКІВ

160 грн.

Українська Керамологія:
Національний науковий щорічник. За рік 2007.
Атрибуція кераміки в Україні.
– Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.III. – Т.2. – 376 с., іл.

У другому томі третьої книги Національного наукового щорічника «Українська керамологія» подано матеріали Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Сучасні проблеми атрибутування керамологічних колекцій в Україні» та статті, присвячені тотожній тематиці.
Для керамологів, істориків, археологів, етнологів, мистецтвознавців, музеологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться культурною спадщиною України

80 грн.

Гейко Анатолій.
Гончарство населення скіфського часу
Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 248 с., іл.

Монографію присвячено реконструкції гончарства населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Здійснено огляд історії дослідження поселенських і поховальних пам'яток. Аналіз і узагальнення матеріалів, у поєднанні з комплексним застосуванням методів техніко-природничих наук, експериментального моделювання, етноархеології, дозволили реконструювати технологію виготовлення глиняного посуду, з'ясувати його асортименті призначення.
Для керамологів, археологів, істориків, музейних працівників, викладачів та вчителів історії, краєзнавців, а також усіх, хто цікавиться стародавньою історією України.

120 грн.

Метка Людмила.
Гончарство Слобідської України в другій половині XIX – першій половині XX століття.
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 240 с., іл.

Монографія є першим комплексним дослідженням гончарства Слобідської України другої половини XIX – першої половини XX століття. В її основу покладено матеріали, зібрані автором у польових керамологічних експедиціях упродовж 2001–2004 років.
Для керамологів, істориків, етнографів, мистецтвознавців, краєзнавців, музеєзнавців, усіх, хто цікавиться минувшиною рідного краю.

Овчаренко Людмила.
Гончарство Макарового Яру (друга половина XIX – перша половина XX століття).
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 252 с., іл.

100 грн.

Здійснено комплексне керамологічне дослідження гончарства крайнього східного гончарного осередку України. Охарактеризовано джерела й літературу з питань гончарства в с.Макарів Яр. Відтворено історичний розвиток місцевого промислу, з'ясовано причини його занепаду. Реконструйовано технологічний процес кустарного виробництва глиняних виробів; вивчено їх асортимент, функції, художні ознаки та способи збуту. Проаналізовано роль повітового земства у розвитку гончарного осередку. Вивчено обставини заснування, аспекти діяльності, вплив на промисел місцевої гончарної школи.

Для керамологів, істориків, етнографів, мистецтвознавців, краєзнавців, музеєзнавців, усіх, хто цікавиться минувшиною рідного краю.

Щербань Анатолій.
Декор глиняних виробів Лівобережної України від неоліту до середньовіччя.
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 248 с., іл.

130 грн.

Монографію присвячено дослідженню декору глиняних виробів самобутнього історико-культурного регіону – Лівобережної України – впродовж останньої третини VII тисячоліття до н.е. – XIII століття. Уперше проаналізовано майже восьмитисячолітню історію декору кераміки. Вивчено технологію нанесення декору, особливості елементів і композицій орнаментів, висловлено гіпотези щодо їх функцій.

Для керамологів, археологів, істориків, етнологів, мистецтвознавців, музейних працівників, краєзнавців, усіх, хто цікавиться мистецькою спадщиною давнього населення України.

Рахно Костянтин.
Перунове полум'я. Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів.
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 448 с., іл.

150 грн.

Монографія є першим комплексним дослідженням ролі й місця міфо-ритуальних аспектів гончарства у традиційній культурі слов'янських народів. Уперше в керамології й етнології на підставі аналізу традиційних гончарських звичаїв та обрядів виготовлення посуду реконструйовано міфопоетичні уявлення слов'ян про процес гончарювання. Виявлено й охарактеризовано зв'язок гончарного ремесла з основними образами слов'янської міфології, зокрема, з богом грому Перуном, у контексті базових структур міфологічної моделі світу.

Для керамологів, етнологів, фольклористів, істориків, релігієзнавців, етнолінгвістів, мистецтвознавців і всіх, хто цікавиться міфологією, фольклором і традиційною культурою слов'ян.

ТРЕТЯ Національна виставка-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!» (1 липня – 30 жовтня 2011): Альбом-каталог. 280 грн.

– Опішне: Українське Народознавство, 2012. – 408 с.: іл. + DVD

Про наймасштабнішу мистецьку подію в галузі української художньої кераміки 2011 року – ТРЕТЮ Національну виставку-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!». На ній було представлено найвидатніші досягнення вітчизняних мистців 2010 – першої половини 2011 року. Національні Виставки-Конкурси перетворилися в неформальні національні форуми творців української гончарної культури, щорічні з´їзди майстрів-гончарів, художників-керамістів, керамологів і мистецтвознавців.

У фундаментальному науковому альбомі-каталозі подано відомості про учасників і членів Журі, каталог, анотації й концепції експонованих творів, фотолітопис подій, прес-бібліографію й багато інших матеріалів, важливих для осмислення унікального мистецького явища. Також опубліковано аналітичні статті відомих учених, роздуми мистців про актуальні питання розвитку сучасної художньої кераміки в Україні та світі, художні пошуки й здобутки, дискусійні питання організації й проведення Виставки-Конкурсу.

Видання продовжує академічну керамологічну серію «УКРАЇНА ГОНЧАРНА», яка знайомить читачів із творчим доробком учасників національних керамологічних виставок, конкурсів і симпозіумів.

Додатком до альбому є DVD-диск із відеофільмом про перебіг подій Виставки-Конкурсу.

Для художників-керамістів, майстрів-гончарів, керамологів, мистецтвознавців, культурологів, етнологів, музеєзнавців, краєзнавців, викладачів і студентів мистецьких навчальних закладів, керівників художніх галерей і музеїв, кураторів виставок.

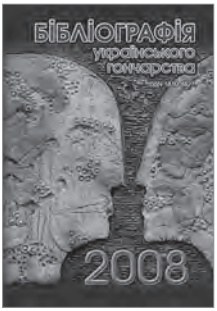

Бібліографія українського гончарства. 2008: Національний науковий щорічник. 150 грн.

– Опішне: Українське Народознавство, 2012. – Вип.10. – 408 с.: іл.

Національний науковий щорічник охоплює публікації про українське гончарство, кераміку, керамологію, які побачили світ в Україні 2008-го року. Тематичне спрямування матеріалів – археологія, історія, етнографія і мистецтво гончарювання. До реєстру включено книги, брошури, журнали, буклети, статті, повідомлення, що надійшли до Гончарської книгозбірні України та Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, а також Керамологічної бібліотеки України й Українського керамологічного архівного фонду Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. Усі бібліографічні позиції мають анотації й суцільну нумерацію, починаючи з першого випуску. Подано додаток публікацій 2007 року, огляди й рецензії керамологічної літератури, інформацію про нові надходження до Гончарської книгозбірні України та Керамологічної бібліотеки України; короткі біографії й статті про відомого сучасного художника-кераміста Василя Боднарчука та відомого українського вченого, академіка НАН України, професора Степана Павлюка; список добродійників.

Для керамологів, етнологів, істориків, археологів, мистецтвознавців, краєзнавців, бібліотечних працівників, викладачів і студентів вищих навчальних закладів.

180 грн.

Міщанин Віктор.
Репресивні заходи радянського тоталітарного режиму в галузі традиційного гончарства України (1930-ті – 1950-ті роки).
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 736 с.: іл.

Монографія є першим ґрунтовним дослідженням репресивних заходів радянського тоталітарного режиму в галузі традиційного гончарства України впродовж 30-х – 50-х років XX століття. В основу книги покладено архівні документи, літературні й польові джерела, що стосуються мешканців гончарної столиці України – містечка Опішного – й навколишніх гончарних осередків сучасного Зіньківського району Полтавської області. Подано життєписи й матеріали фальсифікованих кримінальних справ гончарів, працівників гончарних підприємств, працівників і випускників гончарних шкіл, керамолога.
Для керамологів, істориків, музеологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться трагічними сторінками в історії України й намагається унеможливити їх повторення в майбутньому.

100 грн.

Гейко Анатолій.
Ремонт глиняного посуду: історія, традиції, звичаї.
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 176 с.

Монографія є першим спеціалізованим дослідженням ремонту глиняного посуду на теренах України й суміжних країн. Керамологічні, археологічні й етнографічні джерела дозволили вивчити це унікальне явище традиційно-побутової культури від найдавніших часів до сьогодення. Комплексно охарактеризовано види ремонтування, особливості їх еволюції й причини зникнення, відображення теми у фольклорі й художніх творах. У додатках подано практичні поради щодо ремонту глиняних виробів.
Для керамологів, археологів, етнологів, істориків, музейних працівників, викладачів і вчителів історії, краєзнавців, а також усіх, хто цікавиться традиційно-побутовою культурою України.

140 грн.

Рахно Костянтин.
Свистопляска і Ренкавка. Глиняні вироби в традиційно-побутовій культурі як джерело формування національної ідентичності слов'янських народів.
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 488 с.

Монографію присвячено календарній обрядовості з використанням глиняних виробів у традиційно-побутовій культурі росіян і поляків – Свистоплясці та Ренкавці. На підставі широкого кола джерел простежено ґенезу й еволюцію цієї обрядовості, первісно пов'язаної з язичницьким культом бога грому Перуна й відродженої нині як громадські урочистості. Проаналізовано шлях глиняних виробів від культової пластики до дитячої іграшки та мистецьких творів, які стали уособленням етнічності, фактором збереження локальної й національної ідентичності за доби глобалізації.
Для керамологів, етнологів, фольклористів, істориків, релігієзнавців, етнолінгвістів, культурологів, мистецтвознавців і всіх, хто цікавиться міфологією, фольклором і традиційною культурою слов'ян.

Українська керамологія: 180 грн.
Національний науковий щорічник. За рік 2008:
Експеримент у сучасній керамології
/ За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла.
– Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – 592 с.: іл.

В основу чергового тому Національного наукового щорічника «Українська керамологія» покладено матеріали Міжнародного науково-практичного керамологічного семінару «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?» (Опішне, Полтавщина, 28–30.05.2008). Метою його проведення було з'ясування місця й ролі експериментів у сучасних керамологічних дослідженнях, виявлення позитивних і негативних моментів у використанні їх під час вивчення давнього гончарства, впровадження в практику сучасних керамологічних студій спеціальних методів дослідження історичної кераміки. У додатках подано статті керамологічної проблематики провідних українських і російських учених.

Щорічник присвячено пам'яті видатного керамолога, доктора історичних наук, професора Олександра Бобринського (04.08.1930 – 01.10.2010)

Для керамологів, істориків, археологів, етнологів, мистецтвознавців, музеологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться культурною спадщиною України та інших країн світу.

Метка Людмила. 140 грн
Глина й глиняний посуд в українській народній медицині
(XIX – початок XXI століття).
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. – 248 с.

Уперше в українській керамології на основі опублікованих джерел і польових керамологічних студій з'ясовано специфіку використання глини й глиняного посуду в народній медицині українців упродовж XIX – початку XXI століття. Проаналізовано народні способи приготування лікарських засобів у глиняному посуді; визначено асортимент посуду для проведення лікувальних процедур у домашніх умовах; узагальнено відомості про використання глиняного посуду в знахарстві під час магічного зцілення від хвороб та в господарських захисних звичаях і обрядах, пов'язаних із тваринництвом; досліджено побутування глиняних оберегів в українській традиційно-побутовій культурі.

Для керамологів, істориків, етнографів, мистецтвознавців, краєзнавців, усіх, хто цікавиться традиційно-побутовою культурою України.

Гейко Анатолій. 120 грн.
Гра «Крем'яхи» як джерело наукових студій.
– Опішне: Українське Народознавство, 2015. – 320 с.

Монографія є першим комплексним дослідженням української народної гри «Крем'яхи», а також подібних ігор народів світу. Керамологічні, археологічні, етнографічні та інші джерела дозволили охарактеризувати різновиди гри, її еволюцію й причини зникнення, відображення теми в мистецтві й художній літературі, вивчити застосування крем'яхів у культово-релігійній обрядовості.

Для керамологів, археологів, істориків, музейних працівників, педагогів, краєзнавців, а також усіх, хто цікавиться традиційно-побутовою культурою України та інших країн.

Овчаренко Людмила.
Кам'янець-Подільський осередок гончарної освіти в Україні (1905–1933)

260 грн.

– Опішне: Українське Народознавство, 2015. – 1280 с.

Перше в українській керамології комплексне дослідження розвитку гончарного шкільництва в місті Кам'янець-Подільський упродовж першої третини XX століття. За архівними й літературними джерелами, польовими матеріалами проаналізовано передумови заснування, основні напрямки діяльності, учнівський склад, навчальні програми, технологічні аспекти опанування гончарства, етнопедагогічні засади функціонування й персоналії викладачів різночасових навчальних закладів: Кам'янець-Подільських рисувальних класів (1905–1908); Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні (1908–1919); Кам'янець-Подільської художньо-промислової професійної школи імені Григорія Сковороди (1919–1933).

Відтворено унікальну в межах України систему комплексного формування творчого майстра, що передбачала практику у виробничих майстернях, участь в етнографічних експедиціях і фахових гуртках, видавничу, музейну й виставкову діяльність. З'ясовано визначальну роль керівників гончарних навчальних закладів в успадкуванні й передачі професійних знань (В'ячеслав Розвадовський, Микола Роот, Володимир Гагенмейстер). Вивчено трагічні сторінки історії, пов'язані зі знищенням російською окупаційною владою цього самобутнього осередку збереження, розвитку й популяризації народного мистецтва. Опубліковано унікальні архівні й керамологічні матеріали гончарних шкіл Кам'янця-Подільського.

Для керамологів, етнологів, істориків, етнопедагогів, мистецтвознавців, культурологів, педагогів і краєзнавців, усіх, хто розвиває гончарство як етноідентифікуюче явище національної культури й цікавиться художньою спадщиною українців.

160 грн.

Пошивайло Марія.
Гончарний код українського фольклору (семіотика, образність, атрибутика, текстологія).

– Опішне: Українське Народознавство, 2015. – 464 с.

Дослідження присвячене виявленню гончарного коду в українському фольклорі; вивченню різножанрових народнопоетичних творів з елементами й сюжетами гончарської тематики як культурного тексту; реконструкції міфо-ритуальних і семіотичних функцій гончарства і глиняних виробів; показу комплексного, багатоаспектного представлення гончарства в традиційній культурі українців. У монографії визначено елементи концептосфери, висвітлено ґенезу та формування мотивної структури в площині «образного поля» гончарського фольклору; охарактеризовано специфіку фольклору гончарів, загальні змістово-формальні й функціональні закономірності жанрового явища; досліджено гончарні виміри дитячого фольклору, його жанрової специфіки, вербальних та естетичних кодів, функціональних принципів; розкрито символічний аспект кераміки в малих формах фольклору; реконструйовано функції й семантику глиняних виробів у календарно-обрядовій творчості.

Для фольклористів, керамологів, етнологів, істориків, мистецтвознавців, культурологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться традиційно-побутовою культурою України.

Пуголовок Юрій.
Будівельна справа літописних сіверян.

160 грн

– Опішне: Українське Народознавство, 2016. – 360 с.

Монографію присвячено комплексному вивченню будівництва населення роменської культури Дніпровського Лівобережжя України. Особливості цього аспекту матеріальної культури сіверян з'ясовано на основі аналізу історіографії й систематизації археологічних джерел. Охарактеризовано будівельні рештки роменської культури відповідно до їх функціонального призначення. Відтворено будівельний процес і технологічні прийоми; виділено локальні особливості й закономірності розміщення структурних елементів споруд; проаналізовано роменські будівельні традиції в населення Сіверської землі часу Київської Руси; запропоновано графічні варіанти реконструкції фортифікаційних і житлових будівель, а також забудови поселень сіверян.

Для археологів, керамологів, етнологів, істориків, мистецтвознавців, культурологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

48 грн.

Традиційна кераміка українців
на поштових листівках першої третини XX століття:
Набір листівок.

– Опішне: Українське Народознавство, 2016. – 36 лист. + футляр

Це видання представляє 36 поштових листівок із керамологічної колекції Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, що побачили світ у 15 видавництвах у першій третині XX століття. На них зображено традиційний побут українців кінця XIX – першої третини XX століття, зокрема особливості використання глиняних виробів.

Поштівки презентують три різновиди фотозображень: *оригінальні* – спеціально виконані для відтворення на листівках; *документальні* – створені за знімками фотографів; *репродукційні* – відтворюють живописні твори видатних художників та експонати з музейних колекцій. Вирізняючись документальним характером зображень, значною інформативністю, чисельністю сюжетів, листівки постають своєрідним хронописом гончарної культури України. Серії поштівок («Типи Малоросії», «Українські типи і краєвиди», «Українські типи», «Типи Галичини», «Типи буковинських селян») фіксують побут старожитніх українців – хліборобів, пастухів, торговців та інших професійних і соціальних верств населення.

На листівках представлено глиняні вироби різних історико-етнографічних регіонів України (Полтавщина й Слобожанщина, Середня Наддніпрянщина, Поділля, Гуцульщина, Буковина), а саме – глечики, горщики, ринки, куманці, миски, тикви, зооморфний посуд, кахлі тощо. Асортиментний ряд виробів виявляє багатство форм і декору української кераміки, локальну специфіку творів. Зображення відтворюють регіональні етнографічні особливості кераміки, різні побутові ситуації з використанням виробів гончарів удома, в полі, дорозі, під час праці й дозвілля. Серія «Кераміка», представлена в цьому виданні трьома листівками, дозволяє скласти уявлення про кераміку українців XVIII – початку XX століття.

Белько Олег. 140 грн.
Діяльність органів земського самоврядування з розвитку й популяризації гончарного промислу Полтавщини (1876–1919).
– Опішне: Українське Народознавство, 2017. – 280 с.

У монографії досліджено вплив Полтавського губернського земства на гончарний промисел Полтавщини впродовж 1876–1919 років. Охарактеризовано наявні джерела й літературу з проблематики дослідження; засоби впливу земства на поліпшення технічного й технологічного процесів, художньої досконалості виробів; проаналізовано основні напрями діяльності земства з підтримки промислу; з'ясовано роль і місце земських гончарних навчальних закладів у вирішенні актуальних проблем промислу; досліджено заходи щодо популяризації та збуту глиняних виробів через кустарні склади, виставкову діяльність на території регіону, держави й на міжнародних ринках.

Для керамологів, етнологів, істориків, мистецтвознавців, культурологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться традиційно-побутовою культурою України.

210 грн.
Краснова Тетяна.
Дослідження, реставрація і зберігання музейної кераміки.
– Опішне: Українське Народознавство, 2017. – 464 с.

Монографія є першим вітчизняним дослідженням систематизації знань і досягнень української та зарубіжної науки в галузі збереження, консервації та реставрації кераміки, яке базується на практичному досвіді та опрацюванні значного масиву бібліографічних джерел.

Описано фізико-технологічні властивості виробів, детально проаналізовано види й причини їх руйнування, охарактеризовано реставраційні матеріали та їх застосування в різні історичні періоди. Окреслено чіткий науковий підхід щодо збереження гончарної спадщини. Сформульовано принципи, а також морально-етичні норми консервації та реставрації кераміки.

Для реставраторів, керамологів, археологів, етнологів, мистецтвознавців, краєзнавців, музейних працівників, колекціонерів, майстрів-гончарів, художників-керамістів, студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто зацікавлений у збереженні культурної спадщини України та інших країн світу.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Аболок Р. 631
Аганесов Сергій 5, 249-251, 253, 255-262, 685
Адамська Марія 671
Азаров Микола 721
Айвазовський 132, 305, 391
Акоп 252
Алафер Г. 67
Алёша (Альберт) 278
Алхівіаді 444
Альберт (Алёша) 278
Ананко 474
Анатолій 322, 374
Андрєєва Ніна 600
Андрієвський 642
Андрій 5, 334, 337-339, 351, 575, 576
Андропов Юрій 529, 579
Андрощук 489
Андрушенко Оксана 4, 864
Анестис 271
Анна Павлівна 751, 757, 760-762, 768
Антипенко 254
Антоненко В. 296
Антонов 657
Антонович Євген 699
Арістотель 107, 736
Арнольд Никифорович 306
Арсен 181
Артем 697
Асратян 257
Афанасьєв Ю. А. 625
Ахметов Ренат 737
Бабель Ісаак 48
Базеєв Євген (Женя) 358, 364, 370, 375, 377, 378, 380-387
Базилевич Анатолій 12
Бакров Володимир (Володя) 313-319, 325-328, 351-353, 372, 373
Балабанова Г. П. 681
Балашов 129
Баль Володимир (Володя) 5, 305-307, 309-314, 317, 318, 320-323, 329, 334, 337, 342-345, 347, 348, 351, 352, 744
Баль Лідія (Ліда) 348-350
Бандера Степан 643
Бар Єжи 835
Баришніков 133, 134, 137, 138
Бартеньєв Леонід 187
Басаєв Шаміль 663
Басенко Валерій 231
Батирев Володимир 389
Батов П. 615
Батюк Віктор 58, 65
Бауман Микола 580
Бах Себастьян 519, 547
Бахонін М. 619
Бахтін Михайло 578, 637
Бахус 23, 433
Безклубенко Сергій 675
Безсмертний Роман 754
Безсмертний Федір 200
Белла 536
Белько Олег 847, 852
Бендер Остап 258, 260
Бердник Олесь 666, 723
Бердяєв Микола 15, 554
Берека Анатолій 29
Берека Лариса 29
Берека (Сморж) Олександра (Саня) 19, 20, 28, 29
Берія 203, 227
Бетховен 547
Бєлінський Віссаріон 485
Бєлобородов 26
Биков Віктор 140
Биков Леонід 712
Білик В'ячеслав 677
Білик Віктор 626
Білик Іван 416, 424, 620, 687
Білик Павло 424, 468
Білик-Пошивайло Настя 677
Білобородова 663, 664
Білоскурський Осип 835
Білоус [Сілованова] Ніна 29, 30, 186, 657
Біляк Параска 522, 691, 695
Більга Григорій (Грицько, Гриша) 164, 165, 530
Блаженний Василь 615
Блинов Микола 389
Блохін Олег 238
Блюменталь-Тамаріна Ізабелла 141
Боб 319, 326, 337
Бобринський Олександр 844
Бог 35-37, 75, 80, 116, 164, 189, 208, 210, 239, 341, 347, 350, 385, 405, 411, 414, 443, 450, 461, 471, 472, 474, 475, 484, 492, 493, 505, 544, 553, 554, 557, 562, 579, 640, 644, 658, 670, 684, 695, 701, 788, 794, 815, 829, 830, 832
Богатирьова Раїса 737
Богдан 537
Богдан Іван 88, 89
Богданов Емір 386
Богданович Микола 626, 661
Богданович Надія 626
Боголюбов 391
Богоматір 829
Богословська Інна 754
Богуславка Маруся 621
Боднарчук Василь 842
Бодров 137
Боженко 480
Большаков 525
Бондаревський Петро 666, 677, 687
Боровиковський 391
Боткін 744
Брахт Едуард 168, 180
Брежнєв Леонід 487, 529, 625
Брежнов В. 288
Бріцин 518, 520-525
Бровко Микола 688
Броз-Тіто Йосип 478, 479
Брюховецький В'ячеслав 621, 738
Буєва Л. 579
Бульба Андрій 615
Бульба Тарас 615
Бухарін 238
Буцик Андрій 263
Буш Джордж 721
Вадим 572

Вакуленко Микола 200, 756
Валеєв Емір 589, 671, 698
Валеєв Хамід 671, 698
Валеєва Наталя 671
Валеєва Софія 671
Валеєви, *родина* 593, 597, 635, 671, 676
Валерій Петрович 374, 375, 377-379
Валя 142, 144, 148
Ван Гог Вінсент 554
Ваня 5, 76, 329-334, 336, 338, 342, 343, 345, 346, 352, 377
Вараков Володимир 705
Василевська Ванда 72
Василевський 16, 147, 571
Василенко 161
Василенко Віктор 835
Василь (Вася) 29, 69, 356, 388, 422
Василь Іванович 585
Васильєв Микола 389
Васильєв О. 197
Васильківський Сергій 835
Васнецов Віктор 191
Ватутін Микола 98
Ваулін Петро 835
Вашурін Саша 171, 172
Величко Гриша 100
Величко Овсій 660
Вересень Микола 695
Вернадський В. І. 743
Вершинін Валентин 155, 162, 174
Видрін Дмитро 753
Виноградова (Марченко) Ніна 275
Висоцький Володимир 580
Вишенський Іван 411, 413, 414
Віардо Поліна 472
Вівальді 547
Вікторія (Віта) 435, 437, 447, 459-461, 475, 530, 637, 673
Вітовт 711
Вітренко Наталя 737, 754
Власенко В. 606
Власенко Вікторія 514, 515, 634, 636
Власенко Іван 159, 452, 509, 514, 515, 518, 590, 592, 595, 604-606, 629-631, 634, 636, 638, 639, 643, 661, 672, 676, 677, 702, 706-708, 711, 712, 716, 723, 739, 740, 743, 754
Власенко Наталя 636
Вовк Федір 835
Вовчик М. 268
Войцеховський 278
Волинка Григорій 600-603, 663, 664, 675
Володарський 137, 138
Володимиренко В. С. 602, 643
Володя 228
Волощенко (Левіна) Надія 731
Ворошилов Климент 51
Вражливий-Штанько Василь 835
Врублевський Валерій 576, 577, 638, 642, 643, 654, 662
В'яла Лідія 184
В'ялий Кім 171-173, 183-185

Габай 439
Гаврилов Михайло 123, 130, 132
Гаврилюк П. І. 296
Гавриш Степан 693
Гагарін Юрій 573
Гагенмейстер Володимир 845
Гайдн 547
Гайдук 763
Гайдукова Тетяна 438, 439, 447
Галчинський К. 810, 816
Галина 724
Галя 142, 144, 148, 149,
Гамсахурдіа 502
Ганжа Петро 415, 416, 418, 422, 424, 425, 558, 620, 621, 676-678, 687
Гаркулі, *родина* 635
Гаркуль Валерій 586, 589, 591, 682, 756
Геббельс 521
Гегель 36, 108, 222, 233, 240, 269, 485, 498, 701
Гейко Анатолій 746, 840, 843, 844
Гейне Генріх 226
Геля 724
Геннадій (Гена) 336, 337
Герасименко Єфросинія 403, 404, 467
Герасименко Юрій 4, 864
Гердер 519
Геркулес 161
[Герман] Анна 671
Герман Віра 417
[Герман] Людмила 671
Герман Михайлович 368, 371, 372, 383, 385, 388
[Герман] Руслан 671
Герман Світлана 671
Германи, *родина* 671
Герцен Олександр 15
Гете 472, 519
Гіннес 232
Гірченко Володимир 527
Гірченко Людмила 451, 454, 527
Гітлер 69, 70, 83, 88, 96, 268, 335, 518, 519
Гладиревський Іван 835
Глінка 678, 679
Глуховський В. Д. 304, 310
Гнатюк Людмила 686, 687
Гога 319
Гоголев Л. Д. 485
Гоголь Микола 18, 236, 542, 547, 566
Голік 217
Головатий 719
Головко Андрій 547, 619
Головченко Іван 702, 705, 707
Голосов Артем 302, 303
Голосова Галина 49, 50, 697
Голубєв 297
Гольдентріх 526, 528
Гомон 196, 198
Гонгадзе Георгій 695, 751
Гонтар Майя 408, 412, 413
Гончар Іван 657, 676
Гончар Олесь 547, 650
Гончар Петро 631
Гончаренко Микола 486, 490, 491
Гончаров Володимир 304-310
Гончарова Галина 306, 310
Гончарови, *родина* 304
Горбачов Дмитро 211, 212, 235, 244, 639, 640, 678-680, 686, 692, 773
Горбачов Михайло 576, 579, 584, 587, 600, 638, 649, 650, 654
Горбачова Віра 678, 679
Горбачова Лілія 639, 640
[Горбачова] Неля 678, 679, 686
Горбачук 675
Горбулін 689
Горбунов Андрій 5, 126, 192, 193, 207-212, 235, 654, 659
Горбунов Микола 207, 208
Горбунова Валентина 211
Горбунова Василина 207, 208
Горбунова Людмила 210
Горбунова Тетяна 210
Горбунови, *родина* 208
Гордієнко Анатолій 209, 290, 291-294, 491, 628, 659, 689, 701, 706
Городиський Іван 509
Городнича Софія 171

Горянін О. 156, 174
Горький Олексій 297, 483, 606, 607, 627, 628, 643, 680, 743
Гош О. П. 516
Гоша 364
Графов Саша 389
Грачов Павло 662
Гребіняк Марія 408
Греков Антон 58, 192
Греков Василь 58, 192
Греков Григорій 58
Григор'єв Леонід (Льова) 355, 356, 359, 360, 368, 369, 371, 372, 374, 381, 383
Григоренко Анатолій 424, 425
Григорій 364
Гримич Вілль 712
Гринь Григорій 749
Гриценко Анатолій 764, 766
Грицько 131
Гриша 85, 463
Гріненко Володимир 764
Гроссман Василь 125
Губко А. 265, 268
Гужва Валерій 457
Гулига Арсен 579
Гуменюк Наталка 660
Гуменюк Олександр 660
Гуменюки, *родина* 660
Гурамішвілі Давид 495
Гус Ян 520
Гусак 522, 694
Гусар Людмила 864
Гусєв 564, 565
Гюссерль Едмунд 11

Давидова Юлія 864
Давидович Анатолій 595
Данилейко Володимир 666, 669
Данте 476
Дацюк Ярослав 592, 593, 601, 602, 604, 628, 699, 726, 727
Демченко Трохим 415, 556
Денисенко Михайло 691
Денисюк Ігор 314, 315, 321, 325
Деревицька Г. 680
Деревицький Броніслав 225, 680
Деряжна Катерина 509, 626, 686, 687, 716, 741
Деряжні, *родина* 678
Джавад 497
Джеджула Андрій 268
Джібладзе 492, 493
Дзекунов Ігор 733
Дзекунов Микола 212, 234, 235, 693, 733, 734
Димков 5, 325, 326, 327, 329, 352
Дичко Володимир 186, 187, 189, 191
Дмитренко Олекса 529, 676-678, 687
Дмитриченко В. 265, 280
Дмитро 739
Довженко Олександр 43, 242, 282, 480, 525, 526
Долгов 579
Дон-Кіхот 634
Дора 321-323, 343, 345, 346
Доре 635
Доценко Олена 688, 720
Доценко Юрій 400, 401
Драга В. В. 208
Драгоманов Михайло 674, 675, 680, 719, 743
Драч Іван 457, 620, 636, 727
Драч Марія 666
Драчук Віктор 6, 564-573, 575-580, 625, 638
Дригоза Василь 582, 589, 598
Дроб'язко Євдокія 406
Дубинка Ніна 677, 687
Дубовий Іван 67
Дудаєв Джохар 667
Дудар Євген 605, 606, 676-678, 687
Дущенко В. П. 516
Дяченко Людмила 736, 748, 757, 758
Дьомін Олексій 124, 617
Дьомочкін Борис 155, 156

Енгельс Фрідріх 222
Еол 826
Епік Григорій 67

Євмінов 699
Євтушенко О. К. 474
Єльцин Борис 650, 651, 654, 662, 692
Єльченко 570
Єрмак 719
Єрмілов Ігор [Єгор] 169, 170
Єршов Костянтин 246
Єсенін Сергій 580
Єфремов 452
Єхануров Юрій 750-752, 754

Жванія Давид 766
Жданов 501, 502
Жданов Андрій 697
Жданов Олександр 80
Жданов Сергій 234, 235
Железняков Анатолій 580
Женя 383, 384, 757, 761, 762, 768
Жижура 417
Жилавець Семен 417
Жмудський 281
Жора 145, 146
Жуков 16, 678
Жулинський Микола 693, 727

Завадська 297
Загребельний Олександр 421
Загребельний Павло 708
Задорожна Олена 171, 180
Закута Белла 667
Закута Павло 223, 667
Занудін 460
Запішний Василь 87, 88, 276
Зарецький Іван 835
Заруцький Микола 118, 119, 616, 618, 619
Захарченко Катерина 238
Здор Катерина 185
Здор Петро 185
Зеров Микола 67
Зінченко Олександр 742, 745
Зубані, *родина* 677
Зубань Анатолій 641, 657, 677, 762
Зубань Ліна 677, 699, 750, 756
Зубань Наталя (Наташа) 676, 677, 750, 756
Зубань Олена 864
Зубань (Панченко) Вікторія (Віта) 455, 466, 467, 470, 530, 531, 583, 586, 590, 595, 660, 661, 657, 677, 678, 699, 750, 756, 864
Зязюн 464

Йовчук 573
Йолон Петро 224, 232, 240-242, 279, 292, 295, 490, 603, 681, 694, 701
Йон 520-522

Іван 153, 329-331, 714
Іван Никифорович 198
Іваненко Борис 539
Іванов 288, 479
Іванов В. П. 488, 490
Іванов Григорій 675
Іванченко Раїса 621, 675, 681, 688, 693, 695, 720, 730, 754, 762, 777
Івашко 638
Івченко В. 286, 287, 740
Ігнащенко Анатолій 606, 621, 626
Ігор 337
Ілько 46
Ільф 258

Іоанн II 743
Ісаєвич В. 738
Ісакович Володимир 697, 698
Ісакович Дмитро 698
Ісакович Сергій 49, 302, 697, 698
Іщенки, *родина* 469, 589
Іщенко Юрій 597, 671

Каган Мойсей (Мусій) 488-490, 492-496, 526, 565, 573
Кагарлицький Микола 666, 727
Кадук Анатолій 246
Казачков Олександр 168
Калашник 626
Каленик 17, 417
Каленюк Сергій 237-240
Калінін Володимир 140
Калінін Євген 106, 107
Калінін Лев 106
Калюжний Дмитро 549, 550
Кальненко Володимир 666
Камінський Костянтин (Костя) 5, 305-307, 309-315, 317, 318, 321-323, 331, 337, 342, 344-347, 351, 352
Канарський А. 488, 502
Кант Іммануїл 222, 223, 240, 498, 554, 648, 701
Капинус Альоша 151, 152
Карбишев 227
Кардаш О. 606
Кармазін Юрій 766
Кармаліта Віктор 221, 680
Карпачова Ніна 698
Карпенко 185
Карпухін Василь 156, 166, 168
Карунна Ольга 4, 864
Касала Андрій 59
Касала Панас 101
Кастелі 298-300
Катров Амбросій 325-327, 329
Кауфман Крістіна 287
Кафка Франц 575
Каша Артем 543
Кашінський Костянтин 307
Кащук Наталя 247
Квасневський Олександр 767
Кеменов 573, 574
Кертіс Тоні 287
Кеслер Леонід 166
Кирей Владислав 641
Кирей Надія 641
Кирей Роман 641
Кириленко В'ячеслав 766, 767
Кирило Степанович 43
Кириченко І. 208
Кириченко Микола 745
Кириченко Юрій 241
Киричук О. В. 694
Кисельова Н. К. 474, 719
Кисильов Олексій 168
Китриш Михайло 620, 677, 687, 691, 835
Ківенко Н. В. 674
Ківшенко 391
Кіквідзе 432, 437, 439, 447
Кінах Анатолій 742, 765
Кірпа Георгій 742, 751, 752
Клайперед К. 107
Кличко 764
Кобилкін Володимир 168
Ковалевський Костянтин 18
Коваленко О. 746
Ковалі 661
Ковальов Олексій 166, 168
Ковтуненко В. 618
Козак Степан 279
Козача Світлана 653, 657, 666, 687
Козлов 372, 373
Козлов Іван 223, 230, 694
Козловський Іван 125, 517
Козюра Анатолій 447
Колесник Микола 289-292
Колесник Степан 704
Колесніков Борис 745
Колесса Микола 536
Коломієць Володимир 247
Коломієць Тамара 247
Кольчик Вова 179, 205, 210, 341, 437, 438, 534-536, 583, 658
Кольчик Домаха (Домашка) 583, 584, 586
Коман Михайло 195
Комашки, *родина* 469
Конєв 16
Конон Федорович 404, 405, 467
Кононенки, *родина* 699
Кононенко Віталій 135, 136, 218, 269, 597, 598, 675, 676, 678, 684, 699, 725
Кононенко Костя 699, 725
Кононенко Люба 676, 699, 725
Константинов 498
Копернік 493
Копнін Павло 296, 361-363
Коренман Борис 202
Корист Сергій 567
Коркошка 704
Корнійчук Олександр 72
Король О. В. 469, 603, 674, 719
Коротков Анатолій 156, 171, 172
Косенко Олександр 835
Косма Тетяна 250, 265-268
Косолапов Р. 575, 576
Костенко Ліна 547
Костенко Юрій 754, 766
Костомаров Микола 19
Костюк Г. С. 267
Коткас 89
Котляр Віктор 626
Котляревський Іван 12, 18, 661
Кочубей 29, 30
Кочубеї, *родина* 659
Кравченко Юрій 695, 751
Кравчук Леонід 621, 636, 642, 650, 651, 654, 662, 737, 752
Краснова Тетяна 847
Краузе 393
Кримський Сергій 603, 675
Крицька Тетяна 688
Кричевський Василь 835, 836, 838
Крищенко Вадим 247
Кронос 451
Крупська Надія 519
Крутіховська Марія 437
Круц Іван 198, 199
Крючков 649
Кубланов Борис 446, 485, 486
Кудін В'ячеслав 237, 279-283, 290, 291, 293-296
Куєвда Володимир 666
Кужим Марія 417
Кузнецов 100, 176
Кузнецов В. В. 533
Кузьменко Я. В. 230
Кузьмук Олександр 689, 735
Кукава 493
Куликова Ольга 455
Куликова Тетяна 455
Купер Фенімор 76
Курбас Лесь 67
Куценко В. 486
Куценко Олексій 594
Кучерюк Дмитро 689, 690
Кучерявий Василь 143
Кучма Леонід 653-655, 662, 667, 671, 687, 689, 692, 698, 716-721, 727-729, 735, 738, 740-742, 751, 752
Кушнирюк Юрій 355, 357, 368, 379, 381-383
Кущій Григорій 62, 63

Лавров Кирил 764
Лаврухін 5, 325, 327-329, 352
Ладодо Ірина 573

Лазаренко Павло 672, 685, 687, 693
Лапін 579
Лариса 40, 459, 513, 534-536
Ларошфуко 432
Лащук Юрій 666, 669, 835
Лебіщак Юрко 835
Левицька Г. П. 694
Левіна (Волощенко) Надія 731
Левківська Г. П. 684
Левкін 573, 574
Левчук 287
Левчук Лариса 496
Леженін Іван 413, 424
Ленін Володимир 21, 60, 73, 97, 222, 355, 487, 508, 536, 619, 635, 654
Ленк Берхард 518-520, 523, 525
Леонтович 489
Лермонтов Михайло 195, 494
Лесів Міхол 279, 280
Лестранж Івонна 108
Лєна 172, 173
Ликова Оксана 746, 758
Линник Зінаїда 418, 691
Линник Петро 418
Лисенко Микола 18
Литвин Володимир 695, 717, 727, 738, 740, 754
Литвиненко Світлана 746
Литовченко Петро (Петько) 102, 108, 110, 113, 120
Литовченко Семен 543
Лихопій Тетяна 746
Літус М. 244
Лішко В. 212
Лобанов-Ростовський 686
Лобовик Борис 299
Логачов 443, 445
Логвин Григорій 245, 247, 659, 692
Лопатко Павло 633, 634
Лорка 467
Лосєв 233-236
Лужков Юрій 740
Лук'янов Олександр (Саша) 224, 229, 240-242, 681, 764
Лук'янченко 576
Лукашенко Олександр 658, 667
Луценко Юрій 740, 742, 745, 749, 763, 764-767
Любов 413
Людмила 184, 679, 714
Людмила Володимирівна 526
Люська 462
Ляшко 719

Мажега Кирило 48
Мазепа Володимир 490, 579
Мазіні Джульєта 286
Мазничиха 86, 87
Мазничка 85, 86, 89, 90
Мазнички, *родина* 86, 87, 89-91, 96
Майборода 479
Майстренко Іван 835
Майстренко Яків 835
Майсурадзе Венера 391
Макарова Т. 285
Маланчук Валентин 485, 486, 488, 659, 701
Малишев Іван 617, 619
Малкова Анна 433-435
Малкова [Сморж] Іраїда (Ірина, Іра) 213-219, 427-432, 434, 435, 437-439, 447, 448
Маловський Мар'ян 399
Мамчев Олександр (Саша) 366, 369, 370
Мантров Василь 168
Мануйлов 366, 368
Маре Жан 284, 287
Марісова Л. 264-269
Марія 468, 524
Марке 391
Маркович Лідія 528
Маркс Карл 38, 222
Марр 519
Марс, *бог* 69
Мартинюк Адам 718, 766, 773
Мартін Гарі 668
Марфа 5, 28, 154, 321, 328, 337-339, 341, 346, 347
Марченки, *родина* 621, 667
Марченко Андрій 32
Марченко Валерій 6, 226, 528, 529, 720
Марченко (Виноградова) Ніна 275
Марченко Володимир 32
[Марченко] Іван 30-32, 49
Марченко Микола 621, 667, 727, 729, 735, 736
Марченко Настя 30, 31, 36, 76, 172, 205, 219, 273, 276, 290, 433, 436, 459, 462, 469, 532, 583, 586, 589, 599
[Марченко] Ніна 32, 33, 49, 52, 644
Марченко Олександр 30-32, 49
Марченко (Пошивайло) Тетяна (Таня) 517, 540, 585, 588, 590, 592, 620, 621, 644, 659, 666, 667, 669, 676, 687, 723, 727, 729, 736
Марченко Сергій 517, 518, 644, 667
Марченко Уляна 667, 736
Марченко (Чирка) Гордій 38-40, 47, 79, 81
Марчук Євген 651, 652, 654, 667, 672, 685, 735
Маслак Любов 408
Масол 643
Матвєєв Михайло 67
Матвієнко Анатолій 717
Матвієнко Ніна 517, 630, 631, 687, 727
Матвієнко (Пошивайло) Зінаїда 421
Матвійчук В. 235
Матросов 695
Мацко Дмитро 61, 62
Мдівані Лонда 490, 492
Медведчук Віктор 693, 717
Мельниченко Микола 695, 735
Мень 638
Мерецков 16
Меркулов Микола 103, 615, 617
Метка Людмила 746, 754, 755, 840, 844
Мижо Марсель 108
Микола 442, 462, 679
Микола Іванович 474
Микола Пилипович 193
Мирний Панас 9
Мироненко П. М. 208, 212
Миронов 97
Михайлик Віктор 614
Михайло 440, 442, 715
Михайлюк Володимир 533
Михайлюк Мирось 533
Михайлюк Ярослав 533, 536, 537
Михайлюки, *родина* 533
Мізяка А. О. 733
Мірзоєв К. 617
Місюра Ф. 607
Міхнік 636
Мішура Володимир 302, 304, 693
Міщанин Віктор 746, 772, 843
Міщенко Дмитро 712
Мовчан Павло 725
Молотов В'ячеслав 57, 69
Монастирська Н. В. 266, 268
Монтан Ів 287
Монтень 775

Моргун Микола 589
Моргун Федір 708
Мороз Олександр 628, 629, 655, 687, 695, 698, 716-719, 723, 742, 763, 765-768, 773
Моруа Андре 472
Морфей 84, 780, 831
Мосієнки, *родина* 661
Мосієнко Володимир 466, 467, 629, 630, 702, 705, 706, 711, 712, 740, 769
Москвичов 573, 574
Мотрич Катерина 666, 727
Мотрона 476, 591, 697
Мощенко Костянтин 835
Мураделі Вано 526
Мусієнко Оксана 199, 710
Мусієнко Олекса 6, 399, 452, 461, 510, 517, 620, 659, 672, 673, 692, 702-712
Мушкетик Юрій 673

Мягченко Євген 589, 594
М'якота 624

Наварська Маргарита 431
Навої Алішер 686
Нагірна Єфросинія 421
Нагірна (Пошивайло) Любов (Люба) 420, 421, 453, 466, 470, 473, 590, 646, 749
Надія Петрівна 570-573, 575, 578
Назарчук Мотрона 691
Найден Олександр 396, 675
Наливайченко Валентин 766
Настя 30, 113
Наталя 584, 590, 591, 597, 620, 751
Наулко Всеволод 659
Наум Наталя 286
Недужко 317-319, 328, 329, 351, 352
Некрасов Віктор 5, 391, 400, 401, 595
Немудров Валентин 217, 223, 226-228
Немудрова Віра 226, 227
Немудрова Лідія 249
Немудрови, *родина* 228
Нептун 310
Нестеренко Наталя 631
Нечуй-Левицький Іван 835
Никифор 586
Никифоров 161
Ніеберідзе Гурам 271
Нікітченко Володимир 677
Німенко Андрій 435
Ніна 251, 656
Ніна Петрівна 61
Новіков Л. 112, 166
Ночовник Остап 11, 12, 835

Образцов Сергій 141
Овсянников Михайло 502, 528, 564, 565, 578, 579
Овчаренко Людмила 841, 845, 846, 850
Овчаренко П. М. 219, 261
Овчинников Віктор 223, 232, 233, 235-237, 648, 652, 680, 681, 694
Огризко Володимир 765
Озименко Андрій 211
Озименко Петро 211
Олег 29, 186, 656, 731, 762
Олександр 178, 290
Олександра Петрівна 647, 648
Оленева Валентина 698
Олійник Борис 247, 539, 570, 605, 621, 637, 654, 657, 673, 687, 712, 725, 727, 740, 745
Олійник Володимир 224, 719
Олійник З. В. 489
Олійник Микола 658, 672, 707, 708
Олійничка 412
Ольга 703
Омельченко Григорій 698, 719
Омельченко Олександр 690
Омелян (Милька) 669
Омеляненки, *родина* 691
Омеляненко Василь 620, 677, 687, 691, 717, 747, 748, 835
Омеляненко Петро 620, 677
Орджонікідзе 672
Оришка 61
Орлик Марія 539
Орлик Петро 540
Орлов Анатолій 168
Осадчук Петро 712
Осичнюк Є. 719
Островський Микола 568
Ошанін Лев 361, 362, 363

[Павелиця] Ангеліна (Ліна) 33, 458, 757, 760
Павелиця Володимир 33, 457, 458
[Павелиця] Тетяна 586, 587, 590
[Павелиця] (Чирка) Надія 33, 73, 83, 172, 205, 218, 457, 458, 462, 583, 587, 590, 692, 743, 760
Павелко Олексій 474, 481, 484, 600, 603, 606, 698
Павка (Павло) 96
Павличко Дмитро 621, 636, 650, 742
Павло Микитович 58
Павлов 649
Павлов Василь 293
Павловський Гліб 735
Павлюк Степан 842
Падалка Яків 626
Панасюк Галина 4, 864
Панічева Ніна 540, 677
Панфілов 254
Панченки, *родина* 453, 455, 464, 467, 469, 518, 589, 590, 595, 699, 605, 620, 623, 630, 631, 634, 641, 649, 657-659, 666, 671, 675-677, 714, 715, 762
Панченко В. О. 754
Панченко Григорій (Гриша) 424, 465-468, 470, 471, 583, 586, 589, 605, 624, 630, 660, 634, 652, 657-670, 672, 699, 714, 715, 721, 722, 726, 756
Панченко (Зубань) Вікторія (Віта) 455, 466, 467, 470, 530, 531, 583, 586, 590, 595, 660, 661, 657, 677, 678, 699, 750, 756, 864
Панченко Марія 424, 455, 465, 466, 470, 531, 583, 586, 658, 624, 630, 659, 660, 699, 715, 756
Панченко Наталя 461, 455, 466-470, 641, 721
Панченко Р. І. 754
Панчук Май 666
Папа Карло 335
Папета Сергій 678, 679
Параска 153
Паркалов В. 136
Пассар Максим 115
Пахомов Микола 476
Пахомов П. 616
Пахомов Сергій 436, 476, 671, 721
Пахомов Юрій 436, 475-479, 490, 526, 564, 576-578, 638, 654, 655, 667, 668, 671, 672, 685, 693, 694, 716-718, 721, 728, 729, 735, 743, 751, 752, 757, 764
Пахомова Любов 476, 654, 671, 721
Пахомови, *родина* 678, 764
Пацюк 199
Паша 263, 264

Пащенко 394
Передерій В. Ф. 446, 485
Перепелиця Григорій 172
Перун 841, 843
Петро І 571
Петров 258
Петрович Мілет 477-479
Петрович Тамара 479
Петровичі 479
Печорний Петро 691
Пимоненко 568, 569, 573
Пиріг Полікарп 263, 270, 271, 274, 488, 569, 680, 681, 694
Пирожкова Антоніна 48
Підгребельний Гаврило 409, 413, 414
Підгребельний Іван 411-414
Підгребельний Микола 407, 409-414, 468
Підтиченко Марія 298, 299
Піросмані 503
Піскун Надія 664
Піскун Святослав 767, 768
Пічка Андрій 589
Пічка Павло 834
Плачинда Сергій 621
Плескач Анатолій 665
Плескач Володимир 470
Плюшкін 577
Плющ Іван 693, 754
Подоляк 261
Позен Леонід 835
Покровський 576
Полєнов 391
Полівар Віра 185
Полівар Володимир 185, 187, 188, 756
Полікарпова Г. К. 300
Поломаренко Михайло 140
Полушкін Г. Ю. 113, 614
Полякова Тамара 491, 689, 690
Попов Борис 690
Попов Григорій 196, 198
Попов С. І. 564, 565
Попова Яна 690
Попович Мирослав 675
Поросний Василь 835
Порошенко Петро 742, 745, 754
Порскало 413
Потебенько 687
Пошивайли, *родина* 10, 406, 410, 415, 419-424, 453, 464, 466, 470, 473, 515, 590, 592, 602, 623, 624, 634, 643, 644, 649, 675, 691, 837
Пошивайло Богдан (Григорович) 746
Пошивайло Богдан (Олександрович) 768
Пошивайло Віктор (Вітя) 418, 421, 471
Пошивайло Володимир (Володька) 410, 413, 419, 422
Пошивайло Гаврило 406-419, 421-425, 452, 461, 468, 515, 559, 562, 592, 602, 620, 622-624, 634, 641-647, 691, 694, 699, 726, 756
Пошивайло Ігор 419, 657, 665, 669, 727
Пошивайло Людмила 4, 688, 725, 770, 864
Пошивайло Мар'яна 769, 770, 772
Пошивайло Марія 408, 667, 768, 845
Пошивайло (Марченко) Тетяна (Таня) 517, 540, 585, 588, 590, 592, 620, 621, 644, 659, 666, 667, 669, 676, 687, 723, 727, 729, 736
Пошивайло (Матвієнко) Зінаїда 421
Пошивайло Микола 406, 411, 419-421, 453, 466, 470, 473, 588, 590, 559, 620, 646, 659, 677, 678, 687, 691, 729, 749, 754, 835
Пошивайло (Нагірна) Любов (Люба) 420, 421, 453, 466, 470, 473, 590, 646, 749
Пошивайло Олександр (Олесь, Саша) 4-6, 11, 13, 14, 419, 461, 470, 471, 473, 474, 517, 518, 539, 540, 559, 563, 573, 585, 588, 590, 592, 601, 602, 605, 620, 621, 624, 630, 631, 634, 635, 638, 641, 645, 649, 652, 653, 657, 659, 661, 665, 666, 669, 675-678, 681, 687, 688, 691-693, 699, 714, 716, 725, 728, 731, 735, 736, 739, 746-749, 756-759, 768-774, 844, 864
Пошивайло Тарас 620, 635, 676, 693, 716, 725, 729, 748, 749, 757, 768
Пошивайло (Шкурпела) Світлана 649, 650, 687
Пошивайло Юрко 4, 473, 623, 634, 649, 676, 687, 756-758, 773, 864
Пошивайло Явдоха 6, 406, 408-410, 415, 416, 418-425, 466, 468, 515, 516, 559, 562, 592, 602, 604, 620, 622-624, 642-647, 649, 657-659, 691, 694, 699, 726, 756
Презенчук 627, 628, 629
Привалов Іван 168
Присяжнюк В. 235
Проваторов 564
Прокопенко Інна 864
Пронюк Євген 720
Проскура Михайло 229, 230
Прядка Володимир 666
Пуго 649
Пуголовок Юрій 846
Путін Володимир 692, 721
Пушкін Олександр 65, 467, 505, 554, 637

Радіонов 625
Радченко Ірина 406
Радько Сергій 736
Раєвський О. М. 264, 266-268, 280
Разумний В. О. 296
Райз Кондоліза 750
Раппопорт Семен 491-495, 526, 527, 564, 565, 571, 572, 579
Рахно Костянтин 4, 843, 864
Рашке 520, 524
Рева Лідія 185
Рева Михайло 185, 187, 188
Реутов Василь 102
Рибка Микола 141
Риженко Яків 835
Рижков Микола 642
Рижов Микола 422
Рижова Зіна 592, 594
Рисцов В'ячеслав 605
Ріббентроп 69
Різник 347, 418, 634
Ріта 308
Річард – Левове Серце 270
Рогульська О. В. 564
Розвадовський В'ячеслав 845
Розумний Володимир 6, 296, 483, 525, 526
Розумні, *родина* 525
Рокосовський 16
Роль Юрко 308, 310
Романов 284, 393
Романови 571
Романюк Й. Т. 264-266
Роот Микола 845
Ростислав Георгійович 573, 575
Ротач Петро 666

Рубінштейн 57, 165
Рузвельт 142
Руслан 679
Русов Михайло 835
Руст 615
Руткевич М. 573, 574
Руфа 52
Рябокінь Люба 181
Рябухін М. 606
Савіді О. 615, 617
Савін 169
Савінов Микола 194
Саврадим 587
Саксаганський 707
Сакун Хома 543
Сальніков Сергій 301
Самвел 250, 252
Самойлюки, *родина* 253
Самокиш Микола 835
Сахаров Андрій 44, 509
Саша 419, 500, 501, 534
[Саяпін] Діма 17, 590, 694, 714, 772, 775
Світлана (Свєтка) 379, 714
Світличний Іван 712
Сележинський Геннадій (Гена) 6, 234, 476, 537, 538, 734
Селіверстов Валерій 156
Селюченко Олександра (Саша) 6, 11, 153, 540-551, 553-563, 661, 669, 673, 691, 692, 694, 699, 725, 736, 747, 754-756, 837
Селюченко Явдоха 541
Семен 422
Семененко П. 616, 631
Семенов Борис 317-321, 325, 328, 329, 351, 352
Семичасний 261
Сент Екзюпері Антуан де 108
Сергєєв Микола 167, 168
Сергєєви, *родина* 157
Сергій 621
Сердюченко Дмитро 408
Серебрянніков А. О. 245, 247
Сєрова Л. В. 674
Сидоров Микола 389
Сидорчук Леонід 774
Симоненко Василь 247, 248
Симоненко Петро 716-719, 723, 729, 767
Сингаївський Микола 247, 676
Синявський Андрій 400
Сиса Поліна 416, 417
Сисой 19, 28
Ситник Володимир 210
Сиченко Петро 595, 661, 662
Сіваков 117, 118
Сікорський М. 197, 200, 201
Сікорський Юрій 224, 240-242, 291, 292, 446, 486, 567
Сілованов Олег 761, 768, 771, 772
Сілованова Параска (Паша) 185, 186
[Сілованова] Людмила (Люда) 29, 186, 454
[Сілованова] (Білоус) Ніна 29, 30, 186, 657
Сілованови, *родина* 454
Сімонов Костянтин 247
Сіньйоре Сімона 287
Сіроштан 82
Сковорода Григорій 13, 18, 397, 845
Скорик Лариса 654
Скрипник Іван 534, 537
Скугар 144
Сластьон Опанас 835
Слободяник Михайло 615, 619, 632, 633
Сметана Сава 704
Сметанін Олександр (Алік) 356, 366, 368, 370, 372, 381, 384, 387, 390, 391
Сметньов Яків 105, 115-119, 122, 129, 610, 612, 614-616, 618, 619, 701
Сметньова Катерина 615, 616
Смирнов 162
Смирнова Валентина 571-573, 575, 576, 578, 580, 638
Сморж Афанасій (Опанас, Георгій) 19, 25, 26, 28, 30, 36, 37
Сморж (Берека) Олександра (Саня) 19, 20, 28, 29
Сморж Вадим 216, 218, 219, 256, 301, 427-450, 454, 456, 458-462, 472-475, 479, 480, 489, 494, 530, 531, 582, 588, 589, 637, 646, 652-654, 751, 757, 760, 762, 768, 770
Сморж Володимир 21-23, 391
Сморж Галина 458, 459, 461, 462, 475, 480, 490, 494, 530
Сморж Лариса 20, 21, 23, 459
Сморж Леонід (Льоня, Льонька) 1, 2, 4-7, 9, 10-22, 24-36, 38-42, 44, 46, 48, 50, 52, 54, 56, 58, 60-62, 64, 66, 68-70, 72, 74, 76, 78-80, 82, 84, 86, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100-102, 104, 106, 108, 110, 112, 114-118, 120, 122-124, 126, 128-130, 132, 134-136, 138-140, 142-146, 148, 150-152, 154-158, 160, 162-164, 166, 168, 170-172, 174, 176-178, 180, 182-188, 190, 192-194, 196-198, 200-202, 204-208, 210, 212-224, 226, 228-230, 232, 234-238, 240-246, 248-250, 252, 254-256, 258-260, 262-266, 268-278, 280-286, 288-290, 292, 294-300, 302, 304-310, 312, 314, 316-318, 320, 322-324, 326, 328, 330-332, 334, 336, 338-340, 342, 344, 346, 348, 350, 352-354, 356-368, 370, 372, 374-378, 380, 382, 384, 386-388, 390, 392, 394, 396, 398, 400, 402, 404-408, 410, 412, 414, 416-430, 432-436, 438, 440, 442, 444, 446, 448, 450-460, 462, 464-466, 468, 470, 472, 474-478, 480, 482-486, 488, 490, 492, 494-496, 498-500, 502-504, 506, 508-512, 514, 516, 518, 520-524, 526-532, 534-536, 538, 540-542, 544, 546, 548, 550, 552, 554, 556, 558, 560, 562, 564-566, 568, 570, 572, 574, 576, 578, 580-590, 592-594, 596-604, 606-610, 612, 614, 616-618, 620, 622-624, 626-634, 636, 638-644, 646, 648, 650, 652, 654, 656, 658, 660, 662-664, 666, 668, 670, 672, 674, 676, 678, 680, 682, 684-686, 688, 690, 692, 694, 696, 698, 700, 702, 704, 706, 708, 710, 712-720, 722-724, 726, 728, 730-732, 734-736, 738-744, 746-750, 752, 754-756, 758-760, 762, 764, 766, 768-772, 774-778, 780, 782, 784, 786, 788, 790, 792, 794, 796, 798, 800, 802, 804, 806, 808, 810, 812, 814, 816, 818, 820, 822, 824, 828, 830, 832, 834, 836-838, 840-842, 844, 846, 848, 864
Сморж Любов 21, 647, 654
Сморж Людмила 24, 25

[Сморж] (Малкова) Іраїда (Ірина, Іра) 213-219, 427-432, 434, 435, 437-439, 447, 448, 459, 595-597
[Сморж] Марфа 19, 20
Сморж Олена 475, 585, 654, 724
[Сморж] Параска (Паша) 19, 28, 29, 154, 186, 656
Сморж Сергій 19-23, 25, 647, 648, 657
Сморж Сергій (Сергійович) 21, 22, 113, 114
[Сморж] Сисой 20, 23
[Сморж] Софія 24, 173
[Сморж] Уляна 19, 20, 23, 28
Сморж Федір 19, 23, 24
Сморж Федір (Федорович) 24, 25
Соболевський Іван 609
Соколов 130
Соколовська 628
Солженіцин Олександр 22, 400
Солнцева Юлія 525
Солохненко А. 230
Сом Микола 247, 248, 272, 457, 481, 725
Сорока Микола 452, 471, 661, 672, 702, 706-709, 711
Сосюра Володимир 242, 247
Сталін 22, 44, 45, 47, 48, 51, 60, 61, 69, 70, 88, 138, 142, 167, 203, 220, 227, 238, 239, 240, 241, 245, 267, 270, 480, 498, 503, 506, 507, 525, 526, 600, 625, 654, 697
Сталін Василь 167, 633
Станік Сюзанна 768
Стельмах С. 235
Степанов Віктор 614
Стецьків 740
Стогній І. 663, 664
Столович Леонід 571
Стратілат Микола 626
Суботін Р. 580
Суворов 98
Судковський 391
Супрун Людмила 754
Сургай 319, 320
Сухомлинський Василь 263
Сюсюкало 545

Т. 481
Табачник Дмитро 671
Табачников Ісай 475
Тамара 144
Танчер В. К. 225, 242
Тарасюк Борис 689, 763
Тарновські 678
Тарута 763
Твардовський Олександр 615
Твердохліб Антоніна 530
Твердохліб Віктор 354, 360, 367, 368, 372, 379, 381, 383
[Твердохліб] Клава 368, 384
Текутова А. 616
Тельман 77
Тельнюк Станіслав 621
Терехов 47
Терещенко Юрій 299
Тетяна 469
Тимошенко Юлія 698, 716-719, 723, 738, 740, 742, 745, 750-752, 754, 763, 765, 766, 767, 773
Тимошин Євген (Євгеній, Женя) 5, 161, 162, 166, 168, 169, 511-513, 707, 751
Тимошин Олександр 513
Тимошина Тетяна 513
Титаренко Володимир 666
Тишкевич Беата 288
Тігіпко Сергій 740
Ткаченко Віктор 355, 356
Ткаченко Олександр 689, 693
Ткаченко Юрій 517
Ткаченко Яків 62
Тодоровський Петро 284, 285
Толік 334, 335, 351, 352, 471
Толок Володимир (Володя) 135, 137, 138, 142, 424, 425, 426, 454, 456, 461, 474, 480, 624, 625, 663, 665, 666, 673, 721, 764
Толстой Лев 102, 270, 431, 472, 706
Томенко Микола 742
Торндайк Ангеліна 284
Торопов Олександр 156, 168
Традюк 222
Трипільська Єлизавета 835
Трофимов 564
Троцька Валентина 746
Троцький Сергій 467, 588, 597
Троян Анатолій 66
Троян Григорій 65, 66
Трубайчук Анатолій 601, 602, 635-637
Тулуб Зінаїда 60
Туполев 656, 723
Тургенєв Іван 62, 472
Турчинов Олександр 718
Тютюнник Григір 5, 461, 509, 510, 659, 705, 706
Тютюнник Григорій 537, 705
Тютюнники, *родина* 706

Удовиченко Петро 240, 241, 291, 292, 294-296, 484
Ужвій Наталя 299
Українка Леся 509, 547, 708, 725
Уманець С. 680
Устименко Олена 864

Федір 42, 246, 304, 306, 308, 326
Федоров Святослав 660
Федосеєв 566
Фелліні Фредеріко 286-288
Феодосій 537
Фисун Олександр 550
Філенко 740
Філіпович З. М. 479, 674, 719
Філоненко Петро 693, 695, 699, 716
Фіхте 240
Фіялковський Назар 835
Флобер Гюстав 472
Фокін Вітольд 651, 653, 728
Франко Віктор 693
Франко Іван 537, 708
Фрейд Зигмунд 16, 551, 528
Фрейманіс 288
Фролов Олександр 124
Фурцева Катерина 284

Хабаров Б. 614, 617
Хазбулат 494
Ханютін 99, 121
Хачатурян Хачатур 675, 681
Хідашелі Шалва 493, 507
Хмара Степан 718
Хмельницький Богдан 639
Холоденко 635
Хомчук 626
Хоролець Лариса 652
Хрипун Тетяна 4, 864
Христос Ісус 332, 335, 575
Хрущов Микита 22, 46, 188, 198, 228, 239, 284, 369, 400, 600, 625, 647
Хусейн Саддам 724, 729

Цалай-Якименко Леся 533, 534, 536, 537, 571
Цапф Крістіан 519, 520
Цвейг Стефан 551
Цейс 568
Цепляєв 169
Церетелі Зураб 662
Церковний І. К. 80, 81
Цеткін Клара 518, 524
Цехмістренко Галина 143

Ціцерон 775, 776
Цоцонава 490, 492, 493, 495
Цушко Василь 765, 768
Цюрюпа Віра 417
Чабан Любов 406
Чавчавадзе Микола (Ніко) 5, 123, 489, 490, 493-496, 498, 499, 501-503, 506, 507
Чайковський 547
Чалкіна Тетяна 488, 530
Чаушеску 642, 643
Челишев К. О. 609
Чемеркін Олександр 754
Черненко Костянтин 529, 574, 579, 582
Черніков Іван 5, 391-397, 399
Черновецький Леонід 764
Черчилль 142
Чирвенко Федір 835
Чирка Борис 27, 33, 37, 42, 46, 47, 73, 75, 76, 81, 82, 90-92, 96, 173, 180, 181, 274, 457, 458, 459, 461, 462, 464, 476, 494, 582, 583, 586, 588-591, 596-598, 605, 635, 637, 650, 684, 695, 697, 743, 760, 772
Чирка Вадим 33, 572, 608, 609, 657
Чирка Валентина 33, 457, 532, 589, 595, 664, 673, 676, 677, 699, 731, 732, 760
Чирка Василь 673, 676, 699, 700, 739, 752
Чирка Віктор 473
Чирка Віталій 33, 54, 73, 81, 83, 181, 191, 243, 457-459, 474, 477, 488, 510, 513, 516, 531, 582, 583, 588, 589, 593-596, 598, 599, 650, 659, 660, 664, 692, 743, 744
Чирка Володимир 73, 83, 205, 457, 458, 488, 593-596, 607-609, 743, 757-762, 770
Чирка Григорій 33, 464, 513, 532, 595, 620, 673, 676, 696, 699, 700, 731
Чирка Енгельс (Енька) 17, 33, 38-41, 44, 52, 72, 371, 436, 453, 464, 529, 659, 673, 694, 699, 700, 710, 714, 731
Чирка Ірина (Іра, Оришка) 17, 33, 459, 439, 447, 448, 586-597, 605, 620, 646, 689, 694, 695, 714, 732, 756, 769, 775, 864
Чирка Катерина 657
Чирка Лариса 33, 47, 48, 459, 495, 534-536, 605, 695
[Чирка] Людмила 457, 609
[Чирка] Марія 6, 33, 40, 42, 49, 53, 462-464, 513, 514
Чирка (Марченко) Гордій 38-40, 47, 79, 81
Чирка Михайло 436, 453, 464, 589, 595, 695, 700
Чирка Надія 33, 37, 476, 590, 598
Чирка Ніна 33, 49
Чирка Олександр (Саша) 12, 33, 46, 47, 54, 73, 76, 81, 82, 90, 96, 99, 157, 180, 181, 204, 274, 290, 453, 458, 462, 476, 489, 494, 583, 588, 589, 591, 594, 596, 598, 636, 650, 657, 659, 684, 689, 693, 724, 736, 737, 739, 743, 756, 757, 760-762, 772
Чирка Олена 33, 457, 458
[Чирка] Ольга 464
Чирка [Павелиця] Надія 33, 73, 83, 172, 205, 218, 457, 458, 462, 583, 587, 590, 692, 743, 760
Чирка Петро 41, 49, 53, 61, 71, 464, 757
Чирка Сергій 607, 609, 760
Чирка Софія 464, 659
Чирка Юрій 673, 676, 699, 700, 732, 739
Чорний Михайло 704
Чорний О. 230
Чорновіл В'ячеслав 400, 688, 689
Чорняк 635
Чугуєвець Віктор 646
Чумак Василь 247
Чухрай Григорій 284-286
Чхартішвілі Акакій [Како] 490, 494
Шаїнський Володимир 361-363
Шамота М. 706
Шамраєв Олег 396
Шамрай 396
Шаповалов 498
Шаріпов 118, 119
Шатько Володимир 579
Шашпо Т. 607
Швець І. Т. 281
Шеварднадзе Едуард 496, 498, 499, 502, 728
Шевцова Любов 684
Шевченко Тарас 21, 49, 207, 209, 213, 221, 234, 235, 249, 258, 259, 263, 265, 266, 285, 294, 452, 472, 483, 496, 538, 539, 542, 547, 554, 597, 600, 636, 678-680, 688, 698, 702, 704, 706, 708, 723, 765, 773, 777, 835
Шейко О. М. 283
Шинкарук Володимир 231, 232, 238, 280, 485, 486, 490, 491, 573, 701
Шипенко Борис 240, 241, 242, 292
Шипили, *родина* 469
Шипило Мишко 469
Шишкін 719
Шкабарня Яків 202
Шкіль М. І. 516
Шкляр 223
Шкурпела Олександр 687
Шкурпела (Пошивайло) Світлана 649, 650, 687
Шмельков М. І. 609
Шолохов 233
Шопен 547
Шорохов 26
Шпагін Євгеній 140
Шпільман 108
Штанько Володимир 579
Штернберг Василь 679
Шуберт 518
Шудря Катерина 292, 294
Шудря Микола 705
Шурик 321-323, 333, 334, 337, 338, 341-343, 351, 352
Шурочка 396
Шусєв 580
Шут Степан 470
Шути, *родина* 469
Шухевич Роман 773
Шушкевич Станіслав 650
Шегельські 661
Щедрін 391
Щербаков 124, 528
Щербань Анатолій 739, 746, 756, 841
Щербань Євген 667
Щербицький Володимир 576, 620, 638, 642, 654
Щоголів Герман 381, 383, 385, 388
Щорс Микола 67, 480, 697
Щукар 233
Щербак Юрій 621
Юнг Карл 19, 36, 552

Юрій 187, 368, 594, 724
Юсупови 619
Ющенко Віктор 692, 693, 698, 717, 718, 723, 727-729, 735, 737, 738, 740-742, 745, 747-753, 763-768, 773

Яворівський Володимир 621, 636, 717, 719, 723, 725, 742
Язов 649
Якуба Анатолій 354, 357, 362, 365, 367, 368, 372, 379, 381-384, 386
Яловенко Людмила 678, 679
Янаєв 649
Янукович Віктор 729, 730, 735, 737, 738, 740, 745, 751, 752, 754, 763-768, 772
Яраєв Ріфат 619, 630-632
Ясон 825
Яцеменко А. 467
Яценюк Арсеній 765
Яшин Іван 169, 614

***

Aganesov Sergiy 7
Andriy 7
Bal Volodya 7
Chernikov Ivan 7
Drachuk Viktor 8
Dymkov 7
Horbunov Andriy 7
Kaminsky Kostya 7
Lavrukhin 7
Marchenko Valeriy 8
Marfa 7
Mariya 8
Musiyenko Oleksa 8
Nekrasov Viktor 7
Niko 7
Poshyvailo Bogdan 9
Poshyvailo Oles 7, 8
Rozumny's Volodymyr 8
Selezhynsky Hennadiy 8
Selyuchenko Oleksandra 8
Smorzh Leonid 3, 4
Tymoshyn Yevhen 8
Tyutyunnyk's Hryhir 8
Vanya 7

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Австралія 621
Австрія 69
Автономна Республіка Абхазія 135, 136
Адлер 132
Алтай 102, 340, 609
Алупка 335, 462
Алушта 313, 317, 318, 328, 352, 462
Америка 384
Амур 354
Ангара, *річка* 332
Англія 150, 424, 652, 684
Арзрум 505
Аршинцево 315, 325
Астана 760, 762
Афганістан 509, 700, 709, 724
Африка 92
Бабин Яр 274, 400, 720
Балтика 144, 167, 173, 178, 180, 181, 332
Баранівка 665, 666, 674
Барнаул 353
Батумі 260
Белград 479
Бельгія 479
Берлін 126, 518, 523-525
Беслан 735
Бессарабія 67, 69
Бєлгород 98, 116, 118, 615, 616, 618-620
Бєлгородська область 107, 618, 619
Биківка 721
Биківня 720
Біла Церква 566, 569, 633
Білгород 374
Білорусія (Білорусь) 48, 128, 185, 538, 625, 629, 630-632, 658, 667, 829
Білорусь (Білорусія) 48, 128, 185, 538, 625, 629, 630-632, 658, 667, 829
Білоцерківщина 566
Більське, *городище* 835
Біостанція 319
Бірки 38
Богодухів 74, 92-94, 97-99, 620
Болгарія 139, 627
Болград 393
Болдіно 637
Борзна 196
Бориспіль 48, 315, 353, 688, 760
Боярка 222, 278, 279
Бразилія 727
Братський район 228
Будьоновськ 663
Буковина 69, 846
Бурятія 332
Буссе, *затока* 371
Бухенвальд 77, 519
Буча 222
В'язьма 130, 132
Валдай 614
Васильків 438-440, 446-450, 454, 456, 459-462, 474, 475, 558, 560, 673, 691, 751
Васьки 100, 153
Веймар 519
Велика Багачка 513
Велика Британія 424
Велика Криниця 48
Велика Павлівка 702, 704, 709, 711
Великі Будища 24, 29, 158, 246
Великобагачанський район 462
Великобританія 724
Верхній Дон 44
Вигурівщина 435
Відрадна, *бухта* 377
Вільхове, *хутір* 80
Вінниця 560, 738
Вінниччина 415
Вірменія 636
Віта-Поштова 626
Вітряні Гори 684
Владивосток 385, 389, 390, 391, 587
Волга, *річка* 103
Володарка 298
Володимира, *бухта* 389
Волошкове 699
Ворзель 693
Ворожейки 105, 106
Ворошиловград 297, 445
Ворскла, *річка* 59, 62, 66, 80, 99, 101, 172, 173, 218, 464, 466, 470, 494, 530, 606, 630, 631, 641, 649, 652, 658, 665, 666, 669, 671, 673, 699, 714, 731, 760, 761, 769, 778
Гадяч 606
Гайворон 101
Галичина 846
Галле 519
Гатне 720
Гвардійське (Сарабуз) 154-156, 160, 167, 169
Геленджик 138
Георгіу-Деж (Лиски) 502
Героївка 327
Глеваха 437, 438, 692
Говерла 303
Гоголево 462, 513
Гончарівка, *куток* 164
Горєлово 443 ,445
Горі 507
Горький 509
Греція 150
Грозний 662
Грузинська РСР 492, 496
Грузія 32, 34, 135, 136, 275, 338, 445, 489, 494, 496, 498, 499, 502, 506, 507, 625, 728
Гурзуф 462
Гуцульщина 533, 846
Далекий Схід 150, 151, 332, 353, 374, 386, 391, 587
Даманський, *острів* 386
Дарниця 442, 590, 686
Дегестан 692
Джанкой 150, 351
Диканський район 17
Диканька 30, 36, 66, 83, 453, 589, 594, 606, 659, 695, 700, 761, 731
Дмитрівка 619
Дніпро, *річка* 274, 354, 647, 685
Дніпровське Лівобережжя 846
Дніпровське Лісостепове Лівобережжя 840

Дніпропетровськ 374, 428
Дніпропетровська область 263, 264
Дніпропетровщина 337
Долинськ 371
Дон, *річка* 501
Донбас 48, 82, 88, 152, 158, 164, 185, 267, 341, 544, 549, 727, 737, 740
Донецьк 297, 727, 740
Донське 169, 175
Дрезден 523
Дрісса 119
Дудки, *хутір* 772
Ельба, *річка* 523
Естонія 67, 69
Євпаторія 5, 138-140, 142, 143, 145, 146-151, 156, 161, 166, 424, 567, 568
Європа 11, 70, 88, 142, 187, 735, 836
Єлизаветівка 25, 26, 28, 664
Житомирська область 471
Жуляни 194
Забайкалля 451
Зайці, *хутір* 67
Заїченці 136
Захід 45, 239, 354
Західна Білорусія 69
Західна Двіна, *річка* 630, 631
Західна Німеччина 173, 615
Західна Україна 67, 69, 241, 537, 639, 737
Західний Буг, *річка* 122
Західний Сибір 102, 353, 376
Зіньків 92, 173, 181, 466, 467, 606, 629, 630, 665, 703, 704, 711, 772, 743
Зіньківський район 38, 605, 702, 835, 843
Зіньківщина 537, 704
Івано-Франківськ 537
Івано-Франківщина 534, 535, 536
Ідриця 119
Ізраїль 23, 536, 627, 628, 667
Ірак 684, 729, 724
Іран 671, 693
Іркутськ 353
Ірпінь 222, 668
Іртиш, *річка* 608, 609
Італія 176
Ітуруп, *острів* 372
Ісіпівка, *куток* 67
Кавказ 132, 139
Казань 595
Казахстан 513, 608, 760, 762
Калашники 620, 761
Калінградська область 174
Калінінград (Кенігсберг) 144, 173, 174, 180, 236, 237, 648, 652, 681, 694
Кам'янець-Подільський 845
Камчатка 355
Канада 6, 515, 621
Канів 395
Карабазівка 67, 69
Карабах 625
Кара-Даг, *гора* 305, 319
Каратай 106, 107
Кардашів Вал, *городище* 835
Карелія 332
Карлові Вари 396
Карпати 5, 164, 302-304, 332, 592
Картлія 507
Каспій 133
Каунас 181
Кача 167-169, 170, 175
Качанівка 67-680
Кенігсберг (Калінінград) 144, 173, 174, 180, 236, 237, 648, 652, 681, 694
Керч 5, 150, 313, 325, 329-332, 343, 347, 351, 383, 500, 639
Керченська протока 319, 727
Київ 4, 12, 14, 48, 104, 107, 124, 135, 148, 173, 181, 189, 190, 192, 194, 197, 198, 201, 203, 204, 207, 208, 214-217, 219, 221, 222, 223, 227, 234-237, 241, 244, 245, 247, 248, 256, 259, 265-268, 271, 272, 280, 283, 289, 290, 297, 304, 310, 313, 315, 329, 340, 341, 346, 348, 351, 361, 362, 366, 377, 383, 390, 395, 397, 402, 403, 425, 428, 429, 432, 436, 438, 439, 445-448, 450, 453, 454, 456-458, 462, 467, 468, 469, 470, 471, 476, 477, 479, 483, 485, 488-492, 494, 499, 502, 507, 508, 511, 512, 514, 515, 517-520, 522, 525, 527, 533, 537-539, 558, 560, 564, 565-568, 571, 572, 575, 576, 582-585, 587-595, 599, 604-607, 615, 620, 622, 624, 626-628, 631, 633, 634, 635, 637-639, 642, 643, 645, 650, 652, 656, 657, 659, 660, 661, 664, 666-668, 670, 673, 674, 676, 678, 680, 681, 686, 690-695, 698, 699, 702, 704, 705, 708, 709, 714, 715, 718-720, 725, 726, 728, 730, 733-735, 737-743, 749-752, 756, 758-762, 764, 765, 767-769, 772, 774, 776
Київська область 437, 488, 619
Київська Русь 553, 846
Київщина 397, 475, 707, 718, 744
Кирякове 38
Кисловодськ 502
Китай 354, 523, 654, 684
Кізляр 667
Кіровоградська область 207
Кічеєве 667, 668, 678, 693, 694, 716, 718
Клинці 207
Козятин 615, 632
Коктебель (Планерське) 305, 307, 309
Коломия 533
Колонтаїв 73-75, 81, 84, 85, 97-99
Командорські острови 319
Комі АРСР 332
Корсаков 371, 372
Корсунь-Шевченківський 607
Косівщина 592
Кострома 634
Котельва 81, 101, 518, 606
Котельніков 126
Крабозаводське 374, 377
Край Світу, *мис* 353, 377, 380, 382, 383
Краків 520
Краснодар 634
Краснокутськ 73-76, 81, 82, 85, 89, 90, 92, 94-99, 131, 637, 743
Кременчук 188, 325
Крим 132, 138, 140, 142, 143, 150, 151, 154-157, 160, 166, 168, 170, 177, 305, 307, 309, 312-317, 320, 322-324, 331, 338, 339, 341, 460, 651, 737, 740
Кримське узбережжя 308
Кубань 44, 46, 48, 148, 338, 356
Кунашир 372, 373
Курили 389
Курильський архіпелаг 372, 384
Курильські острови 319, 374, 375, 386
Куросіо, течія 356
Курськ 98

Кьоніншталь 523
Ласпі, *бухта* 319, 328
Латвія 67, 69
Лейпциг 518, 519, 520, 521, 523, 524, 525
Ленінград 41, 71, 107, 108, 110, 227, 243, 281, 319, 334, 340, 416, 443-445, 488, 495, 503, 775
Липівці, *куток* 45, 46, 50
Лиски (Георгіу-Деж) 502
Литва 67, 69, 626
Лихачівка 41, 67, 73, 101, 172
Лихославль 102
Лівадія 462
Лівобережна Україна 835, 841
Ліепая 177, 178
Лілієншталь 522
Лозова 151
Лубни 676, 726
Луцьк 202, 203
Любівка 74, 97, 98
Любка 649
Львів 21, 148, 510, 533-535, 537, 738
Макарів Яр 846
Малашкіно (Мілашкіно) 111, 112
Малі Будища 158, 403-405, 467, 772, 834
Малі Курильські, *острови* 353
Малокурильськ 373, 374, 375
Малоросія 846
Мамая 144
Манява 6, 533-536
Махарадзе 32, 34, 275, 503
Махачкала 157, 158
Мерло, *річка* 74, 81, 89, 93, 97-100, 711
Миколаїв 150
Миколаївська область 88, 228, 229, 230, 232
Миколаївщина 661
Миргород 236, 674, 699
Мисхор 462
Михайлів 464
Михайлівка 40
Мінськ 196
Міські Млини 4, 11, 12, 21, 22, 26, 27, 34, 37, 41, 47, 53, 55, 57, 58, 62, 64, 67, 73, 80, 84, 88, 100, 101, 131, 153, 159, 160, 163, 165, 172, 179, 186, 187, 188, 205, 217-219, 224, 227, 273, 276, 277, 289, 304, 310, 412, 422, 424, 432, 433, 434, 436, 443, 453, 455, 459, 461-463, 465-467, 470, 513, 515, 516, 518, 529, 530-532, 581-599, 605, 620, 623, 624, 630, 634, 637, 641, 644-646, 648, 649, 652, 653, 656-661, 663, 665, 666, 668, 669, 671-675, 676, 681, 689, 691, 694, 695, 698, 699, 708, 714, 721, 722, 724, 725, 729, 731, 743, 744, 749, 750, 757, 760, 761, 768, 769, 771, 776, 794
Мітрідат, *гора* 325
Млинянська, *гора* 670
Молдавія (Молдова) 393, 651
Молдова (Молдавія) 393, 651
Монерон, *острів* 319
Мордовія 637
Москва 15, 36, 98, 102, 103, 105, 107, 108, 115, 117, 130, 131, 140, 147, 150, 198, 203, 240, 243, 283-286, 288, 289, 296, 334, 340, 489, 491-495, 498, 502, 525-527, 564, 571-573, 575, 579, 580, 609, 614, 615, 617, 625, 633, 634, 638, 641, 647, 649, 654, 662, 692, 740, 775
Муравйове 371, 372
Мцхета 494, 497, 507
Надеждівка 230
Находка 390
НДР 6, 518, 520, 521, 524, 525, 531, 568
Невель 108
Невельськ 372
Недригайлів 630
Немішаєво 668
Нивки 279, 433, 471, 478
Ніжин 764
Німеччина 40, 69, 70, 77, 87-89, 148, 169, 227, 521-523, 544, 724
Новий Афон 132, 133, 135, 136, 138
Новобіличі 348
Новополоцьк 631
Новоросійськ 150
Ново-Сахалінськ 354, 355
Новосибірськ 391
Новосокольники 111
Новочеркаськ 196, 199
Нойкурен (Піонерськ) 176, 180
Норвегія 641
Одеса 150, 183, 250, 252, 254, 260, 291
Омськ 117, 129, 701, 724
Опішне 2, 4, 6, 10, 12-14, 17, 20-22, 24-27, 29, 31-33, 39-41, 45, 50, 53, 56, 57, 60, 65, 67, 71-74, 81, 84, 87, 101, 115, 117, 131, 135, 136, 140, 143, 145, 153, 154, 155, 156, 158-160, 162-164, 166, 168, 170-174, 177, 178, 180, 184-187, 189, 190, 192, 194, 197, 201, 202, 204, 205, 207, 214-219, 221, 223, 224, 229, 230, 234, 235, 237, 241, 243, 244-246, 249, 256, 259, 264-266, 268, 271-273, 275-277, 280-282, 285, 286, 288-290, 305, 307, 308, 312, 317, 320, 322-324, 331, 339, 354, 357, 359, 360, 363, 365, 367, 370, 375, 377, 378, 380, 382, 384, 387, 388, 390, 402, 403, 405-408, 410, 415-417, 419-423, 425, 429, 433, 434, 438, 444, 453, 455-460, 462, 465-467, 471, 475-477, 488, 510, 511, 515, 517, 521-524, 527, 529-532, 534-537, 539-545, 549, 558, 559, 563, 583, 585, 586, 588, 589, 592, 596-599, 601-610, 612, 614, 616-618, 620, 622, 623, 626-630, 632, 633, 637, 638, 641, 646, 647, 649, 650, 652, 653, 655, 658, 659, 660, 663-666, 669, 672, 674-678, 680, 681, 687, 688, 691-694, 699, 715, 717-720, 723, 725, 726, 728, 730-732, 735, 736, 739, 741, 742, 744-749, 754, 755, 758, 759, 761, 768, 769, 770-774, 834-840, 842-852, 864
Орданівка 17, 714
Орджонікідзе 305
Орель, *річка* 304
Орловщина 230
Павлиш 263
Павлівка 95
Павлово 243
Павловськ 282
Павлодар 593, 595, 607, 608, 609, 757, 760, 762
Пальмінікен (Янтарне) 175
Париж 401, 477, 479
Первомайськ 667
Переяслав-Хмельницький 663, 664

Петербург 57, 227
Петергоф 243
Петропавловськ-на-Камчатці 374
Пирогово 488
Пирятин 32
Південна Європа 836
Південний Урал 135
Північна Білорусія 128
Північна Осетія 735
Північний Кавказ 150, 46, 663
Північний Казахстан 607
Північно-Західна Росія 111, 131
Підмосков'я 502
Піонерськ (Нойкурен) 176, 180
Пістенька, *річка* 533
Планерське (Коктебель) 305, 307, 309
Поволжя 44
Поділля 846
Подольськ 106
Поклонна, *гора* 662
Полоцьк 123, 629, 630, 631, 632, 633
Полтава 19, 23, 26, 29, 34, 43, 87, 151, 152, 158, 185, 186, 187, 189, 191, 194, 304, 402, 410, 413-415, 448, 453, 463, 464, 467, 534, 535, 542, 583, 586, 598, 606, 620, 622, 624, 645, 647, 656, 657, 659, 665, 666, 676, 695, 699, 703, 704, 714, 725, 731, 739, 752, 756, 759, 761, 762, 794, 840, 841, 843, 844
Полтавська область 17, 38, 73, 189, 190, 619, 728, 835, 843
Полтавщина 17, 18, 22, 24, 26, 27, 29, 31, 143, 162, 163, 171, 172, 180, 186, 187, 205, 217, 218, 219, 224, 236, 246, 273, 276, 277, 397, 406, 407, 408, 410, 416, 417, 419-421, 423, 425, 433, 434, 436, 455, 459, 462, 465, 466, 529, 530-532, 583, 586, 587, 596, 597, 599, 601-604, 622, 623, 637, 663, 664, 669, 672, 702, 711, 717, 731, 746-749, 755, 762, 769, 770, 771, 834, 839, 844, 846, 847, 864
Польща 67, 69, 87, 279, 509, 521, 522, 767, 835
Попівка 405, 467, 468
Попова, *острів* 390
Поронайськ 366
Поті 252
Прибалтика 67, 102, 103, 126, 174, 649
Придністровська Республіка 651
Прикарпаття 533
Прилуки 679
Прип'ять 314
Прусія 173, 174
Псел, *річка* 665, 666
Пухівка 660
Пушкіно 243
Пуща-Водиця 595

Радянський Союз 67, 69, 70, 77, 89, 105, 115, 116, 122, 137, 144, 146, 199, 233, 361, 384, 388, 469, 485, 509, 524, 539, 569, 614, 615, 619, 662
Рахів 5, 302, 304
Решетилівка 606, 699
Рига 16, 194, 308
Розрита Могила 99, 649, 711
Розсошенці 656
Рокитине 107, 618, 619
Російська імперія 88, 835
Російська Федерація 196, 625
Російський, *острів* 390
Росія 46, 48, 117, 128, 174, 199, 245, 281, 282, 285, 286, 288, 289, 354, 357, 359, 360, 363, 365-367, 370, 375, 377, 378, 380, 382, 384, 387, 388, 390, 392, 522, 584, 600, 609, 614, 616-618, 633, 538, 636, 651, 655, 662, 667, 692, 698, 727, 729, 733, 735, 741, 751, 752
Ростовська область 148
Рублівка 74
Румунія 69, 139, 144, 456, 642
Рязанщина 121

Саки 142
Саксонія 523
Саксонські Альпи 522, 523
Самарка, *річка* 778
Самбір 200
Санкт-Петербург 71
Сарабуз (Гвардійське) 154-156, 160, 167, 169
Саранськ 578, 637
Сахалін 354-356, 359, 366, 369
Свердловськ 351, 437, 447, 526
Світлогорськ 648
Святошино 350, 662
Севастополь 25, 58, 131, 132, 150, 167, 169, 177, 250, 319, 651, 667
Северное Причерноморье 569
Сербія 689
Середземне море 374
Середня Наддніпрянщина 846
Серпухов 130, 131
Сибір 332, 634
Ситняки 82
Сіверська земля 846
Сімферополь 131, 151, 154, 167, 169, 291, 304, 315, 351, 614
Сірещина, *куток* 424
Скіфія 18
Слобідська Україна 845
Слобожанщина 846
Слонова, *бухта* 378
Сокаль 41, 71
СРСР 17, 48, 60, 69, 70, 147, 187, 196, 203, 215, 216, 238-240, 270, 284, 285, 299, 332, 341, 356, 386, 424, 426, 428, 478, 479, 488, 493, 507, 509, 517, 519, 525, 528, 529, 566, 573, 610, 612, 625, 626, 642, 649, 650, 655, 667, 673, 727, 733
Ставище 298
Стайки 735
Сталінград 90, 106, 115, 400, 619, 647
Стародубцеве 355, 357, 359, 371
Судак 308, 309, 328
Сумщина 734
Сухумі 492
Схід 239, 354
Східна Прусія 173, 174
Східна Україна 639
США 176, 228, 424, 509, 654, 684, 700, 724, 750

Таганрог 46
Такіль, *мис* 323, 344, 345
Тарапунька, *річка* 606
Татарстан 121
Ташкент 498
Тбілісі (Тифліс) 5, 106, 251, 489, 490-492, 494, 497, 498, 501-505, 507, 508, 625, 689
Телаві 492, 503
Тернопіль 565
Терпіння, *мис* 358
Терпіння, *хутір* 392
Тетіїв 298
Тирасполь 246, 258
Тихий, *океан* 384, 385
Тифліс (Тбілісі) 5, 106, 251, 489, 490-492, 494, 497, 497, 498, 501-504, 505, 507, 508, 625, 689

Тобакчійська коса 314
Торопець 102
Трускавець 738
Труханів, *острів* 192, 457
Тузла, *острів* 727
Тюленячий, *острів* 319, 355, 357, 358, 360, 362, 363, 365-367, 369-372, 385
Тюмень 441
Угорщина 239, 240
Узбекистан 118
Україна 2, 4, 6, 10, 12, 14, 16, 35, 41, 44, 46-51, 60, 67, 87-89, 102, 104, 126, 131, 154, 155, 160, 181, 185, 187, 189, 190, 196, 200, 213, 215, 228, 239, 241, 242, 245, 247, 250, 259, 283, 352, 353, 356, 361, 362, 381, 383, 392, 397, 424, 435, 485, 486, 488, 495, 498, 506, 512, 517, 528, 529, 538, 540, 558, 563, 573, 576, 584, 592, 600, 621, 623, 625, 627, 630, 636-639, 643, 649-652, 655, 658, 659, 661, 662, 667-669, 671, 673, 681, 684, 687, 689, 692, 693, 695, 697, 698, 700-703, 708, 709, 711, 713, 716, 717, 721, 723, 726-731, 733-735, 737, 738, 740-743, 745-754, 760-765, 767, 771, 772, 775, 777, 805, 834-843, 845, 847
Українська Держава 835, 838
УРСР 261, 274, 296, 304, 426, 435, 478, 489, 491, 538-540, 556-558, 565, 566, 569, 603, 621, 623, 634, 649, 702, 706
Уфа 525
Феодосія 252, 537
Фіолент, *мис* 132
Форос 310, 654
Франція 652
Хабаровськ 353, 354, 355
Халхін-Гол 23, 647
Харків 52, 57, 74, 82, 98, 410, 416, 454, 458, 620, 665, 666, 740, 764, 765
Харківська область 619
Хижняківка 772
Хорол 227
Царське Село 243
Центральна Європа 836
Центральна Росія 148
Челябінськ 391
Черемош 332
Черкаси 467, 469, 719, 721
Черкаська область 736
Чернігів 341
Чернігівщина 313, 340
Чехія 520
Чехословаччина 69, 521, 522
Чечня 662, 663, 667
Чорне море 139, 142, 150, 319
Чорнобиль 5, 313, 314
Чугуєв 627
Чутове 703
Швейцарія 624, 685
Швейцарія, *куток* 424, 732
Шешори 533, 683
Шикотан, *острів* 353, 372-380, 382-385
Шилівка 510, 511, 537
Шкидинівка, *хутір* 67, 80
Шуміліна 122
Югославія 139, 478
Яблоновіца 520
Яблучне 67, 665
Ялта 255, 325, 328, 335, 342, 756, 460, 461
Янтарне (Пальмінікен) 175
Японія 41, 150, 151, 686
Японське море 387, 388, 390
Яреміївка 592
Яремча 5, 302
Яри, *куток* 424, 592, 634
Ярославська область 88
Ясна Поляна 102
Ясногородка 514, 595

***

Black Sea 7
Carpathian Mountains 7
Chornobyl 7
GDR 8
Kanada 8
Kerch 7
Kyiv 4
Manyava 8
Miski Mlyny 4
Opishne 3, 4, 7, 8
Rakhiv 7
Sevastopol 7
Tbilisi 7
Ukraine 3, 4, 8
Yaremcha 7
Yevpatoria 7

Науково-популярне видання

Леонід Сморж

РОЗПОВІДІ ПРО НЕЗАБУТНЄ І НЕЗАБУТНІХ (спогади)

Науковий редактор
доктор історичних наук,
професор
Олесь Пошивайло

Комп'ютерний набір
Юлія Давидова
Олена Зубань
Олена Устименко

Комп'ютерна верстка
Олена Зубань

Літературні редактори
Людмила Гусар
Олесь Пошивайло
Інна Прокопенко

Коректори
Людмила Гусар
Олесь Пошивайло

Укладачі покажчиків
Оксана Андрушенко
Ольга Карунна
Галина Панасюк
Тетяна Хрипун

Перекладач текстів англійською мовою
доктор історичних наук
Костянтин Рахно

Художній редактор
заслужений працівник
культури України
Юрко Пошивайло

Директор випуску
Людмила Гусар

***

Автори відеофільму «Леонід Сморж» (2010):
Людмила Пошивайло
Юрій Герасименко

Автори сценарію:
Вікторія Зубань
Ірина Чирка

На першій сторінці обкладинки:

Леонід Сморж у Національному музеї-заповіднику
українського гончарства в Опішному.
Опішне, Полтавщина. 2004. Фото Олеся Пошивайла.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства

Інститут керамології
– відділення Інституту народознавства НАН України

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42175;
e-mail: ceramology@ukr.net;
www. ceramology-inst.gov.ua
Свідоцтво: серія ДК, №1411 від 02.07.2003

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42416, 42415;
e-mail: opishne-museum@ukr.net;
www. opishne-museum.gov.ua
Свідоцтво: серія ДК, №4337 від 13.06.2012

Підписано до друку 21.08.2017.
Формат паперу 60x90/16. Папір крейдований. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 54,0.

Друк ТОВ "АСМІ".
36011, м. Полтава, вул. В. Міщенка, 2. Тел./факс: (0532) 56-55-29.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: серія ДК, №4420 від 16.10.2012 р.